ETHNO-LORE XXXV.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVEI

Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA
(NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM címmel)
I. kötet – 1968. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
II–III. kötet – 1969. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
IV. kötet – 1970. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
V–VI. kötet – 1971. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
Összeállította: Kósa László
VII. kötet – 1973. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
Összeállították: Istvánovits Márton és Kósa László
VIII. kötet – 1975. Szerkesztő: Kósa László
IX. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László
X. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László
XI–XII. kötet – 1980. Szerkesztő: Kósa László

Főszerkesztő: BODROGI TIBOR
XIII. kötet – 1983. Szerkesztő: Kósa László
XIV. kötet – 1987. Szerkesztő: Kósa László
Technikai szerkesztő: Niedermüller Péter

Főszerkesztő: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
XV. kötet – 1990. Szerkesztő: Nidermüller Péter
XVI. kötet – 1991. Szerkesztő: Niedermüller Péter és Sárkány Mihály
XVII. kötet – 1993. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XVIII. kötet – 1995. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XIX. kötet – 1998. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XX. kötet –2001. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XXI. kötet – 2003. Szerkesztő: Vargyas Gábor

Főszerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY
(ETHNO-LORE címmel)
XXII. kötet – 2005. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIII. kötet – 2006. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIV. kötet – 2007. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter
XXV. kötet – 2008. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter
XXVI. kötet – 2009. Szerkesztő: Berta Péter

Főszerkesztő: BALOGH BALÁZS
XXVII. – 2010. Szerkesztő: Berta Péter
XXVIII. – 2011. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia és Magyar Zoltán
XXIX. – 2012. Szerkesztő: Báti Anikó – Sárkány Mihály
A szerkesztő munkatársa: Vargha Katalin
(Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont)
XXX. – 2013. Szerkesztő: Berta Péter – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Szemerkényi Ágnes
XXXI. – 2014. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
XXXII. – 2015. Szerkesztő: Fülemile Ágnes – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
XXXIII. – 2016. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor
XXXIV. – 2017. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor
XXXV. – 2018. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Landgraf Ildikó

ETHNO-LORE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

XXXV.

FŐSZERKESZTŐ
BALOGH BALÁZS

SZERKESZTŐK
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA – MAGYAR ZOLTÁN

VENDÉGSZERKESZTŐ
LANDGRAF ILDIKÓ

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Néprajztudományi
Intézet

BUDAPEST, 2018

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

ISSN 1787-9396

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
https://nti.btk.mta.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2018

© MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója.

A borító mozaikképei a következő alkotások felhasználásával készültek:
Barabás Miklós után Walzel Ágost Frigyes Arany János arcképe (1848)
Petőfi Irodalmi Múzeum ltsz.: 59.738.1
Barabás Miklós után Rohn Alajos Arany János arcképe (1855)
Petőfi Irodalmi Múzeum ltsz: 75.113.1
Kozma János Arany Jánosról készített bronz mellszobra (1930), Szeged, Dóm tér
Arany János. Aradi Richárd falfestménye, (2014) Érd, az Arany János utca és Kossuth utca sarkán
Arany János. Balogh Patrik karikatúrája (2018)
Hátsó borító: Az Arany család kéziratos mesegyűjteményéből A Fehér ló fia című mese részlete.
MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár Irod. 4-r. 409/II. 9r.

Borítóterv: Kaszta Móni

Fordítás: Cselényi Zsuzsa

Tördelés: Fancsek Krisztina

Nyomdai munkálatok:
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest, 2018
Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐHANGOK
Balogh Balázs
Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete. Főszerkesztői köszöntő 11
Landgraf Ildikó
Arany János életművének folklorisztikai vonatkozásai 13

A NÉPKÖLTÉSZET ÉRTELMEZÉSE ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN
Szilágyi Márton
Arany János életműve és a folklór (Irodalomtörténeti tanulságok) 21
Tamás Ildikó
Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* és *Koszorú* hasábjain 43
Szakál Anna
Arany János és az erdélyi népköltészet 85
Eitler Ágnes
Arany János életének és műveinek „áthangolása” az 1950-es évek népművelésében 105

KÖTŐDÉSEK A FOLKLÓRHOZ – ÚJRAGONDOLT MŰFAJOK, SZÜZSÉK, MOTÍVUMOK
Mikos Éva
Arany János és a hiedelmek 139
Czövek Judit
A líra peremvidékén: a bökversek és Arany János 165
Landgraf Ildikó
A „magyar Faust” nyomában. Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai 195

ARANY SZENT LÁSZLÓJÁNAK KULTÚRTÖRTÉNETI HÁTTERE
Magyar Zoltán
Arany *Szent László*nak néprajzi és művelődéstörténeti háttere 227
Iancu Laura
Arany János „csángója” nyomában 251

KÖZKÖLTÉSZETI ÉS PONYVAIRODALMI VONATKOZÁSOK
Csörsz Rumen István
Arany János tanulmányainak közköltési és népdalidézetei a Dalgyűjtemény (1874) tükrében 275
Küllős Imola
Arany János kottás *Dalgyűjteménye* és Fábián Pista „nótái” 305
Chikány Judit
Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti szövegkapcsolataiból 337

KAPCSOLÓDÁSOK ÉS HATÁSOK – ARANY LÁSZLÓ
Vargha Katalin
Találósok az Arany család kéziratos gyűjteményében és más 19. századi forrásokban 375
Gulyás Judit
Arany László meseértelmezése 405
Domokos Mariann
Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban 457

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2017-BEN MEGJELENT KÖNYVEK 517

TABLE OF CONTENTS

PROEMS
Balázs Balogh
Interpretation, effect, afterlife: János Arany and folk poetry 11
Ildikó Landgraf
The folkloristic aspects of János Arany's oeuvre 13

THE INTERPRETATION OF FOLK POETRY IN THE WORK OF JÁNOS ARANY

Márton Szilágyi
János Arany's oeuvre and folklore (Literary history lessons) 21
Ildikó Tamás
Linguistic affinity, literary translation, and folk poetry in the columns of *Szépirodalmi Figyelő* (Literary Monitor) and *Koszorú* (Wreath) edited by János Arany 43
Anna Szakál
János Arany and Transylvanian folk poetry 85
Ágnes Eitler
The „re-tuning" of János Arany's life and work in popular education in the 1950s 105

LINKS TO FOLKLORE – GENRES, SUJETS, MOTIFS REVISITED
Éva Mikos
János Arany and folk beliefs 139
Judit Czövek
On the periphery of lyric poetry: light verses and János Arany 165
Ildikó Landgraf
In search of the "Hungarian Faust".
Folkloristic aspects of Hatvani, a poem by János Arany 195

THE CULTURAL HISTORY OF ARANY'S SAINT LADISLAUS
Zoltán Magyar
The ethnographic and cultural history of Arany's Saint Ladislaus 227
Laura Iancu
In pursuit of János Arany's „Csángó" 251

PUBLIC POETRY AND PULP LITERATURE ASPECTS
Rumen István Csörsz
Popular and folk songs in János Arany's papers in the context of his *Songbook* (1874) 275
Imola Küllős
János Arany's *Songbook* and Pista Fábián's „songs" 305
Judit Chikány
Chapbooks, folklore, and popular poetry in the textual contexts of János Arany's work 337

TIES AND EFFECTS – LÁSZLÓ ARANY
Katalin Vargha
Riddles in the Arany family's manuscript collection and other 19th-century sources 375
Judit Gulyás
László Arany's interpretation of folktales 405
Mariann Domokos
László Arany's folktales in 19th-century Hungarian children's and youth literature 457

BOOKS PUBLISHED IN 2017 THAT WERE WRITTEN OR EDITED BY RESEARCHERS OF THE INSTITUTE OF ETHNOLOGY 517

ELŐHANGOK

ÉRTELMEZÉS, HATÁS, UTÓÉLET: ARANY JÁNOS ÉS A NÉP KÖLTÉSZETE

Főszerkesztői köszöntő

Arany János nem egy költőnk a sok közül. Nagyapám azt mondta, hogyha egy lakatlan szigeten kellene éveket egyedül eltöltenie, és csak egyetlen könyvet vihetne magával, hogy ne felejtsen el magyarul, akkor Arany János összes műveit választaná. Több mint négy évtizede meghalt nagyapám nem tudhatta, hogy azóta számítógépes vizsgálatokkal, egzakt tudományossággal igazolták: Arany János valóban a leggazdagabb szókincsű költőnk. Míg Arany hatvanezer egyedi szót és szótövet használt költészetében, addig a – szintén géniusz – kortárs Vörösmarty Mihály mintegy negyvenezret, Petőfi harmincezret. És szintén harmincezer egyedi szóhasználatú összes művei születtek Adynak, Babitsnak és József Attilának is. Arany Jánosról nyelvi gazdagsága, nyelvi teremtőereje az, ami leginkább él tehát a köztudatban is. Tudományos vizsgálata, összkiadásának gondozása, sorozatszerkesztése, filológiai kutatása, megannyi fontos, elsődlegesen az irodalomtudományt érintő feladat, amelyet folyamatosan és példamutatóan végeznek az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet munkatársai, élükön Korompay H. János tanár úrral.

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Folklór Osztálya által rendezett *Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete* című konferencia előadásainak tanulmányokká bővült gyűjteményét tartja kezében az olvasó. Ez a tudományos tanácskozás kicsit eltérő tematikájú volt: az irodalom mezsgyéjéről, súlyponttal a folklór területéről, de a néprajzkutatás más vonatkozásait is bemutatva, vonultatott fel előadásokat. Úgy vélem, elsősorban Arany János érdeme, hogy ennyiféle – nem szigorúan irodalmi – megközelítésből is érdemes és kell vizsgálni sokszínű életművét és annak hatásait. Ugyanakkor a folklórkutatás széleskörű alkalmazhatóságát, integráló szemléletének hatóerejét és korszerűségét bizonyítja, hogy képes a tudományos aspektusait megragadni az életmű széleskörű értelmezésének, vizsgálni Arany János munkáinak társadalmi és művészeti hatását, lírájának utóéletét a nép költészetében. Ezek azok a vizsgálódási területek, amelyek a kötet szerkezeti tengelyét alkotják. Köréje szerveződnek a meseértelmezés, az Arany László-i népmesék gyerekirodalomban való megjelenésének kérdései, a hiedelmek világa, az Arany János szerkesztői tevékenysége kapcsán felmerülő nyelvrokonsági és műfordítói kérdések, a találósok és bökversek, a közköltészeti és ponyvairodalmi szöveg-

kapcsolatok, és sorolhatnánk még a felmerülő témákat a szentkultusztól, a szocialista népművelési vonatkozásokig.

Örömmel tölt el, hogy a Néprajztudományi Intézet folkloristái – összefogva és kiegészülve az irodalomtörténész kollégákkal – a tudományterület teljes spektrumát felölelve hozzá tudnak szólni ezekhez a kérdésekhez is, korszerű, releváns kutatásaikkal pontosítják, kiegészítik az Arany János életművéről és annak utóéletéről, hatásairól szerzett eddigi ismereteinket.

a főszerkesztő

Landgraf Ildikó

ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉNEK FOLKLORISZTIKAI VONATKOZÁSAI

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Folklór Osztálya *Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete* címmel szervezett konferenciát 2018. október 4-én az ARANY200 programsorozat részeként.[1] Az intézet folkloristái további meghívott – elsősorban irodalomtörténész – előadókkal kiegészülve elemezték, értelmezték Arany János költészetének, kritikusi és szerkesztői működésének folklorisztikai vonatkozásait.[2]

A rendezvény megszervezésére az évfordulón kívül az is alkalmat teremtett, hogy a konferenciával közel egy időben készült el az Arany család kéziratos mesegyűjteményének szinoptikus kiadása az intézet két kutatójának, Gulyás Juditnak és Domokos Mariannak a gondozásában. Az úttörő vállalkozás célja, hogy a meselejegyzéseket a kéziraton végzett szövegjavításokkal együtt az Arany László által összeállított *Eredeti népmesék* című kötetben megjelent szövegváltozatokkal párhuzamosan közölje. Az Arany család mese- és találósgyűjteményének kritikai kiadása azon túl, hogy hozzáférhetővé teszi ezt az értékes anyagot, a 19. századi folklórgyűjtések és -kiadások, az ezeket létrehozó koncepciók és eljárások (újra)értelmezését segítheti. Nem csak a történeti prózafolklór, hanem tágabban a folklórszöveg-kiadások textológiai gyakorlatának, sőt azon belül a recens gyűjtések kiadási alapelveinek újragondolását is ösztönözheti.

Arany János rendkívül gazdag, sokrétű életműve megkerülhetetlen a magyar folklórkutatás számára, jól tükrözi ezt az is, hogy az osztály folkloristái valamennyien megtalálták a saját kutatási területük kapcsolódási pontját az Arany-konferencia témájához, legyen szó nép-, gyerekkönyv- vagy ponyvamesékről, mondákról, találósokról, hiedelmekről, a népköltészeti szövegek közlésének, fordításának 19. századi teóriáiról, a nyelvrokonság kérdéséről, valamely folklór-szüzsé, -motívum Arany János által történő fölhasználásáról, átalakításáról vagy az Arany művek át- és feldolgozásáról az 1950-es évek népművelési irodalmában. A rendezvényen elhangzott előadások tanulmányokká bővültek, ezek gyűjteményét tartja kezében az olvasó.

[1] A rendezvény az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet által az Arany-emlékév szakmai programjait támogató, Korompay H. János által vezetett pályázati projekt finanszírozásával valósult meg, ezúton is szeretném ezért a köszönetemet kifejezni.

[2] Lásd Mikos Éva (2019) beszámolóját a konferenciáról.

Az etnográfiai kutatás a kezdetektől fogva szem előtt tartotta Arany költészetének folklór érintkezéseit, néprajzi kötődéseit. A magyar néprajztudomány nagy múltú lapjának, az *Ethnographiá*nak már az első évfolyamában rövid értekezés jelent meg *A fülemile* című elbeszélő költeményt ihlető írott és szóbeli forrásokról. Az írás szerzője azt emelte ki, mely a későbbiekben Arany számos verse kapcsán rendre előkerült, hogy a költő művének tárgyát „széles megfigyelése, nagy olvasottsága és anyaggazdagsága tárházából meríti" (V. S., 1890, 57.). A továbbiakban jó néhány írás született, különösen Arany születésének a százéves évfordulója körüli években egy-egy elbeszélő költeményének tárgy- és motívumtörténetéről, rámutatva a költő folklórtudásának gazdagságára, mely jelentős mértékben gyermek- és ifjúkori emlékeiből táplálkozott, a nagyszalontai szájhagyományból eredt, amit aztán olvasmányélményeivel még jócskán tovább bővített (Benedek 1911; Heller, 1915, 1916, 1918; Berze Nagy 1916a, 1916b; Gragger 1916; Szendrey 1916; Óváry 1923–1924). Később, az Arany-művek szüzsé- és motívumforrásainak feltárásában Scheiber Sándor (1974, 1977[2]) végzett alapvető kutatásokat.

A folklorisztikai összefoglalások mindig kitüntetett figyelmet szenteltek Arany János Merényi László mesegyűjteményéről írt bírálatának, etalonként tekintve azt a 19. századi népköltési szövegek gyűjtésének és kiadásának gyakorlatában, így az 1872-ben meginduló *Magyar Népköltési Gyüjtemény* köteteinél (legutóbb Szemerkényi, 2011, 147–148.). Arany úgy érvelt, hogy „…*elmondásban* a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, *költésben* nem"(AJÖM XI, 1968, 329.), a „nép szellemében" kell visszaadni a történetet. A lejegyző, a szerkesztő kiigazíthatja tehát a mesét Arany szerint, nem a beavatkozás tényét bírálta Merényinél, hanem annak a mikéntjét. A 19. század végén, a folklorisztika tudományszakká válásának korában ez a felfogás gyökeresen megváltozott, az egy adott alkalommal elhangzó variáns lehetőség szerinti legpontosabb rögzítése lett a gyűjtő feladata. Arany egész pályafutásának meghatározó kérdése volt a népköltészet és az irodalom egymásra hatása, a szóbeliség és az írott költészet viszonya, ezen gondolatai mind az irodalomtudomány, mind a folklorisztika művelői számára rendkívül inspirálóak.

Arany születésének centenáriumáról a Magyar Néprajzi Társaság méltóképpen megemlékezett. Sebestyén Gyula 1917 márciusában, a társaság XXIX. rendes közgyűlésén elnöki megnyitóbeszédét *Arany és a hagyomány* címmel tartotta. Majd április 25-én a társaság Arany-emlékülést rendezett, amelyen Solymossy Sándor *Arany János népiessége,* Bán Aladár *Toldi alakja és neve,* Szegedy Rezső *Ki volt Jankó Szibinyáni* című előadása hangzott el, melyek aztán elemző tanulmányok formájában az *Ethnographiá*ban is napvilágot láttak.

A bicentenárium jó alkalmat teremtett a magyar szövegfolkloristák számára is, akiknek jelentős része az MTA BTK Néprajztudományi Intézet kutatója, hogy a legújabb Arany-szakirodalom tükrében egy tudományos tanácskozás keretei között, majd egy tanulmánygyűjteményben összegezzék a költő életművével kapcsolatos legújabb felvetéseiket, eredményeiket.

A kötetben olvasható tanulmányok egy része az Arany-művek értelmezési keretét igyekszik szélesíteni elsősorban egyes elbeszélő költemények szüzsé- és motívum forrásainak bemutatásával. Tanulmányában Szilágyi Márton arra mutat rá, hogy a kutatás számára nem csupán az az érdekes, hogy Arany számos esetben fölhasznál, újragondol és átír különböző folklórműfajhoz köthető szüzséket, valamint, hogy a feldolgozás módja is igen változatos, de az is figyelmet érdemel, hogy miért pont azokat a szüzséket válogatta ki Arany, és akár tematikusan, akár műfajilag, akár időbeli szempontból van-e ezeknek a választásoknak valamiféle sűrűsödési pontja. A folklórból merített témáknak, motívumoknak nem csak a forrása, kontextusa, de funkciója is izgalmas kutatási problematika. Mikos Éva dolgozata néhány hiedelemelemnek, -motívumnak ugyancsak nem az eredetére, hanem elsősorban poétikai szerepére kérdez rá, hangsúlyosan két Arany-alkotásban, a *Buda halálá*ban és *A Jóka ördögé*ben. Magyar Zoltán a *Szent László* című költemény költészettörténeti és képzőművészeti forráslehetőségeit tekinti át, különös tekintettel a templomi falképekre. Aranynak ugyanebben a versében megjelenő „csángó" népnév lehetséges forrásait, előképeit tárja fel Iancu Laura tanulmánya, keresve a választ arra, hogy Arany „csángó" fogalma kiket is foglal magába. Czövek Judit a bökvers sajátos műfajának az Arany-életműben betöltött szerepét járja körül, e művek születésének lélektani motivációit is vizsgálva, azt, hogy miképpen tükröződik ezekben a szerző lelkiállapotának és élethelyzetének változása.

Az újabb Arany-kutatás, nem előzmények nélkül hangsúlyozza azt, hogy milyen nagy szerepet töltött be a költő pályáján a közköltészet és a populáris irodalom bizonyos elemeinek a felhasználása. Landgraf Ildikó a Hatvani-mondakör és Arany elbeszélő költeménye közötti kapcsolatokat vizsgálja, számba véve a témakör különböző irodalmi, közköltészeti és populáris megjelenéseit, a debreceni kollégium diákfolklórjától kezdve a 19. századi képes családi lapokon át, valamint a kalendáriumokban és a ponyván megjelenő feldolgozásokig, illetve Jókai Mór e tárgyú munkáiig. Chikány Judit azt elemzi, hogy *Az ünneprontók* című ballada, valamint *A hegedű* című epikus költemény milyen ponyvai feldolgozásokkal hozható szorosabb és lazább kapcsolatba, majd a *Gróf Tököly Imre… élete és halála* ponyva Arany-művekkel való kapcsolódásait jellemzi.

Csörsz Rumen István Arany *Dalgyűjtemény*ének textológiai feldolgozása nyomán már számos példát sorakoztatott fel akár tematikus, akár ritmikai, akár dallamemlékből származó közköltészeti hatásokra. A szerző ebben a kötetben olvasható írásában Arany János tanulmányainak közköltési és népdalidézeteit elemzi a *Dalgyűjtemény* (1874) tükrében. A dolgozat egy újabb műhelytanulmány a kottás gyűjtemény készülő új kritikai kiadásához. Küllős Imola bemutatja a *Dalgyűjtemény* néhány figyelemre méltó, folklór eredetű, valamint a populáris kultúrából származó adatát, és elemzi Fábián Pista „nótáit", összehasonlítva a költő sajtóközleményét a szájhagyományban még a 20. század elején is élő változatokkal.

Több tanulmány Arany János és fia, László népköltészethez való viszonyát tárgyalja teoretikus műveiken, valamint az Arany család mese- és találósgyűjteményén keresztül. Gulyás Judit elsősorban Arany László meseelméletét elemzi, de ennek értelmezéséhez nem lehet figyelmen kívül hagyni édesapja ez irányú munkásságát, annak hatását. A tanulmány feltárja, hogy Arany János és Arany László milyen jelentéssel és jelentőséggel ruházta fel a népmese műfaját, milyen elképzeléseik voltak a szóbeliségben élő mesék írásban, nyomtatásban való megjelenéséről, hogyan alakították a népmeséről és tágabb értelemben a népköltészetről szóló korabeli diskurzust. Vargha Katalin az Arany család mese- és találósgyűjteményében található találósok mikrofilológiai elemzését nyújtja, bemutatva azt is, hogy Arany László milyen szerkesztői beavatkozásokat végzett rajtuk kötete összeállítása során. Az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben fennmaradt szövegeket összeveti az 1854 és 1865 között megjelent találósközlések anyagával.

Arany népköltészethez és nyelvrokonsághoz való viszonyát vizsgálja Tamás Ildikó az Arany János által szerkesztett irodalmi folyóiratokban, cáfolja azt a tévhitet, hogy a költő a finnugor nyelvrokonság ellenzője, a hun–magyar folytonosság híve lett volna. Másrészt a fordításelméleti viták tükrében mutatja be a más népek népköltészetének és irodalmának közreadási koncepcióját, valamint a folklórkiadványok szerkesztési elveit Arany korában.

A tanulmányok egy része Arany János és Arany László bizonyos műveinek utóéletét elemzi. Domokos Mariann dolgozatának elsődleges célja végigkövetni Arany László *Eredeti népmesék* című anyagának korai popularizálódását, ugyanis az Arany László neve alatt 1862-ben megjelent kötet a 19. századi magyar folklórgyűjtemények közül az egyik legnagyobb hatású kiadványnak bizonyult. A szerző másrészt azt a folyamatot mutatja be, ahogy a *népmese* műfaja a 19. században a gyermek- és ifjúsági irodalomban helyet kapott, illetve ahogy a korabeli oktatáspolitikusok, pedagógusok és pedagógiai szakírók a műfaj nemzeti művelődésben betöltött szerepét értékelték és formálták. Arany

János utóéletének sajátos szakaszát jelentik az 1950-es évek, amikor a kommunista rendszer igyekezett kisajátítani, a maga elvei szerint újraértelmezni a magyar irodalom neves személyiségeit és a „haladó hagyományok" képviselőiként bemutatni őket. Eitler Ágnes Arany János életének és műveinek megjelenítését és értelmezését vizsgálja a 1950-es évek népművelési kiadványainak szövegeiben és képein.

Reménykedem benne, hogy az *Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete* című konferencia kedvező fogadtatása után, az Arany János-i életmű folklorisztikai vonatkozásait sokszínűen tárgyaló tanulmánygyűjteményt is érdeklődéssel fogadja majd az olvasóközönség, és az itt olvasható kutatási eredmények túllépnek a saját tudományszak határain és szélesebb körben válnak ismertté.

IRODALOM

AJÖM

1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai Művek* 2. Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bán Aladár

1917 A Toldi-monda alaprétege. *Ethnographia,* XXVIII, 21–35.

Benedek Róza

1911 Bolond Istók. *Ethnographia,* XXII, 72–80, 142–148.

Berze Nagy János

1916a Adalékok Arany „Hamis tanú"-jának tárgytörténetéhez. *Ethnographia,* XXVII, 132–134.

1916b Adalék Arany „Bajusz"-ának tárgytörténetéhez. *Ethnographia,* XXVII, 137–138.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)

2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László* Eredeti népmesék *című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – MTA Könyvtár és Információs Központ – Universitas Kiadó.

Gragger Róbert

1916 Arany „A hegedű" cz. költeményének tárgytörténetéhez. *Ethnographia,* XXVII, 130–132.

Heller Bernát
1915 Arany János „A hegedű” című víg legendájának tárgyához. *Ethnographia,* XXVI, 329–330.
1916 Arany János „A hegedű” című víg legendájának valószínű forrása. *Ethnographia,* XXVII, 296–302.
1918 Még egy szalontai változat Arany János víg legendájának, „A hegedű”-nek tárgyához. *Ethnographia,* XXIX, 295.
Mikos Éva
2019 Beszámoló az *Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete* című konferenciáról. *Néprajzi Hírek,* XLVIII, 1, [megjelenés alatt].
Óváry Zoltán
1923–1924 „Rózsa és Ibolya” Arany János verses népmeséje. *Ethnographia,* XXXIV–XXXV, 23–30.
Scheiber Sándor
1974 *Folklór és tárgytörténet* I–II. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete. 1977 2. bővített kiadás, III. kötet: 1984.
Sebestyén Gyula
1917 Arany János és a hagyomány. *Ethnographia,* XXVIII, 1–6, 184–196.
Solymossy Sándor
1917 Arany János népiessége. *Ethnographia,* XXVIII, 7–21.
Szegedy Rezső
1917 Ki volt Jankó Szibinyáni? *Ethnographia,* XXVIII, 35–42.
Szemerkényi Ágnes
2011 A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* I.1. *Táj, nép, történelem.* I.1. 142–158. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szendrey Zsigmond
1916 Adalék Arany János „Bajusz” és „A hegedű” cz. költeményeinek tárgytörténetéhez. *Ethnographia,* XXVII, 295–296.
V. S.
1890 Arany János Fülemiléjének eredete. *Ethnographia,* I, 57–58.

A NÉPKÖLTÉSZET ÉRTELMEZÉSE ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN

Szilágyi Márton

ARANY JÁNOS ÉLETMŰVE ÉS A FOLKLÓR (IRODALOMTÖRTÉNETI TANULSÁGOK)[1]

Az Arany-szakirodalom újabb eredményei közé tartozik annak – az egyébként nem előzmények nélküli ténynek – hangsúlyozása, hogy milyen nagy hatással volt a költő pályájára a közköltészet és a populáris irodalom. Természetesen más intertextuális kapcsolatok mellett, amelyekről már igen sok szó esett eddig is, s amelyeknek a feltérképezése még most is sok újdonsággal kecsegtet.[2] Csörsz Rumen István kutatásai, amelyek Arany dalgyűjteményének textológiai feldolgozásából nőttek ki, számos meggyőző, új példát sorakoztattak föl arra, hogy a fiatal éveiből származó tematikus, ritmikai és dallamemlékből származó hatások még a kései Arany költészetében is kimutathatóak (Csörsz, 2017).[3] Az alábbiakban azonban egy másik vonulat áttekintésére vállalkoznék, amely ugyan nem független az ilyen típusú, igen fontos megfigyelésektől, de némileg mégiscsak más karakterű.

Arany pályáján jól megfigyelhető az a jelenség, hogy a költő számos esetben egy, valamelyik folklórműfajhoz köthető szüzsét használ föl, ír át vagy deformál. A feldolgozás módja igen változatos, s érdemes azzal a kérdéssel is szembenézni, hogy Arany milyen folklórszüzsékhez nyúl hozzá, s ezeknek a választásoknak van-e valamiféle sűrűsödési pontja. Akár tematikusan, akár műfajilag, akár a pálya időbeli tagolása szempontjából. Nyilván a folkloriszika feladata, hogy ezeknek a műveknek az eredetét és a kontextusát megpróbálja feltárni – az alábbiakban, fölhasználván természetesen a rendelkezésre álló folklorisztikai szakirodalmat is, inkább ennek a funkciójára és poétikai jelentőségére kérdeznék rá. Mert Arany hagyományhoz való viszonya szempontjából ez éppolyan komoly tanulságokat ígér, mint ahogy a költő folklórműveltségének megértése miatt is igen érdekes. Az alábbiakban tehát Aranynak azokat az

[1] A tanulmány az OTKA támogatásával (K 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János). A dolgozat elkészítésében Olosz Katalin és Benedek Katalin tanácsai voltak segítségemre.

[2] Ezt a vonatkozását vizsgálja a 200. évfordulóra megjelent egyik tanulmánykötet is: Korompay (szerk.), 2017.

[3] A korábbi szakirodalom fontos eredményei közé tartozik különben Scheiber Sándor munkássága, amely számos alapvető összefüggést tárt fel az Arany-életmű és a populáris irodalom között. Scheiber Arany-tanulmányai nincsenek külön összegyűjtve, anyaguk megtalálható a szerző nagy összefoglaló kötetében: Scheiber, 1996.

alkotásait veszem számba, nyilván nem a teljesség igényével, a kezdetektől az 1850-es évekig, amelyekben egyértelműen – és a szakirodalom megállapításai szerint is – valamely folklórszüzsé feldolgozása adja a művek alapját.

Arany pályakezdésének a föltárása nem egyszerű feladat, mivel a költő már igen korán, az 1850-es években elkezdte életművének megrostálását, hogy elfedje mindazon műveit, amelyek nem a pályázati szereplések előtt keletkeztek. Merthogy hivatalos, kánonikus verzióvá a pályakezdés kapcsán az emelkedett, hogy Aranyból a Kisfaludy Társaság pályázatai csináltak költőt – legalábbis Arany mindent megtett azért, hogy ez a kép rögzüljön a nyilvánosságban. Első gyűjteményes kötetét, az 1856-ban megjelent *Kisebb költemények*et is egy 1847-ben keletkezett versével indította, s nem is vett fel ide olyan szöveget, amely korábbi keletkezésű, illetve amely nem jelent meg már valahol folyóiratban vagy antológiában.[4] Pedig Arany pályájának egészen más belső logikája van, ha az életmű első darabjának nem az első pályázati sikert, *Az elveszett alkotmány*t tekintjük, hanem egyrészt a költő korábbi alkalmi verseit is figyelembe vesszük, másrészt *A dévaványai juhbehajtás* című művét is, amelyet sokáig nem kezeltek az életmű részeként.[5] Mindez ugyanis a kezdeteket és a költői pályára való szocializálódást más oldalról teszi megragadhatóvá: a közköltészet, illetve a folklórszüzsék feldolgozása ugyanis szervesebbnek mutatja a fiatal Arany kapcsolatát az oralitással és a számára természetes módon adva lévő populáris költői gyakorlattal. Ebből a szempontból igen fontosnak tűnik, hogy Arany – feltehetőleg – első nagyobb műve, *A dévaványai juhbehajtás*, amelynek a kézirata elveszett, sőt aztán később az első közlés alapjául szolgáló másolat is elkallódott, egy rátótiáda verses feldolgozása volt. Ez a falucsúfoló valószínűsíthetően Kisújszálláson keletkezett, ahol Arany tanítóskodott, mert itt a szomszédos (bár a nagy kiterjedésű határ miatt viszonylag távol fekvő) Dévaványáról nem élt pozitív kép. A feldolgozott történet „Egy állatot más állatfajtának néznek” típusba tartozik (ATU 1316), s több településhez is hozzákapcsolódik. Arany verses elbeszélésében a gödényeket nézik birkáknak[6] a dévaványaiak, s tesznek kísérletet az állatok behajtására.[7] A ma-

[4] A kötet újrakiadása: Arany, 2017. A kötetről lásd még Szilágyi, 2017b.

[5] Ennek végiggondolására nagy vonalakban kísérletet tettem már: Szilágyi, 2017a.

[6] Birkának a 18–19. században Magyarországra érkező, elsősorban a gyapjú miatt tenyésztett merinói fajtát nevezték, szemben a juhnak nevezett hagyományos magyar fajtákkal, amelyeknek a tartása is egyszerűbb volt, mint a birkáké. Bővebben lásd Szabadfalvi József összefoglalását: Szabadfalvi, 2001,706–708.

[7] A tiltott helyen, gazdátlanul legelő, azaz bitang jószágokról a korabeli gyakorlat szerint minden község jegyzőkönyvet vezetett. Az ilyen állatot a községnek joga volt behajtani. Értékét az illetékes szolgabíró becsültette meg, s a megszabott áron a tulajdonos kiválthatta a jószágát. Ha a gazda nem jelentkezett, az állatot elárverezték. Erről bővebben lásd Zsoldos, 1842, 156. skk.

gyar népmesekatalógus egyébként nem a dévaványaiakra vonatkozó változatot tekinti dominánsnak, hanem a homoródszentpéterit.[8] Dévaványa kapcsán mindössze két szóláshasonlatot tart nyilván – tehát nem valamely kifejtett anekdota-szöveget – az egyiket Ballagi Mór, a másikat Erdélyi János nyomán. Feltűnő, hogy Arany művét az irodalmi változatok között sem említi (Kovács – Benedek, 1990, 179.).[9] Pedig Ágotai László szerint az anekdota Kisújszálláson Dévaványára alkalmazva a 20. század közepén is közismert volt még (Ágotai, 1958) – ez pedig semmiképpen nem magyarázható az ekkor még publikálatlan, s 1954-ben is csak szakfolyóiratban megjelentetett szöveg hatásával. Győrffy Lajos pedig azt állította, hogy az anekdotát a környékbeli helységekben sem ismerik, vagyis szerinte az anekdotát csak Kisújszálláson lehetett megismerni (Győrffy, 1960.). Ez a két kijelentés nem hangolható összse teljesen a népmesekatalógus későbbi szócikkével, amely egyáltalán nem tartalmaz kisújszállási adatot[10] – meglehet, hogy ez Győrffy kutatásainak a hiányossága (tudniillik hogy túláltalánosítás áll a hátterében), de az is lehet, hogy inkább a népmesekatalógusé (tudniillik hogy nem vette figyelembe Ágotai és Győrffy cikkét, s ami nagyobb mulasztás, Arany művét sem).

Arany ezt az anekdotát úgy dolgozza föl, hogy szereplői mindegyikét erős és általános iróniával kezeli: nála mind az egyszerű dévaványaiakra, mind a helyi elöljáróságra rendkívül korlátolt gondolkodásmód jellemző. A felcsillanó lehetőség – a határban felfedezni vélt birkanyáj – arra ösztönzi őket, hogy a remélt bírság terhére az egész település hitelre igyék, s amikor reményeik éppúgy elszállnak, mint a birkáknak nézett gödények, a tartozást az egész közösségre kivetett újabb adóval tudják csak pótolni. Azaz az egész történet annak példázata, hogy a vágyakat a valósággal összetévesztő közösségi magatartás a saját kárán kénytelen belátni a saját hibáját – de ez sem garantálja a majdani előrelátást. Szemléletileg tehát ez a szöveg igen közel áll *Az elveszett alkotmány* világához, noha sokkal kevésbé nagyvonalú vállalkozás; bár persze egy rátótiáda műfaja nem is tesz lehetővé olyan összetettséget, mint egy, az eposzt felidéző, az eposziságot ironizáló és számos intertextuális utalást magába fogadni képes szöveg.

Egyáltalán nem biztos, hogy a pályakezdő Aranynak ez volt egyetlen ilyen jellegű műve. Igaz, hogy ennek feltételezéséhez egy bizonytalan, nem teljes

[8] Az idetartozó szövegeket lásd Magyar, 2011, 66, 241–243.

[9] Erre nézve lásd még Vajda, 2006, 159. *A dévaványai juhbehajtás*t ő sem tartja számon, noha több adattal számol, mint a katalógus.

[10] Benedek Katalin rendelkezésemre bocsátotta a népmesekatalógus tervezett bővítéséhez készített adatbázisának vonatkozó anyagát. Ebben jóval több adat van, de kisújszállási továbbra sincs. Ez pedig azt mutatja, hogy ilyen jellegű gyűjtések azóta sem kerültek elő, s a már korábban idézett két szóláshasonlaton kívül Arany műve az egyetlen dokumentuma ezen rátótiáda kisújszállási ismertségének.

hitelű tudósítás áll csak a rendelkezésünkre, de az erről szóló forrás mindenképpen megérdemli a tüzetesebb vizsgálatot.

O'sváth Pál egykori sárréti csendbiztos 1905-ben megjelent visszaemlékezésében beszél arról, hogy – miként ő mondja – „csendbiztosságom kezdetén" Nagyszalontán kapott egy Arany János-kéziratot, amelyet a költő „kezdő poéta" korában írt (O'sváth, 2010, 205.). O'sváth 1859-ben lett csendbiztos, ilyenformán az 1850-es évek legvége és az 1860-as eleje lehetett az az időszak, amikor a kézirathoz hozzájutott. Ekkor már Arany országos hírű költő volt, ehhez képest a kezdő poéta állapota még a nagyszalontai időszakára vonatkozhatott, az 1840-es évekre a leginkább (esetleg még korábbra). O'sváth emlékezetből rekonstruálja az epikus menetűnek látszó szöveg tartalmát, merthogy a kézirat (amely persze lehetett másolat is) nem áll rendelkezésére (azaz már O'sváth életében elkallódhatott). Emellett a mű kezdetéből idéz négy sort, amely ezek szerint szintén a memóriájában őrződhetett meg – ez egyébként magyarázza azt is, hogy ezek a sorok miért tűnnek metrikailag pontatlannak. O'sváth ebben a művében – s éppen Arany emlegetéséhez közel – számos verses szöveget idéz, nyilván ezeket is emlékezetből, s többek között egy Petőfinek tulajdonított részletet is, amely azonban nem Petőfitől származik. Azaz az idézetek pontossága általában sem kétségen felüli, még ha a citátumok többsége népdal, amelynél ilyesféle kritériumokat nem lehet számonkérni. Az tehát nem lenne perdöntő érv O'sváth tudósításának a hitelessége kapcsán, hogy ez a négy sor olyan rossz, hogy az nem méltó Aranyhoz (mert egyébként tényleg ez az olvasó benyomása): egyrészt itt a memória működése eleve átszínezhette az eredeti formát (már ha volt ilyen egyáltalán, s nem O'sváth invenciója a négy idézett verssor), másrészt pedig a vers autentikusságától teljesen függetlenül az adat inkább jelzésértéke szempontjából figyelemre méltó, hogy tudniillik Aranytól származó vagy Aranynak tulajdonított szövegek az 1860-as években is felbukkanhattak már (vagy még) Nagyszalonta környékén. Ilyesmiről egyébként Arany sógora, Ercsey Sándor is beszélt az emlékiratában, csak éppen kronológiailag nem határolta be kijelentésének az érvényességét:

> „Sajnálni lehet, hogy azon költeményekből [Ercsey korábban *A dévaványai juhbehajtás*t, a *Cigány búcsúztató* címen emlegetett költeményt, valamint az *Endre király* című, elkallódott drámát hozta szóba – Sz. M.] mi sem maradt fön, leginkább azon ok miatt, mert az értelmes osztály azon időbeli tagjai, kiknél azon költemények leírva voltak, részint elhaltak, részint más vidékekre elzüllöttek." (Ercsey, 1899, 22.)

O'sváth a következőképpen foglalja össze a hozzá eljuttatott, Aranynak tulajdonított mű tartalmát:

> „Szalonta közelében, B. faluból egy oláhtól két ökrét ellopták. A káros másnap az ökreit Szalontáig nyomozta, de ott nyomát veszítette. A babonás oláh ekkor javasasszony hiányában, a tudóshírben állott orvoshoz ment tanácsot kérni. El is mondta baját az oláhul nem értett orvosnak, aki a panaszkodón gyomorromlás jelét látván, számára kézi gyógytárából azonnal jó adag laxativát adott. Ekkor a káros gondolomra tovább indult ökrei keresésére, de a Kajla csárdánál elodázhatatlan baja a csárda állásába kényszerítette, hol csudák-csudája, amint szétpillantott, saját ökreit látta a jászolnál rágódni.
>
> Az ökrök megtalálását a káros az orvos érdemének tekintette és hálája a vers végén így fejezi ki:
>
> A doktort és ház népét
> Aldujaszke Domnye Zeu!!" (O'sváth, 2010, 205.)

A szöveg teljesen ismeretlen, soha nem bukkant fel, sőt, Aranyhoz kapcsolva egyetlen más forrás sem említette a létét (Seres, 2015, 350–351.).[11] Az Arany-szakirodalomból is hiányzik bárminémű említése, O'sváth Pál könyvét láthatólag senki sem forgatta az irodalomtörténészek közül. Mégsem lenne helyes mindenestül elvetni a máshonnan egyelőre még nem ismeretes O'sváth-féle történetet. Hiszen a röviden összefoglalt szüzsének a karaktere beleillik Arany működésének korai periódusába, leginkább abba, amelyet eddig csupán *A dévaványai juhbehajtás* reprezentált. A szüzsé maga alkalmas arra, hogy több folklórműfajba is besorolható legyen. Lehet rátótiáda, de ugyanúgy lehet etnikumcsúfoló történet, anekdota, tréfás mese vagy trufa. Az ismeretlen szövegnek lokális hitelessége lehet (ezúttal nem Dévaványához, hanem Nagyszalontához kötődik); s bár O'sváth nem árulja el, melyik faluból származik a mű együgyű, román főhőse, s a jelzés („B. falu") aligha elég arra, hogy ezt azonosítsuk, ez a szüzsé is lehet rátótiáda, amely B. és Nagyszalonta kontrasztjára épül (bár a rátótiádák típuskatalógusában ilyen szüzsét nem találtam). A történet hátterében a magyar és a román etnikum (illetve a tőlük lakott település) kontrasztja is felsejlik, ami már akár etnikumcsúfolók hagyományát is mozgósíthatta. Ebben az összefüggésben a magyar–román kevertnyelvűség (amelyet a záróidézet reprezentál) szintén nem elképzelhetetlen humorforrás, akár ehhez a lokalitáshoz, akár Arany személyes tapasztalataihoz kapcsoljuk. S az idézett

[11] A szöveg elemzésében Olosz Katalin segítségére támaszkodtam: az alábbiakban szereplő megjegyzések folklorisztikai adatai és párhuzamai mind tőle származnak.

utolsó sor román vendégszövege sem tűnik idegennek Aranytól, aki valamicskét románul eleve megtanulhatott Szalontán. Ezt valószínűsíti az életműben a [*Cigány-búcsúztató*] című szöveg, amely töredékesen maradt fönn, s a pálya legkorábbi szakaszára datálható, mert ebben a „Gyurit – murit" rímpár fordul elő, s az egyik kései rímjáték, az *Elégiák* címen ismeretes, feltehetőleg 1882-es vers harmadik egysége, amelyben a „megmurút" szó áll rímhelyzetben, s külön mellé van írva, hogy „oláh szó".[12] Mindkét esetben egyébként a 'meghalt' jelentésű *murit* szóról van szó – noha persze önmagában ez az egyetlen szó még nem bizonyítja azt, hogy Arany igazán tudott volna románul, de a gyanúhoz mindenesetre elég.

Talán *Az ostoba ember* gyűjtőcím alá besorolt trufák/anekdoták között lehetne a helye az Aranynak tulajdonított mű történetének (Vehmas – Benedek, 1989, 90–122.). Nevezetesen azon anekdotikus történetek között, melyek *Süket emberek visszás feleletei* (ATU1698, 1698A, 1698C, 1698K), illetve *Félreértések idegen nyelv nemtudása miatt* (ATU 1699) típusmegnevezéssel szerepelnek a népmesekatalógusban. Ezek mindegyike arra az alaphelyzetre épül, hogy a tárgyaló felek valamilyen oknál fogva (süketség, idegen nyelv nem tudása) nem értik, illetve félreértik egymást, ami komikus szituációkat teremt. Az apokrif Arany-művel egyező, vagy ahhoz bárcsak halványan is hasonlítható cselekménysor azonban nem fordul elő a katalógusban felsorakoztatott szüzsék között.[13] Az O'sváth rögzítette történet szempontjából a mindentudó doktor figurája mint népi hős is számot tarthat a figyelemre. Az Arany család meselejegyzései között is megtalálható egy olyan mese, melyet Arany László 1862-es gyűjteményében Dongó meg Mohácsi címen adott közre. Ez, a *Magyar Népmesekatalógus*ban a *Prücsök (A mindentudó doktor)* címen (ATU 1641) szereplő tétel egy olyan mesei szüzsét különít el, melynek hőse mindentudó doktor hírnévre tesz szert vagy a véletlen körülmények összejátszása folytán mindentudó hírébe keveredik (Vehmas – Benedek, 1989, 66–70.). Ennek a mesének az ismeretében akár egyéni lelemény is lehetne az, hogy az ökreit kereső román ember a doktorhoz mint mindentudóhoz fordul. Onnan tovább már a *Félreértések az idegen nyelv nem tudása miatt* motívuma következik, majd egy olyan epizód – a hasmenésre adott gyógyszer és annak nem várt „hatása" –, amelyet a történeti anyagban nem találtam (az elemzéshez segítséget nyújtó Olosz Katalinnak sem sikerült). Lehet viszont a hashajtó szerepeltetése egy irodalmi minta követése is: gondoljunk csak Gvadányi József *Pösténi föröd*és című művének nevezetes jelenetére: itt a cigányzenészeknek adnak tré-

[12] A verseknek a tanulmányban megadott címe és a belőlük idézett részletek a következő kiadást követik: Arany, 2018. A szövegek innen a címek alapján visszakereshetők.
[13] Az ilyen típusú humorforrások elemzésére lásd Faragó, 1971; Kovács, 1977.

fából ilyen gyógyszert, s meg is lesz a következménye.[14] Mielőtt azonban megdicsérnénk Arany egyéni leleményét, rögzítsük: mindez persze csupán a szüzsé ismeretében született, fiktív elemzés, hiszen maga a mű teljesen ismeretlen.

Az ismeretlen kézirat O'sváthhoz kerülése és teljes elkallódása kiválóan illusztrálja Ercsey már idézett megjegyzését: valahogyan így keveredhettek el Aranynak azok a szövegei, amelyek a közvetlen környezet szórakoztatására születtek. Arany autorizációs gesztusainak hiánya pedig tökéletesen beleillik a költő azon gesztusai közé, amelyek a környezete szórakozására alkotó közösségi poéta nyomait akarta teljes egészében eltüntetni: ennek számos nyomát láthatjuk az alkalmi költészet kapcsán Aranytól.[15] Hiszen Arany számára a teljes 1847 előtti költői termés elfedni és elfeledtetni kívánt jelenség volt, számára a lokális irodalmi működés hagyomány szentesítette formái nem tartoztak a költői szerep megcélzott, igazi dimenzióihoz, csak a nagytekintélyű irodalmi társaságtól kiírt, az irodalmi intézményrendszeren belülről származó szakemberek elbírálta pályázat jelentette a költővé avatást. Persze ettől még aligha lesz érvünk arra, hogy a szöveget, amelynek még a címét sem tudjuk (ezt O'sváth nem adja meg), beiktassuk az életműbe, azaz irodalomtörténetileg aligha jelent új adalékot – ám folklorisztikai szempontból igencsak érdekes problémát jelez, azaz érdemesnek tűnik komolyan venni az apokrif Arany-alkotások között.

Az életműnek az immáron nyilvánosan is vállalt részéhez tartozik Arany népmese-feldolgozása, a *Rózsa és Ibolya*, amely a nagysikerű, pályázatra írott és díjazott *Toldi* után keletkezett, de megjelenése megelőzte azt: Arany a *Pesti Divatlap* 1847. március 21-i számában publikálta. Ilyenformán ez a szöveg volt Arany első, nyomtatásban megjelent költői műve (a legelső nyomtatásban megjelent írása amúgy egy prózai szöveg volt, az *Egy egyszerű beszélyke*).[16] Ennek a jelentőségét aligha lehet túlbecsülni az írói „image" kialakítása szempontjából. A *Rózsa és Ibolya* úgy jelenítette meg a költőnek a nyilvánosság előtt vállalt képét, hogy – mivel korábbinak tűnt, mint a *Toldi* – mintegy annak bizonyítékául szolgált, hogy Arany számára milyen előzmények határoz(hat)ták meg a nagy témájára való rátalálást. Legalábbis a főműnek számító és főműként kánonizált *Toldi*hoz képest. Pedig a helyzet éppen fordítva áll: a *Rózsa és Ibolya* inkább azt demonstrálhatja a pálya alakulása szerint, hogy Arany milyen módon próbálta meg elkerülni az önismétlést, a *Toldi* szerkezetének reprodukálását. Mert Arany pályakezdésének sajátos közegét éppen az jelentette, hogy a *Toldi*nak a Kisfaludy Társaság pályázatán elért sikere ismertté

[14] [Gvadányi], 1787, 14–28. A párhuzam lehetőségére Csörsz Rumen István figyelmeztetett.
[15] Erről bővebben Szilágyi, 2017a, 185–197.
[16] Ezt lásd AJÖM X, 1962, 7–20.

tette a költő nevét egy szűk irodalmi elit előtt (ennek látványos eseménye volt Petőfi Aranynak szóló verses episztolája), ám a nagyközönség számára ez csak jóval később válhatott nyilvánvalóvá. Az első valódi publikáció ugyanis más sorrendet és más fejlődési utat mutatott, mint amelyet a nyilvánosság elé bocsátott művek sejtettek. Ez pedig erősen befolyásolta Arany megítélését is. Ehhez mérten külön jelentősége van annak, hogy Arany nyilvános költői megmutatkozása mégiscsak egy folklórszüzsé verses kidolgozása lett – aligha függetlenül egyébként Petőfi *János vitéz*étől, amelynek példaadó szerepe lehetett az ő számára. Erősebben és közvetlenebbül, mint a *Toldi* esetében, hiszen Arany ezúttal más jellegű feladatot próbált ki, mint ott és akkor: egy népmese, mi több, kifejezetten egy tündérmese volt a kiindulása.[17] Azt a tényt sem árt hangsúlyozni, hogy Arany ilyenformán a közönség elé egy olyan verses szöveggel lépett, amelynek az alcímébe emelt műfaji megjelölése „népmese" volt (Óváry, 1923–1924).

Arany feldolgozása megmaradt egyetlen népmesetípus keretei között (tehát ő nem hozott létre egy olyan kevert, több típus elemeiből összeálló szüzsét, mint Petőfi a *János vitéz*zel). Az Arany László-féle népmesegyűjtemény kritikai kiadása tette egyértelművé, hogy Arany a felesége folklórtudásából is ismerhette ezt a népmesét (az egyik, ezt a típust képviselő meselejegyzés Ercsey Julianna kézírásában maradt meg),[18] s ez alighanem fontos ösztönzés lehetett: a költőnek volt alkalma megismerni egészen közelről a mesemondás gyakorlatát is. A mesei kötelező formulák alkalmazására, a szóbeliség imitálására több példa is van a *Rózsa és Ibolyá*ban, és sajátos feszültséget kölcsönöz a műnek, hogy mindez egy kötött, verses forma keretében mutatkozik meg.

Arany hagyatékában fennmaradt egy talányos töredék, amely a *Rózsa és Ibolya* kezdetét egy másik versforma alkalmazásával írja újra. A költő véleménye ugyanis teljesen módosult erről a szövegéről: kezdetben a legjobb művének gondolta, utána pedig még 1856-os kötetéből is kihagyta, s életében nem is vette föl egyetlen későbbi kötetébe sem. A töredékhez fűzött jegyzeteiben Voinovich a következőt írja : „Ekkor [azaz 1856 táján – Sz. M.] foghatott bele átdolgozásába, a népmesék folyamatosabb, mesélő nyelvén." Ehhez a kijelentéshez semmiféle egyéb adat vagy bizonyíték nem csatlakozik. A töredék kézirata pedig ma már nem áll rendelkezésünkre.[19] Megjegyzendő egyébként, hogy Voinovich a monográfiájában a sikertelen átdolgozási szándékot az 1856-os kötet sajtó alá rendezéséhez kapcsolta hozzá (Voinovich, 1929–1938, I, 149.). Természetesen lehet, hogy Voinovichnak igaza volt, még ha bizonyíté-

[17] Erre az összefüggésre figyelmeztet: Hermann, 2012, 194–195.
[18] Lásd Gulyás, 2010, 225–234.
[19] Vö. AJÖM VI, 1952b, 229.

ka nincs is e kijelentéséhez (bár azt végképp nem értem, hogy az átdolgozáskor választott versforma miért jelentené a „népmesék folyamatosabb, mesélő" nyelvét); ám ez akkor azt jelentené, hogy Arany számára az elégedetlenség formai jellegű volt, ha a költő úgy vélte, egy másik versforma alkalmazása kiküszöbölheti ezt a fogyatkozást. A töredék elkészült része egyébként olyan csekély, hogy nem lehet eldönteni, Arany a szüzsén nem akart-e látványosan változtatni. Akárhogy is: ez a törekvés nem eredményezett újabb befejezett művet. Noha nem is tűnik társtalan, egyszeri vállalkozásnak.[20] Persze ezt is Voinovich egy másik megjegyzéséből következtethetjük ki.

Voinovich Géza – Arany kéziratos hagyatékának az ismeretében – úgy fogalmazott egy másik töredék, *Az özvegy ember árvái* kapcsán: „*Rózsa és Ibolya* után Arany, úgy látszik, több népmesét készült írni versben a nép számára" (AJÖM VI, 1952b, 229.). S itt Voinovich Tompa 1848. március 2-án kelt levelére hivatkozik – amely persze roppant érdekes levél, de mégiscsak Tompa felfogására és szándékaira vet fényt elsősorban, s Aranyra nézvést azért nem éppen perdöntő bizonyíték.[21] Voinovich állításával pedig elég nagy bajban vagyunk a kéziratok 1945-ös pusztulása miatt. Az is erősen talányos, mire alapozhatta azt az általánosítását, hogy Arany esetében „több népmese" feldolgozására lehetett szándék; mivel a szövegkiadásában a *Rózsa és Ibolya* átdolgozása és *Az özvegy ember árvái* illenek bele ebbe a tendenciába, illetve feltételesen *A kincskeresők* és *A kincstalálók* egymással szorosan összefüggeni látszó töredékei,[22] meglehet, ezekre gondolt mint tendenciára. Hogy ezen kívül volt-e más adata, amely megalapozhatott egy ilyen kijelentést, nem tudjuk.

Az özvegy ember árvái című töredékből elég jelentős rész készült el ahhoz, hogy még a szüzséjét is rekonstruálni tudjuk. Ez szintén az 1850-es évek útkereső művei közé tartozik. A szöveg alighanem Aranynak a Szendrey Júliával kapcsolatos véleményével összefüggésben lehet sokatmondó. Arany viszonya

[20] Bár Barta Jánosnak igaza van, amikor ezt szokatlannak minősíti Arany gyakorlatában (nyilván a kritikai kiadás alapján, s nem kételkedve Voinovich interpretációjában): „különös módon megpróbál kész, sikerült alkotást újraírni más hangnemben és versformában (Rózsa és Ibolya)". (Barta, 2003, 30.)

[21] A levél: Tompa Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1848, márc. 2. In: AJÖM XV, 1975, 189–193. Ebből a levélből származik az az idézet, amely Gulyás Judit monográfiájának a címe lett: Gulyás, 2010.

[22] Ez utóbbiról eléggé feltételes és bizonytalan állításokat fogalmazott meg Voinovich: „Abból az időből valók, mikor a költő *A fülemile* hangján kezdett népmeséket feldolgozni. […] A szalontai nép hiedelme azt tartja, hogy a csonka torony alatt kincs van elásva; egy pásztorfiú meg is álmodta a helyét, oda is ment, de egy ősz öreg ember intette: átkozott kincs az, hozzá ne nyuljon, különben legkedvesebb hozzátartozója meghal. – Több ilyen helyi mondát említ Szendrey Zsigmond (Ethn., 1914. 164–168. l.). Talán ilyennek feldolgozására gondolt a költő" (AJÖM VI, 1952b, 229.).

Petőfi feleségéhez alapvetően módosult az évek során, s nem pozitív irányba változott, bár a kapcsolat megszakításáig nem jutottak el Szendrey Júlia második házassága után sem.[23] Szendrey Júlia újbóli férjhez menetelével Aranynak több műve is kapcsolatba hozható – ám figyelemre méltó, hogy Arany a legközvetlenebbül erre reagáló szöveget, *A honvéd özvegyé*t nem publikálta, tehát nem jelenítette meg a véleményét a nyilvánosság előtt.[24] Ha *A honvéd özvegye* című vers mellé odatesszük az alighanem ugyanebből az élménykörből származó *Árva fiú* című verset is, akkor jól kirajzolódik *Az özvegy ember árvái* kontextusa: Arany mindhárom szövegben az új házasságba bekerülő árva gyermek pozícióját írja újra, s ez igen érdekes lélektani következtetéseket enged meg. Hiszen eszerint nála az asszonyi hűtlenség reprezentációja úgy mutatkozik meg, hogy a mostohává válás és a gyermek irányába elkövetett bűn, az elhanyagolás és az elhagyás variációi kapják a legnagyobb hangsúlyt. Ehhez a sajátos (és a Szendrey Júlia-házasság recens megítélésének a kontextusában eléggé társtalan) lélektani alaphelyzethez pedig fölhasználhatott egy folklórszüzsét, amelyet akár helyi örökségként is ismerhetett. Hiszen ennek a félbehagyott balladának folklórelőzménye is van, ahogyan ezt a legutóbb Olosz Katalintól közzétett, 20. század eleji, nagyszalontai folklórgyűjtés igazolja. A *Három árva* hét különböző változata azt mutatja, hogy ez ismert ballada volt Nagyszalontán.[25]

Az özvegy ember árvái nemcsak arról tanúskodik, hogy Arany ismerte a három árváról szóló népballadát, de arról is, hogy ismerte és felhasználta verses meséje indító motívumaként a nemzetközi és a magyar szakirodalomban egyaránt 480-as típusszámon nyilvántartott tündérmesét, mely *A szorgalmas lány és a lusta lány* típuscímen ismeretes (ATU 480), (Kovács, 1969, 196–197.). A mesének egy változatát Gulyás Judit és Domokos Mariann megtalálta az Arany-család meselejegyzései között Arany Juliska gyermekkori kézírásában. A mesét Arany László nem vette fel gyűjteményébe, mert – Arany László hevenyészett bejegyzése szerint – Merényi László korábban közölte már ennek a mesetípusnak egy változatát. Emiatt a mese csak 1982-ben jelent meg először nyomtatásban, Kovács Ágnes közlésében (Kovács, 1982, 518–522.). Gulyás Judité k jelzik a 37. számú mese jegyzetében, hogy „Arany János *Az özvegy ember árvái* c. mesetöredék szüzséje hasonlóan indul e mese cselekményéhez”,[26] azt viszont már nem, hogy a folytatásban a vért fakasztó goromba fésü-

[23] Erről újabban Gyimesi, 2018.
[24] Az újraházasodás okaira és egykorú megítélésére lásd Szilágyi, 2007.
[25] A szövegeket lásd Olosz szerk., 2018, 101–106.
[26] A gyűjtemény megjelenés előtt áll. A kötet egyik lektoraként volt módom megismerkedni a kézirattal, s egyelőre csak erre tudok hivatkozni: Jegyzetek kézirata, 92. Könnyen lehet, hogy a megjelenésig a sajtó alá rendezők ezt az adatot is beiktatják a kötetbe. [A gyűjtemény időközben megjelent, az adatot beiktatták. A kiadásban a jegyzet oldalszáma 645. *A szerk.*]

lés motívuma egyértelműen a *Három árva* népballadára utal, mely a 20. század elején is ismert volt a szalontaiak körében. De ismert volt a mese is: a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 14. kötetében, a nagyszalontai anyagban megtalálható egy változata az említett mesének (*A rosszlelkű anya és lány bűnhődése*), amelyet 1915-ban Kornya Sándor gyűjtött.[27]

Ezeknek a szövegeknek az ismeretében jól megragadható Arany szövegalkotási módszerének egyik aspektusa is. *Az özvegy ember árvái* töredéke ugyanis azt mutatja, hogy Arany kísérletet sem tett a népballada formájának az imitálására, inkább a tőle a verses mesefeldolgozásokból ismert, részletezőbb epikus elbeszélés megvalósítására törekedett; az a műve viszont, amely formailag, retorikai felépítésében erős rokonságban látszik lenni ezekkel a szövegekkel, az az *Árva fiú*, amely viszont tartalmilag csak lazábban kötődik a népballada szüzséjéhez (ez a szöveg belekerült a *Kisebb költemények*be, de a recepció tanúsága szerint senki nem olvasta Szendrey Júlia ellenes versként, részben talán a folklórelőzmény felismerhetősége miatt sem). Vagyis Arany valójában éppen nem a minél pontosabb imitálást próbálta meg ebben az esetben sem, hanem rögtön elmozdította a készen kapott verses szöveget egy másik művészi szerkezet kialakítása érdekében. Alighanem egyébként egy ilyen, az orális tradícióból ismerős szüzsé sokat segíthetett az erős morális elítélést tartalmazó ballada megfogalmazásában.

Arany 1850-es évekbeli műveinek és a folklórszüzséknek a kapcsolatát a most közzétett, 1912 és 1919 között lezajlott nagyszalontai gyűjtés számos ponton új fénybe állította. Több Arany-balladának ugyanis előkerült a folklórelőzménye, így az *Ágnes asszony* címűnek is, amelyet Olosz Katalin *A férjgyilkos asszony* típuscímmel közölt.[28] Ebben a népballadában egy bizonyos Sára asszony az, aki megpróbálja a végtelen mosás révén tisztára mosni a férje meggyilkolásakor beszennyeződött lepedőt. Ez esetben is Arany artisztikus, s egyáltalán nem imitatív szövegalakítása tűnik a szemünkbe. Sőt, innen nézvést még az Arany-ballada címadása is jól mutatja a végiggondolt metaforikus szerkesztést: a Sára névhez képest az Ágnes kiválasztása összefüggésben lehet a név etimológiájával, a 'bárány' jelentésű latin *agnus* szóval, amely a bűnösnek tűnő címszereplő áldozatiságát is képes érzékeltetni.[29]

A *Bor vitéz*nek – a gyűjtés alapján – szintén van egy népballadai párhuzama, amely félig verses, félig prózai formában maradt fenn.[30] Ez azért lénye-

[27] Szendrey szerk., 1924, 193–196. Ennek a bekezdésnek a folklorisztikai adatait Olosz Katalin volt szíves megosztani velem.
[28] Olosz szerk., 2018, 205–206. A jegyzet: 385. Ezt a szöveget már korábban is közölték: Szendrey, 1920.
[29] A ballada értelmezésére bővebben lásd Szilágyi, 2017a, 227–229.
[30] A szöveget lásd Olosz szerk., 2018, 115–116.

ges újdonság, mert az eddigi, a szakirodalomban kimutatott párhuzamok mind irodalmi (sőt, kifejezetten világirodalmi) eredetűek voltak, ám egy helyi népballadai párhuzam érthetővé teszi Arany érzékenységét a téma iránt. S ismét tehetünk egy érdekes megfigyelést: azt a kifinomult versformát, az ún. „maláj pantumot" Arany egy német irodalmi minta, Chamisso alapján alkalmazta, s meg sem próbálta a törmelékes népballada verses formáját követni – vagyis itt is kiindulásnak tekinti csupán a populáris szöveget, s nem megvalósítandó végcélnak.[31]

Arany az 1850-es években több folklórműfaj feldolgozására, akkulturációs beépítésére kísérletet tett. Csak néhány jellemző példát említek az életmű ezen szakaszából. *A fülemüle* kapcsán – amely egy anekdota feldolgozása – a folklóreredet lehetősége nem merült föl komolyan a szakirodalomban, viszont igen tág tárgytörténeti összefüggéseket mutattak ki lejegyzett szövegek kapcsán, s ezek között néhány valószínűsíthetően tényleg elvezethet Arany Jánoshoz.[32] A lehetséges párhuzamok kapcsán Benedek Katalin hívta fel a figyelmemet néhány újabb adatra: ezek közül kettő a Szatmár megyei Garbolcról származó gyűjtés, egy másik későbbi publikálású népnyelvi gyűjtés, egy pedig a mű születése előttről származó kalendáriumi szöveg. Mindez azonban csak árnyalja a képet, de gyökeresen nem változtatja meg: Arany művéhez továbbra sem tudunk minden kétséget kizáróan folklórszüzsét társítani lehetséges eredetként. *A hegedű* esetében is nyomtatott források merültek föl elsősorban tárgytörténeti előzményként, bár Heller Bernát már utalt arra, hogy itt egy Nagyszalontán ismeretes prózai történet állhat a háttérben;[33] egyébként ez a szöveg eredendően egy legendamese feldolgozásának tűnik (vö. ATU 774F), az 1856-os *Kisebb költemények*ben – értelmezésre váró módon – az volt az alcíme: Allegoria. *A bajusz* című vers esetében alapvetően anekdotagyűjteményeket hozott felszínre a kutatás, bár – Szendrey Zsigmondra utalva – Solymossy Sándor kétségtelennek látta azt, hogy Arany itt is egy nagyszalontai anekdotát használt föl.[34] *A Jóka ördöge* kapcsán, amelyet Turóczi-Trostler József „trufamesének" minősített,

[31] A ballada értelmezésére bővebben lásd Szilágyi, 2017a, 229–240.

[32] A versről és lehetséges irodalmi párhuzamairól és forrásairól lásd Turóczi-Trostler, 1914; György szerk., 1938, 286–288.; Scheiber, 1960.

[33] A tárgytörténeti párhuzamokra német irodalmi példák felsorakoztatásával Imre, 1899; Waldapfel, 1900. A népköltészeti párhuzamok kimutatására, nagyszalontai példákkal is lásd alapvetően Heller, 1916a. A szalontai párhuzamokra még adatokat hoz Szendrey Zsigmond: Szendrey szerk., 1924,. 213–216. Erre Benedek Katalin figyelmeztetett.

[34] Egy D. betűjelű szerző (alighanem Dézsi Lajos) a költemény valószínű forrását Hermányi Dienes József egy anekdotájában vélte megtalálni: D., 1901. Az anekdotát egyébként lásd Hermányi, 1992, 431. Vö. még a hozzáfűzött jegyzettel: 600–601. A népköltészeti előzményeket és párhuzamokat kimutatta (a korábbi szakirodalom összegzésével): Solymossy, 1918. Vö. még Faragó, 1967.

a legvalószínűbb közvetlen forrás egy ponyva: egy szerb népköltészeti eredetre visszautaló, de közvetlenül egy kalendáriumból megismert történet sejlik föl Arany művének hátterében.[35]

Arany félbehagyott szövegei között is van olyan, amely nyomokban folklóreredetűnek látszik. Ilyen a *Csanád* című töredéke, amelynek a keletkezéséről nem sokat tudunk, kézirata pedig már nem áll rendelkezésre (AJÖM VI, 1952b, 229–230). A *Csanád* című töredék témája szerint a magyar középkor világába vezetett volna el. A mű elejének fennmaradt hat strófája pusztán a téma exponálására alkalmas: innen tudható, hogy az elbeszélő költemény Szent István alatt játszódik, de alapvetően nem ő a központi szereplője a tervezett történetnek. A cselekvényvázlat prózai kidolgozása azonban elég sokat elárul a szüzsé-ről. Eszerint István alakja – korjelző szerepén túl – elsősorban funkciója miatt fontos: a király egy szerelmi vetélkedés bírájaként lesz a történet fontos eleme. Voinovich – egy mára megsemmisült feljegyzés alapján – azt rögzítette, hogy eredetileg a szöveg mást célzott meg: Anonymus nyomán a pogány Thonozuba legyőzését tárgyazta volna.[36] Ez a terv valóban István komolyabb, nemcsak szimbolikus szerepeltetését tette volna lehetővé. Nem tudjuk ugyan, Arany miért hagyott fel ezzel az ötletével, de bizonyosan bonyolultabb a kérdés annál, ahogyan Voinovich kezeli: szerinte a költő túl kegyetlennek találta Thonozuba élve eltemettetését, s ez szerinte nem illett a szent királyhoz. Erre egyébként Voinovich – gyakori szokása szerint – semmiféle megerősítő adatot nem hoz, alighanem ez saját vélekedése. Csakhogy a koncepció módosulása biztosan a mű fókuszát is megváltoztatta: a korábban aktív szerepű király helyébe egy pusztán az igazságos ítélkezés szerepében feltűnő uralkodó kerül, s ez gyökeresen más elképzelés. Az valószínűsíthető, hogy Aranyt éppen ez a másféle poétikai lehetőség érdekelte. Amit pedig ehhez társított, az jól azonosíthatóan egy elterjedt folklórszüzsé (amely persze már Anonymusban is benne van):[37] a lány kezéért vetekedő két férfi közül az egyik teljesíti a feladatot (párbajban legyőzi az ellenfelét), majd ennek bizonyságául kivágja a nyelvét, s elviszi magával. Riválisa, miután elkésett, és semmi esélye nincs a győzelemre, a már halott ellenfél levágott fejét viszi el bizonyságul a királynak, aki már majdnem neki

[35] A mű ősforrása egy keleti eredetű mese, amelynek egyik délszláv változatát Johann Nepomuk Vogl osztrák költő 1837-ben felvette népmesegyűjteményébe; ezt a mesét a *Társalkodó* 1842-ben magyar fordításban közölte, s két évvel később belekerült az 1844-es győri kalendáriumba is. Arany ezt ismerhette, s akkor versének is egy ponyva a közvetlen eredete. A forráskutatás legjelentősebb eredményeit lásd Zlinszky, 1899; Czóbel, 1912; Zlinszky, 1913. A világirodalmi párhuzamokra lásd még Elek, 1914; György szerk., 1938, 59–62.; Zsigmond, 1935; valamint Turóczi-Trostler, 1961.

[36] Voinovich a szövegről: Voinovich, 1929–1938, II, 305–306.

[37] Bővebben Heller, 1916b.

ítéli a lányt, amikor az első vitéz megjelenik, s a kivágott nyelvvel bizonyítja az elsőségét. Ez a mozzanat – ahogyan ezt Voinovich rendre fel is sorolja – számos folklór-párhuzammal rendelkezik (Voinovich, 1929–1938, II, 306.), de tündérmesei megfelelői is vannak a magyar népmesékben, s felbukkan a nagyobbik Szent Gellért legendában is. Ez Aranynak közvetlenül is ismerős lehetett, s úgy tűnik, ez válhatott volna feldolgozásának legfontosabb szempontjává.

Az 1850-es évek útkereső időszakának kevés befejezett epikus műve közé tartozik a *Katalin*, amely egy monda újraírása. Ezt persze a nyilvánvaló Byron-hatás mellett kell számontartanunk[38] – mint ahogy egy újabb tanulmány megszívlelendő érveket hozott föl amellett, hogy ebben a szövegben az angol „gótikus irodalom" hatáselemei is kimutathatóak (Boldog-Bernád, 2018). A mondai eredet ez esetben aligha jelent orális gyökerű folklórismeretet: a *Katalin* szüzséjét Arany elég jól föltárható módon nyomtatott szövegekből ismerte meg,[39] s a választásába alighanem az is beletartozott, hogy a felföldi táj, a Vág folyó mente és Budetin vára számára egzotikus helyszínnek mutatkozhatott, hiszen nem a tőle közvetlenül ismert vidékhez tartozott.

Úgy tűnik tehát, hogy a *Rózsa és Ibolya* több szempontból is fordulópont volt Arany pályáján. Itt még azt lehet valószínűsíteni, hogy Arany közvetlenül az orális folklórból meríthette a megismert meseszüzsét, s ennek megvoltak a következményei a verses szöveg sajátos, imitatív beszéltnyelvi formáján is. Az egy idő után kudarcnak ítélt kísérletet azonban nemcsak a műfaj szempontjából tekinthetjük lezáró jellegűnek (tehát hogy ezek után a tündérmese föl sem merült művészi kísérletként), hanem azért is, mert az 1850-es évek többi, folklorisztikus eredetű verses műve esetén felerősödött a ponyvai eredetű vagy más, írott forrásból táplálkozó szüzsék felhasználása. S aztán a pálya 1850-es évek utáni szakaszán megritkul az oralitásból megismert folklórszüzsék felhasználása (amennyire ezt egyáltalán el lehet dönteni). Vagyis Arany pályájának az első szakaszában felvillantja annak lehetőségét, hogy a közvetlen folklórhatás beépítésével váljon „népköltővé", azaz a népiesség irodalmi megvalósításának egy ilyen jellegű útjára vállalkozzon. Ám ezt az utat igen gyorsan lezárja, s még az életművének nyilvánosságra hozatalából is igyekszik kizárni – gondoljunk arra, ahogyan eláll végleg a *Rózsa és Ibolya* újbóli publikálásától. Arany költői útja ebben az értelemben nem az irodalmi népiesség kezdetben felvillanó értelmezését követi. S további elemzésre méltó az a jelenség, hogy Arany

[38] Arany Byron-élményéről – alapvetően más művek alapján – lásd Török, 2017.

[39] Arany az alapul vett mondát vagy Mednyánszky Alajostól vette át (Mednyánszky, 1824; később megjelent még: Mednyánszky, 1829, 210–229.), vagy Mailáth János feldolgozásából (Mailáth, 1825). Ez utóbbi mellett érvelt: Hegedűs, 1884. Mednyánszky története magyarul is megjelent, s ez a kötet megvolt Aranynak is: vö. AJÖM III, 1952a, 299–301.

ezzel párhuzamosan válik Arany László népmese-gyűjteményének ösztönzőjévé (de legalábbis jóindulatú segítőjévé és szemlélőjévé), s eközben hogyan lesz éppen az orális szövegfolklór egyik legjobb magyarországi ismerőjévé (aki „gyűjtőként" is fellépett 1851-ben a korabeli sajtóban).[40] Ám ezzel a folyamattal párhuzamosan saját életművéből el-eltünedeznek a folklórszüzsék (a meseszüzsék meg teljesen), bár persze a folklórmotívumok továbbra is fontos szerepet töltenek be epikus és lírai műveiben.[41] Erre a paradoxonra pedig nem könnyű magyarázatot találni.

IRODALOM

Ágotai László

1958 „A dévaványai juhbehajtás" szerzőségének kérdéséről. *Jászkunság*, 4, 1–2, 38–40.

Albert Ernő – Faragó József

1973 *Háromszéki népballadák. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye, Faragó József bevezetésével és jegyzeteivel.* Bukarest, Kriterion.

AJÖM

1952a *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952b *Arany János Összes Művei* VI. *Zsengék – Töredékek – Rögtönzések*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek – Szépprózai fordítások – Kisebb cikkek – Tanulmányok – Iskolai jegyzetek*. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[40] Arany ugyanis *Fábján Pista nótája* címen közzétett két szöveget a Vahot Imre szerkesztette, rövid életű *Remény* című kiadványban (I. kötet, 1851, 6. szám, 334–336.). Erre felhívta a figyelmet Olosz szerk., 2018, 349.

[41] Erre csak egy példa a kései Arany életművéből. A *Tetemre hívás* távoli párhuzamát egy 1972-ben, a háromszéki Kézdimárkosfalván gyűjtött balladában lehet felfedezni – noha ez önmagában nem mutat forrásszintű kapcsolatot, hiszen a népballada nem régi stílusú, invariáns, más változatát sem előtte, sem utána nem gyűjtötték föl, s csak a témája (az erőszakosan megölt halott a gyilkosa jelenlétében kezd el vérezni) köti valamelyest Arany művéhez. Az sem valószínű, hogy Arany műve folklorizálódott. Lásd Albert – Faragó (kiad.), 1973, 301. A jegyzetek: 529. Egy szempontból mégis igen érdekes ez a ballada: a *Tetemre hívás* témájának az Aranyhoz való eljutásában egy, a székely jogszokásokról szóló, 1858-ban megjelent tanulmány ösztönzését lehet számon tartani. Erről összefoglalóan Szilágyi, 2018. Ezek szerint mégiscsak maradhatott némi nyoma a tetemre hívás gyakorlatának a közösségi emlékezetben. A népballadára Olosz Katalin figyelmeztetett. Vö. még Magyar, 2005, 260–262.

1975 *Arany János Összes Művei* XV. *Levelezése (1828–1851)*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János

2017 *Kisebb költeményei*. Sajtó alá rendezte és a kísérőtanulmányt írta Szilágyi Márton. Budapest, Helikon.

2018 *Összes költeményei* I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris. /Osiris Klasszikusok/

Barta János

2003 Arany János és az epikus perspektíva. In: Uő: *Arany János és kortársai* I. *Arany-tanulmányok*. Válogatta és Sajtó alá rendezte Imre László. 25–58. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. /Csokonai Könyvtár 27./

Boldog-Bernád István

2018 Arany János és a gótikus irodalom. In: Szilágyi Márton (szerk.)*: „Ősszel”. Arany János és a hagyomány.* 107–126. Budapest, Universitas.

Czóbel Ernő

1912 Arany „Jóka ördögé”-nek forrása. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 36, 830.

Csörsz Rumen István

2017 A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 98, 4, 432–449.

D.

1901 Arany „Bajusz” című költeményének forrásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 11, 2, 253.

Elek Oszkár

1914 „Jóka ördögé”-nek meséjéhez. *Egyetemes Philológiai Közlöny,* 38, 816–817.

Ercsey Sándor

1899 *Arany János életéből*. 3. kiadás. Budapest, Ráth Mór.

Faragó József

1967 „A bajusz” meséje Nagymohából. *Igaz Szó*, 15, 3, 390–397.

1971 Idegen szavak félreértésén alapuló népi tréfák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 15, 101–112.

Gulyás Judit

2010 *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/

[Gvadányi József]
[1787] *PösténYi förödés, a' mellyet Egy Magyar Lovas Ezeredből való Százados az ottan történt mulatságos dolgokkal, élő Magyar nyelven, Versekbe foglalt, 1787. Esztendőbe, Rák Havának 12. napján*. Nyomtattatott Tsöbörtsökön, a' Caspium Tenger partyán azon Esztendőbe. [Pozsony, Wéber Simon Péter]
Gyimesi Emese
2018 Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata. In: Szilágyi Márton (szerk.): *„Ősszel". Arany János és a hagyomány*. 129–152. Budapest, Universitas.
Győrffy Lajos
1960 Adalékok „A dévaványai juhbehajtás"-hoz. *Jászkunság*, 6, 3, 123–125.
György Lajos (szerk.)
1938 *Világjáró anekdoták*. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
Hegedűs István
1884 Arany „Katalin"-ja és ennek forrása. *Fővárosi Lapok*, január 14. 88–89.; január 18. 94–95.
Heller Bernát
1916a Arany János „A hegedű" c. víg legendájának valószínű forrása. *Ethnographia*, XXVII, 296–302.
1916b A Csanádmonda főeleme, *Ethnographia*, XXVII, 161–168.
Hermann Zoltán
2012 Egy irodalmi program allegóriája – Arany János: Rózsa és Ibolya. In: Uő: *Varázs/szer/tár. Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*. 194–206. Budapest, L'Harmattan. /Szóhagyomány/
Hermányi Dienes József
1992 *Szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó. /Régi Magyar Prózai Emlékek 9./
Imre Lajos
1899 „Jóka ördögé"-hez és „A hegedű"-ről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 9, 3, 301–302.
Korompay H. János (szerk.)
2017 *„Óhajtanám a classicus írók tanulmányát". Arany János és az európai irodalom*. Budapest, MTA Bölcsészettudomány Kutatóközpont – Universitas.
Kovács Ágnes
1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1977 Humor a „nyelvhatáron”. In: Istvánovits Márton – Kríza Ildikó (szerk.): *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban.* 111–121. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1./

1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In: Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok*. 495–530. Nagykőrös. /Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II./

Kovács Ágnes – Benedek Katalin

1990 *Magyar népmesekatalógus* 6. *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (Aath 1200–1349)*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar Zoltán

2005 Egy felföldi népmonda és irodalmi kapcsolatai. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. 256–264. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2011 *Népmondák a két Homoród mentén*. Barót, Tortoma.

Mailáth, Johann Grafen

1825 Die Eingemauerte. In: Uő: *Magyarische Sagen und Mährchen*. 178–198. Brünn.

Mednyánszky, Alois Freyherrn von

1824 Die Mauerblende zu Budethin. In: *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*. (Hrsg. durch die Freyherren von Hormayr und von Mednyanszky.) Fünfter Jahrgang. 176–189. Wien.

1829 *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pesth.

Olosz Katalin (kiad.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919*. A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából. Kolozsvár, Kriza János Társaság.

O’sváth Pál

2010 Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. In: Uő: *„Pandúrkorom emlékei”… és egyéb írások*. (Kiad. Seres István.) 161–304. [Budapest], Helikon.

Óváry Zoltán

1923–1924 „Rózsa és Ibolya”. Arany János verses népmeséje. *Ethnographia*, XXXIV–XXXV, 23–30.

Scheiber Sándor

1960 A fülemile. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 64, 1, 70.

1996 *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Budapest, Makkabi.

Seres István
2015 „Kondorosi csárda mellett…”. Arany János betyárverseinek keletkezése és utóélete. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 4. 345–374. Budapest, Reciti Kiadó.
Solymossy Sándor
1918 A „Bajusz”-adoma keletkezése. *Ethnographia*, XXIX, 133–142.
Szabadfalvi József
2001 Juhtartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) – Szilágyi Miklós (szerk.): *Gazdálkodás. Magyar néprajz* II. 705–748. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szendrey Zsigmond
1920 Sára néném. *Ethnographia*, XXXI, 59–60.
Szendrey Zsigmond (szerk.)
1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége. Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond. Budapest, Kisfaludy Társaság. /Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV./
Szilágyi Márton
2007 Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála. In: Uő: *Határpontok*. 119–132. Budapest, Ráció.
2017a *„Mi vagyok én?” Arany János költészete*. Budapest, Kalligram.
2017b „van ott sokféle faj”. Arany János Kisebb költemények című, 1856-os kötetének keletkezése. *Irodalomtörténet*, 98, 4, 450–466.
2018 A kimondhatóság határvidékén: elhallgatás és érzékiség (Arany János: Tetemre hívás). In: Szilágyi Márton (szerk.): *„Ősszel”. Arany János és a hagyomány*. Budapest, Universitas. 191–208.
Török Zsuzsa
2017 Arany János Byron-olvasatának textuális reprezentációi. Levelek, mottók és a Bolond Istók. In: Korompay H. János (szerk.): *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát”. Arany János és az európai irodalom*. 275–288. Budapest, Universitas.
Turóczi-Trostler József
1914 A „Fülemile” tárgytörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 24, 4, 418–440.
1961 „A Jóka ördöge” eredetéről. In: Uő.: *Magyar irodalom – Világirodalom. Tanulmányok* I. 386–391. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Vajda Mária
2006 *„Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok*. Budapest, Gondolat. /Doktori Mestermunkák/

Vehmas Marja – Benedek Katalin
1989 *Magyar Népmesekatalógus* 7/C. *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1640 – 1874)*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
Voinovich Géza
1929–1938 *Arany János életrajza* I–III. Budapest, MTA.
Waldapfel János
1900 Arany „Hegedű”-jéről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10, 1, 57–58.
Zlinszky Aladár
1899 A gonosz asszony meséje és Arany Jóka ördöge. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 9, 1, 15–40.
1913 Arany „Jóka ördögé”-nek forrása. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 37, 438–439.
Zsigmond Ferenc
1935 „Jóka ördögé”-nek egy német változata. *Irodalomtörténet*, 24, 21–24.
Zsoldos Ignác
1842 *A szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész*. Pápa, Református Főiskola nyomdája.

Márton Szilágyi

János Arany's oeuvre and folklore (Literary history lessons)

Among the latest developments in the literature on Arany is the – not unprecedented – emphasis on the importance of the use of certain elements of folk poetry and popular literature in the poet's work, along with other intertextual connections, of course, which have been a subject of much debate and whose research still holds much potential. The research of Rumen István Csörsz, built upon the textological analysis of Arany's *Dalgyűjtemény* (*'Songbook')*, has presented many convincing new examples of how thematic, rhythmic, or melodic effects can be detected even in his late poetry. Below, however, the presenter looks at another layer, which is not independent of such important observations but is of a somewhat different character.

It is particularly discernible in Arany's work how often the poet utilizes, rewrites, or alters a *sujet* that can be associated with one of the folklore genres. His ways of adaptation are very diverse, but it is worth examining which folkloric *sujets* Arany selects to work with, and whether these selections converge in a limit point, be it thematically, by genre, or from a temporal point of view. Folkloristics is obviously trying to explore the origins and context of these works, but here, using available folkloristic literature, the presenter would rather focus on its function: what lessons can literary history gain from such a study? Because it certainly promises just as serious lessons about Arany's relationship to tradition as it does about the poet's understanding of folklore.

Tamás Ildikó

NYELVROKONSÁG, MŰFORDÍTÁS, NÉPKÖLTÉSZET AZ ARANY JÁNOS ÁLTAL SZERKESZTETT SZÉPIRODALMI FIGYELŐ ÉS KOSZORÚ HASÁBJAIN

Elöljáróban

Az Arany János által szerkesztett hetilapokban először azt vizsgálom, hogy hogyan jelent meg bennük a finnugor nyelvrokonság kérdése, amely a korabeli értelmiség köreiben élénk vitákat lobbantott fel. (Összehasonlításképpen áttekintem a korszak néhány más, jelentős folyóiratában bemutatott rokonságképet is, hogy kirajzolódjon, mennyire volt egységes vagy éppen széttartó a közvélemény-formáló sajtótermékek kommunikációja e témában.) A finn népköltészet felfedezése és a 19. század közepétől megjelenő magyar fordításai szintén a nyelvrokonság kérdésére irányították a figyelmet, ami a tudományos diskurzuson túl a szélesebb irodalmi és társadalmi kontextusba is átkerült. A tudomány és az irodalom a 19. század derekán kibontakozó esszéírói gyakorlat révén összetalálkozott, hiszen ez a műfaj kínálta a legalkalmasabb formai keretet a művelt olvasóközönség tájékoztatására a legkülönfélébb témákban. Erről az új publicisztikai lehetőségről ír plasztikusan gróf Mikó Imre a *Koszorú* legelső számának bevezető írásában:

> „És lesz e lap classicus ismeretek koszorúja. A szellemnek egyedüli éltető légköre a gondolkodás és ismeretek. Ki mint gondolkodni képes, ugy ir, kinek mennyi ismerete, annyi tudományi értéke. Idő kell a léleknek az alkotásra, idő ismeretek gyűjtésére. Mint a nedv és napsugár a növényi életnek, oly szükséges létfeltétele e kettő a szellemi munkásságnak. A ki tudományos ismereteink tömegét saját productio utján növeli, nem csak a miénkre, de az emberiség hálájára is érdemes; olyan ő, mint azon gazda, a ki saját határán gonddal-bajjal ásott kútvizével termékenyíti meg földét. A ki az ó és uj-kor classicus műveinek s lángelméinek ismereteit ülteti át irodalmunkba, olyan mint azon okos földmives, a ki távoli völgyek vizét csatornán vezeti földeire s igy azt kétszeres termékenységre képesíti. […] *Tiszta nyelv és irály, alapos tárgyalási mód, higgadt és elvek körül járó vita; mindenek fölött pedig oly előadás, hogy a tudomány*

komolyságát ennek vonzatossága mérsékelje, az elméletek elvontságát az előadás természetes könnyűsége s némi költőiesség elevenítse." (Mikó, 1863, 2–3.) [Kiemelés: T. I.]

Tanulmányom második felében a folklór és a szépirodalom korabeli koncepcióit a nyelv standardizálása és a fordításelméleti viták tükrében mutatom be. Más népek népköltészetének és irodalmának közreadása bár számos kérdést felvetett, a viták a műfaj-, szerző- és témaválasztásokon túl egy-egy nép/nemzet lelki alkatát („népkarakterét") is megtestesítő nyelv(ezet) fontosságát állították a középpontba. A magyar irodalmi nyelv megalkotása, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása és a külhoni irodalom recepciója a 19. század derekán sok szálon kapcsolódtak össze. A fordítástervezetek kapcsán megfogalmazódó központi kérdések egyrészt a válogatásra vonatkoztak (azaz mit kell/szabad fordítani), másrészt pedig a hitelesség mibenlétére (tehát a teljesen szöveghű tolmácsolás vagy az esztétikai érdek, a nevelő szándék elsőbbségének meghatározására).

Arany János szerkesztői tevékenységéről

A szélesebb társadalmi igényeket kielégítő ismeretterjesztő lapok szükségessége már az 1830-as évektől kezdve megfigyelhető, a század közepére azonban a hetilapok alapításának száma figyelemre méltóan megnőtt. Arany János két folyóirata, a Szépirodalmi Figyelő, majd az azt követő *Koszorú* alapításának körülményeivel, jelentőségével kapcsolatban Riedl Firigyest idézem:

„Arany értekezéseinek jó része abba az időbe esik, midőn a Figyelőt és Koszorút szerkesztette. E két folyóirat révén a visszavonúlt, magába zárkózott Arany közvetlen összeköttetésbe lép a nagyobb közönséggel. Midőn a politikai élet ismét megindúlt Magyarországban, midőn a nyilvános birálat lehetősége meg volt adva az állam ügyeiben, az irodalom is megkövetelte jogait. Az ötvenes évek, az elnyomatás szomorú évei, nem voltak éppen kritikusok; magyar könyvet írni vagy olvasni szinte hazafiúi tett volt, melyet a szigorúan mérlegelő birálat nem igen zavart meg. Arany Budapestre érkezve, 43-ik évében, mintha ifjúságának másodvirágzását érné; minden irányban tevékeny munkása lesz az irodalmi életnek; 1860. végén megalapítja a Szépirodalmi Figyelőt, melyet 1863-ban a Koszorú követ: két folyóirat, a minő e nemben azelőtt és azóta nem volt irodalmunkban." (Riedl, 1887, 249.)

A *Figyelő*nek 1860 novemberétől 1862 októberéig 156, a *Koszorú*nak pedig 1863 januárjától 1865 júniusáig összesen 130 száma jelent meg, a hazai ügyek ismertetése mellett csak az utóbbiban körülbelül 700 külhoni vonatkozású, vagy idegen nyelvből fordított cikkel (Hász-Fehér, 2016, 25.). Míg a *Szépirodalmi Figyelő* egy szűkebb olvasóközönséget célzó, intellektuálisabb lap volt, a *Koszorú* esetében már az alcímből (Szépirodalmi s általános miveltség terjesztő hetilap) és a bevezető írásból kiderül, hogy új lapját az irodalom központi szerepe mellett Arany színesebb tematikával, az ismeretterjesztés és népművelés szándékával, és a tágabb közönség számára kívánta elindítani: „e lapban dal és regényköltő a történetnyomozóval, müitész a bölcselővel, a kezdő tehetség a veterán iróval egyesülve lesz. […] felette nagy a szükség oly lapra, mely közirodalmi és aesthetikai kérdésekben s általában műizlés dolgában biztos tájékozási pontokat nyújtson.” (Mikó, 1863, 2.).

A kor sajtókiadási gyakorlatához igazodva mind a *Figyelő*, mind a *Koszorú* lapszámai a közel azonos időben megjelent folyóiratokra vonatkozó kereszthivatkozásokat tartalmaztak, sőt számos alkalommal vettek át írásokat például a *Budapesti Szemlé*ből, az *Akadémiai Értesítő*ből, a *Magyar Nyelv*ből és a *Nyelvtudományi Közlemények*ből (és természetesen számos külföldi forrásból, például az *Europa – Chronik der gebildeten Welt*ből). Mindebből látszik, hogy már önmagában e két lap tanulmányozása által betekinthetünk a szélesebb korabeli sajtókommunikációba is. Az akadémiai hírek folyamatos tolmácsolása a *Szépirodalmi Figyelő*ben is megfigyelhető, a *Koszorú*ban a „Vegyes” címet viselő rovat rendszerint a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia híreivel kezdődik. A további, nyelvrokonsággal, fordítási és szövegközlési problematikával foglalkozó vizsgálatok szempontjából fontos kitérni a szerkesztői felelősség kérdésére. Felmerülhet a kérdés, hogy a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban megjelent írások mennyiben tükrözték Arany saját véleményét, azaz levonhatók-e következtetések Arany nyelvrokonságra, folklórra, fordítási elvekre vonatkozó gondolkodásáról azokból az írásokból is, amelyek végén nem áll ott a névjegye? Hász-Fehér Katalin kutatásai Aranynak a *Figyelő*ben és a *Koszor*úban kifejtett írói–szerkesztői tevékenységéről arra engednek következtetni, hogy az anonim írások jelentős része, és a változatos monogramokkal és egyéb jelzésekkel[1] ellátott írások szerzője is maga Arany (Hász-Fehér, 2016). A jelen vizsgálat tárgyát képező két folyóiratban nyomtatásban is megjelent szerkesztői lábjegyzetek, illetve a publikált anyagok forrásául használt irodalomban megtalálható „Arany–kézjegyek” is tanúsítják, egyrészt, hogy néhány lapszám kivételével ő választot-

[1] Néhány aláírás–típus (pontosabban monogram és jelzés), amelyekkel Arany saját írásait látta el a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban: A. J.; AJ; A; M.P.; –x; y; –y; –y–s; – –; *; ***; # stb. (Hász-Fehér, 2016, 60–63.)

ta ki a közlendő külföldi és hazai írásokat (Hász-Fehér, 2016, 25.), másrészt, hogy ahol saját véleményétől túlságosan eltérőnek érzett egy-egy írást, annak egyértelmű – bár mindig visszafogott és diplomatikus – módon hangot adott. Összességében tehát feltételezhetjük, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain megjelent tartalmakból levonhatók következtetések Arany álláspontjára vonatkozóan, még ha nem is azonos biztonsággal és érvényességgel. Hasonló véleményt fogalmaz meg Deák Ágnes:

> „Tudjuk természetesen, hogy kockázatos vállalkozás egy folyóirat tartalmából egyenes következtetéseket levonni a szerkesztő nézeteire vonatkozóan. Különösen igaz ez a tárgyalt időszakra, amikor a nagy politikai felszabadulás közepette is érvényben maradtak az 1852-ben kihirdetett sajtórendtartás szigorú előírásai, melyek tiltották és szigorúan szankcionálták az irodalmi, közművelődési lapok számára a politikai kijelentések terére való kirándulást, az előzetes cenzúra és az utólagos megtorlás eszköztárát kombináló sajtófelügyelet pedig súlyos pénzügyi veszteségekkel és bírósági ítéletekkel az öncenzúra védekező mechanizmusait erősítette a sajtó munkásaiban: szerzőkben, szerkesztőkben, kiadókban egyaránt. […] Arról is tudomásunk van, hogy a Koszorú esetén ennek a rovatnak [Vegyes] a szerkesztését Szász Bélára bízta, korábban is részt vehetett a rövidhírek összeállításában Salamon Ferenc, illetve Gyulai Pál, majd fia, Arany László, s Arany nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy a lapjában megjelent valamennyi állítással és véleménnyel egyet kelljen értenie.[2] Mégis, lapjait áttanulmányozva Keresztury Dezső véleményét magunkévá téve fogtunk neki a részletes elemzéshez: »mindkét lapjának egészét átszőtte a szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömét vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal«, »mindenféle «vegyes» hírnek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzéseknek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.«[3] S valóban, mivel néhány alkalommal szerkesztői jegyzetben elhatárolta magát Arany a rovat szerkesztőjének véleményétől, feltételezhetjük, hogy az ettől eltérő esetekben szemléletmódja és véleménye nem állt messze attól, ami a lap e rovatában megjelent.” (Deák, 2017, 158.)

[2] Miklóssy, 1985, 661; a Tárca rovat kapcsán Arany nyilatkozatát szerkesztői alapállásáról lásd: vö. Arany János: Visszatekintés. SZF I. 36. sz. 561–567.; vö. Németh G., 1963, 349–360. [A lábjegyzet átvétel Deák Ágnestől az idézettel együtt.]
[3] Keresztury, 1987, 205, 206–207.

A szerzői és szerkesztői felelősség összekapcsolódása egy sajtótermék esetében megfigyelhető volt a 19. században is. A *Figyelő* egyik számában Brassai Sámuel kifejezetten azért szól az olvasóhoz, hogy kemény bírálatának, ítélkező szavainak ne a szerkesztő, vagy a lap lássa kárát: „Csak arra kérem önöket, ne lakoltassák e lapok szerény szerkesztőjét (ha csakugyan ki meri nyomtatni) azért, a mi ha hiba, csak az én nyers szám hibája, és a melyért én magamra is veszem az egész felelőséget.” (Brassai, 1861, 290–291.)

„Nyelvében él a nemzet!”

A főcímben felsorolásként szereplő három téma (nyelvrokonság, műfordítás és népköltészet) a 19. század közepét jellemző főbb diskurzusok és az Arany János által szerkesztett sajtóirodalom alapján történő feldolgozása önmagában is megtölthetne egy-egy külön tanulmányt. A korabeli források tanulmányozása során azonban úgy láttam, hogy e három terület nemcsak a vizsgált korban, de még hosszú évtizedekig, egymással olyan szoros összefüggésben formálódó közös nyalábot alkot, amit egységében is érdemes vizsgálat tárgyává tenni. A magyar irodalmi nyelv megalkotása, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása és a külhoni irodalom recepciója sok szálon kapcsolódott egymáshoz, az irodalom pedig „saját ügyének érezte” a nyelvtörténetre, nyelvrokonságra vonatkozó paradigmákat. Ez jellemezte még a 20. század első évtizedeinek tudományos szemléletét is. Az 1913-ban Ferenczi Zoltán főszerkesztésében megjelent magyar irodalomtörténet első fejezete Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv eredete* című írása, amelynek első soraiban ezt olvashatjuk:

> „Minden nemzetnek legjellemzőbb tulajdona, legféltettebb kincse, legnagyobb büszkesége a nemzeti nyelv. S a nyelvvel oly szoros kapcsolatban vannak a népnek lelki tulajdonságai, művelődése mozzanatai, s különösen az irodalom fejlődése, hogy az irodalomtörténet bevezetésében méltán foglalhat helyet a nyelv eredetének és történetének vázlata.” (Simonyi, 1913, 1.)

Az 1880-as évek elején lezajlott, „ugor–török háború” néven ismertté vált tudományos vita Simonyinál „ugor–török irodalmi harc”-ként szerepel, demonstrálandó, hogy nem a nyelvészek belső vitájának tekintették csupán, hanem szélesebb körre tartozó és irodalmi érdekeltségű ügynek (Simonyi, 1913, 41.). A 19. században alapított irodalmi és közéleti folyóiratok folyamatosan

tudósítottak a nyelvészeti kutatások eredményeiről, a *Magyar Nyelvészet*ben, a *Nyelvtudományi Közlemények*ben megjelent fontosabb írásokról, és általában az akadémia jelentősebb nyelvészeti tárgyú eseményeiről. A nyelvészet, úgy, mint a magyar nyelv fejlesztésére, oktatására, és úgy is, mint a nyelv történetének, rokoni szálainak feltárására hivatott diszciplína, erősen hatott az irodalomra. A nyelvészet és az irodalom mint tudományszakok szoros összefonódása a 19. század második felében érthető, hiszen mindkettő fókuszában a magyar nyelv – akkoriban erősen nemzeti – ügye állt. A népnyelv[4] és a népköltészet felemelése is ebben a korszakban vált központi ideológiává, jóllehet, már a korábbi századokban is megfogalmazódott ennek szükségessége, miként a népkarakterológia népköltészet általi vizsgálhatósága is. Már Sylvester János 16. századi *Újtestamentumá*nak egyik jegyzetében megtaláljuk ennek az elvnek a megfogalmazását: „melyekben [értsd: a virágénekekben] csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem a magyar poézis" (idézi Simonyi, 1913, 1.). A 18. század második felétől kezdődően elindult, majd a 19. század folyamán kiteljesedett az a felfogás, miszerint a nemzet és a nemzeti nyelv léte feltételezik egymást (szemben a korábbi természetes nyelvi, nemzetiségi sokszínűséggel, és a latin nyelvhasználat közéleti szerepének természetességével). A magyar nyelv státuszának emelkedésével egyszerre teremtődött meg a nyelvújításnak, a nyelvművelésnek, az irodalom népiességen keresztüli megújításának feltétele és szükségessége, továbbá a műfordítás elvi alapjainak a felállítása. Ennek köszönhetően a nyelvi (és nyelvészeti), irodalmi, esztétikai diskurzusok áthatották és nagyban meghatározták a korszak szellemi életét. A nyelvi/nyelvészeti problémáknak, vitáknak tehát természetes „lelőhelye" egy 19. századi irodalmi folyóirat. A nyelvészeti és irodalmi kérdések szoros kölcsönhatását Arany is több alkalommal megfogalmazta. A *Figyelő* egyik számának első írását így vezeti be: „Van-e helye széptani folyóiratban e nemü fejtegetésnek? A kérdésre egy másik kérdésben adok feleletet. Szükséges-e, hogy a szép tudományokkal, kivált pedig a költészettel foglalkozó egyén a nyelv sajátságiba is minél avatottabb legyen? (…) Igen." (Arany, 1861a, 593.)

A nyelvhasonlítás rövid történeti áttekintése után a továbbiakban azt vizsgálom, milyen a szélesebb (azaz a szűk tudós társaságokon túli) fogadtatása a – korabeli szóhasználattal élve – *finn nyelvekkel* való rokonításnak, illetve mennyiben tükrözik ezt az Arany János által szerkesztett folyóiratokban teret

[4] A népnyelv meghatározását Tolcsvai Nagy Gábortól kölcsönzöm, és tanulmányom egészében ebben az értelemben használom: „népnyelv mint a magyar nyelvjárások teljessége, illetve egy abból már a 19. században elvont általánosabb magyar, paraszti nyelv(változat)" (Tolcsvai Nagy, 2010, 15.).

kapó vélemények. Bemutatom, milyen narratívumokhoz, értékpreferenciákhoz volt hozzáférése a nagyközönségnek a sajtóorgánumokon keresztül, milyen kommentárokkal közvetítették a lapok szerkesztői és szerzői az akadémia nyelvészeti eseményeit. A sajtóforrások alapján megvizsgálom, hogy igazolást nyer-e az a – finnugor nyelvtudomány történetével kapcsolatban gyakran ismételt, máig adatolhatatlan – vélekedés, miszerint a „finnugor elméletet" a vesztes szabadságharc után egy újabb osztrák támadásként értékelte a megalázott, reményét vesztett magyar elit. Tetten érhető-e az éppen alakuló hazai finnugrisztika eredményeinek pro vagy kontra politizálása a *Figyelő* és a *Koszorú* írásaiban? Számolhatunk-e a – különböző intenzitással, de még működő – cenzúra befolyásával a nyelvrokonság-tematika kommunikálásával kapcsolatban?

A nyelvrokonság, és ami mögötte van…

A nyelvek közötti kapcsolatok tudományos alapú tisztázásának igénye már az ókorban felmerült, és egyes indiai gondolkodók máig érvényes megállapításokat tettek a nyelvek természetével kapcsolatban már az i. e. 4. században. A történeti és összehasonlító nyelvészet elméleti alapvetései és módszerei azonban csak a 19. században kezdtek kibontakozni, így az értelmiségi elit, és az érdeklődő, újságolvasó nagyközönség figyelmét egyaránt megragadták a nyelvrokonítással kapcsolatban felmerülő kérdések és viták. A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció nyomán és hatására Európa-szerte lángolt – Bovillus szavait (1533) kölcsönözve – „a különböző népek között a saját nyelvük elsőbbsége körüli vetélkedés" (idézi Hegedűs, 1998, 289.). Ebben a kontextusban a lényegi kérdés az volt, hogy „melyik nyelv áll közelebb a feltételezett ősnyelvhez" (Hegedűs, 1998, 289.), amely nem más, mint a Biblia nyelve. A korabeli vélekedések szerint csak a héber lehetett a „lingua sancta", és a rokonítás célkitűzése ennek szellemében fogalmazódott meg. A sémi nyelvrokonítás nálunk is tartotta magát egészen a 18. század végéig, bár a látókör fokozatos kiszélesedésével. „Még a nagy Révai sem tudott a héber rokonság gondolatától szabadulni, – írja Simonyi – s ez annyira megrontotta sok tudósunknak nyelvészeti módszerét, hogy nemcsak a magyarhéber [sic!] szóegyeztetésekben, hanem a szófejtésben egyáltalán a legkalandosabb »délibábos« nyelvészkedést mívelték" (Simonyi, 1913, 4.) Kalmár György 1770-ben már felvetette a héber mellett a káld, arab, perzsa, szkíta és török nyelvek irányába mutató kapcsolatok lehetőségét is. A 19. század elején, szintén tőlünk nyugatra született és erőre kapott új áram-

lat hatására a szanszkrit nyelvvel való kapcsolatot nyomozták mindenfelé. A szanszkrit tanulmányozásából nőtte ki magát fokozatosan az indogermán, illetve az indoeurópai nyelvtudomány. A magyarság történeti tudatának évszázadokon keresztül fontos alapköve volt a hun–magyar kapcsolat. Ez, természetesen, a nyelvhasonlítás kérdéskörében is központi szerepet kapott. A hun–szkíta–magyar azonosítást a 18. században olyan nevek „fémjelezték" mint Bél Mátyás és Pray György (Hegedűs, 1998, 386.). A nyelvrokonságra vonatkozó hun elmélet tovább élt a 19. században is, és meglepő módon néhány magyar szerző mellett (mint Révai Miklós, Szombathy Ignác) inkább külhoni – főként német – szerzők munkáiban (J. Chr. von Engel, J. A. Fessler, A. de Gerando, S. Cassel). A 18. század közepétől a sémi és hun nyelvrokonítás mellett begyűrűzött a magyar értelmiség köreibe egy harmadik áramlat is, nevezetesen, hogy a magyar egyik nyelvnek sem leszármazottja, maga is egy ősnyelv. A 19. század egyik polihisztoraként számon tartott Brassai Sámuel – a *Szépirodalmi Figyelő*ben olvasható írásában – is a magyar nyelv eredetisége mellett érvel, szembe állítva azt a „nyugati, származtatott, zagyva nyelvek"-kel.[5] A társtalanul, a nyelvi szigetként létező magyar nyelvről nyilatkozott jóval később még Kazinczy is: „A mi nyelvünk, anya, leány 's ismert rokon nélkül, úgy áll a' több Nyelvek között, mint a' Phoenix." (Hegedűs, 1998, 386). Az ősnyelvelmélet egyik legismertebb magyar hirdetője Horvát István volt (1784–1846), aki – mai terminológiával élve – népetimológiák, de még inkább saját fantáziája révén kereste a különböző magyar és nem magyar szavak közti kapcsolatokat, pl.: Boszporusz ~ 'vas-poros', Herkules ~ 'harkályos', Karthago ~ 'kardhágó', Ádám ~ 'átadám (az almát)', Koppenhága ~ 'Kappanhágó' (Bereczki, 2010, 37.). A mai magyar köztudatban elég bizonytalanul értelmezett turáni kérdéskör Zsirai Miklós szerint Max Müller nevéhez kapcsolható (Hegedűs, 1998, 388.). Valójában Chr. Cr. J. Bunsen már a 19. század közepén a turáni nyelvek közé rendelte azokat a nyelveket, amelyek a sémi és az árja nyelvcsaládokon kívül esnek. Ami a 19. századi magyar közvéleményt illeti, nem fogadták feltűnő elragadtatással a turáni elméletet. Hunfalvy Pál kételkedésének adott hangot, Csengeri Antal és mások pedig meglehetős közömbösséggel fogadták (Hegedűs, 1998, 394.). A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az idők során változott a turáni jelző jelentéstartománya.

A finnugor nyelvcsalád felfedezése több mint 300 évre nyúlik vissza és a hamburgi Martin Fogel (1634–1675) nevéhez kapcsolható, aki 35 finn és magyar szót hasonlított össze, amelyek közül 23 ma is helytálló. A későbbiekben

[5] „Az etymologia zsarnok hatalma hasznos, sőt kikerülhetlen szükséges lehet azokban a nyugati, származtatott, zagyva nyelvekben: de biz' a miénk eredetiségirül csakugyan tarthatunk valamit e tekintetben is..." (Brassai, 1862, 130.).

a német filozófus, G. W. Leibnitz játszott fontos szerepet a diszciplína alakulásában. A 18. században F. J. von Strahlenberg kutatott finnugor és altaji népek között 13 éven keresztül és a magyart a finn, a vogul, a mordvin, a cseremisz, a zürjén, a votják, az osztják, az észt és a lív nyelvekkel vonta egy családba. Magyar részről Sajnovits János és Gyarmathy Sámuel nevét kell elsőként említenünk. Sajnovits nyelvészeti képzettség nélkül gyűjtött a lappok körében. Főműve, a *Demontsratio. Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* (Koppenhága, 1770) ennek ellenére több fontos és értékelhető tudományos meglátást tartalmaz (jóllehet a hun nyelvet is bevonta a magyarral rokon nyelvek körébe). Gyarmathy 1799-ben latinul megjelent *Affinitas*a viszont nemcsak saját korában volt figyelemre méltó tudományos mű (ennek ellenére mintegy 200 évet váratott magára a mű magyar nyelvű kiadása!). A reformkorban Bugát Pál akadémikus szorgalmazta először finn tanszék felállítását a pesti egyetemen. Az osztrák kormányt képviselő Helytartósági Tanács azonban a kérelmet elutasította.[6] A következő nemzedék (Reguly Antal, Budenz József és Hunfalvy Pál) már a vizsgált korszak tudományosságát képviseli, azaz része és formálója a 19. század közepét, illetve második felét meghatározó tudományos diskurzusnak, így a továbbiakban a *Figyelő* és a *Koszorú* tematikájának, írásainak figyelembe vételével mutatom be a nyelvtörténeti vizsgálódások további alakulását.

Nyelvrokonság a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban

Amint az előző áttekintésből is látható, az egyes nyelvrokonítási elméletek nem egymást élesen váltva, hanem nagy időbeli átfedésekkel, egymás mellett léteztek tovább. A 19. század közepén a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvtudomány elméleti és módszertani keretei is képlékenyek voltak még, a finnugor eredet pedig könnyebben összefonódhatott, pontosabban jól megfért a hun és türk rokonsággal. Tény, hogy a nyelvrokonság Arany két folyóiratában nem tartozik a központi jelentőségű témák közé, azonban az akadémiai hírek, a finnugor népek népköltészeti anyagának bemutatása, az irodalmi és népi stílussal, műfordításokkal foglalkozó írások révén – még ha csak egy-egy rövid megnyilatkozás, elejtett vagy közbeszúrt megjegyzés erejéig is – betekintést nyerhetünk abba, hogyan vélekedett a korabeli értelmiség színe-java a finnugor nyelvrokonság kérdéséről. Arany kiegyensúlyozottságát mutatja, hogy a sértő

[6] Finnugor tanszék csak a kiegyezés után létesülhetett Eötvös József miniszterségе idején, a reformkori finn tanszék felállításának kísérletét pedig éppen az osztrák kancellária akadályozta meg (Bereczki, 2010, 44.).

hangnem és a negatív szélsőségek kizárásával ugyan, de a legtöbb kérdésben szembenálló nézeteket, nyilvános vitákat is közölt. Pro és kontra vélemények fogalmazódtak meg a nyelvújítás sikerességéről, az irodalmi művek fordításáról vagy zenei, színházi események fogadtatásáról. Ezt a kiegyensúlyozott szemléletet hangsúlyozza Riedl Frigyes a következőképpen:

> „A közönség izlését minden pedánsság nélkül nevelni, szigorúan birálni a nélkül, hogy a biráló egy klik szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt sértené: ez volt a két lap kitűzött és bizonyos fokig (a mennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért czélja. Arany személyisége különben is igen alkalmatos volt ily biráló tisztre: szelíd, de határozott modora, az utánérzés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosulva, izlése meg tapintata egyaránt arra hivatták, hogy a szépirodalomban judex curiae legyen." (Riedl, 1887, 249.)

A *Figyelő* és a *Koszorú* kiadásának időszakára a finnugor nyelvek és népek kutatásában minden korábbinál jelentősebb eredmények születtek, tragikusan korán bekövetkezett halála miatt Reguly már a pályája végére is ért. Utazásairól, már-már emberfeletti teljesítményéről, tárgyi és szellemi hagyatékáról gyakran szó esett tudós és tágabb értelmiségi körökben, életművéről tudósítottak a hetilapok is. A *Vasárnapi Ujság*ban többek között Ipolyi Arnold emlékezett „…nyelvészetünkre és őstörténetünkre nézve korszakot alkotó híres […] tudós utazónk…"-ról, Arany János már a *Koszorú*ban is nagy figyelmet fordított arra, hogy Reguly munkásságának kellő visszhangot adjon. A *Reguly Antal hagyományai* című sorozat indítójaként *A vogul föld és nép* (1864) címmel, Hunfalvy Pál szerkesztésével és feldolgozásával megjelent kötetről a *Koszorú* nagy részletességgel, folytatásokban három egymást követő lapszámban számolt be.[7] Arany a későbbiekben is elismeréssel adózott Regulynak (pl. AJÖM XIV, 1964, 119., 127.[8], 558.[9]).

Ebben a korszakban, az alapos gyűjtőutaknak köszönhetően valósult meg a különböző finnugor és török nyelvek részletes leírása, és ezzel párhuzamosan egyre pontosabb összehasonlító módszerek kidolgozására nyílt lehetőség. Arany egy-egy megnyilatkozásából kiderül, hogy tisztában volt a nyelvhasonlítás korszerű alapelveivel, tudniillik a rendszerszerű összefüggések szüksé-

[7] *Koszorú*, 3, 2, 1865. január 8., 42–44.; 3, 3, 1865. január 15., 64–66.; 3, 4, 1865. január 22., 90–91.
[8] 818/1865. Titoknoki jelentés az akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról; Függelék a főtitkári jelentéshez.
[9] 683. Főtitkári jelentés.

gességével, szemben a korábbi időkre jellemző, hasonló hangzás alapján történő kísérletezéssel.[10] Arany a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszor*úban több alkalommal is pellengérre állította az amatőr módon nyelvészkedőket:

> „De ha végig tekintünk e 70-80 évi működésen, s Révay magasságából le, egészen az »Ugornya = ugordj na!« vagy »Mármaros = már ama rosz«-féle nyelvészkedőkig: sajnálattal veszszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; a mi azoknak, s igy a nyelvnek is, szelleme volna, a szavakkal élés, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellözöttnek, müvelés nélkül hagyottnak mondható. Az etymologia, szokott, nyelvtani értelmében: »szófejtés, szónyomozás« többnél több vizsgálót s amúgy vaktában találgatót vonza körébe…" (Arany, 1861b, 577.)

> „[…] rázzuk fejünket az oly nyelvészkedésre, mely valami szót a legközelebb álló, legkönnyebben kisüthető rokon hangzás utján akar elemezni. Ha a »valljon« semmi egyéb, mint amaz ige parancsolója: akkor bizonyosan Máramaros is helyesen van igy értelmezve: már ama rosz, vagy Ugornya helység neve igy: »Ugorj na!« mert egy ott folyó patakon párduczos őseink átugrottak. Az ily nyelvészkedés, szerintünk, a grammatizálás primitív korába való. […] a Koszorú, midőn következetesen a vajonhoz ragaszkodott, ezt nem valami öntudatlan állapotban cselekedte, hanem legalább is annyi megfontolással s minden esetre helyesebb nyelvészkedési methodus szerint járt el, mint azok, kik a »vajon«-nak, csupán vaj ize miatt, nem barátjai. Egyébiránt a mit elmondunk, nem új dolog: olvastuk már ezelőtt is, meg pedig nem »ugornya«-féle etymologusoknál" (Arany, 1865, 570–571, 572.)

[10] Arany jártasságát a nyelvtudományban az is bizonyítja, hogy a vajon szócska helyesírásáról keletkezett vitában érvelésébe a hangfejlődési tendenciákat is bekapcsolta, rokon nyelvi példákkal egyetemben: „Sőt, hogy a nyelvrokonítók vetésébe is belevágjuk sarlónkat: vegyük figyelemre a leány szó átváltozásait. Vogul nyelven fi = pi, leány = áj. Ha ez ájból a magyar leány-t ki akarjuk hozni, a hangváltozás természetes folyama ily lépcsőzetre utal. Áj, magyarúl lett először dny (mint bor jú, bornyú) s ily alakjában megközelíti az any, anya szót. Ány, kimondási kényelemből, fölvette elül a lágy inyszeletet (Toldy), és lett belőle jány, a mint ma is fél Magyarország ejti. De az l-es tájbeszéd e j-t megkeményíté: lány, majd lj-t összeolvasztva lyány, ljány. Innen már csak egy lépés a Hány, a mint régen írták és mondották is, ebből pedig a közép e-vel ejtett leány, mely diadalra jutott." (*Koszorú*, 3, 24, 1865. június 11. 571–572.)

A finnugor nyelvtudományról, és 19. századi nagy képviselőiről nemcsak Arany, de általában a korabeli értelmiség sem nyilatkozott negatívan. Az irodalmi és divatlapokban lehetőség volt nyílt vitákra, vélemények ütköztetésére, de nem találkozni olyan nézetekkel, miszerint a finnugor nyelvrokonság egy újabb támadás, vagy legalábbis fricska lett volna az osztrák politika részéről. *A Vasárnapi Ujság* egyik írója éppen a kor egyik legjelesebb finnugristájának, Budenz Józsefnek a munkásságát értékelte magyar dicsőségként, csípős humorral fűszerezve:

> „nemcsak anyanyelvére, de születésére is nézve német a nagy Németországból, s nyelvünket csak férfikorában ismerte meg s kezdette tanulni, mivelni, tudományos vizsgálat tárgyává tenni – e nyelvet, melynek ma egyik első rangu mivelője s közvetitője az európai tudományossággal. Oly hóditás, melyre valóban büszkék lehetünk. Egykori erőszakos germanizátorainknak valamit visszaadtunk a kölcsönből, a Budenz (önkéntes) megmagyarításával." (Kúnos, 1872, 1.)

A korszak másik jeles nyelvésze, Hunfalvy Pál, aki Reguly hagyatékának is gondozójává lett (még Munkácsi Bernát előtt), mind saját kutatásaival, mind a Reguly kéziratok kiadásával kapcsolatban a figyelem középpontjába került. A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is folyamatosan közölte és méltatta kutatásait, akadémiai előadásait, publikációit, sőt, közölte teljes írásait. Amikor a korabeli értelmiség viszonyulását vizsgáljuk a finnugor nyelvrokonsághoz, természetesen figyelembe kell venni, hogy az 1880-as évek elején kibontakozó ugor–török vita előtt a kétféle származtatás nemigen került egymással ellentétbe, az altáji jelző alatt összekapcsolódott, sőt, a hun rokonsággal is békében megfért (mint ahogy Sajnovicsnál is lehetett tapasztalni). Ezzel összefüggésben a korabeli tudományosságra jellemző volt, hogy a török (de akár iráni és más ázsiai), továbbá finnugor nyelvekben való jártasság együtt járt: Munkácsi Bernát egyetemi tanulmányai alatt Budenz Józsefnél nemcsak finnugor nyelveket, hanem például jakutot is hallgatott, Vámbéry Árminnál pedig csuvas nyelvi tanulmányokat folytatott. Az utóbbi szeminárium különlegessége pedig az volt, hogy a csuvas nyelvet Vámbéry a finnugor-kutatás egyik emblematikus alakjának, Reguly Antalnak helyszíni nyelvészeti jegyzetei alapján tanította (Kozmács, 2012).

A török és finn rokonság összekapcsolódását a köztudatban jól példázza számos, a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban megjelent írás is, amelyekből itt mindössze két példát idézek:

„A hasonlító nyelvészet s a történelmi kritika fáklyájával keresi hát szerző nemzetünk eredetét s mintegy hét íven összeállítván és megbírálván az eddigi nyomozásokat a következőkben állapodik meg, mint végeredményben: A nyelvek vallomásából kibizonyodik, hogy a finn, ugor és török nyelvek együtt valaha egy köznyelvet tettek, melynek népe hasonlókép egy közös, még magában meg nem oszlott nép vala. Idő multával ama közös nyelvű népnek egy része, a török nyelvű nép elvált, mely aztán mintegy magában folytatta népi és nyelvi szaporodását. Együtt maradának még a finn és ugor nyelvek; sőt lehet, hogy ezek együtt hagyák oda az eredeti fészket s ugy történt az első elválás. […] Az ugor népek is hunugur (Journandesnél) [sic!] onogur, unnugur (Priscusnál), ogor (Theophylactusnál) stb. név alatt csakhamar ismeretesekké váltak. Jelen időben a nyelvek tanúsága szerint, a votják, szürjän (perm), mordvin, magyar, vogul és osztyák nyelvek teszik az ugor nyelvcsoportot…”[11]

„Az akadémia nyelv- és széptudományi osztályának közelebbi hétfőn (jan. 16.) tartott ülésében Hunfalvy Pál rendes tag tartott előadást, Koskinen finn iró munkáját ismertetvén: »a finn faj régisége« czimüt. A munka a finn faj elnevezés alatt az egész altáji törzset befoglalja, következésképen szól nem csak a sajátképi finn ágak eredetéről, hanem az ugor, (magyar, vogul, osztják, mordvin) és türk ágazatokról is; a hunnokat is az ugor családhoz számítván. Alapja e nyomozásoknak elsö helyen a hasonlító nyelvtudomány, azután a mondai és történelmi emlékek. „[12]

A kor polihisztora, Brassai Sámuel élesen megfogalmazott kritikáiban előfordultak sarkosabb vélemények, negatív értékítéletek, ám Arany ezekben az esetekben szerkesztői megjegyzésekben kinyilvánította, ha saját véleménye ettől különböző volt.[13] Mindazonáltal, amikor Brassai pejoratív megjegyzésekkel illette a nyelvészek igyekezetét, az sem a finnugor nyelvrokonításnak volt címezve, sőt, mint az alábbi idézetben látni fogjuk, nemcsak a pozitív álláspontok, de még a negatív kritikák is összefűzték a finn és a török nyelveket. Brassai alábbi, a finn és török nyelvet együtt felemlegető kritikája a nyelvújítás túlkapásai és az idegen hatások ellenében íródott:

„Még oly nép is, mint például az orosz, a mely csaknem egészen idegen forrásból meriti miveltségit, s a külső szokások és fogások elsajátításában

[11] *Koszorú*, 2, 10, 1864. március 6., 234.
[12] *Koszorú*, 3, 4, 1865. január 22., 94.
[13] Lásd pl. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 30, 1860. május 30., 466., 467.

rendkivüli hajlékonysága van, még az is tisztán megőrzi nyelvét minden külbefolyástól, idegen elemmel való megvesztegetéstől. Ellenben *oly népek, melyek különben bajosan tanulnak, a melyeknél a miveltség leglassúbb lépéseket tesz előre, legkönnyebben hagyák prédára nyelvöket*, leginkább ki engedek vetkőzni eredeti formájából. *Példa reá mongol, finn, török, perzsa*; mind azok a nemzetek, a melyekkel tudós philologusaink atyafiságot akarnak kötni. Ez ellen ugyan semmi kifogásom sincs; de hogy az a vonás, a mely nyelveink elkorcsosulásában áll, ne fűzze szorosabbra a rokonságot, lelkemből óhajtom." (Brassai, 1861b, 435.) [Kiemelés: T. I.]

A két folyóirat több ezer oldalnyit kitevő anyagában két olyan megjegyzést találtam, amelyben arra történt utalás, hogy vannak olyanok, akik felsőbbrendűséggel, lenézően és bosszankodva viszonyulnak a nyelvrokonokhoz. Az első mindössze egy zárójeles közbevetés: „finnek, (kiket sok ember lenéz)", Hunfalvynak a finnek történetírásáról szóló tudósításában jelent meg a *Vegyes* rovatban.[14] A második eset pedig egy, eredetileg a *Nyelvtudományi Közlemények*ben megjelent cikk bevezetőjének részlete, a finn tudós, Ahlqvist tollából. Ebben azt sérelmezte, hogy Magyarországon a „finn rokonság heves ellenzésre talál", azonban konkrétumokat, neveket nem említ.[15] Annyi bizonyos, hogy ez az „ellenző" tábor a *Figyelő* és a *Koszorú* számaiban olvasható írásokból nem kapott megerősítést. A későbbi évtizedekből sincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy Arany János tagadta volna, vagy negatív kritikával illette volna a magyar nyelvtörténet finnugor eredetre vonatkozó eredményeit. Barna Ferdinánd tanulmányáról írt bírálatában kifejezetten azt nehezményezte, hogy a tanulmányíró úgy tesz, mintha a finnugor nyelvrokonság még bizonyításra szorulna, holott az értelmiség már tényként tekint rá, mit „irodalmunkban nem tudom, – írja Arany – hogy valaki tagadna többé"[16]. A tudománytörténetben és a köztudat-

[14] *Koszorú*, 2, 26, 1864. december 25., 618.
[15] *Koszorú*, 2, 11, 1864. március 12., 257.
[16] A teljes szöveg:
„Tisztelt Osztálytitkár Úr! Barna Ferdinánd l. tag értekezését „A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre" az akadémiai Értekezések során leendő kiadásra méltónak Ítélem, mint a mely II. részében igen érdekes és sok újat tartalmazó összehasonlítást teszen a finn költészet – különösen a Kalevala – s a magyar, jelesül a székely népköltészet között; III. részében pedig a finn hitrege istenségeit a magyar népi hagyományokban elég szerencsésen nyomozza. Kevésbé[!] sikerültnek tartom az I. részt, melyben felette sok beszéd fordíttatik az altáji hasonlító nyelvtudomány [itt a finn nyelvrokonságra vonatkozóan értendő] szükséges voltának bizonyítására, mit irodalmunkban nem tudom, hogy valaki tagadna többé." [Jelzete: irod. Levelek] [Felzeten [sic] Gyulai írásával: Vettem oct. 28–án, 70/1870 sz.] [GYULAI PÁL OSZTÁLYTITKÁRHOZ] (AJÖM XI, 1968, 385–86, 450. számú szöveg.)

ban egyaránt török–ugor háború néven híressé vált tudományos „párbaj" egyik főszereplője, Vámbéry Ármin maga is elismerte a magyar nyelv finnugor eredetét. A vita – néhány személyes érzelmi indíttatású kilengéstől eltekintve – nem is az eredetről, hanem egyes részletkérdésekről, etimológiákról szólt. „Ki a magyar és finnugor nyelvek közötti viszonyt némi figyelemre mutatja, meg fog győződni, hogy a török–tatár nyelvekkeli rokonság csak második fokú, és hogy a magyar első fokon csak a finnugor nyelvekkel, mégpedig a vogul nyelvvel áll, legközelebbi kapcsolatban" (Vámbéry, 1870, 114.). A finnugor és a hun eredet azonban Aranynál még a későbbiekben is előfordul, egyazon íráson belül is, minden arra utaló jel nélkül, hogy a kettő kizárná egymást. Mindazonáltal, a magyar nyelv eredetével kapcsolatban mindig egyértelmű a finnugor kontextus, a hunok inkább az „ősvallás" nyomozásával kapcsolatos fejtegetésekben tűnnek fel.[17] A nyelvrokonsággal kapcsolatos viszonyulások retrospektív értékelésénél tehát figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a hun és a finnugor kapcsolatok sokáig nem álltak oppozícióban egymással, éppen ellenkezőleg, egy családba fonódtak. És nem csak magyar viszonylatban. A külhoni tudományosság a 17. században a finn és hun kapcsolatára is felfigyelt, ahogyan Simonyi Zsigmond Martin Fogelt idéző sorai tolmácsolják:

> „Mivel emlékeztem, hogy a magyarok hajdan Scythiából költöztek Pannóniába s hogy a hunnokat H és F hangcserével, amely nem ritkaság, másképp finneknek is nevezhették (Hunnos potuisse alias ex H et F permutatione non insolente dici Finnos) [...] és minthogy Marcellinus (Hist. 31. könyvében) a hunnokról ugyanazt beszéli, amit Tacitus a finnekről, elkezdtem gondolkodni, nincs-e talán valami rokonság a finn és a magyar nyelv között. A szavakban aztán nagy rokonságot találtam, de még sokkal nagyobbat, mikor Molnár Albert magyar nyelvtanában s a finn szentírásban figyelmesebben vizsgáltam mind a két nyelvnek hangsajátságait, a névszók ragozását és nemeit s végre a beszédnek szerkezeteit. És igy szerencsésen fölfedeztem, amit előttem tudtomra senki se vett észre, hogy a magyar s a finn nyelvet egymással nagy rokonság köti öszsze." (Simonyi, 1913, 5.)

Arany akadémiai jelentéseinek áttanulmányozása alapján is egyértelműen pozitív viszonyulás mutatható ki. Ezekben az írásokban a finnugor nyelvtudomány eredményeit a magyar tudomány sikereként könyveli el, ami a hazai tudományos élet nívóját olyan magasra emeli, és méltán érdemli meg a nyugati tudóskörök figyelmét és elismerését.

[17] Például *A magyar nyelv eredete, rokonsága, ősi állapotja* című írásában (AJÖM X, 1962, 450–452.).

„Megjelent, az osztályt illetőleg, a Magyar Nyelv szótára II. kötetéből az 5-dik, egyszersmind a III. kötetből az 1–5 füzet Czuczor és Fogarasi János szerkesztése alatt; továbbá az Évkönyvekből a XII-dik, vagyis Reguly hagyományainak I-ső kötete: A Vogul Föld és Nép külön címen, Hunfalvy Pál által dolgozva. *E kötetben találjuk Reguly nagy és fáradhatatlan gonddal tett gyűjtéseit a vogul és osztják népek közt, melyek ily terjedelemben, ily eredeti anyaggal és színnel alkalmasint egyetlenek az európai tudományban.* A mondott kötet lehetőleg egybegyűjti, a mit a vogulokról Reguly előtt tudtunk; azután közli Reguly észrevételeit a vogul földről és népről, melyeket a kidolgozó más régibb és újabb utazók, különösen Ahlquist [sic] finn tudós észrevételeivel világosít föl. Majd a vogul mondák és énekek következnek, eredetiben és magyar fordításban, melyek annál érdekesb új világba vezetnek, mert a kötet harmadik szakasza azt deríti föl, hogy a magyarok és vogulok együtt az ugor népcsoporthoz tartoznak s haj dán az Irtis mellékein egymásnak határosai voltak. – De Reguly emlékét nemcsak az örökíti, a mit Hunfalvy Pál kidolgozása közöl; hanem Budenz József csuvasz és cseremisz tanulmányai is, melyek alapját leginkább Reguly jegyzetei teszik. *Mind ezek utazónknak nemcsak erőfogyasztó szorgalmát, hanem kitűnő élességét is bizonyítják, minélfogva Reguly nem utolsó helyet érdemel a jeles felfedező utazók közt*. [„FÜGGELÉK A FŐTITKÁRI JELENTÉSHEZ” az 1864 jan. 25-től 1865 dec. 4-ig terjedő időszakról]” (AJÖM XIV, 1964, 126–127.). [Kiemelés T. I.]

A „nyelvtudományi nagyjutalomról” szóló beszámolójában Arany hangsúlyozta, hogy Hunfalvy Pál a *Kondai Vogul Nyelv* című munkája (1872) „egy eddigelé előttünk ismeretlen nyelv világába tekinthetünk, s ami ránk nézve fő, oly nyelvébe, mely a magyarhoz közel-rokonnak bizonyult be.” Továbbá:

„E munka […] hosszan tartó fáradságos tanulmány gyümölcse, alapos kutatások eredménye […] a magyar összehasonlító nyelvtudomány anyagát tetemesen szaporítva, annak sikeres buvárlatát jóval megkönnyítette, […] *a magyar tudományosságnak nem csekély tiszteletet fog szerezni a külföld előtt is*.” (AJÖM XIV, 1964, 477.) [Kiemelés: T. I.]

„A nyelvtudomány mezején bennünket legközelebb a magyar s ezzel rokon nyelvek tudománya érdekel. Nemcsak azért, mert az Akadémia már létét is ez eszmének, a magyar nyelv kiművelése eszméjének, köszöni […] *hanem a kiváló szerepnél fogva is, mely ez által nekünk jut*

osztályrészül a tudományos világ concertjében. Az altái hasonlító nyelvtudomány mezején egyik nyugoti nép sincs, se hivatva, se képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi – bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által – már is eljutottunk. A vogul, a cseremiz, a mordvin stb. nyelvben tett magyar kutatások már is előbbre vitték az altái nyelvek tudományát; ez évben pedig, a nyelvtudományi bizottság aegise alatt, fáradhatatlan tudósunk *Hunfalvy Pál*, *kinek múlt őszi felszólamlása a londoni congressuson meglepte a nyelvész világot*, az osztják nyelv grammatikáját és szótárát búvárlotta és adta ki, fordított és eredeti szövegekkel kisérve; Budenz József szintén második kötetét magyar–ugor összehasonlító szótárának. […] *Ily munkálkodás képes lesz a nyugaton, még tudós körökben is, megrögzött annyi tévedést, fajunk nyelvünk, s az egész altáiság irányában, helyre igazítani: s a világhódító árja gőgöt, mely nyelvünket épen formagazdagságáért, a fejletlenebbek, – fajunkat a fejlődésre nem is képesek közé sorolja, mérsékeltebb véleményre hangolni."* (AJÖM XIV, 1964, 530.) [Kiemelés: T. I.]

Az idézett szövegből kitűnik, hogy az uráli nyelvrokonság kutatását az „árja gőggel" szembeni nemzeti önértékelés növeléséhez és az európai népek megbecsülésének kivívásához tartotta Arany János kitűnő eszköznek – ellentétben azzal a retrospektív vélekedéssel, hogy a finnugor nyelvrokonságot németek vagy osztrákok erőltették a magyar tudományosságra negatív (ideológiai) szándékkal. Hogy pontosan mi lehet az oka annak, hogy a későbbi időkben kialakulhatott olyan vélemény, miszerint Arany János szemben állt a „finnista" tudósokkal, nehezen kideríthető. Szépirodalmi munkáinak lehet ebben része, ám az irodalmi kreativitás, a kor által preferált hun tematika felhasználása senkit nem jogosít fel erre. Arany tudományos és publicisztikai szereplése ellentmond minden olyan közreműködésnek, amit a finnugor ellenségkép alakításában és erősítésében neki tulajdonítanak. Az utóbbi években Szeverényi Sándor tanulmányai (Szeverényi, 2015, 2018) alaposan feltárták a „finnugor mítosz" és a vele kapcsolatos összeesküvés-elméletek folklór jellegű narratívumait, amelyek egy része az álhír kategóriájába sorolható, mint a következő két, az interneten is terjedő példa. Szüzséjét és állítólagos forrásának tartalmát Szeverényi tanulmányából idézem (2015, 134–135.):

„Nem hallgathatom el a nagy szellemi bajkeverő Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál nevét, aki az 1848–1849. évi szabadságharcunk leverése után megkezdi a magyar történelem átírását és meghamisítását. Hunsdorfer a Magyar Tudományos Akadémia dolgozójaként egyszerűen elégette a neki

nem tetsző dokumentumokat, amiért ellentétbe került Arany Jánossal is. Arany János nem bírta elnézni, hogy mi folyik a tudományos akadémián, állását otthagyva inkább hazaköltözött Nagyszalontára."[18]

Arany János lemondásának (aki az Akadémia titoknokaként nem tudta a titkot magában tartani), egyik oka, éppen Paul Hunsdörfer égetési tevékenysége volt, aki elhamvasztatta Szentkatolnai Bálint Gábornak az akadémiához benyújtott nyelvészeti értekezéseit.

(Az égetés tényét Bártfai Szabó László leveleiből tudjuk, ő írja le, hogy Bálint Gábor kutatási eredményeit Hunfalvy az irodájába kérte, és ott, mint égetnivaló sületlenséget beosztottjával elégette.)[19]

„Ezekben a narratívumokban visszatérő tematikus elem a 19. századi magyar értelmiség „finnugor-ellenessége", amelynek emblematikus megtestesítői Arany János és Jókai Mór.[20] Az irodalomtörténeti és finnugrisztikai kutatások máig adósak annak részletes feltárásával, hogy Arany János milyen véleményt képviselhetett nyelvünk finnugor nyelvcsaládba sorolásával kapcsolatosan. Az a néhány kutatói vélemény pedig, amely a folklórban terjedő, a valós eseményeket teljesen nélkülöző vagy téves értelmezésen alapuló narratívumokat ellensúlyozhatná, szintén nem köthető össze egyfajta egységes állásfoglalássá. Domokos Péter (1998, 120–127.), Kovács Sándor Iván (2001) és Szeverényi Sándor (2015) is leginkább Arany konkrét álláspontjának hiányáról, vagy legalábbis a finnugor kérdéshez való egyenetlen hozzáállásáról írnak a forrásokban rendelkezésre álló néhány töredékes információ alapján. A kutatói véleményekben is megfogalmazódik tehát, hogy: „az ugor–török nyelvészeti háború előtt a maga rendkívüli tekintélyével a Buda halálát (s benne a Csodaszarvas-regét) álmodó Arany János is »török« oldalon áll", és „a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban mindkét tábort beszélteti, de szíve és ihlete Szkíthiához húzza, Vámbérynek pedig szinte minden lépéséről tájékoztat folyóiratai hírrovatában." (Kovács, 2000, 71.)

[18] http://www.zalamedia.hu/sovidek/konyvbem/konyv05.htm (sic!) (i. m. 134.) alapján.
[19] Halasy – Nagy é. n. (i. m. 135.) alapján.
[20] Jókainak számos, a finn, és főként a lapp nyelvrokonokat negatív színben feltüntető írása ismert. Mindemellett, tudomásom szerint ő sem tagadta a finnugor nyelvrokonság tényét, az „atyafiak", leginkább a lappok külleme, kulturális és társadalmi fejlettsége „borzasztotta el". Ő, és számos más író megfogalmazta azt a nézetet, miszerint a lappok a zord földrajzi környezet miatt „korcsosultak el" (Lásd például: Jókai, 1990, 7–21.).

A *Koszorú* megszűnése után bő 10 évvel keletkezett az a néhány rímbe szedett rövid passzus, „akadémiai papírszelet", leginkább széljegyzet, amelyekben Arany részéről ténylegesen megfogalmazódnak a nyelvtörténeti eredmények negatív kritikái. Ezeket a konkrét forrásokat is legalább kétféleképpen magyarázza az irodalomtörténet: Kovács Sándor Iván szerint ezek eufemizáló, szó szerint „kedves" és „csipkelődő" írásai Aranynak, míg Domokos Péter a csalódott és kiábrándult költő megnyilatkozását látja bennük (Kovács, 2000, 33.; Domokos, 1998, 125.). Ezekkel a magyarázatokkal az a probléma, hogy Arany fenti sorait kiragadják eredeti kontextusukból. Ezek az ironikus versek ugyanis nem a finnugor nyelvrokonság ellenében fogalmazódtak meg, sokkal inkább a szláv jövevényszavak magas számarányának okán.

(A hogy' indult a nyelvészet árja:
Árpád nyelve csak ferdített árja !
*
Ez után már hát hiába
Küldtök vissza Ázsiába :
Illünk az orosz igába,
A nagy Szláviába.)
(AJÖM XI, 1968, 899.)

A fenti idézet nem is értelmezhető a finnugor nyelvrokonság kontextusában, hiszen Munkácsi Bernát *Szláv jövevényszók* című írása ihlette. Hasonlóan reagált Arany (az egyébként finnugor ellenes nézeteiről és a „halzsíros" jelző feltételezett kitalálójaként ismert) Szarvas Gábor egyik írására, amelyben számos magyar szót szláv tőre vezetett vissza. A tanulmány végén Arany következő zárójeles megjegyzése áll: „(Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejem be, soha sem lett volna belőlem – tót író.)" (AJÖM XI, 1968, 899.) Míg Arany a szláv jövevényszavak kérdésében negatívan reagál, Munkácsi finnugor etimológiái esetében elismerést kifejező kézjegyeire bukkanhatunk, mint pl. a következő szótörténeti fejtegetés részlete utáni zárójeles megjegyzésben: „a finn -m a végzetnek épp úgy állhatna szem közt a magyar -ő, eredetibb -ev, -öv véghang, mint ezekben: kígyó, velő, ha e finn alakokhoz viszonyítjuk: kaljam e és ytim e. (*Changez! marche! Meggyőző hasonlóság!*)" (AJÖM XI, 1968, 899.) [Kiemelés az eredeti műben.] Arany Budenz nevére írt, illetve Budenz más elveket valló tanítványát, Bálint Gábort említő epigrammáit szintén a finnugor-ellenessége megnyilvánulásaként, mintegy konkrét „fegyverténykén" szokás idézni:

Budenzhez.
Igazi vasfejű székely a Bálint:
Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.
(1878.) (AJÖM VI, 1952, 146. /Akadémiai papírszeletek/)

(Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ő maga annál hevesebben megtámadta mind a kettőt.)

Szegény Bálint Gábor, Boldogtalan góbé;
Amennyit te szenvedsz. Mi ahhoz a Jóbé!
(1878.) (AJÖM VI, 1952, 147. /Akadémiai papírszeletek/)

Ezeknek az „akadémiai papírszeletek"-nek a helyes értelmezésével egyelőre sajnos a tudományos próza is adós maradt. Általában kiragadott irodalmi hivatkozásokként tűnnek fel ezek az epigrammák, és a szerzők nem adják cáfolatát a finnugor-ellenes olvasatnak, sőt Domokos egyértelműen megerősíti azt: „nem éppen a finnugrisztika (s a magyar nyelvtudomány) kirakatába vagy legfényesebb lapjaira kívánkozók Arany végső »odaszólásai« papírszeletkéinek metsző ítéletei." (Domokos, 1998, 125.) Kontextus nélkül valóban többféle magyarázatra adnak lehetőséget Arany fentebb idézett sorai, azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a szövegek keletkezésének körülményeiről is rendelkezünk forrással (még ha a történet hitelessége nehezen is ellenőrizhető), a *Budapesti Hírlap* 1881. október 28-ai számában megjelent beszámoló alapján:

„Arany egy pénteki nap délután a Dunaparton sétált. Találkozott vele Budenz. Beszélgetnek s szóbajön Bálint Gábor, aki Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén c. munkája bevezetésében Hunfalvyt és a többi finnistát durván megtámadta. Arany humoros kedvében több epigrammfélét rögtönzött volt, de a Bálint Gáborra való nem igen akart sikerülni. Csak azután sikerült, hogy Budenz Aranytól elvált. Másnap osztályértekezletünk volt az Akadémiában. Én Arany és Budenz közt ültem. Ahogy Arany Budenzet meglátja, áthajol hozzá, hogy ‚megvan' s elmondja bajusza alatt lappangó mosolyával. Én tüstént leírtam. Az öreg úr intett, ne tegyem: Nem kell azt bántani, – de én az írást zsebredugtam s azt feleltem, hogy elteszem emlékül. (Arany Jánosról, *Nemzet,* 1883. okt.

28. Onnan közölte a HV.)”[21] (AJÖM VI, 1952, 243–244. /Akadémiai papírszeletek/)

Nem vitatva, hogy a nyelvhasonlítás-diskurzus a 19. századi értelmiségi körökben nagyon különböző reakciókat hívott elő, az a – leginkább folklórjellegű, de sajnos a szakirodalomban sem tisztázott – vélekedés, miszerint Arany (írótársai nagy részével egyetemben) negatívan értékelte volna a finnugor nyelvrokonság egyre erősödő tudományos építményét, nem igazolható a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* írásai alapján. Arany életművének további fejezeteiben sem találtam olyan megnyilvánulásokat, amelyekben negatív véleménye tükröződne a finn, vagy bármely más finnugor népről, nyelvről. Akadémiai megbízatása alatt keletkezett írásai, beszámolói is arról tanúskodnak, hogy a nyelvészeti kutatások hozadékait a magyar tudomány nívóját nemzetközi szinten is emelő eredményekként értékelte.

„Finn(ugor)” népköltészet a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban

A nyelvrokonságra vonatkozó eredmények ismertetése mellett a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* fontos feladatának tartotta a finn népköltészet, illetve a finnugor népek kultúrájáról szóló friss tudósítások közvetítését a tágabb közönség felé. A két dolog, ugyanakkor, szoros kapcsolatban állt egymással, hiszen a Kalevala „felfedezése”, és tágabb értelemben a finn, manysi (vogul), udmurt (votják) stb. népköltészetre való rácsodálkozás az esztétikai értékeken és irodalmi érdekeltségen túl szintén a rokonság kérdésére irányította a figyelmet.

A népkarakterológia áthatotta a gondolkodást, „a nemzeti jellem” legigazabb megnyilvánulásait a korszak gondolkodói számára az alsóbb rétegek kulturális kincsei közvetítették. Már a felvilágosodás esztétikájában fontos szerepet kapott a népköltészet-kutatás. Montesquieu, Diderot, Rousseau a nép költészetében az emberiség történelmének lenyomatát, az „ősi költészet” emlékeit látták. Magyarországon Kölcsey Ferenc a *Nemzeti hagyományok* (1826) című programadó írásában is hasonló eszmék fogalmazódnak meg, miszerint a költészet „eredeti szikráját” és a történetírásból kimaradt részleteket a nép

[21] A beszámoló a következő megjegyzéssel zárul:
(A Budapesti Hírlap közölte /1882. okt. 28./, Apróságok Arany Jánosról. – Innen vette át a HV. – Bálint Gábor sokat panaszkodott, hogy keleti útján kevéssé támogatta az Akadémia és a Közoktatásügyi Minisztérium. Ezért hevesen támadta mind a kettőt.) (AJÖM VI, 1952, 243–44. /Akadémiai papírszeletek/)

körében fennmaradt, szájról szájra hagyományozódó történetekben és dalokban kell keresni. Ez a program erősen hatott a korszakban születő irodalmi alkotásokra (főként a nemzeti eposzok és a ballada körüli diskurzusok által). A szavak és nyelvtani rendszerek hasonlóságán túl az irodalmi művekben, főként a népköltészetben is a nyelvrokonság megerősítésének, vagy éppen bírálatának lehetőségét látták. Arany lapjaiban mindkét viszonyulásra találunk példát, Szász Károly például a finn és észt költészet, és ezáltal a benne megnyilvánuló „néplelkület" vagy „népkarakter" idegenségét, másként fogalmazva „magyartól távoliságát" érzi:

> „Legyen nekem megbocsátva, ha azon tisztelet daczára, melylyel finnező magyar tudósaink iránt viseltetem, sehogy sem fér fejembe az az »elvitázhatlan« finn-rokonság. Nem az én dolgom – s még kevésbbé épen most itt – a nyelvtani fejtegetések bírálatába bocsátkozni; tárgyamhoz csekély ismereteimhez képest csak a költészeti téren maradhatok. Olvastam – s nem érdeklődés nélkül – a kalevala-féle közleményeket, de megvallom, a két sarkot nem látom egymástól messzebb állani mint a magyar és finn népköltészet termékeit. Ma az eszt közlemények, Gregussnál, hasonló meggyőződésben erősitnek meg. Nem akarok ezzel sem többet sem kevesebbet mondani, mint a mennyit épen mondok: hogy az eszt dalok, s mind az mit a fin-fajta [sic!] költészetből ismerek, a mi eszme-, érzés-, s kifejezés-módunk és világunktól merőben idegen. Azért nem kevésbbé érdekes lehet s valóban az is." (Szász, 1861, 677.)

Számos más írásban viszont ennek teljesen az ellenkezőjét olvashatjuk, túl a költészeti síkok összehasonlításán, a szerzők a népköltészeti alkotásokban megtalálható etnográfiai adatokat is segítségül hívták a „finn–magyar" rokonság megerősítéséhez.

> „*A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre*" az akadémiai Értekezések során leendő kiadásra méltónak ítélem, mint a mely II. részében igen érdekes és *sok újat tartalmazó összehasonlítást teszen a finn költészet – különösen a Kalevala – s a magyar, jelesül a székely népköltészet között*; III. részében pedig *a finn hitrege istenségeit a magyar népi hagyományokban elég szerencsésen nyomozza*."[22]
> (AJÖM XIV, 1964, 385–386., 450. számú szöveg.) [Kiemelés: T. I.]

[22] Részlet a Barna Ferdinánd értekezéséről írt véleményből.

A népkarakter népköltészet általi megragadhatóságának elképzelése a *Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában tükröződik. Itt egyetlen, de a jelenséget nagyon átfogóan szemléltető példát mutatok be, Greguss Ágost *Külföldi népdalok* című munkájáról megjelent ismertető révén:

> „*minden nép, faji, állami, vallásos, társadalmi sajátságai – egyénisége szerint gondolkodik, érez költ*: s mig miveltsége (tehát müköltészete) az idegenekével közös vívmányokat szintén magába veszi, – népies gondolkodási s érzési módja, – tehát *népköltészete* – is, *jobban megőrzi népegyéni sajátságait, és ezáltal az idegenre az újdonság, a különösség ingerével hat*; minél jellemzőebb, annál meglepőbb leend; minél elütőbb saját módunktól, annál ujdonabb előttünk; és ha nem annyira idegen, hogy épen érthetlenné, magunk-bele-találhatlanná váljék, tagadhatlan érdekű leend. Igaz, hogy ezen érdekbe, a tisztán művészi mellé némi ethnographiai is látszik vegyülni; de ha általában a népszokások, vallás, gondolkodásmód méltó tárgyai a lélektani vizsgálódásnak s nem csak geographiai tanulmányokra nyújtanak anyagól, – bizonyosan e népköltészeti különösségek, költészeti tekintetben is fontosak. […] Hogy a mi *e kis gyűjteményt népjellemzés tekintetéből teszi kiválóan érdekessé*, elébe bocsássuk mű-becsességének…" (Szász,1861, 660–661.) [Kiemelés: T. I.]

A népköltészet általában, de a finnek költészete komoly elismerést váltott ki a 19. századi irodalom alkotóiból. A folklór alkotás mint magas esztétikai érték, az egyik központi jelentőségű témává vált az irodalmi lapokban. Az egyszerű hirdetésektől a könyvismertetéseken át a komolyabb esszékig vagy tanulmányokig konkrétan vissza-visszatér a finn népköltészet megismerésének és megismertetésének fontossága. Arany János az *Akadémiai Értesítő*ből átvette és folytatásokban közölte a *Külirodalom* rovatban a Finnország, azaz *szuómi*[23] [sic!] költészetére vonatkozó részletes ismertetést, amelyben számos megjegyzést találunk a finn nép kiemelkedő és más népek tiszteletére érdemes költői lelkületére: „Legszebb elbeszélő költeményei vannak a görögöknek, s azonkép szépeknek magasztalják dalaikat is. De vajon tiszta, énekbe nem vegyülő dala van-e bármely népnek is több mint a szuóminak, azon kételkedem: az igéző-költeményekre nézve pedig kétségkívül hátra marad a szuómi után minden más ismeretes nép."[24] Az ismertetéshez írt szerkesztői lábjegyzetben azzal indokolta a másodközlés fontosságát, hogy az „akad. Értesítők, fájdalom,

[23] Helyesen Suomi 'Finnország', azonban magyar átírásai jelzői funkcióban is előfordultak.
[24] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 6, 1862. június 12., 87.

nem forognak annyira a közönség kezén, hogy e mutatványnak szélesb körben ismeretes voltától kellene tartanunk. Szerk."[25]

A *Szépirodalmi Figyelő* legelsők között mutatott be jelentős részleteket a Kalevalából, közel 10 évvel megelőzve a Barna Ferdinánd-féle fordítás megjelenését. A *Figyelő* öt egymást követő számában értelmező lábjegyzetekkel ellátva olvashatta a magyar olvasóközönség a Kullervo epizódot Fábián István fordításában.[26] Mivel (sem a régi, sem az új) Kalevala teljes fordítása ekkoriban még nem létezett, az eposz alaposabb bemutatása céljából a *Figyelő A finnek hitregéi és mondái* címmel folytatásokban, Kun Béla tolmácsolásában közölt tanulmányt.[27] A *Koszorú* finn népmeséket és népdalokat, balladákat is közölt,[28] és ezeken túl is számos más finn témájú hír vagy kisebb szövegfordítás látott napvilágot e folyóiratok hasábjain, például *A Hold finn beszélykéi* című írás.[29] A finnek mellett a távolabbi rokon népek népköltészetét a szamojéd népmesék képviselték.[30] A finnek lelkületét a magyarokétól oly távolinak érző Szász Károly is elismerte a finn népköltészet magas irodalmi értékét, jóllehet csak „némely éjszaki népek"-et említ. Az idézet a már fentebb hivatkozott *Külföldi népdalok* ismertetéséből való:

> *„Greguss* kisded *gyűjteménye* is elég példát nyújthat. S valóban, e könyvecskének főérdeke is kettős: mert távoli népek jellemzetes, előttünk különös hangú dalait hozza elénk, s mert mű-szépséggel biró *oly dalokat közöl, melyek*et bámulással látnánk a népdalok sorában, ha nem tudnók, hogy némely népek költészete, természeti tehetség s hivatásnál fogva, *forma tekintetében is a legtökélvesb müköltészet magaslatán áll: pl. az arab a dalban, s némely éjszaki népek a balladában"* (Szász, 1861, 661.) [Kiemelés: T. I.]

Arany szerkesztői korrektségét, és kifinomult etikai érzékét mutatja az a tény, hogy sem a *Figyelő*ben, sem a *Koszorú*ban nem találkozunk azzal a rokon népekre vonatkozó, publicisztikai és szépirodalmi alkotásokban is vissza-vissza-

[25] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 7, 1862. június 12., 86.
[26] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 9, 1862. július 3., 136–136.; 2, 12, 1862. július 24., 182–185.; 2, 13, 1862. július 31., 200–201.; 2, 14, 1862. augusztus 7., 214–216.; 2, 15, 1862. augusztus 14., 229–231.; 2, 17, 1862. augusztus 21., 262–265.
[27] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 6–8.; 2, 2, 1862. május 15., 22–24.; 2, 3, 1862. május 22., 39–41.; 2, 4, 1862. május 29., 54–56.
[28] *Koszorú*, 1, 1, 1863. január 4., 16–17. (A finn mese *A beszélő fenyűk* címmel jelent meg); 1, 17, 1863. április 26., 400–401. (A finn mese *Az árva leány* címmel jelent meg); 2, 4, 1864. július 24., 89–90. (Cím nélkül).
[29] *Koszorú*, 1, 9, 1863. március 1., 211–212.
[30] *Koszorú*, 2, 18, 1864. október 30., 424–426.

térő nézettel, miszerint a földrajzi tényezők, a zord időjárás egyfajta „elkorcsosulást" eredményeznek, amely a fizikai (antropológiai) jegyekben és a szellemi képességekben (kulturális és társadalmi fejlettségben) is megnyilvánul. Ez – főként a sarkvidéki népekre vonatkozó – az ókor óta tovább öröklődő sztereotípiák ismeretén túl megerősítést nyerhetett a herderi „klímaelmélet"-ből. Herder filozófiájának egyik érdekes eleme arra vonatkozik, hogy a népek és a társadalmak fejlődését, kulturális karakterét nagyban meghatározzák az éghajlati viszonyok. Ezek a nézetek megtalálhatók pl. a Müller Gyula 1852. évi nagy naptárában megjelent Jókai írásban (*Mahizeth. Lappón ősmonda*),[31] és még hosszú időn keresztül (a századfordulót is túlélve) népszerűsítik őket a különböző sajtótermékek, mint például a következő, szamojédokról szóló tudósítás a *Vasárnapi Ujság*ban:

> „a finnugor rokonságot hirdető tudósaink szerint a szamojédok is ama népek közé tartoznak, melyek rokonok velünk, csakhogy a tejjel-mézzel folyó Kánaán helyett az északi Jeges-tenger jéghegyei közé vetődvén, ott bizony ugy elcsenevésztek, hogy a délczeg magyarnak atyafiára bizony kissé bajos ráismerni bennök. Különben is meg kell jegyeznünk, hogy a szamojédok, ha rokonságuk bebizonyítható, igen távoli rokonaink lehetnek, majdnem oly rokonsági fokozat lenne ez, mint a német és czigány vagy a franczia és a perzsa között, kiknek nyelvében is alig van más valami közös, mint egyes szerkezeti szabályok. […] A szamojédok sok tekintetben hasonlitanak életmódjukban az osztyákokhoz, a lappokhoz és eszkimókhoz, kik szintén az örök hó és jég hazájában laknak. Tevékeny és kitartó faj, melynek szellemi tehetségeit azonban lakóhelyének rendkívüli éghajlata kifejlődni nem engedte."[32]

Arany Lászlónál a vogul népköltészet értékelésében bukkant fel a klíma által befolyásolt kultúra nézete. Szerinte a szóban forgó nagyszerű költészeti alkotások még abban az időben születtek, amikor a manysik „még nem laktak mostani hideg tanyáikon" (Arany, 1867, 53.). Valószínűleg mindez hátteréül szolgált az olyan nyilatkozatoknak, mint amilyet például Munkácsi Bernátnál is több helyütt olvashatunk. A nyelvrokonok népköltészetének megismertetésével párhuzamosan fontosnak tartotta hangsúlyozni – a korra jellemző evolu-

[31] Idézet: Mellesleg ebben az idézetben is megfigyelhető, hogy a „lappónok" is a hunok utódaiként tűnnek fel, akik egyszerűen rossz irányba, azaz a zord észak irányába kanyarodtak a közös ősök szétválásakor.
[32] *Vasárnapi Ujság*, 1882. július 9., 443. /28. sz./

cionista kultúra- illetve társadalomfejlődési modellel, és természetesen a klímaelmélettel szemben –, hogy (ld. a kiemelt részt):

> „[…] tovább haladva a nagy elődtől járt kincses telepen, fölszínre került számos új, az ismertekhez hasonló s részben különnemű becses gyöngy is, melyek együttvéve a Reguly-féle hagyatékkal érdekes és nagy-szerű világításban tüntetik föl a vogul nép szellemi életét és múltját s mint különösen egy ugor népnek alkotásai hivatva vannak, hogy újabb fényes bizonyságúl álljanak Európa tudós világa előtt arra nézve, hogy *a nepeknek szellemi képességére nem a földrajzi és ethnologiai viszonyok a döntő tényezők.*" (Munkácsi, 1889, 208.) [Kiemelés: T. I.]

Amikor a finnugor népekhez fűződő kapcsolatokról fenntartásokkal beszélnek egyes szerzők, fontos figyelembe venni, hogy a 19. századi értelmiség gondolkodását milyen, az északi népekkel kapcsolatos sztereotípiák befolyásolták (persze ebbe a képbe nemcsak a szibériai finnugorok, vagy az észak-európai számik/lappok, de egész Skandinávia lakossága beletartozott).[33] A különböző égtájak erőteljes minőségi kategóriák voltak (akkor is), az európai erős nagyhatalmakat képviselő nyugat, az idealisztikus, a magyar származástudattal összefűződő kelet mellett a rideg, civilizálatlan, elmaradott, „vademberek"[34]

[33] Mindez még a 20. századi gondolkodásban is tetten érhető, ahogy azt a következő Kosztolányi-idézet is tanúsítja: „*Elszakadtak tőlünk, a vaksi északi fokra, a féléves sötétségbe, a szavaik elsatnyultak és a felismerhetetlenségig ficamodtak*, az étlapjukon csak a kenyér, a halzsír szerepel a szemük lenkék lett, *de a nyugalmuk és a taglejtésük beszél, ezt nem felejtették el*, s az önfeledtség pillanataiban úgy mozognak, mint a szegedi paraszt, aki áhítatosan és ünnepien megszegi a kenyeret." (Kosztolányi, 1913, 67.) [Kiemelés T. I.]

[34] A *Vasárnapi Ujság*ban 1873-ban megjelent jellemzés a korabeli, általános sztereotípiákat hozza a számikról: „bőrökbe öltözött törpe alakú, lapos ábrázatú, a messze éjszakról való emberek jelentek meg, kik közül, hogy egyik nő, se öltözete, se arcza el nem árulta. Az egyik vendég, ki 23 éves, olyan mint nálunk egy 10–12 éves gyermek." A 15 évvel későbbi tudósításban, a számik első állatkerti feltűnéséről pedig (rövid hírként) így számolt be a *Vasárnapi Ujság*: „A legszelídebb fajtájú vademberek mutogatják magukat az állatkertben." (1888, 35, április 22., 286. /17. sz./) Ugyanebben a lapban találkozunk szépítő, a nyelvrokonokkal szimpatizáló, és a civilizálatlan képzettel szembehelyezkedő leírásokat is: „Mi azalatt ama pompás, színgazdag öltözékekben gyönyörködtünk, melyekkel a família fölékesítette magát; az öreg lapp római süvegében, kihajtott, testhez álló kabátjában és nagy, szánforma czipőjében ; a vigyorgó Andersdolter mama özvegyes fekete ruhájában, melyet csak alul tarkított egy széles piros sáv s a bájos Britta csont «jou–jou»-ban [a francia szó jelentése itt: apró, finoman megmunkált használati tárgyak és díszek, amelyek a női öv tartozékai] a melyek övéről lefityegtek." Tehát egyazon sajtóorgánumon belül is változatos hangok szólalnak meg, így egy negatív mérleg felé billenő sajtó-kommunikáció a nyelvrokonság tényével kapcsolatban nemcsak Arany lapjainak tanúsága alapján, de más korabeli újságok révén sem igazolható. A 19. század sajtóirodalmának anyagában az

által lakott észak képe is ott volt a fejekben. Az északról érkező népköltészeti alkotásoknak éppen ezért komoly missziós küldetése is volt, nemcsak a magyar irodalom, hanem általában a magyar közvélemény területén. A költészet értékmérővé, a finnek megmérettetésének fő terepévé vált. A finn irodalom etnográfiai jellegű tartalmait szintén nagyító alatt vizsgálták. A finn népköltészet azonban nemcsak az Arany szerkesztette folyóiratokban foglalt el fontos helyet, vagy kapott pozitív megítélést. A *Vasárnapi Ujság* tudósításai például az északiságra vonatkozó, régebbről örökölt sztereotípiák „reklámozása" mellett sem tekinthetők ellenségesnek, és a finn népköltészettől nem tagadták meg a választékosan elismerő szavakat, amint az alábbi idézetből is kitűnik:

> „Tudomásunk szerint egy nemzetnél sincs annyi költő, mint a finn nemzetnél, s bár az itteni nép költészeti tehetségének szüleménye, a milly hamar s váratlanul jöve napfényre, olly hamar feledésbe merül, mindamellett az elismerés, méltány s megbecsülés szavát idézi elö. – Költészethezi hajlamukat a nagy szám s változatosságban szájról szájra járó példabeszéd is eléggé tanusitja, melly nem ritkán mély gondolati jelentőségre utal. A beszéd olly kifejlett, jó hangzatu s értelmü minden egyes pór szájában, hogy beszédét csekély változtatással azonnal utána lehet nyomatni; a czikornyás, keresett, s érthetőséget zavaró kifejezés inkább a főbb rendűek sajátja. Összehasonlítva e szavakat népünk költészetével, valljon nem találunk-e két nemzetben, ha legalább érzelemvilági rokonságot is. Hány nálunk a rögtönző a nemzet alsóbb osztályában? Kik az annyira, bájos s érzelemteljes népdalaink szerzői? A finn költészetben kifejtett búskomor érzemény, nem a szűkkeblű, lenyomott, vagy tán henye lélek kifolyása, ez benső természeti s ép hangulat, melly sokszor gúnyos irányúvá válik. S ez nemzetünkre szintén alkalmazható jellemvonás, melly majd minden dallamaiban, nemzeti zenéjében olly kiváló szerepet játszik."[35]

Műfordítás a hitelesség, a domesztikáció és a nevelés jegyében

A fordításokkal kapcsolatos elméleti megfontolások legalább két fontos szálon szóltak a 19. század folyamán: az idegen domesztikációjának, azaz az idegen nyelvű irodalom magyar tolmácsolásának, és a saját, a paraszti, népi nyelvhasználat, a népköltészet interpretálásának miként jéről. Az utóbbi eseté-

„északiságra" vonatkozó sztereotip fordulatok felhasználása mellett is inkább a semleges (és számos alkalommal pozitív) viszonyulások túlsúlyáról beszélhetünk.

[35] Dr. F: *Vasárnapi Ujság*, 1, 1854. május 21., 96. /12. sz./

ben arról folytak viták, hogyan használható fel az elit irodalom számára a nép ajkáról gyűjtött költészet. A többek között Kölcsey által képviselt vélemény szerint a népi/népies stílust kell megfelelően átültetni a modern irodalomba, míg mások, például Bajza József maguknak a népi alkotásoknak a „felemelését" szorgalmazták. Az idegenből érkező irodalom tolmácsolása a magyar közönség számára pezsgő fordításelméleti vitát indított útjára, és a külföldi népköltészeti alkotások fordításában mindkét felvázolt kérdéskör (hazai, népi, tájnyelvi sajátságok felhasználásának és az idegen nyelv megfelelő lefordításának problémája) kumulálódott. Erre utalnak Eisemann György sorai, melyek szerint „a romantika formatudata számára a népies hang idegen hangot jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismert anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált" (Eisemann, 2014, 104.).

A fordítás normáinak felállítása természetesen elválaszthatatlan volt a magyar nyelv standardjának kialakításától. Az utóbbi folyamatban pedig két különösen fontos vezérfonal fogalmazódott meg a 19. század közepére. Az egyik a magyar nyelv tisztasága körüli diskurzus, amelynek fő gondolatai arról szóltak, hogy az idegen nyelvi hatásokat, latinizmusokat, de még inkább a germanizmusokat minimálisra kell csökkenteni. Brassai Sámuel számos esszéjét szentelte ennek a kérdésnek, és a nyelvújítási alkotásokat is súlyos bírálattal illette. A nyelvhelyességgel kapcsolatos élénk vitáknak köszönhetően születtek olyan művek a 19. század második felében, mint például Szarvas Gábor *Magyartalanságok* című értekezése (1867), illetve Simonyi Zsigmond *A magyar nyelvújításról* címet viselő, a reformkori törekvésekre immár több évtizednyi távolságból visszatekintő értékelése (1875). Ezek a művek egyre szélesebb körben irányították a hibátlan magyar nyelvhasználat kérdésére a figyelmet. A másik fontos vezérfonal tulajdonképpen az előzőnek leágazása, hiszen a magyar nyelv mesterkéltségtől, idegenszerűségtől való megtisztításához az ideális mintát a népnyelv, ezáltal a nép költészete szolgáltatta. (Erre utalnak a fentebb már idézett sorok a *Vasárnapi Ujság* szerzőjétől.) A népies stílus felértékelődéséről szólnak Riedl Arany János költői nyelvét jellemző sorai is:

> „Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öregbítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töltötte el élete legjavát. Ez az érintkezés meglátszik mindenekfelett költeményei nyelvén, mely tele van népies szólamokkal és népies szókötési fordulatokkal. A mit még le nem írtak soha, a mi könyvben még elő nem fordult, azt nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe. A népiesség – Arany nyelvének ezen szembe-

szökő sajátossága – minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátságaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szókincsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét." (Riedl, 1887, 260.)

Ebben az eszmei diskurzusban azonban komoly feszültség, sőt ellentmondás feszült, ahogyan arra Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet. A 19. század közepére, tehát pont Arany szerkesztői tevékenységének idejére a kodifikált standard irodalmi nyelv „komoly tekintélyt szerzett a népnyelvvel szemben, amit csak részben ellensúlyozott az irodalmi népiesség, illetve a nyelvjárások, a népnyelv továbbra is »tiszta forrásként« értelmezése" (Tolcsvai Nagy, 2010, 17.). Ez a feloldhatatlan kettősség tükröződik a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában, amelyek a népköltészet és az elit irodalom összehasonlításának, összehangolásának kérdésére irányultak. A két irodalmi terep metaforáiként sokszor a „közeli" és a „távoli", a „földi" és az „égi" szolgáltak, utalva a nép költészetének „egyszerű" és a hétköznapi életből vett tárgyaira, szemben a műköltészet ettől eltávolító, magasztos témáival. Ennek egyik jellemző kritikáját olvashatjuk a követező idézetben: „Ballada-irónk, tiz közül kilenc esetben, megolvas a históriából egy nevezetes tényt: ez s amaz hős mikép vette be a várat, hogyan vágta le ellenségét, mily vitézül esett el, kevesed magával roppant tulerő által elboritva. stb. gondolja ez neki jó tárgy."[36] A hétköznapi tematika és a népi költői eszközök piedesztálra emelése, a naiv pátosz megtalálása, az egymástól távolra szakadt költői világok közelítésének igénye egyre határozottabban fogalmazódott meg a 19. századi irodalmi lapokban, így Aranynál is. Ennek a szemléletnek köszönhetően került rögtön középpontba Petőfi költészete, valamint figyeltek fel olyan külföldi szerzőkre, mint a paraszti származású Robert Burns, aki költészetében ideálisan vegyítette a tájnyelvi sajátosságokat, a helyi, népi témákat a magas irodalmi stílussal. Ezzel szoros összefüggésben fogalmazódott meg a tehetség 19. századi definíciója: a közös, nemzeti (értsd: népi) eszköz- és tudástárat mesteri módon felhasználó, nem pedig egyéni témákat és stílust alkalmazó alkotó. A Shakespeare műveinek lefordítását megelőző és kísérő elméleti viták kapcsán magával Shakespeare-rel kapcsolatban is többször megfogalmazódott, hogy nagysága éppen abban állt, hogy „saját korával és nemzetével egygyé vált szív és lélek", azaz eredetiségének és tehetségének „lényege nem a másoktól való különbözés, hanem inventív viszonyulás ahhoz, amit a költő másoktól kap, vagy kaphat" (Török, 2005, 31.). Shakespeare népszerűsége részben annak volt köszönhető, hogy kreatívan élt a hagyomány által „készen szállított" anyaggal, műveiben felhasználta

[36] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 22, 1861. október 2., 343.

a szóbeliségből is ismert elemeket. „A költőnek – olvashatjuk a *Szépirodalmi Figyelő*ben – nemzeti hagyományokat kell készen birnia; ezekre épit, s viszont, müvészetének ezek szolgálnak mértékül".[37] A herderi álláspontot továbbörökítve a 19. századi irodalmárok a műköltészet megújulásának forrását és feltételét tehát a népköltészetben látták (Ruttkay, 2016, 24.). Továbbá:

> „Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban (…) 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst »csupán népköltő«-ként írja le, »de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében«: »A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevéssé kacérkodik a bölcsészi gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriassá.« (…) Gyulai Pál szerint például „a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, igy az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany." (Ruttkay, 2016, 22.)

A népiesség tematika tehát bekapcsolódott egy nemzetközi diskurzusba is. A nagyszabású Goethe, Shakespeare, Burns stb. fordítási projektek célja a nemzeti nyelv formálása, fejlesztése mellett a népművelés volt. Az irodalmi lapok voltak a szócsövei a külföldi irodalmaknak és népköltészetnek, és mindez nemcsak puszta szövegfordítások révén valósult meg, hanem a művek történeti, társadalmi és kulturális kontextusának bemutatásával is. Számos, folytatásokban közölt hosszú esszét szenteltek egy-egy szerző vagy mű részletes ismertetésének. Mindehhez a legmegfelelőbb irodalmi formát a korszakban kibontakozó esszé műfaja biztosította. Azonban az idegenből érkező irodalmi művek ismerőssé tételének, a kulturális fordíthatóságot és a célközönség befogadását könnyítő értelmezések bemutatásának ekkoriban is megvolt már a maga tágabb kontextusa, irodalmi előzménye. Jól tükrözi ezt a 19. század közepétől keletkezett idegen nyelv tanítását/tanulását szolgáló nyelvkönyvek felépítése. A nyelvtanulás ugyanis részben irodalmi szövegek olvasása és fordítása réven történt, emellett az ismeretszerzés kötelezően kiterjedt az adott ország kultúrájára is. Ennek eszmetörténeti hátterében megemlíthető pl. a híres német nyelvész, Wilhelm von Humboldt azon véleménye, miszerint az adott nyelv és az adott kultúra ismerete egymást feltételezik. Humboldt munkásságának ismerete jellemző volt a 19. század közepén élő magyar értelmiség köreiben, pont a fordítási problematikával kapcsolatban a *Szépirodalmi Figyelő* is hivatkozza nézeteit:

[37] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 2, 1862. május 15., 66.

„[…] azt pedig egy próbált vitéztől, Humboldt Vilmostól, kölcsönözöm, kinek tekintélyét, reménylem, egy nyelvész sem fogja kétségbe hozni. Gyakran megjegyezték – mond kezesem – s fürkészet szintúgy, mint tapasztalás, megállapítják, hogy nem tekintve azokat a kifejezéseket, melyek csupa testi tárgyakat jelelnek, egyik nyelvnek egyetlen-egy szava sem tökélyesen egyenlő egy másikéval. A különböző nyelvek e tekintetben csak meg annyi synonymiák (hasonszavak) rendszerei, mindenik valamennyire máskép, e vagy ama mellék–határzással, az érzemények létráján egy lépcsövei feljebb vagy alább fejezi ki a fogalmat."[38]

A 19. század második felére tehát a nyelv és az „országismeret" oktatása erősen összekapcsolódott, a nyelvkönyvek az irodalmi szövegpéldákon túl etnográfiai, földrajzi és történelmi adalékokat közöltek a célnyelv beszélőiről (Pelcz, 2006, 97.). Arra is találunk példát, hogy folklórszövegre épült egy nyelvkönyv, mint például Josef Holtzmann németek számára készült magyar nyelv tanulására szolgáló segédlete, amely Gyulai Pál meseszövegét dolgozta fel folytatásokban (Máté, 2009, 49–57.). De megemlíthetjük a rokon nyelvek korabeli kutatását is, hiszen a kisebb finnugor nyelvek megismerése nagyrészt a népköltészeti gyűjtésekre épült. Ha csak Reguly és Munkácsi obi-ugor gyűjtéseit vesszük alapul, hazahozott nyelvi mutatványaik jelentős része folklórszöveg volt.

Visszatérve a külföldi mű- és népköltészet magyar tolmácsolásához, szót kell ejtetni a korabeli szövegközlési gyakorlatról. Bár a hitelesség, a szöveghűség fontossága már előfordul több szerzőnél, például Lévay Józsefnél a skót balladák közreadása, Aranynál egyes Burns-fordítások kapcsán, a magyarra fordított szövegekben mégis inkább az esztétikai szempontok és az érthetőség elvei dominálnak, azaz a célközönség számára lehetségessé tenni a szöveg lehető legteljesebb befogadását. A szöveghűségről és a nyelvi-formai minőségről szóló diskurzust jól szemléltetik azok a (részben pejoratív) szinonimák (lásd mindkét idézet kiemelt részeit), és kritikus, ironikus megszólalások (mint a második, Brassaitól származó idézet), amiket a fordításokra vonatkozóan használtak a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain:

„Burns Robert néhány *utánzás*a (fordítás) is van e gyüjteményben, mely megérdemli, hogy felé forduljon a közfigyelem.[39]

Hiszen időszaki sajtónk forgó tökéjében alig van egy divatosabb rovatszám, mint im e kifejezés: „műfordítás." Megjelen egy vagy más lap-

[38] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 48, 1861. október 3., 754.
[39] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 27, 1861. május 9., 422.

> ban vagy havi füzetben egy *átnyelvitett beszélyke vagy költeményke*, és ha más nem, az illető szerkesztő azonnal reá süti a műfordítás bélyegét. A sütés alatt ugyan a fordító helyett a criticus olvasó hunyorog nem egyszer; de gyakori és biztos használata mégis csak arra mutat, hogy mi már egészen tisztában volnánk a fordítás fogalmával elméletileg és gyakorlatilag." (Brassai, 1861a, 289.)

A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is nagyon tág teret adott a fordítási kérdésekről szóló vitáknak. A *Figyelő* egymást követő öt száma *Mégis valami a fordításról* címmel Brassai szigorú véleményét mutatta be e kérdéskörben, amelyre szintén öt terjedelmes részletben közölte a folyóirat Arany reflexióit *Visszatekintés* címmel. Ezek az írások legalább annyira szólnak a műfordítás problematikájáról, mint a magyar nyelv normarendszerének kérdéseiről, a tájnyelvi szavak köznyelvivé/irodalmivá tételétől a grammatikai kérdéseken át az ortográfia problematikájáig. *Kazinczy nyelvújításá*nak[40] is hat számban szentelt Arany központi helyet, és a fent említett írások mindegyike „vezércikk"-ként jelent meg a *Figyelő*ben. Korántsem volt tisztázott tehát, hogy mit és hogyan lehet műfordítás címén közreadni, hosszú tudományos és irodalmi vita előzte meg például a Shakespeare-művek lefordítását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bizonyos témák (nemcsak a lehetséges politikai cenzúra miatt) kerülendők voltak, aminek az okát Brassai megfogalmazásában tolmácsolhatjuk: „Fordításoknak nálunk az izlés fejtésire és nemesitésire kell szolgálni" (Brassai, 1861a, 290.). Mielőtt a tematikára vonatkozó kérdéseket felvázolnám, röviden áttekintem milyen nyelvi, formai és stilisztikai megfontolások merültek fel a műfordításról szóló diskurzusban. „Legyen a fordítás nemzeties!" – írja Brassai. Továbbá:

> „Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészi, szolgai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vítatlan lényeges vonás gyanánt állithatjuk fel az eredetihez való hűséget […] Határozzuk meg hát: melyek azok az országlási pontok, mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító az ö fejedelmének, az eredeti műnek. Én csak kettőt birok lelni : a gondolatot és a stílt, ez elválhatlan ikerpárt. […] Következőleg ha az eredeti irónak a gondolatját rajzban és színezetben a fordító átadja a maga nemzetének, evvel a fordítói hűségnek tökélyesen eleget tett."[41]

[40] Ebben a sorozatban is az egyik írás kifejezetten a fordítás problematikájával foglalkozik *Kazinczy mint műfordító címmel* (Imre, *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 2,1861. november 14., 113–119.)
[41] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 27, 1861. május 9., 418–419.

> *„Egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni*. Más szóval: a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ö egész egyéniségivel, képzelödésivel és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevekedve, magyarul irta volna az illető munkát, ugy magyarul, *hogy azon semmi idegen iz se érezzék.'*'[42] [Kiemelés T. I.]

A „nemzeties" fordítás szükségességét azért (is) emelte ki ennyire Brassai, mert szerinte a magyartól idegen nyelvi elemek pont a fordításoknak köszönhetően gyökeresedtek meg.[43] A nyelvrontásban a nyelvészek és a fordítók felelősségét hangsúlyozta, ami újra megerősíti azt a korabeli köteléket, amely a magyar nemzeti nyelv ürügyén a nyelvészetet és az irodalmat egybefűzte. A korabeli gondolkodásban tehát a fordításoknak fontos felelőssége volt a nemzeti nyelv erősítésében vagy gyengítésében. Erről így vallott Gyulai Pál: „A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének." (Gyulai, 2008, 243.)

Ahogy korábban már utaltam rá, az irodalmi nyelv fejlesztésének két fő útja a külföldi és a saját népi irodalom megfelelő módon történő „beemelése" volt. A mikéntről azonban élénk viták folytak, és a fordítás metaforája a saját népköltészeti szövegek esetében is relevánssá vált. A szövegközlési gyakorlatra vonatkozó fontos, kifejezetten a népköltési szövegek kiadását érintő problémára világított rá Lévay Józsefnek a skót balladákat bemutató írása.[44] Érdekes módon Lévay erősen bírálta a 18. századi szöveggondozási és kiadási eljárást, jóllehet annak számos vonása, pl. a szövegek átírásának, kiegészítésének, vagy éppen rövidítésének gyakorlata átörökítődött a 19. századra, és a szerzői jog, a honoráriumok szabályozása, ezzel együtt az eredetiség elvi szabályozása még kiforratlan volt (Voigt, 2010, 152.). A folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatása, a gyűjtő, kiadó publikálás előtti javítása és átdolgozása általános eljárás volt a 19. század közepén, és még azt követően is hosszú ideig.[45] Ezért is előremutatóak azok a gondolatok, amelyekben Lévay nagyító alá veszi az előző század skót balladagyűjteményeinek hiányosságait:

[42] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 28, 1861. május 16., 433.
[43] Pl.: *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 30, 1861.május 30., 465.; 2, 9, 1862. július 3., 130.
[44] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 1–4.; 2, 2, 1862. május 15., 17–20.; 2, 3, 1862. május 22., 33–36.
[45] Még a 20. századi népmesekiadás során is megfigyelhető az eufemizáló szövegalakítás, illetve a közízlést, jó modort túlságosan sértő részletek elhagyása (Milbacher, 2000; Gulyás, 2010).

„A skót nemzeti költészet régi maradványait már egy századdal ez elött kezdé gyűjtögetni Allan Ramsay. – Költői érdeme elvitázhatlan; de *gyűjtői s kiadói kötelességét nem ugy fogta fel s nem ugy teljesité, mint az ügyre nézve kívánatos vala. – Kénye-kedve s a divatozó izlés szerint módositgatta, szinezgette, változtatta a hozzá került ó-anyagot, – mi által nemcsak rosz példát nyujta, de fölötte megnehezité az utódok eljárását is, kik e költői emlékek összegyűjtésében minden áron a tiszta eredetinek fölismerésére törekedtek.*" [Kiemelés T. I.][46]

A recenziót tovább olvasva persze kiderül, hogy az adott anyagtól nagyon eltérő tárgy és nyelvi stílus alkalmazásában látott inkább kivetnivalót, mintsem az esztétikai megfontolásokban általában. Jól bizonyítja ezt, ha az egyik Burns fordítását[47] összevetjük az eredeti szöveggel, amelyből bizonyos részeket egyértelműen elhagyott. Mégpedig a közízlést sértő sorokat, hiszen a publikációknak erkölcsi és morális követelményeknek kellett megfelelniük.[48] Ruttkay Veronika tanulmányában bemutatja, hogy mennyire kirívó eset volt, amikor Arany János Lévayval (és más fordítókkal) ellenben lefordította Burns következő versrészletét:

Ott három ügyvédnek a nyelve
Sok rongy-hazugsággal bélelve;
Rohadt papszívek feketén
Bűzlöttek minden szegletén;
S több iszonyúság, förtelem,
Hogy elsorolni vétkelem
(Arany, 2003, 600.)

Ruttkay véleményét idézve, Arany a 19. századi kiadói gyakorlattal szemben „többször megtagadta, hogy az erkölcs vagy a jóízlés nevében cenzúrának vessen alá egy-egy művet". Amikor a fent idézett sorokat megjelentette a *Budapesti Szemle* hasábjain „nem egyszerűen lefordította a kérdéses passzust, hanem a kihagyással szemben foglalt állást." (Ruttkay, 2016, 16.)

A folklorisztika tudománytörténetében evidenciaként szerepel a folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatásának gyakorlata, és a szó szerinti megjelentetés helyett az átírt, megvágott, kiegészített változatok közlése (lásd

[46] *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 2.
[47] A vers Arany fordításában jelent meg kihagyás nélkül, *Kóbor Tamás* címmel.
[48] Többek között azért is, mert követendőnek tekintették azt a skót, svéd és finn példát, miszerint az iskolai tananyagba be kell vonni a népköltészeti alkotások oktatását is.

például Gulyás, 2011a; 2011b; 2015). Természetesen a hitelesség a 19. században a magyar nemzeti nyelv megfelelő használatára, és nem az eredeti változathoz való betű szerinti ragaszkodásra vonatkozott. A tudománytörténeti áttekintésekben azonban ez a kiadói eljárás – tudomásom szerint – sosem került közvetlen összefüggésbe a külföldi műalkotásokkal kapcsolatos gyakorlattal. E nélkül azonban az értelmezés könnyen billenhet abba az irányba, hogy a népköltési szövegeket nem tartották eléggé jónak, irodalmilag fogyaszthatónak és a magyar nemzeti karaktert „nyers" formájukban, javítások nélkül is emblematizálni képes alkotásoknak. Ha figyelembe vesszük, hogy nem csak a folklór, hanem az egyedi szerzőséghez kötődő, külföldi műalkotásokkal is hasonlóképpen jártak el, teljesen más megvilágításba helyeződik a korabeli gyakorlat. Az irodalmi publikációknak ugyanis (legyen szó népköltészetről vagy külföldi műköltészetről) fő rendeltetése a standard magyar nyelv kialakítása, és a közönség művelése, nevelése volt. Az illetlennek érzékelt (pl. antiklerikális vagy obszcén) tartalmak gyakran kimaradtak a közlésekből, máskor pedig éppen a magyar közönség számára érthetetlennek vélt részeket átírással „domesztikálták".

Összegzés

Tanulmányomban a nyelvrokonság, a népköltészet és a fordítás tematikájának szoros 19. századi összefonódását kívántam szemléltetni. A három terület együttes tárgyalása mellett számos érvet sorakoztattam fel. A vizsgált korszakban a különböző (nyelvészeti, irodalmi) diszciplínák egyértelmű elválásáról még nem beszélhetünk, és az alkotók személyében is megfigyelhető a hármas tematika erőteljes „együttállása". Ugyanazok az irodalomban is tevékeny emberek dolgoztak a folklórszövegekkel, akik a nyelv megreformálásáról és a műfordításokról szóló diskurzust alakították. A nyelvészeti felhasználású és nyelvoktatásra szánt szövegeknél is elvárás volt az irodalmi igényű közreadás, például a finn olvasókönyvek Kalevala fordításaiban, vagy a hanti, manysi népköltészeti szövegek magyar nyelvű megjelenései esetében. Brassai számos alkalommal hangsúlyozta a nyelvészek és a fordítók (írók) közös felelősségét. A rokon nyelvek megismerésére irányuló nyelvészeti gyűjtések valójában folklórgyűjtések is voltak. A nyelvrokonság paradigmájának kidolgozása jelentős mértékben épült a Reguly, Munkácsi és mások által gyűjtött népköltési szövegekre. Mindemellett e szövegek irodalmi értékét is hamar felismerték, amint az Arany által szerkesztett számos írásból is kiderül. Arany már az 1860-as

évek elején, amikor még alig létezett a Kalevalának néhány lefordított részlete, sajnálattal adott hangot annak a méltánytalanságnak, hogy ezek a szövegek egyelőre csak a finnül tanulók segédletei, holott sokkal szélesebb körű nyilvánosságot érdemelnének. Ennek köszönhető, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* elsők között közölt nyomtatásban Kalevala részleteket. Az idegen nyelvű folklór és műköltészet küldetése az irodalmi érték felmutatásán és megismertetésén túl kulturális és etnográfiai adatok közvetítése volt, továbbá a „néplélek" illusztrálása, amely erősen kapcsolódott a népek rokonságának kérdéséhez is.

A fordítások válogatása mintaként szolgált a nemzeti irodalomhoz. A figyelem olyan szerzőkre irányult, mint Shakespeare, Burns, Goethe, akik példaként szolgáltak a népies nyelvezet és stílus, valamint a műköltészet ideális összekötéséhez, a közösségi műfajok és az egyéni szerzőség, kreativitás idealizált viszonyához. A korabeli fordítások létrehozói általában éltek mind a cenzúra, mind a szabad szövegalakítás gyakorlatával. Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy a népköltészeti szövegek válogatása, az adott korszak irodalmi ízléséhez igazítása, a köznevelést célzó igényeknek való megfeleltetése, valamint a szövegek szabad átírási gyakorlata egy jóval tágabb, a műfordításokat is jellemző – részben klasszicista, részben nemzeti – diskurzusba illeszkedett.

IRODALOM

AJÖM

1952 *Arany János Összes Művei* VI. *Zsengék, Töredékek, Rögtönzések*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek*. Szerkesztette Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1964 *Arany János Összes Művei* XIV. *Hivatali iratok* 2. *Akadémiai évek*. Szerkesztette Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte Gergely Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai művek* 2. *1860–1882*. Szerkesztette Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János (A. J.)

1861a Visszatekintés. I. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 36, július 11., 561–567.

1861b Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 37, július 18., 577–580.

1861c Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 38, július 25., 593–596.
1865 A vajon kérdéséhez. *Koszorú*, 3, 24, június 11., 570–572.
2003 *Arany János összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

Arany László
1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle*, 8. kötet, 40–66.

Bereczki Gábor
2010 Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti László (főszerk): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. 33–48. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Brassai Sámuel
1861a Még is valami a fordításról. I., *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 19, március 13., 289–291.
1861b Mégis valami a fordításról II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 28, május 16., 431–436.
1862 Nyelv és nyelvészet. *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 9, július 3., 129–131.

Deák Ágnes
2017 „mint toronyból a bakter" – Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi kérdések" erőterében. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!" Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 153–194. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.

Domokos Péter
1998 *Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, Universitas Könyvkiadó.

Eisemann György
2014 Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában). *Műhely*, 37, 5–6, 103–107.

Gulyás Judit
2010 Szövegalakítási eljárások a népmesekiadás során. A „Rózsa elfelejti Ibolyát" mesetípus nagyszalontai kéziratos és kiadott variánsai. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 313–334. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/
2011a A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* I.1. Táj, nép, történelem. 127–142. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2011b Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál.* 25–46. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások. Identitások és médiák* II. 11–29. Budapest, MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó.

Gyulai Pál

2008 A fordításról. In: Józan Ildikó (szerk.): *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*. 240–246. Budapest, Balassi Kiadó.

Halasy-Nagy Endre

é. n. *A finnugor elméletről.* (http://www.magtudin.org/Halasy-Nagy_Endre_A_finn-ugor_elmeletrol.pdf – utolsó letöltés: 2018. október 10.)

Hász-Fehér Katalin

2016 [Arany János széljegyzetei az Europa – Chronik der gebildeten Welt című folyóiratban] A sorozatról és a jelen kötetről. In: Korompay H. János (szerk.): *Folyóiratok 1. Lapszéli jegyzetek* (kritikai kiad.). 7–89. Budapest, Universitas Könyvkiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. /Arany János Munkái 1./

Hegedűs József

1998 Rendhagyó magyar nyelvhasonlítás-történet I–II. *Magyar Nyelv*, XCIV, 3, 283–292.; 4, 385–398.

J. L.

1862 Goethe és Shakespeare. *Szépirodalmi Figyelő*, 3, 15, február 13., 225–228.; 16, február 20., 241–244.; 17, február 27., 257–260.; 18, március 6., 273–275.

Jókai Mór

1990 Mahizeth. Lappón ősmonda. In: *Az istenhegyi székely leány. Válogatott elbeszélések.* Válogatta és a szöveget gondozta: Nagy Miklós. 7–21. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Keresztury Dezső

1987 *„Csak hangköre más." Arany János 1857–1882.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kosztolányi Dezső

1913 Lapp atyafiak. *Élet*, 1913. január 19. 67.

Kozmács István

2012 *Munkácsi Bernát élete*. h. n.: AB-ART

Kovács Sándor István
2000 „Batu Kán pesti rokonai” és a „Tatárjárás” Halason. *Forrás*, 32, 11, 68–78.
Kúnos Ingácz
1872 Budenz József. *Vasárnapi Ujság*, 17, március 16., 1–2.
Máté Judit Eszter
2009 Egy magyar nyelvkönyv a 19. század végéről. Josef Holtzmann: Metodischer Unterricht in der ungarischen Sprache (1880). *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 1, 2, 49–57.
Miklóssy János
1985 Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1, 1848–1867*. 654–677. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Mikó Imre, gróf
1863 A Koszorú. *Koszorú*, 1, 1, január 4., 1–4.
Milbacher Róbert
2000 *„...Földben állasz mély gyököddel…” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata.* Budapest, Osiris Kiadó. /Doktori mestermunkák/
Munkácsi Bernát
1889 Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. *Budapesti Szemle*, 60, CLV, 206–237.
Németh G. Béla
1963 Glosszák. In: *Arany János Összes Művei* XII. *Prózai művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások.* Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. 349–360. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Pelcz Katalin
2006 A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 1–2, 93–101.
Riedl Frigyes
1887 *Arany János*. Budapest, kiadta Hornyánszky Viktor.
Ruttkay Eszter
2016 Burns, Arany, Lévay – avagy népiesség és/mint fordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXX, 1, 3–30.
Simonyi Zsigmond
1913 A magyar nyelv eredete és története. In: Ferenczi Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története 1900-ig*. 1–18. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

Szász Károly
1861 KÜLFÖLDI NÉPDALOK Greguss Ágosttól, Kiadta a Kisfaludy-társaság. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 42, augusztus 22., 660–662.
Szeverényi Sándor
2015 A finnugor „mítosz”. In: Povedák István – Hubbes László (szerk.): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése.* 119–142. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport.
2018 Finnugor konteo és a stigmatizált emlékezet. In: Povedák István – Hubbes László Attila (szerk.): *Tapasztalatból hallottam… Alternatív világképek. Összeesküvés-elméletek társadalomtudományi elemzése.* 75–90. Budapest – Szeged, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT).
Tolcsvai Nagy Gábor
2010 A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezésében. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 15–28. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/
Török Zsuzsa
2005 Ralph Waldo Emerson Arany János Szépirodalmi Figyelőjében (Adalékok az esszé 19. századi honosításának történetéhez). In: Imre László – Gönczy Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*. 27–41. Debrecen, Debreceni Egyetem. /Studia Litteraria XLIII./
Vámbéry Ármin
1870 Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények*, 8, 109–189.
Voigt Vilmos
2010 Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 147–160. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/

Ildikó Tamás

LINGUISTIC AFFINITY, LITERARY TRANSLATION, AND FOLK POETRY IN THE COLUMNS OF *SZÉPIRODALMI FIGYELŐ* (LITERARY MONITOR) AND *KOSZORÚ* (WREATH) EDITED BY JÁNOS ARANY

In the literary journals edited by János Arany, I first examine how the issue of Finno-Ugric linguistic affinity, which sparked lively debates among contemporary intellectuals, is addressed. The discovery of Finnish folk poetry and the reception of its Hungarian translations were inseparable from the linguistic issues, and it also drew attention to the question of linguistic affinity in the wider literary and social context beyond the scientific discourse. In the second part of the paper, the concepts of folklore and fiction in contemporary life in the context of translation theory debates is being presented. While the publishing of the folk poetry and literature of other peoples raised numerous questions, contemporary debates centered on the importance of the language that embodies the spiritual constitution of a people/nation („folk character") beyond the concepts of genre, author, or theme. The creation of the Hungarian literary language, the creation of an idealized mix of folk and elite literary style, and the reception of foreign literature were linked in many ways. The central issues of translation were „what should/ought to be translated?" and „should faithful interpretation, aesthetic interest, or educational intent be emphasized?" In this context, it can be stated that the adaptation of folk poetry to the literary tastes of the given era, its correspondence with the needs of public education, and the practice of free rewriting in the mid-nineteenth century fit into a much broader, partly classicist and partly national discourse.

Szakál Anna

ARANY JÁNOS ÉS AZ ERDÉLYI NÉPKÖLTÉSZET

Jelen dolgozatban azt igyekszem feltárni, hogy Arany János milyen erdélyi kapcsolathálóval rendelkezett, és ez hogyan befolyásolta az általa szerkesztett lapokban, a *Szépirodalmi Figyelő*ben (1860–62) és a *Koszorú*ban (1863–65) létrejövő erdélyi népköltészet-képet.[1] Forrásul e két lap mellett Arany János 1857-től haláláig tartó levelezését használtam fel. Ez, az önmagában csupán adatfeltáró munka és leíró dolgozat – azt remélem – arra nyújt majd lehetőséget, hogy a későbbiekben többek között olyan kérdéseket lehessen vizsgálni, mint az, hogy az 1860-as években a különböző értelmiségi körök miként érintkeztek, hatottak egymásra, milyen személyi átfedések voltak közöttük – és ez hogyan befolyásolta a népköltészetről való gondolkodásukat.

Arany János és Erdély (tényleges, fizikai értelemben vett) kapcsolatáról a levelezés alapján az a kép bontakozik ki előttünk, hogy bár Arany János sosem járt Erdélyben (azaz a Királyhágón túli területeken), barátai szerették volna látogatásával ezt a viszonyt élőbbé, szorosabbá alakítani. Elsősorban két, egykori nagykőrösi tanártársa, Szabó Károly (a későbbi erdélyi múzeum-egyleti könyvtáros, református kollégiumi tanár), valamint Mentovich Ferenc (a későbbi marosvásárhelyi tanár) hívta számos alkalommal látógatóba Erdélybe. Az invitálás a korai években még vidáman tréfálkozva, a nagykőrösi együtt töltött éveket idézve zajlott, ilyenformán: „Hát te édes Jánosom! mért ne jöhetnél be Erdélybe? Most is sans d'aurc[2] az a Sándor? nem tudja-é kicsinálni hogy beutazzátok és utazzak együtt Erdélyt? Ha ő nem hát kicsinálom én: hald János! parancsold meg Szelekinek[3] tegye fel ezen számokat: 11. 64. 80 a Lottóra, tegyen fel a maga pénzéből rá egy pengő forintot, nyerünk 4 ezer pengőt, ebből fedezve van utazás a többit felosztjuk együtt."[4] Pár évvel később Mentovich Ferenc a tizenhét éves Arany Laci nyári látogatásának[5] említésével ösztönzi ba-

[1] Ezúton is köszönöm az előadást követő építő hozzászólásokat és szakirodalmi javaslatokat Gulyás Juditnak és Csörsz Rumen Istvánnak.
[2] Helyesen: sans d'or (fr. 'arany nélküli') (vö. AJÖM XVII, 2004, 762.).
[3] Szilágyi Sándor, nagykőrösi tanártársuk ragadványneve (vö. AJÖM XVII, 2004, 762.).
[4] Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1858. április 18. (AJÖM XVII, 2004, 184.)
[5] Arany László erdélyi útja Arany János számára is fontos kapcsolódási pont lehetett Erdélyhez, mivel fia több olyan embert látogatott meg útja során, akikkel ő már évek óta nem találkozott, mint Mentovich Ferenc, Szabó Károly, Szabó Sámuel vagy Gyulai Pál. Vö.

rátját az elindulásra. „Hát te édes Jánosom nem veszed reá magad hogy a jövő nyáron a Székely földre bekukkints. Bizony megilletne egy kis szórakozás, s én kezeskedem hogy valódi szórakozásod lesz [...] Laczi megmutatja az utat."[6] 1864-ben Szabó Károly a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésének apropóján azzal kecsegteti Aranyt, hogy erre az eseményre ellátogatva egy helyen találná az erdélyi értelmiség egészét, és lehetősége nyílna személyesen is megismerni őket.

> „Nem jösz-e be Erdélybe a m.[aros] vásárhelyi gyülésre? Bizony semmit jobbat nem tehetnél, mintha e jó alkalmat használva a pesti porból egy pár hétre a székely föld bérczei közzé menekűlnél. Soha a székelyeket megismerni jobb alkalmad nem lehetne. A székely föld értelmisége bizonyosan mind együtt lesz, ugy az erdélyi magyarság lelke; a magyarországi vendégek részére gondoskodva lesz, hogy a Székelyföldet minden irányban bejárhassák stbstb."[7]

Más helyütt Szabó Károly egyenesen gróf Mikó Imrével való találkozással igyekszik Erdélybe hívni Arany Jánost:

> „Miért nem jösz bé valaha hozzánk Erdélybe; ha a zajt nem szereted, csendesen is oly szivesen fogadnánk, mint sehol sem külömben [!] a magyar korona területén. Gr. Mikó is szivesen várna; de igy vagytok ti pestiek, még Gyulai Pali sem fordúl képpel sem felénk; pedig őt már itt Erdély fiának tartanák."[8]

Arany Juliska 1865 decmberében bekövetkezett halála után Mentovich Ferenc végleg lemond az Arannyal való erdélyi találkozás lehetőségéről, de levele is jól mutatja, hogy miként kapcsolja magában össze Erdély és Arany képét:

> „Míg e veszteség nem ért, mindig hittem, hogy meglátlak Erdélyben, hiszen te képzetedben Atillával, a hunnusok közt élsz, lehetlennek tartottam, hogy a hunnok maradékait a székelyeket meg ne látogasd – most

Gyulai Pál Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1861. augusztus 15. (AJÖM XVII, 2004, 567.); Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1861. december 18. (AJÖM XVII, 2004, 635.) Vö. Domokos – Gulyás, 2009, 27–29.

[6] Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1861. december 18. (AJÖM XVII, 2004, 635–636.)

[7] Szabó Károly Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1864. július 30. (AJÖM XVIII, 2014, 470.)

[8] Szabó Károly Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1864. szeptember 6. (AJÖM XVIII, 2014, 492–493.)

> már kedélyallapotod [!] elképzelve lemondtam a reményről, pedig mily örömmel kisértelek volna el a Rikára, Firtosra, Bálványosra."[9]

Szabó Károly 1869-ben, az utolsó Erdélybe hívó levélben már csupán fürdőkkel és a gyógyulás reményével igyekszik az utazásra rábírni Aranyt:

> „Gyere be a jövő nyáron Erdélybe, ebbe a tündérszép kis országba, a székely havasok testet lelket üditő légkörébe; vannak itt nekünk oly csudatévő fürdőink, vizeink, hogy Karlsbad, Marienbaad s nem tudom hány hires külföldi Baad elbujhatik mögöttük. Egy pár hónap mulva bizonyosan jó erőben, jó kedvvel térsz vissza abba a fényes, szép de bizony kivált nyáron éppen nem beteges embernek való Pestbe."[10]

Annak ellenére, hogy Arany János nem járt Erdélyben, a két általa szerkesztett lap és a levelezése tanúsága alapján a következő huszonhat erdélyi(nek tekintett[11]) személlyel volt kapcsolatban: Bartalus István, Brassai Sámuel, Demeter Sándor, Dózsa Dániel, Gálfi Sándor, Gáspár János, Gyulai Pál, Halmágyi Sándor, Hory Farkas, b. Kemény Gábor, b. Kemény Zsigmond, Kovács János, Kriza János, Medgyes Lajos, Mentovich Ferenc, gr. Mikó Imre, Nagy Péter, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szabó Sámuel, Szász Károly, Szász Béla, P. Szathmáry Károly, Szilágyi István, Szilágyi Sándor, Zajzoni Rab István. Hat személy (Bartalus István, Demeter Sándor, Gálfi Sándor, Hory Farkas, b. Kemény Zsigmond és Zajzoni Rab István) kivételével mindenkivel levelezett Arany János. A huszonhatból tizenkét személlyel bizonyosan személyesen is találkozott. Közülük a legszorosabb kapcsolata a nagykőrösi tanársága idején[12] megismert személyekkel (Mentovich Ferenccel, a későbbi marosvásárhelyi tanárral,[13] Salamon Ferenccel, aki később Pesten lett újságíró, Szabó Károllyal,

[9] Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1866. október 28. (AJÖM XIX, 2015, 42.)
[10] Szabó Károly Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1869. december 5. (AJÖM XIX, 2015, 229.)
[11] Jelen tanulmányomban erdélyinek tekintettem mindazokat, akik Erdélyben születtek, de utóbb aktív éveik egy jelentős részét Magyarországon töltötték (mint például Bartalus István, Gyulai Pál, Halmágyi Sándor, Salamon Ferenc, Szász Károly vagy P. Szathmáry Károly), illetve azokat is, akik Magyarországon születtek, de utóbb Erdélyben működtek és ott is hunytak el (mint például Szabó Károly vagy Szilágyi István).
[12] Arany János 1851 és 1860 között tanított Nagykőrösön. Mentovich Ferenc 1850–56-ig, Salamon Ferenc 1854–56-ig, Szabó Károly 1850–59-ig, Szász Károly 1851–53-ig, Szilágyi Sándor pedig 1853–67 között volt nagykőrösi tanár.
[13] Mivel az Arany Jánossal kapcsolatba került egyes személyek részletes életrajzát nem vélem indokoltnak jelen helyen közölni, így csupán az 1860-as években legrelevánsabb foglalkozásukat adom meg.

a későbbi kolozsvári könyvtárossal, Szilágyi Sándorral, a későbbi minisztériumi titkárral, Szász Károly, későbbi kunszentmiklósi, majd szabadszállási lelkésszel), illetve Gyulai Pállal [akivel először 1851 májusában találkozott (vö. Papp, 1916, 75–76)], Szilágyi Istvánnal [az ekkor máramarosszigeti tanárral, akit Debrecenből (ahol iskolatársa volt) és Nagyszalontáról (ahol 1842 és 1844 között Szilágyi iskolaigazgató volt) ismert], valamint Bartalus Istvánnal (zenetörténésszel, népdalgyűjtővel) volt. Gáspár Jánossal (kolozsvári, majd nagyenyedi tanárral) való kapcsolata szintén 1850 végére datálható, amikor Gáspár meglátogatta otthonában az Arany családot és Arany Juliska mesemondását is hallgatta (vö. Aknay, 2003, 95–96.).[14] A Szabó Sámuellel (marosvásárhelyi, majd kolozsvári tanárral) való ismeretség kezdetét Szabó 1859-es lánykérése jelentette, s bár Arany Juliska végül visszautasította őt, de a baráti kapcsolat fennmaradt a későbbiekben is Arany János és Szabó Sámuel között. Demeter Sándor (későbbi kézdivásárhelyi tanító) és Szász Béla (Szász Károly öccse, a későbbi marosvásárhelyi tanár) 1861-ben vagy 1862-ben kereste fel Arany Jánost.[15]

A huszonhat személyből hárman (Gáspár János, Halmágyi Sándor és Kovács János) nem publikáltak Arany János egyik lapjában sem, és a huszonhatból tágan értelmezve tizenhárman[16] hozhatók összefüggésbe a magyar népköltészet gyűjtésével. Ez nem azt jelenti, hogy ezen személyek mindegyike a *Szépirodalmi Figyelő* vagy a *Koszorú* hasábjain népköltészeti gyűjtőként vagy a népköltészettel bármilyen kapcsolatban lévőként jelent volna meg, csupán azt, hogy az Arany János által ismert erdélyiek felének volt valamilyen szorosabb, közelibb vagy távolibb kapcsolódása a magyar népköltészet gyűjtéséhez.

A népköltészettel való kapcsolat szempontjából a legtávolabbról indulva az első ilyen személy a népies költeményeket is író[17] Hory Farkas (1813,

[14] Két mese úgy került be az 1853-ban megjelent *Magyar Olvasó-könyv*be (amelyet Gáspár János Kovácsi Antal, unitárius kollégiumi tanárral szerkesztett), hogy a tartalomjegyzékben a mesék forrásaként Arany Julcsa van feltüntetve (*A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* és *A kóró és madár* (Gáspár – Kovácsi, 1853, 2–3, 25–27.). Ezzel kapcsolatban lásd Domokos Mariann jelen kötetben megjelent tanulmányát (Domokos, 2018, 423.).

[15] A látogatásról Szász Károly tesz említést egyik levelében. Lásd Szász Károly Arany Jánosnak. Szabadszállás, 1864. március 1. (AJÖM XVIII, 2014, 418.)

[16] Rajtuk kívül azonban – még tágabban értelmezve a népköltészettel való kapcsolatot – foglalkozott mesefordítással Nagy Péter, református lelkész, tanár, későbbi püspök. Vö. pl. Nagy Péter Arany Jánosnak. h. n. 1864. október közepe [elveszett; szamojéd meséket küld] (AJÖM XVIII, 2014, 508.) A végzet (Szerb népmese) *Koszorú,* I, 1, 1863. január 4. 13–16. Emellett Arany János Szilágyi Sándorral közösen készített el egy olyan olvasókönyvet/antológiát/szöveggyűjteményt, amelynek első felében magyar népmeséket szándékoztak volna kiadni. A kiadás nem valósult meg, a kézirat lappang vagy elveszett (vö. Domokos – Gulyás, 2009, 16–24.).

[17] Pl. két népies költeményét Kriza János is közölte a *Vadrózsák*ban (Kriza, 1863, 288–289, 540.).

Kótaj – 1872, Magyargyerőmonostor) magyargyerőmonostori református lelkész volt, akinek gyermekei, Hory Béla (későbbi író, árvaszéki elnök) és Hory Etelka (a későbbi Gyarmathy Zsigáné, aki *Kalotaszeg nagyasszonya*ként vált ismertté) Gyulai Pál diákgyűjtői közé tartoztak (Domokos, 2012),[18] s Etelka gyűjtései a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetébe is bekerültek.

Arany Jánosnak a már korábban említett volt nagykőrösi tanártársa Mentovich Ferenc (1819, Nagydebrek – 1879, Marosvásárhely) szintén csak annyiban kapcsolható a folklórgyűjtéshez, hogy fia, a később ügyvédként működő Mentovich Gyula (akivel Arany egy ízben személyesen is találkozott[19]) diákként részt vett Szabó Sámuel marosvásárhelyi gyűjtőhálózatában (Szabó, 2009, 667–668.).[20] Szabót 1864-es székelyföldi útjára is elkísérte, fennmaradt útinaplója önállóan is megjelent (Olosz, 2003).

Az unitárius vallású és jogi végzettségű Halmágyi Sándor (1832, Magyarsárd – 1884, Kolozsvár) népköltészet iránti érdeklődését mindössze két, Arany Jánoshoz küldött, levele alapján sejthetjük. Az 1862. november 1-jei levelében arról számol be Aranynak, hogy három hónapig utazott a Székelyföldön, amely idő alatt „sok becses anyagot" gyűjtött össze, „melyek a Koszoru érdekességét tán növelni fogják."[21] Mivel nincs nyoma annak, hogy a *Koszorú*nak tett ígéret megvalósult volna, így csupán Halmágyi 1863. február 28-i levele alapján alkothatunk némi fogalmat arról, hogy milyen műfajokra is gondolhatott. Ebben Halmágyi Sándor azt ígérte, hogy „nem sokára igen érdekes apróságokat," úgyismint „székely népéleti ismertető leírást, egy sajátszerű vidor népregét" fog küldeni, ha Arany igényt tart rá a lapja számára – s utóbbi kapcsán azt is megjegyezte, hogy azt „egy székely mondó-ember ajakáról mondhatni szóról szóra írtam le."[22] Annak ellenére, hogy mindezekből az apró adatokból nem tudhatjuk sem azt, hogy a Halmágyinál lévő nyersanyag milyen szövegeket jelenthetett

[18] Felmerült továbbá Hory Etelkával kapcsolatban az is, hogy esetleg ő küldte volna be Bodros Katicza álnév alatt a folklórgyűjteséit (vö. Domokos, 2015, 306–308.). Erre vonatkozóan ellenérveket sorakoztat Mikos Éva (lásd Mikos, 2016, 572–573.). Gyarmathy Zsigáné Kolozsváron található hagyatékáról Török Zsuzsa közölt összefoglalást (külön kiemelve a feltehetően néprajzi érdeklődésre is számot tartó hatalmas levelezését (vö. Török, 2016a). Gyarmathy Zsigánénak a nacionalizmus diskurzusából olvasható életművéről vö. Török, 2016b.

[19] Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1866. október 28. (AJÖM XIX, 2015, 41–42.)

[20] *Arany János Összes Művei*nek kiadásában nem találunk adatot sem Szabó Sámuelnek, sem Mentovich Gyulának az elmúlt években megjelent önálló köteteire (Olosz, 2003; Szabó S., 2009).

[21] Halmágyi Sándor Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1863. február 28. (AJÖM XVIII, 2014, 279.)

[22] Halmágyi Sándor Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1863. február 28. (AJÖM XVIII, 2014, 279.)

valójában, sem azt, hogy pontosan milyen formában gondolta azokat Arany számára elküldeni, nevét mégis érdemes számon tartani, mint aki az 1860-as években akár népköltészeti gyűjtés nyersanyagát is bírhatta.

A máramarosszigeti tanár Szilágyi István (1819, Nagykálló – 1897, Máramarossziget) 1864. június 12-i levelében arról tájékoztatta Arany Jánost, hogy a „karácsonyi Mystériumokat gyüjtögetvén nagytüzzel [...] ha többet is kaphatnék az ország többi részéből is (most a székely földröl biztatnak): egy bő commentárral azonnal kiadnám őket".[23] A műfaj iránti érdeklődése szélesebb körben is ismert lehetett, erre utal, hogy Csaplár Benedek (piarista tanár, az Ipolyi Arnold-féle gyűjtőhálózat tagja) Arany Jánoshoz írt levelében azt kérte, hogy ha a Kisfaludy Társaság részére küldött Szeged környéki népszokásokhoz kapcsolódó szövegek közül a betlehemjáráshoz kötődőkre a Társaság nem tartana igényt, akkor azt Szilágyi Istvánnak továbbítsák, mint ki „e tárggyal tüzetesen foglalkozik."[24] Szilágyi István a Magyar Tudós Társaság felhívására is küldött be népköltészeti szövegeket, miként az Erdélyi János felsorolásából is egyértelmű (Erdélyi, 1846, X.). Szilágyi István népmesével való kapcsolatáról, meseismeretéről, mesemondó gyakorlatáról és ennek az Arany-családra gyakorolt hatásáról részletes képet fest Gulyás Judit (Gulyás, 2010, 211–213., 221–223., 251–265.).

Az 1860-as években nagyenyedi tanárként működő Gáspár János (1816, Torockószentgyörgy – 1892, Nagyenyed) több szállal is kötődött a népköltészeti gyűjtéshez (vagy annak határterületeihez). A már korábban hivatkozott levelében Csaplár Benedek a gyermekjáték-gyűjteményét – amennyiben a Kisfaludy Társaság nem tartana arra igényt – Gáspár Jánoshoz irányította.[25] 1838-tól több tájszógyűjteményt állított összes, 1845-ben ezek egy részét elküldte a Magyar Tudományos Akadémiának *Füzérke* címmel.[26] Mind a Kovácsi Antallal készített *Magyar Olvasó-könyv*ben (Gáspár – Kovácsi, 1853), mind az önállóan szerkesztett *Csemegék*ben felhasznált népköltészeti szövegeket (Gáspár, 1848, 1854 [1855], 1863), így többek között az Arany családtól is kerültek bele meseszövegek a válogatáskötetbe. Mind a két kötet befolyásolhatta Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteményének keletkezéstörténetét is.[27] Bár

[23] Szilágyi István Arany Jánosnak. Máramarossziget, 1864. június 12. (AJÖM XVIII, 2014, 442.)
[24] Csaplár Benedek Arany Jánosnak. Szeged, 1864. január 7. (AJÖM XVIII, 2014, 399.)
[25] Csaplár Benedek Arany Jánosnak. Szeged, 1864. január 7. (AJÖM XVIII, 2014, 399.)
[26] Összkiadását lásd Szabó T., 1964.
[27] Az adatot (mely a megjelenés alatt álló Domokos Mariann és Gulyás Judit szerkesztette *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László* Eredeti népmesék *című művének szinoptikus kritikai kiadásá*nak bevezető tanulmányából származik) ezúton is köszönöm Gulyás Juditnak.

Gáspár János maga nem írt a *Koszorú*ba, de az általa készített *Csemegék*ről pozitív hangvételű ismertetés jelent meg a lap 1863. december 20-i számában. „A magyar gyermekek számára írt könyvek között nem ismerünk e gyűjteménynél kitűnőbbet [...] Összegyűjtött és gyűjtetett a nép ajkáról egy csoport dajkarímet, tréfát, enyelgést, játékot, szóval mindent, minek gyűjteményében hasznát vehette." – írta a recenzens (feltehetően maga a szerkesztő).

Az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosa, a református kollégium tanára, a későbbi egyetemi tanár Szabó Károly (1824, Köröstarcsa – 1890, Kolozsvár) Arany János lapjaiban csupán egyetlen ballada, a *Szilágyi és Hajmási* közlésével képviseltette magát (Szabó K., 1864). Ez volt „folklórgyűjtőként a hattyúdala" (Olosz, 2008, 51.) – népköltészettel ezután aktívan már nem foglalkozott. Gyulai Pállal folytatott levelezéséből egyértelműen kiderül, hogy Szabó Károly is rendelkezett fiatalon saját maga gyűjtötte folklórgyűjteménnyel, amit később Gyulai Pálnak szabad felhasználásra adott át.[28] Ezek a szövegek később a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első ötetében láttak napvilágot. Szabó Károlyról ismert az is, hogy szintén támogatta Kriza János gyűjteményeinek munkálatait. A *Vadrózsák*ból nagyon hiányzó csíki népköltési szövegek érdekében csíki személyekkel vette fel a kapcsolatot – így sikerült a *Koszorú*ban publikált balladára is szert tennie.[29] Azonban szintén a Gyulai Pállal folytatott levelezéséből ismert, hogy Gyulai arra biztatta Szabó Károlyt, hogy „ha valami kitűnőt kapsz, küld Aranynak, s általában inkább nekünk gyűjts, Kriza ugy is elég gazdag."[30]

Arany János egyik legközelebbi barátja, Gyulai Pál (1826, Kolozsvár – 1909, Budapest), akiről – a népköltészeti gyűjtések története kapcsán – köztudott, hogy aktívan közreműködött a *Vadrózsák* megjelenésében. Kolozsvári tanárként, majd Pestre költözve leveleiben is folyamatosan buzdította–segítette Krizát a gyűjtemény összeállításában, szerkesztésében és kiadásában.[31] Emellett Arany János felé közvetítve állandó megjelenési felületet biztosított Kriza gyűjteménye számára a *Szépirodalmi Figyelő*, majd a *Koszorú* hasábjain. Később, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőjeként, népköltészetre vo-

[28] Szabó Károly Gyulai Pálnak. Pest, 1862. november 27. (GyPL 1961, 479.); Kolozsvár, 1863. szeptember 9. (GyPL 1961, 506.)

[29] A ballada korabeli gyűjtése és publikálása körüli nyomozás izgalmas történetét részletesen ismerteti Olosz Katalin (Olosz, 2009; Kriza, 2013, 80–81., 638–639.).

[30] Gyulai Pál Szabó Károlynak. Kolozsvár, 1862. június 23. (GyPL 1961, 471.)

[31] Kiemelkedően fontosnak értékelte szerepét Kriza János is, bizonyítja ezt többek között az is, hogy a *Vadrózsák* előszavában mindössze négy személynek mondott köszönetet: gróf Mikó Imrének az anyagi támogatásért, Kiss Mihály és Gálfi Sándor barátainak-gyűjtőtársainak és Gyulai Pálnak „szives barátságos zaklatásai" miatt, ami „e munka rendezését s gyorsabb megjelenését hathatósan" előmozdította (vö. Kriza, 1863, VII.).

natkozó elméleti írások szerzőjeként, népköltészetet is oktató egyetemi tanárként lett ismert. Kevésbé tudott róla, hogy kolozsvári református kollégiumi tanárként gyűjtőhálózatot hozott létre diákjai körében.[32] Az Arany János által szerkesztett lapokban ezek a gyűjtései csak elvétve kerültek szóba, azokból ott nem publikált. A *Két ó-székely ballada* című tanulmányának utolsó részében további párhuzamok igazolására hozta fel Kriza János és Erdélyi János gyűjteményei mellett a saját kéziratos gyűjteményét is (Gyulai, 1862, 244.). A *Koszorú* 1864. november 27-i számában említették újra Gyulai gyűjtéseit. Szeberényi Lajos, pozsonyi tanár azon elgondolását idézi a lap, hogy a diákokat használná gyűjtésre a szünidőben. Amire azt írják, hogy „szép, de az eszme már egyáltalában nem uj: az erdélyi gyűjtök évek óta ezt gyakorolják, s hogy mily sikerrel, tanúsítják gyüjteményeik." És hivatkozik a *Vadrózsák* mellett Szabó Sámuel marosvásárhelyi gyűjteményére és Gyulai Pál kéziratos gyűjtéseire. Jelzővel ugyan nem minősíti őket, de utóbbit úgy említi, mint ami a Kisfaludy Társaságnál hamarosan meg fog jelenni. Gyulai Pál emellett verses népmese-feldolgozásokkal is jelentkezett a *Szépirodalmi Figyelő*ben, melyeket az Arany János és Gyulai Pál levelezés tanúsága szerint kifejezetten gyermekeknek szánt.[33]

Bartalus Istvánt (1821, Bálványosváralja – 1899, Budapest) az 1850-es években ismerte meg Arany János (Tari, 2016, 69.),[34] kettejük ismeretsége az 1860-as évekre szoros baráti és munkakapcsolattá fejlődött. Bár Bartalus erdélyi népzenei gyűjtőúton is részt vett,[35] a *Koszorú*ban az általa vezetett *Zene* rovatban alapvetően komolyzenével foglalkozott.[36] Egyetlen esetben fogalmazódik meg népdal- (és tulajdonképpen folklorizáció)-felfogása (Bartalus, 1863). Bartalus István dalgyűjteménye számára Arany János maga jegyzett fel és adott át egy dalgyűjteményt. Az 1871-től készülő, de az 1874-es évszámmal ellátott kottás *Dalgyűjtemény* valójában az 1820–30-as évek debreceni (köz) költészeti hagyományaira vezethető vissza (Csörsz, 2016).

Arany Julcsa egykori kérője, az Arany Jánost leveleiben János bácsinak szólító Szabó Sámuel (1829, Székelyföldvár – 1905, Kolozsvár) a folklorisz-

[32] A gyűjtés történetét, a gyűjtött anyag számbavételét Domokos Mariann kezdte meg (Domokos, 2015, 221–240., 376–380.). Az ekkor gyűjtött szövegek többsége jelenleg is kéziratban van.

[33] Erről részletesebben Domokos, 2015, 241–264.

[34] Tari Lujza továbbá idézi Gyulai Ágostot, aki Bartalus 1884-es írására [*Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire, énekre és önálló zongorára* feldolgozta Bartalus István, Bp., Révai testvérek, 1884.] hivatkozva állítja, hogy kettejüket (azaz Aranyt és Bartalust) „a magyar népdal szeretete hozta össze és tartotta együtt" (Gyulai – Kodály, 1952, 15.).

[35] Hagyatéka (benne a lekottázott népdalgyűjteménye, az adatközlők jelzésével) az MTA BTK Zenetudományi Intézetében található.

[36] Erről részletesen vö. Tari, 2016.

tikában elsősorban marosvásárhelyi, majd kolozsvári tanársága idején szervezett diákgyűjtő-hálózata miatt vált ismertté – főképpen azóta, hogy a gyűjtések könyv formában is napvilágot láttak (Szabó S., 2009). A *Szépirodalmi Figyelő*ben még nem, de a *Koszorú*ban már összesen nyolc alkalommal szerepeltek a gyűjtései – mindannyiszor a legpozitívabb értelemben említve. Ebből három alkalommal csupán példaként említik. Először (az 1865. április 30-i számban) Greguss Ágostnál, majd (az 1865. május 14-i számban) a Pap Gyula-kritikában, végül a már idézett Szeberényi-esetben szerepel pozitív, követendő példaként. Szabó Samu öt alkalommal (1863. május 24-én, 1864. június 5-én, június 26-án, július 10-én és 1865. március 12-én)[37] közölt az általa irányított diákgyűjtők kéziratairól, mindannyiszor összehasonlító jegyzetekkel, tanulmánnyal kísérve (elsősorban ballada)szövege(ke)t.[38]

Az utoljára tárgyalt négy személy mindegyike a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatához tartozik – bár Arany János lapjaiban nem feltétlenül ebben a minőségükben (azaz népköltészeti gyűjtőként) jelentek meg. Dózsa Dániel (1821, Makfalva – 1889, Búzásbesenyő) sem saját műveivel, sem gyűjtéseivel nem jelent meg Arany János lapjaiban, de egy elveszett levél tanúsága szerint *Zandirhám* című eposzát maga küldte el Arany Jánosnak levélben, aki (egy életében meg nem jelenő) dicsérő kritikát is írt a műről (Arany J., 2012, 344–348.). Dózsa Dániel, amellett, hogy Merényi László erdélyi mesegyűjtő útján többek között nála is több hétig időzött (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [a továbbiakban: OSZK Kt.], Fol. Hung. 2247. 280.), Kriza János *Vadrózsák*ja számára küldött be marosszéki népdalokat „mivelt izlésü s vele költőileg is annyira édesegy nejével," Pákay Egyed Eszterrel közösen (Kriza, 1863, 537.).

Arany János gróf Mikó Imrével (1805, Zabola – 1876, Kolozsvár) feltehetően nem találkozott, elenyészően csekély számú levelet váltottak, s bár Mikó írta a *Koszorú* első lapszámának nyitócikkét, kapcsolatuk meglehetősen felszínes lehetett. Mikó Imrét a népköltészeti gyűjtéshez a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatban betöltött kiemelkedően fontos szerepe kötötte. Egyrészt mecénásként részben ő tette lehetővé a könyv megjelenését, másrészt pénzzel segítette a gyűjtőket és maga is rendelkezett népmesegyűjteménnyel (Szakál, 2012, 322–323.).

Gálfi Sándortól (1810, Firtosmartonos – 1871, Demeterfalva) mindössze egyetlen ballada jelent meg a *Koszorú*ban, amely majdnem bizonyos, hogy szintén a megszokott Gyulai Pál – Kriza János-úton jutott el Arany Jánoshoz és nem

[37] Olosz Katalin tanulmányában felsorolja, hogy mely szövegeket közli Szabó Sámuel (Olosz, 2008, 48–51.).

[38] Szabó Sámuel folklorisztikai munkásságáról minden tekintetben alapos összegző kötetet rendezett sajtó alá 2009-ben Olosz Katalin (Szabó S., 2009).

maga Gálfi küldte el a lap számára. Gálfi Sándor Kriza János közeli barátja és a gyűjtésben az egyik legeredményesebb segítője volt. Merényi László is felkereste erdélyi gyűjtőútján, amikor Gálfi közmondásokat és székely tájszavakat adott át Merényi gyűjteménye számára (OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 309.).

Kriza János (1811, Nagyajta – 1875, Kolozsvár) jelenléte a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain magasan felülreprezentált más, korábban említett erdélyi népköltészettel foglalkozó személyekhez képest. A *Szépirodalmi Figyelő*ben 1862 januárja és októbere között, tehát mindössze kilenc hónap alatt nyolc alkalommal közöltek népköltészeti szövegeket tőle, egy alkalommal Gyulai Pál publikált egy mesét az ő gyűjteményéből, négy alkalommal pedig valaki hivatkozik rá vagy pozitív példaként említi. Utóbbiak között van Hunfalvy Pál, aki *A magyar igeidők a kötött beszédben* című nyelvészeti értekezésében Kriza gyűjteményéből vette a példáit (Hunfalvy, 1862, 355.). Gyulai Pál, aki a *Két ó-székely ballada* című tanulmánysorozatában (Gyulai, 1862) egyrészt részletesen ismertette a gyűjtemény keletkezéstörténetét, szövegeket is közölve belőle, másrészt úgy harangozta azt be, olyanfajta várakozást generált a kötet megjelenése kapcsán, ami egyetlen más munka esetében sem volt jellemző e lap hasábjain. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen kontextusban, felhanggal, kifejezésekkel beszéltek e lapban Kriza készülő gyűjteményéről, akkor azt láthatjuk, hogy minden esetben a lehető legpozitívabb Kriza és a kötet említése. A következő kifejezésekkel írták le a készülő folklórgyűjteményt: „gazdag népmesegyűjtemény [...] gazdag, választékos és hű" (Gyulai, 1862a, 133.), „Kriza János becses gyűjteménye" (Kriza, 1862a),[39] „terjedelmes gyűjtemény [...] hogy kedvező fogadtatásban részesüljön, szívünkből óhajtjuk",[40] „gazdag, sokoldalú, [...] egy pár pontban az Erdélyi-féle gyűjteményt is felülmúlja" (Gyulai, 1862b, 177.).

Míg a *Vadrózsák Szépirodalmi Figyelő*ben való megjelenését a megmutatás, beharangozás, illetve Kriza János ezen a médiumon keresztüli nógatása motiválhatta, és magához a kötet nyersanyagához ekkor még kevesen férhettek hozzá, addig a *Koszorú*ban a már megjelent munka közvetlen hatástörténete is nyomon követhető. Bár a gyűjtemény hosszas ismertetése végül elmaradt,[41] de itt is a hat szövegközlés mellett tizenöt alkalommal említették a gyűjteményt

[39] A Kriza János készülő gyűjteményéből a *Szépirodalmi Figyelő*ben közölt szövegeket feltehetően Kriza maga juttatta el Gyulai Pálnak, s tőle kerültek azok a lapba. A szövegek aláírása (és így a készülő kötet minősítése) valószínűleg tőle származik.

[40] [N. N.]: c. n. [Vegyes rovatban] *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 24, 1862. április 16. 383.

[41] Arany János levelezéséből tudható, hogy Aigner Lajos 1863. január 27-i levelében küldte a *Vadrózsák* ismertetését, de annak közlését Arany visszautasította azzal, hogy majd ő szeretné a munkát bővebben recenzálni – végül azonban ez elmaradt (AJÖM XVIII, 2014, 258.).

és összeállítóját különböző személyek, mindig a legpozitívabb módon. A megjelenésről tájékoztató 1863. január 25-i rövidhír azt emeli ki, hogy e „rég várt becses könyv [...] népirati, nyelvészeti s aesthetikai szempontból egyaránt nagy nyereség irodalmunknak". Az 1863. március 1-jei számból már azt is megtudhatjuk, hogy a kötet „élénk figyelmet gerjesztett nyelvészeink körében," Fogarasi János és Czuczor Gergely „különösen örültek a gyűjtemény tájszótárának." Az 1864. január 3-i szövegközléshez (Gálfi, 1864) azt a magyarázatot fűzte a szerkesztő, hogy a ballada „Kriza János Vadrózsáinak sajtó alá adandó II-ik kötetéből" való – amellyel tulajdonképpen egy (utóbb meg nem valósuló) tervet közölt bizonyosságként. A gyűjtemény használatát konstatálhatjuk a későbbiekben a Bartalus István *A magyar zene története* című művét ismertető írásban,[42] Fogarasi János *Kriza János székely népköltési gyűjteményéről nyelvészeti tekintetben* címmel tartott akadémiai értekezésében,[43] illetve Torkos Sándor (Torkos, 1864, 450.), Greguss Ágost (Greguss, 1865, 387.) és Szabó Sámuel (Szabó S., 1863, 1864.) esetében is. Pozitív példaként említették a már idézett Szeberényi-esetben,[44] Thaly Kálmán kapcsán[45] és a Pap Gyula-kritikában.[46] Emellett azonban még az olyan egyszerű, rövidhírben mint, hogy Korondon járt püspöki vizitációja során, sem mulasztják el, hogy hozzá ne tegyék nevéhez a már-már állandó jelzőt: Kriza János, „a Vadrózsák nagyérdemű szerkesztője".[47]

A műfajok felől közelítve az válik egyértelművé, hogy a *Vadrózsák* megjelenése előtt a (Kriza által beküldött) népdalok túlsúlya figyelhető meg a *Szépirodalmi Figyelő*ben a (Gyulai Pál által publikált) balladák mellett. Míg a *Vadrózsák* megjelenését követően, a *Koszorú*ban már egyértelműen a ballada válik a legpreferáltabb műfajjá – ahol a kötet nyomán feltámadó Vadrózsa-pör lehetőséget biztosított újabb és újabb variánsok közlésére és értékelésére.

Összegezve az eddigieket, elmondhatjuk, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain egyértelműen Kriza János gyűjteménye képviselte a korabeli olvasó számára az erdélyi népköltészetet a legmarkánsabban, mellette jóval kisebb hangsúllyal jelent meg Szabó Sámuel folyamatosan bővülő gyűjteménye és egy-egy további személy gyűjtése. Azonban érdemes talán áttekin-

[42] [N. N.]: Budapesti Szemle [Ismertetés]. *Koszorú,* 2, 1. félév, 20, 1864. május 15. 477.
[43] [N. N.]: c. n. [Vegyes rovatban]. *Koszorú,* 3, 1. félév, 8, 1865. február 19. 190.
[44] [N. N.]: c. n. [Vegyes rovatban]. *Koszorú,* 2, 2. félév, 22, 1864. november 27. 527.
[45] [y. f.]: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Egybegyüjté s jegyzetekkel ellátta Thaly Kálmán. Két kötet. Pest. 1864. Kiadja Lauffer Vilmos. [Ismertetés] *Koszorú,* 2, 2. félév, 5, 1864. július 31. 113.
[46] [N. N.]: Palócz népköltemények. Összegyűjtötte és kiadta Pap Gyula. Sárospatak. 1865. (Vége.) [Ismertetés]. *Koszorú,* 3, 1. félév, 20, 1865. május 14. 475.
[47] [N. N.]: c. n. [Vegyes rovatban]. *Koszorú,* 2, 2. félév, 6, 1864. augusztus 7. 142.

teni, hogy mennyiben lesz árnyaltabb ez a kép, ha valamennyi, e két lapban megjelent, magyar népköltészettel kapcsolatos írást, szövegközlést megvizsgáljuk. Összesen négy személy öt kötetéről jelent meg ekkor ismertetés, bírálat vagy rövidhír.

A Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett Gaal György-kötetről (*Gaal György magyar népmesegyűjteménye*) és ennek kapcsán Kazinczy és Toldy népiesség-felfogásáról Gyulai Pál értekezett[48] a *Két ó-székely ballada* című tanulmányában.[49] Meglátása szerint Gaal meséi „népietlen vagy rosz magyarsággal" vannak előadva és általában kritikusan lépett fel a Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc képviselte népiesség-felfogással szemben (Gyulai, 1862b, 225–227.).

Majláth János *Magyar regék, mondák és népmesék* című, Kazinczy Gábor által sajtó alá rendezett kötetről először a *Szépirodalmi Figyelő*ben jelent meg egy rövidhír, amely szerint Kazinczy szerette volna, ha a Kisfaludy Társaság pártolói többek között ezt a kötetet kapták volna meg – azonban ezt a felvetést nem támogatta a Társaság.[50] Gyulai Pál már többször idézett, *Két ó-székely ballada* című írásában nem a leghízelgőbben nyilatkozott Majláth meseszövegeiről, amikor azt írta: „Tehát a népmesének csak ugy van becse, ha elrontjuk vagy túlczifrázzuk, mint Majláth?" (Gyulai, 1862b, 226.) A végül 1864-ben megjelenő kötetről az az évi november 8-i *Koszorú*ban jelent meg ismertetés,[51] amely nagyon finoman[52] bírálta a munkát, és feltűnően hosszan és együttérzően beszélt a szerencsétlen sorsú szerzőről és leányáról.

Merényi László *Eredeti népmesék* (1861) című kötetéről Arany János írt hosszú bírálatot, amelyben bár kritizálta Merényi meséinek túldíszítettségét, de alapvetően pozitívan és támogatóan viszonyult a gyűjtőhöz (Arany J., 1861). Az 1863-as *Dunamelléki eredeti népmesék* című kötetről Arany László írt le-

[48] Ennek megfelelően téves volt az a korábbi megállapításom, hogy Kriza a saját gondolatait vetette volna papírra Gaal György valódi szerepe kapcsán (Szakál, 2012, 47.). A hibásan azonosított dokumentumot lásd Szakál, 2012, 279.

[49] Gyulai, 1862b, 194–197. Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz írott levelében reflektált e bírálatra. Ebben egyrészt sérelmezte a Gyulai által használt hangnemet, másrészt értelmetlennek minősítette a Gyulaival való esetleges hosszas polémiát. Lásd Kazinczy Gábor Arany Jánosnak. h. n. 1862. szeptember 30. körül (AJÖM XVIII, 2014, 133–134.).

[50] [N. N.]: c. n. [Kisfaludy-Társaság rovatban] *Szépirodalmi Figyelő,* 1, 5, 1860. december 5. 76. Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz írt leveleiben is lemondóan konstatálja, hogy a kötetet mellőzte a Kisfaludy Társaság. Lásd Kazinczy Gábor Arany Jánosnak. h. n. 1862. október közepe (AJÖM XVIII, 2014, 146.).

[51] [N. N.]: Magyar regék, mondák és népmesék. (Gróf Majláth János után Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest. Heckenast Gusztáv tulajdona. 1864) [Ismertetés] *Koszorú*, 1, 2. félév, 19, 1864. november 8. 450–451.

[52] Kazinczy Gábor 1864. április 18-án hunyt el – feltehetően ez is indokolhatta a kíméletes hangot.

sújtó kritikát (Arany L., 1864). Arany László többek között kijelenti Merényiről, hogy fantáziája segítségével maga „alkot, teremt," úgy, „mint valami rémregény író", s hogy meséi legtöbb esetben távol állnak az „ép, egészséges népmesé"-től.

Pap Gyula, sárospataki harmadéves jogászként jelentette meg Erdélyi János ajánlásával *Palócz népköltemények* című kötetét 1865-ben. A *Koszorú*ban először az 1863. október 4-i számban közölt egy mutatványt a készülő gyűjteményéből, majd az 1864. december 4-i számban kapott helyet a hír, hogy Pap Gyula előfizetési felhívást bocsátott ki gyűjteménye kiadására. A szerkesztő ekkor még várakozással tekintett a kötetre, és Erdélyi János ajánló sorait idézte. A kötet megjelenését 1865. április 30-án adta hírül a lap. A kritika a *Koszorú* 1865. május 7-i, 14-i és 21-i számában jelent meg – és meglehetősen lesújtó volt. A (szöveget nem szignózó) recenzens sommás véleménye szerint a gyűjteményt „»becses«-nek nem mernők is mondani [...], a semminél jóval többnek tartjuk azt, s örömmel adjuk meg az ifju gyüjtönek, hogy irodalmunknak hasznos szolgálatot tett."[53] A kritika második részében megismétli, hogy a gyűjteményt „nem tartjuk valami magas becsűnek," és szemére veti a gyűjtőnek, hogy a benne szereplő művek nagy részét „más gyűjteményekből nagyobbára ismeri az irodalom".[54] A bírálat harmadik részében – amelyet már Pap Gyula levele váltott ki – még egyértelműbbé válik, hogy a variánsok közlése továbbra sem lehet cél: „hogy a már ismert darabok variansait nem tartjuk egyértékűeknek a teljesen ismeretlenekkel, az nagyon természetes".[55]

Ezen öt megjelent gyűjtemény mellett Török Károly készülő munkájából közöltek mutatványokat négy alkalommal (Török, 1863, 1864a, 1864b), és megjelent egy rövidhír arról, hogy Abonyi Lajos és Turpásztói László közel kétszáz népdalt tartalmazó gyűjteményét a Kisfaludy Társaságnak ajánlotta fel, amelyek között „sok uj is lehet, s mindenesetre nagy nyereség lesz irodalmunknak".[56] Mindezen túl a nyílt levelezés rovatban két olyan visszautasítás szerepel, amely valamilyen beküldött népköltészeti munkát sejtet a háttérben. Az 1863. augusztus 2-i számban K. L. által beküldött népdalokról úgy nyilatkozik Arany János, hogy „egykor megdicsértem volna én ezeket nagyon. Most keveslem arra, hogy a Koszorúban világot lássanak." Az 1865. január 15-i számban a Rábaparti népdalok kapcsán írja Arany János, hogy bár „népnyelv van bennök elég: de egyéb is kellene."

[53] [N. N.]: Palócz népköltemények. Összegyűjtötte és kiadta Pap Gyula. Sárospatak. 1865. [Ismertetés] *Koszorú,* 3, 1. félév, 19, 1865. május 7. 451–452.
[54] [N. N.]: Palócz népköltemények. Összegyűjtötte és kiadta Pap Gyula. Sárospatak. 1865. (Vége.) [Ismertetés] *Koszorú,* 3, 1. félév, 20, 1865. május 14. 474.
[55] [N. N.]: Egy ballada-váz s még valami. *Koszorú,* III, I. félév, 21, 1865. május 21. 522.
[56] [N. N.]: c. n. [Vegyes rovatban]. *Koszorú,* 1, 6, 1863. február 8. 143.

Arany János tehát – az eddig elmondottakat összefoglalva – huszonhat erdélyi személlyel volt kapcsolatban, bár sokukkal nem jelentett ez tényleges, élő, intenzív kapcsolatot. Közülük tizenhárman valamilyen formában érintettek voltak a magyar népköltészet gyűjtésének, kiadásának kérdéseiben, ezekről aktívan gondolkodtak. S bár – mint arra már Olosz Katalin is rámutatott (Olosz, 2008, 42–43.) – Arany Jánosnak nem volt a lapindító programjába (Arany J., 1863, 5.) bevett, elsődleges célja a népköltészet bemutatása, az végül kiemelten hangsúlyos helyet töltött be mindkét lapban. A korabeli, e lapokból tájékozódó olvasók a magyar népköltészet gyűjtése kapcsán azt érzékelhették, hogy a legjelentősebb gyűjtések és legfontosabb munkák Erdélyhez kötődnek. Emellett pozitív várakozással tekinthettek Gyulai Pál és Arany László szerkesztésében a jövőben a Kisfaludy Társaságnál megjelenő kiadványokra. Az Erdélyen kívüli magyar folklórgyűjteményekről nem alakulhatott ki különösebben jó véleményük – bár például az egyik legfontosabb munka, Arany László *Eredeti népmesék* című kötetének megjelenéséről e lapokból nem is értesülhettek. Az erdélyi népköltészeten belül a legjelentősebb műnek a *Vadrózsák* tűnhetett, és hasonlóan ígéretes, csupán még ifjabb vállalkozásnak Szabó Sámuel diák-gyűjtőhálózatának folyamatosan bővülő folklórgyűjteményét tarthatták az olvasók. Kriza János ilyen súlyú és ennyire pozitív megjelenésében komoly szerepet játszhatott az, hogy Gyulai Pál különösen kiválónak tartotta a Krizához beküldött folklórszövegeket. A Krizához beérkező folklórgyűjtések fontosságának elismerése azonban nem feltétlenül párosult a gyűjtést irányító Kriza iránt érzett baráti érzésekkel – úgy vélem, ezzel magyarázható például a Gyulaihoz közelebb álló Szabó Károllyal kötött különmegállapodás is.

Ahhoz azonban, hogy a jelen tanulmányban összefoglalt apró és önmagukban száraz részadatok a későbbiekben nagyobb összefüggések láttatására, bizonyos folyamatok érzékeltetésére is alkalmasak legyenek, úgy vélem, fontos lenne a *Koszorú* megszűnését követő évek, más orgánumok és más személyek bevonása is a vizsgálatba. Emellett pedig legalább ilyen fontos volna annak a feltárása is, hogy a magyarországi kiadványokból/kiadványokról mi jelent meg az erdélyi folyóiratokban, milyen kép élhetett ezekről az erdélyi olvasókban, mennyire lehetett ismert, olvasott a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* Erdélyben.

IRODALOM

AJÖM
1982 *Arany János Összes Művei* XVI. *Arany János levelezése (1852–1856).* Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2004 *Arany János Összes Művei* XVII. *Arany János levelezése (1857–1861).* Sajtó alá rendezte Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó.
2014 *Arany János Összes Művei* XVIII. *Arany János levelezése (1862–1865).* Sajtó alá rendezte Új Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.
2015 *Arany János Összes Művei* XIX. *Arany János levelezése (1866–1882).* Sajtó alá rendezte Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.
Aknay Tibor
2003 *Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok.* Összeállította és a bevezetést írta Aknay Tibor. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
Arany János
1861 Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Merényi László I. II-ik kötet. Pest, 1861. Kiadja Heckenast Gusztáv. [Ismertetés] *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 1, 1861. november 6. 6–7., 2, 1861. november 14. 21–23., 3, 1861. november 21. 36–38., 4, 1861. november 28. 53–54.
1863 Irodalmi hitvallásunk. *Koszorú,* 1, 1. félév, 1, 1863. január 4. 4–6., 2, 1863. január 11. 29–31.
2012 *Tanulmányok és kritikák* II. Válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta S. Varga Pál. Második, javított kiadás. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
Arany László [y. i.]
1864 Dunamelléki eredeti Népmesék. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 1863. [Ismertetés] *Koszorú,* 2, 1. félév, 9, 1864. február 28. 209–212.
Bartalus István
1863 Mosonyi hat népdala. *Koszorú,* 1, 1. félév, 9, 1863. március 1. 212–214.
Csörsz Rumen István
2016 Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!" Arany Já-*

nos pályájának művelődéstörténeti olvasatai. 9–35. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.

Domokos Mariann

2012 Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete. In: Báti Anikó – Sárkány Mihály (szerk.): *Ethno-Lore* XXIX. 281–312. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

2018 Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 457–513. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Domokos Mariann – Gulyás Judit

2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról. In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXVI. 11–77. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Erdélyi János

1846 *Népdalok és mondák* I. Pest, Beimel József.

Gálfi Sándor

1864 Molnár Anna. Ó-székely ballada. *Koszorú,* 2, 1. félév, 1, 1864. január 3. 13–14.

Gáspár János

1848 *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára,* melyekkel a szülék-, testvérek- és kisdedóvóknak elbeszélés végett kedveskedik Gáspár János, nevelő. Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.

1854 [1855] *Csemegék kisebb gyermekek számára,* melyekkel családok és kisdedóvodáknak kedveskedik Gáspár János nevelő. Második javított, nagyszámú verscsemegével s két színezett képpel bővített kiadás. Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.

1863 *Csemegék kisebb gyermekek számára*, melyekkel családok-, kisdedóvók- és elemi tanítóknak kedveskedik Gáspár János. Harmadik javított és bővített képes díszkiadás Kolozsvár, Stein János tulajdona.

Gáspár János – Kovácsi Antal

1853 *Magyar olvasó-könyv. Tanodák és magán-növendékek használatára. Első folyam második fele. Elemi, polgári és reál-tanodáknak s a gymnasiumok első és második osztályainak.* Dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal, nevelők. Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.

Greguss Ágost
1865 A balladák eredetiségéről. *Koszorú,* 3, 1. félév, 17, 1865. április 23. 385–388., 18, 1865. április 30. 409–412.
Gulyás Judit
2010 *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?" A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
GyPL
1961 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Gyulai Ágost – Kodály Zoltán
1952 *Arany János népdalgyűjteménye*. Közzéteszi Kodály Zoltán, Gyulai Ágost. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Gyulai Pál
1862a Adalék népmeséinkhez. *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 1. félév, 9, 1862. január 2. 132–134.
1862b Két ó-székely ballada. *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 2. félév, 12, 1862. július 24. 177–179., 13. 1862. július 31. 193–197., 14. 1862. augusztus 7. 209–211., 15, 1862. augusztus 14. 225–227., 16. 1862. augusztus 21. 241–245.
Hunfalvy Pál
1862 A magyar igeidők a kötött beszédben. *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 2. félév, 23, 1862. október 9. 353–355.
Kriza János
1862 Eredeti székely népdalok I. *Szépirodalmi Figyelő,* 2, 18, 1862. március 6. 277.
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyüjtemény.* Első kötet. Kolozsvártt, Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvárus bizománya.
2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* II. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
Mikos Éva
2016 Nem folytatott típusok. A csillagszemű juhász (AaTh/MNK 858) meséjének folklorisztikatörténeti tanulságai. *Ethnographia*, 127, 4, 568–581.
Olosz Katalin
2003 *Egy kiállítás emlékképei.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
2008 Arany János Koszorújának három erdélyi munkatársa. *Székelyföld*, 12, 6, 41–56.

2009 Adatok *A két rab úrfi* típusú magyar népballada ismeretének történetéhez. In: Bányai Réka – Spielmann-Sebestyén Mihály (szerk.): *Könyvek által a világ… Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére.* 213–243. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány.

Papp Ferenc

1916 Arany János és Gyulai Pál első találkozása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 26, 1, 75–78.

Szabó Károly

1864 Szilágyi és Hagymási. Ó-székely ballada (Töredékben). *Koszorú,* 2, 2. félév, 9, 1864. augusztus 28. 211–213.

Szabó Sámuel

1863 Székely népköltemények. *Koszorú,* 1, 1. félév, 21, 1863. május 24. 481–486.

1864 Székely népköltemények IV. egyszersmind Adalék a „Vadrózsa" hadjárathoz. *Koszorú,* 2, 2. félév, 2, 1864. július 10. 40–43.

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Budapest – Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó.

Szabó T. Attila

1964 *Gáspár János tájszógyűjteményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szakál Anna

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa..." Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház.

Tari Lujza

2016 Gitár és „tambura" – A „hangzó művészet" Arany János életművében. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!" Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 67–88. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.

Torkos Sándor

1864 A magyar nép szójátékai. *Koszorú,* 2, 1. félév, 19, 1864. május 8. 448–451.

Török Károly

1863 Népköltészet. *Koszorú,* 1, 2. félév, 5, 1863. augusztus 2. 108–109. [T. K. monogram alatt]

1864a Népdalok. *Koszorú,* 2, 2. félév, 4, 1864. július 24. 87.

1864b Magyar lakodalmi szokások az Alföldön. *Koszorú,* 2, 2. félév, 19, 1864. november 6. 449–451., 20, 1864. november 13. 472–475.

Török Zsuzsa

2016a Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben. *Ethnographia*, 127, 2, 291–296.

2016b A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Írónői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában. *Irodalomtörténet*, 97, 4, 431–454.

Archivális források

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Fol. Hung. 2247. Merényi László: *Akadémiai jelentéseim és egyéb nyelvészeti munkáim*

Anna Szakál

JÁNOS ARANY AND TRANSYLVANIAN FOLK POETRY

Thinking about folk poetry and the shaping and canonization of the ideas that folkloristics developed about collecting folk poetry in the 19th century was significantly influenced by the work of people who played an important role in literary/cultural/scientific circles in 1860s Budapest. The presentation uses János Arany's correspondence, essays, and two of the major weekly journals and periodicals of the era, the *Szépirodalmi Figyelő* ('Literary Monitor') and later the *Koszorú* ('Wreath'), to help investigate the Transylvanian network of intellectuals János Arany maintained, and whom, when, and how deeply he addressed and thematized certain segments of folk poetry. These interim conclusions might contribute to a later exploration that would examine the receptiveness of contemporary Hungarian intellectuals toward folk poetry in the mid-nineteenth century, their concept of folklore and collecting, the textualization strategies they considered acceptable, and how they related to the diversity of these concepts.

Eitler Ágnes

ARANY JÁNOS ÉLETÉNEK ÉS MŰVEINEK „ÁTHANGOLÁSA” AZ 1950-ES ÉVEK NÉPMŰVELÉSÉBEN

1848 örökségének alakra igazítása

1948 a magyar történetírásba a „fordulat éveként” vonult be: júniusban a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártja a hatalom kizárólagos birtokosává vált. A létrejövő egypárti kormányzásnak az irányítás tényleges megszerzése mellett azonban szüksége volt a rendszer legitimációjának megteremtésére is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc századik évfordulója erre megfelelő alkalmat szolgáltatott.[1] A centenárium évének forgatókönyvét a párt saját céljai szerint igyekezett alakítani: az országszerte megrendezett ünnepségek, rendszeresen sugározott rádióműsorok, a sajtóban megjelenő szövegek, az emlékez(tet)és mellett erőteljes üzenetet fogalmaztak meg a nyilvánosság számára a születőben lévő szocializmus alapjának megerősítéséről.[2] Az évforduló kisajátítása – ahogyan Gerő András fogalmaz – a politikai reprezentáció lehetőségét biztosította az új hatalmi berendezkedés és képviselői számára (Gerő szerk., 1998, 17.).[3] Ahhoz, hogy 1848–1849 hivatkozási alapként tudjon szolgálni a kommunista hatalom számára, meg kellett határozni és kizárólagossá kellett tenni a forra-

[1] Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Magyar Kommunista Párt hatalmának jogi legitimitása erősen kérdéses volt. Az 1947-es ún. kékcédulás választásokon a győzelmet a párt a választási törvény módosításával és tömeges választási csalásokkal érte el. Ez ugyanakkor nem jelentette az abszolút többség megszerzését: ez továbbra sem sikerült a pártnak. Ebben a helyzetben felértékelődött az ideológiai legitimitás megteremtésének lehetősége (Gerő szerk., 1998, 14–15.).

[2] 1948 előtt a történelmi esemény értelmezésének jogáért folytatott küzdelemben az ún. koalíciós időszak politikai csatározásainak megfelelően több, egymással versengő narratíva is jelen volt. (Gyarmati, 1998, 95–98.)

[3] A kommunista hatalomátvétel és az (erőszakos) forradalmiság összekapcsolásának alapgondolata Karl Marx és Friedrich Engels elképzeléseként *A kommunista párt kiáltványának* (1848) záró bekezdésében fogalmazódott meg, egyetlen lehetséges eszközként. „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncaikat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek” (Marx – Engels, 1983, 72.).

dalom és szabadságharc értelmezésének kereteit.[4] A centenárium megünneplésének és a történelmi esemény megítélésének irányelveit Révai József,[5] a *Szabad Nép* főszerkesztője dolgozta ki (Gyarmati, 1998, 100–102). A *Szabad Nép* 1948. március 14-ei vezércikkében így foglalta össze a történelmi események látásmódjának kulcsát: „A két főkérdés (!), amely körül a harc kitört és amelynek megoldására a nemzet legjobbjai tették fel életüket: a nemzeti függetlenség kivívása és az úrbériség megszüntetése volt."[6] A nemzeti függetlenség elérését és a jobbágyfelszabadítást könnyen meg lehetett tölteni ideologikus tartalommal: míg az előbbi a nyugati imperialista hatalmak elleni küzdelem előképévé vált, az utóbbi az osztályharcos paradigma iskolapéldájává lett.

Folytonosságot kimutatni, előképet teremteni: elsősorban ezt a célt szolgálta a történelmi esemény értelmezésének és emlékezetének kisajátítása. A rendszer a forradalom és szabadságharc törekvéseinek megvalósítójaként definiálódott, így legitimitásához nem férhetett kétség. Az évforduló így vált a múlt átértelmezésének eszközévé, miközben megalapozta 1848–1849 és a kommunista hatalomátvétel genetikus összetartozásának axiómáját.

> „Az 1848-as szabadságforradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésével kettős célt kívánunk elérni. A demokráciában újjászületett magyar nép tudatában felidézzük a 100 év előtt lezajlott eseményeket, melyeknek meg nem hamisított lényegére és igaz képére mutatunk rá. Ugyanakkor rávilágítunk arra is, hogy a mai magyar demokrácia voltaképpen nem egyéb, mint betetőzése és kiteljesítése azoknak az eszméknek, amelyeket 1848 vetett fel, anélkül, hogy tökéletesen és véglegesen megvalósíthatott volna" (A centenárium, 1948, 8.).

[4] A „koalíciós pártok" – a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt – 1948 tavaszán nagyrészt egységes pártnapi anyagot adtak közre a forradalom és szabadságharc ideológiai és történeti ismertetésének céljából (Huszti, 1948, 5–6.). Ezen időszakban a két munkáspárt, a KMP és az SZDP egyesülésének kérdésében már nyílt egyeztetés folyt, így a kiadott anyagok valójában a kommunista vonalat tükrözték vissza. 1848–1849 centenáriumát és a kommunista párt térnyerését maga Rákosi is együtt kívánta láttatni a nyilvánosság előtt: „Van valami jelképes abban – mondta Rákosi elvtárs, – hogy éppen 1848 márciusának századik évfordulóján történt a magyar demokrácia felmérhetetlen megerősödése, a döntő lépés a két munkáspárt egyesülésére." A szorosabb magyar nemzeti egységről. *Szabad Nép*, 6, 63, 1948. március 18. 3.

[5] Révai József (1898–1959): politikus, az MKP, majd az MDP ideológusa, meghatározó személyisége, a moszkovita kommunista politikusokból álló ún. négyes fogat tagja. 1945–1950 között a párt központi lapjának, a *Szabad Nép*nek a főszerkesztője. Népművelési miniszterként 1949–1953 között a kulturális élet irányítója (Markó főszerk., 2004, V, 714–715.).

[6] Révai József: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. *Szabad Nép*, 6, 62, 1948. március 14. 1.

A forradalom és szabadságharc örököseinek körét a centenárium köré épített ideológia elsősorban a képviselni kívánt „dolgozó népre” és vezetőire terjesztette ki, míg abból az ellenségnek tekintett politikai és közéleti szereplőket, társadalmi csoportokat kizárta (vö. Gyarmati, 1998, 99–100.). A történelmi előképekhez kötés által megjelenített „Kollonich és Mindszenty útja” például a katolikus egyháznak a múltban és a jelenben is haladásellenesnek, „reakciósnak” tartott tevékenységét volt hivatott szemléltetni, míg a „Kossuth és Rákosi útját” követőkre a forradalom és szabadságharc valódi örököseiként tekintettek.[7] Az ideológia a történelmi személyek közül Kossuth Lajost, Petőfi Sándort és Táncsics Mihályt emelte példaképpé, és tette vizuálisan is 1848–1849 „arcaivá”. Kossuth Lajos a nemzeti függetlenség védelmének, míg Petőfi a zsarnokság elleni harcnak lett jelképe, Táncsics pedig a parasztság szószólójaként foglalta el a helyét a triumvirátusban.[8] Hogy az MKP vezető politikusai magukra valóban mint „Kossuth, Petőfi, Táncsics örökségének” letéteményesére tekintettek, jól példázza az az eset, amikor a centenáriumi ünnepségek elmaradhatatlan és országszerte egységes díszleteként alkalmazott, rendszerint Kossuth, Petőfi és Táncsics arcmásával felfüggesztett molinóra Táncsics Mihály portréja helyett Rákosi Mátyás arcképe került fel a párt soproni székházának homlokzatán (Gerő szerk., 1998, 79.).

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hivatkozási alappá tételéhez nemcsak az adott történeti események átértelmezésére, hanem az elmúlt száz év értékelésének újragondolására is szükség volt. Az 1848-tól 1948-ig tartó időszak politikusai, költői és írói, tudósai aszerint mérettettek meg, hogy az 1848-ban elindult, és az ideológia szerint 1948-ra beteljesült forradalmi esz-

[7] Andics Erzsébet cikkéből a *Március Tizenötödike* című folyóiratban, 1948. október 15. (Gerő szerk., 1998, 256–257.). Az 1848–1849-hoz való viszonyulás módjának meghatározásával egy időben folyt a múlt (különösen a Horthy-korszak) hibásnak tartott értelmezési hagyományainak és a jelenbéli párhuzamos értelmezéseknek a kizárása. A *Szabad Nép* hasábjain 1948 január–februárjában megjelenő cikksorozat kifejezetten egyházellenes éllel, a katolikus egyház álláspontjaként jelenítette meg a párt irányvonalával ellentétes értelmezést. „Révai József elvtárs a múlt hónap közepén a Zeneakadémián tartott előadásában már felhívta az ország figyelmét arra, hogy Mindszenty a Szent István-társulat ülésén elmondott előadásában hogyan idézte fel 1848 szellemét. Rámutatott arra, hogy »Mindszentyék 48 centenáriumának küszöbén nem a magyar szabadságharc hőseit, hanem a magyar szabadságharc belső ellenfeleit akarják ünnepelni«.” A klerikális reakció Kossuth és Petőfi ellen. *Szabad Nép*, 6, 4, 1948. január 6. 1. Lásd még: Mihályfi Ernő miniszter élesen visszautasította az *Új Ember Almanachjá*nak 48-at gyalázó történelemhamisítását. *Szabad Nép*, 6, 4, 1948. január 6. 3., Ünneplés – vagy ünneprontás? *Szabad Nép*, 6, 20, 1948. január 25. 3., Mihályfi miniszter az egyház új álláspontjáról a centenáriumi ünnepségekkel kapcsolatban. *Szabad Nép*, 6, 21, 1948. január 27. 2. Az Actio Catholica. *Szabad Nép*, 6, 21, 1948. január 27. 3.

[8] Révai József: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. *Szabad Nép*, 6, 62, 1948. március 14. 2.

mék megvalósulását hogyan segítették vagy akadályozták. A múlt 1848-hoz viszonyított átírása alapvetően új kánonok megalkotását jelentette. A „haladó hagyományok" összegyűjtése olyan antológiákat és esszégyűjteményeket eredményezett, mint az *1848–1948. Száz év a szabadságért* (Szendrő szerk., 1948), vagy a *Negyvennyolctól negyvennyolcig. A magyar ifjúság könyve* (Lukácsi – Patai – Szabó szerk., 1948).[9]

Kultúrforradalom és népművelés

A politikai és a gazdasági rendszer feletti rendelkezésen túl a hatalom a kulturális forradalom meghirdetésével a materialista világnézet elterjesztésére, a szocialista kultúra kialakítására és uralkodóvá tételére jelentette be igényét.[10] A kultúrforradalom, mely a régi, „burzsoá" kultúra helyébe az új szocialista kultúrát kívánta léptetni, szovjet mintát követett, Magyarországon csakúgy, mint a többi szocialista államban (Kim, 1961, 738.). A kultúrforradalom jelentőségét Rákosi Mátyás azzal határozta meg, hogy kijelentette: a kultúra területén sokkal nagyobb „elmaradás" tapasztalható, mint a rendszer gazdasági és politikai működésében. Az általa felállított tétel szinte változtatás nélkül került bele a propaganda további szövegeibe, és vált a hatalom beavatkozásának megkérdőjelezhetetlen forrásává. A hiány azonban nem egyszerűen lemaradást jelentett: a kulturális elmaradottság mint a kapitalizmus öröksége jelent meg az érvrendszerben.[11] Révai József népművelési miniszterként a kultúra átformálását szükségszerűségként, a szovjet példa követését pedig magától értetődőként határozta meg: „[…] népi demokráciánk nagy gazdasági és politikai vívmányai, munkásosztályunk hatalomra jutása, Pártunk vezető szerepének megszilárdulása, a Szovjetunió szocialista kultúrájának példája nyomán nálunk is kialakulóban van. […] Szocialista kultúránk építése terén éppen úgy, mint szocialista gazdaságunk, államunk társadalmunk építése terén példánk: a nagy Szovjetunió" (Révai, 1950a, 2.).

[9] A néprajztudomány berkein belül a centenárium alkalmából megindult az „1848-as néphagyományok" országos gyűjtése (Landgraf, 1998, 116–118.). Az 1848-as Néprajzi Bizottság munkájának eredményeképpen felhalmozott anyagból egy három kötetes, az összegyűjtött népköltési szövegeket elemző és feldolgozó kiadványt kívántak megjelentetni, ez azonban a tervezett formában nem készült el (Tompos, 2018). A gyűjtés anyagából önálló kötetként megjelent: Dégh, 1952.

[10] Czigány Lóránt megfogalmazása szerint: „A kulturális forradalom szervesen következik a társadalom átalakításának radikális lefolytatásából. A forradalom az alapot, tehát a termelési módot változtatja meg a termelőerők ellenőrzés alá helyezésével, a kulturális forradalom pedig a felépítményt, a tudatformákat helyezi ellenőrzés alá" (Czigány, 1990, 50.).

[11] Köszöntjük az olvasót. *Népművelési Híradó*, 1949, 1, 1.

A kultúrforradalomra mint ideológiai alapra épült fel a népművelés intézményrendszere.[12] Az iskolán kívüli oktatás és a művelődés területét magába foglaló népművelés az 1949. XV. törvénycikkel indult útjára a szocialista Magyarországon, amely felállította a Népművelési Minisztériumot. Az 1950-es években a népművelés intézményrendszere magában foglalta a könyvtárak- és kultúrotthonok hálózatát, kiterjedt ismeretterjesztő tevékenységet irányított, jelentős szerepet vállalt a könyvkiadásban, valamint szakfolyóiratokat jelentetett meg.[13] Az új, szocialista kultúra a néptől eredeztette magát, a néptől- és a népnek elvére épült. Révai Józsefet idézve: „A szocialista kultúra: népi kultúra, irodalomban, képzőművészetben, zenében egyaránt. A szocialista kultúra a népre orientálódik, a népnek teremt, a nép ízlését, nyelvét, napi életét és nagy történelmi céljait veszi mértékül tartalmában és formájában” (Révai, 1950a, 1., vö. Kim, 1961, 739.). A városi és vidéki népművelési tevékenységet a Népművelési Minisztérium szakfolyóiratai: a *Népművelési Híradó* (1949–1953), a *Művelt Nép* (1950–1956)[14] és a *Népművelés* (1954–1956) fogták össze a nyilvánosság előtt, és nyújtottak iránymutatást a népművelés szakembereinek. A *Népművelési Híradó* a következő felütéssel indult útnak 1949 novemberében: „A kultúra egyetlen területe sem lehet semleges, így az irodalom és a művészet sem. Harcosnak

[12] A szocialista népművelés intézményrendszerének jelentős előzményei voltak Magyarországon. A kultúra termékeinek széles néptömegekhez való eljuttatásának gondolata már a 19–20. század fordulóján életre hívta az Uránia tudományos ismeretterjesztő egyesületet, mely az oktatási rendszeren kívüli ismeretterjesztő tevékenységet, a felnőttnevelést szervezte a fővárosban és a vidéki városokban (1897). Az Uránia elsősorban diapozitív sorozatokat gyártott és bocsájtott kölcsönzésre. 1926-ban megindult a Falu Urániája társaság munkája, amelyet kifejezetten a falusi lakosság körében végzett ismeretterjesztésre hoztak létre. Az előadások a mezőgazdasági témákra, hazafias és valláserkölcsi nevelésre, valamint a magyar történelem eseményeinek tárgyalására, a történelmi személyek bemutatására koncentráltak. 1926–1928 között, a falusi ismeretterjesztés első két évében összesen 3668 falusi előadást tartottak. A két háború közti időszak felnőttnevelése sem volt mentes az ideológiai tartalmak közvetítésének törekvésétől. A Falu Urániája társaság előadásai között szerepelt például a *Magyar Golgota* című irredenta előadás, melyet több mint 1600 településen vetítették le azzal a céllal, hogy a revízió politikájának támogatást szerezzenek. *Az Uránia*: http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?html=11. (Utolsó letöltés: 2018. október 15.) A második világháború utáni évek rövid élettartamú, ám annál pezsgőbb légkört teremtő ún. szabadművelődéséről lásd: Földiák összeáll., 1996, 2.

[13] A népművelés intézményrendszere a kultúrotthonok, mozik és könyvtárak hálózatát fogta össze országos szinten. A fent említett helyszínek/intézmények köré sokoldalú tevékenységet csoportosítottak, pl. a kultúrotthonok ismeretterjesztő előadásoknak, szakköröknek biztosítottak helyet, de ünnepségek és kultúrversenyek helyszíneként is szolgáltak (Halász, 2013, 16., 29–30.).

[14] A *Művelt Nép* folyóirat fennállásának hat évét ismerteti és jelentőségét bemutatja: Vámos, 2018.

kell lennie, pártosnak, támogatnia kell népünk harcát, nevelnie kell népünket odaadásra, munkára, harcra, új hazafiságra".[15]

A haladó irodalmi hagyományok népszerűsítése: az irodalmi ismeretterjesztés

Dávidházi Péter a kulturális és politikai hatalomnak az irodalomtörténet utólagos befolyásolására tett kísérletét a „válogatva megerősített legitimáció" folyamatának tekinti. Az uralkodó hagyomány eszerint bizonyos szövegek kiválasztásával, és azok jelentéseinek meghatározásával, illetve más szövegek kizárása révén jön létre. A hatalom így végső soron a szerzők és szövegeik megerősítésével saját legitimitását ismerteti el (Dávidházi, 1998, 13–24.). A marxista-leninista szellemben összeállított irodalmi kánon legfőbb szervező elve a forradalmi hagyományok folytonosságának kimutatása volt irodalomtörténetünkben. A válogatás folyamatára döntő hatást a népművelési miniszter Révai József és a párt agitációs és propaganda-tevékenységéért felelős Horváth Márton[16] gyakorolt. Irodalmi tanulmányaik gyűjteményét nagy sajtóvisszhang mellett az 1950-es könyvnapokra a Szikra Kiadó jelentette meg (Révai, 1950b; Horváth, 1950a). A szocializmus számára vállalható örökség fő vonalába azokat a szerzőket emelték be, akiket úgy ítéltek meg, hogy „az új társadalom megteremtésére vonatkozó igények" kifejezői voltak, illetve az „ellenforradalmi elnyomás éles és következetes kritikáját" adták műveikkel (Horváth, 1950a, 7.). A fősodor költői, a forradalmi hagyományok képviselői, Petőfi Sándor, Ady Endre és József Attila lettek a hivatalos irányvonal szerint, akiket melléksodorként Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály és Arany János követett az új irodalmi kánonban (Czigány, 1990, 52–54.). Petőfi – mivel a forradalmi eszmeiséghez leginkább ő volt ténylegesen kapcsolható – valóságos ikonná, Horváth Márton szavaival élve „lobogóvá" vált.[17] A mértékadó irodalmi szövegeket antológiában is kiadták, *Hét évszázad magyar versei* címmel (Klaniczay et al. szerk.,

[15] Köszöntjük az olvasót. *Népművelési Híradó*, 1949, 1, 1.

[16] Horváth Márton (1906–1987): politikus és újságíró, az MKP, majd az MDP tagja. 1945–1950, valamint 1954–1956 között a *Szabad Nép* központi kommunista pártlap felelős szerkesztője, 1950–1954 között az MDP KV agitációs és propaganda-osztályának vezetője. A Rákosi-diktatúra kultúrpolitikájának egyik irányítója Révai József mellett (Markó főszerk., 2002, III, 380.).

[17] Horváth Márton Révai József közreműködésével a kultúrpolitikát elsősorban Petőfi örökségére építette. Horváth Petőfi halálának századik évfordulóján elmondott beszéde a *Lobogónk: Petőfi* címet viselte (Horváth, 1950b, 185–208.). Révai József Petőfiről: Révai, 1950c, 1950d, 1950e. A Petőfi-kultusz szocialista átalakításáról az 1950-es évek első felében lásd: Margócsy, 2008, 77–178.

1951).[18] Az egyházellenesség volt a szervező elve Pándi Pál 1952-ben megjelentetett monográfiájának (*„Hazug álmok papjai szűnnek”* Pándi, 1952a) és szöveggyűjteményének (*Urak, papok dölyfét, ím eleget tűrtük…”* Pándi, 1952b), amelyek a „magyar irodalom antiklerikális hagyományait” igyekeztek kimutatni az irodalomtörténetben.[19]

A könyvet és az olvasást nemcsak a tanítás, a nevelés és a szórakoztatás, hanem az ideológiai harc eszközeként tartották számon a népművelés kellék-tárában, szovjet mintára (vö. Ispán, 2017, 328.). A könyvkiadás és a könyvek terjesztése az olvasás népszerűsítésének érdekében kulcsfontosságú kérdés volt. A megjelenő tartalom azonban sokat számított a hatalom számára, ezért 1948-ban sor került a kiadóvállalatok államosítására. A könyvek terjesztését elősegítő könyvnapokat, illetve könyvheteket már a két világháború között is megszervezték Magyarországon. Az 1949-es könyvnaptól kezdve az 1950-es években e rendezvény egyre inkább a párt propagandájának szolgálatában áll (Halász, 2013, 141–145.).

A pártos irodalomértelmezés terjesztésének további eszközei voltak a városokban és falvakban tartott irodalmi ismeretterjesztő előadások. Az ismeretterjesztő tevékenység szervezésére már rögtön a második világháború után sor került, ám kifejezetten politikai célokat az ismeretterjesztés ezen válfaja a kommunista befolyás növekedésével kezdett szolgálni. A falusi népművelés elsődleges terepe a Szabad Föld Téli Esték (továbbiakban: SzFTE) sorozat volt, melyet Rákosi Mátyás indított útjára 1946. december 14-i rádióbeszédével. Az SzFTE mozgalom keretei között a téli hónapokban szombatonként a falvakban ismeretterjesztő előadásokat tartottak aktuális politikai kérdésekről, különböző tudományterületek és művészeti ágak tárgyköréből.[20] Az ismeretterjesztő előadások kiegészülhettek rövid műsorokkal: kisebb jelenetekkel, versmondással, énekes- és táncos produkcióval.[21] Halász Csilla felhívja rá a figyelmet, hogy

[18] „Széles olvasóközönségünk, az egész dolgozó magyar nép számára kellett olyan olvasmányt adni, amely bemutatja irodalmunk élő, haladó hagyományait, és rajtuk keresztül azt, hogy a magyar irodalom mindig teljesítette feladatát” (Kardos – Szauder, 1953, 229. vö. Gellért, 1952). Egy-egy költőtől ugyanakkor az antológiába nem életművének egészét átfedő válogatás került be, a hangsúly azok felé a versek felé tolódott el, amelyekben a kívánt ideologikus tartalom bizonyítható volt.

[19] A kötetek ismertetését lásd: Zolnay, 1952.

[20] 1947-től az MKP a Téli Esték mellé Szabad Föld Tavaszi Vasárnapokat is szervezett. Ezeken az alkalmakon az ismeretterjesztés helyett a szórakoztatás került előtérbe kultúrműsorok, sportesemények rendezése révén. A falusi népművelés ezen fajtája 1951-től a Szabad Föld Vasárnapok nevet viselte, és a tavaszi, illetve nyári időszakban vitt különböző ismeretterjesztő előadásokat – aktuális mezőgazdasági, egészségügyi és sport témákban –, valamint kultúrműsorokat a kultúrotthonokba (Halász, 2013, 33–36.).

[21] Rákosi Mátyás rádióelőadásával megnyílt a Szabad Föld *Téli esték* népművelési előadássorozata. *Szabad Nép*, 4, 285, 1946. december 15. 10. E. Kovács Kálmán: Szabad

a falusi népművelési tevékenység különösen hangsúlyos volt a párt kulturális propagandájában, mely a vidéki társadalomról alapvető ideológiai „elmaradottságot" feltételezett, szemben a városi népességgel. Nem kis szerepet játszott ebben az, hogy a párt irányvonala szerint a falusi közösségek életében sokkal inkább érvényesült az egyház befolyása (Halász, 2013, 27.). A *Népművelési Híradó* legelső, induló számában a falusi népművelés sikereként felmutatott Kaposi Ferenc „parasztköltő" szavaival hitelesítette programját a vidéki társadalom világképének, mentalitásának átformálására törekvő kultúrpolitika: „[…] a paraszt olyan, mint a vadcsipkefa, nehezen enged magához nyúlni – de át lehet oltani a csipkefát és aztán nemes virágot terem" (Kaposi, 1949).[22] 1947-től a Szabad Föld sorozat kiadványaiként hetente jelentek meg az SzFTE Könyvek és Füzetek, melyek műsoranyagokat, illetve egy-egy politikai, társadalomtudományi, történelmi, irodalmi, mezőgazdasági téma rövid összefoglalását tartalmazták (Ispán, 2017, 330.). Kifejezetten az SzFTE előadóinak szánták az egyes témákhoz kiadott vezérfonalakat, amelyek magukba foglalták az adott tárgykörről közvetítendő ismereteket, további irodalmat ajánlottak tájékozódás céljából az előadóknak, valamint utasításokat adtak számukra mondandójuk hangsúlyaira és céljaira vonatkozóan. 1953-től az ismeretterjesztő munka szakmaiságának biztosításáért a szintén szovjet mintára létrehozott Társadalmi és Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat (a továbbiakban TTIT) felelt (Halász, 2013, 35., vö. Straub F., 1953; Balázs – Vincze, 1956). A vidéki ismeretterjesztéshez gyakran használt szemléltető eszköz volt a diafilm. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, illetve a Népművelési Minisztérium kiadásában megjelenő *Beszélő képek* az 1950-es években először külön szövegkönyvvel, majd pedig 1953-tól a képet és szöveget egységben megjelenítő jellegzetes diafilm-sorozat volt (Halász, 2013, 36–38.).

A politikai ünnepségek, évfordulók műsoraiban való szerepeltetéssel a szerzők és műveik helye megerősítést nyert a frissen létrehozott szocialista irodalmi kánonban. Ezen alkalmakra a különböző intézmények, társaságok (pl. Szakszervezetek Országos Tanácsa, Népművelési Minisztérium, Magyar–

Föld – Téli Esték. *Szabad Föld*, 2, 51, 1946. december 24. 18. Halász Csilla a Rákosi-diktatúra népműveléséről írott monográfiájában a következő ismeretterjesztő sorozatokat említi az SzFTE mellett: üzemi ismeretterjesztő előadások, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének előadássorozata: a *Dolgozó nő és háztartása*, az MNDSZ és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közös szervezésében a *Szülők Iskolája*, valamint a Magyar Szovjet Társaság által patronált *Ismerd meg a Szovjetuniót* (Halász, 2013, 22.).

[22] Kaposi Ferenc ipolyvecei gazda 1947-ben költeményeivel megnyerte a *Szabad Föld* folyóirat 1947-es téli „írásbeli pályázatát". A versíró parasztgazda alakját a propaganda a „parasztok költőjévé" formálta, és tevékenységét mint a falusi népművelés eredményét mutatta be a sajtóban. U. E.: Áldja meg az Isten a Szabad Föld-et! *Szabad Föld*, 3, 16, 1947. április 20. 3. Verseskötetét 1948-ban jelentette meg a Szikra Könyvkiadó: Kaposi, 1948.

Szovjet Társaság, Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) műsorfüzeteket adtak ki. Az ünnepségek terveiben „szavalatként” rendre szerepeltek olyan versek szovjet, illetve magyar költőktől, melyekről a műsor összeállítói úgy ítélték, hogy erősítik a nyilvánosságnak átadni kívánt tartalmat. A kiemelt írók és költők életműve iránt fokozott érdeklődés mutatkozott az adott személy születésének, illetve halálának évfordulója alkalmából.

Arany János életműve mint haladó irodalmi hagyomány

A népművelés szövegei a hatalom iránymutatásának bizonyítására, egy központilag meghatározott ideál mintájára keletkeztek, egyéni szakmai teljesítményként nem értékelhetőek. Az „áthangolás” mechanizmusának vizsgálatához használt szövegekre olyan halmazként tekintek, melyek – Genette fogalmát segítségül hívva – egymás hypertextusaiként léteznek, tehát egy korábbi szövegből, illetve egymásból valamely művelet eredményeként jöttek létre (Genette, 1996, 86–90.). Ez az értelmezési elv segít, hogy kizárólag a politikai propaganda szöveges működésének folyamatára tudjak koncentrálni, és ne tévedjek a szerzői szerepvállalás kérdésének ingoványos talajára.

A „dolgozó nép” művelődését és politikai nevelését szolgáló kiadványok Arany János esetében is kijelölték a költőhöz való viszonyulás módját, a művek értelmezésének kereteit.[23] Az 1950. évi könyvnapra a költő verseiből kifejezetten népszerűsítő céllal készült válogatás jelent meg a Franklin Könyvkiadó gondozásában (Arany, 1950).[24] A szerzőt nem jegyző *Előszó* egy új Arany-recepció fő vonalait rajzolta meg. A népművelés sajtótermékeiben, a *Népművelési Híradó*ban, *Művelt Nép*ben és a *Népművelés*ben a költővel kapcsolatban megjelent cikkek szintén forrásai a kutatásnak. Különösen az 1952-es évfolyam szövegei érdekesek számunkra, hiszen Arany János halálának 70. évfordulója alkalmából életműve fokozott figyelmet tudhatott magáénak. A népművelés célközönségé-

[23] Jelen tanulmányban nem célom a népművelés területén kívül eső, a hivatalos irodalmi értelmezés alaphangját megadó irodalomtörténészi, illetve politikusi megnyilvánulások elemzése, és a népművelés szövegeivel való következetes összevetése. Margócsy István részletekbe menően foglalkozik Révai József, Király István, Bóka László és Barta János meghatározó munkáival (Margócsy, 2007, 153–154.). Barta János munkájára, ahol a tanulmány problémafelvetése indokolja, magam is hivatkozni fogok.

[24] További Arany-kiadások az 1950-évek első felében: Arany, 1952, 1953a, 1953b, 1953c, 1955a, 1955b, 1955c. Arany műveinek kritikai kiadása 1951-ben vette kezdetét Voinovich Géza irányítása alatt (Bisztray, 1959, 37–42.). Az 1950-es években napvilágot látott kötetek: AJÖM, I, 1951a; II, 1951b; III, 1952a; VI, 1952b; IV, 1953a; V, 1953b.

re közvetlen hatást gyakorló irodalmi ismeretterjesztő előadások vezérfonalai a szerzők életrajzának és műveinek értelmezését írták elő. Az Arany János pályáját bemutató előadáshoz két vezérfonal született, mind a kettő Horváth Károly szerzőségével.[25] A korábbit 1951-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társulat adta ki a városi és az SzFTE előadói számára, míg a későbbi 1954-ben látott napvilágot a TTIT gondozásában. Elemzésemhez az ismeretterjesztő előadásokhoz szemléltetőeszközként használt diafilmek közül a *Beszélő képek* sorozat *Toldi* filmjének szövegkönyvét is segítségül hívtam (Vihar, 1951).[26]

Az 1950. évi könyvnapokra kiadott, *Arany János válogatott költeményei* című kötet előszava egy új Arany-kép kialakításának igényét jelentette be a két világháború közti időszak hibásnak tartott értelmezésére hivatkozva: „[…] a századeleji »nyugatos« irodalomszemlélet helytelen megvilágításba helyezte, a Horthy-rendszer irodalompolitikája pedig Arany János művének igazán haladó, egy-két ponton forradalmi részét a feledés homályába akarta süllyeszteni" ([Somlyó], 1950, 1.).[27] A költői pálya értékelésének a marxista-leninista nézőpont szerint Arany forradalomhoz és szabadságharchoz való viszonyára kell épülnie: ez lett az életrajz fő szervező elve. 1848–1849 átélése egyetlen, az egész életművet meghatározó tapasztalattá emelkedett, az életút ezt megelőző és ezt követő mozzanatai kizárólag ehhez képest váltak fontossá vagy süllyedtek elhanyagolhatóvá, esetleg elkendőzendővé. Úgy tűnik, Arany kánonba illesztése legnagyobb részt forradalmiságának bizonyításán múlt: „Arany a szabadságharchoz való viszonyával, a feudálkapitalista magyar tár-

[25] Horváth Károly (1909–1995): irodalomtörténész, fő kutatási területe a 19. századi irodalomtörténet, az európai romantika irodalmának összehasonlító vizsgálata. 1955–1975 között az MTA Irodalomtörténet (utóbb Irodalomtudományi) Intézet tudományos munkatársa, majd tudományos főmunkatársa, 1965–1975 között a szegedi egyetem tanszékvezető docense, 1975-től címzetes egyetemi tanára (Markó főszerk., 2002, IV, 378.).

[26] A népművelésben természetesen voltak kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódások az 1948–1956 közti magyar kultúrpolitika változásainak megfelelően. A Rákosi-féle, a politikai propagandát előtérbe helyező irányvonal egy rövid időre átengedte a helyét a Nagy Imre által 1953-ban bevezetett „új szakasz" törekvéseivel összhangban az ismeretterjesztésre inkább koncentráló áramlatnak. Az enyhülési kísérlet 1955-ben Rákosi hatalomba való visszatérésével véget ért, a kultúrpolitikában újabb szigorítások vették kezdetüket (Bence, 1955, 744.).

[27] A *Művelt Nép* 1950. júliusi számában megjelenő, Arany János pályáját bemutató cikk Babits Mihály Arany-értelmezését állítja pellengérre. „Az úri Magyarország klasszikus költőjének vallotta Aranyt, a »magyar józanság és mértékletesség« költőjének tette meg. Babitsék öncélú lírájuk elődjét, a dekadens költőt fedezték fel benne. A különböző irányú értékelések egy pontban megegyeztek: a szabadságharcot lényegtelen epizódnak tartották a költő életében, szerintük költészetének igazi talaja az elnyomatás és a kiegyezés kora volt" (Horlai, 1950, 19.). A *Nyugat* szerzőinek Arany-képe ugyanakkor a legkevésbé sem volt egységes. Bővebben lásd Margócsy, 2007, 146–152.

sadalom kritikájával kiérdemelte, hogy szépségben, művészi értékben oly gazdag művét a klasszikus irodalmi hagyományokat birtokbavevő (!) dolgozók ismerjék, bírálják és szeressék” (Horlai, 1950, 19.).

A falusi, illetve városi ismeretterjesztő előadások vezérfonalának készült, Horváth Károly-féle 1951-es szöveg azt javasolja az előadók számára, hogy a költő életútját és életművének egészét a korszak politikatörténeti fordulópontjaihoz igazítva, „történelmi tárgyakhoz” kapcsolva ismertessék a hallgatósággal. A vezérfonal a „márciusi forradalom”, a „szabadságharc”, az „önkényuralom”, a „kiegyezés” és a „magyar kapitalizmus kialakulása” csomópontokat jelöli ki az Arany költészetére „döntő befolyást” gyakorló eseményekként, illetve periódusokként (Horváth, 1951, 3–4.). Nemcsak a költői pálya indulása értelmeződik – legtöbb esetben *Az elveszett alkotmány* elemzésén keresztül – a forradalom eszmetörténeti előzményeként, hanem Arany egész, a szabadságharc utáni életének három évtizedét és költői pályájának ívét is a szabadságharc elvesztésének egyenes következményeként láttatják a források. Az 1950-es könyvnapokra megjelentetett versgyűjtemény előszava a következő megjegyzést fűzi Arany szabadságharc utáni költészetéhez: „Egész későbbi költészetének, komor magábazártságának (!), a magyar múlt nagysága felé való fordulásnak, pesszimizmusának a dicsőséges szabadságharc bukása ad magyarázatot, okot, igazi mély tartalmat.” ([Somlyó], 1950, 2.).[28]

Arany forradalmiságának perdöntő bizonyítéka Petőfi Sándorhoz fűződő barátsága volt. 1952-ben Arany halálának 70. évfordulóján a *Művelt Nép*ben a költő emlékére megjelent cikk első, Arany személyét és munkásságát egy mondatba sűríteni kívánó gondolata a következő volt: „Hetven évvel ezelőtt halt meg Arany János, Petőfi nagy pályatársa és barátja” (Kelemen, 1952, 10.). A definíció a költőt teljes egészében valaki máshoz – Petőfihez – viszonyítva, és nem saját értéke alapján határozta meg. Arany pályájának egésze újraírható volt egy olyan nézőpontból, ahol csaknem minden élet- és alkotói szakasz Petőfi, vagy Petőfi emlékének hatása szerint alakult. Az 1846–1848/49 közötti időszakot a *Művelt Nép* fentebb idézett cikke így mutatja be olvasóinak: „Petőfi költői példája, merészsége szabadította fel az erőit is. Felszabadította két irányban: politikai és költői irányban. Petőfi forradalmi demokratizmusa hatja át *Az elveszett alkotmány*t, a *Toldi*t s a szabadságharc alatt írt verseit. A Petőfivel való barátság évei alatt volt legtermékenyebb költői pályája is” (Kelemen,

[28] Egy-egy műfaj vagy téma előtérbe kerülése sem pusztán irodalmi szempontból válik fontossá e nézőpont számára, hanem a történelmi események következményeként érdekes. „Aranynak egész szabadságharc utáni líráját áthatja a nemzeti bukás okozta mélységes fájdalom. Mindig erre a témára tér vissza” (Horváth, 1954, 22.). „1852 után megtalálta azt a műfajt, amelyben a legjobban hangot tud adni nemcsak a jelen keserűségeinek, de a hazafias ellenállásra, a bátor kitartásra való buzdításnak is” (Horváth, 1954, 18.).

1952, 10.). A szabadságharcot követő évek szintén a Petőfihez fűződő viszony lenyomatai a *Művelt Nép* egy korábbi szövege szerint: „Arany Petőfi nélkül valahogy béna lett, nem tudta mindig megtalálni a helyes megoldást: vezető nélkül maradt" (Horlai, 1950, 19.).

Arany és Petőfi alakjának kettős kanonizációja, egymást feltételező megjelenítése – mint ahogyan arra Margócsy István rámutatott – az irodalmi kultuszalkotás eredménye, és genezise az Arany halálakor keletkezett emlékbeszédekre vezethető vissza.[29] A barátság értékelésében ugyanakkor világ- és irodalomszemléleti beállítódás szerint változott a Petőfi, illetve Arany elsőségének kérdésére adott válasz.[30] A szocialista irodalmi kánon a Petőfi elsőségét hirdető álláspontot igyekezett felnagyítani és kizárólagossá tenni.[31] Margócsy István az 1950-es évek hangsúlyeltolódását végletesnek látja: „Aranyból annyi lesz elismerendő, amennyi úgy is interpretálható, mint Petőfi örökségének folytatása. […] Petőfi ebben az esetben szinte segítségére siet Aranynak, s felkínálja számára, a barát számára a befogadás kegyelmét: amennyiben hajlandó őrá hasonlítani, akkor bekerülhet a szocialista irodalmiság haladó hagyományai közé is […]" (Margócsy, 2007, 153–154.). A szocialista „szereposztás" szabályait

[29] Szász Károly a Magyar Tudományos Akadémia nevében elmondott búcsúztatójában Arany költészetének jelentőségét már Petőfihez képest határozta meg, Petőfi mellé helyezve a költőt. Petőfi–Arany kettősségében gondolkodott már 1883-ban Gyulai Pál is, aki az Akadémián elhangzott emlékbeszédében „egymás kiegészítőiként" rendelte egymáshoz a két költőt a népies-nemzeti irodalmi irányzat kiteljesedése felé vezető úton (Margócsy, 2007, 139–141.).

[30] Margócsy Petőfi és Arany kettős kultuszának létezését nem magától értetődőnek tekinti, hanem egy eszmetörténeti folyamat eredményeként tekint rá. A szerző szerint a kettős kanonizáció abból a szemléletből vezethető le, „[…] mely a magyar irodalom általánosan szemlélt teljességét mint a nemzeti önkiteljesítést kívánta volna szimbolizálni." Margócsy arra figyelmeztet, hogy a 20. század első évtizedére ezen irodalom- és nemzetszemlélet egysége megbomlott, és helyet adott a két költő egymást feltételező kapcsolatának újragondolására (Margócsy, 2007, 146.).

[31] Valószínűleg Szász Károly emlékbeszédében kereshetjük annak az irodalomtörténeti tézisnek az eredetét, miszerint Arany számára Petőfi volt a példa, és Petőfi halála után is az általa mutatott úton teljesedett ki költészete (Margócsy, 2007, 139–141.). Milbacher Róbert ugyanakkor azt a magyarázatot erősíti munkájában, hogy az elsőség szerepét maga Petőfi jelölte ki költőtársa számára, rögtön az első levélváltáskor: „Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!" (*Arany Jánoshoz*. 1847. Petőfi, 2008, 23.) (Milbacher, 2009, 153.) Az Arany–Petőfi kettősség belső erőviszonyairól nem pusztán irodalmi, hanem politikai indíttatású értékeléssel már a 20. század első évtizedében is találkozhatunk. Tisza István 1912-es előadásában a konzervatív politika szemszögéből méltatta Aranyt, és bár Petőfi költészetét nem vette nyíltan kritika alá, a korabeli közvélemény mégis az Arany–Petőfi versengésben tett állásfoglalásként értékelte megnyilvánulását (Margócsy, 2007, 148.). Tisza István művészetkritikájáról és a *Nyugat* szerzőinek válaszáról lásd: Balázs, 2009, 167–169.

a népművelés szövegei is átvették. Arany életútját a forradalom és szabadságharc bukása, illetve Petőfi halála tagolja két szakaszra: „Arany Petőfit követte, mikor tetteiben és költészetében is a népi felemelkedés és a nemzeti szabadság ügye mellé állott, és Petőfi örökségét őrizte híven, mikor 1849 után az elnyomottak erkölcsi igazságáról és a nép elkövetkező győzelméről énekelt” (Horváth, 1954, 38.). Már a *Toldi* keletkezésében, Arany ismertté válásában is Petőfi hatása érhető tetten: „Példa volt előtte Petőfi »János vitéz«-e, megmutatta neki, hogy lehet a nép nyelvén is minden eddigi költőt felülmúló szépségesen írni elbeszélő költeményt” (Horváth, 1954, 8–9.).[32] A Petőfi-hatás tézise Arany *Emlények* (1851) című verséből eredeztethető.[33] Petőfi „szellemujjának” nyomát már a 19. század végén felfedezte Riedl Frigyes: ő éppenséggel a *Toldi*ban (Margócsy, 2007, 142.). A népművelés szövegeiben uralkodó szocialista elvárás ugyanakkor nem csupán egy-egy „vonás” erejéig veti összse Aranyt Petőfivel, hanem teljes egészében Petőfi-lenyomattá teszi a költőt: Arany legnagyobb erényei, amelyek miatt érdemes rá, hogy a „haladó irodalmi hagyományok” sorába befogadást nyerjen, valójában mind Petőfi érdemei.

Arany János forradalmisága mellett népiességét emelik ki a korszak népművelési szövegei. A költő személyes életútjában ez paraszti származásának hangsúlyozását jelenti, míg az Arany család kisnemesi eredetét többnyire elkendőzték. A hivatkozási alap Arany *Válasz Petőfinek* (1847) című versének „népi sarjadék” kifejezése volt, mellyel a költő önmagát Petőfinek meghatározta (Arany, 2003, 35.).[34] A *Beszélő képek* sorozat 1951-es *Toldi* című diafilmjének szövegkönyve a költő édesapjában „a jobbágyi terhek súlya alatt görnyedő parasztember” alakját rajzolta meg, szót sem ejtve a család nemesi múltjáról (Vihar, 1951, 1.). Arany származásának kérdésében ugyanakkor nem minden szöveg volt ennyire leegyszerűsítő. A Horváth Károly-féle 1954-es vezérfonalban a nemesi státusz elvesztése már szerepel, de a Habsburg-elnyomás bizonyítékaként válik a korrajz szerves részévé, a „nemes” terminust szigorúan kerülve: „Nagyszalonta valamikor »szabad hajdúfészek« volt, de a Rákóczi szabadságharcának leverése után lakosait jobbágysorba süllyesztették a Habs-

[32] A fenti gondolatmenet ugyanakkor nem volt új az Arany-értelmezés hagyományában. A *János vitéz* és a *Toldi* közti genetikus kapcsolat tézise Gyulai Pál 1883-as emlékbeszédéből származik, onnan hagyományozódott tovább, annak ellenére, hogy Arany maga sohasem utalt arra, hogy a *János vitéz* ihlette volna művét és más egykorú forrás sem maradt fenn, ami ezt igazolná. Milbacher Róbert amellett érvel, hogy a *Toldi* keletkezésének időpontjában Arany János népiesség-felfogása alapjaiban különbözött Petőfiétől (Milbacher, 2009, 149–150.).

[33] „S döbbenve ismerek fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von” (Arany, 2003, 321.).

[34] Az idézet Arany társadalmi státuszának megítélésében játszott szerepéről lásd: Szilágyi, 2017, 15–16.

burgok" (Horváth, 1954, 3.). Szilágyi Márton a költő társadalmi státuszainak változása felől közelítve Aranyban a rendi társadalomból a polgári társadalomba való átmenet győztesét látja: a kollektív nemesség tudatának és a paraszti életmódnak kettősségével induló Arany élete végére „a polgári értelemben elismert íróság professzionális képviselője" lett (Szilágyi, 2017, 30.). A szocialista irodalomértelmezés – mivel Arany „népi" oldalának erősítése volt a célja – igyekezett a költőt a polgári társadalom idegenjeként feltüntetni, aki a kapitalista világrendbe nem tud beilleszkedni. „Arany János a nép emberének tartotta magát az Akadémia titkári székében is, nem érezte magát odavalónak az uralkodó osztály »méltóságai« közé" (Horváth, 1951, 22.).[35]

A szocialista irodalomtörténeti kánonba befogadott szerzőkkel szemben alapvető követelmény volt, hogy műveikben a szocialista realizmus irányzatát bizonyítani lehessen. A szocialista realizmus, melynek keretrendszerét a szovjet kultúrpolitikus, Zsdanov dolgozta ki, Magyarországon is az uralkodóvá tett irodalomszemlélet lett az 1950-es években. A 19. századi irodalmi és művészeti stílusirányzathoz, a realizmushoz képest, mely a valósághű és jellemzőnek tartott vonások kiemelésére épült, a szocialista realizmus alkotója a valóság tükrözését a társadalombírálattal, illetve a szocialista társadalmi rend melletti kiállással érhette el (Czigány, 1990, 54–55.). Az Arany János életművének kanonikussá tételéhez felállított tézis, miszerint a költő művei a paraszti élet hű tükrei, és költészetében annak törekvései köszönnek vissza, a népművelés szövegeiben is tetten érhető.[36] Horváth Károly 1954-es vezérfonala így fogalmaz: „Arany realista költő, aki olyan típusokat teremtett meg, melyekbe kora társadalmának alapvető tendenciáit sűrítette bele, mint amilyenek Toldi, Bolond Istók, vagy a balladák hősei" (Horváth, 1954, 38.). A *Toldi* osztályharcos értelmezése közismert az irodalomtörténet számára (Szilágyi, 2017, 75.). Jelen tanulmányban csupán annyit jegyeznék meg, hogy a Lukács György által, a mű születésének századik évfordulóján felállított értelmezés – miszerint a *Toldi* valójában a parasztság „belenövésének" története – az irodalmi ismeretterjesztő előadások számára is fundamentumnak számított.[37] Toldi alakja a parasztsággal azonos, útja a királyi udvarba a parasztság felemelkedésének, kitel-

[35] Utalás Arany János *A Csillag-hulláskor* (1867) ciklus IV. versére. Arany, 2003, 414.
[36] Mivel a szocialista realizmus megvalósítója a költészetben Petőfi Sándor volt, ezért Arany realizmusának hangsúlyozása végső soron a Petőfihez való kötést erősítette tovább.
[37] Lukács György (1885–1971): filozófus, esztéta. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron, Budapesten, Berlinben folytatta. Az I. világháború előtt a *Nyugat* munkatársa. A Tanácsköztársaság ideje alatt különböző állami tisztségeket töltött be. A két világháború között Moszkvában és Berlinben élt, 1945-ben visszatért Magyarországra. 1945–1949 között a budapesti egyetemen tanított (esztétika, kultúrfilozófia). 1949-ben nézeteit jobboldali elhajlásnak minősítette a párt hivatalos irányvonala és önkritika gyakorlására szólította fel (ún. Lukács-vita) (Markó főszerk., 2002, III, 333–334.).

jesedésének tekinthető (Lukács, 1947, 492.).[38] Az ismeretterjesztés és politikai nevelés szövegeiben a Lukács-féle értelmezés hőse jelenik meg, aki nem egyéni teljesítményéért, hanem típusként válik fontossá. „Így válik Toldi Miklós – mint Lukács György kimutatta – népeposzi hőssé. Sorsában egy egész osztálynak, a parasztságnak a feltörekvési vágya van belesűrítve, egyéni célja és élete összeforr a közösség céljaival, törekvéseivel, életével” (Horváth, 1954, 43.).

Arany János versei a tudományos materialista világnézet szolgálatában

Az új, szocialista kultúra kizárólagossá tételének igénye magában hordozta a szocializmus előtti időszak kultúrájának eltörlését. A szovjet M. P. Kim így fogalmazott: „A burzsoá kultúrának eszmei tartalmát a tudománytalan vallásos-idealista világnézet és a kizsákmányoló ideológia dominálása jellemzi, s ezért elvetendő. A kultúrforradalom azt jelenti, hogy a kultúra teljesen megszabadul a tudománytalan világnézet és a népellenes ideológia uralmától, s a tudományos materialista világnézet és a haladó szocialista ideológia: a marxizmus-leninizmus alapján fejlődik” (Kim, 1961, 739.). A szocialista országokban szovjet mintára meghonosított népművelés tudományos ismeretterjesztő munkája a lakosság műveltségi szintjének emelése mellett a tudományos materialista világnézet elterjesztéséért is felelős volt (vö. Halász, 2013, 23–26.; Ispán, 2017, 328., 339.). A világnézeti nevelés szükségessége azon a tézisen alapult, miszerint a kapitalizmus uralkodó osztályai szántszándékkal tartották tudatlanságban az alávetett osztályokat, hatalmuk megőrzésének érdekében. A tömegeket főleg a természettudományos ismeretek megszerzésében akadályozták: „[…] a természettudományok megismerésének lehetőségét a volt uralkodó osztály elzárta a magyar nép elől. Elévült mesék, hamis tételek segítségével tartotta a magyar dolgozó népet szellemi rabságban. Ez az állapot gátolja további fejlődésünket” (Tanner, 1949, 1, 2.). A természettudományos ismeretek megszerzése ezen érvelés szerint segíti az ún. vallásos-idealista világkép felbomlását, hiszen a természettudomány eredményei a tudományos materializmus rendszerét támasztják alá.[39] A természettudományos ismeretterjesztés előadóinak tisztában kellett

[38] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Lukács Gyulai Pált és Szerb Antalt teszi meg értelmezése előfutárának.

[39] „Természettudományos előadásaink legfontosabb célkitűzése, hogy segítsük felszámolni az emberek gondolkodásában még igen nagy mértékben meglévő babonás, vallásos és csodákon alapuló hiedelmeket. Be kell bizonyítanunk azt az évszázados marxi megállapítást, hogy a »vallás ópium« s a mi viszonyaink között a háborús törekvéseknek és az imperialista ideológiának hordozója” (Keresztes, 1952, 6.).

lenniük azzal, hogy munkájuk a világnézeti harcban való részvétel miatt válik igazán fontossá. A *Művelt Nép* 1952. évi októberi száma így adott iránymutatást számukra: „Minden előadónak tudnia kell, hogy minden előadása a klerikális reakció ellen vívott harc egy ütközete" (Keresztes, 1952, 6.). A tudományos materialista világnézet elterjesztéséért folytatott küzdelem kifejezetten vallás- és egyházellenes éllel folyt. A klerikális reakció ugyanis a hatalom szemében a legfőbb ideológiai támogatója a mindenkori kizsákmányolóknak és a fejlődés legnagyobb ellensége.[40] A falusi osztályharc paradigmája szerint a klerikális reakció vidéken a falusi kizsákmányolónak tekintett *kulákok*kal[41] alkotott erős szövetséget (Huhák, 2013, 78.). A falusi pap–kulák páros a hatalom propagandájában az eltörlendő múlt képviselője, a haladás akadálya volt.[42] Nem véletlen tehát, hogy a vallás- és egyházellenesség a népművelési munkában különös hangsúlyt kapott.

Arany János életművéből az egyházellenes propaganda a *János pap országa* (1848) című költeményt emelte ki, és tette a költő „hatalmas antiklerikális szatírájává" (Pándi, 1952a, 117–120.).[43] A *János pap országa* nem önmagáért vált érdekessé az ideológia számára, hanem mert fel lehetett használni annak igazolására, hogy az egyház képviselői, a papok a szocializmus ellenségei. Érdemes visszatérnünk ahhoz a gondolathoz, hogy a szocialista államokban a népművelés rendszerét a szovjet minta másolásával építették ki. A Szovjetunióban a szépirodalom változatos módokon való alkalmazása beépült az állami népnevelői munkába. Az előadóktól elvárt technika volt, hogy állításaik bizonyítására, szemléltetésére irodalmi példákat, anekdotákat, idézeteket használjanak fel. A követendő módszertant F. Matroszov foglalta össze brosúrájában, mely magyar nyelven 1950-ben jelent meg a Szikra Könyvkiadónál *Hogyan*

[40] „[…] az egyház és papjai elsősorban a valóság elkendőzése, az elnyomottaknak a kizsákmányolók rabságában tartása érdekében dolgoznak és arra törekszenek, hogy megállítsák a történelem kerekeit" (Bárd, 1956, 11.).

[41] A kulák terminus a kommunista hatalom propagandájának fogalma. A fogalmat a továbbiakban a könnyebb olvashatóság érdekében tanulmányomban kurziválás nélkül használom.

[42] Jobst Ágnes a *Szabad Nép* politikai napilap szövegeit elemezve állította össze azon kiszorító diszkurzív technikák tárházát, melyet a kommunista párt ellenségképeinek megalkotásához felhasznált. Az ún. temporális relációba állítás lényege a szerző szerint az, hogy a politikai erő a saját ideológiájával ellentétes nézeteket a múlthoz kapcsolja, ezáltal „[…] nemcsak a szembenálló politikai nézetek elavultságát sugallja, de egyben a velük való leszámolás természetes voltát is implikálja" (Jobst, 2009, 188.).

[43] A költemény azonos értékelésével találkozunk a *Művelt Nép* 1950. júliusi számában: „A főpapok hazaárulása késztette Arany Jánost a »János pap országa« című vers megírására. Itt Arany a papságot, mint a kizsákmányolás és a német elnyomás eszközét leplezi le. Csupa gúny és megvetés a hangja, mikor a népnyúzó, népbolondító papokról ír" (Horlai, 1950, 19.).

használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában címmel (Matroszov, 1950). Az irodalmi szövegek beépítésének gyakorlata Lenintől és az ő példáját követő Sztálintól eredt: „Vlamgyimir Iljics Lenin arra tanított, hogy »minden népnevelő és propagandista művészete abban áll, hogy a lehető legjobban tudjon hatni az adott hallgatóságra azzal, hogy számára bizonyos igazságot minél meggyőzőbbé, minél könnyebben elsajátíthatóvá, minél szemléltetőbbé és minél mélyebb hatásúvá tegyen«. Éppen ezért Lenin és Sztálin igen gyakran használják a szépirodalom ábrázoló eszközeinek hatalmas fegyverét.” (Matroszov, 1950, 23.). Magyarországon a népművelés szakfolyóirata, a *Művelt Nép* 1950 augusztusában ismertette az olvasókkal a Matroszov-féle iránymutatást.[44] A magyar nyelvű összefoglalás a szépirodalom fegyverként való alkalmazását emeli ki a szovjet szerző munkájából: „Irodalmi példák, anekdóták (!), idézetek felhasználása, az irodalmi szatíra erős fegyverének alkalmazása nagy eredménnyel jár a kapitalista ideológia maradványainak felszámolásában, a bürokratáknak, korrupt elemeknek, a társadalmi tulajdon elherdálóinak leleplezésében, tudatosítja a dolgozókban a szocialista építés óriási eredményeit, segít fellendíteni a termelést, megmutatja a jövő fényes távlatait” (Lukács, 1950). 1956 tavaszán a *Népművelés* folyóiratban *A szépirodalom és a materialista nevelés* címmel megjelent cikk összegezte és értékelte a szocialista népművelésnek e téren elért eredményeit és előrevetítette jövőbeli feladatait.[45] Az elmúlt nyolc év tapasztalatait összegezve a szöveg a szépirodalom felhasználását főként a falusi népművelés eszköztárában tartotta hasznos technikának.

> „Világnézeti kérdések felvetése a parasztság körében, tekintettel a paraszti dolgozók fogyatékos ismeretanyagára, elvontabb formában csak ritkán járhat eredménnyel. Éppen ezért a legfontosabb feladat, hogy parasztságunkat magas színvonalú, de egyszerű nyelvezetű könyvek olvasására rászoktassuk, olvasóvá neveljük. Az így szerzett ismeretek szolgálhatnak megfelelő alapul világnézeti kérdések felvetésére annál is inkább, mivel ezek tárgyalása a paraszti hallgatóság körében elsősorban konkrét szépirodalmi művekkel kapcsolatban lehetséges” (Bárd, 1956, 12.).

[44] A Matroszov-féle brosúra a népnevelésre, vagyis a lakosság körében rendszeresen végzett propaganda-tevékenységre vonatkozó útmutatás volt. A népnevelés szervei területi alapon a különböző szintű tanácsok, pártszervezetek propagandaosztályainak fennhatósága alá tartoztak Magyarországon (Huhák, 2013, 80–82.). A népnevelés feladata kifejezetten a politikai „nevelés” volt, bár ez, mint láttuk, a népművelés tartalmában is jócskán szerepet kapott. Matroszov brosúrája elsődlegesen a népnevelés témáját tárgyalta, de magyar recepciója módszertanát a népművelés terepén is hasznosnak tartotta népszerűsíteni.

[45] A szöveg a Rákosi-diktatúra vonalához való visszatérés politikai hangulatában keletkezett, ezért a korábbi évekhez (a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájának időszakához) képest ismét dogmatikusabb szellemben szólalt meg.

A *Népművelési Híradó* rendszeresen közölt segédanyagokat, műsorterveket a különböző ismeretterjesztő előadások megtartásához. 1950 decemberében az SzFTE sorozat a következő előadásokat kínálta a falusi hallgatóság számára: *Babonákról és csodákról*, *A természet átalakítása a Szovjetunióban*, *Az ember legyőzi az aszályt*, *Fejlett ipar, gazdag erős ország*. A folyóirat aktuális száma az előadásokhoz kidolgozott műsorterveket ajánlott a népművelők számára, azzal a céllal, hogy felkeltse a falusi lakosság érdeklődését az SzFTE alkalmai iránt, valamint igazolja és erősítse az elhangzó tartalmat.

> „A Szabad Föld Téli Esték e havi látogatásainak tapasztalata szerint ügyvezetőink kevés helyen használták föl a megadott műsorterveket és megelégedtek egy-egy szavalat vagy vers előadásával. Szükséges, hogy nagyobb súlyt helyezzünk az SzFTE műsoraira, mert ezzel is növelhetjük annak vonzerejét, hatását."[46]

A *Babonákról és csodákról* címet viselő, természettudományos ismeretterjesztő előadáshoz mellékelt műsor első tétele Arany János *A bajusz* című verse volt.

Mielőtt Arany versének áthangolását részletekbe menően megvilágítanánk, érdemes megvizsgálnunk a *Babonákról és csodákról* című előadás vezérfonalának tartalmát (Babonákról, 1951). A vezérfonal szövege – mivel azt kifejezetten a falusi népművelés munkájának irányítására adták ki – elsősorban annak forrása, hogy a tudományos materialista világképet terjeszteni kívánó hatalom hogyan tekintett arra a közegre, ahová az előadást el szerette volna juttatni: a falusi életvilágokra. A kiszorítandó világnézet ábrázolásában a babonákban, hiedelmekben való hit mellett a vallásosság vált hangsúlyossá. Ezzel összefüggésben a népművelési munka az „imperialista zsoldban álló papok" és a kulákok befolyása elleni küzdelemként volt felfogható, hiszen „[…] a maradiság, a babona a régi úri világ és az imperializmus szövetségese, azok érdekeinek szolgálója" (Babonákról, 1951, 6.). A vezérfonal nevelő szándékkal pellengérre állítja azokat a babonákat, melyeket a népművelés a természettudományos ismeretterjesztés eszközével a falusi társadalom világképéből kiirtani igyekezett. A szöveg szerint a falvakban élő hiedelmek között megtalálhatjuk például a visszajáró halottakhoz, a lidércnyomásos álmokhoz, halottlátáshoz fűződő képzeteket. A babonák elleni harcban nagy hangsúlyt kapott az egészségügyi felvilágosító munka. A „kuruzslás helyett tudományos gyógyítás" jelszava alatt folyó kampány az orvosi vizsgálatokon való részvételt népszerűsítette és az orvostudomány hitelét igyekezett növelni, ezzel együtt töreke-

[46] Szabad Föld Téli Esték műsorai. *Népművelési híradó*, 1950, 14, 10.

dett a gyógyító specialisták („javasasszonyok”, „kuruzslók”) kiszorítására is. A vezérfonal kimutatja, hogy az időjárásjósló napokhoz, a néphit jeles napjaihoz kötődő szokásokban, és ehhez kapcsolódóan a mezőgazdasági munkák ütemezésének rendjében „hamis felfogás” tükröződik. Az egyes példák leírását a szövegben rendre az említett jelenség természettudományos magyarázata, a nehézség vagy veszély tudományos alapokon történő megoldásának, elhárításának leírása követi. A szöveg hangvétele és az illusztrációk ábrázolásmódja gyakran gúnyos, igyekszik nevetségessé tenni a hatalom ellenségeit, akiket a maradi nézetek képviselőiként jelenít meg (*1. kép*).

> „A trágyahordásnál az a babonás szokás terjedt el egyes helyeken, hogy a gazda, ha csak egy marékkal is trágyát lop a szomszéd földjéről s azt átdobja a sajátjára, hasznosabb lesz a kihordott trágya. Ez persze mitsem (!) használ a földnek. Egyedül a kulák jutott munkanélkül (!) jobb földhöz, amikor kiadta földjét megművelésre. A kulák valóban a más földjéről lopta a trágyát, de nem marékkal, hanem szekérszámra.” (Babonákról, 1951, 13.)

1. kép „Vannak még ma is, akik azt hiszik, hogy a káposztát holdtöltekor kell vetni, mert akkor olyan kövérek lesznek a fejek, mint a hold.”

A nevetségessé tétel a vallásos-babonás világkép üldözésekor gyakran használt, kedvelt eszköz volt. A *Művelt Nép* 1950-es évfolyamának októberi számában megjelent, a babonákban való hitet a tudományos ismeretszerzéssel és tanulással szembeállító karikatúra feliratából láthatjuk, hogy a gúnynak a propagandisztikus tartalom megjelenítésében fontos szerepet szántak: „Nevess rajta – harcolj ellene!" (*2. kép*) Szintén a természettudományos ismeretterjesztés „babonairtó" törekvéseit mutatja a *Ludas Matyi* szatirikus hetilapban 1951. február 2-án *Babona-begyűjtés* címmel megjelent szöveg, mely a Magyar Vöröskereszt vidéki felvilágosító munkája során szerzett tapasztalatairól számol be, kiegészítve a szerkesztők ironikus megjegyzéseivel. „Diósviszló: A tályogot úgy gyógyítják, hogy megvárják, míg evés közben véletlenül kiesik a beteg szájából egy morzsa, azt napkelte előtt kiviszik a legközelebbi keresztútra és magukon keresztüldobják. Ha nem néznek vissza, a beteg meggyógyul. (Visszanézni azért nem szabad az illetőnek, mert akkor meglátja, hogy ott áll az egész falu és röhög rajta.)"[47]

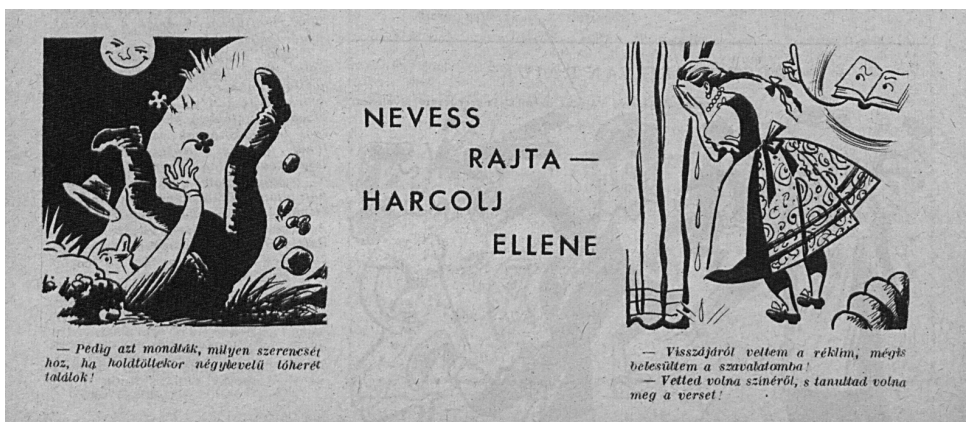

2. kép „Nevess rajta – harcolj ellene!"

Hogyan lett Arany János verséből a természettudományos ismeretterjesztés „babonaellenes" hadjáratának eszköze? A kontextus megrajzolásához érdemes visszatérnünk az SzFTE irodalmi ismeretterjesztő munkájához, és az Arany János életét és költészetét bemutató előadás Horváth Károly-féle vezérfonalának szövegéhez. A költő elbeszélő költeményeinek egy csoportjáról, *A Jóka ördöge* (1851), *Az első lopás* (1853), a *Fülemile* (1854), *A bajusz* (1854) versekről a vezérfonal azt igyekszik bizonyítani, hogy ezeken a verseken keresztül a rossz példa pellengérre állításával a költő nevelni szerette volna a falusi embereket,

[47] Babona-begyűjtés. *Ludas Matyi*, 7, 5, 1951. február 2. 7.

ezzel azt sugallva, hogy Arany műveiben a szocialista népművelés elődjére ismerhetünk rá.

> „A néphez akar szólni az önkényuralom alatt azokban a hosszabb elbeszélő műveiben, melyben a nép között előforduló hibák gyógyítására törekszik. A fülemüle füttyén pörösködő Péter és Pál gazda történetében a rossz szomszédság káros szokása ellen emeli fel szavát. »A bajusz«-ban meg a kopaszszájú Szűcs György bátya (!) a cigányok babonájára hallgat, de meg is járja alaposan: Szűcs Györgyöt egy nagy kádba ültetik azzal bíztatva, hogy majd »ráolvasással« megnövesztik a bajszát, s míg az a kád fenekén kushad, a cigányok kirabolják a házát. Hát »Az első lopás« Gazdag Imréje! Az ő sorsa meg azt példázza, hogy ha megtéved is az ember fiatalkorában, de utána becsületesen dolgozik, a hibáját helyrehozhatja! Gazdag Imre felesége is meggyógyul, mert nem javasasszony kuruzsolja, hanem tudós orvos gyógyszere gyógyítja ki bajából! S az asszonyok is tanulhatnak Judit asszony példájából, aki olyan házsártos volt, hogy még az ördög sem tudott kijönni vele, nemhogy szegény Jóka bátyja!” (Horváth, 1951, 25.)[48]

Az SzFTE 1950. évi decemberi, *Babonákról és csodákról* előadásához készített műsortervben a fenti versek közül *A bajusz* kapott helyet. *A bajusz*, mint láthattuk, a népművelés számára a hiszékeny, a babonát az ész elé helyező ember kifigurázásának története, így alkalmas volt arra, hogy előadása a materialista világkép elterjesztését célzó, természettudományos ismeretterjesztő előadáshoz ajánlott műsor első tétele lehessen. A kontextus szempontjából sokatmondó, ha megvizsgáljuk, hogy milyen társaságba keveredett Arany a műsortervezeten keresztül. Második műsorszámként a *Népművelési Híradó* Fehér Klára *Jámbor Jeremiás* című írását ajánlotta az előadók figyelmébe. A rövid, egy jelenetből álló színdarab a tanyasi dolgozó parasztasszony, a kulákasszony, egy álruhás biciklis szerzetes (Jámbor Jeremiás) és az orvosnő párbeszédén keresztül bizonyítja be, hogy az egyház képviselői és a kulákok el akarják zárni az orvostudomány eredményeit a parasztság elől (de ez alkalommal nem járnak sikerrel). A darabot a Népművelési Minisztérium szeptemberi műsorfüzetében találhatták meg az érdeklődők (Fehér, 1950). Szintén a városi és falusi kultúrcsoportok részére kiadott szeptemberi műsorfüzetben jelent meg a harmadik tétel, Urbán Ernő *Esőcsinálók* című verse, melynek az előbbi példához hasonló a témája: a papság igyekszik tudatlanságban tartani a falusi népességet

[48] Az idézett részletet Horváth Károly az 1954-es vezérfonalba szó szerint átemelte (Horváth, 1954, 24–25.).

(Urbán, 1950). A műsorterv a *Békefront* című kórusmű eléneklésével zárult (Zsarov – Tulikov – Frank, 1950).

Van azonban még egy további adalék, ami láthatóvá teszi *A bajusz* babonaellenes pályafutásának hátterét. Barta János 1953-as, Arany János életét és életművét összegző monográfiájában e verssel kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy „[…] A bajusz gőgös, dologtalan nagyparaszt típusa" (Barta, 1953, 104.). Maga Arany így jellemzi az elbeszélő költemény főhősét: „Ami pedig Szűcs György gazdát / Máskülönben illeti: / *Nem bolond* ember volt ám ő: / Ládájába' pénz, egy bögre, / Azonkívül juha, ökre / És – szamara volt neki" (Arany, 2003, 296.). A fenti idézetből sejthetjük, hogy a főszereplő módos volta adott egyrészt alapot arra, hogy a szocialista értelmezés alakjában a hatalom falusi ellenségét, a kulákot lássa. A szovjet eredetű kulák fogalom magyarországi átvételéről – Bolgár Dániel kutatásaiból – tudjuk, hogy a terminus Magyarországon a népi írók, szociográfusok munkáiban jelent meg először az 1930-as években, nem sokkal a szovjet kulákellenes propaganda megindulása után. A Rákosi-diktatúrában a nagygazdaellenes politizálás falusi kizsákmányolóként, dolgoztatóként (a dolgozó ellentéteként) határozta meg a kulákot. Bolgár Dániel azonban azt is kiemeli, hogy a kulák fogalom már a népi írók és szociográfusok munkáiban „elnyeri" a később is meghatározó személyiségjegyeit, és a sajátos kulák test ismertetőjegyeit (Bolgár, 2008, 52–67.). Az 1950-es évek kulákellenes propagandájában a kulák megjelenését, alakjának sajátosságait meghatározó verbális készlet nagyrészt a kövérség szemléltetésére épül. A kulák szinonimájaként használt zsírosparaszt, hájas gazda, vagy csak egyszerűen zsírosék az ellenség testének visszataszítóvá tételét szolgálták. Claude Fischler a kövérség szimbolikájáról értekezve megállapította, hogy a kövérséghez kapcsolódó negatív értékítéletek nem esztétikai, hanem morális ítéletei a társadalomnak. A javak megosztásának rendjét be nem tartó, a többieknél többet fogyasztó személy normaszegőként jelenik meg a közösség előtt, mert ezzel a társadalmi együttélés szabályainak szegül ellen (Fischler, 1996, 144–148.). A szocialista állam magáról az egyenlőségen alapuló társadalom megteremtőjének képét igyekezett felállítani, ahol nincsenek szélsőséges vagyoni különbségek. A kulák – aki kizsákmányolóként éppen az egyenlőség megvalósítása ellen dolgozik, és mások rovására gyarapodik – a javak elosztásában szélsőséges egyenlőtlenséget eredményez. Magyarországon az 1950-es évek első felének agrárpolitikája válságot eredményezett az élelmiszerellátásban, a hatalom pedig a kiélezett helyzet feszültségeit igyekezett a nagygazda-réteg ellen irányítani (Tóth, 2016, 650.). A propaganda a kulák testének ábrázolásával erősíteni kívánta az ellenségre ruházott jellemzőket, és ezzel bizonyítani kívánta az ellene való fellépés jogosságát. Jól szemlélteti ezt az 1953-as, *Átáz ellenségünk a kulák* című, az SzFTE előadássorozathoz készült diafilm, mely Lenint idézve jelent ki ok-okozati viszonyt a kulák jelleme

3. kép „Ádáz ellenségünk a kulák!”

és testi adottságai között. (*3. kép*) A diafilm szövege szerint a kulákok „[…] parasztok és éhező munkások vérén híztak kövérre.”[49]

Térjünk vissza Arany János verséhez! Arany így folytatja Szűcs György jellemzését: „Sőt az is szent, hogy már régen/ Ott ülne a bírószéken,/ Hasa, hája, kéknadrága…/ Minden kész e méltóságra:/ De mit ér, ha nincs bajusz!” (Arany, 2003, 296.) A főszereplő testi jegyeinek leírása tovább erősíti a szocialista értelmezést, melyben Szűcs Györgyöt kulákként azonosítják. Olyannyira meghatározónak érezte a párhuzamot a népművelésben megszólaló propaganda, hogy az 1954-ben a Magyar Fotó Dia-osztálya által kiadott, Arany János költeménye nyomán készült *Bajusz* című diafilm képi világában ez az értelmezés válik meghatározóvá.[50] A diafilm szövege tisztán az Arany-vers, jelenetek szerint képkockákra tördelve, ahol a propagandisztikus tartalom a vizualitás

[49] *Ádáz ellenségünk a kulák*, 1953, 9. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya – Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=3020. (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)

[50] *Bajusz*, 1954. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya. http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=423 (Utolsó letöltés: 2018. október 11.) A rajzoló, Korcsmáros Pál munkáját a népművelés szövegeihez hasonlóan nem tekintem önmagában értékelhető egyedi teljesítménynek.

4. kép Bajusz, 1954. Diafilm Arany János költeményéből

szintjén jelenik meg azáltal, hogy Szűcs György alakja, testalkata és ruházata minden részletében a kulákellenes karikatúrák ábrázolásmódja szerint készült el (*4. kép*). Takács Róbert a *Ludas Matyi* szatirikus hetilapban 1949–1956 között megjelenő politikai karikatúrákat elemezve az állandó figurák szerepeltetésére és azok jellegzetességeire hívta fel a figyelmet: a Kulák, Zsíros gazda, Hájas gazda rendszerint köpcös, kövér, harcsabajszú, pipázó alak, aki fekete csizmát, kalapot visel, tekintete aljas és rosszindulatú (Takács, 2003, 53–55., vö. Huhák, 2013, 83.; Tóth, 2016, 649–650.).

Milyen hasznot remélhetett a népművelés hangján megszólaló propaganda abból, hogy Arany főhőséből kulákot csinált? A választ abban kereshetjük, hogy a kulák alakja a maradiság és a babonaság elkötelezett híveként, a szocialista fejlődés ellenségeként jelent meg a propagandában. A „cigányok babonájának" hitelt adó és azért büntetését elnyerő Szűcs György története így végső soron a kulák alakját tette nevetségessé, és megerősítette azt a tézist, hogy a kulák a tudományos materialista világkép terjesztésének akadálya és a népművelés természettudományos felvilágosító tevékenységének ellenpontja. A képi világ az adott kontextusban többlettartalom hordozójává vált, és tette ezáltal Arany János szövegét a falusi osztályharc eszközévé.

Összegzés

Arany János életrajzában és életművében azokat a csomópontokat, amelyek mentén beilleszthető volt a szocialista irodalmi kánonba, természetesen nem a szocializmus találta ki. A népművelés különböző válfajai által a „dolgozó nép” elé tárt Arany-kép vonásai több esetben már meglévő értelmezési hagyományokat követtek. Arany kanonizálása forradalmiságának és népiességének kiemelésével történt meg, a költő életének alakulásában, művei születésében meghatározó és mintaadó szerepet tulajdonítva Petőfi Sándornak. A marxista-leninista irodalomszemlélet a költő életművének értékeléséhez a hangsúlyokat szélsőséges mértékben eltúlozta, és kizárólagossá tette saját értelmezését. Arany egyes szövegeiben a szocialista népművelés saját előképét kívánta felmutatni, tovább erősítvén az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, és a szocializmus törekvéseinek genetikus összetartozásáról szóló elképzelést, mely a centenárium évében, a történelmi események emlékezetének és értelmezésének kisajátításával született meg. A szovjet mintát követő népművelés a materialista világkép elterjesztéséért vívott küzdelemben igyekezett a kánonba illesztett irodalmi szövegeket – így Arany verseit is – nemcsak az irodalmi ismeretterjesztésben, hanem az ideológiai harcban is hasznosítani. *A bajusz* című verset ennek megfelelően a propaganda a falusi osztályharc kontextusában értelmezte újra, és jelenítette meg a népművelés tevékenységének segítségével.

IRODALOM

A CENTENÁRIUM

1948 *A centenárium eseménynaptára*. Budapest, Történelmi Emlékbizottság.

AJÖM

1951a *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1951b *Arany János Összes Művei* II. *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952a *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952b *Arany János Összes Művei* VI. *Zsengék, töredékek, rögtönzések.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953a *Arany János Összes Művei* IV. *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953b *Arany János Összes Művei* V. *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János

1950 *Válogatott költeményei.* Budapest, Franklin Könyvkiadó.

1952 *Válogatott művei* I. Sajtó alá rendezte Barta János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953a *Válogatott művei* II. Sajtó alá rendezte Barta János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953b *Válogatott művei* III. Sajtó alá rendezte Barta János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953c *Válogatott művei* IV. Sajtó alá rendezte Barta János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955a *Összes költeményei* I. Sajtó alá rendezte Keresztúry Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955b *Összes költeményei* II. Sajtó alá rendezte Keresztúry Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955c *Összes költeményei* III. Sajtó alá rendezte Keresztúry Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

2003 *Összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Szerk. Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

Babonákról

1951 *Babonákról és csodákról*. Szabad Föld Téli Esték Füzetei. Budapest, Népművelési Minisztérium.

Balázs Eszter

2009 A Magyar Figyelő frontembereinek bírálata és az értelmiségi szolidaritás példái a Nyugat íróinál. In: Angyalosi Gergely – E. Csorba Csilla – Kulcsár Szabó Ernő – Tverdota György (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról.* 163–177. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Balázs István – Vincze János

1956 Érdekes tanulságok a TTIT munkájáról. *Népművelés*, 1956, 10, 28–29.

Bárd Miklós

1956 A szépirodalom és a materialista nevelés. *Népművelés*, 1956, 2, 10–13.

Barta János

1953 *Arany János*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

Bence László
1955 Tudományos ismeretterjesztés és harcos materializmus. *Népművelés*, 12, 744–748.
Bisztray Gyula
1959 Az Arany János-kiadások rostája (1883–1959). *Magyar Könyvszemle*, 75, 1–4, 23–46.
Bolgár Dániel
2008 A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. 50–93. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
Czigány Lóránt
1990 *Nézz vissza haraggal. Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*. Budapest, Gondolat Kiadó.
Dávidházi Péter
1998 *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára.* Budapest, Argumentum Kiadó.
Dégh Linda
1952 *A szabadságharc népköltészete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Fehér Klára
1950 Jámbor Jeremiás. Jelenet. *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúrcsoportok részére* (szeptember). 85–90. Budapest, Népművelési Minisztérium.
Fischler, Claude
1996 A kövérség szimbolikája. (Ford. Ádám Péter.) *Café Bábel*, 20, 135–153.
Földiák András
1996 A Magyar Művelődési Intézet ötven évének öt korszakából. *SZÍN*, 2, 2–7.
Gellért Oszkár
1952 Hét évszázad magyar versei. *Művelt Nép*, 4, 22.
Genette, Gérard
1996 Transztextualitás. *Helikon*, 1–2, 82–90.
Gerő András (szerk.)
1998 *Az államosított forradalom.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
Gyarmati György
1998 *Március hatalma – A hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, Paginarium Kiadó.
Halász Csilla
2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.

Horlai Györgyné
1950 Arany János. *Művelt Nép*, 1950, 5, 19–20.
Horváth Károly
1951 *Arany János. Vezérfonal falusi SzFTE és városi előadók számára.* Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társulat.
1954 *Arany János. Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára.* Budapest, Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat.
Horváth Márton
1950a *Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
1950b Lobogónk: Petőfi. In: Uő: *Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok*. 185–208. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
Huhák Heléna
2013 „Ne higgy a kuláknak!" Nagygazdaellenes propaganda a Rákosi-korszakban. *Kommentár*, 4, 74–89.
Huszti Dénes
1948 *Centenárium*. Budapest, Hungária Nyomda.
Ispán Ágota Lídia
2017 Cultured Way of Life Depicted in the Hungarian-Language Press. In: Demski, Dagnosław – Kassabova, Anelia – Sz. Kristóf Ildikó – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *The Multi-Mediatized Other: The Construction of Reality in East-Central Europe 1945–1980*. 326–355. Budapest, Éditions L'Harmattan.
Jobst Ágnes
2009 Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In: Kunt Gergely – Ö. Kovács József (szerk.): *A politika társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* 179–191. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.
Kaposi Ferenc
1948 *Szegény ember vagyok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
1949 Paraszti hozzászólás a falu népnevelési ügyéhez. *Népművelési Híradó,* 1, 2.
Kardos Tibor – Szauder József
1953 Hét évszázad magyar versei. *Irodalomtörténet*, 41, 1–2, 229–234.
Kelemen János
1952 Arany János. *Művelt Nép*, 10, 13.

Keresztes Mihályné
1952 Az őszi-téli oktatási évad. *Művelt Nép*, 10, 6–7.
Kim, M. P.
1961 A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban. *Századok*, 95, 4–5, 738–745.
Klaniczay Tibor – Komlós Aladár – Lukácsy Sándor – Pándi Pál – Szász Imre (szerk.)
1951 *Hét évszázad magyar versei.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Landgraf Ildikó
1998 Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulójára*. 115–129. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
Lukács György
1947 A százéves Toldi. *Fórum*, 7, 489–503.
Lukács József
1950 F. Matroszov: Hogyan használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában? *Művelt Nép*, 6, 18.
Lukácsi Sándor – Patai Endre – Szabó Endre (szerk.)
1948 *Negyvennyolctól negyvennyolcig. A magyar ifjúság könyve.* Budapest, Magyar Ifjúság Népi Szövetsége.
Margócsy István
2007 „…Ikerszülöttek, egymás kiegészítői…”. (Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja). In: Uő: *„Égi és földi virágzás tükre…”. Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszról.* 125–164. Budapest, Holnap Kiadó.
2008 Kultikus ünnep és hatalom. *Jelenkor*, 51, 2, 173–178.
Markó László főszerk.
2002 *Új magyar életrajzi lexikon* III–IV. Budapest, Magyar Könyvklub.
2004 *Új magyar életrajzi lexikon* V. Budapest, Magyar Könyvklub.
Marx, Karl – Engels, Friedrich
1983 *A Kommunista Párt kiáltványa.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
Matroszov, F.
1950 *Hogyan használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
Milbacher Róbert
2009 *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, Ráció Kiadó.

Pándi Pál
1952a *„Hazug álmok papjai szűnnek”. A magyar költészet antiklerikális hagyományai*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
1952b *„Urak, papok dölyfét, ím eleget tűrtük…”. Antológia a magyar irodalom antiklerikális hagyományaiból*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Petőfi Sándor
2008 *Összes költeményei 1847*. Sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Révai József
1950a A Művelt Nép megjelenéséhez. *Művelt Nép*, 1, 1–2.
1950b *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
1950c A forradalom költője. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 61–82. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
1950d Petőfi Sándor. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 83–93. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
1950e Emlékbeszéd Petőfi Sándorról. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 94–102. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
[Somlyó György]
1950 [Előszó.] In: *Arany János válogatott költeményei*. 1–4. Budapest, Franklin Könyvkiadó.
Straub F. Brúnó
1953 A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatról. *Művelt Nép*, 2, 5.
Szendrő Ferenc (szerk.)
1948 *1848–1948. Száz év a szabadságért*. Budapest, Dolgozók Kultúrszövetsége.
Szilágyi Márton
2017 *„Mi vagyok én?” Arany János költészete*. Budapest, Kalligram Kiadó.
Takács Róbert
2003 Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. *Médiakutató*, 1, 45–60.
Tanner József
1949 Központi feladataink. *Népművelési Híradó*, 1, 2.
Tompos Krisztina
2018 A centenáriumi gyűjtés. A néprajztudomány kihívásai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc századik évfordulóján. In: Havay Viktória – Veress Dávid (szerk.): *Varietas delectat. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. 25–44. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

Tóth Judit
2016 Kulaks in Political Cartoons of the Rákosi-Era. In: Radu, Sorin – Budeanca, Cosmin (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. 637–655. Berlin, LIT Verlag.
Urbán Ernő
1950 Esőcsinálók. In: *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúrcsoportok részére* (szeptember). 81–84. Budapest, Népművelési Minisztérium.
Vámos Gabriella
2018 Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában. A Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése. In: Havay Viktória – Veress Dávid (szerk.): *Varietas delectat. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. 45–59. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.
Vihar Béla (összeáll.)
1951 *Toldi. Szemelvények Arany János költeményéből*. Budapest, Népművelésügyi Minisztérium – Magyar Fotó Diaosztálya.
Zolnay Vilmos
1952 Pándi Pál: „Hazug álmok papjai szűnnek”. A magyar költészet antiklerikális hagyományai. *Művelt Nép*, 1952, 7, 25.
Zsarov, A. – Tulikov, Sz. – Frank László
1950 Békefront. In: *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúrcsoportok részére* (október). 101. Budapest, Népművelési Minisztérium.

Képek forrása

1. kép: Babonákról, 1951, 13. Kép forrása: Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, 210.676
2. kép: Nevess rajta, harcolj ellene! *Művelt Nép*, 1950, 10, 30. Kép forrása: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár. Folyóiratok, P4r574.
3. kép: *Ádáz ellenségünk a kulák*, 1953, 3. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya – Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. Kép forrása: http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=3020. (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)
4. kép: *Bajusz*, 1954. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya. http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=423 (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)

Ágnes Eitler

THE „RE-TUNING" OF JÁNOS ARANY'S LIFE AND WORK IN POPULAR EDUCATION IN THE 1950S

In 1948, in the year it came to power, the Hungarian Communist Party started building its legitimacy – using the occasion of the centenary anniversary – by appropriating the legacy of the Revolution of 1848. The need for a revolutionary transformation of culture heralded the advent of the scientific materialistic worldview. The system of popular education, created as a channel of the cultural revolution, conveyed the results of the various branches of science and arts combined with the rhetoric of political propaganda to the „working people". Revolutionism, which the Marxist view of history elevated to prominence, soon gained ground in the interpretation of Hungarian literary history as well through the compilation of „advanced literary traditions". Public educators' literary presentations in villages and cities, articles, and cheap publications published in large quantities all served to promote this central principle.

The presenter examines the representation and interpretation of János Arany's life and work in the different textual and visual products of popular education. In the image of Arany mediated by slide films and newspaper articles, certain junctures and directions of the poet's biography, used as guidelines of the presentations, were emphasized in order to fit Arany into the line of „poets of freedom". Publications intended for the cultural and political education of the „working people" designated the mode of approach to the poet, the framework for the interpretation of his works. By way of the Arany poems used by popular educators for scientific education, the presenter draws attention to how text and visual representation became carriers of surplus content in a given context and a possible means of the „rural class struggle".

KÖTŐDÉSEK A FOLKLÓRHOZ – ÚJRAGONDOLT MŰFAJOK, SZÜZSÉK, MOTÍVUMOK

Mikos Éva

ARANY JÁNOS ÉS A HIEDELMEK[1]

Tanárom, Székács Csilla emlékének,
valamint Pócs Éva és kutatócsoportja tiszteletére

Azt a tényt, hogy Arany János számos művében alkalmazta hiedelemtudását, az irodalomtörténet régen regisztrálta. A szerző hiedelemismeretében a transzcendenssel való kapcsolatfelvétel társadalom- és művelődéstörténeti szempontból nagyon különböző megnyilvánulásai lelhetők fel. Hívő reformátusként jól ismerte a Bibliát, ami művei tucatjaiban tükröződik, de emellett közvetlenül tapasztalta, élte meg a népi/paraszti/parasztpolgári hiedelmeket is, aminek szintén számos művében, főként a balladákban adta tanújelét. Különösen az 1848 utáni években kísérte nagy érdeklődés a polgári otthonokban a késő középkor, kora újkor századaiba visszanyúló elit mágia, vagy ezotéria bizonyos irányzatait, így a spiritizmust, a nekromanciát. Az úgynevezett asztaltáncoltatással egy rövid ideig családja tagjai is kísérleteztek, ennek az élménynek is nyoma maradt Arany művészetén. A népinek, illetve elitnek nevezett mágia közt funkcionális különbség lényegében nincs, mindkét esetben az ősinek, réginek tartott mágikus világkép továbbéléséről beszélhetünk, a *homo religiosus* elemi igényeiről.

Ezúttal nem a hiedelemtudás Aranynál megtalálható töredékeinek forrását firtatjuk, nem az a kérdés, hogy mikor és hol jutott ezeknek a tudáselemeknek a birtokába, írásbeli vagy szóbeli forrásból szedte-e össze adatait, illetve, hogy összeállt-e a fejében valamiféle hiedelemrendszer. E ponton érdekesebb kérdésnek ígérkezik, hogy miképpen használta, hogy milyen vonatkozási rendszerekbe ágyazta hiedelemismereteit. Mindez egy folklorista szemével talán más összefüggéseket is megvilágíthat, mint amelyeket az irodalomtörténet, különösen az utóbbi években, szerencsésen feltárt.

Olyan példák következnek az alábbiakban, amelyek azt az általános felfogást egészítik ki, hogy Arany elsősorban a népiesség szempontjából, szövegeinek népibbé tétele céljából épített be népköltészeti vagy a folklórból is ismert elemeket költeményeibe. A népiesség szempontja elsődlegesnek tekinthető, ez az irányzat indította el őt a pályán, s a vele szemben támasztott elvárásoknak,

[1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

a „népköltővé" válásnak egy darabig maga is nagyon igyekezett megfelelni (S. Varga, 2005, 513–570.). Az alábbiak ugyanakkor arra próbálnak rávilágítani, hogy az említett elemek milyen sok egyéb célt is szolgálhattak az egyes művekben. Annál is inkább, mert a hiedelmek olyan területét képviselik a folklórnak, s erre Arany János élete és pályafutása is példa lehet, amelyek nem, vagy nem csak népi jellegűek. A modern társadalmakban, nagyvárosi környezetben, az interneten vagy a kora újkori arisztokrácia soraiban éppúgy élnek vagy éltek olyan képzetek, amelyeket a hiedelem, illetve a mágia fogalma alá utalhatunk, mint Arany János korának mezővárosi gazdái körében.

Az Arany-művek értelmezői, különösen folkloristák a hiedelmekre utaló nyomok megjelenését olykor egyfajta muzealizációs törekvésként regisztrálják, elbeszélő költeményeit, balladáit folklorisztikai adattárként kezelik (pl. Solymossy, 1917). Az ilyen előfeltevéseknek annál is kevésbé felelnek meg Arany költeményei, mivel a folklór-szüzséket, sőt még olykor a motívumokat is alaposan átalakította, saját szövegvilágához igazította a szerző.[2] Visszakanyarodva a korábbiakhoz, ahogy az egyes, a művekben megjelenő mese- vagy történeti monda-szüzsék és motívumok esetében is nehéz meghatározni azok forrását, úgy az a hiedelemmotívumok esetében sem mindig tudható, a szóbeliség épp úgy szerepet játszhatott, mint az írásbeliség, s a legtöbb esetben a kettő együttes hatásával számolhatunk.

A hiedelemtudást Aranynál elsősorban a szülőhelyén gyerekkorában, ifjúkorában a szóbeliségből szerzett ismeretei táplálhatták. Emellett azonban ismerte azokat a korszakban már nyomtatásban is megjelent folklórgyűjteséket, amelyekben hiedelemtörténetek is helyet kaptak.[3] Ez esetben sem hagyhatjuk figyelmen kívül a populáris olvasmányokat, amelyeket Arany gyerekkora óta olvasott, s amelyek számos elbeszélő művének szüzsé-forrását jelentették (Voinovich, 1929, 14–22.; Scheiber, 1957, 1996). A korabeli ponyvanyomtatványok és kalendáriumok is gazdag tárházai a tévhiteknek, az elit és populáris mágiáról szóló írásoknak. A fentiek okán az egyes hiedelem-szüzsék és motívumok konkrét forrásának, előképének megtalálása szinte lehetetlen. Azokat az eseteket, ahol írott előzményekkel – többnyire ponyvai, kalendáriumi adatokkal – számolhatunk egy-egy Arany-mű kapcsán, a kutatás korábban már feltárta, s az egyes művek kritikai kiadásai is többnyire rögzítették azokat. A többi esetben feltehetően örök kérdés marad az egyes hiedelemelemek származása.

[2] Arany szüzsé-faragásaira lásd pl. Szilágyi Márton monográfiájának ballada-fejezetét: Szilágyi, 2017, 225–263.
[3] Mindenekelőtt Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*ját. Erről később bővebben.

Mire valók a hiedelmek?

A szájhagyományban élő vagy a közelmúltig még élt hiedelemtörténetek két világ határán, az égi és a földi, a tapasztalati és a transzcendens közötti keskeny mezsgyén játszódnak. A hiedelemtörténetekben hiedelemlények, például lidércek, ördögök, boszorkányok, táltosok, garabonciások alakítják a főszerepet, akik a túlvilág követei, s a földiek számára közvetítik az övéik üzenetét. Többnyire valamilyen különleges időszakban, például éjfélkor, karácsony éjjelén, esetleg megváltozott tudatállapotban, amilyen az álom, a révület vagy a tetszhalál, jelennek meg az embernek, és hajtják végre küldetésüket (Pócs, 1983). A túlvilágról visszatérő vagy a túlvilági erőkkel kapcsolatot tartó hiedelemlények a legjobb esetben is ambivalensen viselkednek. Sokkal több ártalmas cselekedetet hajtanak végre, mint segítőt, bár az utóbbira is van sok példa. Összességében azonban elmondható róluk, hogy kiszámíthatatlanok, megjelenésük gyanút, ijedelmet kelt.

A hiedelmek szövegiségükben ragadhatók meg: azáltal léteznek, hogy valaki beszél róluk, megfogalmazza őket. A szövegek formája ugyanakkor nem rögzített, a rövid elbeszélések nagy változatosságot mutatnak. A legtöbb hiedelem elbeszélése nem túlzottan kimódolt, kerek történet, ún. *fabulat*, hanem többségük *dite* vagy *memorat*, amelyek magukon viselik az élményszerűséget, az elbeszélő megindultságát, többnyire szaggatottak, töredezettek.[4] A hiedelmek imaginárius mivoltát bizonyítja, hogy a bennük szereplő lények legtöbbször arctalanok, a *lidérc*et vagy a *szépasszony*t senki nem tudná lerajzolni, mert a valóságban senki nem látta. Az antropomorf vagy zoomorf hiedelemlények ábrázolása is bajos, hiszen a nekik tulajdonított cselekedetek, például az átváltozás képessége is csak az elbeszélő gondolataiban létezik.[5]

A hiedelemvilágot és a vallást nem ellentétekként kell felfogni, hanem komplementer területekként, a hiedelmek ugyanis pont azokhoz a problémákhoz próbálnak meg valamiféle támaszt nyújtani, amelyekhez a tételes vallások, azok világképe és morális felfogása már nem ad elég fogódzót, illetve a vallásos magyarázat nem elégséges a hívek számára. A hiedelmek nagy változatosságot mutatnak felekezeti, valamint földrajzi értelemben is. A lokális hiedelemtudás és a hivatalos vallás helyben gyakorolt változatának szintéziséből létrejövő formákat *helyi vallás*nak nevezi az utóbbi évek szaktudománya (Hesz, 2008).

[4] A kategóriákat Carl Wilhelm von Sydow alkotta (1948). Lásd erről még Nagy, 1988.
[5] Ez persze nem tartja vissza a hollywoodi filmrendezőket attól, hogy változatos formában jelenítsék meg a hiedelemlényeket.

A hiedelmek igazi *aktívan kollektív* alkotások, vagyis egy közösség hiedelemtudását nagyrészt az adott közösség minden tagja ismeri, és jelentős részüket reprodukálni is képes – szemben mondjuk a mesével, amelyet passzívan kollektívnak tekinthetünk, hiszen előadóik specialisták, a közösség tehetséges tagjai (vö. Bogatirjov, 1986). Azonban a közösség minden egyes tagja kialakíthatja a saját, személyes szükségleteinek megfelelő hiedelemtudását, vagyis akárcsak az anyanyelvéből, azokat az elemeket tartja meg és használja, jelen esetben meséli újra, amelyek az ő élethelyzetének, életformájának stb. megfelelnek.[6]

A fent elmondottak együttesen eredményezhetik, hogy a hiedelmeknél nehéz kitartóbb, hosszabban fennmaradó folklór-jelenséget találni. A régies képzetek eltűnésével újabbak keletkeznek, ilyenek az ún. modern mondának – közismertebb angol terminussal *urban legend*nek – nevezett műfaj képviselői, amelyek az írott sajtótól kezdve a hálózati kommunikáció csatornáin keresztül sokféle hordozón terjedhetnek.[7]

A hiedelem-elbeszélés belső látás, képzelet, intuíció teremtménye, a szorongás és a kételyek, gyötrődések, konfliktusok feloldásának, kibeszélésének terepe. Ezért a hiedelem-elbeszéléseket lehetséges metaforikusan is értelmezni, az emberi szenvedés, kiszolgáltatottság, lelki sérülések, őrület, gonoszság, kegyetlenség, irigység, hiúság metaforáiként.

A hiedelemvilág olyan része a folklórnak, amely meglehetősen rejtőzködő, nehezen megfogható. Mivel a szövegek töredezettek, s a cselekmény is sokszor bizarr, visszataszító, az emberi gonoszság, a hátsó szándékok, a tudatalattiban rejtőző indulatok világába kalauzol, s általában nem ad megnyugtató választ a felmerülő kérdésekre, esztétikai kategóriákkal nehezen írható le. A fentieknek tulajdonítható, hogy a 19. században még nagyon kevés hiedelemadat gyűlt össze, a korszak írásbeliségében kevés ilyen történet lelhető fel. (Bár ebből a szempontból a korabeli sajtótermékek feltárása még előttünk álló feladat.) A hiedelemvilág kutatása csak a 19–20. század fordulóján indult meg, a nagyszalontai gyűjtést is koordináló Szendrey Zsigmond, illetve fia, Szendrey Ákos jóvoltából. Az első rendszeres hiedelemszöveg-gyűjtések a 20. század közepére tehetők. A hiedelmek kutatása a 19. században még szinte kizárólag a mitológia-re-

[6] Ezzel kapcsolatban nagyon tanulságos Keszeg Vilmos tanulmánya, amelyben egy apa és leánya vallásos képzeteit és hiedelemelbeszéléseit veti össze. A két, azonos településen, azonos családban élő személy tudása mennyiségi tekintetben szinte megegyezik, mindketten gazdag ismeretekkel rendelkeznek a témában, ugyanakkor a két narratívamező szinte alig fedi egymást (Keszeg, 1991).

[7] A hagyományos hiedelemvilág és a modern mondák közti hasonlóság, illetve folytonosság kimutatása adja a gerincét a modern monda témájáról írott egyik első monográfiának (Dégh, 2001).

konstrukciós törekvésekhez, illetve az ősvallás iránti érdeklődéshez kapcsolódott. Ezt a hagyományt az időközben intézményesülő folklórtudomány nehezen tudta maga mögött hagyni még a 20. században is.[8]

A köztes létezés, a totális fikcionalitás, a közösségi jelleg, valamint az emberi természet sötét oldalának reprezentálása egyaránt fontos Arany költészetében is. Ahhoz, hogy ezeket ábrázolni tudja, önálló világokat hozott létre elbeszélő műveiben, földtől-égtől elvonatkoztatva, ennek megteremtéséhez pedig gyakran hívta segítségül hiedelemtudását.

A halál, az elmúlás kérdése Aranyt egész életén át foglalkoztatta, folyamatosan újrafogalmazta kételyeit a feltámadással, a halál utáni élettel, illetve az elhunytakkal való kapcsolattartás lehetőségeivel összefüggésben (Dávidházi, 2017). Élete egy bizonyos szakaszában családja körében találkozott a spiritizmussal, az asztaltáncoltatással, bár a nyugat-európai és észak-amerikai modern mágia varázsa hamar elillant (lásd Tarjányi, 2002, 174–180.; Voigt, 2017). Ennek emlékét őrzi *A kép-mutogató* című vers egyik jelenete is:

Asztal-írás ötvenhatban
Vala itt-ott még divatban;
Kisded asztal egyik lába
Iró-eszközt rejt magába:
A körűl sereglenek,
Azzal írnak másvilági
Láthatatlan szellemek.

Szép ajak mond: „Gróf úr nem mer
Szóba állni a szellemmel."
Gróf mosolygva asztalhoz nyúl,
Csak érinti: asztal indúl,
Szalad ujja közt az ón,
S a papírra ez van írva:
Ismert kézzél: „Én, Verón."
(Arany, 2003a, 498.)

A hiedelmek, akár kiérlelt mondaszövegként (fabulat) fogalmazódnak meg, akár dite vagy memorat formájában, nehezen tipologizálhatók szüzsé szinten. Sokkal inkább segíti a rendszerezést és az eligazodást a kutató számára a motívumok szintjén való gondolkodás, annál is inkább, mert az egyes motívu-

[8] Új megvilágításba helyezi a kérdést Keszeg Vilmos (1999) tanulmánya.

mok kontaminálása szinte végtelen lehetőségeket rejt. Így a típusokba való rendszerezés nem képzelhető el kétdimenziós formában, ahogyan a népmese- vagy zenei dallamkatalógusok (típusmutatók) megjelenítik azokat, hanem inkább háromdimenziósan ábrázolható, s leginkább digitális módszerekkel.[9] Az Arany-művekben megjelenő hiedelemelemek sem szüzsé-ihletek vagy szövegihletek, hanem *motívum-ihletek*nek nevezhetők.[10] Egységes hiedelemkör nem bontakozik ki belőlük, azokra csak utalnak, arra számítva, hogy az olvasók egy része ismerheti a teljes hiedelemvilágot, amelyet adott motívummal igyekszik előhívni olvasójában a szerző.

Földtől, égtől elszakadva – a hiedelmek egyik szereplehetősége Arany balladáiban

E dolgozat nem elsősorban a balladai szöveguniverzum hiedelem-összetevőinek vizsgálatára vállalkozik, egyfelől ez a terület mind irodalmi, mind a folklór előképek szempontjából többszörösen feltárt, másfelől különösen az utóbbi időben, így az Arany bicentenárium kapcsán megjelent munkákban is nagy hangsúlyt kapott. Az utóbbi tíz évben megjelent tanulmányokban merőben újszerű kép rajzolódik ki az Arany-balladák világlátását, morális felfogását illetően.[11]

E tekintetben Milbacher Róbert Arany balladáinak tragikumfelfogását elemző könyvfejezetét tekintem irányadónak, amelyben a szerző megpróbálja leválasztani a másfél évszázadra hozzánőtt Greguss Ágost-féle tragikum-elméletet Arany János balladáiról (Milbacher, 2009, 199–223.). Ezzel nagy szolgálatot tesz a folklór kutatóinak is, hiszen az Arany-balladákra kialakított tragikum-elmélet nagyban befolyásolta a népballadák értelmezését is, még ha a Greguss által kialakított kategóriarendszer még annyira sem illik a szóbeliségben élő balladákra, mint az irodalmiakra. Milbacher Róbert a balladákat az emberi lélek legmélyén lakozó sötét erők megjelenítőiként értelmezi, bennük nem a klasszikus, Arisztotelésztől eredő tragikum-fogalom, a bűn és bűnhődés szabálya, hanem a teljes kiszámíthatatlanság és fékezhetetlenség szabály-

[9] Erről a kérdésről széles kitekintésben lásd Landgraf, 2006.
[10] Folklór-szövegihletekről lásd Csörsz, 2017a, b, c, valamint Csörsz Rumen István és Szilágyi Márton kötetünkben olvasható tanulmányait (Csörsz, 2018; Szilágyi, 2018).
[11] Ebből a szempontból az *Ágnes asszony*, az *Ünneprontók*, a *Tengeri-hántás*, a *Vörös Rébék* és a *Tetemre hívás* kerül leggyakrabban szóba. Az utóbbi időben *A hamis tanú*t, valamint a népmesei ihletésű *Bor vitéz*t emlegeti még a kutatás. Itt nincs mód ezeknek a műveknek a részletes elemzésére.

talansága érvényesül. Milbacher szerint Arany legtöbb balladája téren és időn kívül, valamiféle átmenetiségben, esetleg az ember tudatalatti mélységeiben játszódik. Ezzel nagyon közel jár ahhoz, amit a hagyományos paraszti kultúrák a hiedelemlények átmeneti, a fizikális téren és időn, valamint a moralitáson kívüli létezéséről gondolnak. A hiedelemtörténetek szintén a normális élet terén és idején kívül zajló eseményeket sűrítenek, amelyek során az emberek olykor vagy többnyire a hiedelemlényektől szörnyű kínzásokat kénytelenek elszenvedni, amelyekben a rosszindulat és a kiszolgáltatottság minden módozata megtalálható. Már e lények tevékenysége is értelmezhető metaforikusan, vagyis ők valójában az emberek egymás ellen elkövetett gaztetteinek megszemélyesítői, tehát nem saját jogon olyanok, amilyenek.[12]

Arany balladáinak jelentős része ezt a helyzetet, az emberi természet sötét oldalának való kiszolgáltatottságot, végső soron a Gondviseléstől való elhagyatottságot rögzíti. Ebből a szempontból elemzett néhány, a nemzeti kánonban, valamint a középiskolai irodalomtanításban fontos helyet betöltő balladát Szilágyi Márton is, aki szerint az Arany-balladák fő szervező elve, egyúttal műfaji sajátossága a „démoniság ábrázolhatóságának dilemmája" (Szilágyi, 2017, 226.).

A közelmúltban látott napvilágot Korompay H. János azon tanulmánya is, amely az álom mint köztes létezés szerepét értékeli Arany néhány lírai alkotásában, ami lehetőséget teremt arra, hogy elgondolkodjunk azon, milyen jelentősége van ebben a költészetben a megváltozott tudatállapotoknak, az álomnak mint a jelenlét és az eltávolodás, a lét és a nemlét közti sávnak, ami tovább szélesíti az átmenetiség dramaturgiai lehetőségeiről való ismereteinket Arany műveiben (Korompay, 2018).

A fenti tanulmányok egyaránt elősegítik az alább kifejtendő jelenségek jobb megértését is. Közelebb hozzák az olvasót ahhoz az archaikusnak, mágikusnak stb. tekintett világképhez, amely akarva vagy akaratlanul Arany művészetének szerves részévé vált.

Az alábbiakban néhány olyan mű elemzése következik, amelyek sokféle hiedelemelemet tartalmaznak. A példák némileg önkényesek, számos más alkotás is értelmezhető volna e szempontok alapján. A döntést a szubjektív, ízlés- és érdeklődésbeli szempontok mellett az is indokolta, hogy jelen dolgozat két egymástól jól elkülöníthető típus megjelenítésére vállalkozik.

[12] Ezt az átmenetet testesítik meg az antropomorf hiedelemlények, leginkább a boszorkányok, akik valós személyek természetfeletti képességekkel megáldva, lásd Vörös Rébék történetét. A táltos, garabonciás, néző, látó stb. is valós személyek, de kevésbé kártékonyak, mint a boszorkányok.

Mitológiák és Mythologiák

Az archaikusnak vagy népinek nevezett hiedelemtudást Aranynál elsősorban mitológiarekonstrukciós kísérletek hatósugarában szokta regisztrálni az értelmezői hagyomány, vagyis Arany János azon epikus műveiben – pl. *Buda halála*, *Keveháza* –, amelyekben a szerző a nemzeti eposz megalkotására tett kísérletet, vagy amelyeket az utókor akként olvasott. Ezekben a munkákban Arany egy már létező hagyományvonalba illeszkedett, amely a 18. század végétől lényegében az evangélikus Cornides Dániel latinul írott ősvallási munkája, valamint a hun témájú, jezsuita latin eposzok óta formálódott, s a 19. század elejétől már magyar nyelvű eposzokban és eposztöredékekben is testet öltött (Cornides, 1971; Szörényi, 1993, 69–122.; 1999; Csonki, 2015). Kis túlzással ugyan, de ebbe a sorba illeszthető Ipolyi Arnold ősvallásról írott szintézise, a még a címében is Grimméket követő *Magyar Mythologia*, amelyből Arany maga is sokat merített (Szörényi, 2002).

Ipolyi elsősorban recens szóbeli adatok alapján dolgozott, de emellett egy sor olyan, korábban szépirodalmi művekben, főként eposzokban megfogalmazott képzetet emelt mitológia rekonstrukciójába, amelyeket a magyar néphit soha nem ismert, legalábbis a 19. században bizonyosan nem. E képzetek „újra mitologizálását" hajtotta végre, a végeredményből utólag újabb eposzok sarjadtak. Ennek oka, hogy Ipolyi eredetileg a Kisfaludy Társaság 1846-os mitológia rekonstrukciós pályázatára akarta benyújtani művét, ahol határozottan megszabták a kereteket, ezek pedig főként az eposz igényeinek rendelték alá a mitológia iránt támasztott elvárásokat. Szigorú szabályokat írtak elő, amelyeknek a néphit elemek nem minden esetben tudtak megfelelni, Ipolyi így kénytelen volt fantáziája és irodalmi minták alapján kiegészíteni a konstrukció hiányosságait.[13] Ipolyi az első a korban, aki az ez idő tájt kissé marginálisnak számító kifejezési formát, a hiedelmeket szisztematikusan gyűjtötte, illetve gyűjtette. A belőlük létrehozott alkotása, a *Magyar Mythologia* poétikai keretbe, az eposz és az eposzhoz szükséges mitológia és ősvallási rekonstrukció keretébe illesztette a magyar parasztemberek démonokról, manókról, ördögökről szóló, s egyébként az irodalmi közélet számára tisztátalannak számító történeteit. Ezzel egyúttal át is esztétizálta azokat, s így alkalmassá váltak az eposzi mitológiába illesztésre.

Nem hagyható figyelmen kívül Arany hun-történeteiben a nagy elődök, mindenekelőtt Vörösmarty Mihály hatása sem. Ugyan Arany nem mondható

[13] A pályázati kiírást lásd: *A Kisfaludy Társaság Évlapjai,* 1846, 44–46. A pályázati kiírásnak Ipolyi művére gyakorolt hatásáról: Pócs, 1982, 197–198.

a Vörösmarty-epikában megfogalmazódó mitológiai konstrukció közvetlen folytatójának, de azért néhány alappillérben megegyeznek, például a középpontba állított, hangsúlyozott istenség képzetében (Vörösmartynál Hadúr, Aranynál az öreg Isten, időnként a Hadak Ura). „Arany a hagyományos isteneket és a tündér-csőcseléket mellőzi *Buda halálá*ban, tisztán emberi indító okokra építi művét és csak Hadúrt szerepelteti. A csudaszarvas története már az eposban is mint monda szerepel, Ármány pedig csak mint Attila visiója tűnik fel és el." (Riedl, 1887, 190.)

Az utóbbi két évtizedben számos remek elemzés látott napvilágot a *Buda halála* szerkesztésmódját, politikai mondanivalóját, transzcendenciáját stb. illetően, amelyek egészében kívánják vizsgálni a művet, egy-egy nagyobb koncepció alá rendelve. E sokoldalú érdeklődés és a számos új szempont mind a mű időtállóságát, aktualitását bizonyítják. A legfrissebb elemzések abban megegyeznek, hogy nem az eredeti célt, a nemzeti eposz megírását kérik számon, hanem a mű drámaisága felől, a benne megjelenített – s akár nemzeti apológiává is tágítható – konfliktusok irányából értelmezik azt (Blaskó, 2000; Imre, 2005b; S. Varga, 2012; Takáts, 2017; Szilágyi, 2017, 167–182.). Ilyenformán Arany alkotása nem eposzként értelmeződik, hanem mint nagyon is valós emberi konfliktusokat érintő elbeszélő mű. Benne az ember és a transzcendens világ közti kapcsolat válsága, olyan emberi gyarlóságok, mint az önzés, nagyravágyás akár egész társadalmakat érintő hatása jelenítődik meg, vagyis modern, illetve köznapi problémák, amelyeket az alkotás majdhogynem a realizmus igényével tárgyal.[14]

Az *eposz – nem eposz* kérdéshez visszakanyarodva, az eposzi gépezet egy részéhez, a mitikus világ és világkép létéhez, pontosabban diszfunkcionális jelenlétéhez, továbbá intertextuális kapcsolódásaihoz következik néhány apró észrevétel az alábbiakban. A mű és a hiedelemvilág kapcsolatáról részletesen értekezett már Riedl Frigyes is, elsősorban antik mintákat fedezve fel a műben, valamint a *Nibelung-ének* erős hatását, emellett azonban minden a szájhagyományban is megtalálható elemet, amely a műben megjelenik, közvetlenül a szájhagyomány hatásának tartott (Riedl, 1887, 191–202.). Nagy valószínűség szerint ebben a munkájában Aranynak nem sok kapaszkodót nyújtott a szóbeliségből származó hiedelemtudása. Az itt megjelenő lények és tetteik sokkal inkább könyvízűek, mint más elbeszélő műveiben.

[14] A műnemi, illetve műfaji probléma már Riedlnél és Voinovichnál is megjelent, még ha villanásszerűen is. Riedl Frigyes a műbeli jellemek megrajzolásában, illetve a jelenetek bensőségességében a modern regény előzményeit látta, emellett a mű tragikumát emelte ki (Riedl, 1887, 189.; idézi Voinovich, 1938, 134.); Voinovich a mű párbeszédes szerkezetében, jelenetszerűségében pedig a drámaiságot (Voinovich, 1938, 130.).

Arany tehát egy sokszorosan irodalmiasított, de népinek tételezett tradíció elemeit kívánta beépíteni saját narratívájába, főként Ipolyira alapozva (Szörényi, 2002), ám ez nem mindig sikerült résmentesen. Mondhatni a „mythologikus" hagyomány itt-ott recseg-ropog az eposzban, nem illik oda szervesen, esetlennek, vagy esetlegesnek hat. Olyan érzés is támadhat az olvasóban – s ez alól talán csak a *Rege a csodaszarvas*ról című rész kivétel –, hogy az öreg Isten mellett a szereplők java része, így Ármány, a manók és más lények említése csak valamiféle kötelező feladat a szerző számára, amivel egyfelől tiszteleg a nagy elődök előtt, másfelől csupán saját elbeszélésének díszletét kívánja megteremteni. Fakadhat ez abból is, hogy a mintaképül szolgáló Ipolyi maga sem tudott minden hősének konkrét szerepet szánni mitológiájában.

A mitológiai utalások legtöbbször külön versszakokban kapnak helyet, kissé megbontva az elbeszélés menetét:

> Az öreg Istennek adassék tisztelet,
> Ki hadszekéren jár magas felhők felett,
> Megűzi a rosszat lángtollú nyilával,
> Jókra viszont jót ád két teli markával. (Első ének, 11. vsz., Arany, 2003b, 658.)

A leginkább motivált, cselekménybe vont alakja az *öreg Isten*, akivel Aranynak azt a paradoxont is fel kell oldania valahogy, s ez szintén sok évtizedes probléma a magyar irodalomban, hogy a magyarok ugyan többistenhívők lehettek, s az eposzok által mozgatott mitológiák pedig sokféle istenképzetet tartalmaznak általában, de azért mégiscsak volt valamiféle előzetes ismeretük a monoteizmusról is. Ezt már Cornides Dániel is rögzítette, számára evidencia volt, hogy a magyarok egy, s igaz istent ismertek, tagadta a bálványimádást, valamint a „hamis istenek" tiszteletét (Cornides, 1971, 19–22.). E paradigma azután az egész 19. századon végigvonul, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a témát tárgyaló személyek között sok volt a papi személy (Cornides mellett Pray György, Dugonics András, Ipolyi Arnold is). Az öreg Isten is inkább passzív, mint aktív szereplő, hiszen a konfliktusok lényegében a két főszereplő, illetve párjaik között zajlanak, vagyis Buda és Etele, valamint látensen Gyöngyvér és Ildikó között, rajtuk kívül egyedül Detre aktív a történet alakításában. A többi alak lényegében statiszta a drámában, lett légyen szó égi vagy földi figuráról.

Arany számára talán nem is a teológiai-mitológiai szempont az érdekes, sokkal inkább az, amit S. Varga Pál a transzcendenssel való kommunikáció fogyatékosságaként ír le. A szereplők nem értik, vagy nem akarják érteni az

égiek üzenetét, amivel saját végzetük beteljesedését segítik elő. Vagyis Arany a műben ember és istenség viszonyát látja fogyatkozottnak, töredezettnek, aminek ellenpontjaként értelmezhető a *Rege a csodaszarvasról* című fejezet, amely a transzcendenssel való viszony idilli állapotát mutatja, egy valaha volt teljességet (S. Varga, 2012, 12–19.). E gondolatmenetbe is illeszkedve, a mű mitológiai világának töredezettsége, esetlensége tudatos szerkesztési, poétikai eszközként is felfogható, amely Arany azon látens koncepciójának része, amellyel e műve nem bevezetés az epopeia világába, hanem inkább kivezetés abból, a regény vagy a dráma felé.

Az égi és földi világ közti közvetítésre hivatott személyek minden vallásban léteznek: a beavatottak, papok, lelkészek, mediátorok feladata az emberek és az istenség közti kapcsolat kiépítése. Ezt a szerepet Arany a műben *Tordá*nak, a táltosnak szánja. A táltos mint az ősi magyar vallás papja Ipolyi leleménye, ő igyekezett a néphit táltosát először papként beállítani (Ipolyi, [1854] 1987, 447–454.). A hiedelemvilág égiek és a túlvilágiak közt közvetítő, álomban, önkívületben, akár állatalakban ellenséges erőkkel viaskodó táltosának papként való azonosítása Ipolyi és Arany művének köszönhetően toposszá vált a magyar irodalomban, később a néprajzi irodalomban is.[15] A karakter mégsem elevenedik meg túlságosan, nem kap jelentős szerepet a műben. Többnyire áldozatbemutatásokon, egyéb szertartásokon vesz részt, de azon túl, hogy vallási vezető, sokat nem tudunk meg róla, s dramaturgiai szerepe is csekély. A vérszerződés jelenetben például ő végzi el az érvágást:

> Onnan imás szókkal ősz Torda levette,
> Előbb Buda karján ereit pedzette,
> Aztán Etelének szögzé hegye fényét,
> Vére ugyan verte a gyula edényét. (Első ének, 27. vsz., Arany, 2003b, 660.)

Arany a táltosokat ismerhette akár a szájhagyományból is, hiszen e hiedelemkör az Alföld keleti felében, a Felső-Tiszavidéken, valamint a Hajdúság és Bihar területén volt a legerőteljesebben jelen a néprajz által belátható időben (Kodolányi, 1945; Ferenczi, 1981). Ha volt is szájhagyományból vett ismerete, azt nem alkalmazta ebben a műben, szigorúan ragaszkodott az irodalmi előképek által lefektetettekhez.

[15] Gondolhatunk Szörényi Levente és Bródy János rockoperájára, az *István, a királyra*, ahol szintén Torda, a táltos a pogány vallási vezető. A zenemű alapjául Boldizsár Miklós *Ezredforduló* című drámája szolgált. Lásd Boldizsár, 1990. A néprajzban a 19. század végén terjedt el az a nézet, mely szerint a táltos a magyar ősvallás sámánja volna. A téma legfrissebb összegzése: Pócs, 2017.

A hiedelemvilág ott jelent közvetlen és igazán hathatós segítséget Aranynak, ahol az a szöveguniverzum megteremtésében is támogatást tud nyújtani neki, a mesék, mondák világa olyan teret hoz létre a számára, amivel földtől-égtől el tudja vonatkoztatni művét. Szilágyi Márton írja Barta János tanulmányára támaszkodva *A nagyidai cigányok* kapcsán, hogy abban a szerző egy nem valós helyszínt teremt a nem valós cselekmény lebonyolításához, többszörösen jelezve, például a legfontosabb jelenetek álomszerűsítésével, hogy nem a valóságos Nagyidán, nem húsvér cigányok körében, hanem fiktív világban, az anekdoták világában jár az olvasó (Barta, 1983; Szilágyi, 2017, 145.). Hasonló fedezhető fel a *Buda halála* bevezető versszakainak egyikében is, ahol a szerző a földi világból a tündérek világába, a föld és az ég közé telepíti Etele városát.

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet a fúvó szél tovalehel innét;
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a puszta virága. (Első ének, 5. vsz. Arany, 2003b, 657.)

Ez a passzus és még néhány környező versszak arra enged következtetni, hogy Arany a Budáról szóló történetet is valamiféle átmeneti sávba, a valóság és a képzelet közé kívánta helyezni. Áttételesen ez úgy is értelmezhető, hogy a rögzített, irodalmi mitológiák és professzionális eposzok, valamint a népi képzeletvilág közti sávba szánta azt; hogy olyan univerzumot kívánt teremteni, amely sem egyik, sem másik területhez, sem az irodalom szabott szabályaihoz, sem pedig a múlt imaginárius előadásaihoz nem akar kapcsolódni, hanem egy teljesen új minőséget képvisel.

Ördögök és démonok

Azokban az esetekben, amikor Aranyt nem a nemzeti eposz megírásának vágya hajtotta, egészen más módon nyúlt a hiedelmlényekhez, s az általuk képviselt képzetekhez. A hiedelmek színre léptetése Arany számára nem a hit, sokkal inkább a kételyek megfogalmazásának terepe. A kétely itt nem elsősorban a transzcendenssel, hanem az emberi lélekkel, annak irányíthatóságával, az emberi indulatok és érzelmek kiszámíthatóságával szemben fogalmazódik meg. Az e szempontból sokat elemzett balladák mellett ott is megfigyelhető a jelenség, ahol az ember kevésbé keresné.

A Jóka ördöge című verses mese – *Pórrege* – Arany ritkán és keveset elemzett művei közé tartozik.[16] Az utóbbi évszázadban lényegében csak gyermekeknek szóló feldolgozásokban, például mesejátékokban, bábjátékokban, valamint olvasókönyvekben lelhetünk rá. Másodsorban Arany pompás humorának, nyelvi játékosságának bizonyítékaként került terítékre, illetve egyes sziporkái szállóigeként élnek tovább.[17]

Nincs oly rossz, aminek huzamos időig
Az emberi állat neki nem törődik:
De a Júdit asszony úgy intézte sorját,
Hogy soha *két ízben* ne mondjon egyformát,
Hanem váltogassa mind szavát, mind tettét:
Más-más lében adja fel a szedtevettét:
Ha ma borssal adta, holnap paprikáson,
Egy napon ecettel, tormával a máson; (Arany, 2003a, 933.)

Arany életművének kontextusában, valamint a hiedelmek felől közelítve elképzelhető a műnek más olvasata is. A házastársak közti erőszakról szóló, egyúttal az elnyomásról és önkényeskedésről írott parabolaként is értelmezhető az elbeszélő költemény. Ezúttal az emberi lélek legmélyebb bugyraiban rejlő ellentmondások nem a tragikum mezején, nem a visszajáró szellemek világában, még csak nem is a balladák teremtette sejtelmességben, hanem a humorban és a nyelvi játékban öltenek testet.

A mű hiedelemelemeit feltehetően szájhagyományból vagy populáris olvasmányokból vette a szerző.[18] (Ipolyi műve *A Jóka ördöge* keletkezése idején még nem volt kész.) Elöljáróban ide kívánkozik, hogy a népi hiedelemtörténetekben és mesékben meglehetősen sokféle ördögképzet jelenik meg (lásd pl. Pócs, 2002). Kimutathatóan az egyház, így a szószékről elhangzó prédikációk, az ájtatos olvasmányok, valamint a boszorkányperek vádbeszédeinek is tulajdoníthatóan létezik egy alvilágias, gonosz ördögképzet, de ugyanakkor ismert a *födi ördög* is, amely segítő szellem attribútumokkal rendelkezik, s a gazdájának különféle szolgálatokat teljesít (Frazon, 1999). Megint más színt képvisel a palettán a tréfák, anekdoták rászedett ördöge, akiből az emberek csúfot űznek

[16] A műről lásd Voinovich, 1931, 93–100.
[17] A kortársi recepcióban például, lásd Salamon Ferencnek Arany korai elbeszélő költeményeit méltató írását, amely eredetileg a *Budapesti Hírlap*ban jelent meg folytatásokban, 1856-ban: Salamon, 2018, 427–429. A mai szerzők közül Adamikné Jászó, 2017.
[18] A populáris kultúrából vett párhuzamokhoz: *A házastársak veszekedése* címmel jegyzett közköltészeti zsánerrel való konkordanciákat lásd Chikány, 2018a, 39–96.

(lásd Röhrich, 1966; MNK 5, 1985).[19] A korabeli Bihar vármegyei és hajdúsági hiedelemvilág megismeréséhez segítenek közelebb azok a kutatások, amelyek az Arany születése előtt még néhány évtizeddel is zajló debreceni és bihari boszorkányperek társadalmi, mentalitástörténeti és néprajzi tanulságait összegzik.[20]

A rászedett vagy *ostoba ördög mesék* címen ismertté vált mesei alműfajba vagy tematikus csoportba tartoznak azok a szüzsék is, amelyekből *A Jóka ördöge* alapjául szolgáló típuskombináció létrejött.[21] A 19–20. század fordulóján végzett tárgytörténeti kutatások már feltárták, hogy egy egész Eurázsiában elterjedt mese-, pontosabban tréfa-, illetve anekdota-típusról, még pontosabban két, esetleg három típus kontaminációjáról van szó, amelynek egyik része már különböző középkori indiai mesegyűjteményekben is megtalálható volt, másik részének, illetve a típuskombinációnak is számos közel-keleti, balkáni és észak-európai párhuzama volt már akkor is ismert (Zlinszky, 1899). Zlinszky Aladárhoz képest nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, mert számos kézikönyv áll a rendelkezésünkre a típuskombináció beazonosításához, valamint a párhuzamok megtalálásához. A történet főként az írásbeliségből ismert, az arab és héber hagyomány mellett az európai reneszánsz irodalomból, például Niccolo Machiavelli is feldolgozta, s a barokk prédikációs exemplumok között is megtaláljuk.[22] A *Magyar népmesekatalógus*ban található szóbeli adatok is többnyire közvetlen írásos előképekre mutatnak.

[19] Érdemes itt felhívni a figyelmet arra az észrevételre, amelyet Lutz Röhrich tett az ostoba ördög mesék kapcsán. Véleménye szerint eredetileg a régi germán mitológia lényei voltak ezeknek a történeteknek a főszereplői, a kereszténység fokozatosan kiszorította e képzeteket, s homogén ördögképzettel helyettesítette az egykor sokféle mitikus lényt (Röhrich, 1966, 219–220.).

[20] Az utolsó debreceni boszorkányper 1759-ben, 58 évvel Arany János születése előtt zajlott. Lásd Kristóf, 1998, 218. A boszorkányperek alapján megismerhető helyi hiedelemtudásról uo. 89–113. A tájegység boszorkánypereiről írott monográfia nem terjed ki a Hajdú kerület önálló közigazgatási egységének peranyagára, ahová Nagyszalonta is tartozott, azonban a bihari és hajdúsági régió a későbbi kutatások alapján néprajzilag meglehetősen homogénnek mondható, így a debreceni és bihari perekből lehet következtetni a hajdú területek hiedelemvilágára is.

[21] A *Magyar népmesekatalógus* vonatkozó kötete ismerteti az AaTh 1164 + 1164D, *A gonosz asszony a gödörben* + *Az ördög ajándéka* típusok, illetve a típuskombináció szóbeli változatait, ez az a két szüzsé, amelyek *A Jóka ördöge* gerincét adják (300–311). A katalógus szerkesztője *A Jóka ördögé*t külön is tárgyalja, s azt az AaTh 1351A* számú, *Az elveszett nyelv* című típussal való hármas kontaminációként írja le (MNK 5, 1985, 415., vö. MNK 7/A, 1986, 36–37.) *Az elveszett nyelv* című típussal csak érintőleges az egyezés, a dacoskodó Júdit többnapos hallgatásai utalnak ilyesmire Arany János költeményében.

[22] Főként irodalmi adatokat vonultat fel az *Enzyklopädie des Märchens* szócikke: Moser-Rath – Wolf, 1979. A típus szóbeliségből ismert változatainak legújabb nemzetközi áttekintését lásd Uther, 2004, II, 56–57.

A történetet „A gonosz nő és az ördög" címmel Arany a *Társalkodó* 1842-es vagy a győri kalendárium 1844-es évfolyamában olvashatta (AJÖM III, 1952, 229.).[23] *A Jóka ördöge* című elbeszélő költemény – pórrege – szintén egy kalendáriumban jelent meg elsőként, 1853-ban (AJÖM III, 1952, 330.). Miután ismerjük a közvetlen előképet, könnyen átlátható, hol épített be az eredeti történet szövetébe további elemeket Arany János, miként alakította kedve szerint az események fonalát. Már a címválasztás is árulkodó, hiszen a gonosz nő helyére Aranynál a férj, Jóka lép, s a birtokos szerkezettel lényegében nem is ő, hanem maga az ördög válik főszereplővé. Mint látni fogjuk, az ördög és az ördöngös asszony figurája pedig folyamatosan egymásba játszik, ezzel is fokozva a műben rejlő kétértelműségeket. Ahhoz, hogy az ördög minél elevenebb, mintegy húsvér alak legyen, a folklór egy sor kifejezési formáját – szándékosan nem írok e helyen műfajt – hozza játékba a szerző.

Az ördög többnyire a gonoszság, de nem a földöntúli, alvilági, hanem az emberi gonoszság tükrözője Aranynál. Az ördög a szó szoros és átvitt értelmében is kulcsszereplő, hiszen a költemény elbeszélője folyamatosan azzal a dilemmával játszadozik, hogy vajon ki a rémesebb teremtmény, Júdit asszony, avagy az ördög, hogy ki Jóka ördöge, az őt valójában segítő pokolbéli Belzebub, vagy a folyamatosan gyötrő feleség. Mikor az ördög fizikai (?) valójában először feltűnik a színen, Jóka ezekkel a szavakkal kommentálja a jelenséget: „Rosszabb már nem lehetsz, mint a feleségem:" (Arany, 2003a, 941.). Az ördög szónak a köznyelvben is létezik átvitt értelmű jelentése, összesűrűsödik benne minden cudarság, megszemélyesítője ő mind az emberi rosszindulatnak, mind pedig az életet kísérő végtelen szenvedésnek. A remekül megírt szövegből nehéz eldönteni, hogy az ördög szó folyamatos, eltérő kontextusú emlegetésével valójában mire is céloz a narrátor, az európai kultúra késő középkori, kora újkori eredetű patás, fekete, rút szörnyetegére, esetleg a hiedelmek és más folklórműfajok egyéb ördögfiguráinak valamelyikére vagy egyszerűen az emberben rejlő gonoszságra, kiszámíthatatlanságra. Ezt a lehetőséget a szöveg mindvégig nyitva hagyja, illetve az ezzel való játék a szöveg lényeges szervező elemévé válik.

Az is folyamatos dilemmát okoz az olvasónak, hogy Júdit tényleg gonosz-e vagy esetleg valamiféle elmebaj kerítette hatalmába.[24] Az őrületet Európában évszázadokon át ördögi/démoni megszállottság hatásának tulajdonították, s a köznyelv, különösen a zsurnalizmus nyelve napjainkban is gyakran utal erre: a depresszióban szenvedő, öngyilkosságot megkísérlő, lelki problémái elől

[23] A kalendáriumi adat újraközlése: Szilágyi szerk., 1983, 305–314.; a *Társalkodó*ban megjelent szöveg részletes szüzsé-leírását lásd: Chikány, 2018a, 92.
[24] Ezért az ötletért Török Zsuzsának tartozom köszönettel.

valamilyen szenvedélybe menekülő emberről azt mondják, írják, hogy „küzd a démonaival". Júdit épp annyira lehet őrületében öntudatlanul kiszámíthatatlan, mint tudatosan, szándékosan szeszélyes, s ebből fakadóan elviselhetetlen. Itt érdemes utalni ismét a balladákra, már a korai, nagykőrösi korszakban írott *Ágnes asszony* is a tébolyba menekül nyomasztó emlékei elől, nem is beszélve a *Walesi bárdok* királyáról; az elme megbomlása például a kései *Vörös Rébék*-ben is tetten érhető, Pörge Dani is átmeneti elmezavar során követi el végzetes tettét.

Az ördög szó sokféle jelentésével, illetve az ördögképzetek sokoldalúságával az első sorok között szembesül az olvasó, a szó már akkor feltűnik, amikor a szöveg bevezető fejezetében azt ecseteli a narrátor, hogy Júdit asszony kétes viselkedését Jóka nem tudja mivel magyarázni:

> Mint ördögkötötte rokka, azt mivelte:
> Ugyse tudja Jóka, *min én*, hogy mi lelte. (Arany, 2003a, 934.)

Itt egy állandósult szókapcsolathoz vagy szóláshoz nyúl Arany, a nyelvben ugyanis sokszor az ördög minden rossz forrása, az elrontható és elrontott metaforája, vagyis ha valami vagy valaki nem működik, vagy túlzottan zavaros, kiszámíthatatlan a viselkedése, az az ördög tevékenységének tulajdonítható. Itt érdemes megjegyezni, hogy Aranyt erősen foglalkoztatta a nyelvben őrzött archaizmusok, a nyelv által hordozott régi tudás kérdése.[25] Ezt is főként az eposz problematikával kapcsolatban konstatálja a szakkutatás, de elképzelhető, hogy más alkotásokban is számol a költő ennek lehetőségével.

A verses mese előképéül szolgáló elbeszélés betét epizódjában, amikor is az ördög bolha képében bújik a királylány fülébe, nyomatékosan megjelenik az a közel-keleti változatokból is ismert képzet, hogy a betegséget démonok okozzák. A kórokozót a középkori és újkori emberek sokasága megszemélyesítette, valamilyen természetfeletti lénynek tulajdonította, illetve e lénynek a testbe költözésével hozta azt összefüggésbe. Ez a gondolkodásmód megfigyelhető a 20. században gyűjtött hiedelemtörténetekben is, ahol szintén különböző kártékony démonoknak tulajdonítják a betegséget. *A Jóka ördöge* alapjául szolgáló anekdota már integrálta ezt a képzetet. A pórrege irodalmi világában az, hogy maga a patás ördög bújik a páciensbe, már erősnek, bizarrnak tűnt, így egy másik megoldást választott Arany, mégpedig egyéb hiedelmekből kölcsönzött analógiával, a hiedelemlények közül sokan rendelkeznek ugyanis az átválto-

[25] Erről részletesen: S. Varga, 2005, 559–563.

zás, leginkább az állattá változás képességével. Az ördög így bolhává változva mászik a királylány fülébe, s kínozza őt változatos módokon.[26]

A fenti epizód még egy fontos motívumot integrált, még a történet szóban és írásban való folklorizálódása során, ez pedig az *ördögszövetség* motívuma, amelynek elterjedése Európában legnagyobb valószínűség szerint a boszorkányereknek, pontosabban a boszorkányvádaknak volt köszönhető (Frazon, 1999). A keleti változatokban az ördög helyett valamiféle démon, szellem bújik a betegbe, vagyis az ördög alak esetében európai, keresztény motívumról van szó, s az ördöggel kötött paktumnál pedig szintén az egyházi tanítás nyomai láthatók. Az ördögszövetség motívuma teljességében, jól formált, színpadias jelenetté összeálló utalások során bomlik ki Arany *Hatvani* című elbeszélő költeményében.[27]

A nyelvi leleményekre, illetve a hiedelmek és a nyelv közti szoros összefüggésre még egy érdekes példa található a szövegben:

> Ura lett azonban szavának az ördög,
> *Tövises szekerén* sebesen elgörgött,
> Meg sem állt, ameddig egy bolha képébe',
> A királyleánynak be nem bútt fülébe. (Arany, 2003a, 941.) [Kiemelés: M. É.]

A fenti idézetben egy a nyelv által integrált hiedelmet alkalmaz a szöveg.[28] Az ördögszekér egy népi, illetve a mai köznyelvből is ismert összefoglaló növénynév. Szúrós kórófélékről van szó, amelyek elválva águktól, gömbszerkezetet alkotva ősszel a szélben messzire elszállnak.[29] A népnyelv és a köznyelv azért nevezi ezeket a növényeket ördögszekérnek, mert ezek viselkedése is kiszámíthatatlan, ráadásul, ha az ember belelép valamelyikbe, nehéz megszabadulni tőle.

---

[26] Az ördög valamilyen rovar, például légy, szúnyog, darázs formájában való megjelenése, illetve károkozása több magyarországi forrásból is ismert, protestáns exemplumokban is olvasható motívum, vö. Dömötör, 1981, 66., 70. Arany János műveinek ördögképzetei, illetve a protestáns prédikációs irodalom közti kapcsolatokat lásd kötetünkben Chikány Judit tanulmányában (Chikány, 2018b).

[27] E mű kultúrtörténeti és folklórtörténeti hátterét lásd kötetünkben Landgraf Ildikó tanulmányában (Landgraf, 2018).

[28] Ezt a lehetőséget Voinovich is regisztrálja, de nem bontja ki, lásd Voinovich, 1931, 100.

[29] Valójában a köznyelv több különböző növényre használhatja az ördögszekér elnevezést, vagyis nem egy konkrét rendszertani egységet, fajt, sokkal inkább egy jelenséget ír le vele. A szóba jöhető növényfajok közül leggyakrabban a *mezei iringó* (Eryngium campestre), valamint a *homoki ballagófű* (Salsola kali, illetve Salsola tragus) kapja ezt az elnevezést.

A gonosz asszony Arany előképéül szolgáló történetében, valamint a szóbeliségből gyűjtött változatok többségében a problémamegoldó szerepet is az ördög viszi. Egyrészt a házsártos, bomlott elméjű asszonytól sikerül megszabadulni az ő segítségével, örökre elrekeszti őt a pokolba, s még egy remek királylány, meg egy kis birodalmacska is kerül a történet végére a férjnek, az ördög kiváló üzleti érzékének köszönhetően. Arany ez esetben is csak kiindulópontnak tekinti az anekdota-, illetve tréfa-szüzsét, és él az átalakítás lehetőségével. Számára a szokványos megoldás, a népmese sajátos igazságszolgáltatása nem megfelelő befejezés, az ő világképében nem lehetséges egy asszony egyszerű pokolra űzésével megoldani az emberi világ morális problémáit. Arany változatában Jóka ugyanúgy a pokolra száll, mint Júdit, ráadásul közös katlanban lesz kénytelen főni bájos nejével az idők végezetéig. A mesei és az erkölcsi világrend tehát Arany számára ez esetben nem egyeztethető össze: nem csupán az a bűnös, aki életében gyötri a férjét, hanem az is, aki annak érdekében, hogy megszabaduljon az elviselhetetlen asszonytól, még az ördöggel is lepaktál. Vagyis, az erőszakos viszonyban előbb-utóbb mindenki bűnössé válik, az is, aki bántja a másikat, s az is, aki a bántást elszenvedni kénytelen. Ez a történet morális tanulsága.

A témaválasztás, valamint a sajátos zárlat ugyanakkor a mesei elemek költészeti felhasználásával szembeni szkepszis megfogalmazásaként is értelmezhető. Ilyenformán *A Jóka ödöge* a *Rózsa és Ibolya* ellentétpárjaként is felfogható, hiszen utóbbiban a tökéletes mesei harmónia jelenik meg, s a két főhős boldog végkifejletben lehet egymásé.[30] *A Jóka ördögé*ben az örök boldogság örök szenvedéssel helyettesítődik. Imre László egy nagyon gondolatébresztő tanulmányában Aranynak a népies elbeszélések, egyáltalán, a népiességgel – rousseau-i értelemben felfogott ideális népképzettel – szembeni problémáinak gyűjtőpontjaként értékeli a *Bolond Istók* című művet, egész pontosan azt a *Rózsa és Ibolya* ellentétpárjának látja. Míg utóbbiban az ideális, a népi mögé képzelt tökély és kerekdedség jelenik meg, addig a *Bolond Istók*ban a népéletkép durva és elnagyolt, a falusi élet és a paraszti világ árnyoldalai mutatkoznak meg (Imre, 2005a). Ennek analógiájára *A Jóka ördöge* is értékelhető a *Rózsa és Ibolya* ellendarabjaként, amelyben a folklór, a népmesék pozitív, idilli világával szemben az anekdoták, tréfák kegyetlen, sarkított, az emberi gyarlóságokat kipellengérező oldala válik láthatóvá, erősen megborsozva a hiedelmek groteszk szereplőivel és jeleneteivel. Vagyis Arany arra kívánja felhívni a nagy-

[30] Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet arra, hogy azért a szüzsék szabása-varrása a *Rózsa és Ibolya* esetében is tetten érhető: a történet végkicsengése nem száz százalékig pozitív, némi utalás már ott is történik a közös élet várható nehézségeire. Ilyen formán a *Rózsa és Ibolya A Jóka ördögé*nek nem is ellentétpárjaként értelmezhető, hanem egyik a másik folytatásaként is felfogható.

közönség, valamint az irodalomértelmezők figyelmét, hogy az általa ismert népköltészet nem csupán tündérmesékből áll, hanem számos egyéb kifejezési formából is, amelyekben az élet árnyékos oldala mutatkozik meg.

*A Jóka ördögé*ben, amely nem tör eposzi babérokra, hanem egy új műfaj, a verses mese, vagy verses anekdota szárnypróbálgatásának fogható fel, a szerző nem kényszerül megalkuvásokra.[31] Nincs szüksége könyvízű, előre tervezett, mérnöki pontossággal alkotott mitológiára, elég, ha saját, vélhetően nagyon is elmélyült szóbeli ismereteire hagyatkozik. Itt aztán lubickolhat a népnyelv, a szólások, valamint a hiedelemvilág ördögképzetei adta lehetőségekben, s kétértelműségek sorát építheti a történetmesélés szövetébe. Ezúttal a hiedelemtudás szervesen épül az elbeszélésbe, nem elszigetelt panelek formájában.

Más kérdés persze, hogy a *pórrege* műfajában *A Jóka ördöge* egyedül marad Arany életművében. Az 1850-es évek elejét követően már nem próbálkozott hasonlóval, viszont az eposz alkotására tett ígéretét egész pályafutása alatt napirenden tartotta. Míg a szüzsé-ihletek az 1850-es évek végétől fokozatosan elkoptak Arany epikus költészetéből, a motívum-ihletek mindvégig megmaradtak. Lehetnek ezek mondai vagy népmesei motívumok, töredékek, de leggyakrabban hiedelem-elemek.

IRODALOM

Adamikné Jászó Anna
2017 Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr*, 141, 4, 426–465.

AJÖM
1952 *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1953 *Arany János Összes Művei* IV. *Keveháza, Buda halála, Hun trilógia töredékei*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János
2003a *Arany János összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendeztek és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

[31] A műfaj természetesen nem új, láthatóan nem csupán Arany pályáján nem, hanem a magyar irodalom egészében sem, ilyen műfaji kísérlet volt például a *Lúdas Matyi,* valamint a *János vitéz* is. Ezek a próbálkozások azonban elszigetelt esetek maradtak, nem vált belőlük valamiféle kanonikus műfaj, amellyel sokan kísérleteztek volna, lásd erről még Gulyás, 2010.

2003b *Arany János összes költeményei* II. *A Toldi-trilógia, A hun trilógia.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

Barta János

1983 A nagyidai cigányok értelmezéséhez. *Irodalomtörténet*, 65, 4, 896–914.

Blaskó Katalin

2000 Hatalom, legitimáció, karizma. (Arany János: Buda halála). *Studia Litteraria: irodalom- és kultúratudományi folyóirat*, 38, 128–142.

Bogatirjov, Pjotr Grigorjevics

1986 Aktívan-kollektív, passzívan-kollektív, produktív és improduktív néprajzi tények. Fordította Küllős Imola. In: Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos (szerk.): *Folcloristica 8. A néphagyomány alakulása.* 206–208. Budapest, ELTE Folklore Tanszék.

Boldizsár Miklós

1990 *Ezredforduló. Opera prózában, két részben, 1972–1974*. Budapest, Szabad Tér Kiadó.

Chikány Judit

2018a Arany-szövegek a közköltészet hálójában. *A Jóka ördöge* és a *Rózsa és Ibolya* szövegkapcsolatai. In: Bényei Péter – Béres Norbert – Bihary Gábor – Farkas Evelin (szerk.): *„Keresek világot”. A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik” Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete.* 77–98. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály.

2018b Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti szövegkapcsolataiból. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 337–372. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Cornides Dániel

1971 Értekezés a régi magyarok vallásáról. Fordította Krizáné Nagy Ilona. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből.* 17–32. Budapest, Gondolat Kiadó.

Csonki Árpád

2015 Mitológiai gondolkodásmód a magyar nyelvű verses epikában Pázmándi Horvát Endréig. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2, 197–215.

Csörsz Rumen István

2017a A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 98, 4, 432–450.

2017b „…melyben a dal megfoganhat”. Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): *„…és palota épül a puszta beszédből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról.* 163–210. Budapest, Reciti Kiadó.

2017c „népdalunk után indulva…”. Arany János nép- és közköltési mintáiból. *Napút*, 19, 6, 181–197.

2018 Arany János közköltési és népdalidézetei a *Dalgyűjtemény* (1874) tükrében. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 275–304. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Dávidházi Péter

2017 „Harmadnap”. Arany János és a feltámadás költészete. In: Uő: *„Vagy jőni fog”. Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben.* 226–251. Budapest, Ráció Kiadó.

Dégh, Linda

2001 *Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre.* Bloomington, Indiana University Press.

Dömötör Ákos

1981 A magyar protestáns ördögelbeszélések. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 24–26, 59–85.

Ferenczi Imre

1981 Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és felsőtiszai néphitben. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Ethnographica et Linguistica = Néprajz és Nyelvtudomány*, 24–25, 313–338.

Frazon Zsófia

1999 Az ördög alakja és az ördögszövetség motívuma a magyarországi boszorkányperekben és hiedelemmondákban. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* 205–229. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Gulyás Judit

2010 *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hesz Ágnes

2008 Néphit vagy helyi vallás: lélek- és túlvilágképzetek Hidegségen. In: Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni”. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* 15–78. Budapest, L’Harmattan Kiadó. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./

Imre László
2005a A népiesség és fonákja. Epizódok a magyar verses epika történetéből. In: Sallai Éva (szerk.): *„De mi a népiesség…”* 385–395. Budapest, Kölcsey Intézet.
2005b A Buda halála „többszörösen összetett” dimenziói. In: Imre László – Gönczy Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban.* 144–162. Debrecen, Debreceni Egyetem. /Studia Litteraria, tomus XLIII./
Ipolyi Arnold
[1854] 1987 *Magyar Mythologia.* A hasonmás kiadás függelékeit összeállította Hoppál Mihály. Budapest, Európa Kiadó.
Keszeg Vilmos
1991 A hiedelemtudás szerkezete. *Erdélyi Múzeum*, 53, 122–144.
1999 Mitológia, vallás vagy hiedelemrendszer? *Ethnographia*, 110, 1, 128–139.
Kodolányi János, ifj.
1945 A táltos a magyar néphagyományban. *Ethnographia*, LVI, 116–134.
Korompay H. János
2018 „Amit erről álmodám”. Álom és költészet Arany János életművében. In: Panka Dániel – Pikli Natália – Ruttkay Veronika (szerk.): *Kősziklára építve – Built upon his rock. Írások Dávidházi Péter tiszteletére – Writings in Honour of Péter Dávidházi.* 248–257. Budapest, ELTE Angol–Amerikai Intézet.
Kristóf Ildikó
1998 *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Debrecen, Ethnica.
Landgraf Ildikó
2006 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXIII. 27–40. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2018 A „magyar Faust” nyomában. Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 195–223. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Milbacher Róbert
2009 *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben.* Budapest, Ráció Kiadó.

MNK 5
1985 *A magyar rászedett ördög-mesék típusai. AaTh 1030–1199.* Összeállította és a bevezetést írta Süvegh Veronika, szerkesztette Kovács Ágnes. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. /Magyar népmesekatalógus 5./
MNK 7/A
1986 *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429).* Összeállította és a bevezetést írta Vöő Gabriella, Vehmas Marja adatainak felhasználásával, szerkesztette Kovács Ágnes. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. /Magyar népmesekatalógus 7/A./
Moser-Rath, Elfriede – Wolf, Regina
1979 Belfagor – AaTh 1164. In: Ranke, Kurt (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens*. *Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* 2/1. 79–83. Berlin, de Gruyter.
Nagy Ilona
1988 Hiedelemmonda. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet.* 138–148. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Magyar Néprajz V./
Pócs Éva
1982 Ipolyi és a „Magyar Mythologia”. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* 195–202. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia*, XCIV, 177–206.
2002 Kereszteletlenek, zivatardémonok és az ördög. In: Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok* I. 50–64. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
2017 A magyar táltos és a honfoglaláskori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia*, 128, 1–46.
Riedl Frigyes
1887 *Arany János.* Budapest, Hornyánszky Viktor.
Röhrich, Lutz
1966 Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia*, LXXVII, 212–228.
Salamon Ferenc
2018 Arany János kisebb költeményei. In: Uő: *Irodalmi írásai* I. 1854–1856. Szerkesztette Zabán Márta. 404–429. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
Scheiber Sándor
1957 Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61, 1–2, 99–111.
1996 *Folklór és tárgytörténet* I–III. Budapest, Makkhabi Kiadó.

Solymossy Sándor
1917 Arany János népiessége. *Ethnographia*, XXVIII, 7–21.
Sydow, von, Carl Wilhelm
1948 Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: Uő: *Selected Papers on Folklore.* 60–88. Copenhagen, Rosenkilde and Bagger.
S. Varga Pál
2005 *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Debrecen, KLTE.
2012 Retorika, transzcendencia és tragikum a Buda halálában. *Irodalomtörténet*, 100, 1, 3–26.
Szilágyi Ferenc (szerk.)
1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendáriom 1749-től 1849-ig tartó időszakából.* Budapest, Magvető Kiadó.
Szilágyi Márton
2017 *„Mi vagyok én?" Arany János költészete.* Budapest, Kalligram Kiadó.
2018 Arany János életműve és a folklór (Irodalomtörténeti tanulságok). In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 21–41. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Szörényi László
1993 *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből.* Budapest, Amfipressz Kiadó.
1999 Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: Uő: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalom köréből.* 73–83. Budapest, Kortárs – Argumentum Kiadó.
2002 Arany János *Csaba-trilógiá*ja és Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*ja. In: Korompay H. János (szerk.): *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok.* 98–120. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
Takáts József
2017 A Buda halála politikája. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének". Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 131–151. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.
Tarjányi Eszter
2002 *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai.* Budapest, Universitas Könyvkiadó.

Uther, Hans-Jörg
2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /Folklore Fellows Communications 284–286./
Voigt Vilmos
2017 Hitt-e Arany János az asztaltáncoltatásban? *Honismeret*, 45, 2, 56–60.
Voinovich Géza
1929 *Arany János életrajza* I, 1871–1849. Budapest, MTA.
1931 *Arany János életrajza* II, 1850–1860. Budapest, MTA.
1938 *Arany János életrajza* III, 1861–1882. Budapest, MTA.
Zlinszky Aladár
1899 A gonosz asszony meséje és Arany „Jóka ördöge”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 9, 1, 15–40.

Éva Mikos

JÁNOS ARANY AND FOLK BELIEFS

The fact that János Arany uses his knowledge of folk beliefs in many of his works has long been known by those familiar with his work. Besides the folk/peasant/petit bourgeois knowledge considered archaic and autochthonous, traces of the elite magic and esotericism (spiritism, mesmerism, etc.) – dating back to Late Antiquity and Early Modernity – that were trendy in the era in the bourgeois environment can also be found in the poetry of János Arany. Although Arany may have been familiar with them from his childhood, from oral tradition, many of the belief elements that appear in Arany's poems derive from written sources. For the most part, these are not folklore *sujet* adaptations, but rather motifs that serve not so much to frame the works as they do to enhance and enrich them. The primary focus of this paper is not on the origins of these motifs but rather on their poetic role in said works.

In research, archaic and folk knowledge is primarily analyzed through attempts at the creation of a national epic, such as in the narrative poems in which Arany sought to (re)construct an obscure Hungarian mythology by means of literary and scientific works. Here, *Buda halála* (*'The Death of King Buda')* is being considered in this respect: the study examines how the literary work's mythological system relates to folk beliefs and how successfully that system operates in the fictional world. The other composition being analyzed is the humorous tale called *A Jóka ördöge ('The Devil of Jóka')*, in which Arany utilizes various devil beliefs known from peasant orality.

Czövek Judit

A líra peremvidékén: a bökversek és Arany János

A bökvers szó első pillantásra meghökkenést kelthet az olvasóban. Nem véletlenül, hiszen a nyelvújítás idején sok görög–latin eredetű költői műszót magyarosítottak, melyek jó része manapság már megmosolyogtató. Az epigramma,[1] ami eredetileg költői föliratot (fogadalmi ajándékon vagy műtárgyon), sírfeliratot jelentett. Elnevezésére a nyelvújítás során több furcsa javaslat is született: iroma, élvers, elméncke, elmésdi, csípős vers, csalánzat, szikrám, szikély, villanyka, valamint a bökvers, ez utóbbi vált aztán elfogadottá a köznyelvben.[2] A szóalkotásba belejátszhatott a bök szó jelentése,[3] s talán Kazinczy Ferenc *Tövisek és virágok*[4] (1809–1811) epigramma-gyűjteménye is. Felmerül továbbá, hogy Pap Ignác[5] tanár, orvos szóalkotása, aki előszeretettel magyarosított görög–latin eredetű költészeti műszavakat, így az epigramma bökvers-

[1] Ősi műfaj, mely a görög–latin antikvitásból eredeztethető. Az *Antologia Graeca* (rövid versek és epigrammák) gyűjteményének hatására, majd főképpen a római költő, Martialis költészete által terjedt el a világirodalomban, az ő epigrammája már szellemes fordulattal és csattanós poénnal zárult (Petz, 1985, 654.). Az epigramma egyik válfaját úgy értelmezik, mint amivel valakit, vagy valamit megszurkálnak: valamivel való ironizálást, valaminek a kifigurázását, megtámadását, bírálatát jelenti, főként az irodalmi vagy politikai élet köréből (Hajdu, 2009). Irodalmunkban az epigramma kezdete és fénykora Kazinczyék korára esett, amikor is nagy divatja támadt, és egész epigramma-köteteket adtak ki.

[2] Ballagi szótára már számon tartotta, és a szinonimáit is közölte: „rosz szokást, visszaélést élesen és csípősen megrovó pár versből álló költemény, epigramma" (Ballagi, 1867, I, 133.). Az epigramma magyarításáról élénk vita folyt, ezek során merült fel a bökvers kérdése is (Pajor, 1862, 164.).

[3] A Czuczor–Fogarasi szótárban a bökvers még nem szerepelt, csak a bök szó mint ige és mint főnév (Czuczor – Fogarasi, 1862, 1, 2, 52.); vö. Ittzés (főszerk.), 2011, http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=b%C3%B6k

[4] Kazinczy gyűjteménye már megmutatta a tövis szó epigrammabeli jelentését, azt ugyanis, hogy valamiféle 'szurka-piszkáról' esik szó. Ugyancsak ilyen értelemben fordul elő Terhes Sámuel epigramma-gyűjteményében is, amely *Szuron*y címmel jelent meg 1844-ben (Lukácsy – Móser, 1999, 31, 3, 47.).

[5] Pap Ignác poétikai tankönyvében ismertette a bökversről szóló tudnivalókat: „Ujabb költészink […] az epigram' […] eredeti jellemét gunyorrá [szatírává] változtaták, 's mint illyent e' helyen *bökvers* név alatt tanuljuk megismerni… Olly rövid 's elmés költemény, mellnek végén egy kifejlési csattanás történik, mellynek csipős szikrája oda hat vissza honnan a' tárgy kiemelkedett, azon czélból, mint a' gunyor, hogy csipős szeszély által jobbítson" (Pap, 1846, 57.). Pap Ignác már 1828-ban kiadott egy költészettant, de ebben még nem szerepelt a bökvers kifejezés.

ként való elnevezése feltételezhetően neki tulajdonítható, bár Szily Kálmán nyelvújítási szótára (Szily, 1902, 30.)[6] Szentmiklóssy Alajos 1830-ban íródott (Szentmiklóssy, 1830; Velledits, 1916, 281–286.) Bajzával (Bajza, 1828) polemizáló, epigrammákat és esztétikai fejtegetéseket tartalmazó művét adja meg a 'bökvers' forrásául.

A bökvers, a közismert meghatározás értelmében epigrammaszerű, disztichonban íródott, rövid vers, amely ironikus, gunyoros hangú, nem művészi igényű alkotás. Ezt a definíciót vette át a *Magyar néprajzi lexikon* szócikke (Szemerkényi, 1977, 362.) kiegészítve azzal, hogy a magyar népköltészetben nem honosodott meg. Ez így igaz, de valójában a felirat ismert a különböző népművészeti tárgyakon (Szendrey, 1931, 43–45.), nem beszélve a sírfeliratokról, melyek egyik változata a tréfás sírfelirat (Szendrey, 1930, 194–207.).[7] A bökversek és a rigmusköltészet hasonló vonásai szintén ismertek a kutatásban (Katona – Simon – Varga, 1955; Küllős, 2004, 405–433.). Felvethető továbbá a gúnyverssel és a gnómával való kapcsolata is (Csörsz Rumen, 2013, 113–120.).

A bökvers közkeletű definíciója nem mindenben állja meg a helyét: az epigrammaszerűség, a rövidség és az igénytelenség nem feltétlenül inherens része a műfajnak. A bökvers gyakran személyes vonatkozású, és általában valamilyen aktuális eseményhez kapcsolódik (mulasztást, visszásságot pellengérez ki), karikírozó, parodisztikus, időnként kötekedő. A műfaj nyitott, s mivel nincsenek formai követelményei, nagy teret enged a rögtönzésnek, a frappáns riposztnak, elmés fordulatnak és a meglepő élességnek, csattanónak, a nyelvi humornak. Rímelése a nagy költők keze alatt könnyed, bravúros és szellemes, ezért a világirodalom kiváló lírikusai is szívesen eljátszottak vele. Honi irodalmunkra Aranyt megelőzően is nagy hatást gyakorolt – gondoljunk többek között: Janus Pannoniusra, Balassi Bálintra, Zrínyi Miklósra, Kazinczy Ferencre, Berzsenyi Dánielre, Kölcsey Ferencre, Kisfaludy Károlyra, Vörösmarty Mihályra (természetesen tovább folytathatnánk a sort) –, s a műfaj kedveltségét mutatja egészen napjainkig tartó továbbélése.[8]

Írásunkban Arany János költészetének egy kevéssé kutatott, „lírája peremén" (Barta, 1987, 149.) meghúzódó, az apró műfajokhoz tartozó rögtönzéseit, „elegyes verseinek" kis csoportját, a költő tréfás korcs szóalkotásával élve:

[6] „Bökvers, Szentmiklóssy 1830. – »Bökversek és eszmék«. Ez a címe Honváry álnév alatt megjelent egyik munkájának. – A címszó értelme: epigramm." (Szily, 1902, 30.)
[7] Arany sírverseiről: Szilágyi, 2005, 167–179.
[8] Arany költészetének – ezen belül a bökversek – „sugárzó" hatására a 20–21. században számtalan vers született, az Arany-recepció legteljesebb antológiáját Csűrös Miklós állította össze (Csűrös, 2017).

„mondacsait”,[9] „akadémiai papírszeleteit”,[10] „szösszeneteit”/„szesszeneteit”,[11] másképp emlegetve „forgácsait”, versforgácsait – összefoglaló névvel: bökverseit vesszük számba, melyekre az irodalomtörténészek közül az elsők között Barta János (Barta, 1987, 149–163.) hívta fel a figyelmet, e műfajról az ő előadásai egyikében hallottam először.

A bökversek, azaz a „mondacsok”, az „akadémiai papírszeletek,” töredékek, a forgácsok elhelyezése, megítélése az Arany életműben már a kezdetek kezdetén fejtörést okozott a szerkesztőknek, az Arany-filológiának (Nacsády, 1978, 3.). Közbevetőleg megjegyezzük: nem úgy, mint a 20–21. századi költőknek, íróknak, például a nyugatosoknak: Babits Mihálynak, Kosztolányi Dezsőnek; majd pedig Németh Lászlónak, Petri Györgynek, valamint Lövétei Lázár Lászlónak.[12] Áttekintve az Arany János összkiadásokat, tudjuk, hogy ezek a kis versek – vagy legalábbis egy részük – több kiadásból kimaradtak, aminek számos oka van (Szilágyi, 2004, 367–379.). Köztudott, hogy *összes* művek valójában sohasem léteznek, ennek egyik oka a különféle cenzúrákban keresendő. Először is Arany öncenzúrájában, aki pályája végéhez közeledve kiadta *Összes Verset*, *Összes Munkát*, *Minden Munkát*,[13] és nemcsak összerostálta, hanem

[9] Arany alkotta gyűjtőfogalom. Az Arany-szótár így határozta meg: „mondacs 1 fn ’a költő saját kifejezése kisebb, egy-egy ötletet versbe foglaló verseinek címekén’. Mondacsok I (*Félmagyarság*); Mondacsok II (*A haza sorsa*; *Demokrata-nóta*)” (Beke, 2017, II, 940.). Voinovich többször kitért rájuk, elsősorban mint Arany politikai nézeteinek foglalataira, „előbb csak apró, epigrammaszerű versekben szólalt meg gúnyja, keserűsége (Mondacsok.)” (AJÖM I, 1951, 535.). „A túlzók háborgása, Deák művének kicsinylése, az »alkotmányos sarjadék« elégületlensége, kik a nehéz időket a gyerekszobában élték át: egy-egy fulánkos szúrásra ingerlik, ez odavetett apróságokat, »mondacsok«-nak nevezi.” (Voinovich, 1938, 193–194.) „Ezt az elnevezést a költő maga adta ezen apróságoknak” (AJÖM VI, 1952, 236.). Lásd még a 20., 23., 26., 30., 82. jegyzetet.

[10] Az Arany-szótár definíciója: „akadémia 1 fn ’Magyar Tudományos Akadémia’ Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy… (Akadémia papírszeletek II).” „akadémiai 3 mn 1 ’az MTA ülésein készült’ Akadémiai papírszeletek I–II (címként) 2 ’az MTA által kiadott’ * *Az Almanach borítéka rendesen halványzöld*. A. J. (Almanach 1878-ra) (Beke, 2017, I, 55.). Lásd még a 19., 29., 74. jegyzetet.

[11] Arany *Cynismus* című versének alcíme: Alkalmi szesszenés (1861). Kis papírszeletre íródott, a cím alatti sor nélkül. „Alkalmi visszavágás a kiegyezési tárgyalások alatt bécsi hírlapokban gyakran megszólalt kicsinylő, sértő támadásokra, mikor az országgyűlés nem fogadta el Bécs alkotmány-tervét, sem a feliratokra adott királyi választ” (AJÖM VI, 1952, 237.; Arany J., 2018, 394.).

[12] Kosztolányi mérvadó értékítélete szerint: „Számos töredéke, forgácsa, akadémiai papírszelete maradt ránk melyek mellett nem haladhatunk el közönyösen” (*Pesti Napló,* 1917. február 18.; Kosztolányi, 1976, 138.). Babits Mihály (Babits, 1917), majd Németh László is hasonlóan vélekedett: „Kiadatlan versei, többnyire tréfás, széljegyzetforma firkák, azért oly izgatók, mert erről az igazibb Aranyról szólnak” (Németh, 1939).

[13] A kiadások részletes leírását adja: Bisztray, 1959, 23–46.

egyúttal „át is rostálta" az életében kiadásra szánt műveket.[14] Az apró verseket, amelyek szinte külön műfajt alkottak, elegyes verseknek, töredékes holminak, majd „*Elegyes költői darabok*"-nak (Arany J., 1867) nevezte, és ezek egy részét elkülönítette a befejezett művektől. Előszavában (Arany J., 1867, 3–7.) írt is róluk: „ezek a darabok akkoriban meglehetősen fölszaporodtak", melynek okát az önkényuralom szörnyű éveinek ólomsúllyal ránehezedő, megbénító szellemi és társadalmi légkörével magyarázta. Alkotóművészetének ezen időszakában minden költői kísérlete, a nagyobb művek „egész kitartással révpartra vonszolása", csak fájdalmas elégedetlenségben végződött: „Így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkemet" (Arany J., 1867, 6.). Rögtönzéseit ugyanúgy, miként alkalmi költeményeit,[15] nem is tekintette igazi, befejezett műalkotásoknak.[16]

Arany halála után a családja, barátai és tisztelői rendezték sajtó alá az írásait, de a gyűjtemény nem lett teljes – mivel az összkiadás, mint tudjuk, minden erőfeszítés ellenére eleve abszurd vállalkozás –, s mert mind Arany László, mind Voinovich Géza tovább szelektált, nem tartva be az Arany végrendeletében foglaltakat. Vargha Balázs szellemes, tömör konklúziójával élve a hagyatékot „agyonőrizték" (Vargha, 1975, 69.).

Arany László feltett szándéka szerint „lehetőleg teljes gyűjteményt" akart kiadni, mindazt, ami a hátrahagyott kéziratokból, az *Összes munkái*ba (1883–1885) fel nem vett darabokból állt. Már a *Hátrahagyott Művek* (1888–1889) rendezése során apró – jobbára alkalmi – versikék bukkantak elő papírcetlikről, meghívók hátlapjáról, füzetek borítójáról, néha egy-egy ismerős emlékezetének, a szóbeli hagyománynak köszönhetően, melyek némelyike már közkézen forgott évek óta a barátok jóvoltából, hírlapi közlemények révén. Arany nemigen törődött ezeknek a kéziratával, nem is szándékozott megjelentetni azokat. A környezetében élők azonban sokat eltettek belőlük, akik „az efféle apróságokat is kegyeletes becsben tartották" (Arany J., 1888, XXIV.). A nagykőrösi tanárság éveiből főként Szász Károly (Szász, 1882, 694.) és Szilágyi Sándor,[17]

[14] Fiatalabb kori művei közül többet megsemmisített, több versét is „inediták"-nak minősített, a késeieket eredetileg csupán „magánhasználatra" írta a *Kapcsos könyv*be. „Hogy ezekből valamit közre bocsásson, arról sokáig hallani sem akart" – jegyezte meg Arany László (Arany L., 1888, XX.).

[15] Ezekről részletesen értekezett Szilágyi Márton (2003).

[16] Szilágyi Márton megjegyezte: „Arany nemcsak az 1847 előtti műveit nem publikálta, hanem például későbbi, nagykőrösi periódusának az alkalmi költészethez sorolható, egy elemi szintű nyilvánosságot megcélzó, szórakoztató darabjait sem. Azaz, láthatóan lírájának ezt a regiszterét egészében igyekezett kizárni életműve nyilvánosan vállalhatónak gondolt részéből" (Szilágyi, 2004, 372.).

[17] Például egy háromsoros tréfát: „Weiss barátom, azt a foltot, / Amely tavaly még nem volt ott, / Viseld egészségesen." (*Weiss barátom…* 1856) [=Weiss tanár úr kopaszodott, annak

néhány tanítvány (AJÖM I, 1951, 481.), rajtuk kívül Gönczy Pál lánya, Csiky Kálmánné révén maradtak fennt.[18] Jókaitól tudjuk, hogy az unalmas akadémiai ülések előadásai alatt röpködtek köztük a papírfecnik: „Az akadémiai üléseken dirib-darab papirosokon szoktunk egymásnak izengetni. Én karikatúrákat mázolok neki, ő meg nekem epigrammokat küldöz. Egyet közlök belőlök. Arról volt éppen az értekezés, hogy a história csak azoknak a neveit jegyzi fel, akik szellemükkel hatottak és akik vérengző hadjáratokat viseltek. A papírrongyra, mit hozzám röpített, ez volt írva: »Az emberi öltőt nagy feledékenység / elnyeli mint tenger; / Csak kettő marad fenn az emlékezetben: / Der *Denker* und *Henker.*«"[19] „Az ilyen papírrongyokat én rakásra gyűjtöm – folytatta tréfásan Jókai –, s majd ha mind a ketten meghaltunk, majd ha a magyar uraságok belgák és angolok lesznek, ezreket fognak érte kapni – az örököseim" (Arany L., 1888, XXIV–XXV.).[20] Toldy Ferenc, Ponori Thewrewk Emil,[21] Gyulai Pál,[22] Greguss Ákos[23] (Voinovich, 1938, 212.), és maga Arany László is megtartott néhány

szólt a tréfa]. „Egy tanári vacsorán versben mutatta be az egész tanári kart." Szilágyi Sándor e pár sort a *Magyar Hírlap*ban, 1896. december 25-én jelentette meg (AJÖM VI, 1952, 220.), Szilágyi Márton kétes eredetűnek tartja (Arany J., 2018, 539.).

[18] Gönczy Pál névnapjára játékos cédulát küldött (AJÖM VI, 1952, 209–210.). Gönczy rokonainak keresztnevére is írt tréfás, nevet rejtő verset – *A Csikyek* címen – a „Boncold csak nyelvész" rögtönzés hátlapjára: „Első volt a Sándor, / Ki Estánnal vándorl. / Második a Kálmán, / Professzor az »Álmán«, / Harmadik a Gergel, / Ki Pegazust nyergel." A kis rögtönzés előbukkanásáról: *Magyar Figyelő,* 1913, 22, 16.; AJÖM VI, 1952, 172., 252–253. (Arany J., 2018, 518.).

[19] *Akadémiai papírszeletek* I. 2. (Arany J., 1888, 419.; AJÖM VI, 1952, 146, 243.; Arany J., 2018, 410, 1134.) Lásd a 10., 29., 74. jegyzetet.

[20] Történetükhöz Voinovich Géza egy más alkalommal a következőket fűzte: „Az 1860-as években a felújult politikai élet változásaira pendítette a *Mondacsok* epigrammáit. Az Akadémia ülésein kis cédulákra megjegyzéseket irkált a felolvasásokról, odacsúsztatva egyik-másik szomszédjának (*Akadémiai papírszeletek*) […] Az ilyen papírszeletek nagy része elkallódott, aki egyhez-egyhez hozzájutott, eltette" (AJÖM VI, 1952, 215.).

[21] Sokszor fontos megjegyzés kelt útra egy-egy papírdarabkán, melyet kétféleképpen is elmesélt Voinovich: „Mikor Ponori Thewrewk Emil tartotta székfoglalóját *A magyar zene rhythmusáról*, a költő figyelmeztette, hogy csupa hosszú szótagból is akad vers a magyarban, s egy cédulán átadta neki egy népmeséből e sorokat, melyeket a medve mond: „Tányér talpam — — | — — Lompos farkam — — | — — Szép lyány mátkám — — | — — Nyiss ajtót — — | — — ". (Voinovich, 1938, 212., lásd még: AJÖM VI, 1952, 244.)

[22] Például a *Szenvedek én…* (1877) kezdetű verset (AJÖM VI, 1952, 175, 254.; Arany J., 2018, 504.). Lásd a 70. jegyzetet.

[23] A *Mondacsok* II. A *Jaj, bíz ez a nevelészet* című cédula megőrzésének története Gregusshoz kötődik: „1865-ben Nagy Márton 1. tag tartott felolvasást *A görögök nevelészetéről*. (Arany főtitkári jelentése, 1865. dec. 11. az Akad. Évkönyvében. XI. kötet, V. darab 13. 1.). A költő az ülés alatt e sorokat vetette papírra. Közölte Greguss, *Költészettaná*ban, a »rímjátékok« között, csonkán." – „Máskor egy székfoglaló alatt [Arany] ezt vetette papírra *Bolond Istók*ból (II. 2.): »Mi egy pár évezred óta kész – Belátta, hogy neki

hasonló verset (Arany L., 1888, XXIV.). A hagyaték rendezésekor újabb lappangó kis versek jöttek elő a korábbi évekből és az utolsó évtizedből – „néhány alkalmi rögtönzés és néhány kisebb töredék: vázlatok, röpke ötletek, megkezdett strophák" –, a legváratlanabb helyekről bukkantak fel: „fiókjai feneké-ről, író-mappája ránczai közül, könyvek boritékáról, újságok széléről, meghívók hátlapjáról, sőt a legutolsók zsebeiből, a fidibusznak szánt papír-darabok közül" (Arany L., 1888, XXIII.). Arany idős korában – ahogyan azt Arany László megjegyezte – már nem a barátainak, hanem csakis önmagának, önnön szórakoztatására írt bökverseket, „mintha az élet apró nyomorúságai elől a saját humorához menekült volna" (Arany L., 1888, XXV.). Arany László mint maga is érzékeny költő, pontosan leírta, miért fordult édesapja ehhez a költői megoldáshoz: „a ki egykor lelke nagy convulziói, kedélyének meghasonlásai, hazája sorsa miatti aggodalmai, s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet, utóbb az apró-cseprő boszúságok, kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei ellen is humora játékában kereste volna az orvoslást. Ha bántotta valami, nem fakadt ki érte, egy-egy sóhajtásszerű versecskében nyertek érzelmei alakot, vagy egy stoicus mosollyal rázta le az apró mizériákat lelkéről" (Arany L., 1888, XXV.). A művészi alkotómunka vagy a nyomasztó hivatal (folyóirat-szerkesztés, akadémiai titkárság, „a kötelesség: vámpír-vádja"[24]) monotóniáját, majd időskorában az öregség unalmát megtörő játék volt ez a szavakkal, betűkkel, rímekkel, ötletekkel, de mindez több is, mégpedig egyik kedvenc szavajárásával élve: „commotió".[25] Hiába látta Arany László ezeknek a fontosságát, megjelentetése miatt mégis aggodalom és kétely gyötörte: a sokszor töredékes anyagot hogyan fogadja majd az olvasóközönség? „Szabad-e az alkotó művész

kell megcsinálni.« – Greguss elvette a kis cédulát, Ballaginak adta, az később egy tanítványának. (*Budapesti Hírlap,* 1882. okt. 28.)." (AJÖM VI, 1952, 243.) A mondacsokról még: 9., 20., 26., 30., 82. jegyzet.

[24] Idézi Kosztolányi Dezső (Kosztolányi, 1976, 238.). „Ez volt vágyam netovábbja, / Hogy ne légyek senki bábja; / Kötelesség vampyr-vádja / Ne háljon mindig velem…." a vers címe: *Hoc erat in votis* (1878). „E czím Horatius egyik szatírájának (Lib. II. Sat. 6.) kezdő sora" – írta mellé Arany László, a *Forgácsok* közzé sorolta (Arany J.,1888, 522.; AJÖM VI, 1952, 251.; Arany J., 2018, 506.).

[25] Többjelentésű szó: mozgást, kedélyváltozást, (agyráz)kódást jelent, Aranynál szimbolikus jelentéssel bír. 1858. február 9-i levelében javasolta Tompának: „csinálj commotiót, lelki mozgást magadnak" (AJÖM XVII, 2004, 152.). Gyulai Pálhoz intézett 1877. október 22-i leveléből kiderül, hogy az *Őszikék* önmaga szórakoztatására íródtak, s gyógyírt jelentettek (AJÖM XIX, 2015, 388–390.). Ugyancsak ebben az évben (1877. július 7.), *Az elkésett* című versében öregedő önmagának is tanácsként szánta: „… De hiú tett is jobb áldatlan panasznál: / Űz gondot, unalmat, és a mozgás használ." Az *Őszikék* 3. darabja (1877) (Arany J., 2018, 433.). Erről vallott 1877. július 9-én a *Naturam furcâ expellas…* című szonettben is, mely az *Őszikék* 5. verse (Arany J., 2018, 433–434.).

műtermének minden forgácsát köz-szemlére tenni? Szabad-e a költő terveinek, eszméinek, ötleteinek kidolgozatlan vagy félig kész darabjait föltárni a világ előtt? […] Nem jobb volna-e várakoznom még tovább is? Vagy legalább megválogatnom a gyűjteményt?" (Arany L., 1888, IV.) Félt, nehogy a piedesztálra emelt, a népnemzeti „iskola" által egy évszázada kanonizált, eszményített, magasztos, koszorús Arany-kép egy esetleges „arcrongálással" (De Man, 1997) csorbát szenvedjen: „De vajon nem ártok-e a közzététellel a boldogult iránt tartozó kegyeletnek is?"– tette fel a kérdést, szinte kétségbeesetten (Arany L., 1888, IV.). Hosszú tépelődés után ezt a szerkesztői, fiúi dilemmát úgy oldotta meg, hogy a befejezett verseket a *Rögtönzések, tréfák, sóhajok* (Arany L., 1888, 387–449.) című fejezetbe sorolta, a töredékeket pedig a *Forgácsok* fejezetcím alatt közölte (Arany L., 1888, 481–528.). Ekképpen mentegetve döntését: „többnyire inkább csak életrajzi – lélektani – tekintetben lehet érdeküK." S ezzel szinte ellenmondásba keveredve a korábban leírtakkal, megállapította: „bohókás, apró, rögtönzött versei" Arany „jellemének s hangulatának e nem közönséges vonását" tárják elénk (Arany L., 1888, XXVI.). Ennek ellenére több verset is elhagyott (a „bohókásnak" minősített *A csillag-hulláskor* című, a Szent István-renddel kapcsolatos néhány nagyszerű mondacsát[26] és az Arany betegségéről szólókat: „Van egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők)" (Arany L., 1888, XXX.). Az „egyáltalán közölhetőkből" (Arany L., 1888, V.) – úgy, ahogyan a levelekből is – törölte a nyelvi vaskosságokat, a „hitbeli tiszteletlenségnek" számító kifejezéseket átírta,[27] egyszerűen leszögezte: „Minden válogatás önkényes. Mondhatni ízlés dolga" (Arany L., 1888, V.), ugyanakkor – tegyük hozzá – az Arany szerkesztette kötetek esetében tudatos művészi komponálás is.

Ettől fogva Arany kisebb költeményei kiadástörténetének visszatérő és sokat vitatott kérdése a versek rendszerezése, sorrendjének megállapítása.[28] A hagya-

[26] Mégpedig a *Hiúságom* (Ad notam: Minek az a pörge kalap… „Minek nekem a rendjelek…"), *A szomorú kinézésű lovag* és a *Ha én egy jót alhatnám*… kimaradtak, majd Voinovich közölte ezeket (AJÖM VI, 1952, 141.; Szilágyi, 2018, 415–416.). Ehhez az utóbbi bökvershez számtalan anekdota fűződik, melynek egyik variánsa: „Fogfájásban szenvedek, / Érdemrendet küldenek; / Hej ha egy jót alhatnám, / Száz ily rendért nem adnám", mely az eredeti szándékos megváltoztatása (Tóth, é. n. 113.). Vargha Balázs Voinovichtól hallotta a valószínűleg eredeti, durvább változatát is (Vargha, 1953, 366.). Mint már arra utaltunk, Arany László nyilván emiatt tette a nem közölhető versek közzé (Arany L., 1888, XXX.). Többek között Kosztolányi Dezső, Faludy György; Szörényi László és Szilágyi Ferenc irodalomtörténész is említést tett róluk. Korompay a „csillaghullásról" írott tanulmányában érinti a történetet (Korompay, 2012, 551.).

[27] Lásd erről részletesen Korompay, 2000, 62.

[28] A kiadástörténetről összefoglalóan, a korábbi kritikákat is számba véve írt S. Varga Pál (2017, 31.). Hász-Fehér Katalin az Arany-kiadások közléshagyományának vizsgálatakor

tékot átvevő Voinovich Géza *Arany János Összes művei*nek kritikai kiadásában a regiszterbeli különbségek okán az I. kötet (*Kisebb költemények*) és a VI. kötet (*Zsengék, töredékek, rögtönzések, sóhajok*) verseit elkülönítette egymástól (részben a közlési hagyományt követve), de a kronologikus és a regiszterek szerinti csoportosításon túl egy harmadik, tematikus elvet követő kategóriát is beiktatott *(Sírversek a nagykőrösi évekből*, *Mondacsok* I., *Mondacsok* II. *A szerkesztői évekből*, *Forgácsok, tréfák*, *Karlsbadi apróságok*, *Főtitkárság*, *Nyelv és vers* és így tovább). Így az *Akadémiai papírszeletek,*[29] a *Mondacsok,* az *Őszikék* korának töredékeit a VI. kötetbe osztotta be. Az időrendi rendezés miatt a *Mondacsok*[30] két alcsoportra szakadtak, a *Forgácsok*at pedig leválasz-

felvetette, hogy „a szövegkapcsolatok néhány változatát áttekintve az eddig alkalminak tekintett, más szövegekkel dialogizáló műveket, »forgácsokat«, »mondacsokat«, paródiákat, szatírákat, epigrammákat, képaláírásokat nem kellene-e az életmű belső áramába integrálni, még akkor is, ha Aranynak nem volt már alkalma dönteni megjelenésük felől." Hász azzal érvelt, hogy 1867-es kötetéből Arany „nem zárta ki az addig elkészült töredékeket, kisebb darabokat. Vannak ezek között nyelvi, irodalmi játékok, indulatos reakciók, bírálatok, széljegyzetekből összeálló verses összefoglalók éppúgy, mint esztétikai, poétikai, olykor filozófiai vagy érzelmi érveket felsorakoztató, ars poetica-szerű darabok" (Hász-Fehér, 2012, 174).

[29] A Hátrahagyott versek (*Rögtönzések, tréfák, sóhajok* 1888, 419–420.) rendezésekor Arany László az alábbiakat sorolta be az *Akadémiai papírszeletek* közzé: I. *Jókaihoz* (1863); II. *Az emberi öltőt* (1865); III. *Toldyhoz* (1875); IV. *Egy másik meghívóra* (1880); V. *Budenzhez* „Bálint Gáborról, a ki Hunfalvyt és a finnistákat szenvedélyes polémiával megtámadta" (1878); VI. *Bálint Gábor röpiratára* („melyben panaszosan kikelt az akadémia s a cultusministerium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ö maga annál hevesebben megtámadta mind a kettőt.") (1878); VII. *A hangsúlyosok hexametere*; VIII. *Caput, alas, pedes…* Ezt a beosztást Voinovich Géza a következőképpen módosította az 1952-es kritikai kiadásban (a *Forgácsok* fejezetcím alatt): *Akadémiai papírszeletek*: I. *Az emberi öltőt*; II. *Jaj, biz ez a nevelészet*; III. *Toldyhoz* (Ülési meghívóra); IV. (*Egy másik ülési meghívóra.)*; V. *Budenzhez*; VI. *Bálint Gábor röpiratára*; VII. *Balassagyarmaton aszonták*; VIII. *Caput, alas, pedes…* (AJÖM VI, 1952, 146–147., 243–244.). Összehasonlításképpen álljanak itt a legújabb, a Szilágyi Márton által a 2018-as kiadásba felvett versek: *Akadémiai papírszeletek* I.1. *Az emberi öltőt*; 2. *Jaj, biz ez a nevelészet* (1865) (Arany J. 2018, 410, 1134.). *Akadémiai papírszeletek* II. *Toldyhoz Ülési meghívóra* (1875) (Arany J., 2018, 428.). *Akadémiai papírszeletek* III. 1. *Budenzhez*; 2. *Bálint Gábor röpiratára*; 3. *Caput*, *alas*, *pedes...* (1878) (Arany J., 2018, 511–512., 1148.). Lásd még a 10., 19., 74., 95. jegyzetet.

[30] Voinovich Géza közlésében a *Mondacsok* I. fejezetcím alatt fellelhető versek: *Félmagyarság, Cilinder*, *1861*, *A két madár*, *Coronini*, *Cynismus (*Alkalmi szesszenés.*)*, *Az élclapok rajzolóinak*, *Poéta és politikus* (AJÖM VI, 1952, 125–127., 236–237.); *Mondacsok* II. *A haza sorsa*, *Demokrata-nóta* (AJÖM VI, 1952, 142., 242–243.), *Hinc illae, Az alkotmányos sarjadék, Az 1869-i választások*, *Másképen – Emlékre*, *A köztársasághoz* (AJÖM VI, 1952, 142–144., 215.). Itt jegyezzük meg, hogy a Szilágyi Márton által sajtó alá rendezett *Arany Összes költeményei* (2018) kötetben csak egy vers kapott helyet a mondacsok között, mégpedig a *Mondacsok* I. *Félmagyarság* (Arany J., 2018, 377.). *A haza sorsa* és a *Demokrata-nóta* című verseket (Arany J., 2018, 416.) Szilágyi Márton nem vette be a mondacsok csoportjába, mivel szerkesztői elvének megfelelően kronologikus beosztást

totta a „nagy életműről”, azt a képzetet keltve, mintha „itt csupán éretlen, hiányos vagy odavetett versekkel lehet dolgunk, melyek eszerint persze eleve csökkent értékűek volnának a tisztán önmagukért és az örökkévalóságnak készült, gondosan kidolgozott művekhez képest” (Dávidházi, 2009, 1340.). Kizárni őket a kisebb költemények közül nem volt szerencsés, mert közöttük olyanok is találhatóak, amelyek az 1860-as évekből, a hosszú, a „nagy hallgatás”, a „nyűgözöttség” idejéből származnak, s más megvilágításba helyezik ennek az időszaknak a megítélését. Irodalomtörténészek sora azért is kifogásolta a „költői termés leértékelő maradék részébe való” utalását – Vargha Balázs találó kifejezésével élve –, „szégyenpadra” (Vargha, 1953, 362.) állítását, azaz értékrend alapján történő elkülönítését, mert „a töredékek és rögtönzések egy részét sokszor csak egy hajszál választja el attól, hogy a rangosabb I. kötetbe, vagy az igénytelenebb VI. kötetbe soroltassanak” (Bisztray, 1961, 458.). Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a megjelent költői műveiben,[31] hanem prózai munkáiban, szerkesztői megjegyzéseiben[32] – lapszéli jegyzeteiben[33] – és leveleiben[34] is rengeteg rögtönzött rigmus, versszerű alkalmi improvizáció, kis vers bújt meg, másrészt pedig a már említett, a szóbeliség által tovább hagyományozott szövegekben is, amelyek csupán a kortársak emlékezetében (pl. anekdotákban) maradtak fent.

követett, így e két verset máshová, mégpedig az 1867-ben íródott néhány vers közé sorolta be (Arany J., 2018, 416.). Lásd még a mondacsokhoz a 9., 20., 23., 26., 82. jegyzetet.

[31] Sokat írt a *Kapcsos könyv* lapjaira és korábban is, más kéziratai mellé.

[32] Az egyik ilyen rögtönzése *(Tompához)* a *Szépirodalmi Figyelő,* 1862. május 22. számában (II. évf., II. félév, 3, 48.) a szerkesztői üzenetek között jelent meg, melyben Tompa Mihálytól levelet és verset várt: mert lapja, „a jó verseknek és mindenféle dolgozatokinak” – mint Tompának írt leveleiben ismételten panaszolja – mindvégig szűkében volt. »Török Bálint« című költeményének egyik strófáját költötte át tréfásan, ezzel a címzéssel: Hanvára. »Várja soká, de mi haszna várja / Leveledet Figyelő bojtárja, / Ha soká jön, maga megy Hanvára«” (közölte Bisztray 1961, 459.; Arany J., 2018, 397.). Tréfás versben kérte Jókaitól is az ígért novellát: *Jókaihoz* I. (Korábbi címe: Szerkesztői levél), *Jókaihoz* II. (Arany J., 2018, 393–394., 397.).

[33] Széljegyzeteiben is – melyeket többek között könyvek, pályamunkák bírálataihoz fűzött –, szatirikus megjegyzések találhatók. Bírálatait időnként a szövegek végére odalökött, hevenyészett epigrammában közölte. Például Szilágyi István szatírájára II. (Emlékbeszéd) Arany megjegyezte: „Vág, szúr, csíp, harap, öl: simít is, de nem ám szőrmentén. / Nem csoda, Borzos, azért, hogy hajad élire áll” – idézi Voinovich (AJÖM VI, 1952, 201.). Szörényi László szellemes írásában számba vette azokat a kis szösszeneteket, melyeket Arany többek között Bajza és Szakál verseinek olvasásakor türelmét vesztve írt, melyek számtalanszor ritmikus-zenei javítások: „Igazán így mondta, / Szépen, sorjába, / lapos prózába” (Szörényi, 2017, 34.), máskor epigrammát kanyarítva hozzájuk („Jó poéta Szakál: / De mikor nyög, k….” (Szörényi, 2017, 35.). Számos epigrammájának, az *Őszikék* és több, nagyobb költeményének kezdeménye, első változata ezekben a bejegyzésekben rejtezik.

[34] Arany 1852. október 1-én Tompának írott levelének záradékaként kis verset rögtönzött: *Tompa Mihályhoz* (Arany J., 2018, 233; 1109.).

Vegyük sorra és nézzük meg, miben is rejlik az értékük: a költői játékosságban,[35] a nyelvi zsonglőrködésben, rímelő művészetében (rímjátékában, mely sokszor a komikum fokozásának is eszköze), a humorban[36], a játékba vegyített évődésbe beágyazott kritikában, vagy az abba belevont gúnyban, a parodisztikusságban, a szatírában, mely akkor jut el a legmagasabbra, amikor önszemlélettel, öniróniával társul. Vagy azért, mert annak a lehetőségét villantja fel, miképpen lehet „szegény anyagot végérvényesen poetizálni. Hogy nincs az életben semmi eldobandó, nincsenek jelentéktelen események a művészet számára, a művészetben minden számít" (Petri, 2005, III, 35.; Dávidházi, 2009, 1345.). „Egy irodalom alatti műfaj elevenedik fel általuk, de – amint arra Barta János figyelmeztet – egy nagy költő kezében" (Barta, 1987, 149.).

Ezek a kis műhelyforgácsok sok esetben potenciálisan a nagy mű alkotóelemeivé, a költői alkotófolyamat részecskéivé válhattak: olyan apró molekulák, csírák, melyek magukban hordozták, szinte előre vetítették az alkotóerőnek azokat az összetevőit, részmozzanatait, amelyek kohéziót alkotva a befejezett

[35] Tarjányi Eszter a *Szövegformálás ereje…* című tanulmányában kitért a szójátékoknak az irodalomtörténet-írás általi megítélésére, mely azt a „tréfás rögtönzések komolyan nem veendő kategóriájába sorolta, és inkább csak a szerző életrajzához tartozó, személyiségére fényt vető adalékként kezelte. A magyar irodalom különösen nem gazdag benne… Míg az iróniát kitüntető figyelemben részesítik, addig a szintén antikvitás óta kedvelt szójáték sokkal kevésbé váltott ki érdeklődést, pedig – ahogy az irónia – ez is az explicit jelentés ellenében hat." Aranynál a szójáték és annak koncipiálása elválaszthatatlan, a jelentés összetettségére és jelszerűségére figyelmeztet. A szójáték – szögezi le Tarjányi – „az egységesnek és egyértelműnek vélt jelentést pluralizálja, labilissá és kétértelművé teszi" (Tarjányi, 2013, 314–323, 321.). Arany játékosságra való hajlama egész költészetén végigkövethető, melynek eredete a debreceni diákévekre, majd a kollégákkal, barátokkal való tréfálkozásig vezethető vissza. Különösen Petőfivel alakult ki olyan játékos atmoszféra, amely feloldotta gátlásai alól, s „a szellem és az optimizmus felszabadult energiája" járta át „ezeket a bukfenceket". „A hangot Arany 1847. márc. 31-én írt levelében üti meg már a megszólításban" – írta Barta János, majd megállapította, hogy „Arany május 27-én veszi át a kedélyes ingerkedést, csatolva hozzá a komikumnak egy rokonszenves változatát, az önmagán való humorizálást, amely aztán ebben a levélben a megcsúfolt plebejus haragjába megy át. S azután a következő hónapokban kibomlik az óriáskölykök hancúrozása: a komikus hatások skálája mindkettejüknél: az egyszerű név- és szójátékoktól és stílustréfáktól a fölényes intellektuális viszonyításig, a drasztikus nyersességtől a művelődési elemekkel űzött játékig, a szimpla nevetéstől vagy hahotától a szatíra, az irónia és az önirónia könnyed finomságáig" (Barta, 2003, 159–160.). Ennek a szelleme köszön vissza Arany kései bökverseiben, a felszabadult vidámság hangja nélkül. S közöttük vannak olyanok, amelyekben „az absztrakt fogalmak képies relációjában fogant concettóként állít elő kiterjesztett képet/tételt. Ez különböző analitikus variációk alapja. Eközben erős melodikus hatások is szervezik a mű egységét (bravúros rímelés, ismétlések, homonímiák, párhuzamos és ellentétes helyzetű, egymással azonos vagy egymástól különböző elemek viszonyai)" – állapította meg Szili József (1996, 47.).

[36] „Humoron Arany a romantikus teória tragikus irónia-fogalmát értette, amellyel az író mintegy könnyezve nevet a világ semmiségén" (Szörényi, 2004, 93.).

költemények egy némelyikében egésszé forrt össze. Erre talán legkorábban Babits figyelt fel, mégpedig az *Ének az öregségről* (1875)[37] című töredék és az *Epilogus* (1877)[38] összehasonlítása kapcsán: „Arany valószínűleg nem remélte – írta Babits –, nem is sejtette a bekövetkezendő áldott hónapokat, mikor egy nyári napon, [1877] július 6-án, megjövén »ritka kedve énekelni«[39] – csak egy lemondó búcsúdalfélét akart írni, öreg kora gyötrelmeinek állítani emléket, mint ahogy próbálgatta már, kezdte is (1875 körül költ az Ének az Öregségről töredéke); s így született az Epilógus. Epilógusnak készült, prológus lett belőle. De először talán még egy Epilógus, egy Ének az Öregségről igényével sem indult. Az első strófa ötletszerű formája, hanyag hangulatlansága arra látszanak árulkodni, hogy ez sem eredt nagyobb szándékkal, mint bármelyik ama párszoros ötletkék, forgácsok közül, melyek ekkor már, valószínűleg nagyobb mennyiségben, mint ránk maradtak, hullottak el e gazdag műhelyből" (Babits, 1917). [40]

Arany bökversei funkciójukat és témájukat tekintve igen változatosak és sokfélék: az egyszerűtől a bonyolultig haladva mutatkozik meg bennük a nyelvi bravúr,[41] többnyire keveredve, nem hozva létre tiszta típust. Némelyek a költői ösztön apró megnyilatkozásai, a homo ludens Arany köpönyege ujjából váratlanul, septében kiszakadt,[42] kirázott improvizáció, a rím sugallta nyelvi

[37] Arany J., 2018, 428.; AJÖM VI, 1952, 250.
[38] Arany J., 2018, 431–433., 1137. Az *Őszikék* 2. darabja.
[39] Utalás a *Bolond Istók* Első énekének első versszakára (1850): „Kedvem van énekelni (ritka kedv / Egy idő óta!) s ami több, vigat, / Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv / (Humor) nevettet s olykor szívre hat…" (Arany J., 2018, 851.).
[40] *Epilogus* (Arany J., 2018, 431.) így kezdődik: „Az életet már megjártam", a töredék – *Ének az öregségről* – pedig eszerint hangzik: „Vén vagyok már – Isten látja! – / Minden ember „ura-bátyja", / Bár még ötvenim felén; / Leng fehér zászlója főmnek, / Megadásul az Időnek: / Tőle békét esdem én. // Kik velem egyenlők korban, / Még virulnak férfi-sorban... " (Arany J., 2018, 428.).
[41] Arany nemcsak a magyar verselés egyik legnagyobb összegzője és fejlesztője, hanem a rímelésé is. Erről többek között Vajthó, 1942,109–131.; Szépe, 1969, 1–32. Kísérletezőkedvéről, játékosságáról, nyelvi bravúrjairól, leleményeiről és lankadatlan kíváncsiságáról, valamint nyelvújító megoldásairól vallanak fordításai is.
[42] *Ha napfényes Vízkereszt*… (1882) „Az Akadémiai Almanach halványzöld boritékára följegyezgeti az időjárás és egészsége változásait, parodisztikus nyelvészeti megjegyzéseit, egy tréfás verset az enyhe Vízkereszt (jan. 6) jó terméssel biztató babonájáról" (Voinovich, 1938, 341.). Arany László említést tett róla a *Hátrahagyott versek* bevezetőjében (Arany J., 1888. XXX.). Erről Voinovich még többet tud: AJÖM VI, 1952, 174., 253.; Arany J. 2018, 531. A kis vers példája a „rímjáték tüntetően henye odavetettségé"-re – summázta Barta János (Barta, 1987, 154.). Azok közé a gnómákhoz tartozik, melyeknek egy része tisztán a meloszban (pl. különféle hosszúságú rímbokorban) „nyer lineáris formaalapot" (Szili,1996, 47.).

játék[43] – szójáték,[44] rébusz – 'talány',[45] vagy egy jó, hirtelen támadt és odavetett ötlet,[46] 'csillám' – magasabb fokon például a metrum, a versforma, a bonyolultabb rím szolgáltatta az okot a rögtönzésre. „Aranyban még akkor is, ha a nagy költészet igényét kikapcsolta, még mindig maradt valami, ami ébren volt, és könnyen hírt adott magáról: a poétai játékösztön, melynek legegyszerűbb eszköze a rím." (Barta, 1987, 151.) Kortársai tanúsága szerint bármikor – beszélgetve, vagy séta közben is – könnyen, spontán „pattintotta" elő a rímeket: „Most a reménynek egy hangját, Reményi!" – írta a „bolondos hege-

[43] Például az *Abonyi Lajoshoz* ilyen játék. A *Koszorú* 1864. szeptember 11-i számának (II. évf. II. félév, 11, 264.) Nyílt levelezés című rovatában írta: „Abony. Czikkeit vettük, jóizüen ettük; köszönet érettük", azaz Abonyi Lajosnak címezte Abonyba ezt a tréfás üzenetet, amelyben a küldött kóstolót megköszönte (Bisztray, 1961, 459.; Arany J., 2018, 403.).

[44] A számtalan játék közül kiemeljük a *Wohl Janka emlékkönyvébe* írott rögtönzést 1858-ból, mely az idegen szavak komikus használatára is példa: „To love, to like, enyelgénk, / Amaz sok, ez kevés; / (Szótár segélye nélkül / Támadt az érezés…" (Arany J., 2018, 363.). Kosztolányi is kiragadott egyet közülük: „Egy papírra számokat irkált; 2, 5, 8, i, 10, 2. Ennek pedig a megfejtése: besötétítendő. Törökül magyarul angolul angolul franciául [a fenti szavak alá írva: első sor] bes öt eight i ten deux, [második sor] 2 5 8 10 2, [a harmadik sorba] bes öt ét i ten dő. Én úgy érzem, hogy ebből az öreges, bogaras rejtvényből a művész beszél hozzám, a művész elszigeteltsége, minden embertől való távolsága és idegensége" (Kosztolányi, 1976, 139.). Szójátékokkal, gunyoros szófejtéssel csúfolta az etimologizálókat: „Hagyma (hagyj ma), lesz holnap is"; „Szarvas tag az uraknak, lencse, borsó parasztnak. (Vastag.)"; „Öttél-e, juhász? Öt tél, uram, meg öt nyár" – ilyen vaskos szójáték gyűjtemény meg is jelent tőle a *Magyar Nyelvőr*ben, persze nem a saját neve alatt (Arany J., 1879, 381–382.; AJÖM VI, 1952, 247.).

[45] Ilyen a *Verses, találós rejtvény* 1882-ből, melyet Ercsey Sándor látott meg az egyik *Budapesti Szemle* borítékán (Arany J., 2018, 532.). „Még körösi tanársága elején, különösen Mentovich Ferenczczel vetekedtek a bohókás rébuszok gyártásában. Öregkorában is „csinált rébuszt, betűjátékot… Rajzolt is talányokat: fa ágon ül egy bakancsos, mellé írva ennyi: -tos; = bakafántos" (Arany L., 1888, XIX–XX.; Voinovich, 1938, 34.; AJÖM VI, 1952, 209.).

[46] A *Szépirodalmi Figyelő* Vegyes rovatába sokszor megírta apró észrevételeit, gyakran karikírozva egy-egy eseményt, mint például egy utca nevének megváltoztatásának jelentéktelen hírét, mely egy versének is alapjául szolgált. Mikor át akarták keresztelni a „hárompipa utcát" Kisfaludy nevére, Arany verset *(A Három-Pipa utca)* is rögtönzött e „tragikomikus pipák reménybeli távozásáról" a *Szépirodalmi Figyelőbe* (1861, [I. 17. sz.] február 27, 271.), melyhez bevezetést is írt: „Emlegetik a lapok, hogy a »hárompipa utcát«, melyben szerkesztőségünk ideigvaló sátorát felütötte, Kisfaludy-utcának keresztelték. Mi ugyan e változásnak legkisebb nyomát sem vettük észre; mindazáltal úgy megörülénk e tragicomicus pipák reménybeli távozásán, hogy tüstént az alább olvasható verset rögtönzők, mely keveset ér ugyan, de elég jó a »hárompipa« mellé: Kisfaludy egy pipáról / Monda elmés pipadalt: / Méltó /Illő, hogy e »három pipa« / Nyujtson érte diadalt. / Éljen hát az ő utcája! / S a magyarnak »nagy pipája« / (Mint a régi példa jár), / Legyen egyszer tömve már!" (AJÖM XII, 1963, 21–22.) Erről bővebben Vargha, 1969, 21.; AJÖM VI, 1952, 237–238.; Arany J., 2018, 383.; 1130.

dűs albumába”.[47] Hirtelen riposztolt, így például Vámbéry dunai panorámát dicsérő szavaira: „Csak az a hátrány, / Büdös a kátrány”,[48] vagy Greguss Ágost képviselőválasztási kudarcáról kanyarított tréfás rímet: „Balassagyarmaton aszonták: / Nem kell nekünk Greguss, csak Szontágh.”[49]

A versek nagy hányadát teszik ki azok, amelyekben többnyire ő maga tűnik fel, hullámzó kedélyvilágának, hangulatának, élethelyzetének megfelelően, az alkotókedvtől függően, hol kesernyésen vagy kimondottan keserűen, hol magát sem kímélő szarkazmussal, öniróniával, sóhajként, ironikus, önkicsinyítő parodisztikus-önlefokozó tartományba kerülő meghökkentő megjegyzésként, életfelfogásának különös megnyilatkozásaként vagy csupán széljegyzetként.

A személyes, a „meddő” panasz, élete, költészete egészén végigkövethető – kivált leveleiben, s ezen belül is a Tompának írottakban, teljes nyíltsággal vallva magáról, világosan látva, elemezve önmagát, munkakedvének hektikus – hol fellobbanó, hol elenyésző – voltát („Egyébként lusta mélabú temet, mely elefántnak néz szúnyognyi bajt.”[50]), költői teljesítményét: „Édes Miskám! betegek vagyunk mi, elégületlenek, szenvedők.”[51] Hangja ennek megfelelően változó, hol levert, bús vagy melankolikus, hol pedig inkább humoros, csúfondáros, mint például a *Bolond Istók* második énekében – s ha ezt a verses regényt biografémaként olvassuk – teljes palettáját megmutatja az önparódiának: az énkép ironikusságának, az önéletrajz játékosságának[52] (Tarjányi, 2013, 198–211.), mely visszaköszön a bökversek önértékelésében. Sőt, ez a hang egyre inkább meghatározóvá vált a kis versekben: „Ha én énekelek, csak dúdolok, / Mint e szép szigeten a szúnyogok”,[53] főképpen életének utolsó évéiben, amikor „nemcsak a fájdalom fáj, de az öröm is, a keserű meg az édes

[47] Szász emlékeiben úgy élt, hogy Reményi Ede jótékonysági célra gyűjtött Kőrösön, Arany verssel fizetett, az idézett két sor a *Reményinek Emlékkönyvbe* című verséből (1860) való (Arany J., 2018, 368.; 1128.).

[48] Vagyis a parton lévő kátrányos hordók bűzlöttek. *Csak az a hátrány*…. (Arany J., 2018, 539, 1154–1155.). Voinovich az anekdotát kissé másképp közölte (AJÖM VI, 1952, 243.). Szilágyi Márton a kétes hírű „versek” közé osztotta be. Megjegyezzük, hogy szinte minden egyes „törmelék” mögött áll egy történet, mindegyikre azonban nem tudunk kitérni.

[49] „Egy akadémikus emlékezett rá, hogy mikor Greguss Ágost képviselőjelöltként Szontágh Pállal szemben megbukott, Arany akkor rögtönözte ezt a kis kádenciát” (http://www.nograd.net/irodalom/bgyarmat/arany.html; AJÖM VI, 1952, 147.; Arany J., 2018, 530, 1151.). Lásd még a 29. jegyzetet.

[50] A *Bolond Istók* Második énekének (1873) 12. második sora (ARANY J., 2018, 890.). Így kezdődik: „Nem dolgozom, csak ha valami hajt.”

[51] Arany János Tompa Mihálynak 1862. szeptember 13. (AJÖM XVIII, 2014, 120.)

[52] A fejezet (VII.) címe: Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága. Bolond Istók.

[53] „Amikor már némelyek tudtak a Kapcsos könyv meglétéről, a Szigeten az egyik járókelő megkérdezte: van-e újabb vers benne. Arany ezt a kis rímjátékot rögtönözte rá” (Barta, 1987, 151.; a történet variánsa: AJÖM VI, 1952, 243.).

is".[54] A már „nevezetes névtelenség"-be, burkolódzó, a világtól betegsége miatt is elzárkózott – elzárt, magányos költő „mazochisztikus öngyötréssel" (Kosztolányi, 1976, 138.), rezignáltsággal csúfolódik önmagán: „Mi vagyok én? Senki Pál, / Egy fájó gép, mely pipál."[55]

A nagybeteg költő panaszkodásának egyik fő oka, a bajok okozója a mindenféle hivatal, a szerteágazó, nagy felelősséggel járó akadémiai munka,[56] melynek súlyosan megterhelő, időrabló, lélekölő, gépies és unalmas volta évről évre egyre gyötrelmesebbé vált.[57] „Rab vagyok – írta Tompának 1868. február 27-én –, mindennapi rabja a hivatalnak, és engem senki se pótol" (AJÖM XIX, 2015, 166.). A számára oly fontos egzisztenciális biztonságot meghozta ugyan,[58] de a kezdetekben remélt lelki megváltást nem, s egyre inkább beigazolódott azoknak az igaza, akik azért nem szavaztak rá az akadémiai választáson, mert úgy gondolták, elvonja az erejét a versírástól (Voinovich, 1938, 178.). Mint azt Arany László a *Hátrahagyott művek* bevezetőjében megírta (Arany L., [1886. május] 1888, XI–XII.), az ötvenes években szinte csak töredékes művek születtek, a hatvanas években a *Buda halála* után (kivéve a *Bolond Istók* II. énekét 1873-ban) alig-alig írt egészen 1877-ig, „eredeti művein alig dolgozott valamit" (Arany L., 1888, XVIII.). Nem véletlen tehát, hogy gyakran vont – többnyire komor – mérleget pályájáról, többek között egy 1866 decemberében Tompának írt levelében: „Szeretnék menekülni ettől a nem nekem való hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő

[54] A *Balzsamcsepp* című versre (1857) utalt Kosztolányi (Kosztolányi, 1976, 138.), melyben „tulérző fájvirág"-nak nevezi magát Arany (Arany J., 2018, 352.).

[55] *Mi vagyok én?* (1882) „Ki és mi vagy?" – kérdezte tőle Petőfi 1846-ban. A *Válasz Petőfi Sándornak* című versben akkor a következőképpen hangzott rá a felelet: „S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék..." A két önmeghatározás ideje – 1847 és 1882 – Arany életének két fontos, mondhatni életbevágó éve. A *Senki Pál* Petőfi fennköltebb költői kérdésére írt parodisztikus, önironikus felelet, biografféma. Senki Pál ugyanis az írott előképekben (pl. a ponyván) beteges, a hétköznapi dolgokban ügyetlen, kicsit semmire való ember, aki mindenbe belebukik. „A hamisság, a látszat, a hiábavalóság, de egyben a bolyongás, az otthontalanság, a sehová sem tartozás szimbólumaként került be a köztudatba, s vált a komikum forrásává a legkülönfélébb szövegtípusokban és közegekben. Arany kétsorosában a gép-metafora és a Senki Pál-motívum egymásra leképződve, egymást felerősítve kap önironikus felhangot." (Hász-Fehér, 2012, 158.) A kis epigramma példa arra is, miként születik vers a legkülönfélébb és jelentésszintű előképek, összimbólumok szöveghálózatából. A vers keletkezéséről, filológiai hétteréről bővebben: AJÖM VI, 1952, 255.; Arany J., 2018, 532, 1151.

[56] 1865–1869 között a titoknokság, majd 1870–1877 között a főtitkárság.

[57] Ha csak az iratok számát tekintjük, az is mutatja a feladatok igencsak „súlyos" voltát: „1865 és 1878 között papírra vetett titoknoki fogalmazványai: mintegy 4100 darab félíves papír, valamint 339 ülési jegyzőkönyv" (Gazda, 2008, 232.).

[58] Ezt indokolta meg *Otium* (1879) című versében: „Hiszen daloltam már is / Untig eleget, / Az énekes madár is / Magvat szedeget" (Arany J., 2018, 514.).

kevés időmet, magam szabadjában használni fel. Szidnak, hogy keveset írtam: de barátom, annyi és mindig oly terhes hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professzorság, szerkesztés – titoknokság! mind egy egész embert kíván; napról napra elfoglal, nyűgöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom?" (AJÖM XIX, 2015, 54–55.)[59]

Több kis versében készített filozofikus mélységű számvetést,[60] melyek legmélyén ott lappang, majd egyre jobban fölerősödik az önmagában, művészi értékében – lángelméjében –, teljesítményében,[61] az írás céljában, értelmében[62] való „örök kétely". A kiteljesedni nem tudás, a töredékes életmű tudata kishitűséget, önbizalomhiányt, állandó szorongást és félelmet keltett benne, melyet kínos testi és lelki betegsége még jobban fölerősített: „Nem fáklya vagy, éltem: / Vagy te silány gyertya, / Mely csepü-kanócát / Sercegve itatja, / Majdmajd el is oltja. // Mégis ha elégne! / De mennyi hiában / Elcsepeg, elcsurog /

[59] Három évvel korábban, 1865-ban Lónyay Menyhértnek foglalta össze az akadémiai állással kapcsolatos gondjait, dilemmáit („az a két év, mennyit maximum gyanánt igértem magamnak, midőn a megválasztáskor kijelentém, hogy hivatalomat ideiglenesnek kivánom tekinteni, a míg az Akadémia körültekinthet alkalmasb egyén után. A két év igazolta csekély önbizalmamat: éreztem folyvást, hogy kötelesség volna lelépnem, de nem láttam nyílást további existentiámra, s így – maradtam" (AJÖM XIX, 2015, 82.), és sértődöttségének okát – ugyanis nem kapta meg Szalay László után az akadémiai lakást, amit az *Ártatlan dac* (1865 körül) „humorkás elmejáték"-ában szóvá is tett. Az Akadémia palotájának avatása napján írta, melyet a *Kapcsos könyv* őrzött meg: „A Tudománynak háza vagyon: / Ennek örűljek hát ma nagyon? / Kell gyalogolni a lelkem agyon / Nyári melegben, téli fagyon. … Nincs, ki ne lássa, bár csupa vak, / Hogy kocsis helye kocsin a bak; / Ha leszorítják, hajtja gyalog: / Csakhogy ez aztán lassu dolog" (történetéről lásd Voinovich 1938, 183.; Arany J., 2018, 408.).

[60] A *Sejtelem* [1] (1881) a számadás verse, mely figyelmeztetés és egyfajta rendelkezés is; utalás a *Toldi szerelme* befejezési körülményeire, Arany kétségeire az „öregen" végzett munka végeredménye miatt: „Ifjúkori munkát öregen ne végezz, / Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez, / Mert a keverék-mű a fejedre támad, / Inkább töredéknek maradjon utánad" (AJÖM VI, 1952, 176, 254.; Arany J., 2018, 529.). Ennek humoros változata a *Gyöngyösiád* (1880): „Fáradt elmével ne akarj futtatni gebével: / Mert gebe meg ha szakad, kitöri árva nyakad" (Arany J., 2018, 516.). A humor az önparódiából és verselésből fakad (a cím Gyöngyösi Jánosra céloz, a leoninusok faragójára). „A leoninus hexameterben a metszet előtti nyomatékos szótag rímmel az ereszkedő sorvéggel, a rímnek ez a »billegő« egyensúlyi helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy az igényes poétika elutasította a leoninust" (J. Soltész, 1987, 132–133.), de Aranynál ennek alkalmazása szándékos, ez szolgálja a vers humorát, ironikusságát. Voinovich megjegyzése: „Ceruzával, egy füzet letépett címlapján, rajta: Inedita" (AJÖM VI, 1952, 254.; Arany J., 2018, 516.).

[61] Arany egész költészetét folyamatosan töredékesnek tartotta, „irodalmon kívülálló, kishíján elkallódott féltehetségnek saját magát" (Szörényi, 2016, 71.).

[62] Az *Írjak? Ne írjak?* (1856) című versében megfogalmazott dilemma (Arany J., 2018, 331–334.).

Így átabotában: / Áldatlan munkában."[63] – a lírai én élete már semmit sem érő gyertya, vonta le a konzekvenciát alkalmi számvetésében. Ha emellé tesszük a *Főtitkárság* című vers négy sorát, megkapjuk Arany önszemléletének és önkicsinyítésének esszenciáját: „Szép megtiszteltetés, / De nem birok vele: / Nem vagyok már a kés, / Hanem csak a nyele."[64] E versben egyúttal utalás történt *A csillag-hulláskor*[65] (1–11) összefüggő csoportot alkotó darabjaira. Ugyanis 1867-ben a koronázáskor Arany is megkapta a Szent István-rend kis keresztjét, hiába is tiltakozott ellene. „A költői-közéleti szereppel együttjáró, a költőt Pestre költözése óta egyre feszélyező szorongás *A csillag-hulláskor* című versekben tört föl" feltűnően indulatos erővel (Nacsády, 1978, 11.). A kereszttel kapcsolatos mizériára reflektálva „hullott le" ez a versciklus, mely lelkiismereti vívódásának, magát gúnyoló nyugtalanságának pontos tükre, s – Barta Jánost idézve – „többet vall Arany költői és főleg emberi jelleméről, mint számos nagy verse" (Barta, 1987, 157). Az őt ért megrázkódtatás, megrendülés olyan elementáris volt, hogy képtelen volt nagyobb műben feloldani a traumát – valószínűleg ez is belejátszott a nyilvánosságtól való elzárkózásába és a hallgatásba, de minden nyom nélkül nem múlhatott el, így „verscsillagocskák sziporkáztak utána" (Barta, 1987, 158).

Korán jött öregségéről, életuntságáról, különféle betegségeiről is gyakran beszélt (AJÖM XIX, 2015, 535–536.), ezek külön kis csoportot alkotnak a forgácsokon belül. „Régi bajomban szenvedek", „Kedélybeteg vagyok" – írta már az 1850-es évek közepén, harminchat-harmincnyolc éves korában. Kis verseiben egy mélabús, megtört, „hypohondriára"[66] hajlamos, koravén ember képe rajzolódik ki: „Férfi-korom végefelé máris, / Hideg nekem a delelő nyár is, / Koravénség hava ül felettem: / Mind a világ »ura-bátyja« lettem."[67] Öt-

[63] *Aj-baj!* (1869) Az *Őszikék* ciklus darabjai (4.) között jelent meg a *Kapcsos könyv*ben. Voinovich a *Főtitkári évek* című csoportban közölte (AJÖM VI, 1952, 149, 245.; Arany J., 2018, 422.).

[64] *Főtitkárság* (1868) Utolsó két sora szállóigévé vált – jegyezte meg Barta János (Barta, 1987, 159.). AJÖM VI, 1952, 149, 245.; Arany J., 2018, 422.

[65] 1867. Mint azt már jeleztük, Arany László hármat kihagyott közülük. Megemlíti a jegyzetben, hogy a VI. „kortesnóta volt, a harmincas években, Szabolcsban, persze más nevekkel, a kik akkor nyertek kitüntetéseket. Dallama: »Kinyílott a tulipán!« Egy-két bántó czélzás Arany ellen is volt az ellenzéki lapokban, mikor a rendjelet kapta" (Arany J., 1888, 417.). Voinovich szerkesztette őket egybe: (AJÖM VI, 1952, 139–141, 242.) I. *Azt beszélik, rendjelt kaptam*; II. *Ami benne fényes*; III. Másképp *Fénye, ragyogása…*; IV. *Járnak hozzám méltóságok*; V. *Csillagot, keresztet noha rám aggattok*; VI. *Kis keresztem*; VII. Régi dal; új szöveg *Székács, Arany, Szilassy*; VIII. *Hiúságom*!; IX. *A szomorú kinézésű lovag*; X. *Ha békülnek, határt hánynak*; XI. *Ha én egy jót* alhatnám… (Arany J., 2018, 414–416.).

[66] *Egy kis hypochondria* (1854) (Arany J. 2018, 302.).

[67] „*Uram-bátyám"* (1869) (Arany J., 2018, 422.), Az *Aj -baj*!, a *Főtitkárság* és az *Alunn*i című versek után született, ebben a kevés verset hozó esztendőben. Voinovich Az öreg-

venhárom évesen írta: „Az élet rajtam egyre nehezűl; / Kivénültem kortársaim közűl.”[68] Időnként azonban felülkerekedik a kedélyét megülő rossz gondolatokon. Ennek bizonyságai azok „az apró komolyan komolytalan versziporkák”, melyekben keserédes, sokszor pedig groteszkbe hajló humorral figurázza ki saját magát: „Szenvedek én egyben-másban, / Vén hurutban, fulladásban…”[69] Nem sok idővel a halála előtt egyre romló egészségi állapotáról is tud gyilkos iróniával verselni: „Tegnap mint ma / Hurut, flegma, / Gyilkos asthma, / Emphysema, / Meg rheuma, Örök téma.”[70] „Azt hittem a télen, hogy fűbe harapok: / De látom, ez egyszer tán még fűre kapok.”[71] „Vagy a tüdő, vagy a máj, / Vagy a szív, de az a táj! / Érzem, szorul, feszül, fáj. / Ettől csappan meg a háj: / Ez mondja majd nekem: állj! / Hanem panaszt ne ejts, száj! / Az élet úgy se volt báj, / Meghalni jobb, ha – muszáj!”[72]

Nagyszalonta utáni sóvárgása egész költészetén át végigkövethető, öregkorára szelíd sóhajú rímjátékká alakult: „Szülőhelyem, Szalonta, / Nem szült engem szalonba; / Azért vágyom naponta / Kunyhóba és vadonba.”[73] Majd egyre inkább eltűnik minden könnyedség: „Beteg vagyok, süket, vak és vén; / Tanácskozni

ségről alfejezetben közölte a következőkkel együtt: *Ötvenhárom év*, *Zöld vers a ligetben*, *1872. május 1., Ének az öregségről* (AJÖM VI, 1952, 159–160.).

[68] *Ötvenhárom év* (1870) Életének igencsak nehéz időszaka, „az új évtized küszöbén úgy állott Arany, mint a szedett fa: megfosztva egyik gyermekétől s legrégibb barátjától” – jellemzi ezt az időszakot Voinovich Géza (Voinovich, 1938, 221.), (AJÖM VI, 1952, 159, 249.; Arany J., 2018, 424.)

[69] Így kezdi ráütő rímes, 1877-ben írt ötsorosát. (Voinovich a Sóhajok fejezetbe helyezte AJÖM VI, 1952, 175.; Arany J., 2018, 504.) „De kiderül, hogy a testi kínoknál még jobban bántja az »impertinens dicsőség«, mely után már csak »Nessus vére« következhet” – írta Arany akkori lelkiállapotáról Barta János (Barta, 1987, 158.). Ezért volt nagy hírértéke annak, hogy a hallgató, beteg „költő íróasztalában számos kiadatlan költeményt rejteget, – a szerkesztők ostromolni kezdték. Ő ezt is a csapások közé számította. Ezt a pár sort vetette papírra. Gyulai Pál őrizte meg. Először a jegyzetes kiadásában, 1924.”– kommentálta Voinovich (AJÖM VI, 1952, 254.). Lásd a 29. jegyzetet.

[70] *Elégiák* (1882) II. darabja (Arany J., 2018, 532.). Ilyen kegyetlen humorú az Elégiák többi darabja is: I. *O nátha, nátha! Grippe!*, III. *Oh rút / Hurut*.., (AJÖM VI, 1952, 178.; Arany J., 2018, 531–532, 1151.), továbbá a *Szenvedek én* (lásd a 22., 69. jegyzetet) vagy a karlsbadi apróságok csoportja: *Áj-váj* (1868), *Károly császár forrásaihoz, Nőmhöz, Búcsú a fürdőtől* (1869). Ez utóbbiak külön-külön megjelentek már az 1888-as kötetben – jegyezte meg Voinovich (AJÖM VI, 1952, 148–149., 244–245.).

[71] *Zöld vers a ligetben* (1870. április 2.). Talányos vers – talányos cím, mely csupán két sor, „táncra lejtő ritmusa” (Vargha, 1973, 328.) „egy »melosz-egyenlet« ahol a rím (s persze és rímbeli szó- és hangazonosság és a sarkos jelentésellentét) alkotja az egyenlőségjelet” (Szili, 1993, 184.). (AJÖM VI, 1952, 160, 249.; Arany J., 2018, 424.)

[72] *Áj-váj* (1868) (AJÖM VI, 1952, 148, 244; Arany J., 2018, 418.).

[73] *Szülőhelyem…* (1865 körül) „ Be van írva a kapcsos könyvbe irónnal” (AJÖM VI, 1952, 230.; Arany J., 2018, 409.).

miért mennék én?" – üzente Toldynak egy ülési meghívóra.[74] Hangja egyre inkább elkomorul, már fájdalma szimbólumaként jelenik meg Tantalosz kínja – „Prometheusz nem vagyok, de kínját érezem, / Mint régi Tantalusz szomjazva éhezem…"[75] – *Örökké!* című töredékében, magában rejtve egy el nem készült nagy vers ígéretét.

Szokatlan „rezonanciával" bírnak a Voinovich által *haláltánc*nak nevezett versek.[76] Kiváltképpen a születésnapja körül íródottakban merül fel a közelgő halál gondolata: „Ma hatvankét esztendeje annak, / Mikor engem megtettek Johannak, / Esztendeim hát bővibe' vannak, / Nem sok időt igérek magamnak."[77] A másikat 64. születésnapjára írta, mely a „játék" kedvéért éppen 64 betűből áll: „Nyolcvan év / Ritka szép; / Hetven év / Jó, ha ép; / Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő."[78] Ezekből nőtt ki halálsejtésének legszebb és legutolsó, 1882. március 2-án, szintén születésnapjára íródott verse a négyes rímben írt *Sejtelem,*[79] az életmű záróköve, mely már természetesen nem csak egyszerű „játék" a halál-

[74] Alcíme: *Egy másik ülési meghívóra* (1880). Lásd: Akadémiai papírszeletek III. (AJÖM VI, 1952, 146.; Arany J., 2018, 525.) (Szilágyi nem sorolta az *Akadémiai papírszeletek* közzé. A korábbi *Ülési meghívóra* (Toldyhoz) 1875 körül íródott: „Sár van, hó van, köd, fergeteg, / A szegény tag bús és beteg; Nem jöhetek – / Végezzetek." Lásd: Voinovichnál: *Akadémiai papírszeletek* IV., Szilágyinál *Akadémiai papírszeletek* II. (AJÖM VI, 1952, 146.; Arany J., 2018, 428.), továbbá a 10., 19., 29. jegyzet.

[75] *Panasz*, majd *Örökké* címen jelent meg: erről Voinovich, 1938, 251. (Arany J., 2018, 528.)

[76] Voinovich megemlítette, hogy Arany összeírta elhalt kortársainak névsorát és végére a *Halotti Beszéd* egy sorát illesztette fraktúr betűkkel: Ysa mend ozchuz iaroc vogmuc (AJÖM VI, 1952, 255.). Egy üres lapra pedig a következő megjegyzést tette: „Minden emberen megtörténik az az injuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának" (Arany J., 1888, XXX.).

[77] *Évnapra* I. (1879. március 8.) anagrammát rejt a rímbokor: „Ma hatvankét esztende/je annak" Jean. Voinovich részletesen írt a vers mögöttes vonatkozásairól (AJÖM VI, 1952, 255. és AJÖM VI, 1952, 179.; Arany J., 2018, 513.).

[78] *Évnapra* II. (1881. március 2.) (AJÖM VI, 1952, 179.; Arany J., 2018, 526.).

[79] *Sejtelem* címmel két verse született, a korábbi 1881-ben ([1.] „Ifjúkori munkát öregen ne végezz…" (lásd a 60. jegyzetet) nem sokkal az *Évnapra* című vers után (Arany J., 2018 529.). A másikat az 1882. évi *Akadémiai Almanach* egyik üres lapjára jegyezte fel: a *Sejtelem* [2] (1882. március 2.) című „felejthetetlen búcsúverset" (Keresztury Dezső). Szilágyi Márton szerint a *Tóth Lőrinc születésnapjára* írt rövidke köszöntő az utolsó Arany vers, nem pedig a *Sejtelem*, mint ahogyan azt Voinovich – nyilván nem véletlenül – legutolsónak nyilvánította, és kiadásában összekapcsolta három verssel: I. *Évnapra* (1879. március 8.); II. *Nyolcvan év* (1881. március 2.); III. *Sejtelem* (1882. március 2.). (Arany J., 1888, XXX., AJÖM VI, 1952, 179.; Arany J., 2018, 534, 1152.) A *Sejtelem* című vers recepciója igen gazdag, melyből kettőt emelek ki, mégpedig Szili József (1993) és Dávidházi Péter (2009) tanulmányát.

lal: ”Életem hatvanhatodik évébe’ / Köt engemet a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrébe, / Vet helyemre más gabonát cserébe.”[80]

Arany közéleti–politikai szatírái alkotják a kis versek másik nagyobb csoportját, melyekben személyes jelenléte továbbra is érezhető, még azokban is, amelyek az ő életétől, körülményeitől látszólag független dolgokról szólnak. Ezek a versek szinte mindig egy adott aktuális politikai eseményre reflektálnak. Az 1848-ban átélt kudarcot követően elutasította az aktív politizálásban való részvételt, de leveleiben és politikai szösszeneteiben hangot adott véleményének.

Egyike volt azoknak, akik 1860–1861-ben még abban bíztak, hogy „be lehet nyújtani a számlát” Ausztriának a tizenkét éves önkényuralomért, akkor még azt gondolta: „Bízvást! […] mi benn vagyunk a fősodorban”. Két év múlva azonban már egészen másként látta a közállapotokat: „…Egész ország csendes, nyúgodt, / Csupa boldogságban elring: / S hogy ne ébredjen, ne ríjon, / Legyezi Ritter von Sch.…”[81] Elítélte a külsőséges („Magyar volt a honfi keble, / csak a lába német” – írta *Félmagyarság* című mondacsában)[82] hazafiaskodást,[83] a „talpig magyar időket”, a kérkedőket,[84] a szájasokat,[85] a bizalmaskodókat – „urambátyám”-ozókat. Az 1861-es eredménytelen tárgyalások miatt mérhetetlen volt a csalódottsága: „vérmes remények szétfoszlása, vád és önvád mind belefért az új főparancsnok Coronini nevére rögtönzött rímjátékba” (Barta, 1987, 152.): „Büszke magyar náció! / Nem lesz koronáció, / Későn van már sírni-ríni: / Itt

[80] J. Soltész Katalin szerint „a tizenegyesben következetesen érvényesül a metszet; szóátvágó ütemhatár, akár az első és a második ütem között (pl. »Életem hat- | vanhatodik | évébe’«, akár a második és a harmadik ütem” (J. Soltész, 1987, 67.). Arany verselésének jellegzetességeit tömöríti a magyaros versformájú négy sorában: „népdalritmust egy takart metszettel és (régies) csoportrímet finom árnyalással” (J. Soltész, 1987, 247.).

[81] *Jókaihoz I.* (1861). A rímhívószóból következik, hogy a kipontozott név Schmerlingre utal. Történetéről: „Levelek Jókaihoz” AJÖM VI, 1952, 238. (Arany J., 2018, 393–394.)

[82] *Mondacsok* I. *Félmagyarság* (1860). Az őszikék 49. verse. Az 1860-as években a politikai reményekkel divatba jött a magyaros viselet, de sokaknál felemás módon: attilához pantallót, kaputrokhoz csizmát hordtak, ezt gúnyolta ki Arany, hasonló fricskája a *Cilinder* (1860). Erről lásd AJÖM VI, 1952, 236.; Arany J., 2018, 377. Lásd még a mondacsokhoz a 9., 20., 23., 26., 30. jegyzetet.

[83] „*A hazáról*” (1877) az Őszikék 8. verse. (Arany J., 2018, 437, 1138.) „Az első versszakban látszólag – epigrammatikus tömörséggel – mindent elmond, amit elmondhat; annál erőteljesebb a második versszak, amely a „hajdanába” időhatározóhoz erős antitézissel csatlakoztatja a jelent, amely merőben más fénybe helyezi a reformkor és szabadságharc korát és a kiegyezését. „A hazáról egy merész szót / Én is ejték hajdanába’, / Mikor annyit is nehéz volt: / Most közömbös lettem s gyáva. // Most!… mikor szabad sajtó van, / És üvölt a pajkos gyermek, / S vénasszony az útc’ajtóban / Nagy-bátran fülébe ordít / A királynak, miniszternek.” (Szabó G. – Szörényi, 1997, 120.)

[84] *Kitör az!* (1862) AJÖM VI, 1952, 132, 239.; Arany J., 2018, 398.

[85] *A szájasok* (1878) az *Őszikék* 45. verse AJÖM I, 1951, 386.; Arany J., 2018, 507.

van Budán – Coronini."[86] A kiegyezés élete legnagyobb csalódását jelentette, az azután kialakult politikai, társadalmi és gazdasági rendszerből hamar kiábrándult, melyről szintén „nem játéknak szánt" fájdalmas feljajdulásai tanúskodnak. „E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De e hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek" – írta Voinovich (AJÖM VI, 1952, 196.).

Politikai rögtönzései elégedetlenségét és ingerültségét tükrözik (1867-ben *A haza sorsa* és a *Demokrata-nóta*, az 1868-as *Hinc illae…*, az 1869-ben született *Az alkotmányos sarjadék*, *Az 1869-i választások* és az *Emlékre*; majd az 1870-es *Az „Üstökös"-nek*). Elsősorban az ellenzéki, kiegyezést támadó demagógia irritálta, szatirikus politikai fricskáinak hátterét az 1868 januárjában keletkezett *Hinc illae…* című epigramma világítja meg talán legélesebben: „Haynaunál, Bachnál gonoszabb e nemzeti kormány; / Ez csak üvölteni hágy: az hivatalt is adott" (Arany J., 2018, 418. – 1868). Deák Ferenc ellenzékének hangoskodó demonstrációja ellen írta a *Demokrata-nótá*-t: „Deák Ferenc! megélünk mi / Kend nélkül; / Kívánjuk a szabadságot / Rend nélkül" (Arany J., 2018, 416. – 1867).

Ezekben a reménytelennek tűnő években „aztán akadt egy jelenség, amelyet Arany bízvást érezhetett nemcsak közügynek, hanem a maga ügyének is" (Barta, 1987, 155.). Ez volt a nyelvtudomány kialakulásának, a nyelvészkedésnek igen éles vitákkal zajló időszaka. Ebbe kapcsolódott be Arany – mégpedig akkor, amikor nemigen szólalt meg másként, mint alkalmi rögtönzéseiben –, s nem mint nyelvész,[87] hanem olyan nyelvművelőként, aki a magyar nyelvet tudatos nyelvészkedéssel tisztította meg (Szerb, 1935, 439.).

Lelkes olvasója és egy darabig szerzője volt a *Magyar Nyelvőr*nek. Észrevételeket és javítgatásokat tett közé, de idővel annak szélsőségei miatt elhidegült a laptól, és sokszor inkább magát a folyóiratot bírálta a füzetek szélére írt bejegyzéseiben.[88] Arany érdeklődéssel követte és kommentálta a nyelvújítással és a stílreformmal kapcsolatos Nyelvőr-vitát és az ekkor kialakulóban lévő pozitivista nyelvtudománynak a magyar nyelv szókincsével, eredetével és összetételével kapcsolatos nézeteit (Barta, 1987, 155.), s nem utolsó sorban a magyar nyelv eredetéről folytatott diskurzust. A nyelvész urak és a költő közötti – az

[86] 1861. *Budapesti Hírlap,* 1882. október 28.; Arany J., 2018, 395.

[87] Szerb Antal irodalomtörténetében olvashatjuk summázott véleményét: „Arany János és a magyar nyelv, valahogy ugyanazt jelentik" (Szerb, 1935, 381.). Kosztolányi Dezső hasonlóan fogalmazott Arany Jánosról írt esszéjében: „Ő maga a magyar nyelv" (Kosztolányi, 1976, 145.).

[88] „Sokszor gúnyolta a nyelvészek túlzásait, botlásait, a *Nyelvőr* füzeteinek szélein s kezeügyébe eső papírdarabokon; ezek együtt vannak Nyelv és vers cím alatt" (AJÖM VI, 1952, 215.).

értelmi megismerés és a költői megérzés különbségét 1877 decemberében fogalmazta meg – Szarvas Gábor nyelvhelyességi harcainak idején – *Aisthesis*[89] című parabolájának befejezésében. Nem minden gúny nélkül állította szembe egymással a nyelvész és a költő szerepét, a nyelv szép és jó használatának törvény általi megítélését: „A nyelvnek is törvényét*: /* Széppé*,* jóvá mi tészi*: /* Nyelvész urak jobban »tudják«, / A költő jobban »érzi«."

A túlzásokba eső ortológusok és a neológusok vitáit éles hangon, felhorgadó haraggal figyelte, nézeteinek legfontosabb összegzése *Grammatika versben* című költeménye (Arany J., 2018, 404–405. – 1865). Élete utolsó éveiből fennmaradt *Az orthologusokra* kilenc kis szösszenetből álló epés sorozata,[90] melyekben mindenfajta végletes nézetet pellengérre állított. Kikelt Simonyiék szószármaztatásai ellen, melyet Szarvas is megvédett a *Magyar Nyelvőr* hasábjain: „Kisütik, hogy a magyar nyelv / Nincs, nem is lesz, nem is volt; / Ami új van benne, mind rossz, / Ami régi, az meg tót."[91] Az Akadémia általdósainak „*Nagy munká*"-ját is ízekre szedte: "Szót, ragot és képzőt idegentől mennyit oroztál / Attól fogva, hogy e négy folyam árja itat, / Miklosich és Dankovszky[92] nyomán s irigyelve babérjok' / Egy sereg ifju tudós rád bizonyitja mohón. / S minthogy utánok a szláv böngészni valót nem igen hágy, / Most jön a német, oláh, újgörög és talián, / Perzsa, tatár, török és amit száz évig az átkos / újító szellem vak dühe fúrt-faragott. / E nagy munka ha kész (sietős!), a többivel aztán /

[89] A cím a görög aisztésis (esztétika) érzékelés, észlelés jelentésű szóra utal, mely a vers alcíme: *Megérzés*. Az idézet a vers utolsó versszakából való. Voinovich Géza ennek a versnek a kapcsán részletesen kifejtette Arany és a nyelvészek nézetbeli különbségeit (AJÖM I, 1951, 557.; Arany J., 2018, 501–502.). Az *Őszikék* 49. verse.

[90] Arany László a következőket sorolta közéjük: I. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; II. A magyar nyelv *Bonczold csak nyelvész*!; III. *A nagy munka* (Arany J., 1888, 422.). Voinovichnál: I. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; II. *Boncold csak nyelvész!*; III. *A nagy munka*; IV. *Ahogy indult a nyelvészet árja, Ezután már hát hiába*; V. *Amit Miklosich és Dankovszky s Leschka szerényen*; VI. *Ki van*; VII. *Oh Búdenc, Búdenc*! (AJÖM VI, 1952, 156–157.; AJÖM VI, 1952, 248.). A Szilágyi Márton által összeállított kiadásba (2018) bekerült darabok: 1. *De mivel verba valent usu*; 2. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; 3. *Boncold csak nyelvész*; 4. *A nagy munka*; 5. *Ahogy indult a nyelvészet árja*; 6. *Ezután már hát hiába*; 7. *Amit Miklosich és Dankovszky s Leschka szerényen*; 8. *Ki van*; 9. *Oh Búdenc, Búdenc! (*Arany J., 2018, 520–522, 1149.).

[91] 1880. Első megfogalmazása: *Nyelvőrék* (AJÖM VI, 1952, 248.; Arany J., 2018, 520.).

[92] „Az 1870/80-as években már látható, sok helyen olvasható, hogy a magyar nyelvben vannak átvételek szláv, germán és más nyelvekből, az egyedülinek, a hunnal azonosítható vagy ősi urál-altáji nyelvek egyikeként meghatározható nyelv nem tisztának, hanem szedett-vetett, innen-onnan átvett elemekkel összeállt nyelvként tűnik fel" – erre utal Arany kiszólása a szlavista nyelvészeknek, Dankovszkynak, Miklosichnak és Leschkának (Szeverényi, 2015, 20.). Arany szellemesen utal rájuk az első két sorban, mégpedig az orosz és árja szó bújtatásával. A tartalom ebben az esetben nem a „meloszban összeszőtt fonalalakzat, hanem „ideologikus" tartalom (Szili, 1996, 47.).

Visszamehetsz Magyarom, Scythia téreire" (Arany J., 2018, 521.). Ugyancsak bántotta a „tősgyökeres magyar szavak, szólások félreértése, téves értelmezése, kiküszöbölése, s ezáltal a nyelv szegényítése" (AJÖM VI, 1952, 248.), ezért fricskázta meg *Az orthologusokra* egyik darabjában Ponori Thewrewk Emilt: „Már ha ki van kártyád, sincsen ki nyelvtudományod, / Nyelvőr! nem nyelv-őr vagy te, ha nyelvi malheur" (Arany J., 2018, 522.).[93] De megkapta a magáét külön-külön Simonyi, Szarvas, Munkácsi [94] és Budenz[95] is.

Ebben az időben nagy viták folytak a finnugor rokonságról. Ezzel kapcsolatban mind a mai napig a hazai szakirodalomban félreérthető módon használják az „ugor–török háború" kifejezést. Valójában a magyar nyelv finnugor hovatartozásáról folyt a vita, amelyben Bálint Gábor (Veres, 2007, 116–120.) orientalista nyelvész is részt vett a *Honfoglalás revíziója* című munkájával. Bálint sem mestere, Vámbéry Ármin turkológus oldalán (aki a magyar nyelv török nyelvekkel való rokonságát vallotta), sem pedig Hunfalvy és Budenz mellett (akik a finnugor nyelvrokonság elkötelezettjei voltak) nem foglalt állás. Bálint sok nyelvet beszélő orientalista volt, de mivel Hunfalvyval ellentétben nem volt tisztában az összehasonlító nyelvtudomány akkor kialakulóban lévő modern módszerével, elhibázott következtetéssel állította fel elméletét a magyar nyelv turáni nyelvcsaládba való tartozásáról. Arany Bálint Gábor szélmalomharcát némi malíciával szemlélte: „Igazi vasfejű székely a Bálint: / Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int." A másik: „…Szegény Bálint Gábor, / Boldogtalan góbé; / Amennyit te szenvedsz, / Mi ahhoz a Jóbé!"[96]

Aranynak nemcsak a túlzó és a dilettáns nyelvészekkel kellett megküzdenie, hanem harcolnia kellett az ötvenes évektől az irodalmi életben – feltűnően a *Hölgyfutár* körül – elszaporodott népieskedő epigonokkal, az „álnépies vadzsenikkel," a petőfieskedők veszedelmes hadával, a fűzfapoétákkal: „Iszonyú sok

[93] Voinovichnál VI., Szilágyinál a 8. Bővebben lásd: Voinovich, 1917, 157.; Voinovich, 1938, 327.

[94] *Az orthologusokra* III., IV., V. vonatkozik Munkácsi Bernátra (AJÖM VI, 1952, 156–157, 248.). Szláv kölcsönszavakat taglaló értekezésére Arany megjegyezte: „Ahogy indult a nyelvészet árja: / Árpád nyelve csak ferdített árja" (AJÖM VI, 1952, 157.; Arany J., 2018, 521.). Szarvas Gábornak egy hasonló cikkéhez odabiggyesztette: „Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejembe, soha sem lett volna belőlem – tót iró" (Barta, 1987, 157.).

[95] Amikor a *Magyar Nyelvőr* üldözni kezdte a nyelvújításnak nemcsak torz, hanem már használt és meghonosodott szavait, őket is tollára tűzte: „Oh Búdenc, Búdenc! magad is már mennyire túlmensz, / Nézd fiadat, Simonyit! Elhagya, rád se konyit" (AJÖM VI, 1952, 157.; Arany J., 2018, 522.).

[96] *Akadémiai papírszeletek* III. 1. *Budenzhez*; 2. *Bálint Gábor röpiratára* (1878). Történetéről: AJÖM VI, 1952, 243–244. (AJÖM VI, 1952, 146–147.; Arany J. 2018, 511–512, 1148.) Továbbá 10., 29. jegyzet.

lerúdalni való állat kezdi a bogáncs-kórót a Parnasszus körül" – (Arany J., 1888, 239.) panaszolta Szilágyi Sándornak (1850. október 21.), bosszúsan olvasva az ízlésromboló faragványokat, s a szatíra fegyverével lépett fel ellenük. Így született meg a *Vojtina levelei öccséhez* (Arany J., 2018, 164.), melyben Vojtina álarcába bújva kigúnyolta, és a verstan elemeiről oktatta ki őket, s hogy az ilyen költészet olvasói is megkapják a magukét, új típust vonultatott fel: *Magyar Misi*t (Arany J., 2018, 234–235.). Mindemellett hasonló célzattal íródtak nagy versei: például a *Falusi mulatság* (Arany J., 2018, 49–51.), *A kis Pokol* (Arany J., 2018, 208–209.), a *Lisznyai Kálmánnak* (Arany J., 2018, 221–223.), az *Ejnye*! (Arany J., 2018, 429.), a *Báró Kemény Zsigmondhoz* (Arany J., 2018, 405–408.), *A reggel* (Arany J., 2018, 528–529.). Ezek hangnemét folytatta irodalmi vonatkozású bökverseiben (szösszeneteinek tematikailag negyedik csoportjában), a verstan elemi szabályait nem ismerő dilettáns versfaragókat, rímkovácsokat leckéztetve meg bennük, akik oly gyakran csak tisztarímeket vagy leoninust használtak, nem beszélve azokról, akik verseiket csupa azonos magánhangzós szavakból állították össze. Ellenük íródott *A hangsúlyosok hexametere* és a *Hangsúlyos verselés,*[97] továbbá például a *Formai nyűg* című kétsoros: „Pongyola járású lovadat fékezd meg erősen: / S lépni tanul büszkén, tánchoz emelve nyakát."[98] Nem véletlen, hogy a *Vojtina második levele* (Arany J., 2018, 169–174.) után tanulmányba kezdett az asszonáncról, melyet majd csak 1854-ben közölhetett. [99]

Összegzésképpen elmondjuk, hogy az Arany-életműben ezek az epigrammatikus sóhajok, önkéntelen vallomások, gúnyos kitörések a nagy epikus művek árnyékában, mintegy a líra határmezsgyéjén húzódnak meg. Felszaporodásuk az 1860-as évekre tehető, összefüggésben költői–alkotói válságával, melynek okát ő maga is, majd később legtöbb magyarázója magánéleti, politikai vagy pszichológiai okokban kereste. Somlyó György, a költészetről és az irodalomtudományról oly sokat tudó „tudós" költő, tovább árnyalta és tágabb európai költészeti kontextusba helyezve elemezte a hallgatás okát. Arany számára a hallgatás évtizede – a fentebbi meghatározókon túl – egyben az írás, a költészet művelésének kérdésessé válásának, akkor vadonatúj „kételyekkel körülzárt terepe, amely egy új költői hang megtalálását, egyben a modern költészet megszületését is jelentette. Arany ezek alatt a vajúdó évek alatt a modern költészet önmagán túllépő (mindmáig utolérhetetlen) előfutárává vált" (Somlyó, 1982, 11–31.).

[97] 1880. AJÖM VI, 1952, 158, 248.; Arany J. 2018, 522, 1150.
[98] 1877. AJÖM VI, 1952, 158, 248.; Szilágyi, 2018, 502. Az *Őszikék* számozatlan darabja.
[99] Valami az asszonáncról. Megjelent először a *Pesti Röpívek* X. számában, de a lap megszűnése okán csak fele részben. A teljes tanulmány az *Uj Magyar Múzeum*ban jelent meg (*A Magyar Akadémia Közlönye,* 1854, III, Pest, Emich, 240–245.). Ezt követte *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmánya 1856-ban, melyek a magyar verselmélet terén alapvető fontosságúak.

IRODALOM

AJÖM

1951 *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952 *Arany János Összes Művei* VI. *Zsengék. Töredékek. Rögtönzések. 1839–1859.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1963 *Arany János Összes Művei* XII. *Prózai művek* 3. *Glosszák. Szerkesztői üzenetek*. *Szerkesztői megjegyzések. Előfizetési felhívások*. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2004 *Arany János Összes Művei* XVII. *Arany János levelezése (1857–1861).* Sajtó alá rendezte Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó.

2014 *Arany János Összes Művei* XVIII. *Arany János levelezése (1862–1865).* Sajtó alá rendezte Új Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

2015 *Arany János Összes Művei* XIX. *Arany János levelezése (1866–1882).* Sajtó alá rendezte Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

Arany János

1856 *Kisebb költeményei* I–II. Pest, Heckenast.

1867 *Összes Költeményei* VI. *Elegyes költői darabjai*. Pest, Ráth Mór.

1883–1885 *Összes Munkái* I–VIII. Budapest, Ráth Mór.

1888–1889 *Hátrahagyott iratai és levelezése* I–IV. Budapest, Ráth Mór.

2016 *Arany János Lapszéli jegyzetek. Folyóiratok* I. Sajtó alá rendezte bevezető, jegyzetek Hász-Fehér Katalin, szerkesztette Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. /Arany János Munkái, kritikai kiadás./

2018 *Összes költeményei* I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

Arany János [Szalontai]

1879 Szójátékok. *Magyar Nyelvőr,* VIII, 381–382.

Arany László

1888 Bevezetés. Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése I. In: *Arany János Hátrahagyott versei*. III–XXI. Budapest, Ráth Mór.

Babits Mihály
1917 Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből. *Nyugat*, 10, 5, (március), 432–437. http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm
Bajza József
1828 Az Epigramma' theoriája. *Tudományos Gyűjtemény*, VII, 24–61.
Ballagi Mór
1867 *A magyar nyelv teljes szótára* I–II. Pest, Franklin.
Barta János
1987 A líra peremén. Arany János apróműfaja. In: Uő: *A pálya végén*. 149–163. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
2003 *Arany János és kortársai* I–II. *Arany-tanulmányok.* Válogatta és sajtó alá rendezte Imre László. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem. /Csokonai Könyvtár 27./
Beke József
2017 *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* I–III. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége.
Bisztray Gyula
1959 Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958). M*agyar Könyvszemle*, 75, 1, 23–46.
1961 Arany János két kis rímjátéka: Pótlásul Összes költeményei-hez. *Irodalomtörténet*, 49, 458–459.
Czuczor Gergely – Fogarasi János
1862 *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, Emich Gusztáv.
Csörsz Rumen István
2013 Gúnyos-gúnytalan: Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához. In: Ajkai Alinka – Bajáki Rita (szerk.): *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* 113–120. Vác, Mondat Kiadó.
Csűrös Miklós
2017 *Világol tiszta fénye. Arany János szellemujja.* Budapest, Nap Kiadó.
Dávidházi Péter
2009 A Sejtelem, avagy a költészet vigasza. *Holmi*, 21, 10, 1326–1347.
De Man, Paul
1997 Az önéletrajz mint arcrongálás. Fordította Fogarasi György. *Pompeji*, 2–3, 93–107.
Gazda István
2008 Az akadémikus melegre vágyik: A főtitkár [Arany János] rímmentes napjai. In: Forrai Judit – Gazda István – Kapronczay Károly – Magyar László András – Varga Benedek – Vizi E. Szilveszter (szerk.):

Ditor ut ditem: Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára. 207–232. Budapest, Tudománytörténeti Intézet; Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 75./

Hajdu Péter

2009 *Epigramma.* Lexikon – Szépművészeti Múzeum Antik gyűjtemény. http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?s=R%C3%B3mai%20epigramma (utolsó letöltés 2018. november 29.)

Hász-Fehér Katalin

2012 Szövegihletek Arany költeményeiben. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* 156–178. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

Ittzés Nóra (főszerk.)

2011 *A magyar nyelv nagyszótára* I–VI. Besz–by. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, http://nagyszotar.nytud.hu/index.html (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

J. Soltész Katalin

1987 *Arany János verselése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Katona Imre – Simon Zoltán – Varga Imre

1955 *A rigmusköltészet.* Budapest, Művelt Nép.

Küllős Imola

2004 A latorköltészet és betyárfolklór összefüggéseiről. *Ethnographia,* 115, 4, 405–433.

Korompay H. János

2000 Arany László zárójelei: Arany János levelezésének textológiájához. *Holmi,* 12, 60–63.

2012 Arany János keresztje: a kitüntetés. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXVI, 5. 593–628.

Kosztolányi Dezső

1976 Arany János. In: Uő: *Látjátok feleim.* 137–165. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Lövétei Lázár László

2009 *Arany versek. Széljegyzetek Arany Jánoshoz***.** Csíkszereda, Hargita Kiadó.

Lukácsy Sándor – Móser Zoltán

1999 Egy bokorról, egy csalogányról, egy méhecskéről és két epigrammáról. Lukácsy Sándor és Móser Zoltán beszélgetése. *Új Forrás*, 31, 3, 44–47.

Nacsády József
1978 *A „hallgató" Arany és az „őszikék". Acta historiae litterarum hungaricarum,* XVI, 3–16.
Németh László
1939 *Kisebbségben*. Budapest, Első Kecskeméti Hírlapkiadó.
Pajor, István
1862 Az epigramm magyar nevéről. *Vasárnapi Ujság,* 9, 14, 1862. április 6. 164.
Pap Ignác [Papp Ignácz]
1828 *Magyar poézis, Alapúl a' verselni Kivánók kedvéért.* Weszprém, Számmer Alajos.
1846 *Elemi költészettan, segédkönyvűl költészetet hallgatók számára*. Pest, Jesztány Totth János nyomtatása.
Petri György
2005 A lírai hős leszerel? Interjú Petri Györggyel. (Kérdező Domokos Mátyás.) In: Réz Pál – Lakatos András – Várady Szabolcs (szerk.): *Petri György munkái* III. *Összegyűjtött interjúk.* 12–36. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
Petz Aladár
1985 *Ókori lexikon* I. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat.
S. Varga Pál
2017 Vers és (életrajzi) kontextus. Az 1860 után keletkezett Arany-versek datálásának néhány tanulsága. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): *„és palota épül a puszta beszédből". Akadémiai tudományos ülésszakok* a *200 éves Arany Jánosról*. 30–42. Budapest, Reciti Kiadó.
Somlyó György
2011 Hallgatni Arany. Vázlat egy nagyobb tanulmányhoz. In: Uő: *A költészet ötödik évada*. *Tanulmányok (1981–1987).* Budapest, Magvető Kiadó.
Szabó G. Zoltán – Szörényi László
1997 *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*. Budapest, Helikon Kiadó. http://real.mtak.hu/43137/1/Kis%20Magyar%20Retorika.pdf (utolsó letöltés: 2018. november 29.)
Szász Károly
1882 Arany Jánosról. *Vasárnapi Ujság*, XXIX, 4, 1882. október 22. 694–695.
Szemerkényi Ágnes
1977 Bökvers. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 1. A–E. 362. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szendrey Zsigmond
1930 Nevetőfejfák: motívum- és típustanulmány. *Népünk és Nyelvünk,* 2, 194–207.
1931 A népi felirat-költészetről. *Népünk és nyelvünk,* 3, 43–52.
Szentmiklóssy Alajos
1830 *Bökversek*. *'S Eszmék a' magyar nemzeti szin' 's szellem védelmének ügyében egy művész' tévedései 's alaptalan gúnyai ellen Honvárytól.* Pesten Fűskúti Landerer Lajosnál.
Szépe György
1969 Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról" című tanulmányáról. *Magyar Nyelvőr*, 93, 1, 1–32.
Szeverényi Sándor
2015 A finnugor „mítosz". In: Hubbes László – Povedák István (szerk.): *Új magyar mitológia*. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. http://real.mtak.hu/29257/1/Szever%C3%A9nyi-1.pdf (utolsó letöltés: 2018. november 29.)
Szerb Antal
1935 *Magyar irodalomtörténet* I–II. Budapest, Révai.
Szilágyi Ferenc
1979 Egy Arany-szösszenet eredeti szövege. *Irodalomtörténet,* 11, (61), 2, 436–440.
Szilágyi Márton
2003 „Alkalmatosságra írott versek", avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka*, *Irodalmi művészeti és társadalomtudományi folyóirat,* 11, 5, 53–62.
2004 Nyitott kérdések az Arany-filológiában. *Irodalomtörténet*, 35 (85), 3, 367–379.
2005 Arany János és a sírversek. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény* I. *Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. 167–179. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék. /Artes populares 21./
Szili József
1993 Négy utolsó verssor. *Irodalomtörténet*, 24 (74), 1–2, 152–213.
1996 Arany-féle ördöglakatok. Logosz–mátrix. In: Uő: *Arany hogy istenül*. *Az Arany-líra posztmodernsége*. 46–56. Budapest, Argumentum Kiadó.
Szily Kálmán
1902 *A magyar nyelvújítás szótára. A legkedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása. http://mek.niif.hu/13200/13278/13278.pdf (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

Szörényi László
2004 *Álmaim is voltak, voltak*. *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
2016 „*De mi hija látszik a mélylő tengernek*" – Arany János születésének 200. évfordulója elé. *Élet és Tudomány,* 71, 52–53, 1644–1646. http://real.mtak.hu/46169/ (utolsó letöltés: 2018. november 29.)
2017 *Arany János, ha jegyzetel. Forrás*, 49, 3, 28–38.
Tarjányi Eszter
2013 Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága: Bolond Istók. In: Uő: *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* 198–211. Budapest, Universitas – Editio Princeps Kiadó.
Tóth Béla
é. n. *A magyar anekdotakincs* IV. Budapest, Singer és Wolfner kiadása**.**
Vajthó László
1942 *Arany* János és a *magyar rím* (Részlet egy nagyobb értekezésből). *Irodalomtörténeti Közlemények,* 52, 2,109–131.
Vargha Balázs
1953 Arany János Összes Művei I–VI. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 57, 1–4, 359–366.
1969 Arany János Budapestje I. *Budapest folyóirat,* 1969, 7, 8, 21.
1973 *„Állok Dunánk, szélén, a pesti parton"*. Irodalmi városkép. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
1975 Kincsesház – leltárhiánnyal. Arany János levelezésének kritikai kiadása I. *Új Írás*, XV, 9, 69–78.
Velledits Lajos
1916 Szentmiklóssy Alajos Bökversek című munkája. *Irodalomtörténet*, 5, 7–8, 281–286.
Veres Péter
2007 Ősmagyarok a Kaukázus előterében, különös tekintettel Bálint Gábor kaukazológiai munkásságának tükrében. In: Obrusánszky Borbála (szerk.): *A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia kiadványa.* 112–130. Budapest, Táltos Kiadó.
Voinovich Géza
1917 Arany János széljegyzetei a Nyelvőrben. *Magyar Nyelv*, 13, 5, 155–161.
1938 *Arany János életrajza 1860–1882*. 3. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Judit Czövek

ON THE PERIPHERY OF LYRIC POETRY: LIGHT VERSES AND JÁNOS ARANY

Light verse is a poetic genre. According to its common definition, it is an epigrammatic, whimsical – sometimes even sarcastic – concise, casual composition with a punchline, ridiculing oddities and failures and relating to topical issues. This definition, however, is not necessarily the most accurate: neither the epigrammatic nature, nor brevity, nor the lack of aesthetic appeal are inherent features of the genre. Its genealogy can be traced back to the Roman Empire: its formal antecedents can be found in the epigrams of Martialis (e.g., Liber spectaculorum) (the original Greek meaning of *epigramma* is 'written upon', 'inscription', which was differentiated into three basic types: satiric, elegiac, and laudatory or monumental). As it does not have formal requirements, the genre leaves a lot of room for improvisation, witty retorts, whimsical, facetious rhymes, and so the great lyricists of the world were not above playing around with it. It had a great impact in Hungarian literature even prior to Arany, such as on Janus Pannonius, Bálint Balassi, Miklós Zrínyi, Dániel Berzsenyi, Ferenc Kölcsey, and Mihály Vörösmarty. The presentation examines the lesser-researched occasional improvisations, morsels, tidbits, and „adages" *('mondacs')* in János Arany's poetry that lie on the periphery of his lyric poetry.

Landgraf Ildikó

A „MAGYAR FAUST” NYOMÁBAN. ARANY JÁNOS *HATVANI* CÍMŰ VERSÉNEK FOLKLORISZTIKAI VONATKOZÁSAI

1. Bevezetés

Arany Jánosnak különösen erős volt a kötődése a folklórhoz és a közköltészethez. Költői pályáján számos alkalommal használta fel, írta át, gondolta újra valamelyik folklórműfaj szüzséjét, motívumát. Fontos kérdés, hogy milyen folklórtémákhoz nyúlt, ahogy az is, hogy azokat miként értelmezte, dolgozta fel (vö. többek között Szilágyi, 2017a, 45–58., 114–131.). Tanulmányomban Arany Jánosnak a debreceni kollégium nagyhírű tanáráról írt *Hatvani* című verse folklór és közköltészeti kapcsolódásait, valamint a populáris irodalommal való érintkezéseit vizsgálom.

Hatvani István a debreceni református kollégium kiemelkedő tudású professzora volt 1749 és 1786 között. Számos tudományterületen, mint például a csillagászat, maga is eredményes kutatásokat folytatott. Egész tanári pályája a jeles intézményhez kötődött, ahol teológiát, filozófiát, matematikát és különböző természettudományokat tanított.[1] A polihisztor tanár a kémiát és a fizikát kísérletező módszerrel oktatta diákjainak, Magyarországon az elsők között ismertette meg az elektromosság jelenségével a hallgatóságát. Egyáltalán nem foglalkozott mágiával, asztrológiával, viszont a tanórákon is végzett tudományos kísérletei, amelyek abban a korban még nem voltak szokásosak, ezen kívül

[1] Hatvani István (1718–1786) teológus, orvosdoktor, természettudós. Svájci (Bázel) és holland (Leiden) egyetemeken tanult. A heidelbergi, a marburgi és a leideni egyetemekre is hívták tanárnak, de végül hazatért a debreceni kollégiumba, ahol szinte a haláláig tanított. Első életrajzírója, Révész Imre kiemeli, hogy orvosként ugyancsak rendkívül eredményes volt, távoli vidékekről érkeztek hozzá betegek, sikeres és módszereiben meglepő gyógyításairól hosszú ideig meséltek. A nagyváradi gyógyfürdők ásványvizeit is felhasználta a gyógykezelésekhez. Orvosként ő felügyelte a debreceni gyógyszertárakat, és a hivatala a kísérleteihez is segítséget nyújtott (Révész, 1871, 70.). Élete vége felé a debreceni református egyház és a kollégium világi és egyházi vezetői között komoly hatalmi ellentét alakult ki, ennek következtében maga is lemondott kollégiumi állásáról, és visszavonult a tanítástól. Egyes feltételezések szerint rosszakarói ebben az ádáz vitában esetleg szerepet játszhattak az őt az ördöngös hírébe hozó történetek terjesztésében (vö. Lósy-Schmidt, 1931, 161.). Életéhez lásd Révész, 1871; Milesz, 1872; Heinrich, 1886; Pap, 1916; Lósy-Schmidt, 1931; Tóth, 1977, 131–133.; Fehér, 2002.

nagyhírű orvosi praxisa, Bihar-szerte eredményes gyógyító munkája, valamint ismert portréja, amelyen a kezében tartott bibliát egy koponyán nyugtatja, mind olyan momentumok, amelyek talán hozzájárulhattak ahhoz, hogy a kiemelkedő képességű, mélyen hívő, rendezett viszonyok között élő, szűkebb és tágabb közösségében egyaránt megbecsülésnek örvendő Hatvani nevéhez a 19. századi kollégiumi diákhagyományokban különböző bűbájoskodásokat, varázslatokat kezdtek kapcsolni (vö. Tóth, 1899, 36; Pap, 1916, 465–466; Lósy-Schmidt, 1931, 154–155.), majd a professzorról szóló történetek nem csak Debrecenben, hanem később országosan ismertté és népszerűvé váltak. A magyar folklórban külön mondakört alkotnak a Hatvani-történetek. A neki tulajdonított csodás tettek, varázslatok a populáris olvasmányok szerzőit is megihlették, feltehetőleg ez a körülmény is fontos szerepet játszott Hatvani alakjának országos ismertségében.

2. Hatvani professzor a 19. századi, debreceni diákhagyományokban

2.1 Hatvani életéből fennmaradt töredékek

Hatvani halálát követően, különösen a 19. század első évtizedeiben a debreceni kollégium diák-kéziratosságában elevenen élt a róla mint tudákos professzorról és a varázslatairól szóló, a babonaságot kifigurázó történetek gyűjteménye: *Hatvani életéből fennmaradt töredékek* (a továbbiakban: *Töredékek*) címen. Több másolatban, több szövegváltozatban is ismert a *Töredékek* gyűjteménye, amely a debreceni diákfolklór tizenhárom Hatvani történetét örökíti meg egy *Elöljáró* és egy *Hátuljáró beszéd*del foglalva keretbe a történetfüzért. Néhány változat torzóban maradt, nem szerepel benne mind a tizenhárom történet, illetve fejezet. Több kéziratban a fejezetek jelzésére, elválasztására paragrafus jelet (§) használtak a másolók, akik olykor a nevüket, a monogramjukat is feljegyezték a szöveg elején és/vagy a végén, olykor anonímek maradtak. A fejezetek Hatvani meghökkentő, csodás tetteiről, varázslatairól számolnak be, a hiedelemtörténetek ismert témái, motívumai fogalmazódnak meg bennük, de az elbeszélések az esetek érdekességére, furcsaságára vannak kihegyezve. A megfogalmazásuk módja, szellemes, humoros, helyenként ironizáló stílusuk, a történetek több esetben csattanószerű lezárása az anekdotákéhoz hasonló. A diákok kézről kézre adták e történetek kéziratos gyűjteményeit, olvasták és a kollégiumi diákfolklór egyéb szerzeményeivel együtt másolták ezeket a szövegeket. Ennek mikéntjét jól jellemzi Tóth Béla: „E többnyire tilos és 'padalatti használatra' szánt másolatoknak, ép ritkaságuknál fogva, megvolt a maguk erős hatása." (Tóth, 1899, 36.)

A *Töredékek* gyűjteménye leginkább a közköltészet jellegzetességeivel írható le. Küllős Imola olyan verses művek variánsokban létező halmazaként határozza meg a közköltészetet (Küllős, 2000, 20.), mint amelyek általánosan ismertek, terjedésük tömeges, függetlenül attól, hogy van-e, nincs-e szerzőjük, hogy egy-egy alkotás mely stílusrétegbe tartozik. A közköltészetre jellemző, hogy az alkalom és a funkció jobban meghatározza, mint az egyéni, művészi invenciók, a szóbeliségben és írott formában egyaránt terjednek, variálódnak. A *Töredékek* esetében nem beszélhetünk alkalomhoz kötöttségről, legalábbis nincs róla tudomásunk, nem verses, hanem prózai műről van szó, amelyet egy szűkebb közösség, a debreceni kollégiumi diákság tagjai származásuktól, társadalmi hovatartozásuktól függetlenül használtak, másoltak, terjesztettek a maguk szórakoztatására. Az utókor megpróbálta a gyűjtemény keletkezését időhöz és szerzőhöz kapcsolni, de legalábbis egy összeállítóhoz, aki a szájhagyományban élő történeteket rögzítette, erről a későbbiekben részletesen esik majd szó.

A Hatvani-történetek debreceni diákgyűjteménye akkor kapott széles nyilvánosságot, és vált országosan ismertté, amikor Szilágyi István[2] 1872-ben megjelentette a kor kedvelt, hosszú életű (1854–1921), nagy példányszámú, képes családi lapjában, a *Vasárnapi Ujság*ban.[3] Szilágyi István, Arany János egykori debreceni iskolatársa, majd jó barátja, 1836-ban, még diákként maga is találkozott egy változattal a kollégium *Doromb* című kéziratos kiadványában. Szilágyi bevezetőjéből kiderül, hogy a *Töredékek* két kéziratos példánya egy évvel korábban, 1871-ben került a birtokába. Próbált ekkor a gyűjtemény további másolataira, kézirataira bukkanni, de nem járt sikerrel.

A *Töredékek* a „kegyes és nem kegyes olvasót” megszólító *Elöljáró beszéd*del indul, és maró gúnnyal, pamfletszerűen fejti ki a babonaság mindenkori és

[2] Szilágyi István (1819–1897) tanár, iskolaigazgató, író, az MTA levelező tagja (1846). 1842-ben a nagyszalontai kisgimnázium rektorának nevezték ki. 1842–44 között Nagyszalontán Arany János tanártársa volt, barátságuk ekkor mélyült el, mindennapos vendég volt az Arany családnál. 1845-től a máramarosszigeti református líceum tanára, majd 1850-től pedig az igazgatója lett az intézménynek és szinte a haláláig, 1896-ig töltötte be ezt a tisztséget. Szilágyi István és Arany János kapcsolatához: Rózsahegyi Dereáno, 1941.

[3] Szilágyi Istvánnak több alkalommal jelent meg, többnyire történeti tárgyú írása a lapban. Először 1857-ben, amikor elnyerte a *Vasárnapi Ujság* életrajzi pályázatát Izabella királynéról írt munkájával, amit folytatásokban közölt a lap, végül 1884-ben jelentkezett utoljára ugyancsak egy életrajzzal, Szerencsy Istvánéval. A legtöbb írása 1872 és 1874 között jelent meg a *Vasárnapi Ujság*ban, abban az időszakban, amikor a Hatvani-mondákat is közölte. Írásai közül kettőt szeretnék kiemelni, amelyek mutatják folklorisztikai érdeklődését is, mindkét publikációjában hivatkozott a *Magyar Népköltési Gyüjtemény* az idő tájt megjelent első két kötetére. Az egyikben egy betlehemezés szövegkönyvét adta közre (Ismét egy karácsonyi mysterium. *Vasárnapi Ujság,* XX. 52. sz. 1873. december 28. 617–620.), a másikban pedig a gyermekjátékok gyűjtését szorgalmazta (A gyermekjátékok ügyében. *Vasárnapi Ujság,* XXI. 2. sz. 1874. január 18. 41.).

mindenütt létezését, kellő iróniával összegezve, hogy „…az oktalan állatoktól az embert nem egyéb különbözteti meg, hanem a babona […]. Nincsen egyéb oszlopa a társaság boldogságának, nincsen hatalmasabb eszköz a birodalmak virágoztatására, mint a babona," aminek biztos forrása az emberi oktalanság és gyarlóság, terjesztője pedig a szóbeszéd. „Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, a ki ismét maga szájavallása szerint, hiteles embertől hallotta." (Szilágyi, 1872, 154–155.). Az *első történet,* az *első paragrafus* általánosságban szól Hatvani életéről. Már az anyja is sárkánnyal álmodott, amikor terhes volt vele. Gyerekkorában örömmel hallgatta a meséket. Később a mágia kezdte érdekelni és világgá indult. „…fekete iskolába is járt volna, s tán Debreczenbe sem jött volna, ha professornak nem hívták volna." (Szilágyi, 1872, 155.) A *második történet* a bűvös erejű, fekete könyv megszerzésének története. Hatvani nagypéntek éjszakáján, egy lángokból kiemelkedő kígyó szájából emelte ki csodás erejű könyvét, minden természetfeletti tudásának forrását. A gyermekkorában hallott történetekből tudta, hogy ilyen esetben három lehetetlenséget kell kérni a föld alatti, rab lelkektől: idei bagolynak tavalyi tojását, néma gyermeket, aki szólani tud, illetve a szellemek hasogassanak minden szőrszálat négyfelé, és szurkálják ki pipaszárnak. Nem tudják ezeket teljesíteni, így megadják magukat Hatvaninak. A *harmadik paragrafus* a csodás vacsora, Hatvani látszatlakomájának a története, amikor a török szultán felséges étkeit a hozzáérkező vendégek asztalára varázsolja. A látogatók érkezésekor nyoma sincs a készülődésnek, a tűzhelyen macskák hevernek, a professzor pedig olvasgat. A vendégsereg gyarapodásával a kis szoba tágulni kezd. A szoba faláról látszatgyümölcsök, zöldségek (uborka, dinnye, tök) lógnak a vendégek nagy ámulatára, de ha megpróbálják a hölgyvendégek azokat leszakítani, ki-ki a férjének orrát, fejét tekergeti csupán. Az újságok pedig megírják, hogy az egyik este a török szultánnak érthetetlen módon eltűnt a vacsorája. A *negyedik paragrafus*ban Hatvani az utolsó pillanatban lefékezi a kocsiját, mielőtt a lovak elé épp lecsapna a villám. Az Arany János által is megverselt *ötödik történet*ben éjszakánként Hatvani alakjában az ördög tart prelekciókat, előadásokat. A diákok hamuval behintik a küszöböt, az álprofesszort leleplezi a hamuban hagyott patanyom (kecskelábnyom). „Erős várunk nekünk az Isten" – énekli az egyházi éneket a megrémült tanulóifjúság, ennek hallatán a Hatvani professzor alakjában órát tartó sátán kirepül az ablakon, kénkőszagot hagyva maga után. A *hatodik paragrafus*ban egy páter az ablakból kihajolva kérdi a professzort, hogy eretnek-e, és meg akar-e térni, erre a bosszús Hatvani szarvakat növeszt neki, így a páter nem tudja visszahúzni a fejét az ablakból. A *hetedik paragrafus*ban egy vaddisznó kitúrja egy halott asszony csontjait, belebúvik a testébe és kísértetként bolyong. Hatvani megszabadítja a férjet és

a várost a visszajáró lélektől. A *nyolcadik paragrafus* számos varázslat leírását adja, például, hogyan lehet minden betegségre ható gyógyszert készíteni, miként lehet sebezhetetlenné válni stb. A *kilencedik*ben Hatvani váratlanul látszatárvizet fakaszt a Fehér Ló szállóban, hogy ne legyenek csuromvizesek, fel kell fogniuk a szoknyájukat az ott vendégeskedő asszonyoknak, akik előtte azzal kérkedtek, hogy ők olyan ártatlanok, hogy soha nincs okuk elpirulni, és most, hogy illetlenül kénytelenek magasra emelni a ruhájukat, mégis pironkodnak. A *tizedik*ben Hatvani a porba kocsit rajzol, és azzal előbb ér Sámsonba, mint a bíró a kocsijával, aki előtte felajánlotta, hogy magával viszi. A *tizenegyedik*ben Füzesi, az egyik tanítványa ellopja a varázskönyvét, előhívja belőle a szellemeket, hogy tegyenek mindent tönkre, a végén a szellemek őt is darabokra szaggatják. Hatvani úgy „támasztja fel” a fiút, hogy két rablelket parancsol annak testébe, de másnap a vizsgán, amikor Isten nevében kéri az egyik diáktárs a segítséget, az „összerakott fiú” ismét darabokra hullik szét. A *tizenkettedik*ben egy elszegényedett rokonnak olyan pénzt ad, melyet az hiába költ el, újra meg újra visszatér a gazdájához. A *tizenharmadik:* a tudós halálát mondja el, a fehér és a fekete galamb küzdenek egymással, félelmetes zaj hallatszik a szobából, mikor bemennek, a tudósnak már hűlt helye sincs, „Hihető, hogy az ördögök ragadták el” – zárul a történet (Szilágyi, 1872, 183.). A *Hátuljáró beszéd* ugyancsak ironikusan bizonygatja a hihetetlen történetek valóságát és örökké való létezését, mivel a babonákban mindig hisznek, hinni akarnak. Az *Elöljáró b*eszéd zárlata – „A kegyes és nem-kegyes olvasónak holtig élő barátja, az író K. S.” (Szilágyi, 1872, 155.) – és a *Hátuljáró beszéd*e – „A kegyes és nem-kegyes olvasónak tiszta szívből kívánja a szerző K. S.” (Szilágyi, 1872, 183.) – hasonló. A *Vasárnapi Ujság*ban megjelentetett változatban a K. S. monogram szerepel, ez Kazinczy Sámuelt, a későbbi hajdúkerületi főorvost rejti, de a *Töredékek* más szövegváltozataiban más névrövidítés (B. F. J.) is szerepelhet vagy csak annyi, hogy „író”, monogram nélkül.

A szöveg nem ad támpontot ahhoz, hogy Kazinczy a Hatvani-történeteket költötte-e, vagy a szóbeliségből jegyezte-e le, alakította-e a maga ízlése szerint vagy őmaga is egy kéziratról másolta-e. Dátum nem szerepel a történetgyűjtemény kéziratain. Kazinczy Sámuel 1815 és 1826 között tanult Debrecenben, ezért a kutatás a nevével fémjelzett szövegváltozat keletkezésének idejét erre az időszakra tette, leginkább 1824-re (Lósy-Schmidt, 1931, 157.). A Kazinczy-féle változatot többen másolták. Szilágyi István a *Töredékek* első publikálásakor a *Vasárnapi Ujság*ban a Kazinczy-féle verzió Szikszai Lajos tanuló által 1828-ban készített másolatát közölte.[4]

[4] Ezt a szövegváltozatot közölte Tóth Béla (Tóth, 1899, 35–55.; [1900], 20–45.) is. Az *Elöljáró* és a *Hátuljáró beszédek* nélkül a Szilágyi által közölt *Töredékek* történeteket németül kiadta Heinrich Gusztáv 1886-ban.

Révész Imre, neves református teológus, egyházjogász, Hatvani első életrajzának írója úgy vélte, hogy elsősorban Kazinczy volt a történetek eredeti kiötlője, nem csupán lejegyzője volt a kollégium szóbeliségében élő Hatvani-történeteknek. „Azon ördöngös mondáknak, a melyek Hatvani nevéhez kapcsolvák, [sic!] valódi történeti alapjok igen kevés lehet. Ezelőtt mintegy 23 évvel biztos forrásból hallottam, hogy az egész monda-csoportozatot a szellemdús és élczes Kazinczy Sámuel hajdu-kerületi főorvos költötte, debreczeni deák korában. Ismertem Kazinczyt, láttam, olvastam valaha saját kéziratát s nem tartom egészen lehetetlennek, hogy a mondák legalább nagy részben tőle vagy átalában a deáki sereg örök ifju s tréfás kedélyéből s kifogyhatatlan leleményes képzelmeiből veszik eredetöket." (Révész, 1871, 70.) Révész Imre, aki 1841-től tanult, 1847 és 1851 között pedig tanított a debreceni kollégiumban, maga is találkozott a kéziratos történetgyűjteménnyel egykor Debrecenben. Révész szerette volna a kálvinista tudós tanár nevét megszabadítani az ördöngösség hírétől, ezért is igyekezett a történetek ismertségét térben, időben szűkre szabni, és a tréfára mindig kapható diáksereg, de elsősorban Kazinczy Sámuel fantáziájának szüleményeként értelmezni a *Töredéke*ket.

Ám azt a feltételezést, hogy Kazinczy lett volna a *Töredékek* szerzője, az első összeállítója, vagy a legkorábbi lejegyzője a szájhagyományban élő történeteknek, cáfolja az a körülmény, hogy Lósy-Schmidt Ede 1930-ban a Déri Múzeumban talált egy olyan változatot, amit Bódogh Gyula ajándékozott a múzeumnak 1907-ben. A másolatot Bódogh István készítette 1836-ban, de a kézirat végén a következő aláírás olvasható: B. F. J., (vagy B. F. I.) „a keresztyén kálvinista Deákok egyike". A dátum pedig Debrecen, 1796. Lósy-Schmidt úgy vélte, hogy a rövidítés a Bódogh család egyik tagját, egy ugyancsak Bódogh István nevű elődöt rejt. Azt feltételezte, hogy talán Kazinczy Sámuel is erről az 1796-os példányról készítette a saját változatát, mert Kazinczy édesanyja is Bódogh leszármazott volt (Lósy-Schmidt, 1931, 157–158.). O. Nagy Gábor további három olyan kéziratos gyűjteményt tárt fel, amelyeknek a címoldalán az szerepel, hogy „B. F. J. által" írattak. Ő úgy vélte, hogy a névrövidítés nem Bódogh Istvánt fedi, hanem Bányai Józsefet vagy Bogya Józsefet, mindkettő ismert kéziratos gyűjteményíró volt. Szerinte a *Töredékek* megszerkesztettsége és megfogalmazása gyakorlott szerzőre, összeállítóra vall (Otrokocsi Nagy, 1942, 15.). Bán Imre és Julow Viktor (Bán–Julow, 1964, 30–46.) Bányai Józsefhez kötötte a gyűjteményt.

Lósy-Schmidt Ede összehasonlította az általa ismert szövegvariánsokat, és úgy vélte, hogy mind a Kazinczy-, mind a Bódogh-féle változatok is egy 1796-nál koraibb példány töredékes és hibás másolatai. A Bódogh-féle *Töredékek* a régiesebb nyelvezetű gyűjtemény, vannak lábjegyzetei, a Kazinczy-féle

változatokból hiányoznak a lapalji jegyzetek, ott a szövegbe illesztve szerepelnek a magyarázatok. Valószínűleg mind a Kazinczy-, mind a Bódogh-féle másolatoknak volt előzménye, mert mind a kettőben vannak értelemzavaró hibák, elírások, pl. a „takaros szoba” Bódoghnál „takarékos szoba” vagy „a föld alatt való lelkek” a Kazinczy-féle változatokban „földi lelkek” vagy „alföldi lelkek”. A tulajdonnevek számtalan változatban ismertek, szinte valamennyi szövegváltozatban eltérőek. A kollégium diákjai között Hatvani halálát követően 50–60 éven keresztül közkézen járhattak a *Töredékek* különböző kéziratai, másolták, továbbadták, alakították, olykor rövidítették, kiegészítették a történeteket, olykor egyes szavakat félreolvastak, félreértettek (vö. Lósy-Schmidt, 1931, 159–160.).

Az 1770 és az 1830-as évek második fele közötti időszakból ismert a legtöbb debreceni diák vers- és elegyes tartalmú gyűjtemény (Bán – Julow, 1964, 10.). Otrokocsi Nagy Gábor (1942, 76–88.) adott először áttekintést a *Töredékek*et tartalmazó kéziratos gyűjteményekről a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, valamint a debreceni Déri Múzeum anyagára támaszkodva. Majd Bán Imre és Julow Viktor újabb tételek feltárásával gazdagította azoknak a kéziratoknak a sorát, amelyek megőrizték a Hatvani-történeteket (Bán – Julow, 1964, 30–46, 231–232.). Ám feltehetőleg további példányok lappanghatnak még.

2.2 A Töredékek *egy ismeretlen változata*

Az MTA Könyvtár és Információs Központban[5] mikrofilmen tárolva sikerült egy olyan publikálatlan, a korábbi összesítésekből hiányzó változatot találnom, amelynek kéziratát Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Kézirattárában őrzik.[6] Ez a változat a *Töredékek* egy töredéke. Ugyanis a tizenhárom fejezetből csak kilenc olvasható benne. A mikrofilmen és a tároló dobozon is olvasható Kazinczy Sámuel neve, de az eredeti, lefotózott kéziraton nem szerepel a név, ez csupán a címleírást végző feltételezését tükrözi. Ahogy a korábbiakban szó esett róla, az *Elöljáró* és a *Hátuljáró beszéd* lezárásában szokott szerepelni a „szerző” monogramja, a Kazinczy-féle változatokban a következőképpen: „A kegyes és nem-kegyes olvasónak holtig élő barátja, az iró K. S.” Ám ebben a változatban a K. S.

[5] Kazinczy Sámuel: Hatvani. 1824. Jelzet: B 3268/III MTAK.

[6] Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár 1665. Kazinczy Sámuel: Töredékek. 1824. 16 lev. Katona György sárospataki nyugalmazott mérnök ajándéka 1914.

monogram sincs feltüntetve. Ennyi olvasható: „holtig élő barátja, az iró". Mivel a szöveg a kilencedik fejezetnél megszakad, a *Hátuljáró beszéd* is hiányzik e kéziratváltozatból. Sem név, sem dátum nem szerepel a kéziraton. A címleírásban szereplő 1824-es esztendő ugyancsak a Kazinczy-féle szövegváltozat keletkezésének a kutatás által kikövetkeztetett, feltételezett évszáma. A kézirat több ponton inkább a Bódogh-féle változattal mutat rokonságot. Egyrészt ahhoz hasonlóan a másoló a magyarázatokat lábjegyzetekbe tette és nem a szövegbe illesztette. Másrészt a szöveg nyelvezete, szóhasználata is régiesebb,[7] de az általam ismert egyik Bódogh-féle *Töredékek* változattal sem egyezik meg teljesen, itt-ott hiányoznak szavak, mondatok, bekezdések, amelyek mindkét változatban megtalálhatóak, a szövegben szereplő személynevekben is mutatkoznak különbségek. Vannak olyan szövegrészek, amelyek inkább a Bódogh-féle és vannak olyanok, amelyek inkább a Kazinczy-féle verzióhoz közelítik ezt a példányt. A feltárt kézirat elemzése a már ismert szövegváltozatokkal való összevetéssel további filológiai munkát igényel.

2.3 A Töredékek *történetei a debreceni kollégiumon túl*

A *Töredékek* Hatvani-történetei*,* kiváltképp az emberi tudatlanságot, hiszékenységet kifigurázó *Elöljáró* és *Hátuljáró beszédek* tanúskodnak arról, hogy a kollégium felvilágosult, babonaellenes légkörében születtek (vö. Erdész, 1993, 84.). A 18. század elejétől változás következett be a debreceni értelmiség külföldi tanulmányútjainak a célállomásaiban. Immáron egyes németországi (Göttingen, Halle), hollandiai (Utrecht, Leiden), valamint svájci (Bázel, Zürich) egyetemeket látogattak a debreceni diákok, „ahol egyre felvilágosultabb természettudományos és jogi műveltséget szereztek, valamint az ún. racionális teológia dogmatizmust elvető, a mindennapi kegyességet hirdető szellemiségét hozták a városba" – ahogy arra Kristóf Ildikó (Kristóf, 1998, 192.) rámutatott.[8] A 18. század második felében a debreceni kollégium szellemiségét is ez

[7] Például régebbi szóalakok és ragozások fordulnak elő: „Nagy sikoltással borultak a rab lelkek lába eleibe," a Kazinczy-féle változatokban „rablelkek lábaihoz" szerepel. A Bódogh-féle verziókhoz hasonlóan az „oskola" szót használja, a Kazinczy-féle „iskola" helyett. Ugyanakkor nem követi a Bódogh-féle szövegek elhalláson alapuló a „takarékos szoba" jelzős szerkezetet, ehelyett „takaros szoba" olvasható. A Kazinczy-féle félreértett „alföldi" és „földi" lelkek helyére, itt „földi [sic] alatti lelkek" alakváltozat került.

[8] Ezt a felvilágosultabb gondolkodást jelzi az is, hogy Debrecen városa már Mária Terézia első két rendelete után, amelyekkel próbálta ellenőrzése alá vonni a Habsburg Monarchia országaiban a boszorkánypereket, leállította a boszorkányok üldözését. Az országos gyakorlatnál úgy tűnik, korábban, feltehetően 1759-ben volt az utolsó boszorkányper (Kristóf, 1998, 187–188.).

a gondolkodásmód határozhatta meg. A Bázelban és Leidenben tanuló Hatvani István is ennek a korszaknak volt a gyermeke. Önéletírása, európai, úti jegyzetei tanúskodnak arról, hogy milyen kritikusan szemlélte az ostoba vakhit, a babonaság megnyilvánulásait (Milesz, 1872; Lósy-Schmidt, 1931, 186–216.).

A debreceni tanulóifjúság a Hatvani-történeteket nem csak másolta, hanem mesélte is, a szájhagyomány is őrizte. Szilágyi István arról írt a *Vasárnapi Ujság*ban, a szöveg közreadásakor a bevezetőjében, hogy a *Töredékek* történeteit a szóbeliségből is ismerte: „…öreg emberektől hallottam e töredékek nagyobb részét elbeszéltetni, a kik ezekre ugy hivatkoztak, mint a melyeket ők is még gyermek korukban hallottak” (Szilágyi, 1872, 154.). Meggyőzőek Pap Károly szavai atekintetben, hogy a diákfolklór történetei nem maradtak a kollégium falain belül, a debreceniek is hallották, ismerték azokat:

> „Ilyen környezetben és hatások alatt vajjon mi állhatta útját, hogy önállóan is kerekedjenek bizonyos Hatvani-mondák, mikor a deák- és polgári elem akkor (s még igen soká) valami, ma alig érthető meleg, patriarchális viszonyban élt egymás mellett. A diák a »civis honestus«-nak, mint a korabeli írás nevezi őket, nemcsak szívesen látott lakója, családi ünnepein mesélő és borozgató társa, hanem mint jól szervezett »tűzoltó-sereg« vagyoni jólétének is soká egyetlen sőt hősi védelmezője volt. Mennyi megkapó, kedves jelenetnek, adomának, deáki történetnek lett mindez melegágya, melynek hervadó virágaiból még Jókai is sietett összeszedni egy marékravalót.” (Pap, 1916, 467.)

A *Töredékek*, annak ellenére, hogy célja a babonás hit kigúnyolása volt, éppenséggel meggyökereztette, elterjesztette a Hatvani-történeteket. Ezen a véleményen volt Heinrich Gusztáv is, aki szerint a tréfás történetek a tanult, olvasott diákok fantáziájának szüleményei, de ők nem csak egymás között, hanem városszerte, a debreceni polgároknak is mesélték ezeket, továbbadták és egy idő után lekopott róluk a humor, a babonaellenes gúny és a jámbor cívisek tudatában vált Hatvani az ördöggel cimboráló, varázslatokra képes tudóssá (Heinrich, 1886, 787.; 1894, 183.).

A *Töredékek* Hatvani-történeteinek 19. századi terjedéséhez hozzájárult, hogy nyomtatásban is napvilágot láttak. 1885-ben *A híres Hatvani István debreczeni professor tudákos cselekedetei* címmel adták ki Debrecenben, névtelenül, egy címképpel és négy szövegképpel. Ez alapvetően egy Kazinczy-féle szövegváltozat, de a tizenhárom történet mellé még négy további történet is csatlakozott. Az egyikben a Faust-mondák motívumai jelennek meg. A disznótoron elfogy a bor, erre Hatvani az asztal lábából bort fakaszt, a kapatos társa-

ság tagjait a lábaiknál fogva, jármű nélkül hazaszánkáztatja, miközben a nadrágfeneke mindegyiküknek teljesen elkopik. A második történetben Hatvani az ujján lévő gyűrű forgatásából látja, hogy munkásai nem dolgoznak, hanem a kocsmában mulatoznak. A harmadik történetben egy gazda arra kéri Hatvanit, hogy ahogy a fehér és fekete galambok fejét kicserélte, úgy a csinos testalkatú, de csúnya arcú feleségének fejét cserélje szép arcú sógorasszonyáéra, de mielőtt megtehette volna ezt Hatvani, meghal. A negyedikben egy sokgyerekes kofán azzal segít, hogy az asszony által árult kajszibarackok mindegyikéből egy-egy aranyat varázsol elő, erre a vásárlók az összes barackot megveszik, de azok egyikében sincs arany (N. N., 1885).

A másik nyomtatott füzetet a *Töredékek* szövegeivel Erdélyi István adta ki 1897-ben Miskolcon a *Szabadság* című napilap mellékleteként *Hatvani István, a debreceni híres tudákos professzor életéből* címmel. Ebből hiányzik az éjféli prelekcióról szóló történet, helyette az ördögi szánkázás olvasható.

Szólni kell még egy Bucsánszky Alajosnál kiadott ponyváról, ami *A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai*, *csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele, borzasztó történet az őskorból* címmel jelent meg. A füzet 48 történetét nem a debreceni *Töredékek* ihlették, hanem a német népkönyvek Faust-történetei, azok fordításával, átdolgozásával született a kiadvány. Hatvani sem István, hanem Imre keresztnévvel szerepel, összekeverve így a debreceni professzort az 1849-ben tragikus következményekkel járó abrudbányai összecsapást kezdeményező magyar szabadcsapat őrnagyával.

A 19. és 20. század fordulóján a populáris irodalom és a szépirodalom több műfajában is születtek művek Hatvani professzorról, ezek többsége a *Töredékek* szövegein alapultak. Lósy-Schmidt Ede készített áttekintést a Hatvani-történeteket feldolgozó szépirodalmi művekről (Lósy-Schmidt, 1931, 172–183.).[9] 1907-ben Greguss Dániel és Székely Vladimír *A babona* címmel állított összse egy előadást a budapesti Uránia színházban 140 vetített, színes képpel és 9 mozgó képpel. A magyar nép babonáit bemutató részben a képsorozatnak

[9] Torkos László: *Hatvani. Humoros eposz 12 énekben.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1901. A mű a *Töredékek* fejezeteinek szabad átdolgozása. A szerző részleteket mutatott be művéből a Petőfi-társaságban 1899. október 15-én, amiről a *Vasárnapi Ujság* (46, 43. sz. 1899. október 22. 728.) is beszámolt. Szombati-Szabó István: *Professzor Hatvani István* (1909) címmel 48 versszakból álló elbeszélő költeményt írt, amit a *Halál parkja* című kötetében jelentetett meg 1915-ben. Művében a *Töredékek* hat epizódját dolgozta fel. Makai Emil: *Tudós professzor Hatvani címen* (1900) háromfelvonásos, verses vígjátékot írt, de nem a *Töredékek* történeteire épült a drámája. A vígjátékot 1900. február 20-án mutatták be a Vígszínházban. Az előadásról kritika készült a *Vasárnapi Ujság*ban (47, 8. sz. 1900. február 25. 124.). Nagy Sándor: *Hatvani* című egyfelvonásosát a debreceni Csokonai Színházban 1941. október 31-én mutatták be, ez sincs kapcsolatban a *Töredékek* szövegével.

része volt Hatvani professzornak a bevezetőben már említett híres portréja is, a bibliával és egy koponyával.[10]

2.4 A Hatvani-mondák és a Faust-mondakör

A magyar kutatást a kezdetektől foglalkoztatta a Hatvani-történetek és a Faust-mondák érintkezése. A 19. század végén Tóth Béla (1896, 46.) még kevés rokon vonást vélt felfedezni Hatvani és Faust alakja, valamint történeteik között (pl. az orvosdoktorság, vagy *Az Ezeregyéjszaka meséi*ből is ismert látszatgyümölcs, -zöldség növesztése a fejre/orra motívuma).

Heinrich Gusztáv (1884; 1886; 1894) és Imre Lajos (1893) a német Faust-mondák és magyarországi elterjedésük, hatásuk kapcsán foglalkozott a Hatvani-mondákkal. Imre Lajos vetette össze, hogy a Faust-mondatípusok, illetve -motívumok közül melyek és miként kapcsolódtak Hatvani professzorhoz is. Ezek a következők: Faust szarvakat növeszt egy lovag fejére; Egy lócsiszárnak lovat ad el, de az a vízben szalmacsutakká válik. A lókupec visszamegy és az alvó Faust lábát megrántja, erre a lába látszólag kijön a helyéből; A pápa asztaláról a legjobb ételeket, italokat odavarázsolja saját magának; Bort fakaszt az asztal lábából; Csodás utazást tesz, repül; Látszatárvizet varázsol, hogy a nők emelgetni legyenek kénytelenek a ruhájukat[11] (Imre, 1893, 159–167.). Ezek azok a történettípusok, motívumok, amelyek a *Töredékek* fejezeteiben, valamint a korszak populáris olvasmányaiban Hatvani professzorral kapcsolatban is megjelentek, és feltehetőleg a korabeli szóbeliségben is ismertek voltak.

Heinrich Gusztáv saját korábbi álláspontját revideálva (1884, 1886) nem tartotta szerencsésnek a *magyar Faust* elnevezést alkalmazni Hatvanira, mert okfejtése szerint Faust alakja és történetei a 16. század szellemiségét tükrözik, Hatvani professzoré pedig a 18. századot, a felvilágosodás korát. Megkülönbözteti őket egymástól, hogy Faust határtalan és fékezhetetlen tudásvágya miatt szövetséget köt az ördöggel, amit vérével pecsétel meg, számtalan bűnt követ el, kielégíthetetlen az élvezetek hajszolásában és végül elkárhozik, de ezek

[10] „Kelet vándorai (vagyis a honfoglaló magyarság bevándorlásának képzeleti képe). – Pogány oltár (Feszty Árpád millenniumi körképének ismert táltos-jelenete). – A keresztyén hit. – Szövetkezés a sátánnal. – Faust látománya. – Hatvani professzor úr…” stb. (A babona színpadi előadásban. *Ethnographia,* 1907, XVIII, 317–318.

[11] Ez a motívum már Pázmány Péter *Igazságra vezérlő kalauz*ában is olvasható Sába királynőjének Salamonnál tett látogatásáról szólva: „Salamon mingyárt egy ördöggel magához hozatá a királynét. Mikor a Salamon palotájába jutott vólna a királyné, jól felemelé szoknyáját, azt állítván, hogy vízen kel által-menni; maga csak az üveg-padimontomon jár vala, etc. Efféle gyermekségekkel gyönyörködteti a bábákat Mahomet.” (Pázmány, 1897, 747.).

a vonások eredendően nem kötődtek a Hatvani-történetek hőséhez (Heinrich, 1894, 183–184.).

Ortutay Gyula úgy vélte, hogy a német népkönyvek Faust epizódjainak volt szerepe a Hatvani-mondakör alakulásában, de ugyancsak túlzásnak tekintette a *magyar Faust* nevet, mert a Faust-mondatípusok és -motívumok csak egy része kapcsolódott Hatvanihoz, és számtalan olyan mondahős ismeretes a magyar folklórban, akikhez ugyancsak fűződnek Faust-motívumok, mondatípusok (Ortutay, 1968, 273–274.; 1988, 280–281.). Többek között pl. Csokonaihoz, aki a szalmacsutakból disznókat varázsol, de azok egy idő után visszaváltoznak szalmacsutakká (Ortutay, 1978, 370–374.), vagy a keményfalvi pap mondakörében – melynek alakulásában az olvasmányélményeknek is szerepe volt (Dömötör, 1940, 256–258.) – ugyancsak jelen vannak Faust-motívumok (Dömötör, 1929, 194–197.).

A Hatvaniról szóló történetek ponyvai megjelenése, jelentős népszerűségük a 19. és 20. század fordulójának populáris kultúrájában mind hozzájárultak ahhoz, hogy országosan ismertté és kedveltté váltak a róla szóló elbeszélések (vö. Solymossy, 1943, 207; Erdész, 1993, 92–96; Pócs, 2012, 681–682; Magyar, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.). Mondaköre egyrészt gazdagodott, másrészt a korábban elsősorban hozzá kapcsolódó történeteket másokról is mesélni kezdték, például Csokonairól (vö. Lukács, 2007, 11–24.), Jókai Mórról, vagy helyi hősökről, többek között a jászkarajenői, öreg Dikóról,[12] történeti személyekről és mondai alakokról egyaránt.[13]

Erdész Sándor rendszerezte a természetfölötti képességekkel rendelkező, különböző varázslatokra képes mondahősök magyar folklórhagyományát, a hőstípust *magyar Faustok*nak nevezve. Megvizsgálta, hogy az összegyűjtött *magyar Faust-mondatípusok és -motívumok* közül melyek ismertek a Hatvani-mondakörben (Erdész, 1993, 85–92.). Jelentős részük a *Töredékek* fejezeteiben is megtalálható: A varázskönyv megszerzése – *Töredékek* 2. fejezet (A fekete könyv – Thompson, 1955–1958, 158. Mot. D1266. Magic book); Hatvani látszatlakomája: bűvösen elcsent ételek és italok – *Töredékek* 3. fejezet (Thompson, 1955–1958, 128. Mot. D1030.1. Food supplied by magic); A professzor képét öltő ördög – *Töredékek* 5. fejezet (Thompson, 1955–1958,

[12] Mondái között megtaláljuk: a látszatárvíz fakasztását, amikor a hölgyek pironkodva emelgetik a szoknyájukat, hogy ne legyenek vizesek; a látszatnövények varázslatát, amikor dinnye és uborka lóg a terem falain, de ha valaki megfogja azokat, és le akarja szakítani, akkor a jelenlévők orrát tekergeti vagy a fejét üti; valamint a Faust-mondakörből ismert bűvös utaztatás, látszatjármű (kocsi, szán), akiket hazaszállít, kikopott nadrággal és csizmatalppal érkeznek célba (vö. Szilágyi, 1974, 59–61.).

[13] Vajkai Aurél az *ördöngös molnárlegény* hiedelemkörének bemutatása kapcsán közölt adatokat látszatárvizet fakasztókról (Vajkai, 1947, 68.).

324. Mot. G303.6.2.10. Devil appears to scholar); A látszatárvíz – *Töredékek* 9. fejezet (Dömötör, 1988, 365. MNK 594*. A leleplezett bűvész; Thompson, 1955–1958, 123. Mot. A533. Culture hero regulates river; A földre rajzolt tárgy megelevenedik, a bűvös kocsi levegőbe emelkedik – *Töredékek* 10. fejezet; A szellemek által feldarabolt test összerakása – *Töredékek* 11. fejezet; A lelkéért egy fehér és egy fekete galamb küzd – *Töredékek* 13. fejezet (Uther, 2004, I, 449–450. ATU 808 The Devil and the Angel Fight for the Soul; Thompson, 1955–1958, 251. Mot. A1751. The Devil's animals and God's animals; Thompson, 1955–1958, 509. Mot. E756.3. Raven and dove fight over man's soul).

A *Töredékek* szövegei között nem találjuk, de ismeretes Hatvani professzor mondakörében az a Faust-mondatípus, amikor hazaszánkáztatja a vendégeket, akik valójában a fenekükön csúsznak, és elkopik a nadrágjuk; illetve azok a Faust-mondatípusok és -motívumok, amikor bort csapol a vendégeknek az asztal lábából, vagy a szalmacsutakból készített disznók a vízben visszaváltoznak szalmacsutakká (vö. Bihari, 1980, 116, L/10. VII.*1) valamint a láb látszólagos kihúzása vagy Hatvani hiányzó árnyéka (Thompson, 1955–1958, 262. Mot. F1038 Person without shadow).

Hatvani mint az *ördöngös professzor* hőstípusa a magyar mondákban alkalmas volt arra, hogy nevéhez Faust-szüzsék és -motívumok kapcsolódjanak, illetve a magyar folklór további *természetfeletti javakkal és erővel rendelkező* alakjainak (vö. Bihari, 1980, 54–119.) mondatípusai és motívumai tűnjenek fel a mondakörében, illetve a *magyar Faustok* (vö. Magyar, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.) legismertebbikévé váljék.

3. Hatvani professzor Arany János versében

3.1 Az éjféli prelekció az Arany-versben és a Töredékek*ben*

Arany János a *Hatvani* című versében (Arany, 2003, I, 304–307.) a *Töredékek* tizenhárom paragrafusa közül az ötödiket, az éjféli prelekció történetét dolgozta fel, amely arról szól, hogy Hatvani tanóráját – ahogy Arany fogalmaz: „Nem a tanár! Csak képe-mása” tartja, és amikor kiejti a krétát a kezéből, az egyik diák lehajol, hogy felvegye, ekkor megpillantja a tóga alól kilátszódó lólábat. Az ijedt diákok rázendítenek az ismert egyházi énekre: *Erős várunk nekünk az isten*, erre nyomban eltűnik a hamis professzor és csak kénkőszag marad utána, majd így zárja a verset Arany: „De a tanár jő, a valódi, / (Többé vele nem bir Asmódi) / S mi a természet zára, nyitja? / Isten-dicsőségül tanitja.– ” (Arany, 2003, I, 307.)

A *Töredékek*ben a földre szórt hamuban meglátszódó kecskelábnyom leplezi le a professzor képében magyarázó Gonoszt (vö. Thompson, 1955–1958,

324. Mot. G303.6.2.10. Devil appears to scholar). Nem egyértelmű, csak következtethető, hogy a diákok Hatvani javaslatára tesznek hamut a pádimentumra[14], amikor panaszra mennek hozzá a fárasztó, éjféli előadások miatt, és kiderül, hogy a valódi Hatvani egy hete az ágyat nyomja, és nem ő hirdette meg az éjszakai előadásokat.

Arany tesz utalást a költeményében a *Töredékek* más történeteire is, például a harmadikra, Hatvani csodálatos vendéglátására az 5. versszakban: „Télen, szobában, érlel dinnyét / Csiklándni a vendégek ínyét, / S az asztallábból, mint varázslás, / Csapon dől a tokaji máslás." (Arany, 2003, I, 305.). Vagy a kilencedik paragrafusban található vendégfogadóbéli látszatárvíz fakasztásra: „A szobapadlón vizet áraszt, / Hogy nem lelsz egy tenyérnyi szárazt, / Sikolt, ugrál a női vendég: / De a víz egyre árad mindég." Feltűnik a versben Hatvani fekete könyve is: „Ki a fekete könyvben olvas, / S kohán arannyá válik a vas." (Arany, 2003, I, 305.) Említi a professzornak tulajdonított asztrológusi képességeket: „Mi sors vár rád a csillagokban, / A csíziónál tudja jobban, / Bölcsek kövét régóta birja, / Nap- s holdfogyatkozást megirja." (Arany, 2003, I, 305.)

3.2 A vers és a kísérőlevél

Arany a versét 1855-ben írta, és az alábbi levél kíséretében juttatta el Ballagi Mórnak,[15] akinek korábban ígéretet tett arra, hogy küld majd verseket a Ballagi által szerkesztett *Prostestáns Naptár* számára.[16]

„Kedves szomszéd ur!

Idezárva szerencsém van küldeni egy *ördögöt* a prot. naptárba. Ne ijedjen meg tőle k[egye]d, épen nem veszélyes ördög, a legszelídebb, mellyel valaha dolgom volt; szarvai épen nincsenek, hogy egyik vagy másik tisztelendőt megöklelje, farka sincs, hogy… A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert ugy igen unalmas lenne s ha Dr. Faust érdemes volt egy Goethe tollára,

[14] Az erdélyi hiedelemmondákban az ördögszeretőként megjelenő lidérc valódi kilétét fedik fel hamut hintve a földre. Magyar Zoltán szíves szóbeli közlése.

[15] Ballagi Mór (1815–1891) neves protestáns teológus, szótáríró, lapszerkesztő, az MTA tagja volt. Arany János nagykőrösi tanárságának első éveiben, 1851 novembere és 1855 októbere között Ballagi Mór a kecskeméti református teológiai intézet héber és görög exegézis tanára volt, és ez idő tájt a *Protestáns Naptár* szerkesztője. A levél „szomszéd ur" megszólítása e földrajzi közelségre utal.

[16] Vö. „Valahára beváltom ígéretemet"– írta Ballagi Mórnak 1854. augusztus 12-én kelt levelében, amikor elküldte közlésre *A bajusz* című versét (AJÖM XVI, 1982, 466.). Ercsey Sándornak 1854. június 21-én írta: „A kalendárium és népkönyv csinálók erősen ostromolnak" (AJÖM XVI, 1982, 446.).

a mi, protestansok, Faustja is megfér a költészet régióiban. A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt. Használja kegyed egészséggel! Nkörös april 16án 1855.” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.)

A levelet Scheiber Sándor közölte (1957, 280–281; 1967, 330.), és annak három rendkívül fontos elemére hívta fel a figyelmet.

3.2.1 A magyar Faust

Először is, hogy a verset kísérő levélben Arany Hatvanit Faust magyar megfelelőjeként aposztrofálja: „…a mi, protestansok, Faustja is megfér a költészet régióiban,” megelőzve ezzel Jókai Mórt, akinek ezt az irodalom sokáig tulajdonította, amikor 1871-ben *A magyar Faust* címmel tartott előadást a Hatvani-mondákról a Kisfaludy Társaságban. A későbbiekben részletesen írok Jókainak a Hatvani témájú írásairól.

A levéltől eltérően Arany a versben egyáltalán nem említi Faust nevét, de a Faust-mondakörből két jellegzetes motívumot Hatvanihoz kapcsolt, amelyek viszont nincsenek meg a debreceni diákfolklór Hatvani-történeteiben, a *Töredékek*ben. Egyrészt az ördöggel való paktumot, ez rögtön a vers indító szakaszában olvasható:

„Kitelt az év, a perc lejára,
Hogy Debrecen hires tanára,
Mint vérrel esküvé egy rossz nap,
Átadja székét – a Gonosznak.” (Arany, 2003, I, 304.)

A másik Faust-monda motívum pedig a borfakasztás az asztal lábából.

„S az asztallábból, mint varázslás, / Csapon dől a tokaji máslás.” (Arany, 2003, I, 305.)

3.2.2 Az ihlet forrása

A második kérdéskör, ami a levél kapcsán elgondolkodtató, hogy honnan merítette az ördöngös Hatvani professzor témáját a költő. Arany János 1833 őszétől 1836 februárjáig volt debreceni diák egy évi megszakítással, amikor praeceptor volt Kisújszálláson (Pap, 1912; Kardos, 1914; Voinovich, 1929, 28–42.). A versben arra történik utalás, hogy talán a debreceni évek, a kollégiumi diákfolklór ihlették a verset:

„Mert ezt kétségtelen forrásból
(Ki más után, ki hallomásból)
Az ifjuság vallotta szentnek:
Vénebb diákok nem füllentnek.” (Arany, 2003, I, 305.)

Ám Arany azt írta a már idézett kísérőlevélben: „A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt.” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.) Nem említi tehát a kollégiumi éveket, a debreceni emlékeket. Ez jelentheti, hogy a diákok történeteit is a nép körében élő hagyományok közé sorolta, vagy pedig azt, hogy Hatvaniról nem csak a diáktársaitól hallott, tudott, hanem a tudós professzor folklórja esetleg szélesebb körben volt ismert már ekkor is, nem csak a kollégiumi diákok, illetve a debreceniek körében. A nagyszalontai gyűjtés anyagában nem találjuk meg az éjféli lecke történetét.[17]

Otrokocsi Nagy Gábor (1942, 18.) amellett érvelt, hogy Arany a Hatvani-történeteket a debreceni diák-kéziratosságból ismerte, és a *Töredékek* volt az ihletadó forrás, amit az is alátámaszt szerinte, hogy az 1820-as évek végéről és az 1830-as évek elejéről ismert a legtöbb kéziratos gyűjtemény a *Töredékek* szövegével, pont abból az időből, amikor Arany a debreceni kollégium diákja volt.

Voinovich Géza Arany-életrajzának egyik jegyzetében olvasható, hogy Arany egyik ismerőse, Balogh Imre emlékezete szerint Nagyszalontán írt alkalmi művében feltűnik Hatvani professzor famulusa.

„…45-ben a diákok kértére, jótékony célra írt valami darabot, melyet a nyári vakációban többször eljátszottak, *A cigány mint báró* címen. A supplicáló diákok közt ott van Hatvani famulusa, aki mesterétől ellesett egy s más ördöngösséget. Hogy éhségükben pénzhez jussanak, porciókba kötött szénát juhokká változtat, eladják, s áldomást csapnak, miközben berontanak a kárvallott juhászok, hogy a mint a megvásárolt birkákat a folyóba terelték, egy-egy köteg szalmává változtak. A csínyszerző azzal rántja ki a társaságot a csávából: Sebaj, itt még a pénz a feszes csizmaszárban;

[17] A Folklore Fellows Magyar Osztályának nagyszalontai gyűjtése, illetve a gyűjtés anyagából megjelenő kötet (Szendrey, 1924) célkitűzése volt annak a helyi folklórtudásnak a rögzítése, amit Arany okvetlenül ismerhetett (ennek történetéhez lásd Sebestyén, 1924). A következő Hatvani-történeteket jegyezték le: Hatvani hiányzó árnyéka; Az igába hajtott rab lélek; Hatvani látszatlakomája; A megnagyobbodó lakás/terem; Az üres tányérok; A látszatgyümölcsök; A megszánkáztatott vendégek; Hatvani professzor megelevenedő rajza; Hatvani ördögei; Hatvani bosszúja (szarvakat növeszt az őt szidalmazónak); Hatvani jövőbe látó képessége (Az utolsó pillanatban megállítja a kocsit, mielőtt a villám belecsapna); Hatvani és a hazajáró lélek; Az összerakott test (vö. Magyar, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.).

> a juhász nekifog, hogy le húzza, – hát kiszakad a láb tőből, mire ijedtében elszalad, a nyomban megépült diák pedig táncra perdül. Azután meghallják, hogy a szomszéd kis városban a földesurat, a fiatal bárót várják, kit még senki sem ösmer; egy vályogvető cigányt leitatnak kiöltöztetik s őt adják ki a bárónak. Tiszteletükre a város színjátékot rendez s vígan vannak, míg megjő a báró levele, hogy odautazását elhalasztja; a diákok elpárolognak, a cigányt hűvösre teszik. Balogh még a cigány nótájából is emlékezett töredékekre. A darab keletkezésének körülményei, a Hatvani-mondákkal való kapcsolat, melyeket a költő Debrecenből ismert s egy részletüket később fel is dolgozta (Hatvani)” (Voinovich, 1929, 75–76.).

Az előző, *2.4 A Hatvani-mondák és a Faust-mondakör* alfejezetben esett szó arról, hogy a szalmából varázsolt állatok, amelyek a vízben visszaváltoznak szalmává, illetve a tőből váratlanul kiszakadó láb, majd annak hirtelen visszakerülése, olyan Faust-történetek, motívumok, amelyek a Hatvani-mondakörben is megtalálhatóak. A fenti visszaemlékezés adat lehet arra, hogy a *Töredékek* Faust-motívumain túl is megjelentek Faust-motívumok a debreceni professzorral kapcsolatban, bár itt mindez a famulusával történik. A Faust-mondáknak is visszatérő alakja a famulus.

3.2.3 Költészet és/vagy morál

Arany levelének harmadik mozzanata, amire Scheiber Sándor felhívta a figyelmet, a költő azon megállapítása, hogy „A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert ugy igen unalmas lenne” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.), amelyben a horatiusi „aut prodesse volunt aut delectare poetae” a *költő használ vagy szórakoztat* -alapelv kettősségéből az utóbbira hivatkozik. Ez a mondat mintha némiképp szabadkozás lenne, hogy a költő a művészi szándékot tartja szem előtt, és nem szigorú etikai mércéjét, amikor Hatvani professzor ördöngös hírét foglalja versbe.

3.3 Műfajok: mese, monda, rege

A *Protestáns Naptár*ban, ahol először megjelent a vers, a címe: *Hatvani monda* volt. A korszak kalendáriumaiban gyakori, hogy műfaji megjelölést adtak meg címként: adoma, népdal, rege. 1856-ban, amikor Arany a *Kisebb költemények*[18] kötetébe rendezte a versét, alcímmé vált a műfaji besorolás. A főcím: *Hatvani,* és

[18] A kötet szerkesztési alapelveihez lásd: Szilágyi, 2017b.

Népmonda után az alcíme. A kötet több versének címe, alcíme is utal az adott vers folklór forrására *monda, rege* műfaji megjelöléssel például: Szent László füve *Népmonda*; A Jóka Ördöge *Pórrege;* Szent László *Legenda*.

A 19. század első felében, amikor a szájhagyomány epikus műfajai megjelentek az írásbeliségben, a szépirodalomban, nem volt egységes és konzekvens a *mese, monda, rege* fogalmának értelmezése. Az irodalmi nyelvben következetlen volt e műfajok megnevezése és használata. Erre mutatott rá Arany László *Magyar népmeséinkről* című nagyívű tanulmányában, és tekintette át e műfajok népnyelvi megnevezéseit és használatukat:[19]

> „Mint tudjuk a nép különböző elbeszéléseinek jelölésére három szó van a mi nyelvünkben is, mint a németben: mese, rege, monda; Märchen, Sage, Fabel. De míg a németeknél az egyes szavak határa meglehetősen ki van jelölve: s a Sage alatt a némileg történelmi, vagyis helyhez, időhöz, vagy személyhez kötött – a Fabel (fabula) alatt az állatokat szerepeltető elbeszéléseket – Märchen alatt pedig, a minek aztán a Schwank (bohózat) egyik alosztályát képezi […] addig mi – írja Arany László – összevissza használjuk három szavunkat. Csak nehány példát hozok fel. A rege szóval Kisfaludy S. (Regék a magyar előidőkből), Tompa (Népregék és népmondák), Mednyánszky (Regék, legendák), Arany (Buda halála – hún rege) a Sage-t, s viszont Tompa (Virágregék) és Arany (Jóka ördöge – pór rege) a Märchent jelölik. – A monda szóval Kazinczy s utána legtöbben a Saget, de a »Népdalok és mondák« a Märchent fejezik ki. A »mese« szó pedig közhasználatban van mind a Märchen, mind a Fabel (például: Fáy meséi; Lafontaine »Száz meséje«) megjelölésére, sőt ezenkívül valamely dráma vagy regény cselekvényét is mesének nevezzük. – Látnivaló tehát, hogy az irodalmi nyelv ki nem segít. De több biztosságot ád a népé.” (Arany L., 1867, 41–42.)

Arany János a *monda* szót használja *A walesi bárdok* jegyzetében, amikor egy valós történelmi eseményhez, egy valós történeti személyhez kapcsolódó, a szájhagyományban élő, de a történeti kutatás által meg nem erősített esetről beszél: „A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduard angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után, ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső multját zöngve, a fiakat föl ne gerjeszthessék az angol járom lerázására.” (AJÖM I, 1951, 275.). A *monda* szót alkalmazza a nagyszalontai hősökhöz, személyekhez, helyekhez kapcsolódó lokális történetekre is, amikor 1880. május 25-én kelt levelében köszönetet

[19] Ehhez a kérdéskörhöz lásd jelen kötetben Gulyás Judit (2018) tanulmányát.

mond Rozvány Györgynek, hogy elküldte neki a szalontai hagyományokat feldolgozó verses füzetét. „Én a szalontai mondákat nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben, főleg apámtól, hallottam, és igy (prosában negvallva [sic!]) azok csak homályosan maradtak meg emlékezetemben.” (AJÖM XIX, 2015, 893.)

A mondákra, különösen a verses mondákra gyakran használták a korban műfaji megnevezésként a *regé*t. Míg egyes szerzőknél a rege a monda szinonimája volt a 19. században, addig más szerzők a monda ellentétpárjaként meghatározott mesét értették rajta. A 19. század középső évtizedeiben megjelenő *néprege, pórrege* szóösszetételek már kifejezetten a népköltészetre utaltak, amikor egy irodalmi alkotás a szájhagyományból merített ihletett, egy folklórszüzsét, -motívumot dolgozott fel a szerző. A rege egyszerre akart oktatni, ismereteket adni és szórakoztatni; e kettős elvárás mögött a korabeli művelt olvasó történelemismerethez való sajátos viszonya figyelhető meg, amelyben a valóság és a fikció iránti igény egyszerre volt jelen (Mikos, 2015, 394–397.). Megalkotója Kisfaludy Sándor volt, aki mondai jellegű, lokalizált szüzséit maga találta ki. 1807-ben jelent meg *Regék a magyar előidőkből* című munkája. A műfaj központi jelentőségű Tompa Mihály munkásságában, aki népregéiben javarészt a szájhagyományból gyűjtött monda-szüzséket dolgozott fel. Alkotásai nagy közönségsikert arattak, évtizedekig fontos részét alkották az elemi iskolai olvasókönyveknek, s ez termékenyen hathatott a folklórra, az oktatás révén a helyben gyűjtött szüzsék az egész nyelvterületen elterjedhettek (Gulyás, 2010, 117–121., 133–155 skk.).

Jacob és Wilhelm Grimm tevékenységét megelőzően nem tettek határozott különbséget mese és monda között, a különböző műfajú próza-epikus alkotások nem váltak szét. A mesei történéseket is igyekeztek helyhez és időhöz kötni, úgy tekintettek a mesére, mint a „múlt idők mondáira” („Sagen der Vorzeit” vö. Gašparíková, 1988, 17–18.).

A két műfaj közötti választóvonal meghúzása Grimméknek köszönhető, akik a *Kinder und Hausmärchen* köteteiben (1812–1815) meséket, majd a *Deutsche Sagen* két kötetében (1816–18) pedig mondákat adtak közre. Utóbbi előszavában írták: „A mese költőibb, a monda történelmibb; amaz szinte önmagában, veleszületett virágzásában és kiteljesedésében biztosan áll; a mondának, amellett, hogy színekben nem olyan gazdag, sajátja még, hogy valami ismerthez és tudotthoz, egy helyhez vagy történelmileg adatolt névhez kötődik. Kötődéséből következik, hogy nem lehet, mint a mese, bárhol otthon, hanem feltételez valamilyen körülményt, s enélkül vagy eleve nem létezne, vagy csak tökéletlenebbül.” (Grimm, 2009, 9.)

Arany László a Grimm testvéreket követte, amikor a mesét és a mondát így választotta szét: a mese, „melyeket se az elbeszélő, se a hallgató igaznak

nem tartanak", nem történtek meg, gyönyörködtetnek, viszont ha „valamely várhoz, tóhoz kapcsolódik […] ez neki vagy »történet« – »história« […] s a mit, bár babonás hittel, igaznak tart, sohasem mondaná mesének." (Arany L., 1867, 42.)

Hatvani professzor valós, történeti személy volt, akiről babonás történetek, *mondák* éltek a korabeli szájhagyományban és a debreceni diákfolklórban, ebből merítette Arany versének témáját, erre utal a vers *Népmonda után* alcíme.

4. Jókai Mór és a Hatvani-történetek

A szakirodalomban a tudós Hatvanihoz kapcsolódó történetek első említéseként Arany 1855-ös *Hatvani* című versére szoktak hivatkozni (Lósy-Schmidt, 1931, 171–172.; Otrokocsi Nagy, 1942, 18.; Bán – Julow, 1964, 232.). Mondván, hogy Jókai Mór négy, Hatvaniról szóló történetét először 1856-ban, tehát egy évvel Arany költeménye után *A magyar nép adomái* kötetben közölte a *Nevezetes férfiak adomái* című fejezetben.[20] Ez a megállapítás téves, mert Jókai már 1852-ben, az általa szerkesztett *Országos Nagy Naptár az 1853. évre* kalendáriumban megjelentette a „Népregék" között ugyanezt a négy történetet *Egy magyar bűvész a múlt századból* cím alatt, a *Csalóka Péter*, valamint *A három botlás* mellett, tehát etekintetben övé az elsőség (Vö. Sándor István jegyzetei. Jókai, 1992, 656., 737–738.). Fontos, hogy Jókai ekkor még nem aposztrofálja a debreceni professzort *magyar Faust*ként. Sőt, Hatvani nevét nem is írja ki teljesen, kipontozza a következőképpen: „Máig is emlékeznek Debrecenben és vidékén H…i professzorról, ki a múlt század vége felé élvén sok természettudományi ismerettel bírt, miket a hír könnyen természetfölöttiekké nevelt, így hitték őt utóbb varázslónak." (Jókai, [1856] 1992, 67.) Jókai 1852-ben népregeként, 1856-ban anekdotaként írt a történetekről, 1871-ben pedig mondáknak nevezte azokat, jelezve ezen elbeszélések műfaji bizonytalanságát.

Jókai négy Hatvani anekdotája a következő: az első *Az ördög és a diák.* A diákoknak egy debreceni család szomorú esetét kell megverselniük sírfeliratként: miszerint egy kisgyerek játékból leszúrja csecsemőkorú testvérét, megrémül, bebújik a kemencébe, a hazérkező anya mit sem sejtve befűt a kenyérsütéshez,

[20] *A magyar nép adomái*t Jókai 1857-ben 150 új adomával bővítve újból kiadta, ebben változatlanul közölte a négy Hatvani-történetet. Jókai az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* sorozat *Debrecen* című fejezetében (Jókai, 1891, 303–304.) is írt a Hatvani-mondakör jellegzetes történettípusairól.

majd szembesülve a gyermekei halálával, kétségbeesésében felakasztja magát, férje pedig fájdalmában szörnyethal. Ezt kell versbe foglalniuk a tanulóknak. Az egyik leggyengébb képességű szövetséget köt az ördöggel, a lelkéért cserébe megkapja a verset az ördögtől, így a diáké lesz a legjobb epitáfium. Hatvani kitalálja ezt, és végül csak az ő furfangos tanácsával sikerül az ifjúnak megszabadulnia a lelkéért folyamatosan jelentkező ördögtől, azzal, hogy bezárkózik a szobájába és felírja az ajtóra, hogy „cras”, ’holnap’, azaz jöjjön érte másnap az ördög, aki megunja, hogy mindig eredménytelenül kopogtat a diákért és végül eltűnik (vö. ATU 1188. Come Tomorrow – Uther, 2004, II, 68–69.; MNK 1188. Gyere holnap – Süvegh, 1985, 331–339.). Ez nincs meg a *Töredékek* történetei között. A második történet: *Az éjféli lecke és a lúdláb* – a *Töredékek* 5. fejezete, a professzor képében az ördög tartja az éjszakai előadásokat, de lúdlábba leleplezi kilétét. A harmadik történet *A szolgáló szellemek* a *Töredékek* 11. fejezete, a negyedik pedig *A szultáni ebéd* a *Töredékek* 3. paragrafusa.

Az ördög és a diák Hatvani-anekdotára Jókai utalást tesz az *Eppur si muove – És mégis mozog a föld* (1872) című regényének első fejezetében, amikor részletgazdagon ír a debreceni diákéletről, köztük a tanulóifjúság féltve őrzött, titkos kéziratos gyűjteményéről, a Csittvári Krónikáról.[21] A Jókai-regény szerint még 1665-ben kezdték el Sárospatakon írni a diákok a titkos kéziratot, amelyben sok egyéb mellett szerepel: „Hatvani debreceni tanár bűvészetének emlékezetes hagyománya: a végzetes »cras« fölirat (holnap) története, a megénekelt rémtörténettel együtt” (Jókai, [1872] 1965, 23.).

Jókai 1871-ben *A magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreczeni professzorról* címmel tartott előadást a Kisfaludy Társaságban, amit még abban az esztendőben közreadtak a társaság évlapjaiban. Jókai ebben az írásában már nem csak az általa korábban megjelentetett Hatvani-történeteket publikálta ismét, hanem feldolgozta a *Töredékek* valamennyi epizódját, kiszínezve a diák-kéziratosság történeteit. Humorral fűszerezve szépírói keretbe foglalta az egészet, és a saját stílusában újramesélte a Hatvani-elbeszéléseket.

„Ne csak a németek dicsekedjenek vele, hogy volt nekik olyan hatalmas emberök, mint doktor Faust, a kit életében tenyeren hordozott, halála után pedig pokolba vitt az ördög; a mi elég szép kitüntetés: más szegény ember a maga lábán jár oda. Nekünk is volt ilyen kitünő emberünk, a kinek hirét ma is

[21] „Nevezetes gyűjteménye volt az mindazon érdekes apróbb és nagyobb adatoknak, miket a nagymérvű história elfeledett följegyezni lapjaira, vagy amit a hatalom vaskeze kitépett e lapokból, vagy amiket az udvaronc hízelgés meghamisított azokban. Ezért a neve »csittvári krónika«. »Csitt« azt teszi, hogy legyünk némák!” (Jókai, [1872] 1965, 20.) O. Nagy Gábor szerint Jókainál a Csittvári krónika leírása nem más, mint a „debreceni kollégiumi gyűjtemény-irodalom keletkezésének stilizált rajza, romantikus környezetbe helyezése.” (Otrokocsi Nagy, 1942, 19.)

emlegeti minden ember Debreczenben: doktor Hatvani István." (Jókai, 1871, 140.) Jókai nem hivatkozik a debreceni kéziratos gyűjteményre, de annak valamennyi fejezete szerepel a művében, csak más sorrendben. Jókai tehát már ismerte a *Töredékek* kéziratos gyűjteményét Szilágyi István 1872-es *Vasárnapi Ujság*-beli publikálását megelőzően. Ezt bizonyítja a *Vasárnapi Ujság*nak egy szerkesztői megjegyzése: „Ezek [a Hatvani-történetek a *Töredékek*ből] teljes összefoglalását dr. Kazinczy emlékiratában, Szilágyi István közölte lapunk f. évi [1872] 13, 14, 15. számaiban. Jókai ezt kéziratban ismerte s nagyrészt híven átvette »Magyar Faust«-jába. – Szerk." (Szerkesztői lábjegyzet.[22] *Vasárnapi Ujság,* XIX, 19, 1872. május 12. 233.) Ebben az írásában már *magyar Faust*nak nevezte Hatvanit. Népmondaként határozta meg a történeteket, illetve Hatvani-mondakörként szólt róluk.

A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*ban 1871-ben megjelent szöveget Jókai egy évvel később 1872-ben újból kiadta, de a szöveg végére *Most jön a kritika* címmel egy hosszabb toldást, kiegészítést tett, amiben „egy szigorú kritikus"-ra, Kakas Mártonra – tudvalevő, hogy ez Jókai egyik írói álneve volt – hivatkozva írja *A magyar Faust* írása kapcsán: „A fentebbi életírása Hatvani tanárnak elejétől végig nem más, mint vakmerő helyettesítése a megtörténteknek a képzelem szörnyszülötteivel." (Jókai, 1872, 108.) Ennek hátterében az áll, hogy 1872-ben Hatvani István hagyatékából, az egyik örökös, Milesz Béla[23] részleteket tett közzé a *Vasárnapi Ujság*ban, egyrészt a professzor latin nyelven íródott *Önéletírásá*ból, jegyzeteiből, valamint Naszályi János felette tartott gyászbeszédéből. Milesz közlését követően a debreceni tudós hagyatéka évtizedeken keresztül lappangott, végül Hatvani első monográfusának, Lósy-Schmidt Edének sikerült „hosszas kutatás után" az egyik leszármazott birtokában, a családi iratok között rátalálnia az önéletrajz eredeti kéziratára, illetve a professzor egyéb okmányaira, valamint a gyászbeszédére (Lósy-Schmidt, 1931, 7.).

Jókai nagyon szellemesen mutatott rá a frissen publikált Hatvani-kéziratok azon részleteire, amelyekben épp a babonaság üldözőjeként jelenik meg Hatvani. „Minden efféle babonákat magas lenézéssel traktál útleírásában; a mit bizonyosan nem tett volna, ha magának is érdekében állott volna az ördög hitelét öregbíteni" (Jókai, 1872, 109–110.). A dokumentumok megismerése jó alkalmat adott Jókainak arra, hogy a professzor jó hírének mentése ürügyén továbbírja saját szellemdús Hatvani-történeteit. „…lehet-e valakinek, a ki tisztessé-

[22] A *Vasárnapi Ujság* főszerkesztője Nagy Miklós volt ekkor.

[23] Hatvani István egyik leányát, Juliannát Milesz József kecskeméti, később debreceni tanár vette feleségül. Milesz Béla állítása igazolásaként a Hatvani zsebkönyv néhány kiszakított lapját is beküldte a lapnak, amit aggodalommal fogadott a szerkesztőség, és javasolták az önéletírás mielőbbi elhelyezését egy közkönyvtár kézirat-gyűjteményében.

ges, feleséges ember, éjszakánként a temetőbe elkóborolni és ott a más asszony kedvéért az ördöggel viaskodni? […] van-e oly elvetemedett ördög, a mely be merjen lépni egy olyan házba a hol egy tőről pattant magyar menyecske tíz magyar lármázó gyerek felett regnál?” (Jókai, 1872, 111–112.) Írását azzal zárja, hogy szerinte a Hatvani-mondakör a reformáció babona-ellenességének hatására a német Faust-mondák paródiájaként született. Ő, aki jól ismerte az emberi természetet, korának mediális viszonyait, a szóbeliségben és az írásban terjedő hírek, álhírek útjait, útvesztőit, bizonyára tisztában volt azzal, hogy hiábavaló a kívánsága, sőt, szinte ironikusan hat óhajtása: „…nagyon kérjük a tisztelt olvasókat, hogy ennek az egész mendemondának [Hatvani professzor ördöngös hírének] semmi legkisebb hitelt se adjanak.” (Jókai, 1872, 114.)

A 20. századra a természetfeletti képességekkel rendelkező, különböző varázslatokra képes tudós Hatvani professzor nevét immár típusokban és motívumokban gazdag elbeszélőhagyomány őrizte, a szépirodalomban és a folklórban egyaránt.

IRODALOM

AJÖM

1951 *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1982 *Arany János Összes Művei* XVI. *Arany János levelezése (1852–1856)* II. Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2015 *Arany János Összes Művei* XIX. *Arany János levelezése (1866–1882)* V. Szerkeszti Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

Arany János

2003 *Arany János összes költeményei*. I–II. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

Arany László

1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle,* 11, 8, 25, 40–66, 26–27, 200–228.

Bán Imre – Julow Viktor

1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bihari Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6./
Dömötör Ákos (összeáll. és bev.)
1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar népmesekatalógus 2./
Dömötör Sándor
1929 A keményfalvi pap. *Ethnographia,* XL, 194–197.
1940 A keményfalvi pap mondájának kialakulásáról. *Ethnographia,* LI, 256–258.
Erdélyi István
1897 *Hatvani István, a debreceni híres tudákos professzor életéből. Miskolc a Szabadság* című napilap mellékleteként.
Erdész Sándor
1993 Magyar Faust-mondák. *Ethnographia,* 104, 79–100.
Fehér Katalin
2002 *Hatvani István és tanítványai.* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. /Mester és tanítványok/
Gašparíková, Viera
1988 *A népi próza a múltban és napjainkban.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. /Folklór és Etnográfia 45./
Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm
2009 *Német mondák.* Pozsony, Kalligram Kiadó.
Gulyás Judit
2010 *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?" A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/
2018 Arany László meseértelmezése. In: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Landgraf Ildikó (szerk.): *Ethno-lore* XXXV. 405–456. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Hatvani
1874 A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból, nyolc szép képpel. Budapest, Bucsánszky Alajos.
Heinrich Gusztáv
1884 Faust és rokonai. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 8, 825–843, 940–953.
1886 Der ungarische Faust. *Der Ungarische Revue,* 6, 780–804.
1894 [Bírálat Imre Lajos *A magyar Faust* című az *Erdélyi Múzeum*ban megjelent tanulmányáról]. *Egyetemes Philológiai Közlöny,* 8, 182–184.

Imre Lajos
1893 A magyar Faust. *Erdélyi Múzeum,* 10, 3, 158–174; 4, 236–253.
Jókai Mór
1852 Egy magyar bűvész a múlt századból. *Országos Nagy Naptár az 1853. évre.* Szerkeszté Jókai Mór, 14–18, Pest, Kiadja Emich Gusztáv.
[1856] 1992 A magyar nép adomái. Pest. In: Jókai Mór: *Az önkényuralom adomái* I. (1850–58) Sajtó alá rendezte Sándor István. 67–75. Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó. /Jókai Mór Összes Művei/
1871 A magyar Faust. Népmonda. Hatvani István debreczeni professorról. (Olvastatott 1871 febr. 12-kén). *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új Folyam, 6, 1870–1871, 140–163.
1872 A magyar Faust. Hatvani tanár. In: Jókai Mór: *Föld felett és víz alatt. Regénykék*, 79–108. Budapest, Athenaeum.
[1872] 1965 *Eppur si muove – És mégis mozog a föld.* I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Jókai Mór Összes Művei/
1891 Debrecen. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* VII. *Magyarország* II, 281–314. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.
Kardos Lajos
1914 Arany János debreczeni diákságához. *Irodalomtörténet,* III, 1, 30–33.
Kristóf Ildikó
1998 *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Debrecen, Ethnica Kiadó.
Küllős Imola
2000 Előszó. In: Küllős Imola – Csörsz Rumen István (sajtó alá rend.): *Közköltészet* 1. *Mulattatók.* 17–36, Budapest, Balassi Kiadó. /Régi Magyar Költők Tára XVIII./
Lósy-Schmidt Ede
1931 *Hatvani István élete és művei 1718–1786. Hatvani István élete és önéletrajza. Az ördöngösségéről szárnyrakelt mondák.* Debrecen, Studium Könyvkiadó.
Lukács László
2007 *Csokonai a néphagyományban.* Budapest, Ráció Kiadó.
Magyar Zoltán
2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* IIb. *Hősök, történelmi személyek* 1. *Nemzeti hősök.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Mikos Éva
2015 Regék a magyar előkorból. Folklór, irodalom és közköltészet Tatár Péter *Rege kunyhójá*ban. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 4. 387–405. Budapest, Reciti Kiadó.
Milesz Béla
1872 Hatvani István emlékjegyzeteiből. *Vasárnapi Ujság,* XIX, 19, 1872. május 12. 233–234; 20, 1872. május 19. 246–247.
N. N.
1885 *A hires Hatvani István debreczeni professor tudákos cselekedetei.* Debrecen, Kutasi Imre Könyvnyomdája.
Ortutay Gyula
1968 Die Faustsage in Ungarn. In: Harkort, Fritz – Peeters, Karel C. – Wildhaber, Robert (hrsg.): *Volksüberlieferung. Festschrift für Kurt Ranke zur Vollendung des 60. Lebensjahres.* 267–275. Göttingen, Otto Schwartz & Co. Verlag.
1978[2] *Fedics Mihály mesél.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1988 A Faust-monda Magyarországon. *Létünk,* 2, 276–283.
Otrokocsi Nagy Gábor
1942 A „Hatvani életéből fennmaradt Töredékek" In: Uő: *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban.* 12–24. Függelék (A kéziratos források leírása) 76–88. Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.
Pap Károly
1912 Adalékok Arany debreczeni diákságához. *Irodalomtörténet,* I, 172–180.
1916 A magyar Faust életrajzához. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 26, 452–467.
Pázmány Péter
1897 *Igazságra vezérlő kalauz.* Budapest, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem. /Pázmány Péter Összes Munkái III./
Pócs Éva (szerk.)
2012 *Hiedelemszövegek.* Budapest, Balassi Kiadó. /A magyar folklór szövegvilága/
Révész Imre
1871 Hatvani István (1718–1786). *Vasárnapi Ujság,* XVIII, 6, 1871. február 5. 69–71.
Rózsahegyi Dereáno István
1941 *Arany János „Izaparti hű barátja" Horogszeghi Szilágyi István élete és kora.* Nagykőrös, Nagykőrösi Arany János Társaság.
Scheiber Sándor
1957 Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 61, 3, 280–281.

1967 Három Arany-levél. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 71, 3, 330–332.

Sebestyén Gyula

1924 A nagyszalontai gyüjtésről. In: Szendrey Zsigmond (szerk.): *Nagyszalontai gyüjtés.* Gyűjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége Kodály Zoltán közreműködésével. V–XV. Budapest, Kisfaludy-Társaság, /Magyar Népköltési Gyüjtemény XIV./

Solymossy Sándor

[1943²] Hatvani, debreceni professzor. In: *A Magyarság Néprajza* III. Sajtó alá rendezte Viski Károly. 203–207. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Süvegh Veronika (összeáll. és bev.)

1985 *A magyar rászedett ördög-mesék típusai (AaTh 1030–1199).* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar népmesekatalógus 5./

Szendrey Zsigmond (szerk.)

1924 *Nagyszalontai gyüjtés.* Gyüjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyüjtő Szövetsége Kodály Zoltán közreműködésével. Budapest, Kisfaludy-Társaság. /Magyar Népköltési Gyüjtemény XIV./

Szilágyi István

1872 A Hatvani-monda. *Vasárnapi Ujság,* XIX, 13, 1872. március 31. 154–155; 14.. 1872. április 7. 170–171; 15, 1872. április 14. 182–183.

Szilágyi Márton

2017a *„Mi vagyok én?” Arany János költészete.* Budapest, Kalligram Kiadó.

2017b Arany János 1856-os kötetének keletkezése. In: *Arany János Kisebb költeményei.* Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. 339–353. Budapest, Helikon Kiadó.

Szilágyi Miklós

1974 Újabb adatok a Hatvani-mondakörhöz. *Múzeumi Kurír,* 14, 59–62.

Thompson, Stith

1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends* I–VI. Bloomington, Indiana University Press.

Tóth Béla

1896 *Mendemondák – A világtörténet furcsaságai.* Budapest, Athenaeum.

1899 *Magyar ritkaságok.* Budapest, Athenaeum.

[1900] A *magyar anekdotakincs* II. Budapest, Singer és Wolfner.

Tóth Béla

1977 *Hatvani István (1718–1786).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /Folklore Fellows Communications 284–286./

Vajkai Aurél

1947 Az ördöngős molnárlegény. *Ethnographia,* LVIII, 55–69.

Voinovich Géza

1929 *Arany János életrajza 1817–1849.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Ildikó Landgraf

IN SEARCH OF THE ”HUNGARIAN FAUST”. FOLKLORISTIC ASPECTS OF HATVANI, A POEM BY JÁNOS ARANY

The study analyzes the connection between János Arany’s 1855 narrative poem *Hatvani* and the Hatvani legend in Hungarian folklore. The renowned, deeply religious science professor of the Debrecen Reformed College, István Hatvani (1718–1786), emerges in the folktales about him as a professor with supernatural abilities. Hatvani’s name is associated with belief motifs such as miraculous dowsing, conjuring a magnificent feast out of nothing, restraining his horses before a lightning strike, Good and Evil battling for his soul upon his death in the form of a white and black dove, etc.

The author seeks the root of the Hatvani legends in the manuscripts and orality of Debrecen’s student folklore, which, as a former Debrecen student, Arany himself was well acquainted with. The paper examines the folklore *sujets* and motifs associated with the supernatural professor that appear in 19th-century literature, especially in the works of Mór Jókai and in popular fiction. It analyzes the role of chapbooks, calendars, and illustrated family magazines in popularizing the legend cycle, and how these publications contributed to István Hatvani becoming the ”Hungarian Faust” in the stories about him. With its subtitle, *After a (folk)legend*, the author provides a frame of mind as to how the concept of the legend might be interpreted in the genre network of 19th-century folklore texts, especially the genres of anecdote and ballad.

ARANY SZENT LÁSZLÓJÁNAK KULTÚRTÖRTÉNETI HÁTTERE

Magyar Zoltán

Arany *Szent László*jának néprajzi és művelődéstörténeti háttere

A Szent László személye iránti fokozott érdeklődés elsősorban az alakjához társított hagyományvilág kultúrtörténeti, történeti, néprajzi és nem utolsósorban művészeti vonatkozásainak tudható be. László középkori kultusza az államalapító királyét is magasan felülmúlta, ami csak részben indokolható azzal, hogy az egyház a halála után alig száz évvel kanonizálta, inkább uralkodói kiválósága, hősi cselekedetei emlékének, a köréje szerveződő, személyéhez kapcsolt csodás eseményeknek tulajdonítható. Alakjában a lovagkirály típusa, a civilizált harcos ideálja jelent meg a magyar kultúrtörténetben: védi a gyengéket, megmenti az elraboltakat, legyőzi az ellenséget, megvédi a keresztény hitet.

Voltaképpen László alakjához kapcsolhatók a magyarországi epika első nyomai is. A *Képes Krónika* Salamon és László korát feldolgozó része ugyanis bővelkedik olyan részletekben, melyekből kiviláglik, hogy a történeti krónika hátterében költői szöveg, egy geszta áll. Persze ez a bizonyos elveszett *Gesta Ladislai Regis* feltehetőleg szintén merített egy vagy több, az eseményekkel szinkronban vagy valamelyest később született hősénekből (joculátorénekből), mint ahogyan arra számosan rámutattak (Négyessy, 1913, 188–201.; Klaniczay szerk., 1964, 29–35.; Mályusz, 1967, 36.).

Szent László alakja a középkori kultusz letűnése, a reformáció megjelenése ellenére is tovább élt a magyarországi művészetben, így népszerű maradt a barokk korban és a romantika idején is. Egy rövid epigrammában Vörösmarty Mihály (*Szent László*), majd hosszabb költeményekben Garay János (*Cserhalom*; *Szent László hadjárásai*) és Tompa Mihály (*Szent László királyról*) is megverselte, Lisznyai Kálmán pedig a *Palóc dalok* egyik darabjában írt róla (számos, máig csak innen ismert folklórmotívumot felvonultatva), ám alakja a szépirodalomban leginkább Arany itt tárgyalt költeménye révén vált ismertté.[1] Jelen tanulmány nem a *Szent László* címet viselő vers irodalmi kvalitásainak az elemzésére vállalkozik, hanem arra, hogy rámutasson: Arany e mű megírása alkalmával mennyire széleskörű és gazdag kultúrtörténeti adatot és folklórhagyományt épített be az alkotásába.

[1] Arany *Szent László füve* címmel egy másik népmondát is megverselt ugyanezen években (1847-ben): AJÖM III, 1952, 21–29., 291–293.

Az alcímében *legenda*ként aposztrofált költemény az eredeti kézirat keltezése szerint 1853. szeptember 19-én íródott, és két hét múltán már olvasható is volt a Festetich Leó és Jókai Mór által szerkesztett *Délibáb*ban[2] (AJÖM I, 1951a, 474.). A tizenhét strófából álló verset utóbb Arany – betétként – a *Toldi estéj*ének első ízben 1854-ben megjelent, átdolgozott kiadásába (Arany, 1854) is beillesztette, és a további kiadások révén e betét is az elbeszélő költemény szerves részévé vált. A Voinovich Géza által szerkesztett kritikai kiadás a *Szent László*t a *Toldi estéje* (AJÖM II, 1951b, 199–203.), valamint a *Kisebb költemények* (AJÖM I, 1951a, 204–207.) között egyaránt szerepelteti, s noha apró stiláris eltérések felfedezhetők a két vers szövegében a vonatkozó kéziratváltozatok között, e dolgozat témája szempontjából a különbség lényegtelennek tekinthető. Itt jelzendő, hogy az elemzés kapcsán a továbbiakban a *Kisebb költemények*ben közreadott szövegváltozatot használom.[3]

A Névtelen Minorita által a 14. század közepén megörökített mondát Arany a Podhradszky József által néhány évvel korábban kiadott *Budai Krónika* (*Chronicon Budense*, 1838) jegyzeteiből (*Dubniczi Krónika*) ismerte meg,[4] *(1. kép)* melyet Kovács János küldött el neki 1853 januárjában Nagykőrösre.[5] A Szent Lászlóról szóló történetet, annak számos motívumát Toldi Miklósra adaptálva, a költő bele is dolgozta a *Daliás idők* első szövegváltozatába (AJÖM I, 1951a, 475.), de aztán mégis úgy döntött, hogy az eredeti hős alakjához társítva nyerjen a monda önálló feldolgozást (Szörényi, 2017, 50.). Azonban Arany verse lényeges pontokon így is eltér a krónika vonatkozó részletétől, ugyanis a költő számos olyan történeti, kultúrtörténeti és folklór motívumot is beemelt a költeménybe, melyekről a *Budai Krónika*ban nem olvashatott.

Egy a 20. század utolsó évtizedében íródott, máig is kéziratban lévő tanulmány vetette fel, hogy ebben az Arany-versben olyan kompozíciós szerkezet mutatható ki (Ekler, 1994), amely Balassi óta a maga nemében egyedülálló. Arany éppen ez idő tájt számolt be ilyen jellegű törekvéseiről Petőfihez írt egyik levelében: „…nálam főleg a compositioban van a poézis, ha ti. van, ha ti. van, és ha a compositiot már előre gyöngének sejtem, soha sem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát” (Sáfrán szerk., 1982, 94.).

[2] *Délibáb*, 2, 14, 1853. október 2. 419–423.

[3] A vers legújabb kiadását (Arany, 2003a, 271–275.), amely csekély mértékben eltér a Voinovich-féle kritikai kiadásban (AJÖM I, 1951a, 204–207.) olvasható szövegváltozattól.

[4] Legújabb kiadása: Névtelen Minorita, 2000, 41–63.

[5] Voinovich Gézával ellentétben Szörényi László úgy véli, hogy Arany már 1847 – a *Szent László füve* című vers megírása – előtt is ismerte a forrásként használt kiadványt (Szörényi, 2017, 50–51.).

1. kép A Dubniczi Krónika címlapja. (OSZK/Képkönyvtár)

„S hogy a puszta cselekmény hogyan alakul költészetté, ezt mutatja a cselekményszerkezet, az idő, a tér, a számmisztika és a nyelvezet sajátos atmoszférát teremtő költői kompozíciója" – írta a verset elemző irodalomtörténész (Ekler, 1994, 6.). A többi: a sodró verselés, a jól ülő rímek már inkább csak a fent jelzett poézist és a kibomló történetet színezik.

De lássuk mindenekelőtt az Arany által forrásként használt 14. századi geszta vonatkozó (eredeti) részletét:

> „Az Úr 1345. évében, Lajos király koronázása után a harmadik esztendőben Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe körül a székelyek az akkor körükben tartózkodó kevés magyarral együtt Isten segítségével a tatárok ellen vonultak, a tatárok sokaságát tulajdon földjükön kardélen elveszejtették. Ott Atlamos nevű igen hatalmas fejedelmüket is, a kán után a másodikat, aki magának a kánnak a testvérét vette feleségül, élve elfogták, de utóbb lefejezték, noha kiváltásáért mérhetetlen pénzt ígértek, ám a magyarok a jövőre gondolva elutasították ezt. Azok zászlait, sok foglyot, sok zsákmányt, főleg aranyat és ezüstöt, nagy értékű tárgyakat, továbbá drágaköveket és értékes ruhákat is földjükre hoztak. Közöttük a harc három napig megszakítás nélkül tartott.
>
> Azt is mondják, hogy mialatt a keresztények és a tatárok között folyt az összecsapás, Szent László király fejét a váradi egyházban nem találták. Bizony csodás dolog. Midőn tehát ezen egyház őrkanonok-helyettese a fej keresése okából bement a sekrestyébe, a fejet a helyén feküdve lelte fel izzadtan, mintha élőként nagy munkából vagy a forróságtól felhevülten máshonnan tért volna meg. Ezt a tényt az őrkanonok-helyettes nemcsak a kanonokkal, hanem sok szerzetessel is közölte. Az említett csoda bizonyítékául egy igen öreg tatár fogoly elmondta, hogy nem csupán a székelyek és a magyarok támadtak rájuk, hanem maga László, akit mindig segítségül hívnak. Más társai szintén beszámoltak arról, hogy amikor a székelyek ellenük támadtak, »előttük egy magas lovag járt nagy lovon ülve, és fején aranykoronát hordott, kezében meg bárdját, aki közülünk valamennyit igen erős ütésekkel és csapásokkal elpusztította«. E lovagnak a feje fölött a levegőben ugyanis egy nagyon szép úrnő tűnt fel csodás ragyogással, akinek fején rendkívüli dísszel és fénnyel ékesített aranykorona látszott. Ezért nyilvánvaló, hogy a Jézus Krisztus hitéért harcoló székelyeket maga Boldogságos Szűz Mária és Szent László király segítette meg azon pogányok ellen, akik erejükkel és tömegükkel kérkedtek." (Névtelen Minorita, 2000, 50–51.)[6]

[6] Kristó Gyula fordítása. Lásd még: Podhradszky, 1836, I, 83–84. A korábbi változathoz képest ez a teljesebb szövegváltozat.

Ez a hagiográfiai irodalomban patrocíniumcsoda néven is számon tartott történet az európai folklórból és vallástörténetből egyaránt ismert. Eredete részben a Kyffhäuser-mondatípusra vezethető vissza, amely olyan hegybe rejtőzött hadvezérekről, királyokról szól, akik évszázadokon keresztül alszanak fegyvereseikkel szellemalakban, várva az alkalmat, hogy népük segítségére siessenek (Magyar, 2001, 54–78.). A magyar folklórban a Hadak útja mondája rokonítható ezzel az eszmekörrel, elsősorban Csaba királyfival összefüggésben (Magyar, 2001, 85–106.). A holtából visszatérő segítő hős motívuma/narratívtípusa már az antik időkből ismert, és kiemelkedő népszerűségre tett szert egyes kora keresztény szentek (Szent Mercurius, Szent Demeter, Szent Albinus, Szent György stb.) legendáiban (Horváth, 1928, 161–165.). Tehát vándorló folklórelemről van szó, s mint ilyen, a keresztény legendáriumban elsősorban az ereklyetisztelettel függ össze, ugyanis az efféle legendák kialakulása sok esetben az adott harcos szent ereklyéinek birtoklásából fakadt.

2. kép A Szent László-herma. Győr, székesegyház, Héderváry-kápolna. (Katona Tamás szerk., 1977, I.)

Feltehetőleg erről volt szó a váradi patrocíniumcsoda hátterében is. Középkori magyar hadi szokás volt ugyanis Szent László nevével, őt segítségül híva indulni a csatába, és olykor a Váradon őrzött fejereklyét is magukkal vihették. Ilyenkor valóban nem lehetett az a megszokott helyén, a váradi székesegyházban. Számos példa ismert a középkorból arra, hogy a csatába induló seregek valamelyik védőszentjük ereklyéjét vitték magukkal, hogy az a jelenlétével és mennyei közbenjárásával segítse őket a harcban. Így például a francia királyok Szent Márton, a dalmátok Szent Kristóf fejét hordozták maguk előtt (Bóta, 1980, 41.).[7] Ez történhetett Szent László hermájával is *(2. kép)*, amit csak megerősít az, hogy a Névtelen Minorita által megörökített történet nagy valószínűséggel Nagyváradon keletkezett, vagy legalábbis Váradhoz köthető.

[7] A fejereklye Szent Theodor (Sántha, 1943, 17.) és Szent Mercurius (Horváth, 1928, 164.) legendájában is hangsúlyos szerepet kap.

A konkrét kultúrtörténeti utalások a költemény negyedik strófájában jelennek meg először:

Kél Budáról Lacfi Endre,
Veszi útját Nagy-Váradnak;
Kölestermő Kunság földén
Jó csatlósi áthaladnak.

Voinovich Géza az Arany-vershez fűzött jegyzetekben hivatkozik Tolnai Vilmosra, aki szerint (Tolnai, 1908, 131.) a költő Oláh Miklós 1536-ban íródott latin nyelvű földrajzi művére (*Hungária*), mely Magyarország első leírásának tekinthető, hivatkozik a kölestermő Kunság felemlegetésével, amelyre Oláhnál – a kunokkal összefüggésben – valóban kétszer is utalás történik (Oláh, 2000, 34., 46.).

3. kép Szent László falképe a veleméri templomban (Johannes Aquila festménye, 1378). Magyar Zoltán fotója, 1988

A költemény negyedik versszakában esik szó először Szent László legendás fegyveréről: „S fogja a nagy csatabárdot", majd később: „Jobb kezében, mint a villám / Forgolódott csatabárdja" (tizenötödik versszak). Mint azzal maga Arany is tisztában volt, a középkorban, a középkori művészeti emlékeken Szent László legfőbb jelképe, attribútuma a csatabárd volt *(3. kép)* – bárddal a kezében látható a fennmaradt szobrokon, falképeken, oltárképeken, a különféle iparművészeti emlékeken, a 14–15. században vert pénzek ábrázolásain. Sőt utóbb még a barokk kor művészete is többnyire bárddal ábrázolta. Míg azonban e lovagi attribútum ismerete és említése a széleskörű műveltséggel bíró Arany esetében mondhatni természe-

tes, választ igényel a vonatkozó strófa egy másik motívuma, amelyben a költő leírja, hogy a holtából felébredt, csatába induló király „Félrebillent koronáját / Halántékin igazítja".

A látszólag lényegtelen, életképi részletet az teszi fontossá és elgondolkodtatóvá, hogy az néhány 14. századi falképen is szerepel. A székelyföldi Bögöz *(4. kép)*, Gelence *(5. kép)* és Homoródkarácsonyfalva Szent László-legendaciklusának várjelenetében ugyanis a király búcsúját ugyanezen mozdulattal festették meg: lova nyergében László az őt és seregét búcsúztató (váradi) püspök felé fordulva a koronájához emeli a kezét (László, 1993, 58–60., 64–66.; Magyar, 2011, XXII/1.; Lángi, 2013, 199.). Mintegy megemeli, megigazítja azt. Vagy valami egyéb jelentése van? Talán valóban a búcsú mozdulata ez, a köszöntésé, a tisztelgésé, miként azt a találkozáskor kalapjukat megemelő férfiak példája mutatja? A dilemmát csak tovább növeli, hogy e motívumot más történeti hős kapcsán nem ismerjük.

4. kép Szent László a falképciklus kivonulásjelenetében (Bögöz).
Magyar Zoltán fotója, 2018

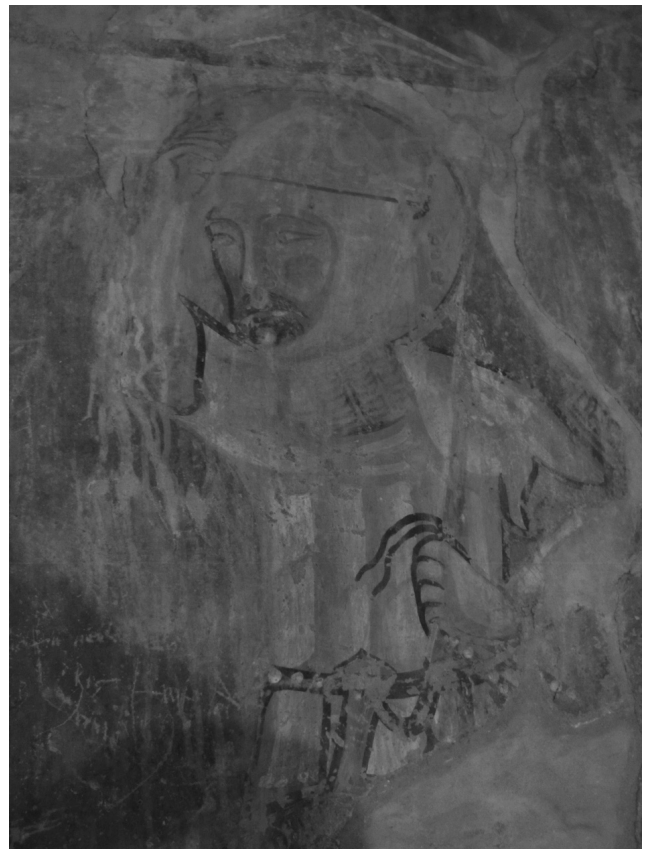

5. kép Szent László a falképciklus kivonulásjelenetében (Gelence). Fácányi Edina fotója, 2014

Lehetséges, hogy a jelzett motívumot Arany vagy a bihari (Nagyszalonta környéki) néphagyományból vette, mint egyébként számos más archaikus folklórelemet is, vagy esetleg maga is látta azt valamelyik általunk nem ismert falképen. Az előbbi feltételezés mellett szól, hogy a Nagyszalontához közeli Váradnak, mint Szent László legfőbb kultuszhelyének a kisugárzása még a 19. század eleji szájhagyományban is eleven lehetett – ám konkrét adat nem áll rendelkezésre ezt illetően. Az viszont eleve elvethető, hogy Arany személyesen látta, ismerte volna a fent említett két székelyföldi freskót, hiszen – mint az a levelezéséből is kitűnik – nem járt Erdélyben, a homoródkarácsonyfalvi ciklust pedig csak az ezredfordulót követő években tárták fel.[8] *(6. kép)* A művészettörténeti irodalom némi támponttal mégis szolgál: a Nagyszalontához szintén viszonylag közel fekvő Magyarremete Árpád-kori református templomában ugyanis a mészréteg alatt a Szent László-legenda falképei is ott lapulnak, melyek teljes körű feltárása éppen napjainkban zajlik (Lángi, 2013, 201.). E freskókat a 19. század elején meszelték le, ám az 1927-es feltárás egyes részleteit időlegesen újra napvilágra hozta

[8] A jelenetet nagy valószínűséggel Homoródszentmárton középkori templomában is megfestették, ugyanis a legújabb művészettörténeti kutatások szerint az ottani falképeket ugyanaz a festő vagy festőműhely készítette, mint a gelencei és homoródkarácsonyfalvi templombelsők díszítését (Lángi, 2013, 197.). A homoródszentmártoni freskókat azonban Huszka József csak 1882-ben tárta fel, mielőtt még az unitárius hívek magát a régi templomot lebontották volna, hogy új épületet emeljenek helyette (László, 1993, 77., 80.).

(Szőnyi, 1928, 237.).[9] Bár a képekről készültek akvarellmásolatok, azok máig is lappanganak, így nem tudható, hogy azok pontosan mit ábrázoltak. Nem kizárt azonban, hogy Magyarremetén (különös tekintettel a vármegye székvárosára) megfestették a várjelenetet, és részeként e bizonyos mozdulatot is. Márpedig ez esetben Arany akár személyesen, akár szájhagyomány által, de értesülhetett róla – mint azt az idézett két verssor oly ékesen bizonyítja.

Kultúrtörténeti vonatkozású a költemény folytatása is:

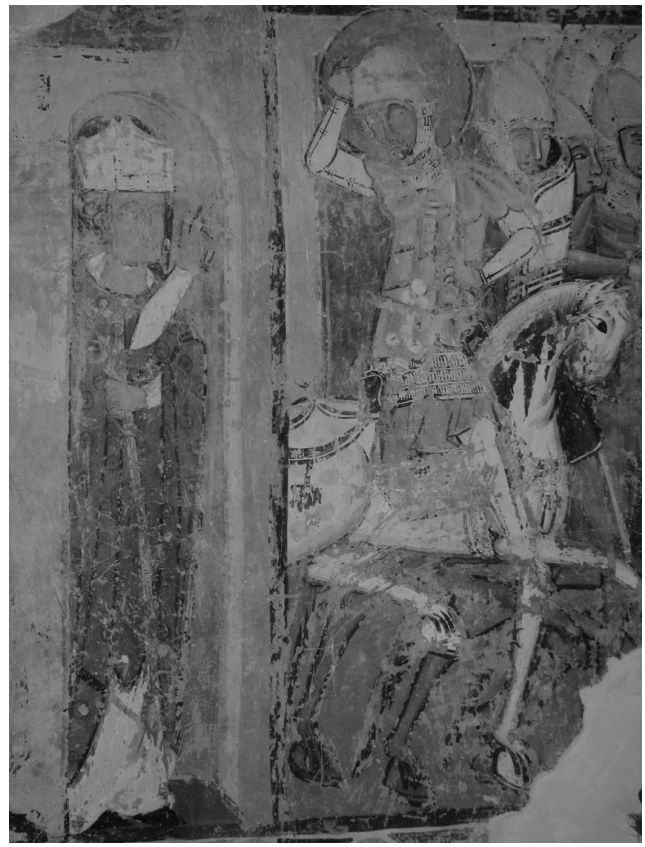

6. kép A Szent László-legenda falképciklusának kivonulásjelenete (Homoródkarácsonyfalva). Magyar Zoltán fotója, 2009

És megindul, ki a térre,
És irányát vészi jobbra,
Hol magasan felsötétlik
Ércbül öntött lovagszobra.

[9] Szőnyi leírása: „sikerült még az északi falon Szent László és az elrabolt kún [sic!] leány töredékeit felismerni, valamint egy másik jelenetet Szent László sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van megfestve, mint az apszisban (csak profilban) mögötte egy főnemes alakja látható tollas föveggel. Lábainál pedig egy püspök alakja látható." Ugyanitt a szentélyben külön is megfestették Szent László, Szent István és Szent Imre hármas kompozícióját, amely manapság is látható.

Tehát a nevezetes váradi lovas szobor *(7. kép)*. Csakhogy itt a történet érdekében a szerző kegyes történelmi anakronizmussal élt, hiszen nyilvánvalóan tisztában volt maga is a kronologikus sorrenddel. Mint az a geszta szövegéből is kitűnik, a moldvai hadjárat, melyet Lackfi András székely ispán vezetett a tatárok ellen, 1345-ben volt. Ám a Kolozsvári testvérek Szent Lászlót ábrázoló lovas szobrát csak 1390-ben állították fel a székesegyház előtti téren Czudar János püspök megbízásából (Marosi szerk., 1987, 474–475.; Magyar, 1995, 1156.; 1996, 82–83.). Szent László szobrát, mely utóbb Várad egyik jelképe lett, sokat idézett búcsúversében Janus Pannonius is megverselte, és őt követően még sokan jártak a csodájára, írtak róla szuperlatívuszokban. E szobor Várad 1660. évi török ostroma és elfoglalása során pusztult el, és mindössze néhány 17. századi metszeten maradt fenn sematikus ábrázolása (Magyar, 1996, 80–90.). *(8. kép)* A jelzett irodalmi és történeti forrásokat persze Arany is ismerhette, és talán éppen ezért döntött úgy, hogy a középkori Várad „miliőjéhez" e szobor – mint szimbólum – is hozzátartozik.

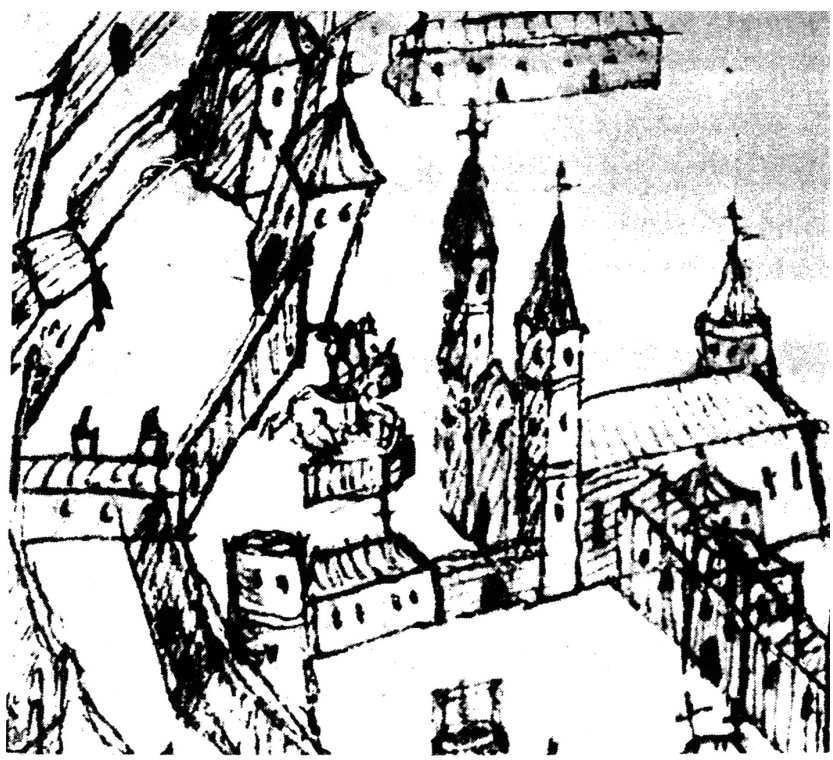

7. kép A Kolozsvári testvérek váradi lovas szobra Cesare Porta rajzán (1599). (Magyar Zoltán, 1996, 85.)

Arról, hogy a szent király lova különleges tulajdonságokkal megáldott csatamén volt, Arany következő sorai tanúskodnak:

Távolról megérzi a mén,
Tombol, nyerít, úgy köszönti:
Megrázkódik a nagy *ércló*
S érclovagját földre dönti.

Harci vágytól féke habzik,
Kapál, nyihog, lángot fúvall;
László a nyeregbe zörren
S jelt ad éles sarkantyúval;
Messze a magas talapról,
A kőlábról messze szöktet,
Hegyen-völgyön viszi a ló
A már rég elköltözöttet.

8. kép A Kolozsvári testvérek váradi lovas szobra (Georg Houfnagel tollrajza, 1598). (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften und Inkunabelsammlung. Cod. 9423. fol. 126.)

A táltoshiedelmekre és a táltos ló motívumára rengeteg példát találni a magyar néphagyományban. A legkorábbi ilyen emlékek éppen a Szent László-hagyományból ismeretesek. A székelyföldi Bögöz és Sepsikilyén középkori templomainak falképein (László, 1993, 61., 83.) a birkózó hősök lovai – a gazdáikhoz hasonlóan – két lábra ágaskodva harcolnak egymással, táltosküzdelmet vívnak.[10] Hasonlóképpen erre lehet következtetni az egymással szemben megfestett lovak láttán a tereskei falképciklus, valamint a *Képes Krónika* és a *Magyar Anjou Legendárium* egy-egy miniatúrája kapcsán. A belső-ázsiai hősénekekből ismert tűzfúvásra is találni példát több esetben (Kakaslomnic, Székelyderzs, Karaszkó stb. Szent László-ciklusai), és bár ezeken a képeken a lányrabló kun (tehát a negatív figura) fúj tüzet vagy füstöt a királyra, a samanisztikus hitvilágban mindazonáltal a hősök és segítőik is rendelkezhetnek e természetfölötti

[10] Hasonló történeti (18. század eleji) hiedelemadatok a debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperek tanúkihallgatási jegyzőkönyveiben is felbukkannak: Kristóf, 1998, 95–96.

tulajdonsággal. A Szent László-mondák nagy részében is táltosi képességekkel bír a király lova: a patájával vizet fakaszt a sziklából, beszél, a gazdájának tanácsot ad (Magyar, 1998a, 80–95., 109–113., 117–118.), vagy mint a tárgyalt költemény példája mutatja, nagy távolságokra szökell, hegyeket ugrik át:

Egy ugrás a Kalvária,
És kilenc a Királyhágó;
Hallja körme csattogását
A vad székely és a csángó.

Jellegzetes, csodás táltosi tulajdonság ez utóbbi, s mint jeleztük, szintén a Szent László-mondakör sajátja. Főként a gyimesi, a felcsíki és a palócföldi mondákban fordul elő. Egy palóc folklórszövegben a szent király Ágosvár hegyéről a Szentkút melletti hasadékba ugrat, melyet azóta is Szent László ugratásának neveznek (Szendrey, 1921, 131.). Lisznyai Kálmán már említett versében a paripa Buda várából „egy szuszvan" a Mátra tövébe ugrat (Lisznyai, 1851, LXXXIV.). A csíki Szent László-hagyományok része, hogy a ló a régebben Nagyerdőnek mondott Hargita tetejéről egyenesen a csíksomlyói Salvator-kápolnához szöktetett (Orbán, 1869, II, 75.), míg a gyimesi szövegekben a Széphavason álló Szentlélek-kápolna, illetve a pogányhavasi Szent László-kápolna mellől ugratott a völgyben fekvő – a szent király által elnevezett – Szépvízre (Tankó, 1992, 6.; Magyar, 1998a, 115.; 2003, 182–183.). Arany versére rezonál az az 1992-ben Erdélyben gyűjtött mondaszöveg, miszerint Szent László nagyváradi sírjából kikelve és a hegyeken átugratva egészen a gyergyói Származ hegyéig repült lova hátán megsegíteni a székelyeket, és a lópatkó nyoma azóta is ott látható a kápolna mellett egy kőben (Gál, 2017, 159.).

Kevéssé valószínű, hogy a bihari néphagyományban ne éltek volna a 19. század első felében hasonló történetek. Mintegy Arany versének előképét adja az a Temes megyében feljegyzett román történeti ének, amely bizonyíthatóan Várad környéki mintákra tekint vissza, azokból eredeztethető, és lehetséges, hogy hasonló prózai vagy lírai emléket Nagyszalontáról még maga Arany is ismerhetett:

Magyarok királya
Fölszáll pej lovára
A völgyek ösvényén
A Körös hegy mentén
Mendegél, csak mén, mén
Kőről-kőre hágva,
Szikláról sziklára,

Még fele utjába
Bírja paripája.
És így szól hozzája:
»Én jó uram gazdám!
Dugd zsebedbe kezed,
Kössed be a szemed,
Megyek most repülve,
Kis Korlata hegyre…«
Aztán rögtön lemén
A völgynek ösvenyén
A Kőrös nagy hegyén.[11]

Arany *Szent László*jának kilencedik és tizennegyedik strófája további megjegyzésre méltó történelmi adalékokkal szolgál:

Már a székely alig győzi,
Már veszélyben a nagy zászló,
De fölharsog a kiáltás:
»Uram Isten és *Szent László!*«
[…]
»Nem a székely, nem is Lacfi,
Kit Isten soká megtartson;
Hanem az a: *László, László!*
Az győzött le minket harcon:
A hívásra ő jelent meg […]«

Szent László neve az eredeti szövegben is ki van emelve, ami arra utal, hogy Arany tudott arról – és ezt a versében is szükségesnek tartotta jelezni –, hogy a középkori magyaroknak szokása volt a lovagkirály nevével harcba indulni, őt hívni segítségül a küzdelemben. Erre utal az az adat is, hogy a tragikus végkimenetű várnai csatában is Szent László (és az ország) zászlaja alatt küzdött a magyar sereg (Bálint szerk. 1992, 775.). Úgy tűnik, a poeta doctus Arany az olvasmányai alapján tudatában lehetett e régi szokás jelentőségének. Mint korábban már utaltunk rá, e szokás visszavezethető arra a nemzetközi mondamotívumra, amelyben a holtában segítségül hívott szent megmenti népét a pogány ellenséggel vívott küzdelemben. Szerepel a motívum a spanyol hagiográfiai forrásokban is, a Santiago de Compostellában nyugvó Szent Jakab apostol legendájában, amellyel a legtöbb rokonságot mutatja Szent László király mon-

[11] E történeti ének első közlése: Alexics, 1897, 79–80.

daköre. Lehet véletlen egybeesés és epikus toposz is az, hogy mind Arany versében, mind pedig Szent Jakab legendájában egy foglyul ejtett ellenséges katona meséli el, hogy nem a keresztény sereg, hanem egy természetfeletti lény futamította meg őket (Horváth, 1928, 47.). Ott egy szaracén harcos, Aranynál egy öreg tatár elbeszéléséből derül fény a csodás előzményekre.

Arany ezt követően egy újabb történelmi anakronizmust szőtt bele a költemény szövegébe:

Rabkötélen a tatárság
Félelemtül még mind reszket,
És vezeklik és ohajtja
Fölvenni a szent keresztet.

Az Arany által forrásként használt *Dubniczi Krónikáb*an (azaz a Névtelen Minorita által megörökített geszta szövegében) nem szerepel, hogy a legyőzött tatárok megkeresztelkedtek volna. Megtalálni azonban e motívum nyomát a *Képes Krónikáb*an, ahol László király 1091. évi kunok felett aratott győzelmének leírásánál ezt olvashatjuk:

„Az Úr szétszórta a kunokat a magyarok színe elől. László király így kiáltozott vitézeire:
– Ne öljük le ezeket az embereket, fogjuk el őket, hadd éljenek, ha megtérnek."[12]

Hasonló epikus funkcióval bír a költemény szövegében fellelhető további költői/történeti „csúsztatás" is:

Hogy elértek Nagy-Váraddá,
– Vala épen László napja –
Keresztvízre áll a vad faj,
Lacfi lévén keresztapja.

Mint az a Névtelen Minorita gesztájában olvasható, a magyar/székely had Gyertyaszentelő Boldogasszony napja (február 2.) táján vonult Moldvába a tatárok ellen, ennek ellenére Arany a győztes sereg visszaérkezését Budára/Nagyváradra nem télre/tavasz elejére, hanem Szent László napjára (június 27.) datálta;[13] nyilván a költői hatás kedvéért.

[12] Geréb László fordítása. Az idézet forrása: Képes Krónika, 1978, 133.
[13] Magyarország történeti kronológiájának akadémiai kiadása szerint az említett moldvai hadjáratra 1345 nyarán került sor (Benda főszerk., 1981, 208.).

Az Arany-költeményben felbukkanó további kultúrtörténeti nyomok már többnyire a korábbi szöveghagyományra, irodalmi előzményekre, azok ismeretére és tudatos felhasználásukra utalnak. Így a tizennegyedik versszak „Vállal magasb mindeneknél" sora/motívuma két középkori forrásból is meríthetett. A László 1192. évi szentté avatására készült egyházi legenda ekképpen jellemzi a halott királyt: „Mert erős volt keze, tetszetős a külseje, s miként oroszlánnak, hatalmas lába-keze, óriási a termete, a többi ember közül vállal kimagaslott" (Katona szerk., 1977, 52.). Bizonyára ismerte Arany az egyházi legendát is, a versében azonban egyértelműen – szinte szóról szóra megegyezően – az 1470–1480 között íródott Szent László-ének szövegére utal. A magyarul és latinul egyaránt fennmaradt *Ének Szent László királyról* Arany által felhasznált részlete a következőképpen hangzik:

Tagodban ékes, termetedben díszes,
Válladtul fogva mendeneknél magasb. (Katona szerk., 1977, 84.)

A tizenötödik strófa újabb irodalmi analógiát sejtet, hasonlóképpen a Szent László-ének egyik motívumát, mely középkori himnuszt a költő a Toldy Ferenc által 1851-ben kiadott *A magyar nemzeti irodalom története* című kiadvány példatárában olvashatta, ugyanis tudvalevő, hogy Arany Toldynak ebből a kötetéből tanított Nagykőrösön irodalmat (AJÖM I, 1951a, 476.):

Korona volt a fejében
Sár-aranyból, kővel ékes.
(Arany János: *Szent László*)

Olaj származik szent koporsódból,
Tetemed foglalták az szép *sáraranyból.*
(*Ének Szent László királyról*)

Tehát Arany a *Peer-kódex*ben *(9. kép)* fennmaradt 15. századi költemény e kifejezését tudatosan építette be saját versszövegébe. A mintaként használt részletben szereplő szó (kiemelések: M. Z.) Szent László díszes váradi síremlékével, közelebbről pedig a Váradon őrzött hermával, Szent László manapság Győrben található fejereklyetartójával kapcsolatos. E kegytárgy a középkori magyarság egyik legfontosabb szakrális emlékeként a 19. században is általánosan ismert volt, valószínűleg ez a legfőbb oka annak, hogy Arany is hangsúlyosan utalt rá a versében.

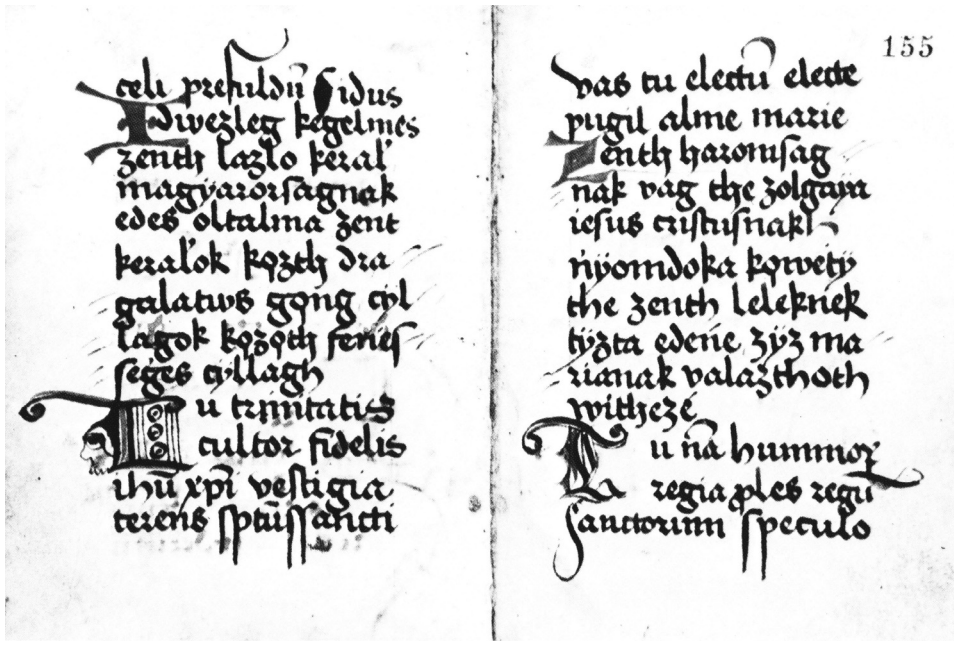

9. kép A Peer-kódexben fennmaradt Szent László-ének
(Budapest, OSZK, Nye. 12. Fol 154v–155r.)

A Névtelen Minorita által leírt csodás jelenés mellékmotívuma, miszerint a tatárokkal csatázó Szent László feje fölött Szűz Mária alakját is látták feltűnni, szintén részét képezi Arany költeményének:

»Mert nem volt az földi ember,
Egy azokból, kik most élnek:
Feje fölött szűz alakja
Látszott ékes nőszemélynek;
Koronája napsugárból,
Oly tündöklő, oly világos! –«
Monda a nép: az Szent-László,
És a Szűz, a Boldogságos.

A csatában Szent Lászlót segítő Szűz Mária toposza a lovagkirály középkori ikonográfiájának is részét képezte. Már a *Magyar Anjou Legendárium* Szent László-sorozatában is szerepel egy olyan kép, amelyen a sebesült uralkodót Szűz Mária gyógyítja éppen. A moldvai ütközet kapcsán megfogalmazott hagyományhoz azonban ezúttal is a falképciklus visz legközelebb, ugyanis két töredékesen fennmaradt székelyföldi ábrázoláson (Bibarcfalva, Bögöz) is lát-

ható *(10. kép)*, hogy a küzdelem hevében az egyik kun nem Szent Lászlóra/a magyar seregre, hanem az ég felé nyilaz, ahol egy lebegő női köntös is kivehető (Lászlo, 1993, 60–62., 90–91.).[14] Míg azonban az Arany által forrásként használt geszta szövegében mindössze Szűz Mária „fényes ékesített" aranykoronájáról esik szó, a *Szent László* című költeményben továbbszövi e motívumot a költő, ugyanis a „Koronája napsugárból, / Oly tündöklő, oly világos" sorokban nem nehéz felismerni a Napbaöltözött Asszony bibliai eredetű képzetére (Jel 12,1) és annak a 15. századtól a barokk időkig történő művészeti ábrázolásaira történő utalást, amely kivált az obszerváns ferences kolostorokban

10. kép A segítő Szűz Mária a Szent László-legenda falképciklusának csatajelenetében (Bögöz). Magyar Zoltán fotója, 2018

[14] A feltárás alatt lévő szacsvai freskóról bővebben: www.lovagkiraly.org/298-szacsva/?tab=st-laszlo – utolsó letöltés: 2017. október 31. Sajnos mindhárom falképes emléknek éppen a felső sávja szenvedett nagyfokú károsodást, így az ott ábrázolt Szűz Mária alakja csak töredékesen látható, illetve inkább csak sejthető.

(Csíksomlyó, Szeged-Alsóváros stb.) terjedt el, nagymértékben összeolvadva a Patrona Hungariae eszmekörével (Bálint – Barna, 1994, 100–104.). A csatában aktívan segítő Szűzanya motívuma jelenik meg a törökök felett aratott zentai győzelem (1697) mondakörében is, a „Szögedi Segítő"-nek tulajdonítva a győzelmet (Ordinánsz, 1831, 44.).[15]

Egy jellegzetes hagiográfiai toposzt és irodalmi példák egész sorát idézi a vers utolsó két sora is:

Negyednapra átizzadva
Találtatott boldog teste.

A fenti motívum értelmezéséhez ismét a kora keresztény legendairodalomhoz célszerű visszanyúlni. Ősi liturgikus hagyomány volt, hogy a szentek sírjánál olajat égettek, és e lecsorduló olajnak szentelményi, csodatévő erőt tulajdonítottak (Horváth, 1928, 165.). A Szent László napján mondott középkori prédikációkból tudható (Laskai, 1497, 48.2.3.4.), hogy a 14–15. századra búcsúkiváltságokkal elhalmozott váradi sírhoz is hasonló vallásos hiedelem fűződött. A motívum innen került be mind a már többször idézett gesztába, mind pedig az erről megemlékező reneszánsz költeményekbe. Janus Pannonius 1451-ben írt *Búcsú Váradtól* című versében (Pannonius, 1987, 326–327.) olvasható:

Márvány oszlopokon pihenve egykor
Bő nektárt verítékezett a tested.[16]

Mindez még nyilvánvalóbb a szó szerinti fordításban: „a koporsóból nektár szivárgott" („Sudarunt liquidum sepulcra nectar."). A Janus Pannonius költeménye után két évtizeddel később született Szent László-ének névtelen szerzője hasonlóképpen fogalmazott: „Olaj származik szent koporsódból" („Oleum sudat sanctum sepulchrum"). A csodás jelenség helyi népszerűségére és általános ismertségére utal, hogy még Szkhárosi Horváth András 1549-ben írt *Panasza Krisztusnak* című versében is szó esik a Szent László koporsójából áradó olajról, igaz, ott már elítélően. A magyar reformáció arkangyali hevületű költője-prédikátora a Szent László kultuszából jelentős anyagi hasznot húzó váradi papokat állítja pellengérre költeményében (Bálint szerk., 1992, 606.):

[15] E mondatípus további előfordulásai a magyar folklórban: Halastó (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 23287/21. – Irányi Lujza gyűjtése, 1953); Baraca (B. Kovács, 1994, 224.). E narratívum típusszáma *A magyar történeti mondák katalógusá*ban: MZ IV. C 132.15.

[16] Áprily Lajos fordítása.

Szent László fejét ti imádjátok,
Szépen ezüstbe bé-foglaltátok.
Olaj a teste! Mind azt mondjátok,
Evvel a nép közt ti komplárkodtok.

Arany János költeményének befejezése, közelebbről az utolsó két sora ugyancsak figyelemre méltó kultúrtörténeti szempontból is. A jelzett szövegrészlet ugyanis Várad középkori nevére utal, hiszen az egyházi források a szent királyra emlékezve többnyire „Boldog Várad"-ként emlegették a László király által alapított, és hamvait őrző várost. A jelzős szerkezet eredete az 1192 táján íródott Szent László-himnusz költői részletében keresendő:

Üdvözlégy, te Boldog Várad,
visszhangozza sok-sok század
mind növekvő híredet.
(Katona szerk., 1977, 28.)

Szinte bizonyos, hogy Arany a Szent László-himnusz szövegéből ismerte Várad e régi elnevezését. S miként az említett példák sora bizonyítja, tudatosan használta, tudatosan építette be költeményébe azokat a művelődéstörténeti és néprajzi ismereteket, melyekkel a Szent László-hagyományok kapcsán maga is találkozott, és amelyek – mint láthattuk – egy kivételes tehetségű poéta feldolgozásában nemhogy megterhelték a verset, hanem éppen ellenkezőleg, szerves egésszé formálták azt. És ilyen értelemben Arany *Szent László*ja több is egy szépirodalmi alkotásnál: egyszersmind szellemi örökségünk, népi hagyományvilágunk sokszínű lenyomata.

A Névtelen Minorita által feljegyzett középkori történetet Podhradszky József szövegkiadása tette újra hozzáférhetővé, ám igazán csak Arany János verse, valamint a ponyvai, népszerűsítő feldolgozások nyomán[17] terjedt el újra, széleskörűen. Ismertségére jelentős hatást gyakorolt, hogy az elemi iskolai olvasókönyvekbe is bekerült. A 20–21. században a néprajzi gyűjtések által megörökített szövegváltozatok is túlnyomórészt valamely nyomtatott formában létező feldolgozás, esetenként konkrétan az Arany-vers (Landgraf szerk., 1998, 69.)[18] közvetlen vagy közvetett ismeretét, folklorizálódását jelzik, azonban különösen egyes archaikus népi kultúrájú vidékeken e monda a szájha-

[17] Például: Böngérfi, 1898, 86–87.
[18] Mint egy drávaszögi asszony az 1990-es években saját gyerekkorára visszatekintve és Arany versére utalva fogalmazott: „Volt az olvasókönyvünkben egy verses valami szintén Szent László királyról".

gyomány által is terjedt, tartalmi variánsai is létrejöttek.[19] A még a 19–20. században is virulens Szent László-mondakör részévé téve így egy igazolhatóan már évszázadokkal ezelőtt is létezett, és a nemzeti kultúrába mára újra mélyen beágyazódott mondaszöveget.

IRODALOM

AJÖM

1951a *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1951b *Arany János Összes Művei* II. *Az elveszett alkotmány. Toldi. Toldi estéje.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952 *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezteVoinovich Géza. Budapest, Akadémai Kiadó.

Alexics György

1897 Vadrózsapör. *Ethnographia*, VIII, 73–88.

Arany János

1854 *Toldi estéje. Költői beszély, hat énekben*. Pest, Heckenast.

2003a *Arany János összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

2003b *Arany János összes költeményei* II. *A Toldi-trilógia. A hun trilógia*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

Bálint István János (szerk.)

1992 *Boldog Várad*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó.

Bálint Sándor – Barna Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat.

Benda Kálmán (főszerk.)

1981 *Magyarország történeti kronológiája* I. *A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bóta László

1980 Arany Szent Lászlójának forrása és a leányszabadítás mondájának keletkezése a középkori orosz krónikaszövegek és a legrégibb

[19] E mondának jelenleg 18 szövegváltozatát tartja számon *A magyar történeti mondák katalógusa* (Magyar, 2018, IIa, 187–188.). A monda típusszáma: MZ II. D 220.

népballadák tükrében. In: Mezei József (szerk.): *Arany János ma 1817–1977*. 39–56. Budapest, Tankönyvkiadó.

Böngérfi János
1898 *Magyar mondák az Árpádok korából.* Pozsony – Budapest, Rózsa Kálmán és neje.

Chronikon Budense
1838 Közreadja Podhradszky József. Budae.

Ekler Andrea
1994 *A poézis kompozíciója – a kompozíció poézise (Arany János: Szent László).* Pécs, kézirat.

Gál Péter József
2017 *Szent László. Magyarországnak édes oltalma*. Budapest, Kairosz Kiadó.

Garay János
1851 *Szent László.* Eger, Érseki Főtanoda betűivel.
1902 *Garay János munkái*. Válogatva kiadta és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Budapest, Franklin-Társulat.

Horváth Cyrill
1928 Középkori László-legendáink eredetéről I–II. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXVIII, 22–57., 161–182.

Katona Tamás (szerk.)
1977 *László király emlékezete*. Budapest, Helikon Kiadó.

Képes Krónika
1978 Fordította és a szövegmagyarázatokat összeállította Geréb László. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Klaniczay Tibor (szerk.)
1964 *A magyar irodalom története* I. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kovács István, B.
1994 *Baracai népköltészet.* Budapest – Pozsony, Akadémiai Kiadó – Madách Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXV./

Kristóf Ildikó
1998 *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

Landgraf Ildikó (szerk.)
1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok…” Magyar történeti mondák*. Szerkesztette és a bevezetést írta Landgraf Ildikó. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklór Központ.

Lángi József
2013 Szent László ábrázolásairól. In: Bajusz István et al. (szerk.): *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 2011–2012*. 191–208. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
Laskai Osvát [Osvaldus de Lasko]
1497 *Sermones de sanctis Bigae Salutis*. Hagenau.
László Gyula
1993 *A Szent László-legenda középkori falképei*. Budapest, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. /Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4./
Lisznyai Kálmán
1851 *Palóc dalok*. Pest, Kozma Nyomda.
Magyar Anjou Legendárium
1973 A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Budapest, Európa Kiadó.
Magyar Zoltán
1995 A Kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. *Századok*, 129, 5, 1155–1166.
1996 *„Keresztény lovagoknak oszlopa”. Szent László a magyar kultúrtörténetben*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
1998a *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris Kiadó.
1998b Arany *Szent László*jának művelődéstörténeti vonatkozásai. *Irodalomtörténet*, 4, 524–533.
2001 *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára III./
2011 *Népmondák a két Homoród mentén*. Barót, Tortoma Kiadó.
2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* I–XI. Budapest, Kairosz Kiadó.
Mályusz Elemér
1967 *A Thuróczy Krónika forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Marosi Ernő (szerk.)
1987 *Magyarországi művészet 1300–1470 között* I. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Négyessy László
1913 Árpádkori compositio. *Budapesti Szemle*, 41, 437, 188–201.
Névtelen Minorita
2000 Geszta Lajos királyról. In: Kristó Gyula (szerk.): *Küküllei János: Lajos király krónikája. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról.* 41–63. Fordította Kristó Gyula. Budapest, Osiris Kiadó.

Oláh Miklós
2000 Hungaria. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Hungária. Athila.* 9–52. Budapest, Osiris Kiadó.
Orbán Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természettudományi s népismei szempontból* I–VI. Pest – Budapest, Ráth Mór Bizománya.
Ordinánsz Konstantin
1831 *A Libánus havasi alatt illatozó Titkos értelmű Rózsa...* Szegeden, Grünn Nyomda.
Pannonius, Janus
1987 *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Szerkesztette, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította V. Kovács Sándor. Budapest, Tankönyvkiadó.
Podhradszky József
1836 *Szent László királynak és viselt dolgainak Históriája* I–II. Budán, Gyurián János és Bagó Márton.
Sáfrán Györgyi (szerk.)
1982 *Arany János leveleskönyve*. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfrán Györgyi. Budapest, Gondolat Kiadó.
Sántha György
1943 *A harcos szentek bizánci legendái*. Budapest, Stephaneum Nyomda.
Szendrey Zsigmond
1921 Történelmi népmondák. *Ethnographia*, XXXII, 130–132.
Szőnyi Ottó
1928 A bihar-remetei falfestmények. *Archaeologiai Értesítő*, 42, 234–237.
Szörényi László
2017 Arany forráshasználata a Szent Lászlóról írott verseiben. *Honismeret*, 45, 2, 49–51.
Tankó Gyula
1992 Szent László alakja a gyimesiek mondáiban. *Honismeret*, 20, 3, 5–7.
Tolnai Vilmos
1908 Kölestermű Kúnság. *Magyar Nyelv*, IV, 131–132.
Tompa Mihály
1870 *Tompa Mihály összes költeményei*. Rendezték barátai: Arany János, Gyulai Pál, Lévay József és Szász Károly. Budapest, Franklin-Társulat.

Zoltán Magyar

THE ETHNOGRAPHIC AND CULTURAL HISTORY OF ARANY'S SAINT LADISLAUS

The study analyzes a historical poem written by János Arany in 1853, highlighting its ethnographic and cultural history. The character of King Saint Ladislaus was a popular theme among the authors of the Romantic era – from Mihály Vörösmarty to Mihály Tompa, János Garay to Kálmán Lisznyai, in the early 19th century, many poets immortalized in literature the Hungarian chivalrous king or one of the legends associated with him, Arany's poem, *Szent László ('Saint Ladislaus')*, being one of these. This stand-alone poem of 17 stanzas was later embedded by Arany – as an inset – in the revised edition of Toldi estéje *('Toldi's Eve')*, first published in 1854, and later became known mainly through the *Toldi* trilogy. The basis of Arany's poem is the historical legend that was chronicled by the 14th century Anonymus Minorita in his gesta about King Louis the Great, which was published by József Podhradczky in the middle of the 19th century under the title *Dubnicz Chronicle*. This medieval and presumably Transylvanian/Oradean legend is the first Hungarian edition of the immortal and returning hero's folk topos/narrative type. For the most part, Arany follows the text of the medieval chronicle in his poem faithfully, but in many cases, he expands it by inserting a series of cultural and folklore motifs that were not originally part of the source. The present essay enumerates and describes these motifs (Saint Ladislaus' farewell, the equestrian statue of Saint Ladislaus in Oradea, táltos horse, Marian apparition, the trickle of oil coming from the tomb of saints, etc.), embedding them in the cultural history that extends from certain elements of the medieval cult of the saints and iconography (e.g., the murals of the Saint Ladislaus legend) to the traditions of contemporary folklore.

Iancu Laura

ARANY JÁNOS „CSÁNGÓJA” NYOMÁBAN

„Hallja körme csattogását
A vad székely és a csángó.”
(Arany János: *Szent László. Legenda*)

„Csángók” a színpadon

1993-ban, a Gödöllőn megrendezett Pest megyei színjátszó találkozón a budakeszi gyermek-színjátszók Arany János *Rege a csodaszarvasról* című verse alapján összeállított műsort adtak elő,[1] „csángó népviseletben, népdalokkal, regösénekekkel, mondókákkal, tánccal, változatos hangszerkísérettel” (Nádudvari, 1993, 8.). A magyar olvasó számára a hunok és a magyarok eredetéről, valamint az „őshaza”, Szkítia benépesítéséről szóló történet 20. századi színpadi adaptációjában felbukkanó „csángó”[2] népművészeti és népköltészeti motívumok nem feltétlenül okoznak meglepetést. A történelem folyamán a tömbmagyarságból kiszakadt és magyar nyelvűnek megmaradt csoport(ok) kulturális szimbólumait, folklórját gyakran ékesítik fel az archaizmus, az ősi, „tiszta” vagy eredeti, autentikus, „érintetlen” jelzőkkel.[3] Népművészeti alkotások művészeti produkciókban történő felhasználása pedig természetes eljárás, illetve díszlet, kellék.

[1] A műsor címe: *Száll a madár*, ami egyben a szóban forgó vers indító, refrénszerűen visszatérő motívumsora.

[2] A „csángó” kifejezést, problematikus voltára való tekintettel, idézőjelben használom. A fogalom meghatározása körüli vita alapkérdéseinek ismertetésére itt nincs mód kitérni. Erről lásd Péntek, 2014.

[3] Ez a gyakorlat a 19. század publicisztikájában volt igazán erőteljes, de később is jelen volt. Lásd például a bukovinai székelyek jellemzése egy 1883-as újságcikkben: „Zamatos, romlatlan, őseredeti nemcsak a nyelvük, hanem a gondolkodásuk is.” (*Esztergom és Vidéke*, 1883. 43. szám). Egy, a „csángó jelenségről” bő száz évvel később értekező antropológiai írás hasonlókat fogalmaz meg: „A csángók igazi romantikája talán még csak most kezdődik, ha nem is a tudományos életben, de a magyarországi és a nemzetközi médiában, mely a csángókat a „világ legrejtélyesebb” népcsoportjaként emlegeti” (Kalas, 2007, 330.).

„Csángók” Arany Jánosnál

Afelől aligha lehet kétségünk, hogy a Moldvában élő magyar lakossághoz a 19. században nem jutott el Arany János költészete, és – bár a kérdéssel itt most nem foglalkozhatunk – kétes az is, hogy az azóta eltelt időszakban ezen a téren történt-e említést érdemlő változás. Azt azonban érdemes megvizsgálni, hogy vajon Arany János életművében van-e nyoma a moldvai magyaroknak? A kérdés felvetése nem alaptalan, hiszen a népcsoport „felfedezése” Arany korában ment végbe és a Magyar Tudományos Akadémia berkein belül bontakozott ki, ahol a költő titkári, majd főtitkári pozíciót töltött be (1865–1877/79). Hogy miért az Akadémia lett az az intézmény, amely felfigyelt a moldvai magyarságra, arra részben az lehet a magyarázat, hogy a Moldvában élő „írást tudók”,[4] valamint a térségben megfordult (magyar) utazók, kutatók előtt közismert volt a Tudós Társaság szerepe a hazai nyelvi-művelődési törekvésekben, így „természetesnek” számított „helyzetük javításának ügyét is az akadémiára tartozandónak” tekinteni (Balajthy, 2002, 66.).[5]

Eddigi ismereteim alapján Arany János egy tudományos írásában,[6] valamint a *Szent László. Legenda* című versben említi a „csángókat”, pontosabban utóbbi helyen „a csángót”, minden bizonnyal nem pusztán a rím okán, de hogy milyen teszi, nem egykönnyen, ha egyáltalán megválaszolható kérdés.

Egy ugrás a Kalvária
És kilenc a Királyhágó;
Hallja körme csattogását
A vad székely és a csángó.[7]

[4] Például a papok, köztük Petrás Incze János, akiről a későbbiekben szó esik.

[5] A motivációk között meghatározó az is, hogy az Akadémiának címzett levelek (jó része) a magyar sajtóban történő közreadási céllal érkezett Moldvából. Itt jegyzem meg, hogy dolgozatomban nem térek ki a nemzetideológia kérdéseire, az ún. „nemzeti mítoszteremtő” folyamatok 19. századi problematikájára. Egyfelől azért nem, mert ezen a téren a moldvai magyar közösség (és a népcsoport népi kultúrája) közel sem játszott olyan (lényeges vagy meghatározó) szerepet, mint például a palócok vagy még inkább a matyók esetében ezt kimutatták (lásd például: Fügedi, 1997), másfelől pedig azért nem, mert ebben az írásban más kérdésekre kívánok hangsúlyt fektetni.

[6] Arany *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című írásában tesz említést a „csángókról”, a magyar nyelvjárások kapcsán, kiemelve a csángó nyelvjárás különállóságát, továbbá – vélhetően Gegő Elek és/vagy Jerney János nyomán – megemlítve azt a 19. században elfogadottnak mondható feltételezést, miszerint a „csángók ősei a besenyők” (S. Varga, 2012, 15–16.). Köszönetet mondok ezúton is Csörsz Rumen Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet Arany fent említett írására.

[7] Arany János: Szent László. Legenda. (1853) (Szilágyi s. a. r., 2003, 273.)

A költő 1853-ban írta a verset, először a *Délibáb* ugyanezen év októberi számában jelent meg (Szántó, 2015), majd a *Toldi estéjé*ben[8] „nótaként”, azaz dalbetétként, végül a *Kisebb költemények* (1856) című kötetben ismét önálló versként.

„Csángók” a krónikákban

A versben elbeszélt történet, ti. a Moldvában zajló, Laczkfi Endre által vezetett, a szent király csodás beavatkozásával megnyert tatárok elleni csata első írásos nyomát a Névtelen Minorita krónikájában (14. század második fele) találjuk meg, ami a *Dubniczi krónikáb*an (1479) maradt fenn. A történetet Arany kétségkívül ismerte, sőt versét az alapján írhatta meg (Bálint, 1977, 486.). Szörényi László szerint a költő Podhradszky József 1836-ban Budán kiadott *Szent László királynak és viselt dolgainak históriája* című könyvében olvashatta a történetet (Szörényi, 2007, 49.). Voinovich Géza úgy vélekedett, hogy „ez eseményt (…) Arany először a Daliás idők-ben szőtte be (…), csakhogy így józanná, reálissá vált; tudta ezt a költő s mikor új dolgozatba kezdett, elhagyta; ezzel a gyönyörű legenda fölszabadult, s a költő Szent László vállára terítette” (Voinovich, 1931, 306–307.). Amint a következőkben látni fogjuk, a költő által ismert forrásokban a „csángó” kifejezéssel nem találkozunk.

> „A *székelyek* az Úr 1345. évében, vízkereszt táján egynéhány *magyarral* kiszállván a tatárokra,[9] számtalan pogányt kardra hánytak. A harc három napig tartott. És beszélik, hogy míg az üldözés tartott, Szent László király fejét a váradi egyházban sehol sem találták. Az egyház őre negyednap újból bement keresésére, akkor már ott volt szokott helyén, de átizzadva, mintha élve nehéz munkából tért volna vissza” (Podhradszky, 1836, 83.).[10]

[8] A mű 1847–48 között íródott és 1854-ben jelent meg.

[9] Kiemelések: Iancu.

[10] Tanulságos a történet záró része is: „Az őr elmondta a csodát a kanonoknak és egyéb jámbor embereknek, egy öreg tatár pedig megerősítette állítását. Azt beszélte ugyanis, hogy őket nem a székelyek és a magyarok verték meg, hanem ama László, akit mindig segítségül hívnak. És a többi tatár szintén bizonykodott, hogy mikor a székelység rajtok ment, egy hatalmas termetű vitéz járt előtte, magos lovon, fejében arany korona, kezében szekerce, és mindnyájukat lefogyatott rettenetes csapásaival és vagdalkozásával. A vitéz feje fölött pedig a levegőben egy szépséges asszonyszemély tündöklött csodálatos fényességben, fején aranykorona. Világos ebből, hogy a székelyeket Krisztusért harcoltukban maga a boldogságos Szűz Mária és Szent László segítette a pogányok ellen, akik saját

A „csángókat” nem csak a Névtelen Minorita által írt krónika, hanem az 1345-ös moldvai[11] ütközetről szóló további források sem említik. A *Budai krónikában* (1473)[12] nem „csángók”, hanem „Erdélyben lakó magyarok” csatlakoznak a székely hadhoz.[13] Különböző történeti források idézése során Bánlaky József ugyancsak „a székelyek között lakó magyarok”-ról tesz említést.[14] A történettudomány jelenlegi álláspontja szerint a magyarok moldvai megjelenésének pontos időpontja nyitott kérdés (Domokos, 2001, 11.), az azonban elfogadott nézet, hogy legkésőbb az 1200-as évek első felétől jelen voltak és határőri feladatokat láttak el (Benda, 1989, 11.).[15]

„Csángók” a szépirodalomban és a tudományosságban a 19. században

A „csángók” szépirodalmi megjelenítése ugyan szerény, de nem előzmény nélküli.[16] Arany verséhez hasonlóan valamennyi ide kapcsolódó alkotás történelmi tárgyú. A legfrissebb Arany-recepció nem tulajdonít nagy jelentőséget a Legendának,[17] elemzése a Toldi-trilógia értelmezői hagyományában kap helyet, a

erejökbe és sokaságukba vetették bizodalmukat.” Podhradszky, 1836, 83. Lásd még: A Névtelen Minorita Krónikája VIII–IX. fejezete. (Internetes hozzáférés: http://mek.oszk.hu/05500/05564/05564.htm#68) Vö. Zolnai, 1894; Magyar, 1998b; 1998c.

[11] Ekkor még Kunország vagy Kumánia.

[12] Lásd még Pór János minorita krónikatöredéke, ami a Nagy Lajosról szóló könyvének első részében, a 81. oldalon olvasható. Ebben az „emlékszövegben” olvasható egyebek mellett az is, hogy a csatában kimerült székelyek László királyhoz fohászkodtak, aki nagyváradi sírhelyét elhagyva megjelent körükben és győzelemre vitte a harcot. A váradi kanonok vallomása is helyet kap a szövegben, miszerint a negyedik napon lelt a verejtékben fekvő Lászlóra, továbbá az elrabolt kunok vallomásai, miszerint a csatában harcoló László királyt Szűz Mária kísérte. Lásd Bánlaky, 1928–1942, 8. kötet. (Internetes hozzáférés: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0008/554.html)

[13] Uo.

[14] Uo. Továbbá: Kiss-Béry, 2011, 10. kötet.

[15] Ezt jelzi, erősíti az is, hogy Lajos király, a győzedelem után, VI. Incze pápa támogatását is megnyerve, megkísérelte a harcokban elpusztult milkói püspökség újjáépítését. A püspökséget az esztergomi érsek hozta létre 1226-ban, a Moldva és Havasalföld határán fekvő Milkón, a Magyar Királyság területére befogadott kunok megtérítésére. Az intézmény működése nem volt kontinuus, 1512-ig állt fenn, majd az esztergomi érsekségbe olvadt.

[16] Jelenlegi ismereteim szerint Fazekas Mihály: *Felette hatalmas...*; Csokonai Vitéz Mihály: *Marosvásárhelyi gondolatok*, valamint Czuczor Gergely: *Gegő Elek emléke*, továbbá Vörösmarty Mihály: *Cserhalom* című versekben történik említés Moldvára és/vagy a moldvai „csángókra”.

[17] Lásd például a Helikon Kiadónál 2017-ben újra kiadott kötetet kísérő utószót (Szilágyi s. a. r., 2017), vagy az ugyancsak Szilágyi Márton által jegyzett monográfia vonatkozó fejezetét (Szilágyi, 2017, 205–224.). A versről külön egyikben sem esik szó.

kötetet (Kisebb költemények I–II.) magát azonban a költői pálya mérföldkövének tekintik (Szilágyi, 2017, 206.).

Kérdés, hogy Fazekas Mihály és Csokonai Vitéz Mihály verse (Barta, 1953, 10.) mellett milyen (egyéb) forrásokból értesülhetett Arany a „csángókról”? Ismerhette-e Zöld Péter írásait, amelyek hatására a moldvai „csángók” a magyar történeti és néprajzi irodalomba kerültek?[18] Az bizonyos, hogy amikor 1858-ban Aranyt megválasztották az Akadémia tagjává, a „csángók” iránti tudományos érdeklődést már az intézmény falain belül találjuk. Bugát Pál akadémiai tag, az 1830-as évek közepén felfedezett (a moldvai Tatroson készült bibliafordítást tartalmazó) Müncheni Kódex (1466) nyelvjárási sajátosságai kapcsán tartott beszédet a Tudós Társaság előtt a „csángókról” (Balajthy, 2002, 61.).[19] Elképzelhető, hogy amikor a marosvásárhelyi születésű Viola József[20] 1838–39-ben megtartotta a „csángóságot” is érintő akadémiai előadását, a Tudós Társaság előtt (Bugát révén) már ismert volt a téma. Az is valószínű ellenben, hogy Viola József pedig Gegő Eleket előzhette meg, aki akadémiai megbízásból utazott Moldvába, és készítette el 1838-ban kiadott művét.[21] Ugyancsak az Akadémia képviselője volt Döbrentei Gábor, aki a *Tudománytár* 1842-es évfolyamában közreadta a moldvai Forrófalván született Petrás Incze János minorita szerzetespap (1813–1886) „feleleteit”, amelyekben egyebek mellett Szent Lászlóval kapcsolatos adatok is előfordulnak, továbbá szép számban népdalok (Domokos 1979, 1330.). Erdélyi János népköltési gyűjteményében szintén említést tesz a „csángókról”, a „csangó” alakot használva (Erdélyi, 1846–48, I, 417–434; II, 27. 463; III, 473.). Végül, az Akadémia tagja volt, és az intézmény támogatásával vitte véghez vállalkozását, (ti. „a magyarság keleti elemeinek”, „Szent László emlékeinek” a felkutatása stb.) Jerney János is (Jerney, 1851.).

[18] A kérdésre nem tudjuk a választ. Zöld Péter egyébként a „csángómagyarok” kifejezést használja, ami levelében egy alkalommal jelenik meg, feltehetően a helyi magyarokra vonatkoztatva, hiszen (róluk írva) írása további részében mindvégig a magyarok kifejezést használja (Zöld, 1783; 2002, 52.). Lásd még: Domokos, 1998; Szőcs, 2002. Röviddel Zöld Péter írása után jelent meg Teleki Domokos úti beszámolója, melyben a gyimesi magyarok kapcsán esik szó „csángókról”: „Ezeket az említett gyémeslunkai lakosokat a csíkiak csángóknak nevezik; lehet, hogy ez a nevezet onnan jön, mivel ők vándorló emberek, és lakhelyeket gyakran elhagyták; az a szó: csángó pedig olyan értelemben vétetik, mint kóborló, vándorló” (Teleki, 1796.).

[19] Az orvosról azt is tudjuk, hogy nyolc „csángó magyar” fiút fogadott otthonába és gondoskodott iskoláztatásukról. A diákok későbbi életéről nincsenek ismereteink.

[20] Viola a moldvai fejedelem orvosa volt.

[21] Gegő könyve ötödik oldalán utal arra, hogy a Viola József által „beharangozott” „némü érdekes iromány”/„magyar régi kézirat” nyomába eredt. Azt is megjegyzi, hogy Marosvásárhelyen segítséget kapott Violától (Gegő, 1838, 5. Vö. Balajthy, 2002, 61.).

Arany János a vers megírását (1853) megelőzően olvashatta a fentiekben felsorolt műveket, s amennyiben ez így volt, arról is ismereteket szerezhetett, hogy nem csak a magyar krónikákban, de a moldvai magyar népköltészetben is ismert, ha nem is konkrétan, az 1345-ös csata, de általában a tatárok elleni harcok, valamint Szent László emléke. Gegő Elek például – bár a könyvében foglaltak hitelességét illetően sok a kétely a kutatók körében[22] – a következőket írja: „Rémülve 's rokoni részvéttel szemléltem a' sz. László koporsója feletti kormos romokot[23] (…) Több szendergö falukat hátra hagyván, a'Fejérkőn tekervényes utunkra a' felderűlt hajnal világíta. Pogány, Szep's. t. havasok' csúcsain – hol hajdan Sz. László királyunk a' kunokkal megütközött, 's hol a' tiszteletére épült kápolna romjait ma is láthatni, sőt kocsisom egy nagy köben lova' nyomdokát is mutogatá! – átkelvén, délutáni kétórakor a'sánczba (valamikor török elleni árkok) lelejténk" (Gegő, 1838, 4, 11–12.).[24] Petrás Incze János Döbrentei Gábor hetedik kérdésre írt válaszában pedig azt olvassuk, hogy egy oláh illetőnél „heverne egy Nevezetes Magyarul irt oklevél, és pedig 'mint mondatik Sz. Lászlótul" (Domokos, 1979, 1330.).

„Csángók" az Országgyűlésben

Messzire vezetne a téma részletesebb kibontása, ám szükséges röviden megjegyezni, hogy Arany nem csak a fent említett irodalmi alkotások és történeti munkák, útleírások révén, de az ebben az időszakban folyó országgyűlési események kapcsán is hallhatott a „csángókról". Batthyány Lajos miniszterelnök ugyanis kiemelt figyelmet fordított a „csángók"-ra (Spira, 1993, 305.). Kormánya első, s egyben egyetlen, ám – itt most nem ismertethető okok miatt – sikertelen terve a moldvai magyar lakosság áttelepítése volt.[25] Minthogy a hazai közvélemény előtt is köztudott volt, érdekességképpen említendő meg

[22] Gegő adatainak hitelességét már Petrás Incze János is megkérdőjelezte (Domokos, 1979, 1345–1346. Lásd még: Barna, 2014).

[23] Vö. a Szent László vers harmadik versszakának soraival: „Koporsója kőfedelét / Nyomja szinte három század:/ Ideje már egy kevéssé / Szellőztetni a szűk házat" (Szilágyi, 2003, 272.).

[24] A mondakörről lásd: Magyar, 1996; 1998a.

[25] A cél kettős indíttatású volt. Egyfelől a magyarokat sújtó körülmények javítása, másfelől a férfiak hadra foghatósága. A törvényjavaslat heves vitákat váltott ki, és végül nem szentesítették. Egy évvel később, 1849 júniusában Kossuth újból felvetette az áttelepítés gondolatát, s bár a fogadtatás ezúttal kedvező volt, az ismert történelmi körülmények közepette, a moldvai magyarok áttelepítésének a szándéka a második világháborúig felfüggesztődött (Spira,1993, 310.). Lásd még: Balanyi, 1945.

végül az is, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején – az erdélyi hadsereget megerősítendő – Bem József kísérletet tett a moldvai lakosság bevonására a harcba.[26] A tábornok mintegy 2200–2300 főnyi sereggel tört be 1849. július 22-én Ojtoznál, és ezen a napon fordult első kiáltványával a tartomány magyar lakosaihoz.[27] Bem, a jelentkezők csekély száma láttán, a küzdelmet megszakítva, visszatért Erdélybe.

Szent László Moldvában

Ha Aranyról nem is, Szent Lászlóról, valamint általában a tatárok elleni harcokról a moldvai magyarok minden kétséget kizáróan rendelkeztek történeti (szó)hagyománnyal, sőt, a néprajzi gyűjtések alapján úgy tűnik, Székelyföld[28] mellett körükben a leggazdagabb a király mondaköre. Aligha a véletlen műve, hogy a Gróf Károlyi István vezetésével 1861-ben megalakult, Magyarország határain kívül élő magyar katolikusok támogatását célzó társulat Szent László nevét viseli, ami a szent király és Moldva kapcsolatának történeti beágyazottságáról árulkodik.[29]

Több (moldvai) történeti forrás szól a László által vezetett csatákról, a tiszteletére épített templomokról, ünnepekről is.[30] A krónikák[31] némely adata alapján, akár az is feltételezhető, hogy az Arany vers „csángója” moldvai magyar is lehetne, legalábbis a versben elbeszélt, tatárok ellen vívott csata idején (1345), a ma-

[26] A havasalföldi-moldvai betörés tervét Kossuth Lajos július 16-án keltezett levelében engedélyezte. Bem szétszórt seregével közel kétszer annyi harcos állt szemben.
[27] A moldvai magyarokhoz intézett proklamációt lásd: Foki–Solymár–Szőts, é. n., 51.
[28] Erdély és Székelyföld védőszentje egykor Szent László volt. Bálint, 1977, II, 491.
[29] A társulat működéséről lásd Seres Attila tanulmányai: Seres, 2002; 2004.
[30] Például a Vizanteán, Dnyeszterfehérváron tiszteletére épült templomok. Moldvában működő magyar domonkosok által készített irat lehetett az a „Letopiseţul unguresc”, azaz a *Magyar Évkönyv* című mű (Lükő, 1936, 53.), amelyből egy 1504-ben keletkezett román *Névtelen krónika* idéz néhány Szent László-mondát, egyebek mellett a moldvai románok egyik eredetmondáját is, amelyben a szent király is szerepet kap. A *Magyar Évkönyv*re a román krónikák és történészek ugyan hivatkoznak, azonosítása és eredete máig kérdéses és vitatott (Lükő, 1936, 51.).
[31] Érdekességképpen idézzük fel Gegő Szent László és Moldva kapcsolatára utaló további feljegyzéseit: „Nem messze Barladtól egy várrom szemlélhetö, mellyről a’ hagyomány azt tartja, hogy László királyunk gyözödelme előtt oda vonult kúnok’ (P. Bandin scythákat jegyzett) építménye volt” (Gegő, 1938, 41.). Lásd még: 63, 66. Csöbörcsökön „sz. Lászlótúl épített templom” állt: uo., 88. Bandinustól idézi: „Barladhoz közel, hasonnevü folyam’ partján, mutogatnak egy vár-düledéket, hol a’ tatárok, midön sz. László magy. király a’ scythákon (?) 1236. körül diadalmaskodott, magokat befészkelték” (Uo., 131.).

gyarság jelen volt Moldvában. Ilyen motívum például az, hogy Szent László lova a Szeret[32] vizéből ivott,[33] sőt, egy 15–16. századi, magyar kéziratra hivatkozó román forrás a folyó nevének az eredetét hozza összefüggésbe Szent Lászlóval:

> „Addig űzték őket [ti. a tatárokat], míg csak át nem keltek a Szereten. Ott László király, akit lengyelül Sztaniszlávnak hívnak, a folyó partján megállva magyarul kiáltotta: Szeretem, szeretem! (…) Később, amikor megalapították az országot, a folyót Szeretnek nevezték el a király szava után, ki azt mondta: szeretem" (Tampu, 2017, 10.).[34]

A folyó névmagyarázó mondája mellett Szent László a „csángó népnév" eredetével kapcsolatos mondákban is szerepel. Feltehetően Petrás Incze János gyűjtése, illetve elbeszélése alapján jegyezte fel 1868-ban Imets Fülöp Jákó az alábbi narratívumot, jóval az Arany-vers keletkezése után, a költő tehát ezt a szöveget aligha, illetőleg legfeljebb később ismerhette meg.

> „A csángó elnevezésről a moldvai magyarok közt ezen monda él: Midőn sz. László király itt az erdélyi szorosak egyikében a székely vitézek élén esküdt ellenségei, a kunok, ellen harczolt, a moldvai magyarok egy csapatja megjelent az erdélyiek segitségére, kiket midőn a király csendőpengő czafrangokkal és fegyverekkel fölszerelve és saját harczi zajjal közeledni lát, önkénytelenül kérdi környezetétől: »micsoda csángó nép lenne az?« És innen maradt volna a csángó elnevezés e fajon." (Imets – Veszely, 1870, 61.)[35]

A fenti monda némiképp analóg a *Dubniczi krónikáb*an olvasható történettel, azzal a különbséggel, hogy itt nem Szűz Mária, hanem a „moldvai magyarok egy csapatja" nyújt segítséget a kunok elleni harcban. A fenti elbeszélés megjelenik az újabb és újabb nyelvészeti (lásd például Rubinyi, 1906) és népköltészeti közleményekben, szépirodalmi feldolgozásokban, és napjainkban is ismert a moldvai magyarok körében.[36] A mondai motívumok természetesen nem tudományos értékű megállapítások, a folklór és az emlékezet termései, ezzel együtt is figyelemreméltó jelenség a mondakör gazdagsága a moldvai népköltészetben.

[32] Folyó, melynek völgyében a magyarok nagy része megtelepedett.
[33] További, a mondakörhöz tartozó variánsokra példa: Bosnyák, 1980, 54–59. Lásd még: Tampu, 2017, 3–16.
[34] Lásd még: Magyar, 1998a, ill. a „letopiseţul unguresc"-ből idézettek: Lükő, 1936, 50.
[35] Vö. Magyar, 1998a.
[36] Lásd még: Bosnyák, 1980; Halász, 2005; Gábor, 2012.

Szent László és Arany János „csángója”

Hogy miért szükséges és kívánatos a fentiek ellenére is feltételes módban fogalmazni Arany „csángója” kilétét illetően, annak a kutatói óvatosság mellett az az oka, hogy a 19. században mind az erdélyi, mind pedig a magyarországi sajtóban, tudományos közleményekben legalább négy magyar csoport megnevezése kapcsán használták a „csángó” kifejezést, éspedig a bukovinai, a barcasági, a gyimesi székelyek, valamint a moldvai magyarok és székelyek esetében egyaránt. Arany tehát a versben említett Királyhágó és Moldva közti tájon is találhatott „csángót” (barcaságit, gyimesit, de akár bukovinait is).

Más, és meglehetősen bonyolult kérdés, hogy milyen jelentései, jelentésbeli árnyalatai voltak a 19. században a „csángó” fogalomnak. Belső vagy külső elnevezés volt? Népnév vagy gyűjtőneve valamilyen típusú jelenség-együttesnek? Végül: hogy viszonyultak hozzá az érintettek, az *úgy* nevezettek?[37] A „csángó” fogalom eredetére, jelentéskörére vonatkozó értelmezésekben a feltételezések messze felülmúlják a tényadatokat (Bodó, 2014; Péntek, 2014). Ami számunkra itt fontos, az annak nyomatékosítása, hogy ebben az időszakban a moldvai magyarokat illetően ritkán használták ugyan,[38] ám a század első felében valamint az 1848-as események kapcsán keletkezett iratok alapján mégis az látszik tényszerűnek, hogy főként rájuk vonatkozóan alkalmazták. A fogalomhoz való belső viszonyulás a „kezdetektől” fogva ambivalens, a faluközösségek önmagukra nem vonatkoztatták, esetelegesen – ilyen irányú kérdés esetében – egy másik település magyarjaira tartották érvényesnek. Ezt látjuk a moldvai magyarok, de még erőteljesebben a bukovinai székelyek esetében is.

> „Mi es magyarok vagyunk, még hozzá székely magyarok. Az a csángó elkeresztelés csak olyan kifogás. Arról le kell venni a beszédet s igaz

[37] Míg a magyar határ keleti oldaláról szóló írásokban általában „népnév” jelentésben fordul elő, a Felföldön dűlő, vonat viseli a „csángó” nevet, s bár utóbbi adatok 20. századi híradásokból származnak, eredetük jóval korábbi (is) lehet, jelentésük pedig egyértelműen különbözik egymástól. Lásd például az *Új Szó,* 2003. 06. 17.-i valamint az 1973. 08. 29.-i számában, a 4., illetve a 8. oldalon olvasható cikkeket.

[38] Ez annak ellenére is így van, hogy maga a kifejezés éppen a moldvai magyarok kapcsán bukkan fel először (írásban), éspedig Zöld Péter jelentésében 1781-ben, „csángómagyarok” alakban. A 19. század első felében keletkezett irodalomban azonban alig találkozunk a „csángó” kifejezéssel, maga Petrás is ritkán – kellően indokolt esetben, például a népcsoport történeti rétegzettségét jelző szándékkal – használja, a moldvai közösséget egységesen magyaroknak („keleti magyaroknak”) nevezik (lásd például: Gegő, Jerney, Petrás). A „csángó” kifejezés az 1870-es évek végén kezdett teret hódítani, kezdetben a nyelvészek, majd a nyilvánosság egyre szélesebb körében. Lásd Péntek, 2014.

beszédet kell fogadni. Mi valamennyen Csik-székből származtunk Hadikfalvára. Nem szeretik hát ha csángóknak híjuk őket, mert ők odahaza a szántás-vetésnél használt csengetés marhát nevezik csángónak vagy csengőnek."[39]

A következő idézet ugyan egy későbbi, 20. század közepén keletkezett szépirodalmi alkotásból származik, említését azért tartom igen tanulságosnak, mert pontosan tükröződik benne a 19. századi sajtóban, valamint a korabeli tudományos diskurzusban uralkodó, a fogalom által generált és tulajdonképpen máig tartó polémia, és annak lényege, mi több, Arany János finom, ám határozott „elmarasztalása" is kifejezést nyer a fogalom használata miatt:

„Ha azt mondod neki, hogy: » – Te csángó...«
Ezért a szóért ölni tud.
Azt kérdi a svájci francia író: »Mi a legnehezebb dolog a világon?« Aztán megmondja: »Elesni a jégen, zsebórát, órát és orrot összetörni, aztán felállni és dicsérni az Urat!«
Egyszer egy székely leugrott a vonatról, mert ott valaki azt mondta neki: »csángó«. – Aztán feltápászkodott és így fohászkodott: Köszönöm, Istenem, hogy nem maradtam a vonaton, ahol csángónak neveztek, s így nem kellett gyilkossá lennem (…) A dühöngő öreg Toldi Miklós öregbíró kiabálásából még a legtávolabbi zárfékezők és vámosok is megtudták, hogy a »csángózás« ment a szívére az öreg székelynek. No, meg, hogy az Arany János felséges szövegébe még az az elszólás is belécsúszott, hogy
– A vad székely és a csángó… "[40]

Más a helyzet a barcaságiaknál, ahol a korabeli adatok értelmében, a „csángó" kifejezés kapcsán a fentiekkel ellentétes viszonyulást figyelhetünk meg. A század utolsó évtizedeiből származó írások alapján, a barcaságiak büszkén viselték a „csángó" elnevezést.[41] Meg kell jegyezni, hogy a moldvai magyar-

[39] *Esztergom és Vidéke,* 1883. 43. szám, szerző: Aucun. Ennek ellenére, az ebben az időszakban „haza", azaz Magyarországra települő bukovinai székelyeket a magyar sajtó továbbra is következetesen csángónak nevezi. Lásd például a pápai, a veszprémi lapokban megjelent korabeli tudósításokban olvashatókat.
[40] Részlet Németh Kálmán *Tűzmadár* című regényéből. (*Pest Megyei Hírlap,* 1992, 36. évf. 275. sz.). A regény később önálló kötetben is megjelent (Németh, 2005).
[41] Erre számos példa hozható. Lásd például a *Nyírvidék* című lap 1883. 04. 08.-i kiadásában olvasható rövid írást, vagy a Sepsiszentgyörgyön kiadott *Nemere* lap közleményeit, például az 1883. 08. 19. számot. A *Nemere* 1871. 05. 30.-án kiadott számában, a 170. oldalon

ságnak, a barcasági, valamint a bukovinai székelyekkel ellentétben nem volt érdekképviselete, küldötte, például a „csángó” fogalom alkalmazásáról értekező vitákon, sőt, a nagy távolság miatt nem csak a kommunikáció, a kapcsolattartás is elmaradt,[42] a személyes szintű érintkezéseket pedig a helyi hatóságok nem tolerálták, a 19. század második felétől megfigyelés alatt tartották és szankcionálták.[43]

Arany János halála évében (1882) a magyar sajtóban virágkorát élte a „csángózás”, és – főként a bukovinai közösség hazatelepedése kapcsán – maga az „ügy” is újra napirendre került a politikában. Lázár Ádám képviselő például megismételte tíz évvel korábban már megfogalmazott kérését, ezúttal Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter előtt, hogy az Országgyűlés vállaljon felelősséget a moldvai „csángó-magyarok” ügyéért. Előterjesztésében a képviselő a következő szempontokkal érvelt:

> „Azon csángó-magyarok érdekében kívánok felszólalni, a kikről annyi székely történeti hagyomány beszél és akikkel együtt szent László a székely vitézek élén a kunok ellen harczolt, mit koszorús költőnk Vörösmarty Mihály »Cserhalom« és Arany János »Szt. László« czímű jeles költeményében megörökített. Ugyanezen szent László király volt az, ki a már azelőtt fennállott moldvai, úgynevezett milkovai püspökséget a székelység érdekében visszaállított, melyet hosszú időn keresztül, mint magyar katholikus egyházat, magyar főpásztorok kormányozták egész a mohácsi vészig és a reformátióig (…) míg végre a római missió alá került.”[44]

Látjuk, hogy míg a bukovinai székelyek elhatárolódnak a kifejezéstől, a honatyák szívét megindítja a „csángózás”. A fogalom ilyetén hatása és mellékhatása napjainkban is megfigyelhető. Arany verse a „hitelesítés” eszközévé vált, szándékot nyomatékosító céllal idéztetik, és egyértelmű az is, hogy az Ország-

olvasható az az írás, melyben „Több hétfalusi magyar” szerző tiltakozik a barcaságiakat „elkorcsosult csángók”-nak nevező szerző és írása ellen.

[42] Kivételként megemlíthetjük Petrás Incze Jánost. Magyarországi nyelvészek, etnográfusok személyében és a Szent László Társulat révén létesült valamiféle (nem hivatalos) kapcsolat a moldvai magyarok (egy része) és az anyaország között.

[43] Lásd például: Iancu, 2012.

[44] *Képviselőházi napló,* 1881. III. kötet. 1882. február 13. – március 2. Ülésnapok 1881–57. 57. országos ülés február 10. 1882. A megnevezés ebben a formában (ti. „csángó-magyarok”) szerepel az idézett iratban. Lázár Ádám képviselő egyebek mellett a hazatelepítést, az ösztöndíjak biztosítását, az anyanyelvű hitélet és vallási vezetők képzését illetően kívánt vitát kezdeményezni, illetve mindehhez anyagi támogatást elérni – ma már tudjuk: sikertelenül.

gyűlés tagjai számára – legalábbis ezen a konkrét ülésen – Arany versének „csángója" moldvai magyar.

Nem csak az Országgyűlésben, az Akadémia falain belül is felélénkült a vita a „csángókról". György Endre akadémikus,[45] a „hiteles" tájékoztatás céljából tartott előadást 1883 márciusában, melynek keretében leszögezte, hogy „három osztályú magyar van Magyarország keleti határain: a bukovinai székelyek, a kik helytelenül csángóknak neveztetnek, a moldvai csángók és székelyek s végül az oláhországi székely és magyar kivándorlók".[46] Beszédének lényege ellenben mégsem a kifejezést terhelő zavarosság megszüntetésében jelölhető meg, fellépése voltaképpen felhívás a Magyar Tudományos Akadémia számára arra vonatkozóan, hogy határolódjon el a politikai indíttatású vállalkozásoktól, és szigorúan a tudományos kérdések tisztázása céljából foglalkozzon a „csángókkal".

Kitérő: Szent László füve

Arany költészetére és a tanulmány alapkérdésére visszatérve szót kell ejteni még egy témáról. A csata évében (1345) a tatárok körében pestis járvány tombolt, ami a Kárpátokon belüli betörésük megakadályozását sürgette, nyomatékosította. Arany 1847-ben írta meg a *Szent László füve* című versét,[47] ami – röviden – a népet tizedelő pestis kitöréséről, okairól, valamint a halálmirigy elleni orvosság Szent László általi csodás megszerzéséről szól.[48] A rendkívül sokrétű, bibliai asszociációkban igen gazdag vers elemzése itt most nem indokolt, a *Szent László. Legenda* verssel való összefüggése miatt azonban fontos megemlíteni.[49] Érdekes, hogy az egyébként igen gazdag moldvai hiedelemvilágból jelenlegi ismereteink szerint nincs adatunk sem Szent László füvéről, sem a pestis ilyetén gyógyítási módjáról (vö. Bálint, 1977, 503.). A moldvai Szent László-hagyomány voltaképpen a kunok, tatárok elleni harc történeti emlékeinek az elbeszélésében „merül ki" – ez a körülmény pedig egy újabb adaléknak

[45] György Endre (1848–1927) politikus, földművelésügyi miniszter, az MTA tagja.
[46] N. N. (György Endre?): A csángók. *Nemere,* 1883. 13. évf. 23. sz., márc. 18. 1–2.
[47] Hat évvel a *Szent László. Legenda* vers megírása előtt.
[48] A Szent László füvéről szóló elbeszélésre utalást találunk egy 15. századból származó kolostori iratban, ám maga az irat nem maradt fenn (Rapaics, 1932, 181.). A témáról lásd még: Grynaeus, 2004, 222–245; Magyar, 1998c, 101–106.
[49] Természetesen László király nem csak a nép/a folklór, de a szépirodalom alkotói körében is népszerű uralkodó volt, hogy csak Arany kortársai közül említsünk meg egy-két szerzőt: Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály is megverselte alakját.

számíthat Arany „csángója” meghatározásának kísérletében, természetesen annak tudatában, hogy – ahogy korábban is nyomatékosítottuk – a történeti elbeszélést nem tekintjük tudományos adatnak, történelmi ténynek. A feltételezést megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy jóformán csak a moldvai magyar folklórban ismert a húshagyókeddel kapcsolatos mondakör, melynek főszereplője szintén a szent király. A *Dubniczi krónikáb*an,[50] továbbá az 1645-ös *Magyar Évkönyv*ben[51] foglaltakhoz mintegy kapcsolódóan, a moldvai mondák Szent László „késésével” magyarázzák húshagyókedd „eredetét”.

> „Azt meszélték, azt beszélték el apókám is, azok az öreg emberek, hogy régen, amikor itt vótak a tatárok, akkor felkelt László király a hadjával s az ű népivel és elzavarta őköt, s hogy a tatárok örökké féljenek, hogy erre vissza ne jöjjenek, oda vittek egy nagy harangot (…), felkötötték egy fára a harangot s megkötték egy kötelvel, s odaköték egy ághoz. Az az ág, amikor fú a szél, az az ág húzja a harangot és mindig harangoznak. És a tatárok azért is nem jöttek vissza soha, mert tudták, hogy az Szent László királynak az emléke és ott vannak, mamái napig is őrzik. S mikor visszajött Szent László király, akkor vasárnap eszte ott a piacra vasárnap eszte érkeztek, éjjel (…). S akkor nekik többet nem vót üdejük, hogy kimulasszák magikat. Akkor kérte a Jóistentől, hogy adjon nekik két napot, hogy ők is úgy tudjanak mulatni. S akkor adott is a Szent Úristen két napat nekik, hétfőt és keddet, hogy ezen a két napon kimulasszák magikat (…)”.[52]

Az Arany-vers rejtélye

Nem tudjuk, hogy volt-e, és mi volt a szerepe, jelentősége az 1345-ös moldvai csatában a „csángóknak”, és azt sem, hogy a „csángónak” mi a jelentősége Arany versében, ám jelenléte aligha a véletlen műve és/vagy egy puszta rímsor.

Arany ismerhette a történeti forrásokat, amelyek ellenben nem tesznek említést a „csángókról” (azaz magyarokról szólnak), miután a 14. századtól a 18. század végéig terjedő időszakban a fogalom, jelenlegi ismereteink szerint talán

[50] „Vízkereszt táján”.
[51] „Húshagyás napján érkezve haza áldást kért rá püspökeitől, hogy még három napot mulathasson a királynővel és az urakkal”. Idézi: Lükő, 1936, 51.
[52] A monda a moldvai Diósfaluból (Diószénből) származik: Bosnyák, 1980, 54–55. Lásd még: Halász, 2005, 40.

nem is létezett, legalábbis ebbéli/mai jelentésében biztosan nem. Arany ismerhette az említett kiadványokat is, tudhatott arról, hogy az egykori gyepűvédőket saját kora már „csángóknak" nevezi. Következésképp, nem a történeti forrásokban foglaltak megmásítása volt/lehetett a célja, hanem talán az, hogy kora nyelvén, kora ismereteihez és a közbeszédéhez igazodva/alkalmazkodva írja meg saját Szent László legendáját, pontosabban a kunok ellen vívott 1345-ös csatát, természetesen aktualizálva egyszersmind a legenda „eredeti" üzenetét is. Arany ebben követte kora tudósait, íróit, anélkül, hogy a moldvai magyarság ügyével, esetleg a „csángó" fogalommal kapcsolatos kérdésekkel egyszersmind foglalkozni kívánt volna. Minden bizonnyal ilyesmi nem is merülhetett fel, hiszen ebben az időszakban a csángó és a magyar egy és ugyanazt jelentette, előbbi általában „csángó-magyar" alakban jelenik meg, és alkalmazását legfeljebb a földrajzi tájolás tette szükségessé. Arany visszaemlékezéseiben egy helyütt azt írja: „Tanítóim, Debrecenben beszitt hajlamuk szerint, Csokonait tűzték elém példányul (példaképül), kit igen szerettem" (Barta, 1953, 10.). A magyar olvasó előtt az iskolai tananyagból ismert Csokonai Vitéz Mihály *Marosvásárhelyi gondolatok* című verse, amelyet a költő a következő sorokkal zár:

Vajha Moldvának is kies parlagjai
A' Meddig terjednek a' Pontus habjai
Magyar Koronánknak árnyékába menne,
'S a' Tsángó Magyar is Polgártársunk lenne![53]

Egy következő kutatástól remélt tisztánlátásig tételezzük fel, hogy Arany János szeretett költője óhajára is rezonált talán akkor, amikor versében a „csángókról" is megemlékezett.

A magunk számára itt most három tanulság kínálkozik. 1. A moldvai magyar népköltészetben, a versben elbeszélt eseményeknek nincsen nyoma, a mondákban a Moldva irányából betörő, annak határain túlra ki- és visszaűzött tatárok emléke (kerlési csata, 1068) tükröződik, aminek viszont a történelmi alapjait nélkülözzük. A monda feltehetően a Moldvába folyamatosan érkező erdélyi magyarok, székelyek révén lépte át a Kárpátokat. A legendában, a versben, a népköltészetben más idő(felfogás) érvényesül, itt nincs akadálya annak, hogy a váradi sírját elhagyó Szent László 1345-ben megjelenjen Moldvában, nevet adjon a folyónak, új névvel illesse a segítségére igyekvő helyi magyarokat. 2. Ha az Arany-vers értelmezési kerete az 1345-ös Laczkfi-féle ütközet, a „csángó" kizárásos alapon moldvai magyar, és/vagy a 13. századtól ugyancsak

[53] A vers 1799-ben keletkezett.

a jelenlegi székhelyükön élő barcasági, a 18–19. századtól ugyancsak csángó névre hallgató székely lehet, lévén, hogy a csata évében bukovinai, gyimesi csángókról, de még székelyekről sem beszélhetünk. 3. Végül, ha az Arany-vers értelmezési kerete a 19. század, akkor meglehetősen nagy a bizonytalanság azt illetően, hogy ki rejtőzik Arany „csángójában”. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy (egy) moldvai magyar, de az is elképzelhető, hogy Arany egyetlen csángójába tömörült valamennyi csángónak nevezett (magyar) csoport, akik egyenként mellesleg „eredetileg” székelyek. Így aztán Arannyal együtt a „csángók” is – legyenek bárkik is – a nemzeti keretbe emeltethettek.

Az Arany-vers utóélete

Néhány évvel Arany versének a megjelenését követően, a bukovinai székelyek hazatelepítése kapcsán látunk példát arra, hogy nem csak az Országgyűlés és az Akadémia, de az ország egésze figyelemmel kísérte az eseményeket. Politikusok, neves írók (Jókai Mór például)[54] szólaltak meg,[55] országszerte gyűjtéseket, jótékonysági bálokat szerveztek, felvilágosítást, tájékoztatást ígérő ponyvákra és egyéb írásokra való előfizetéseket reklámoztak.[56] Az adakozási kedvet nem egy esetben Arany-versbetétekkel vagy a költőnek tulajdonított mondásokkal („Isten a jó tettet jóval koronázza!”)[57] igyekeztek fokozni, és az áttelepítést elutasító polgároknak – aligha véletlenül – szintén Arany-verssel üzentek a sajtó hasábjain.[58] Pápa városa pedig egykori pompás múltját az érkező székely és csángó cselédek révén kívánta visszanyerni, ebbéli szándékát a város névtelen költője verses szerzeményben is megfogalmazta:

[54] Lásd például N. N.: A Csángó-Bizottság ülése (*Nemere,* 1883. 03. 15. 22. sz. oldalszám nélkül, 26. sz. 102.; okt. 14. 83. sz. oldalszám nélkül).
[55] A Csángó Bizottság (másutt: Csángó Magyar Egyesület, létrehozása is ezt a célt szolgálta.
[56] Lásd például a Báró Horváth Miklós szerkesztésében tervezett *Csángók-könyve* című vállalkozást, melynek szerzői között Gyulai Pál, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Vadnai Károly, Mikszáth Kálmán is szerepelt. Azt nem tudjuk, hogy a kiadvány végül napvilágot látott-e (*Nemere,* 1883. 05. 03.,13. évf. 36. sz. oldalszám nélkül). Továbbá a Luby Sándor által szerkesztett könyvet: „A csángók száműzetése és megváltása”, tíz fejezetben/énekben címmel. (*Nemere,* 1883. 08. 05., 13. évf. 63. sz., oldalszám nélkül).
[57] Lásd például az 1875 februárjában tartott jótékonysági bálról szóló híradást (Idősb Bús Magyar: Levelezés. *Békés,* 1875. 4. évf. 9. sz. oldalszám nélkül.).
[58] Például az endrődi estről megjelent sajtóbeszámoló: „Félelem a gőgnek itató forrása, / Azzal veri szóraját, növeli ártalmát, / Mig bátor eszesség letöri a szarvát.” (Arany János: *Buda halála*). *Békés,* 1875. 4. évf. 9. sz. oldalszám nélkül.

Czipőnk megint tiszta lesz majd,
Frakkot és zekét,
Kikeféli majd a székely
És csángó cseléd.
Bus kedélyünk felvidul majd,
Minden tiszta lesz.[59]

Nem volt ez másképp a későbbi évtizedekben, sőt évszázadokban sem. A *Pest Megyei Hírlap* 1978. május 21-én megjelent 118. számában Takács Tibor (1927–2014) szegedi költő arról számol be, hogy magyartanár barátja azzal a feladattal bízta meg, hogy tartsa meg helyette a magyarórát a 8/b. osztályban. A költő engedélyt kért az osztálytól arra, hogy mesélhessen nekik a „csángókról", a diákok pedig „csodák csodájára (…) moccanás nélkül ülték végig a magyarórát". Az óra második felében a tanulók vették át az irányítást és a költő kedvenc olvasmányai iránt érdeklődtek. Így került terítékre Arany *Toldi*ja, és így került össze egy „magyarórányi időre" a „csángóság" és Toldi Miklós története. „Utaztunk a nyolcadik bével, múltba-messzeségbe, Erdélybe és Moldvába, jó Toldi Miklós kíséretében" (Takács, 1978, 8.). A „csángó" az, akinek aktuálisan annak kell lennie. Ha a szükség, helyzet azt kívánja: Szent László lovának körme csattogását a székely mellett a moldvai „csángó" is hallhatja.

A fentiek alapján talán érzékelhetővé vált az is, hogy míg a magyar közvélemény, a tudományos diskurzus problémamentes fogalomként, terminus technicus minőségben használja a csángó kifejezést, addig az e névvel illetett csoportok viszonyulására mindez már nem mondható el. Az is pusztán a kutatói szkepszis megnyilvánulása, és már messze nem Arany János versére korlátozódó problémaként értelmezhető jelenség, hogy a határtalan szellemi kalandozások, a terminológiai zűrzavar mily sokféle valós társadalmi probléma, tudományos vita és politikai ellentét forrásának bizonyult.

IRODALOM

Balajthy Katalin
2002 Egy magyar értelmiségi román földön. *Folia Historica,* II, 61–85.
Balanyi György
1945 Kossuth terve a moldvai csángók hazatelepítésére 1842-ben. *Erdélyi Múzeum,* 50, 3–4, 229–234.

[59] *Pápai Újság,* I. évf. 1899. 07. 02., 28. szám, oldalszám nélkül.

Barna Gábor (szerk.)
2014 *„a’ Magyar Nemzetnek utolcsepp vérig háládatos fija…” Petrás Incze János két évszázados születési évfordulójára rendezett konferencia előadásai*. Budapest, Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület.
Barta János
1953 *Arany János.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
Bálint Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium* I–II. Budapest, Szent István Társulat.
Bánlaky József
1928–1942 *A magyar nemzet hadtörténelme* I–XXII. Budapest, Athenaeum.
Benda Kálmán
1989 *Moldvai csángó-magyar okmánytár* I. *1467–1706.* Budapest, Magyarságkutató Intézet.
Bodó Csanád
2014 A moldvai csángó nyelvjárás feltalálása. In: Havas Ferenc et. alii (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére.* 197–203. Budapest, Tinta Kiadó.
Bosnyák Sándor
1980 *A moldvai magyarok hitvilága.* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Folklór Archívum 12./
Domokos Mária
1998 Zöld Péter moldvai jelentései. *Ethnographia,* 109, 267–284.
Domokos Pál Péter
1979 Petrás Incze János élete és műve. In: Uő: *„…édes Hazámnak akartam szolgálni”.*1297–1514. Budapest, Szent István Társulat.
2001 *A moldvai magyarság*. Budapest, Fekete Sas Kiadó.
Erdélyi János
1846–48 *Népdalok és mondák* I–III. Pest, k. n.
Foki Ibolya – Solymár Imre – Szőts Zoltán (szerk.)
é. n. *Források a bukovinai székelyekről*. Szekszárd, Babits Kiadó.
Fügedi Márta
1997 *Mítosz és valóság.* Miskolc, k. n.
Gábor Felicia
2012 *Csángó vagyok.* Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.
Gegő Elek
1838 *A moldvai magyar telepekről*. Buda, k. n.

Grynaeus Tamás
2004 Emplastrum Chabae – Csaba íre, S. Ladislai Regis herba – Szent László füve. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság.* 222–245. Budapest, Balassi Kiadó.
Halász Péter
2005 *A moldvai csángó magyarok hiedelmei.* Budapest, General Press.
Iancu Laura
2012 „Csak név szerint mondhatók katolikusoknak." Adalékok a moldvai magyarok 19. századi identitásának rekonstruálásához. In: Szalay Olga (szerk.): *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére*. 313–335. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó.
Imets Fülöp Jákó – Veszely Károly
1870 *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Maros-Vásárhelyt, k. n.
Jerney János
1851 *Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845*, I–II. Pest, [Magánkiadás].
Kalas Györgyi
2007 „Kis tündérvilágra leltünk". A csángók megjelenítése a sajtóban. *Tabula*, 10, 2, 329–338.
Kiss-Béry Miklós
2011 *Magyar királyok és uralkodók* 10. Budapest, Duna Internacional Kft.
Lükő Gábor
1936 Moldva alapításának mondáihoz. *Ethnographia*, XLVII, 48–56.
Magyar Zoltán
1996 A széphavasi Szent László-kápolna és búcsújáróhely. *Néprajzi Látóhatár,* V, 1–2, 99–105.
1998a Szent László alakja a gyimesi csángók szóhagyományában. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. 190–218. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
1998b A „húshagyat". Adalékok egy csángó Szent László mondához. *Ethnographia*, 109, 205–213.
1998c Arany *Szent László*jának művelődéstörténeti vonatkozásai. *Irodalomtörténet*, 4, 524–533.
1998c *Szent László a magyar néphagyományban.* Budapest, Osiris.
Nádudvari Anna
1993 A színjátszás nehézségeiről. *Pest Megyei Hírlap,* 37, 74, 8.

Németh Kálmán
2005 *Tűzmadár*. Budapest, St. Apostol Könyv- és Lapkiadó.
Péntek János
2014 A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv,* 110, 4, 437– 447.
Podhradszky József
1836 *Szent László királynak és viselt dolgainak históriája*. Ok-levelekből, krónikákból, hagyományokból és legendákból összve szedte és kiadta: Budán, Gyurián János – Bagó Márton.
Rapaics Raymund
1932 *A magyarság virágai. A virágkultusz története*. Budapest, Természettudományi Társulat.
Rubinyi Mózes
1906 *Tanulmányok a romániai csángókról*. Budapest, k. n.
Seres Attila
2002 „Csángómentés” Moldvában a XIX–XX. század fordulóján. *Pro Minoritate,* Tél, 17–47.
2004 A magyarországi segélyezés szerepe a moldvai csángók egyházi oktatásában a XIX. század végén. *Székelyföld,* 8, 6, 85–118.
Spira György
1993 A magyar negyvennyolc és a csángók. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* 305–317. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
S. Varga Pál
2012 *Arany János. Tanulmányok és kritikák* I. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
Szántó Gábor András
2015 Csinosságra kapatás és glória. *Liget*, 1, o. n. http://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=2719
Szilágyi Márton
2017 *„Mi vagyok én?”* Arany János költészete. Budapest, Kalligram.
Szilágyi Márton (s. a. r.)
2017 *Arany János kisebb költeményei*. Budapest, Helikon.
2003 *Arany János Összes Költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*. Budapest, Osiris.
Szörényi László
2007 Arany János forráshasználata a Szent Lászlóról írott verseiben. *Honismeret*, 45, 2, 49–51.

Szőcs János (szerk.)
2002 *Pater Zöld*. Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.
Takács Tibor
1978 Múltba, messzeségbe – Toldival. *Pest Megyei Hírlap,* 05. 21. 118.
Tampu Krisztián
2017 A Szent László-hagyománykör mondáinak előfordulása a csángók körében. *Csángó Tükör*, XIV, 45, 3–16.
Teleki Domokos
1796 *Egy néhány hazai utazások leírása.* Bécs, k. n.
Voinovich Géza
1931 *Arany János életrajza 1849–1860.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
Zolnai Gyula
1894 *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
Zöld Péter
1783 *Notitia de rebus hungarorum qui in Moldavia et ultra degant.* Pozsony, Magyar Könyv-Ház.
2002 *Pater Zöld.* Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal. /Bibliotheca Moldaviensis/

Laura Iancu

IN PURSUIT OF JÁNOS ARANY’S „CSÁNGÓ”

In the fifth song of János Arany’s *Toldi estéje* (*’Toldi’s Eve’,* written in 1847–48, published in 1854), there is a „verse”, which tells us that in the 1345 Hungarian-Tatar battle in Moldova, the Székelys were accompanied by the „Csángós”. It was published as a stand-alone poem in 1853 in *Délibáb*, under the title *Szent László. Legenda (’The Legend of Saint Ladislaus’)*, and the year after the trilogy was published, in 1856, also in the volume *Kisebb költemények (’Minor Poems’).* In the narratives known from the chronicles and used by the poet, we do not encounter the term „Csángó”. The question arises as to what made the poet mention the 14th-century (Moldavian?) Hungarians by the name of their 18–19th-century descendants (?) in poemizing the battle that was miraculously won with the help of the holy king? In fact: who were Arany’s „Csángós”? Were they from Burzenland? Ghimes? Moldavia? Bucovina? What exactly did it mean and who did the term relate to in the poet’s time?

In Hungarian folk poetry, the Moldavian tradition of Saint Ladislaus is uniquely rich, and most of the texts are about the expulsion of the „pagans”, „Tatars”, „Cumans”; in fact, legends of other types or themes are hard to find in known records. There are also special stories about the origin of the term Csángó, which associate the naming with Saint Ladislaus himself.

Based on the above, the author outlines the factors that influenced the image of Moldavian Hungarians in the 19th century, and upon which the „Csángó” of the Arany poem and his role might be (sort of) drawn.

KÖZKÖLTÉSZETI ÉS PONYVAIRODALMI VONATKOZÁSOK

Csörsz Rumen István

ARANY JÁNOS TANULMÁNYAINAK KÖZKÖLTÉSI ÉS NÉPDALIDÉZETEI A *DALGYŰJTEMÉNY* (1874) TÜKRÉBEN[1]

Arany János irodalmi tájékozottsága és memóriája kultikus elemként tér vissza a szakirodalomban. Nem vitás, hogy átlagon felüli emlékezőtehetséggel bírt, ám egyúttal rendszerező, analitikus készségekkel is, amelyek nemcsak a hivatalnoki munkáját segítették (akár Nagyszalontán, akár az Akadémián), hanem tudományos és tanári pályáját is. Ebből a nézőpontból különösen értékesek azok az irodalmi és népköltési-közköltési idézetek, amelyek Arany tanulmányaiban metrikai vagy más célú példatárként sorakoznak. Keveseknek adatott meg, hogy ily sokféle tartalmi-formai összefüggésben lássák, egy organikus nyelvi-poétikai rendszer elemeiként olvashassák-énekelhessék össze kedvenc dalrészleteiket, közmondásaikat és magyar irodalmi citátumaikat. Az a tény pedig, hogy mindez nyilvános, tudományos érvelésben kaphatott helyet, kétségkívül legitimációs erővel bírt, hiszen efféle vegyes, részben valóban népi szövegpéldák ekkoriban még alig-alig kaptak lehetőséget arra, hogy részévé váljanak az irodalomtörténeti diskurzusnak. Arany e vonatkozásban egyszerre volt merész újító és alapos elemző, aki sokaknak mintát adott későbbi szakmunkáikhoz.

Ám hiába jutott e törmelékes szövegegyüttesnek komoly szerep Arany műveltségében, mostanáig nemigen foglalkoztak rendszeres vizsgálatával. Népköltési szempontból Gyulai Ágost végzett nagy értékű munkát az ide tartozó idézetek kigyűjtésével. A lista azonban sajnos jegyzetapparátus nélkül jelent meg a Kodály Zoltánnal közösen szerkesztett *Arany János népdalgyűjteménye* című kritikai kiadás egyik függelékeként (Kodály – Gyulai, 1952, 175–177.). Így Gyulai listája bizony máig nem kapott komolyabb irodalomtörténeti vagy folklorisztikai visszhangot, holott nemcsak az adott tanulmányok vagy cikkecskék megértésében segíthetne, hanem tágabban Arany és a közkeletű szöveghagyomány-típusok kapcsolatáról is sok minden feltárulhatna.

Arany történeti és/vagy folklór szövegidézetekben gazdag cikkei időrendben az alábbiak:

Valami az asszonáncról (1850, 1854; AJÖM X, 1962, 213–217.)
A rimezett versalakokról (1855–1856; AJÖM X, 1962, 259–263.)
A magyar nemzeti vers-idomról (1856; AJÖM X, 1962, 218–258.)

[1] Készült az NKFI-6 K 128602. sz. pályázat (Arany János kritikai kiadása) keretében.

A magyar irodalom története rövid kivonatban (1857–1859; AJÖM X, 1962, 446–531.)
A magyar népdal az irodalomban (1861?; AJÖM XI, 1968, 383–400.)
Visszatekintés (1861; AJÖM XI, 1968, 217–257.)
Divattudósítás (1862; AJÖM XI, 1968, 446–449.)
Idegen csemeték, fattyú hajtások (1872; AJÖM XI, 1968, 525–526.)
Észrevételek a Nyelvőr VII. kötet hatodik füzetére (1878; AJÖM XI, 1968, 532–541.)
Apróságok a Nyelvőr számára (1879–1880; AJÖM XI, 1968, 542–548.)
Határozatlan (188?; AJÖM XI, 1968, 597.)
Tücsök és bogár (1882-ig; AJÖM XI, 1968, 575–592.)

A változatos műfajú tanulmányokban és cikkecskékben megbúvó idézetek azonosítását megnehezíti, hogy Arany többnyire nem teljes strófákat közölt, hanem csak egy-két sort, esetenként annyit sem. Szorgos vizsgálódással mégis sikerült feltárni a nagyobb részüket, ám még mindig fennáll a kérdés: honnan ismerte őket? Saját gyermek- és ifjúkorából (Nagyszalonta, Debrecen stb.), vagy későbbi olvasmányaiból, elsősorban Erdélyi János antológiáiból? Másként fogalmazva, kissé sarkítva: mikor tükröznek *primer* folklorikus élményeket és tudást, s mikor *szekunder* jellegű, olvasmányokból származó információkat? Ez fontos lehet Arany személyes műveltsége és munkamódszere szempontjából, ám furcsa módon egyáltalán nem befolyásolja a tanulmányok állításait, különösen *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló, 1856 előtt lezárt alapvető írás koncepcióját. Annál inkább érinti a jóval később, az apró *Nyelvőr*-cikkek idején (illetve még azok előtt, 1874-ben) rögzített kottás *Dalgyűjtemény*t, amelyet épp annak dokumentumaként szokás értelmezni, hogy a költő mit érzett eredendően sajátjának a hatalmas magyar népköltési és közköltési anyagból. Mostani írásom ezért egyelőre nem tűzhet ki más célt, mint hogy megbecsülje néhány szövegidézet helyi értékét. A gazdag anyagból kiragadott példákat eredetük szerint három csoportba osztottam.

I. Régebbi műköltészet és közköltészet

Ez a halmaz látszólag egyértelműen szekunder ismeretanyagot tükröz, hiszen Arany életidején kívül született, többé-kevésbé jól datálható nyomokról van szó. Ezúttal nem Ilosvai Selymes Péterre s nem is Tinódi Sebestyénre gondolok, bár ekkoriban nekik sem volt még életműkiadásuk. Előbbit 18–19. századi

ponyvakiadásból ismerhette a költő; erről tanúskodik az apokrif záró versszak, amely csak a kései kiadások függelékében szerepelt, s amelynek részleteit Arany beépítette a *Toldi*ba. Állítólag Nagykőrösön még az óráira is bevitt egy régről fennmaradt *Toldi*-ponyvát.

Balassival azonban egy kicsit más lehet a helyzet. Ha megfigyeljük, egyik kedvenc szövegpéldája tőle az *Egy katonaének.* Már a nagykőrösi irodalomtörténeti összefoglalóban szerepel:

A lantos költészetben soká divatozott ama kilenc rövid sorú versalak, milyet Balassinál olvashatunk.

Vitézek! mi lehet
E széles föld felett
3. Szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor
Az sok szép madár szól,
6. Kivel ember ugyan él!
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
9. Ád, ki kedves mindennél.[2]

Az *a/az* modernizálásán túl az itt közölt verzió megőrzi a *ki* névmást régies, eredeti 'mely' jelentésével. Ezt Arany nem vehette a Toldy-féle *Handbuch*ból, mivel ott modernizáltan szerepel (Toldy, 1828, I, 24.). Gyanúm szerint Arany birtokában volt az *Istenes énekek* valamelyik késői kiadása – talán még Debrecenből vagy a nagykőrösi iskola könyvtárából? –, ami azért sem lehetetlen, mivel az énekeskönyv 1806-ban jelent meg utoljára Landerer pesti–pozsonyi nyomdájában, tehát csaknem száznyolcvan éven át forgalomban volt.[3] Arany tudott az *Istenes énekek*ről, sőt: csak arról tudhatott, hiszen a *Balassa-kódex*et (benne a világi életművet) csupán 1874-ben fedezték fel, ennek reflexiója már fájón hiányzik Arany írásaiból. S noha máskülönben a jegyzet jórészt Toldy Ferenc 1828-as periodizációját követi, ezt a szövegrészletet mégsem onnan közli – ellentétben a versidom-tanulmánnyal és más műveivel, ahol következetesen a *mely* és *mellyel* névmásokat használta. Ez azért érdekes, mert a versidom-cikk egy-két évvel korábbi, mint az összefoglaló, tehát arra gyanakodhatunk, hogy Arany időközben frissítette (esetünkben: az eredeti szóalakokkal archaizálta) példaszövegeit.

A Balassi-recepció legfontosabb motívuma Aranynál mégis a versek szimbolikus elégetése a *Bolond Istók* II. részének végén (116–120. versszak, AJÖM

[2] *A magyar irodalom története rövid kivonatban.* AJÖM X, 1962, 480.
[3] Toldy még csak az 1777-es váci kiadást említi legkésőbbiként (Toldy, 1828, I, 24.).

III, 1952, 196–197.), aminek a magyar irodalomban egy Balassi-vers az ősképe. A Toldy-féle *Handbuch*ba is bekerült az *Ó, én édes hazám (Valedicit patriae)*,[4] ugyancsak az istenes énekek kiadásai nyomán, ahol valamiért meghagyták ezt a szokatlan versszakot, miközben szerelmi előzményeit kipurgálták.[5] Arany kétségkívül ismerte ezt a strófát, olyannyira, hogy *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmány (1856 előtt) metrikai példaanyagában is szerepelteti a 2. sorát:

> Búnál *kik* egyebet | nékem nem nyertetek. (*Balassa.*) (AJÖM X, 1962, 232.)

Aranynál – de már a 19. század első felének népköltési gyűjtőmozgalmában, így pl. Kultsár Istvánnál[6] is – fontos szerepet kapott Amade László életműve. A rokokó világ kissé mesterkélt formavilágú, mégis virtuóz poétája sok verstani példában szerepel – joggal, hiszen a versnyelv és a nyugati dalformák magyarországi megújítói közé sorolhatjuk a bősi uraságot, „ki *nemzeti* formákba önté csinos dalait" (AJÖM X, 1962, 244.). A szövegpéldák zömét a Toldy-féle *Handbuch*ból (1828) vette Arany, ám a viszonylag ismert sorokon túl egy apokrif sort is idéz tőle: *Gyöngy életre a mezőre jöjj és kísérj el* – tudomásunk szerint ez nem Amade munkája (AJÖM X, 1962, 242.), továbbá egy olyan versrészletet, amely nem szerepel Toldynál, így ezt jó eséllyel Amade Thadé (1836) bővebb kiadásából vette:

> Bár ne tudtam | volna || *mi* legyen a | szeretet. (AJÖM X, 1962, 244.)

Amade szerelmi dalain túl híres *Toborzó*ja is helyet kapott az idézetek közt, sőt e műfajteremtő szöveg népszerűsítéséhez ily módon Arany is hozzájárult. Korábban csak Toldy (1828) és Amade Thadé (1836) kiadásában volt hozzáférhető, széles körben inkább csak a 18. századi közköltési parafrázisai terjedtek.[7] Arany viszont meg is zenésítette a *Toborzó*t, pontosabban egy meglévő dallamot alkalmazott hozzá, talán nem élete alkonyán (mint arra 1875-ös lejegyzési dátuma utal), hanem akár már 1848–49-ben. Halála után zongorakíséretes kottában adta ki az Arany-féle *Toborzó*t Bartalus István, ismét alkalmat

[4] Toldy *Bucsudal* címmel közölte (Toldy, 1828, I, 30–31.).
[5] Balassi hazájától búcsúzó verseinek textológiai és műfajtörténeti tanulságairól: Szentmártoni Szabó, 2004; Kőszeghy, 2008, 287–289.; Csörsz, 2014b, 143–147.
[6] Kultsár egyenesen a vaudeville műfajának magyarországi meghonosítóját tiszteli a közköltészeties létmódban alkotó, a kéziratos hagyomány számára verselő Amadét. Bővebben pl. Csörsz, 2013, 149–152.
[7] Ezekről bővebben: RMKT XVIII/14, 2013, 47–48. sz.

biztosítva a vers népszerűsítéséhez. Apróság, de jelentéssel bírhat, hogy Arany mind a versidom-tanulmányban, mind a megzenésítéshez lejegyzett szövegváltozatban eltért a nyomtatott kiadásoktól, s – feltehetőleg prozódiai okokból – az *arany, gyöngy élete* szavakat *gyöngy arany élete* sorrendbe állította (Kodály – Gyulai, 1952, 184.):[8]

A szép fényes | katonának || gyöngy arany | élete,
Csillog villog | minden felől || jó vitéz | fegyvere. (*Amade.*) (AJÖM X, 1962, 239.)

A katonadal refrénjét külön is idézi Arany ugyanitt, elsősorban rímelése miatt (AJÖM X, 1962, 255.).

A 17–18. század közköltészete patinás távolságban volt már a költő személyes tapasztalataitól, de néhány alkotás eljuthatott hozzá akár közvetlenül a kéziratok vagy ponyvák által – erre utalnak a *Dalgyűjtemény* ilyen korú darabjai –, mások pedig a szaporodó verses vagy kottás kiadásokból. Arany voltaképp először írt komolyabb irodalomtörténeti esszéket, vagy legalábbis gondolatfüzéreket a magyar nép- és közköltészet ilyesféle darabjairól! *A magyar népdal az irodalomban* című, kéziratban maradt tanulmányban szerepel az alábbi idézet *A nemzeti dal megindult fejlődése* szövegrészben, amely ma is érvényes modellel szolgál a közköltészet írásos alkotásainak folklorizációjáról (vö. „alászállt kultúrjavak" elmélete):

> „Annyi bizonyosnak látszik, hogy már a XVII. század vége felé ilyes dalok forogtak kéziratban egyes érző szívekből foganva, s átadva először csak kisebb körnek, honnan az életrevalóbb s általánosb érdekű talán kihangzott a társaság szélesb gyűrűjébe is, ott az iró neve nélkül, ajkról-ajkra szállván. Legalább némely régi zamatú darab népdal-gyűjteményünkben arra mutat, hogy szerzője nem volt szorosan népfia, hanem oly műveltes egyén, ki örömét vagy fájdalmát dalba öntötte, melyet aztán az élő ajak felkapott és megtartott, nem törődve irójával. Az ilyenekben, bár a forma és hang a népre utal, a világnézet rendszerint magasabb, a társaság felsőbb rétegéről tanúskodó, magasabbról minden esetre, mint a köznép. Ezek keletkezésének idejét meghatározni bajos, de valószinű, hogy némelyike már a XVII. századba is felnyúlik. Egy olyan dal, mint az, melyet rövidségéért legitten idézek, nem kelt a nép phantasiából, noha alkalmas arra, hogy kissé tanult körökbe divatra vergődjék.

[8] Bartalus István gyűjtőkézirata nyomán kiadott verzió. Arany saját megzenésítéseiről irodalmi szempontból újabban: Csörsz, 2019 megjelenés előtt.

Isteni kéz maradványa!
Égő szivemnek bálványa!
Te világ legszebb leánya!
Egeknek gyöngy adománya!
Megcsalt szemednek márványa,
Szemöldököd szivárványa.

Mikor támadt ez, ki tudna megmondani? de Gyöngyösi után se nyelve, se formája nem olyan, hogy meg ne irhatták volna épen úgy a XVII. mint a XVIII. század végén." (AJÖM XI, 1968, 400.)

Ha nem is a 17. századból való ez a ritka szöveg, de megtaláljuk egy 1807-ben keletkezett felvidéki magyar versfüzetben, így feltehetőleg a 18. század végén már kialakult. Arany vajon azért csak ezt az egy szakaszt idézte „rövidségéért", mert Erdélyi Jánosnál csupán ennyi szerepelt? (Erdélyi, 1847, II, 184., Nagybecskerekről.) Az általa kiemelt és értékesnek ítélt énekszöveg nem gyakori a forrásokban, ezért legkorábbi változatát teljes terjedelmében közöljük:

Isteni kéz maradványa
Égő szivemnek Bálványa,
Te világ leg szebb Leánya
Venusnak gyöngy adománya,
Rabbá tett szemed' marványa
Szemöldököd szivárványa.

Rab vagyok mert szived fele
Nálom, kit hiven ölele,
Csókod igaz szived jele
Orczámon pihenést lele,
Gyöngyel rakott két kebele
Boldog a' ki élhet vele.

Néked köszönöm hogy éllek,
Sok szivet élesztő lélek,
Mert benned olyat szemléllek
Mellyet Hivségnek itéllek
Haláltul semmit sem féllek
A' midön veled beszéllek.

Oh! drágalatos szép alak
Jöszte had' csókolhassalak,
Féltő kintsemnek tartalak
Mert nintsen szivedben salak,
Mellemhez had' szoritsalak,
Lesznek két karjaim falak:

Csendessebb lesz már Halálom,
Hogy benned kedvem találljom,
Mert ha személed láthatom,
Minden fájdalom tsak álom,
Légy hát hiv roszmaring [!] szálom,
Hivségem én is meg állom.[9]

Ugyanennek a tanulmánynak egy korábbi, de a népköltészettel elevenebb kapcsolatot tartó szövegpéldája is figyelmet érdemel, többek között az Amade-idézetnél tapasztalt finom emendálás miatt:

„A Kisfaludy-Társaság gyüjteményében bizonyára több oly dal foglaltatik, mely századok óta él a magyar nép ajkán. Soknak régisége szembeötlő, részint ó divatú szabása, részint történelmi vonatkozások által. De legtöbbnek korát biztosan nem lehet meghatározni; s különösen a szerelmi dalokra nem tud az ember adatilag bizonyítani csak pár százados régiségét sem, miután nem volt, ki följegyezze. Annálfogva kedves felfödözés, a mit ezennel megemlíteni méltónak tartok. A kolozsvári ref. főiskola könyvtárában egy 1671-ben kézzel összeírt versgyüjtemény van s ennek egyik lapján e dalocska:

Nem szoktam, nem szoktam
Kalitkában lakni,
De szoktam, de szoktam
Mezőben legelni.
Nem szoktam, nem szoktam
Vén asszonyhoz járni
De szoktam, de szoktam
Szép asszonyt csókolni." (AJÖM XI, 1968, 384.)

[9] Csehy István: *Énekek szedeménye* (1807) (Stoll, 2002, 1177. sz., 3. ének). A kéziratot Küllős Imola fedezte fel az 1980-as években.

Arany nem adja meg a forrást, de az évszámból és az amúgy ritka 17. századi szövegből rekonstruálni lehet, hogy a *Petrovay Miklós-énekeskönyv*ről van szó (1670–1672, Stoll, 2002, 93. sz.), amely egyebek között régebbi históriás énekek másolatait őrzi, köztük Ilosvai *Toldi*ját is. Meglehet, hogy épp emiatt figyelt fel Arany a gyűjteményre. Tudomásunk szerint viszont sosem járt személyesen Kolozsváron, így ezt az adatot vagy levélben kapta valakitől – Szabó Károlytól? Gyulai Páltól? Szabó Sámueltől? –, vagy egy eddig nem azonosított újságcikk volt a közlés alapja. Arra már a kritikai kiadás jegyzete is felhívta a figyelmet, hogy az egyik sor eltér a kézirattól, talán tudatos eufemizálás miatt (AJÖM XI, 1968, 795.). Ám hogy ez Aranynak vagy a közvetítő forrásnak/személynek tulajdonítható-e, nem tudjuk megállapítani; a sajtó alá rendező Németh G. Béla nem tartotta valószínűnek, hogy Arany keze volna a dologban – én ezt nem zárom ki.

Más szempontból tűnik fontosnak a felvezető szöveg azon részlete, amely a „Kisfaludy-Társaság gyüjteményére" vonatkozik. Ez kétféleképp is érthető. Egyrészt Erdélyi János konkrét köteteire utalhat, akárcsak az előző versidézetnél olvasható *„népdal-gyüjteményünkben"* kifejezés (1846–1848, s hamarosan napvilágot látott az 1857-es *Válogatott magyar népdalok* is). Ezekben az antológiákban jól kirajzolódik egy erős, 18–19. századi közköltészeti szövegréteg, amelyet Erdélyi János sem akar letagadni, az éles szemű Arany pedig szintén hamar észrevehette a népdalok és félnépi szövegek közt megbúvó rokokó vagy érzékeny dalokat. Másrészt talán magukra a Kisfaludy Társaság gondozásába került forrásokra is vonatkozhat a célzás, ebben az esetben fölmerülhet, hogy Arany – talán magától Erdélyitől, talán Gyulaitól – már rendelkezett némi információval e kéziratos állomány tartalma és jellege felől.[10] Az Erdélyi-kötetek előszava ugyanis csak a beküldők nevét és a források földrajzi hovatartozását adja meg, nem tér ki a gyűjtések–gyűjtemények összetételére.

Akadnak szövegszerűen nem, de címükkel felidézett régi, populáris alkotások is Arany tanulmányaiban. A „Kádárének" címmel csak a népdal-tanulmány végi, vázlatos listában találkozunk, feloldása azonban nem kérdéses. Kádár István históriája egy 17. századi, ponyván terjedő szöveg volt, amelyet Arany tüzetesen ismert.[11] A versidom-tanulmányban ugyanazt a belső sorpárt idézte, amely a *Dalgyűjtemény*ben szerepel (III. 4. sz.), mindkét esetben koldusok énekére hivatkozva, s a ritmizálás is azonos:

[10] Később, akadémiai életformájából, majd ottani lakhelyéből adódóan könnyen adódott lehetősége e források tanulmányozására – ám ez ekkoriban, a tanulmányok írása (1855–56) idején még csak közvetett információt feltételez.

[11] A korábban (tévesen) Ködi Farkas Jánosnak tulajdonított história kritikai kiadása: RMKT XVII/9, 1977, 161. sz.

„Hasonlókép vitéz Kádár István históriája, az utcán hegedülő koldusok (*egykori hegedősök*?) szájában, e trivialis dallam mértékét tartotta fenn”:

Fölemelé | Kádár | szemeit az | égre:
Mondván: Uram | Jézus, | jövel segit | ségre.
(AJÖM X, 1962, 250.)[12]

Bizonyára nemcsak a szájhagyományból ismerte a históriát, hanem olvasmányként is. Erre utal, hogy a *Visszatekintés*ben (1861) egy ritkább részletét, a *Mindjárt a város is pogány kézre bírék* sort idézte (AJÖM XI, 1968, 227.) – lehet, hogy Erdélyi János antológiája nyomán (1846, I, 344. sz.), de akár az eredeti ponyva is járhatott a kezében. Érdekes, hogy a história legkorábbi, 1670-es évekbeli kéziratos változatát épp az a *Petrovay Miklós-énekeskönyv* őrzi, amelyből fentebb már megismerhettünk egy Arany által másodkézből idézett szerelmi dalt. Aki eljuttatta hozzá azt a szöveget, alighanem megemlítette a gyűjteményben feljegyzett Toldi- és Kádár-históriát is.

Arany a *Dalgyűjtemény*ben hangjegyekkel örökítette meg az *Áron vétettünk meg* kezdetű koldusének dallamára énekelt verziót, elsőként kottázva le a Kádár-história szóba jöhető dallamát. Mivel Kádár István Berettyóújfalu határában esett el 1658-ban (R. Várkonyi, 1973, 124.), így Biharban ugyanúgy része lehetett ekkor a lokális kultusznak, mint a 19. századi betyár, Fábián Pista, akinek közköltési tónusú balladáját Arany adta ki 1851-ben, csaknem bizonyosan saját gyűjtésből (Kodály – Gyulai, 1952, 169.). A Kádár-énekről egyébként közeli barátja, Szilágyi István közölt rövid kronológiai cikket a *Koszorú*ban, talán épp Arany biztatására… (Sz. I. monogrammal, 1864, 165–166.).

Arany a régi szövegek áramlását segítő ponyvakiadások más klasszikusait is megemlíti a listában vagy más cikkekben. *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmány függelékében, a kidolgozandó témák közt kapott helyet az Erdélyi János által 16. századinak tartott (1847, II, 398–399.), valójában 1770 körül írt *Mohácsi nóta* (*Mohács, Mohács, régi vérontás helye*; RMKT XVIII/14, 2013, 1. sz.). A szintén ponyván terjedő *Vitéz Oláh Gerő dalá*nak hősét eredetileg Oláh Gecinek hívták, az eufemizált névalak Erdélyi tanulmányában bukkan fel (1847, II, 399.), jó eséllyel innen vette át Arany.[13]

Különleges, de felfejthető utalás „Molnár Albert pásztori éneke”. Ezt a címet bizonyosan Szilágyi István közléséből ismerte,[14] ő adta ki azt a 18. századi

[12] A ritmusjeleket elhagytuk.
[13] A 17. századra datálható, de csak 18. századi forrásokban fennmaradt ének kritikai kiadása: RMKT XVII/10, 1981, 120. sz.
[14] Szilágyi István: Románc Molnár Albertről. *Új Magyar Muzeum*, III, IX, 1853. november,

kéziratos változatot, amelynek egyedi toldása és a címe is a zsoltárfordítóhoz rendeli az éneket, voltaképp máig sem értjük, miért: *Molnár Albert éneke, melyet csinált és dudoldogolt, mikor idegen országban, igen megszorulván kéntelenítetett juhpásztorságra adni magát etc.* Szilágyi, a régi barát maga ajánlotta levélben Aranynak, hogy írjon belőle Faust-poémát, de ő ettől elhúzódott, inkább a Hatvani-történetet választotta tárgyául (AJÖM XVI, 1982, 397.). A 18. századi latin–magyar ének törzsszövegét Arany máshonnan is ismerhette, a Molnárt nem említő kéziratos és ponyvaváltozatok egész serege áll rendelkezésre *Si quis vivit jucundus*, illetve *Ha gyönyörűségesen él valaki* kezdettel.[15]

Csak futólag említsük meg, hogy a versidom-tanulmány két régi idézeténél is jelzi Arany, hogy dallammal ismerte (*Szánja az Úristen* – Szegedi Gergely éneke az 1560-as évekből; *Keménynek csendesen ballag paripája* – Gyöngyösi István Kemény-eposzának egy szakasza; AJÖM X, 1962, 243., 249.). A cikk megjelenése után levélben kereste fel őt Szénfy Gusztáv zenetudós, aki egy hasonló, nagyobb ívű magyar versidom-koncepción dolgozott ekkor (AJÖM XVII, 2004, 244.), s Arany 1859-ben el is küldte neki a két kottát, szerencsére fennmaradt a vázlatuk (AJÖM XVII, 2004, 266.). Azonban csak az utóbbit rögzítette később a *Dalgyűjtemény*be, s egyező formában bukkan fel Bartalus István kéziratában az Aranytól külön megkapott, netán valóban tőle „gyűjtött" tételek között. A másik dallam talán a *Dalgyűjtemény* III. fejezetében kapott volna helyet a templomi és más töredékes régiségek mellett. E fejezet igen rövid s bizonyosan csonka, így csak fájlalhatjuk, hogy Arany nem rögzített több ilyen emléket.

A 18. századi kéziratossághoz és ponyvákhoz visszakanyarodva más szövegek részleteire is felfigyelhetünk, pl. a versidom-tanulmányban:

Panaszolom szeleknek bánatimat…
Az én szivem siratja árvaságát… (*Régi dal*) (AJÖM X, 1962, 239.)

A két, egymás alá írt sor ugyanabból a szövegből való, de nem egymást követik, hanem két szomszéd strófa kezdősorai. A „régi dal" megjelölés sem túlzás, hiszen ekkoriban legalább 70 éves, kihalt szöveg volt. A 18. századi erdélyi kéziratokban felbukkanó szerelmi panaszdalt Arany valószínűleg Erdélyi János kiadásából ismerte:

Panaszolom szeleknek
Bánatimat.
Mondom rengő erdőknek,

568–573.

[15] A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 2013, 192. sz. és jegyzetei.

És a rejtett völgyeknek
Jajaimat.

Az én szivem siratja
Árvaságát,
Mert nincs, kinek mondhassa,
Itt nincs, ki meghallgassa
Igazságát. (Erdélyi, 1847, II, 365. sz.)[16]

Ennek szomszédságában idézi Arany egy másik, egykorú keserves részletét, s a stiláris és korszakbeli hasonlóság okán is jogosan. Ez a szakasz sem verskezdő helyzetben szokott állni, talán ezért is kerülte el a kutatók figyelmét. A megidézett vándorstrófa két, azonos metrumú szövegcsaládban is helyet kapott a 18. század végi kéziratokban: *Búsul szívem, majd vérrel könnyezik* és *Gyarlóságom, íme, mire hozott*.[17] Arany jó eséllyel szintén Erdélyi János közlését követi, ezúttal az I. kötetből, ahol viszont egy Zala megyéből származó, némiképp átalakult vers kezdeteként olvashatjuk:

Panaszimat | mondani | nem merem
Mert nincs nekem | oly biztos | emberem. (*Régi népdal*) (AJÖM X, 1962, 239., vö. Erdélyi, 1846, I, 3. sz.)

Arany – talán ismét Erdélyi I. kötetéből kölcsönözve – két fontos sort idéz egy másik 18. századi énekből is. A későbbi Tyukodi-nóta (s tágabban az általa is feljegyzett *Hallgassátok meg, magyarim* kezdetű Rákóczi-búcsúének)[18] metrumához hasonló keserves dal kezdősora rejtve maradt:

[E mostani álnak világban,
Béfedezett kis ravaszságban]
Ritkán vagyon, Ki maradjon Hív barátságban,
Ki fent álljon, Le se szálljon, Az igazságban. (AJÖM X, 1962, 253.)[19]

[16] Kivételesen nem Erdélyből, hanem Nagybecskerekről – feltehetőleg Bárány Ágoston 1846-os küldeményéből (MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár: MTA KIK Kt. RUI 8^{r} 206/101).
[17] E szövegcsaládok kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, 2015, 134–135. sz.
[18] Ezt Kenéz Pétertől jegyezte le még 1848 előtt, de majd csak a Rozvány Györggyel folytatott levelezésben tértek rá vissza 1861-ben, a dallamos újragyűjtéskor, vö. Kodály – Gyulai, 1952, 170.; AJÖM XVII, 2004, 629–631.
[19] Feltehetőleg Erdélyi, 1846, I, 325. sz. (Heves) nyomán, amely apró eltéréssel azonos Arany idézetével. A 18. századi szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, 2015, 32. sz.

Arany egyébként a régies szövegtípusnak egy szerelmi keservesként elterjedt, ugyancsak 18. századi részletét is idézi: *Gyászos szivem érted kesereg* (AJÖM X, 1962, 242.).

II. Népdalok és reformkori népies műdalok

A tanulmányok legbővebb idézettárát közismert népdal- és közköltési sorok alkotják, jórészt a 19. század első felének széles körben elterjedt dalaiból-verseiből. Forrásaikról inkább csak hipotetikus feltevéseink lehetnek, hiszen Arany kevés támpontot ad. A legfontosabb, de nem túl terjedelmes halmazt azok alkotják, amelyek a *Dalgyűjtemény*ben is szerepelnek, továbbá az olyan verssorok, amelyek az ott megörökített strófán kívüliek – ezért Arany nem írta le őket –, de egyértelműen ugyanahhoz a dalhoz tartoztak. Ilyen szerencsés eset például a *Majd elmegyünk, rózsám, Komáromba* kezdetű dal (I. 31. sz.), amelynek *Hej, aki azt nékem kiváltaná, kiváltaná* kezdetű sorát is idézi ugyanitt (AJÖM X, 1962, 241.).

Nem tudjuk, Aranynak mennyire volt szándékos törekvése, hogy a tanulmányaiból már évtizedek óta ismert, az ő nyilvánossá tett folklór műveltségéhez tartozó népdalsorok megfelelőit dallammal is megörökítse, értsd: kottás példatárat készítsen utólag a tudományos állításaihoz. Attól tartok, ez inkább csak spontán módon igaz, mindenekelőtt Aranynak a kiválasztott dalokhoz való személyes kötődése által. Beszédesnek érzem azonban, hogy a metrikai példának használt műköltői alkotások egy része is felbukkan a *Dalgyűjtemény*ben vagy a Bartalus-féle kottasorozatban, így Aranyról joggal állítjuk, hogy ezeket nem csupán olvasóként, hanem aktív éneklőként ismerte (Csokonai búcsúdala és *Bakhushoz* szóló kardala, a tévesen Horváth Ádámnak tulajdonított *Vígan élem világom* és így tovább).[20]

Ám még az sem elegendő hivatkozási alap, ha a *Dalgyűjtemény*t használjuk kontrollcsoportnak. Bőven lehetnek olyan dalok, amelyeket a költő egyébként dallammal ismert, de valamiért mellőzte onnan – megfeledkezett róluk, vagy csak bizonytalan volt a dallam valamely részletében. Feltehetőleg csak az előző okból maradt ki a kottás kéziratból a *Káka tövén költ a ruca* kezdetű népies műdal, amelyre Arany *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmányban

[20] Ez utóbbi három szövegből kettőt maga kottázott le a *Dalgyűjtemény*be (II. 1. és 8. sz.), a *Bakhushoz* szóló Csokonai-ódát pedig egy saját vonalazású kottacédulán adta át Bartalus Istvánnak 1882-ben, szintén ifjúkori emlékek alapján; csak Bartalus másolatában maradt fenn.

és egyik levelében is hivatkozik, ráadásul egyik saját versét szintén ennek versformájában írta (*Haj! ne hátra, haj előre*).[21]

*A metrikai jelekkel ellátott, valójában dallamritmust közvetítő szövegpéldák más, énekelve ismert dalokra is utalnak, amelyek kottáját nem találjuk a Dalgyűjtemény*ben. Az *Úgy ég a tűz, ha lobog* például vitán felül ide tartozik, olyannyira, hogy Arany ennek mintájára írta a *Népdalok a kornak* című gúnyverset 1880 körül (AJÖM VI, 1952, 159.). Ide tartozik *A garad, a garad üresen jár*, illetve ennek máshol közölt sora: *A csillag, a csillag az égen jár* (AJÖM X, 1962, 243., 247.). Énekritmust őriznek a verstani jelek a csak későbbi népi gyűjtésből ismert sorpárnál:

Már ezután csak azt várom,
Kocsi jöjjön értem három (AJÖM X, 1962, 247.)

Illetve ugyanitt:

Kisütött a nap a cserén,
Busul a cserháti legény (AJÖM X, 1962, 247.)

Az utóbbi dalocska *ionicus a minore*, vagyis mazurka jellegű dallamritmusát Mátray Gábor kiadása is megerősíti (Mátray, 1852, 20–21.).

Mélyebb ihlető viszony állhatott fenn a *Lóra, csikós, lóra, elszaladt a ménes* szövegtípussal, amelyet Arany kétszer is idéz *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló dolgozatban (AJÖM X, 1962, 224., 240.). Bár nem vette fel kottával a *Dalgyűjtemény*be, de a tanulmánnyal szinte egykorú, 1855-ös versében, *A vén gulyás temetésé*ben finom áthallás van: „Előtte a gulya, utána a ménes" (AJÖM I, 1951, 246.), sőt már az 1848-ban írt *Lóra!* című hazafias vers kezdete is egyértelműen ebből ered: „Lóra, magyar, lóra! most ütött az óra" (AJÖM I, 1951, 37.).[22] A szöveg lehetséges más részleteit vizsgálva a kör még jobban kitágul. A teljesen máshová beillesztett *Árva vagyok, árva…* kezdetű idézettel (AJÖM X, 1962, 240.) is kapcsolatban áll, méghozzá a legkorábbi ponyvakiadás miatt, ahol az említett strófa záró elemként szolgál egy betyárzsánert és keservest ötvöző dalban (*Sír az egyik szemem, a másik könnyezik*).

Mikor a' szép hajnal már frissen ki-derűl,
Akkor az én lábom kengyelembe merűl,

[21] A közismert dal Arany életművében felbukkanó nyomairól bővebben: Csörsz, 2017c, 192–193.
[22] Köszönöm Móser Zoltánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az analógiára.

Lóra Tsikós, lóra, el-szaladt a' ménes,
Tsak egyedűl maradt a' pányván a' nyerges. […]

Árva vagyok, árva, én vagyok az árva,
Áldja-meg az Isten, ki az árvát szánja.
Búval és bánattal élem világomat
úval terítették az én asztalomat.[23]

A fenti szövegváltozatot Erdélyi János is kiadta (1847, II, 439. sz.). Ilyen formán Arany akár több helyről is ismerhette a jellegzetes szövegcsaládot: a saját szájhagyományból, ponyváról vagy annak Erdélyi-féle kiadásából.

Ne feledjük, hogy Arany a *Dalgyűjtemény*t belső használatra szánta, mai tudásunk szerint Bartalus István kérésére vagy legalábbis a vele való együttműködés hatására írta össze, s fő célja a dallamok megmentése volt, nem a szövegeké, ezért csak röviden jegyezte le őket – egyébként sem lett volna praktikus a kottapapír sűrű vonalai közé szöveget írni.[24] A tanulmányok viszont nyilvános közlésre készültek, a versidom-tanulmány kifejezetten összefoglaló, normatív céllal. Arany a szövegpéldák kiválasztásával arra törekedett, hogy széles körben, országosan ismert dalokra utaljon. Ennek ellenére kivételek is akadnak, s nemcsak kései, nyelvészeti írásaiban. Egyelőre nem bukkantunk másutt nyomára az alábbi soroknak az 1861-es *Visszatekintés*ből:

Túrós tészta, derelye,
Egyél rózsám belőle (AJÖM XI, 1968, 244.)

Könnyen lehet, hogy a *Zsíros kenyér, szalonna* kezdetű dal egy ritkább strófája volt, amelyet a kottás kéziratba is feljegyzett. Az sem kizárt, hogy csak táncszóként, csujogatásként terjedt, amit alig-alig jegyeztek le még a 20. században is. Arany László egyik szövegközlése pedig arra figyelmeztet, hogy akár a nagyszalontai gyerekfolklórból is származhat:

[23] A sok 18. század végi ponyvakiadás egyikét lásd MVP 2018, I, 66. sz., 3. és 6. versszak.

[24] Ha voltak is Aranynak más, összefüggőbb népi-közköltési szöveglejegyzései (netán ifjúkori kéziratos versgyűjtemény), máig nem kerültek elő, s félő, hogy a Voinovich-villa bombatalálatakor a kottavázlatokkal együtt megsemmisültek. Bartalus a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteményé*ben egyébként számos, Aranytól átvett tételt hosszabb szöveggel adott ki, mint amennyi a *Dalgyűjtemény*ben szerepel, ezek egy része akár közvetlenül Aranytól is származhat egy ismeretlen kézirat vagy diktálás-éneklés nyomán. Ezek szövegfilológiáját a készülő kritikai kiadásban tisztázni fogjuk.

[…] Kérdik tőlem a vásárba':
Mi van a kosárba?
Túroslekvár, derelye,
Gyere, Jancsi, egyél belőle. (MNGY I, 1872, 354.)

Ugyancsak a *Visszatekintés* idézetei közt szerepel a következő sorpár:

Felszántottam Czegléd-utczát ugar gyanánt,
Belé vetem a rózsámat búza gyanánt. (AJÖM XI, 1968, 244–245.)

A Cegléd utca Debrecen egyik régi utcája, tehát akár diákkori emlék lehet. Egyelőre mégsem bukkant fel egyező alakban, s bár a daltípust Erdélyinél is megtaláljuk, Arany láthatólag nem innen vette:

A kertemet felszántottam. Ugar gyanánt,
Belé egy szép lányt ültettem. Rózsa gyanánt
Annak aratása,
Csomóba rakása:
Kedves galambomnak velem mulatása. (Erdélyi, 1847, II, 38. sz.)

Csak későbbi kiadásból ismerjük a *Húzd rá, cigány, disznót adok, nem túrja fel az udvarod* sorpárt (MNGY I, 1872, 319.). Ám még onnan se került elő a *Mást is dűtnek ott a falnak* sor, amelyre a *Tücsök és bogár* „rovatban" hivatkozott (AJÖM XI, 1968, 578.). Az efféle „trágár népdal" feljegyzési-kiadási esélyei is csekélyebbek; a *Dalgyűjtemény* latrikánus dalaihoz is alig-alig tudunk változatokat rendelni, szövegük sikamlósabb részleteit Arany maga is kipontozta. Az idézett sorocska homológ szerkezetű, kétsoros és refrénes dalformát sejtet, amely tényleg gyakran volt erotikus utalások vagy trágár szavak hordozója már a 19. század eleji forrásokban. Arany *Dalgyűjtemény*ében is szerepel egy ilyen dalkezdet, melynek második sorát szemérmesen kihagyta a hangjegyek alól, csak később írta be ceruzával:

Nem messze van ide Tarcsa stb.
Komám asszony jól fel tartsa
Haj, gyűröm stb. (I. 56. sz.)

Ha pedig a kis idézet netán ehhez a dalhoz tartozik, talán ilyesmi lehetett a kezdete:

[* Nem messze van ide Pallag,]
Mást is dűtnek ott a falnak.

De hasonló szerkezetű a kottás kézirat másik ritka mulatónótája is, amely ugyanilyen „gyanúba” hozható:

Haja rütyő rütyő rütyő
Nagyobb a lány [!] mint a szütyő
Haj dugd el, dugd el dugd el.
Haj dugd el dugd el dugd el. (I. 21. sz.)

Diák környezetből, tehát jó eséllyel Debrecenből származhat a közismert nyelvtörő, amelyet *Divattudósítás* című cikkében idéz Arany (tőle pedig azóta is sok könyv és internetes portál). Egyelőre csak távoli rokonait ismerjük, pontos előképét nem:

Meguntam Győrnek gyönyörű gyöngyvárában laktomat,
Mert a Duna, Rába, Rábca rákja rágja lábomat. (AJÖM XI, 1968, 446.)

A balladák és a verses epika újabb termékei közül Arany egy kritikájában szó szerint idéz egy szakaszt Fehér László balladájából, ami azért fontos, mert ennek kompozícióját a poétikai fogyatékosságok ellenére is többször megdicsérte írásaiban.[25] Az idézett négy sor azonban, amellyel *A magyar balladák könyvé*ben szereplő, gyengébb változatot egészítette ki, valójában Erdélyi *Népdalok és mondák* sorozatának II. kötetéből való (eredendően pedig egy 1838-as ponyvakiadás), sőt Erdélyi szintén idézte népköltésről szóló tanulmányában.

Mosdóvized vérré váljon,
Kendőruhád lángot hányjon,
Az kenyered kővé váljon.
Az ég téged meg se áldjon. (AJÖM XI, 1968, 125.)

A hevesi betyár, Zöld Marci figuráját jórészt egy róla és társairól szóló ponyvafüzetből ismerte a közvélemény. Arany is idézi a ponyva első szövegének kezdősorát verstani cikkében: *Hideg szél fú észak felől* (AJÖM X, 1962, 237.), ezt talán Erdélyitől vette át (1846, I, 233. sz.). Innen kölcsönözhette a másik Zöld Marci-dal egyik – Gyulai Ágost listáján nem szereplő – strófáját is, amely egy ismeretlen, bizonyára színpadi eredetű keservesből való; akár Pető-

[25] Bővebben: Csörsz, 2017c, 182–183.

fi elveszett darabjából is származhat.[26] Arany pontosan hivatkozza Erdélyitől, kivételesen az I. kötetből.

Hortyogat kedvére róka a *lyukában,*
Pihen az oroszlán sötét barlangj*ában:*
Kell nekem *szenvednem, vég* nélkül *epednem,* (középrím)
Heves vármegyének mély *árestomában.*
(*Népdal* I. 191. 1.) (AJÖM X, 1962, 255.)

A szöveget Arany felvette a *Dalgyűjtemény*be a megszokott kezdő strófával (*A madár elnyugszik zöld fának ágain*; I. 103. sz.), majd élete alkonyán e vers saját megzenésítését is megörökítette Bartalusnak átadott kottavázlatain, ezek a zenetudós másolatában maradtak fenn.

Erdélyitől, de máshonnan is ismerhette Arany egy vígballada szövegét (Erdélyi, 1846, I, 377. sz.),[27] amelyiket talán az eddigieknél fontosabb helyre kell sorolnunk a népi epikához tartozó szövegismeretéből:

Egyszer egy királyfi mit gondolt magában!
Betér egy udvarba paraszti ruhában.

Ezt a sorpárt ugyanis nem tanulmányban idézi Arany, hanem a *Daliás idők* ősverziójában (1849–1853) az 1. ének mottójaként.[28] Vagyis: saját alkotása vonatkozó részének műfaji-tartalmi rokonaként! A mottók között más régies és ponyvaszövegek is felbukkannak, többek között az Erdélyi-kötetsorozat nyitó szövegeként megjelent, egyébként 17. századi eredetű intő-oktató ének, az *Isten megáldjon, édes barátom* második szakasza:

Arany-ezüstért, cifra ruhákért,
Leányt el ne végy, koszorujáért,
Inkább szeressed jámborságáért,
Előtted való szép járásáért. (Erdélyi, 1846, I, 1. sz.)[29]

[26] E hipotézisről: Csörsz, 2017b, 195–196.

[27] Nem szó szerint azonos az Arany-idézettel. E vígballadának több kéziratos változatát ismerjük már a 19. század eleje óta, vö. Küllős, 2012, 118–119. A nagyszalontai folklórgyűjtésekben is felbukkan a balladatípus, vö. MNGY XIV, 1924, 29–31.; MNGY XV, 2001, 143–144. és 313. sz.; Olosz, 2018, 19–24. sz.

[28] Az eredeti „jeligéket" Arany később áthúzta, a *Toldi szerelme* változataiból is hiányoznak. AJÖM V, 1953, 439. Köszönöm Gönczy Monikának, hogy külön felhívta a figyelmemet e mottósorozatra, amelyről készülő könyvében további elemzést közöl.

[29] Arany a versidom-tanulmány példaanyagába is felvette, AJÖM X, 1962, 242. A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVII/3, 1961, 263. sz.

Már fentebb láthattuk, mennyire összetett kérdés, hogy Erdélyi János kiadványait mennyiben kell az Arany-népdalidézetek forrásának tartanunk. Egyértelmű, hogy a versidom-tanulmány előkészítésekor, sőt már 1847-ben, Erdélyi másik tanulmányát[30] olvasva tudatosan kereste ezt a forrást:

> „Kedves barátom gondolatait a népiességről szeretném olvasni. E mező még oly parlag. Majd megveszem a NÉPDALOK-at s elolvasom Erdélyi értekezését. A SZEMLE 13. száma némely népi versmértéket hoz. Közelebb én is népdal schémákat gyűjtök. E gyűjtemény legtarkább, változatosabb lesz. Jó lesz legalább saját használatomra."[31]

Főként Erdélyi II. kötetének (1847) anyagát látjuk tükröződni Arany idézeteiben, az I.-ből sokkal kevesebbet (1846), a III.-ból (1848) pedig egyelőre semmit. Ez összefügg azzal, hogy Arany valóban jól ismerte Erdélyi *Népköltészetünkről* írott tanulmányát, amely a II. kötet részeként is napvilágot látott. Ennek állításait nem akarta megismételni (talán nem is minden ponton értett egyet vele), s eltérő műfajt képvisel akár a versidom-, akár a népiesség-tanulmány. Erdélyi lírai, esszéisztikusabb hangjához képest Arany tónusa tanárosabb, tömör és összefogott, mintegy kiegészíti a jeles barát szemléletét. A példatárban jórészt kerüli az átfedéseket, de egyik hangsúlyos, ritka szövege egyértelműen innen származik, mert Erdélyinél is ugyanazt a teraszos építkezésű szerkezetet példázza:

Meghalok *Csurgóért,* de nem a *váráért.*
Hej, nem a váráért, csak *egyik utcáért,*
Nem is az utcáért, csak *egyik házáért,*
Hej, *ebben* növekedett *barna galambomért.* (Erdélyi, 1846, I, 142. sz.)[32]

Hasonló párhuzam az alábbi, szintén ritka szöveg szerepeltetése:

Hajtson el a sárga halá(l)
Takarijjon szárnya alá (Erdélyi, 1847, II, 462.; AJÖM X, 1962, 214.)

– bár ezt Arany kevésbé nyelvjárásiasan közli a *Valami az asszonánczról* című tanulmányában.

[30] Erdélyi János: A magyar népzene és versmérték. *Magyar Szépirodalmi Szemle,* 13, 1847. március 28. 197–203.
[31] Szilágyi Istvánnak, 1847. Nagypéntek [ápr. 2.]. AJÖM X, 1962, 602. (AJÖM XV, 1975, 52. sz.)
[32] Erdélyi népköltészeti tanulmányának szövegidézeteként: 1847, 476. Vö. AJÖM X, 1962, 222.

Erdélyitől származhat a *Feltekintek még én egyszer a csillagos egekre* sor is, méghozzá az *El kell menni már Családrul, Isten hozzád, angyalom* egyik szakasza (1846, I, 89. sz.), illetve a *Nekem is volt szép szeretőm néha napján,* amelyet Erdélyi a Hasznos Mulatságokból emelt át, Kultsár István 1818-as közléséből, s hiteles török kori szövegnek tekintette, bizonyára tévesen, bár a nótajelzésben Toldi Miklós szerepel (1847, II, 394. sz.).

Erdélyi szintén idézi Barna Péter ponyvaballadáját, noha másik szakaszt, mint Arany szokott, s itt a megverselt figura életmódját festi vele:

Ló árábul ruházza kedvesét is a szegény legény.

Szegény Barna Péter be sok lovat lopott,
Románné két lánya abból ruházkodott. (Erdélyi, 1846, I, 383. sz.)

Arany a versidom-cikkben és a *Dalgyűjtemény*ben is ugyanazt a szakaszt idézi – meglehet, hogy az általa ismert és énekelt változat így szokott kezdődni (az eredeti ponyvaversnek ez csupán egy belső versszaka, melyben a már fogságba esett Barna Péter búcsúzik a lovától):

Jó ló volt a fakó, jó ló is ellette,
Áldja meg az Isten, aki felnevelte.

Tompának írott levelében viszont egy másik szakasz szerepel:

Nem jó föld ez, pajtás, nem jó itten lakni
Mert [a szegény legényt meg szokták itt fogni][33]

Van, ahol egyértelmű, hogy Erdélyi kötete volt Arany forrása, mert még a szokatlan szóalak is megismétlődik.

Amoda van egy kis kerek erdő,
Abba vagyon csipkebokor vessző,
[Arra szálla egy árva madárka,
Szép szájában egy kis czédulácska.] […]

[33] E variánsokról bővebben Csörsz, 2017b, 185. Bartalus István „Arany János nyomán" közli sok szakasszal kottás albumában, így feltehető, hogy Aranytól kapta meg e strófákat. Arany viszont még a Tompa-levélben is Erdélyire hivatkozik: 1846, 383. sz., ez a változat szintén a *Jó ló volt a fakó…* sorpárral kezdődik, tehát nem pontosan a ponyvakiadásokat követi. A tanulmánybeli idézetek: AJÖM X, 1962, 240 (2×), 246.

A baracfa [!] pirossal virágzik,
A liliom kékkel illatozik,
Az én szivem búval harmatozik,
Mert éj nap csak hozzád óhajtozik.
(Erdélyi, 1847, II, 82. sz., 1. és 4. versszak; AJÖM X, 1962, 240., 254.)[34]

Gondot jelent azonban az Erdélyi-féle sorozat olyankor, ha a *Dalgyűjtemény*-be csak egy szakasszal leírt szövegek más strófáinak felbukkanását keressük az Arany-életműben. Mint láttuk, az idézetek közt jó néhány ilyen akad. Ám épp Erdélyi János szintetizáló, variánsokat egyesítő módszere[35] figyelmeztet arra, hogy előfordulhatnak mesterséges versszakpárosítások is, tehát a hagyományban nem szorosan összetartozó, de azonos metrumú strófák kerülhettek egyazon sorszám alá. Bizonyára csak néhány ilyen van a három kötetben, de nem árt az óvatosság. Arany a *Dalgyűjtemény* magától értetődő „szöveggyűjteményeként" többször utal Erdélyire,[36] tehát azokban az esetekben nem kell kételkednünk.

Néhány filológiai csemege is akad az Arany-idézetek között, ha összetartozó sorokat keresünk. A versidom-tanulmány például két eltérő helyen közöl részleteket Gaál József közismert népies műdalából, jóllehet egymást követi ez a két sor:

Hortobágyi pusztán fú a szél (AJÖM X, 1962, 245.)

Juhász legény búsan útra kél (AJÖM X, 1962, 246.)

Hasonlóképp összetartoznak az *Elmúlt időd ne sirassad már* (AJÖM X, 1962, 241.) és a *Szívtől szívnek szólni nem szégyen* (AJÖM X, 1962, 227.) sorok, mindketten egy 18. századi közköltési sláger, a *Ha nékem szóltál volna* különböző strófáiból valók.[37] A *Szabadságom be van zárva* (AJÖM X, 1962,

[34] Érdekes, hogy a 2. strófa nyitásával rokon, azonos metrumú (talán közös dallamú) balladarészlet bukkan fel Kodály és a Szendrey-féle diákgyűjtők nagyszalontai gyűjtésében a 20. század elejéről, épp Fábián Pista nevével: *A barackfa veressel virágzik.* MNGY XV, 2001, 317. sz. jegyzete, 425. Ha a szalontai folklórnak már Arany életidejében része volt e daltípus, meglehet, hogy innen is ismerősen csengett számára a verssor. Vö. Olosz, 2018 vonatkozó adatait; köszönöm Szilágyi Márton segítségét.

[35] Erről bővebben írtam az Erdélyi János-emlékülésen elhangzott dolgozatomban: Csörsz, 2014a.

[36] Pl. az I. 5. dalnál (lásd a következő jegyzetben); az I. 25. sz. alternatív szövegénél (*Itt a verbung, rózsám, mit tegyek*), az I. 31. dalnál (*Majd elmegyünk, rózsám, Komáromba*): „Erdélyi II. köt"; I. 103. (*A madár elnyugszik*): „Szövege Erdélyinél."

[37] Az eredeti dalszöveget Arany a debreceni kollégiumban is hallhatta, hiszen széles körben énekelték, az *Érzékeny és víg dalok* (1834) című, Sárospatakon kinyomtatott zsebkönyv-

248.) viszont egy ponyvára került 17. századi dal, az *Ifjúság, mint sólyommadár* egyik „utószülött" részlete, az *Úgy meg vagyok határozva* kezdetű vándorstrófa. Az Aranynál csak kivonatosan szereplő *Mariskám!… Ne nézz rám* példaanyagként megállja a helyét (AJÖM X, 1962, 237.), de azért szerencsére a teljes verset ismerjük:

Mariskám, Mariskám, eszem a szemedet,
Ne nézz rám, ne nézz rám! mert megölsz engemet.
Már a szivem nyugodalma
oda vagyon
Mert én téged szeretlek
igen nagyon.

III. Gyermekfolklór

A tanulmányok idézetei között értékes csoportot alkotnak azok, ahol Arany körjátékok, mondókák vagy gyerekek által énekelt köszöntők részleteit közli. Ezek gyűjtése ekkoriban még alig-alig tartozik a népköltészet kutatóinak látókörébe, az Erdélyi Jánosnak beküldött anyagban (több száz kéziratban) jóformán annyi gyerekfolklór akad, amennyit közre is adott… Nem csoda, ha Arany ösztönösen magára vállalta a műfaj képviseletét; erre egyébként ifjúkori olvasmányaiban is láthatott mintát.

Az apokrif történelmi szövegnek tekintett, kultikus fontosságú *hidasjáték* esetében Arany ugyan Kölcseyre hivatkozik (*Nemzeti hagyományaink,* 1826),[38] de a *versidom*-tanulmányban egy sorral többet idéz, mint ami ott szerepel:

Lengyel László | *jó* királyunk,
Az is nekünk | ellenségünk,
Hidunk lábát | *letörette.* (AJÖM X, 1962, 226.)[39]

ben szintén megjelent, majd Erdélyinél is (1846, I, 49. sz.). Arany ez utóbbi változatot idézte, sőt a *Dalgyűjtemény* I. 5. dala (*Kis kertemben sétálok*) melletti ceruzás megjegyzése arra utal, hogy dallamát is ismerte, az olvasót Erdélyihez utalva: „Ha nekem szoltál volna Erd. 1."

[38] Legújabb kiadása: Kölcsey, 2008, 181–206., a versidézet: 202. A szövegtípus történeti adatairól lásd még: Szilágyi, 2012.

[39] *A magyar népdal az irodalomban* című cikkben csak a Kölcseynél is szereplő két sort idézi (AJÖM XI, 1968, 397.).

A hidasjátékot Kölcsey („Cselkövy") írásán felbuzdulva, ismeretlen beküldőtől az 1830-as *Koszorú: Szépliteratúrai Ajándék* is közreadta, de némiképp eltérő formában (*Jertek által, jó révészek*); Arany valószínűleg ismerte ezt a közlést.[40] Erdélyi János egy másik változatot adott ki (1846, I, 405. sz.), majd 407. számmal megismételte a *Koszorú*-belit. Tehát jelenleg Aranyéval teljesen egyező módon kezdődő verziót nem ismerünk a korszakból – mégsem vette fel a *Dalgyűjtemény*be. Lehet, hogy épp azért, mert Szalontán nem énekelve játszották, hanem egymásnak felelgetve, mint az *Adj, király, katonát* típusú játékokat. Ezt nemigen tudjuk ellenőrizni, csak másodlagos adatokkal próbálkozhatunk. A) Az 1910-es évekbeli szalontai gyűjtésben nem szerepel énekes verzió a hidasjátékból. Ének nélküli változatát természetesen ettől még ismerhették, a kotta nélküli gyűjtésben felbukkanhat.[41] B) *A Magyar Népzene Tára* I. kötetében szereplő énekelt hidasjátékok valamennyien dunántúli gyűjtésekből származnak (Komárom, Somogy, Zala stb.; pl. MNT I, 1951, 248., 256. és 510–518. sz.). Az adatok foghíjassága miatt viszont ez aligha perdöntő, inkább csak a 20. századi elterjedtségre utal. Kiss Áron kötetében árnyaltabb a helyzet, itt északkelet-magyarországi és erdélyi szövegek is olvashatók a dunántúliak mellett, de a játékleírás szerint csak párbeszédet folytattak a szereplőik, nem énekeltek (Kiss, 1891, 226–243.). Figyelemre méltó még, hogy a *letör* igealak – ami Arany változatában talán szokatlan, de nem sajtóhiba! – itt is felbukkan, méghozzá épp Szabolcs és Szatmár megyei gyűjtésekben, vagyis Nagyszalontához hasonlóan a Partiumból. Kellő óvatossággal kimondhatjuk tehát, hogy Arany ezt a játékot jó eséllyel saját gyerekkorából ismerte, s így egészítette ki az egyébként ugyanebben a régióban nevelkedett Kölcsey sorpárját…

A *Dalgyűjtemény* III. része e vonatkozásban is külön szerepet kap, hiszen valóban egyedi és máshonnan nem adatolható gyerekdalokat őriz. Nem véletlen, hogy saját „útvonalat" kaptak a hagyományozódásban. Arany az 1874-es kottás kéziratban csak néhányat jegyzett fel, s ezek is csak alig metszik a régebbi tanulmányok idézeteinek halmazát (a *Hétfő hetibe* és az *Eb hátán gólyafészek*, amelyeket láthatóan nagyon szeretett, valószínűleg csak mondókák lehettek, ezért maradtak ki). A nyelvészeti *Apróságok*… cikksorozatában visszatér e repertoárhoz, s kis eltéréssel közli a korábban le is kottázott esőhívogatót:

És eső, és, és,	Esik eső, esik,
Isten akarattya,	Isten akaratja,
Ojan légyin az én hajam	Olyan legyen az én hajam,

[40] Arany ifjúkori, népköltési tárgyú olvasmányairól bővebben: Csörsz 2017a, 436–437.
[41] A kottával megörökített gyerekfolklór-fejezet: MNGY XV, 2001, 1–11. sz.

Mint a gácsir farka (AJÖM XI, 1968, 544.)[42]	Mint a csikó farka. (III. 7. sz.) gácsér

A „gólyaverset” is a *Dalgyűjtemény*hez (III. 6. sz.) közeli formában közli, de egy sor kimaradt. Az eltéréseket a jobb oldalon jelöljük:

Gólya, gólya, gilice!	
Ki lyányát vetted el?	
„A tengeri Bokrosét.”	
Mivel vitted haza?	
„Síppal, dobbal,	
Nádi hegedűvel.”	
Mér véres a te lábod?	
„Az én lábom azér véres,	Azér’ véres az én lábom
Száraz gáton általmentem,	
	kerekes erdőn leszállottam
Párnahajat varrtam,	
Két pénzér eladtam,	pénzen
Százszor is megbántam. (AJÖM XI, 1968, 546.)	

A gyerekdalok hamar „kiváltak” a *Dalgyűjtemény*ből, hiszen Bartalus István ezt a részt nemigen tudta hasznosítani zongorakíséretes kiadásában, műfaji-stiláris okokból. Vagy Bartalus, vagy tanítványa, Sztankó Béla közvetítette őket Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*éhez (1891), hiszen mesterével közösen ő gondozta a kötet kottaanyagát. Kiss egyébként csak 1883-ban hirdette meg gyűjtőmozgalmát, s jó néhány évig kellett várnia egy kötetre való anyag beérkezéséig, így többszörös hitele lehetett a jóval korábbi, sőt több évtizedes emlékekből felidézett Arany-féle gyerekdaloknak.

Fontos, hogy Arany nemcsak a *Dalgyűjtemény*ben rögzítette, hanem már az 1856-os versidom-tanulmányban közreadta a *Serkenj fel, kegyes nép* (III. 2. sz.) kezdetű névnapköszöntő első strófáját, apró eltéréssel, itt *arany szín tollakon* szavakkal (AJÖM X, 1962, 235.). Korábbi forrásokban egyelőre sehol nem bukkant fel a daltípus, s később is csak a nagyszalontai, illetve Csanád, Csongrád és Békés megyei gyűjtésekben, tehát viszonylag szűk körben. Arany két adata tehát az eddig ismert legkorábbi előfordulásait őrzi a kétségkívül régies, a 18. századi kollégiumi kultúrából eredő névnapköszöntőnek.

[42] Ugyanezen cikksorozat egy későbbi miniatűrjében újra közli a dalt, itt már mindkét alternatív sort feltünteti (AJÖM XI, 1968, 547.).

IV. Néhány párhuzam

Vetítsünk egymásra végül néhány fontos adatot puszta filológiai tényként, bárhonnan érkeztek Aranyhoz. Vizsgáljuk meg, hogy Arany korábbi életművében – főként a tanulmányokban – milyen népi vagy közköltési szövegrészletek tűnnek fel, amelyek a *Dalgyűjtemény*ben szintén helyet kaptak. Ezek közül azokat tarthatjuk legerősebbeknek, amelyek más módon is szerephez jutottak az életműben: a levelezésben, Arany saját verseinek nótajelzéseként és/vagy architextusaként, illetve a *Daliás idők* első változatának mottóiként. A halmazok elnagyoltak, de mégis beszédesek, ízelítőül csak néhány szöveget soroljunk fel:

(kezdő)sor	**tanulmányok**	**levelezés**	***Daliás idők* (mottók)**	**nótajelzés ~ minta**	**Dalgyűjtemény (1874), Bartalus- „apokrifok”**
Az egri kávésnak két lyányát esmérek	+				+
Arany-ezüstért, cifra ruháért	+		+		
Bort ittam én, boros vagyok	+			+ +	+
Édes Tubám, szépségednek (Szemedben mintha Vesztának)	+				+
Ha meghalok, se bánom	+				+ (+)
Jó ló volt a fakó (Barna Péter)	+	+			+
Kádár István históriája	+				+

(kezdő)sor	tanulmányok	levelezés	Daliás idők (Mottók)	nótajelzés ~ minta	Dalgyűjtemény (1874), Bartalus- „apokrifok”
Kis Komárom, nagy Komárom	+				+
Lóra, csikós, lóra, elszaladt a ménes	+			(+)	
Mesterlegény fájlalja az i-, i-, inát (Szarvastag az uraknak)	+			+	+
Ne szomorkodj, légy víg	+				+
Nem anyától lettél	+				+
Nincsen olyan derék asszony	+			(+)	+
Pej paripám patkószöge de fényes	+			+	
Serkenj fel, kegyes nép	+				+
Úgy ég a tűz, ha lobog	+			+	
Új esztendő, vígságszerző	+				+

A fenti táblázat csak ízelítőt adhatott ebből a nagyon összetett szövegrendszerből, amelyet Arany populáris idézettáraként, egyúttal metrikai (zenei) és poétikai mintáinak sorozataként is értelmezhetünk. A tanulmányokban elhelyezett egy-két sornyi dalrészletek fontosságát több évtizedes visszatérő használatuk igazolja. Ebben Arany személyes kötődése legalább olyan lényeges, mint az, hogy némelyiküket valóban ő segítette nagyobb nyilvánossághoz, s épp az ő tanulmányai emelték be az irodalomtörténeti és folklorisztikai diskurzusba. Más szóval: Arany tette őket elemzésre méltóvá és alkalmassá.

IRODALOM

AJÖM

1951 *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb költemények*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952 *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953 *Arany János Összes Művei* V. *Toldi szerelme. A Daliás idők első és második dolgozata.* Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952 *Arany János Összes Művei* VI. *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek* 1. Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai Művek* 2. Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1975 *Arany János Összes Művei* XV. *Levelezés* 1. *Arany János levelezése (1828–1851).* Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést kiadta Bisztray Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést kiadta Sándor István. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1982 *Arany János Összes Művei* XVI. *Levelezés* 2. *Arany János levelezése (1852–1856).* Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést kiadta Bisztray Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést kiadta Sándor István. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2004 *Arany János Összes Művei* XVII. *Levelezés* 3. *Arany János levelezése (1857–1861)*. Sajtó alá rendezte Korompay H. János, a német nyelvű leveleket sajtó alá rendezte Bódyné Márkus Rozália, a latin nyelvű szövegek jegyzeteit készítette Jankovits László, név- és címmutató Tóth Magdolna. Budapest, Universitas Kiadó.

Csörsz Rumen István

2013 Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828). In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 2. 143–204. Budapest, Reciti Kiadó.

2014a A *Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXVIII, 5, 611–628.

2014b „Bujdosom szoros utakon”: A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 3. 139–186. Budapest, Reciti Kiadó.

2017a A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 48, (98), 4, 432–449.

2017b „…melyben a dal megfoganhat”. Arany János Dalgyűjteménye (1874) mint ihletforrás. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): *„…és palota épül a puszta beszédből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. 163–212. Budapest, Reciti Kiadó.

2017c „népdalunk után indulva…”: Arany János nép- és közköltési mintáiból. *Napút*, 6, 181–197.

2019 A dalnok búja „méltóbb, új kobozzal”. Arany János énekköltészeti programja. In: Gyapay László (szerk.): *A kísérletező Arany János.* A 2018. májusi miskolci Arany-konferencia tanulmányai. Budapest, Ráció Kiadó. [megjelenés előtt]

Erdélyi János

1846–1848 *Népdalok és mondák* I–III. Pest, Beimel József (I, III), Magyar Mihály (II).

Kiss Áron (szerk.)

1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.

Kodály Zoltán – Gyulai Ágost

1952 *Arany János népdalgyűjteménye.* Közzéteszi Kodály Zoltán – Gyulai Ágost. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kölcsey Ferenc

2008 *Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis.* Szerkesztette Szabó G. Zoltán. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

Kőszeghy Péter

2008 *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész.* Budapest, Balassi Kiadó.

Küllős Imola

2012 *Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Mátray Gábor

1852 *Magyar Népdalok Egyetemes Gyüjteménye.* Első kötet 1-ső füzete. Rendezé ’s kiadá Mátray Gábor, Széchényi-könyvtár őre a’ magyar nemzeti Muzeumban, a’ pestbudai hangászegyleti zenede igazgatója, magyar tudós társasági levelező tag. Buda, Egyetemi Nyomda.

MNGY
1872 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* I. *Elegyes gyüjtések Magyarország és Erdély különböző részeiről.* Szerkesztették Arany László – Gyulai Pál. Pest, Athenaeum.
1924 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* XIV. *Nagyszalontai gyüjtés.* Gyüjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyüjtő Szövetsége. Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond. Budapest, Kisfaludy-Társaság.
2001 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* XV. *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése.* Szerkesztette Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság.
MNT
1951 *A Magyar Népzene Tára* I. *Gyermekjátékok.* Szerkesztette Kerényi György, bevezetés Kodály Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó.
MVP
2018 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1801.* I. *Lírai dalok és versek.* Szerkesztette Csörsz Rumen István. Budapest, Reciti Kiadó. /ReTextum 8./
Olosz Katalin (s. a. r.)
2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919.* A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvtár/
R. Várkonyi Ágnes
1973 *Pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban* I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
RMKT XVII
1961 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 3. Szerelmi és lakodalmi versek.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1977 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 9. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660).* Sajtó alá rendezte Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1981 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete.* Sajtó alá rendezte Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó.
RMKT XVIII
2013 *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század 14. Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom.* Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István – Küllős Imola. Budapest, Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó.

2015 *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század 15. Közköltészet 3/B. Közerkölcs és egyéni sors.* Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István – Küllős Imola. Budapest, Universitas Kiadó.

Stoll Béla

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* 2. javított és bővített kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.

Szentmártoni Szabó Géza

2004 Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében. *Irodalomtörténet*, 35, 2, 173–211.

SZ. I. [Szilágyi István]

1864 A Kádár Istvánról írt ének ideje. *Koszorú,* 2, 7, 1864. augusztus 14. 165–166.

Szilágyi Márton

2012 A pórdal státusza a *Nemzeti hagyományok*ban. In: Fórizs Gergely (szerk.): *Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc* Nemzeti hagyományok *című írásáról*. 95–113. Budapest, Reciti Kiadó. /Hagyományfrissítés 1./

Toldy, Franz

1828 *Handbuch der Ungarischen Poesie* […]. I–II. Pest – Wien, Kilian – Gerold.

Rumen István Csörsz

POPULAR AND FOLK SONGS IN JÁNOS ARANY'S PAPERS IN THE CONTEXT OF HIS *SONGBOOK* (1874)

In terms of metrics/prosody, the literary and folkloric quotations of János Arany – with which he illustrated his papers and sometimes his letters and used them as song indicators or mottos – have received much attention. But in terms of folk poetry and historical folkloristics in a stricter sense, there are still numerous philological connections in these miniature textual fragments that can be explored. Most of these quotations are easily identifiable today, and many of the fragments fit in with the material transcribed in Arany's *Dalgyűjtemény ('Songbook')* published in 1874 (much later than the rest of his papers) and – more importantly – with common popular textual families. These are thus not isolated pieces of data but systematic quotations that the poet considered especially important. As a case study for the forthcoming new critical edition of the *Songbook*, this paper provides an overview of these quotations, with the intention of expanding the limits of the 'folkloric knowledge' of János Arany, because without this textual background, his own oeuvre cannot be fully understood.

Küllős Imola

ARANY JÁNOS KOTTÁS *DALGYŰJTEMÉNYE* ÉS FÁBIÁN PISTA „NÓTÁI”

A költő születésének 200. évfordulóján számos kérdést megvizsgáltak az irodalomtörténészek Arany János költészetével és munkásságával kapcsolatban, de erről a gyűjteményről kevesen szóltak.[1] Pedig – túl azon, hogy Kodály és mások is a gyűjteményt a költő „zenei önéletrajzának”, költészete „egyik kulcsának” nevezték – *Tamburás öregúr* című versének (1877) önportréja igazolja, hogy folklorisztikai, műfaj-, szöveg- és dallam-történeti szempontból is érdemes a figyelmünkre.

Arany János a zenetörténész és népdalgyűjtő Bartalus István[2] kérésére, korábbi vázlatos feljegyzései letisztázásával készítette el kottás dalgyűjteményét az 1870-es években. Bartalus a *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* című antológiájában (Bartalus, 1873–96, I–VII.) apránként 96 dalt, illetve dallamot közölt „Arany nyomán.”[3]

A *Dalgyűjtemény* kéziratát először Arany János születésének centenáriumára akarta megjelentetni a Kisfaludy Társaság, azonban ez a terv nem valósult meg a zenei szerkesztő, Sztankó Béla „állandó késlekedése” és a háborús viszonyok miatt (MNGY XV, 2001, 508–509. [63.]). Az első, 1952-es kritikai kiadás sajtó alá rendezői az eredetileg is megbízott Gyulai Ágost irodalomtörténész és Kodály Zoltán voltak. Mindaz, amit ma erről a gyűjteményről tudunk, szinte kizárólag az ő érdemük. Utánuk újat mondani nehéz, annál is inkább, mert Csörsz Rumen István irodalomtörténész és Rudasné Bajcsay Márta zenetörténész évek óta dolgozik a mű új, kritikai kiadásán, számos, azóta előkerült szöveg- és dallamadattal gyarapítva a Kodály–Gyulai-féle kiadást (1952). Céljuk az, hogy a *Dalgyűjtemény*t, amit 1952-ben még a költő „népdalgyűjteménye”-

[1] Lásd az MTA Arany 200 ünnepi üléséről kiadott tanulmánykötetet, s benne Csörsz Rumen István (2017a) és Rudasné Bajcsay Márta (2017) tanulmányait.

[2] Bartalus István (Bálványosváralja, 1821 – Budapest, 1899) zenetanár, zenetörténész, népdalgyűjtő, az MTA levelező tagja (1875), a Kisfaludy Társaság rendes tagja (1867). Főbb művei: *101 magyar népdal* (Pest, 1861); *Gyermek dalhon* (Pest, 1862); *Thököly, Bercsényi nótái, Rákóczi induló képletei* (Pest, 1873); A *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* I–VII. (Budapest, 1873–96); *A magyar palotás zene és a népdalok* (In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország I., Budapest, 1887).

[3] Lásd Kodály gyűjtői feljegyzései, jegyzetei, írásai „Arany János után” (MNGY XV, 2001, 537–541. [96.]).

ként adtak ki, a 19. század eleji zenei köztudat fontos emlékeként mutassák be, sok új összefüggést feltárva a magyar népköltészettel és populáris dalkultúrával, ügyelve arra is, hogy a hangjegyes kéziratot (amelynek fotó-másolata már az első kiadásban is látható) a költő életművének szerves részeként, költészete folklorikus hátttereként láttassák az utókorral.

Közismert tény, hogy a *Dalgyűjtemény* összeírásakor a népdalok „megmentése a feledéstől" már majd százéves múltra tekintett vissza. A nyelvész Révai Miklós 1782-ben, Kultsár István 1811-ben, majd 1817–1818-ban kiadott felhívásai az *anonimitást* és a *szóbeliséget,* valamint a művek *énekelt* voltát hangsúlyozták, amikor a népköltészet gyűjtésére buzdítottak. Ezen kívül a 19. századi irodalmárok, nyelvészek és hazafias felbuzdulásból gyűjtő literátus emberek számára a népdalnak három fő ismérve volt: *nemzeti*, *régies* és a *köznép által ismert* (bővebben lásd Küllős, 1988b, 414–426.).

A 19. századi felfogás szerint a népköltészet/népdal fogalma még nem kötődött egyértelműen a jobbágyparasztság kultúrájához, hanem egy olyan közösségi, a társadalom minden rétege által ismert és használt *anyanyelvű*, *énekelt* és *általánosan ismert*, *anonim verskultúra* része volt, amit az utóbbi három évtizedben *közköltészet*nek nevezünk. A közköltészet tulajdonképpen a műköltészet és a szóbeli folklór *közötti* tartomány, mindkettőből kap és mindkettőnek ad is témákat, műfajokat, szemléletmódot, tehát *a közvetítés* az egyik feladata, a közösségi tudás a legfontosabb jellemvonása. Művelése és használata nem köthető meghatározott társadalmi réteghez, sem költői egyéniségekhez, mivel anonim változatokban él, de nemcsak a szóbeliségben, hanem írásos, sőt nyomtatott formákban is. Gyakorlatilag minden irodalmi, fél-irodalmi vagy népköltési szöveg kisebb-nagyobb mértékben közköltészetté válhat, ha huzamosabb időt tölt kéziratok, illetve népszerű nyomtatványok lapjain.[4] Ma már az is köztudott, hogy a 19. század első feléből való kéziratos énekeskönyvekben az eredeti népdalok és népszerű dalok mellett ott vannak korábbi és kortárs ismert költők (Amade László, Csokonai Vitéz Mihály, Faludi Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám és Czuczor Gergely) többé-kevésbé folklorizálódott énekei is, legtöbbször természetesen szerzői név nélkül. Ez esetekben egy-egy közismert dallam segítette elő verseik bekerülését a populáris kultúrába, majd a szájhagyományba.

Arany János nem volt „népdalgyűjtő" a szó kanonizált értelmében, hisz nem járt „terepre", még csak nem is levelezett népdalokat kérve másoktól, ám benne élt a populáris dalhagyományban és a népköltészetet tágabban értelmezte, mint a 20. századi folklórkutatók. Azokat a népi és társasági dalokat írta össze,

[4] A fogalom jelentéséről bővebben lásd RMKT XVIII/4, 2000, *Bevezetés*, továbbá Küllős, 2004; Csörsz, 2005, 207–260., 2009, 2016.

amelyekre gyermek- és ifjúkorából, tehát jórészt az 1820–30-as évekből emlékezett, noha azért néhány későbbi, illetve évszázadokkal korábbi énekelt verset és melódiát is feljegyzett.[5] Ahogy maga vallotta dal-emlékeiről:

Mind régi dalok, csuda hangmenettel:
Váltva kemény, lágy, – s magyar a némettel; –
Hegyes-éles jajja az úti betyárnak,
Ki hallja szavát törvényfa-madárnak.[6]
[…]
Majd egyszerü dal, édesdeden ömlő
– Tiszta remekké *magába'* szülemlő –
Pendűl, melyen a tánc tétova ringat,
Mint lombot a szél ha ütemre ingat.

Olykor egy-egy ének nyújt neki vígaszt;
A hitujítás kora szűlte még azt:
Benne a tört szív, bűnt-vallva, leverve,
Vagy erős hittel Istenhez emelve.
[…]
Az öreg úr így, dalai közt élve,
Emlékszik időre, helyre, személyre:
Kitől, mikor és hol tanulta, dalolta
Ezt is, amazt is, gyermekkora olta.

Néha egy *új* dalt terem önkint húrja,
S felejti legott, már ő le nem írja;
Később, ha megint eszébe ütődik:
Álmodta-e, vagy hallotta?– tünődik.
(*Tamburás öregúr*, 1877) (Arany, 2003, 435–437.)

Zenei emlékeit három nagyobb fejezetbe sorolta. Az I. fejezet *Népdalok és rokon* (103 db 1-2 strófás dal); a II. *Társas dalok (többnyire idegen dallamra)* jóval kisebb arányban szerepelnek. A lekottázott 38 dal között akad a korban kedvelt költőket (Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Schiller, Bajza, Petőfi) is megnevező, tehát közismertté vált alkotás; a III. csoport *Kántáló dallamok és gyermekréják* címet viseli. Ez a mindössze 8 különböző műfajú szövegemlék

[5] Az autográf kottás kézirat másolatát, amelyben a dalokhoz Arany megjegyzéseket is fűzött lapszámozás nélkül lásd Kodály – Gyulai, 1952.
[6] Ti. az akasztófán károgó varjúnak.

kétségkívül a szalontai szájhagyományból származott. Az, hogy Arany menynyire ismerte „belülről" az általa feljegyzett dalokat, esetenként különböző. Például a népi körjátékokról maga írta, hogy gyerekként ugyan ritkán vett bennük részt, mégis emlékezett rájuk. A későbbi bihari népköltési gyűjtések és az 1830-as évekbeli debreceni versfüzetek is igazolják (Csörsz, 2017b, 9–35.), hogy ezt a poétikailag és műfajilag is heterogén dalkincset akkoriban sokan ismerték, persze senki sem azonos módon. A réják, játékdalok és némely népdalok a szülőföldet idézve a gyerekkor emlékeként jelennek meg, míg a „felnőtt" népies és közköltészeti dalok, valamint az énekelt műköltői alkotások jórészt Debrecenből, a színészektől, illetve a szalontai, nagykőrösi baráti társaságából származhatnak. Arany szeretett és jól tudott énekelni. Kéziratából jól látszik, hogy jártas volt a kottaírásban és a muzsikában: fiatal korában saját szorgalmából tanult meg énekelni, kottát olvasni, zongorázni és gitározni. Zenei emlékezete pedig idősebb korában is legalább olyan kiváló lehetett, mint a szöveges memóriája (erről legutóbb Tari, 2017). Ez magyarázhatja a kották meglepően kis hibaarányát és hangszeres ritmizálását – állapította meg a gyűjtemény sajtó alá rendezésekor Kodály.

Az idős és beteges költő emlékezetében élő és feljegyzett dalok között több évszázados régiségű is akad (bővebben Csörsz, 2017a, 169–174.). Ilyen pl. a 17. századi gömöri alispán és költő Gyöngyösi István *Porából megéledett főnix* című eposzának (1693, Lőcse) egy szakasza (*„Keménynek csendesen ballag paripája"*), melyet a magyar vers-idomról szóló tanulmányában olyan darabként említ, amit Debrecenben még énekelni hallott.[7] Tehát a 18. században többször is kiadott és ún. Gyöngyösi strófában írt eposzt a nyomtatott kiadások miatt és a dallama révén a közköltészet még őrizte az 1830-as évekig. Vagy egy másik, ismertebb példa: A református énekeskönyv 315. dicséretének szövegét (*„Krisztus Urunknak áldott születésén"* kezdettel) Pécselyi Király Imre írta 1641 körül, dallama a 18. század végéről maradt fenn. Arany gyűjteménye III. fejezetébe sorolta, ahol ez a *szokásda*l egy *újévköszöntővel* (*„Újesztendő, vígságszerző, most kezd újúlni",* lásd MNT II, 1953, 3. sz.) és egy igen népszerű János napi *köszöntővel* (*„Serkenj fel, kegyes nép"*)[8] meg „gyermekréjákkal" együtt szerepel. Feljegyzett ide még két *(kör)játék-dalt* (*„Termett a meggy, termett"* és *„Mély kútba tekinték"*) (Kodály – Gyulai, 1952, III, 3., 5. sz. 36.), egy *„gólyaüdvözlő"* (*„Gólya, gólya, gilice, Ki lyányát vetted el?")*, és egy *„Esőben, táncz mellett"* mondható mágikus hátterű réját:

[7] Kottával együtt közli Csörsz, 2017a, 170.
[8] Lásd MNT II, 1953, 877. sz. Kodály gyűjt. 1921. Nagyszalonta.

Esik eső, esik, Isten akaratja:
Olyan legyen az én hajam
Mint a csikó/a gácsér farka.

Mindegyik országos elterjedtségű dalocskát megtaláljuk a 20. századi gyermekfolklórban, változatos szöveg- és dallamvariációkban (vö. MNT I, 1957).

Ugyanitt, a III. fejezetben két különböző szövegű, azonos dallamra énekelhető, a kortársak által figyelemre sem méltatott *koldusének*et is feljegyzett:

Áron vétettünk, még pedig nagy áron,
A Krisztusnak vérén, nem a sárga sáron stb.

Vagy:
Fölemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: Uram Jézus jövel segítségre.
(Kodály – Gyulai, 1952, III. 4. sz.)

Arany, aki kedvelte a ponyvanyomtatványokat, természetesen ismerte a második szövegként felidézett *Kádár vitéz históriáját,* amely a 17. század óta többször is megjelent ponyván, és innen terjedt el a nép közé. A Ködi Farkas János költötte, hosszú, vitéz-sirató históriás ének évszázados népszerűségét az is bizonyítja, hogy koldusének lett belőle. A Somogy megyei Nemespátrón még 1936-ban is „Kódis nóta”-ként énekelték 14 strófáját a lakodalomban kásapénz-szedés közben.[9]

Külön említést érdemel a II. fejezetben leírt 5 strófás román–magyar makaronikus szövegű *Opre Tódor nótája*. Gyulai Ágost unikálisnak találta ezt az ötstrófás, refrénes dalszöveget, mert nem találkozott még hasonlóval: „egész népköltési irodalmunkban sehol, semmiféle dalgyűjteményünkben nincs nyoma” (Kodály – Gyulai, 1952, 156.). Csak találgatja, hogy a költő, aki nem értett románul, mikor és hol tanulhatta. *Opre Tódor nótáját* Bartalus sem vette át nagy gyűjteményébe. Egy korábbi tanulmányomban és kandidátusi disszertációmban tüzetesebben foglalkoztam ezzel a szövegcsaládd al (Küllős, 1988c; 1990), amely a kora újkori latorköltészet egyik fontos, a 20. századi hagyományból már kikopott alműfaja, ún. *tolvajének.* Egyes motívumai már a 17. század végén felbukkantak, de magát a keveréknyelvű, olykor refrénes versszöveget csak a 18. századi erdélyi és kelet-magyarországi kéziratos énekeskönyvek őrizték meg *Oláh ének* elnevezéssel. *Opre Tódor nótájá*nak szati-

[9] A 7+14+3x2 soros, 3 különböző műfajt egyesítő kontaminált szöveget lásd Seemayer, 1936, elemzi Küllős, 2004, 263–266.

rikus humorát csak azok érthették meg, akik értettek románul. Az ének tizenegy szövegváltozatát regisztráltuk, ebből hármat ki is adtunk a *Társadalom és történelem* című 18. századi közköltészeti kötetben (lásd RMKT XVIII/14, 2013, 223. sz. és jegyzetei 604–609.). Dallam csak a refrénes változatokhoz maradt fenn, épp Arany János feljegyzésének köszönhetően.

Amikor Arany János Bartalus István unszolására összeírta és lekottázta az emlékezetében élő dalokat és dallamokat, tisztában kellett lennie azzal, hogy az ő nemzedékének daltudása már többszörösen nyilvánosságot kapott. Az 1818-tól felvirágzó *Hasznos Mulatságok* „köznépi dallai", a sárospataki *Érzékeny és víg dalok* (1826, 1834),[10] majd Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfűzérké*i (1844–1846) már hasonlóan vegyes képet adtak az értelmiségi folklórról (a valódi népdaloktól a közköltészeti repertoáron át a műdalokig), épp úgy, mint Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) című antológiája, aminek közel fele nem paraszti eredetű, hanem legalább 30-50 évre visszamenően populáris alkotás volt (Csörsz, 2014a).

„Java része e daloknak valóban a nép ajkán élhetett, de van közöttük színpadi termék, érzelgős gitárdarab, gyerekdal és koldussirám – megannyi külön rétege a társadalmi életnek, melyek forrásokul szolgáltak." – írta a gyűjteményről Gyulai Ágost (Kodály – Gyulai, 1952*,* 20.).

Ha a költő belelapozott bármelyik kortársának kiadványába, lépten-nyomon ismerős dalokra bukkanhatott bennük. Ezért, vagy közismertségük okán is mindössze 1-2 strófányi szöveget írt kottáihoz, és „folytatásként" számos esetben Erdélyi jól ismert népdalkiadványára hivatkozott. Másrészt viszont bizonyára érezte, hogy némely általa feljegyzett dal nem publikálható stiláris vagy egyéb okokból. A sikamlós vagy kifejezetten trágár *mulatódal*ok, *csúfolók* számaránya talán amiatt is oly magas a *Dalgyűjtemény* I. fejezetében, mert feltételezhetően mégsem akarta teljesen veszni hagyni őket, hisz ezek nyilván ifjúkora dalos férfimulatságainak „repertoár"-darabjai voltak. Levelezésében is többször említik barátai pl. egyik kedves, halandzsázó dalát *„Haj! Troá össze meg össze töpörödött ránczos bőr / Melyről lekopott a szőr..."* kezdettel (II. 38. sz.), amely itt *Deák Potpourti* címmel szerepel. Több évtizedes tapasztalatom szerint csak egy reformkori kéziratos diák-gyűjtemény, a *Sárospataki Felvidító* (1824–1830) V. és VI. kötete (Stoll, 2002, 720. sz., 345–348.) tartalmaz hasonló arányokban latrikánus dalokat. A „szemérmes" költő, aki még a „huncut" [*h...fut*]; és „ebadta" [*eb...a*] jelzőket is kipontozta a hazafias német csúfolókban, e sikamlós mulatónóták dallamaihoz többnyire nem írta le a trágár dalszövegeket, hanem csak kipontozta vagy kihagyta a „csúnya" szavakat, pl. *„A kert alatt*

[10] *Régibb és újabb részint érzékeny, részint új, többnyire eredeti dalok gyűjteménye.* S. Patakon, 1826; *Érzékeny és víg dalok' gyüjteménye 2-ik megbőv. kiadás.* S.Patak, 1834.

jártam, / Fel állott a … / Utczu édes komámasszony, / Könyörüljön rajtam!” (I. 79. sz.), olykor egyszerűen azt írta oda: „cigány szöveg”: *„Délig… apádat, / Azután meg anyádat”* (I. 54. sz.).

Az idős költő az emlékezetében élő dallamokból feltehetőleg csak azokat vetette papírra, amelyekben teljesen biztos volt. Kottái mellé olykor odajegyezte forrásait, illetve az adott dal funkcióját/műfaját. Íme néhány kiragadott példa: „Duda-nóta. Párna-táncz” (I. 46. sz.), „Cholera dal 1831.” (I. 51. sz.), „toborzó féle” (I. 53. sz.), „cigány szöveg” (I. 54. sz.), „népdal mesterkélt szöveggel – színpadi töredék lesz” (I. 83. sz.), és gyakran a dal előadásmódját, tempóját is feltüntette: „lassan” (I. 59. sz.), „élénken/élénk” (I. 56., 91. sz.), „vigan” (I. 3. sz.), „halkan” (I. 4., 37., 90., 100. sz.), „tréfás búsan” (I. 36., 44. sz.), „Frisen/Fris” (I. 92., 98 sz.). Az egyik legkomplexebb feljegyzése így szól: „népdal, halkan, szövegéből csak e két sort tudom, ez sem népies, hanem diákos” – írja a *„Földi létem elfelejtem, magam az egekben sejtem”* kezdetű töredék mellé (I. 82. sz.). A II. 19-es párbeszédes dal esetében egy miniatűr zenés színjátékhoz illő instrukciót írt a kottasorok mellé: „Kettős dal. Halkan. Juhász, Leány, Ketten, Vigasz”. A precíz Arany az emlékezetből fakadó hiányokat is feltüntette kottáiban: pl. ezt írta zárójelbe a *Rákóczy-töredék* című dal után: „A dallam körűlbelől teljes. A szöveget több versszakból tákoltam össze, a mint eszembe jutott. Gyerekkoromban tudtam a több versszakra terjedő egész dalt” (I. 96. sz.). A költő tehát korántsem törekedett teljességre, de hű képét adta mindannak, ami benne élt. A II. fejezet dalai között még egy Bajza versre készített saját szerzeménye is van (*„Hős fiad ha él-e? Hol van, merre tért?”*), az alábbi megjegyzéssel: „Komoran”, „Compositio enyém, a nyavalyás, (még a 30-as évekből)”.[11]

Az az egyetlen kritika, amivel a *Dalgyűjtemény*t sajtó alá rendező Gyulai Ágost munkáját illethetjük, hogy a kézirat fotokópiájában olvasható (fentebb idézett) lapszéli megjegyzéseket nem emelte be a kottából a nyomtatásba. Ezek nélkül pedig a dalszövegek élettelen versszövegekké váltak.

[11] Arany daloskönyvéből még 2012-ben hangzó-válogatást készített Dsupin Pál és Csergő-Herczeg László. Lásd http://www.parlando.hu/2017/2017-2/Arany_Janos_daloskonyve.htm – utolsó letöltés: 2018. november 28.

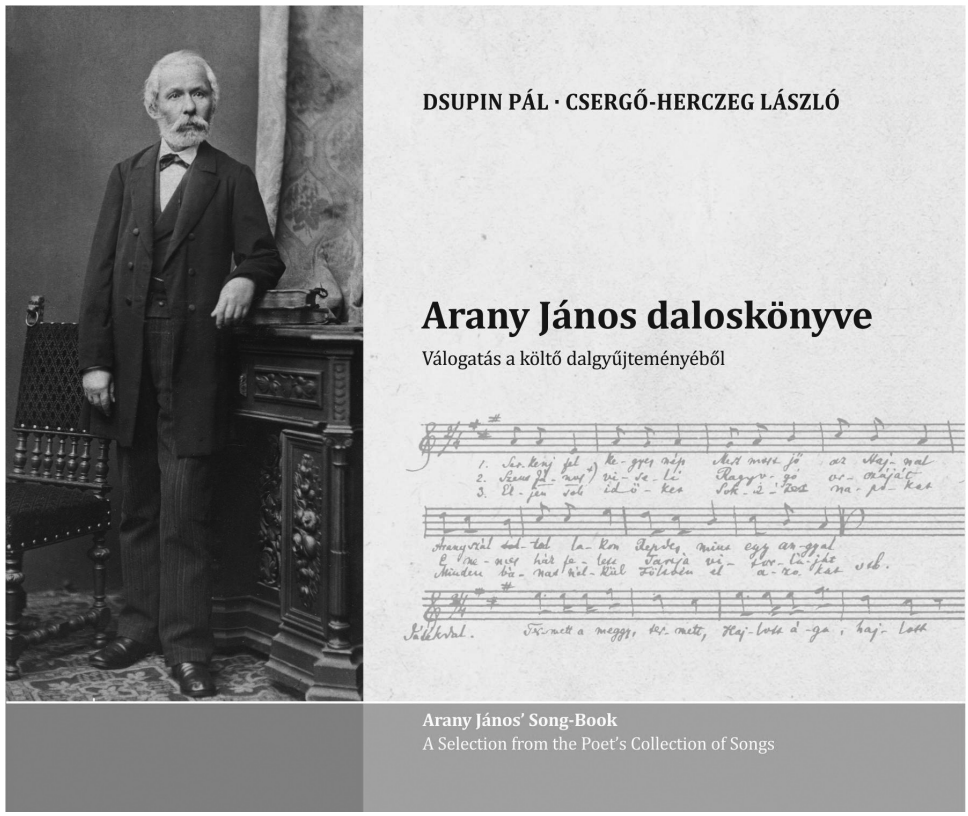

1. kép Válogatás Arany Dalgyűjteményéből.

Nagyszalontai gyűjtés

A költő születésének centenáriumára (1917) szánt *Nagyszalontai gyűjtés* – amit a Folklore Fellows (továbbiakban FF) gyűjtőmozgalmának keretében Szendrey Zsigmond[12] és diákjai végeztek – elsődleges célja az volt, hogy kiderítse azt a folklorikus hátteret, amelyből Arany János költészete táplálkozott. Az emlékkötetbe csak olyan régi nagyszalontai folklór-adalékokat vettek fel, melyeket „Arany János okvetlenül ismerhetett". Ez a célkitűzés mindenekelőtt azt ered-

[12] Szendrey Zsigmond (1879–1943) 33 évesen lett a nagyszalontai főgimnázium magyar–latin szakos tanára, könyvtárosa. Ő kezdeményezte az FF helyi gyűjtőszövetségének megalapítását. Az Arany Emlékegyesület aktív tagjaként mintegy tíz diák bevonásával 1913-ban kezdte meg a szalontai néphagyományok gyűjtését (vö. MNGY XV, 2001, 14–15.).

ményezte, hogy a kötet szerkesztőjeként Szendrey Zsigmond radikálisan szelektálta diákjai gyűjtőfüzeteinek anyagát, „hiszen az Arany János emléke előtt tisztelgő kötetbe értelemszerűen a népköltészetnek csak a régi rétege kerülhetett be” (Olosz, 2018, 15.). Az erősen megrostált szöveganyag az I. világháborús nehézségek miatt végül csak 1924-ben jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (a továbbiakban MNGY) XIV. köteteként. Sebestyén Gyula[13] még 1916-ban felkérte Kodály Zoltánt és Bartók Bélát, hogy a meglévő dalszövegekhez gyűjtsenek Szalontán dallamokat is a készülő kiadvány számára. Ám ez a kiegészítő munka, ami végül is Kodályra maradt, számos nem várt nehézséggel járt: sok korábbi adatközlő épp katonáskodott, de az otthonlévők sem szívesen énekeltek a háborús viszonyok közepette, s mi tagadás: a diákgyűjtők módszertani tudása, az általuk összeszedett anyag nem felelt meg a korszerű folklorisztika s a nagyon igényes Kodály kívánalmainak (erről bővebben lásd MNGY XV, 2001, 541–550.). Így tehát Kodály gyakorlatilag új gyűjtésbe fogott két nagyszalontai gyűjtőútján 1916–17-ben, amikor 353 dallamot kottázott le, és sokat felvett fonográfra is. Ezekből mindössze 46 dallam került be az MNGY XIV. (1924) kötetébe. A kibővült nagyszalontai dalgyűjtemény első teljes kritikai kiadása több évtizedes késéssel az MNGY új folyamában jelent meg Szalay Olga és Rudasné Bajcsay Márta gondos munkájának eredményeként. Kodály már ekkor is hangsúlyozta, hogy a népdalok és balladák nem csak költemények,[14] tehát a dallam nélküli, diktálás után leírt versszövegek eleve hibásak. Egyebek mellett épp emiatt tulajdonított korszakos jelentőséget Arany János kottás dalgyűjteményének, amelyről azt írta:

> „Minden egyes dal, amire még öregkorában emlékezett, szervesen beépült lelkébe, s nyoma itt is, ott is megmutatkozik műveiben. […] Kár, hogy nem gyakrabban nevezi meg forrásait. Tudjuk egy sor dalról, hogy azidétt országszerte dalolták, nála nincs meg. Vagy nem jutott eszébe, vagy éppen mert közismert volt, mellőzte. Így is nemcsak saját maga, hanem egész kora dalismeretéről ad keresztmetszetet […] S hogy öregkorában, megromlott látása ellenére sem restellte 148 dallam leírásának, sőt letisztázásának fáradságát, minden szónál ékesebben bizonyítja,

[13] Sebestyén Gyula (1864–1946) folklórkutató és irodalomtörténész, nemcsak nagyra becsült szaktudós, hanem egy sor fontos pozíció betöltője is volt: a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, az *Ethnographia* szerkesztője, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályigazgatója, a Kisfaludy Társaság *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ének sorozatszerkesztője stb.

[14] „...mert lélektelen hulla a dal dallam nélkül […] joggal nevezhető egyoldalúnak az a mód, amelyen immár 70 éve kezeli a Kis[faludy]-Társ[aság] a népdalt.” (MNGY XV, 2001, 552.)

> mennyire meg volt győződve szöveg és dallam szoros összetartozásáról és így a dallam nélküli népdalkiadványokat csak tökéletlennek tarthatta." (*A gyűjtemény jelentősége.* Kodály – Gyulai, 1952, 9.)

Arany emlékezetből összeállított gyűjteményét – amelyet minél szélesebb körben meg kell ismertetni a szakemberekkel – ezért is úttörő jelentőségűnek tartotta, mert kevés ilyen kottás kézirat maradt fenn a 19. századból. Munkáját elsősorban Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei*vel (vö. Küllős, 2011; Csörsz, 2011), Mindszenty Dániel és Udvardy János (Kodály, 1964), Tóth István (Kobzos Kiss, 2014) és Almási Sámuel (Almási, 2012) kottás kéziratával rokonította. Kodály Zoltán többször kijelentette, hogy a 19. századi, kéziratban maradt dalgyűjtemények anyaga értékesebb, mint a nyomtatásban megjelenteké. Példái sorából egyszer sem hiányzott a népdalgyűjtő református lelkipásztor, Almási Sámuel neve. Dédunokája, az etnomuzikológus Almási István egyik előadásában így vallott:

> „Kodály Zoltán és Gyulai Ágost úgyszólván lépten-nyomon utalt az Almási kéziratában levő dallam- és szövegváltozatokra, rámutatva a két műben előforduló adalékok közötti hasonlóságokra, illetve különbségekre. Az Arany Jánostól lejegyzett dalokhoz fűzött kimerítően alapos jegyzetek alkalmat nyújtottak Kodálynak és Gyulainak arra is, hogy pontosan megállapítsák, hány dalt vett át Bartalus István Almási kéziratából, és hogyan járt el, amikor azokat zongorakísérettel közreadta 1873 és 1896 között hétkötetes kiadványában. Kodály Zoltán és Gyulai Ágost egybehangzó véleménye szerint Almási Sámuel ötkötetes kézirata a 19. század legjelentősebb és legterjedelmesebb dalgyűjteményei közé tartozik. […] becslésük szerint a kézirat összesen több mint ezer, dallammal együtt leírt dalszöveget tartalmazott." (Almási, 2012, 2.)

Erdélyi János kiváló dalos lévén pontosan tudta, hogy a „köznép danái" mindig a dallamukkal együtt élnek, ám – a szükséges anyagiak híján – dallam nélkül publikálta a Kisfaludy Társasághoz beküldött, s általa kiválogatott anyagot. A háromkötetes *Népdalok és mondák* mellett 1847-ben csak egy 12 db-os kottás népdalfüzet látott napvilágot Fogarasi János és Travnyik János zongoraátiratában.[15]

[15] *Magyar népdalok.* (Énekre és zongorára vagy egyedül zongorára alkalmazták Fogarasi és Travnyik… kiadja Erdélyi János.) Pest, 1847.

> „A magyar népdal tragédiája, hogy nagyobbára selejtesebbje került nyomtatásba, míg a jobb anyag kéziratban maradt mai napig. Ha Horváth Ádám, Tóth István, Almási, Mindszenty, Kiss Dénes kéziratai 1848 előtt nyilvánosságra jutnak: a magyar nép hangja a zenében jó fél századdal előbb válik hallhatóvá, és minden másképp alakul [...] ötven évvel előbbre volna ma a magyar műzene.” (Kodály, 1993, 273.)

A nagyszalontai centenáriumi gyűjtés kiadásával kapcsolatos levelezésben nyoma van annak is, hogy Sebestyén Gyula már 1922-ben szorgalmazta a Kisfaludy Társaság titkáránál, hogy Gyulai Ágost irodalomtörténész közreműködésével jelenjen meg külön Arany János dal- és dallamgyűjteménye az MNGY sorozatában (MNGY XV, 2001, 526. [86.]).

Kodály ugyanis felismerte és több ízben hangsúlyozta, hogy az Arany emlékezetében megőrzött dalkincsnek csak a töredéke nagyszalontai, a költő daltudása inkább egy korszakra, a reformkorra, illetve egy társadalmi rétegre jellemző. „Arany kézirata, illetve a balladák hiánya benne azt bizonyítja, hogy az ő gyermekkori környezete már nem találta kedvét a »Királyfi«[16] vagy a »Bátori Kalára« ősnaív daltípusaiban, melyek az ottani egyszerű nép közt máig élnek. […] Általában a kézirat a földmívelő sorban élő köznemesség dalkészletének jellemző kivonata.” (MNGY XV, 2001, 528.)[17]

A napjainkban is zajló szövegfilológiai és dallam-vizsgálatok nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy a költő ezzel a „kisded” reformkori gyűjteménnyel olyan *közösségi tudást* – részint paraszti szájhagyományt, folklorizálódott régi költészetet és populáris nótákat, műdalokat – örökített tovább, mint amilyet a korábbi és 19. századi kéziratos daloskönyvek egykori szöveggazdái, pl. barátja, Tompa Mihály, aki nem emlékezetből, hanem „naprakészen” jegyezte fel az akkor közszájon forgó divatos dalokat (Pogány – Tari, 1988).[18] Arany János népköltészetről készített (elsősorban verstani, poétikai megközelítésű) tanulmányaiban, leveleiben és szépirodalmi munkáiban megbúvó sok-sok idézet jelzi,[19] hogy folklórismerete sokszorta nagyobb és műfajilag is szélesebb körű volt (hiedelmek, dalok, népballadák, mesék, proverbiumok stb.), mint azt ebből a gyűjteményből kikövetkeztethetjük.

[16] A *Házasuló királyfi* balladája.
[17] Részlet Kodály újraközölt *Nagyszalonta népdalkincse* című írásából. Eredeti megjelenés helye: *Napkelet,* I, 1923, 1, 84–85.
[18] *Dalfüzér.* Össze szedte, ’s írta Tompa Mihály. Sáros Patakon és Selyeben MDCCCXLIIII.
[19] Népdal és populáris közdal idézeteinek bőséges (de még újabb adatokkal bővíthető) gyűjteményét lásd Kodály – Gyulai, 1952, 175–177.

Itt például csak három balladát említ futólag: a *Pávás lány* típus elnevezésű, 18. századi kéziratokban is fel-felbukkanó ponyvaballada első strófáját,[20] az 1807-ben meghalt Angyal Bandiról szóló betyárballada első szakaszát (Kodály – Gyulai, 1952*,* 73. sz.),[21] valamint legelső betyárballadánk, a Barna Péterről szóló, ugyancsak ponyván is terjedő 19. század eleji kontaminált szöveg két sorát: „Fúdd el jó szél, fúdd el, hosszú útnak porát". (Ez a két sor egyébként a korábbi, közköltészeti búcsúdalokban és más népdalokban is előfordul.) Miközben tudjuk, hogy a költő ismerte az Erdélyi János közölte ún. klasszikus és új stílusú balladákat,[22] valamint az Erdélyi által németből fordított dán, norvég és skót balladákat (T. Erdélyi, 2008, 47–59., 158–182.), s valószínűleg hatott rá Gyulai Pál lelkesedése is az erdélyi balladák iránt. *A magyar nemzeti versidomról* (1856; AJÖM X, 1962, 218–258.) és a *Naiv eposzunk*ról (1857; AJÖM X, 1962, 265–274.) írt tanulmánya, valamint a Fábián Pistáról szóló két betyárdal publikálása (1851, 1853)[23] óta olyannyira közismert lehetett Arany népköltészeti érdeklődése, hogy 1863-ban Szabó Sámuel marosvásárhelyi folklórgyűjtő tanár is felajánlotta neki friss erdélyi gyűjtését, benne balladákat![24]

Az Arany centenáriumi év után jókora csúszással 1924-ben megjelent nagyszalontai kötet mindössze tizenkét balladaszöveget közölt, – ennyit gondolt Szendrey Zsigmond olyannak, ami méltó Arany Jánoshoz, és amit egykor a költő is ismerhetett. Válogatásából kitetszik, hogy tulajdonképpen csak a régi réteg

[20] *„Egy leány a hegyek között / Csak egyedül pávát őrzött, / Jöttek hozzá jövevények, / Három ifiu legények"* lásd Kodály – Gyulai, 1952*,* 63. sz. 29.

[21] A kotta mellé írt egy másik mulatódalnak tűnő refrénes szövegkezdetet is: *„A toronyra sütött a nap- gyü-gyü-gyü, / Beharangoztatott a pap, gyü-gyü-gyü,"* amelyet e dallamra lehet énekelni.

[22] A *Népdalok és mondák* I. kötetének *Románcok és rokon* című csoportjában a régi stílusú, ún. klasszikus balladákból Erdélyi még csak néhányat közölt: a *Gunaras lány*t, a *Házasuló királyfi*t, a ponyvai eredetű, de kéziratos forrásokban is fellelhető *Pávás lány*t, a *Kétféle menyasszony*t, a *Fehér László*t, a *Három árvá*ból pedig csak egy két versszakos töredéket, továbbá új stílusú és betyárballadákat, pl. a *Halálra táncoltatott lány*t, a *Megszólaló halott*at vagy a *Meggyilkolt fonólány, Szűcs Marcsa* balladáját. A népballadák vonatkozásában Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteménye (1863) hozott jelentős áttörést, mert ebben már 17 klasszikus balladaszöveget publikáltak.

[23] A szövegközlés kis jegyzettel Vahot Imre *Remény* című folyóiratában jelent meg 1851-ben, majd szintén Arany neve alatt kiadták az 1853-as *Kecskeméti Naptár*ban. Idézi: Kodály – Gyulai, 1952, I. Függelék, 169, jegyzetei: 171.

[24] „Főoskolánk önképző társulata már régebben gyüjt népdalokat és mondákat. Gyüjtését igyekszem hovatovább mind terjedtebbé, több oldaluvá tenni; szándékozunk: mihelyt 8–10 nyomtatott ivre való összegyül világelébe [!] bocsátani. Addig is némileg mutatványul, és hogy az irodalom is tudjon valamit rólunk időnként a becsesebb darabok közül küldözhetek, ha János Bácsi használhatja őket." Szabó Sámuel Arany Jánosnak (Marosvásárhely, 1863. április 21.) (AJÖM XVIII, 2014, 307.). Szabó Sámuel ugyanebben az időszakban Bartalussal is kapcsolatban állt, kinek kéziratában jó néhány dallam gyűjtőjeként szerepel.

darabjait tartotta népballadának, ezért az újabb kori képződményeket – a betyárballadákat, új stílusú baleset- és bűntényballadákat – kihagyta a kötetből. Még a szalontai illetőségű, betyárrá lett Fábián Pistáról szóló dalokat és balladákat is, holott Fábján Pista nótáit elsőként épp ő közölte 1851-ben,[25] és több mint fél évszázaddal a betyár kivégzése után még mindig élt az emlékezete Szalontán. A róla szóló daloknak tizenhat változatát/töredékét rögzítették a szalontai diákok! Mindez Olosz Katalin forrásfeltáró munkája nyomán a nagyszalontai FF gyűjtések kirostált, kéziratban maradt, s a Kriza Néprajzi Társaság által 2018-ban kiadott kötet anyagából derült ki (Olosz, 2018). Szendrey Zsigmond *Szalonta betyárköltészete* című, először itt publikált tanulmányáról[26] Olosz a következőket írta:

> „A datálatlan kézirat a Nagyszalontai gyűjtés (MNGY XIV.) megjelenése előtt készülhetett, mert Szendrey annak a gondolatnak a jegyében írta meg és készítette elő közlésre, hogy a Magyar Népköltési Gyűjteményben nincs helye az újabb kori betyárköltészet kiforratlan ballada- és dalszövegeinek.” (Olosz, 2018, 407.)

Épp azért érdemes a folklorisztikai kutatás figyelmére ez a tanulmány, mert:

> „Egyrészt arról árulkodik, hogy még mielőtt megjelent volna a Nagyszalontai gyűjtés, *Szendrey rájött arra, hogy Fábián Pista nótáját nem kellett volna mellőznie a kötetből, hiszen először Arany János közölt két eltérő változatot* belőle. Másrészt arra figyelmeztet, hogy *Szendrey balladaszemléletében változás állt be:* a Békésgyulán gyűjtött (s Szalontán még zsiványhistóriáknak és újabb eseményeket tárgyaló epikai énekeknek nevezett) *betyár- és bűntényballadákat itt már balladaként tette közzé.*” (Olosz, 2018, 407.) [Kiemelés: K. I.]

Fábián Pista „nótái”

Fábián/Fábján Pistának (Nagyszalonta, 1827 – Nagyszalonta, 1851. február 20.) az okozta vesztét, hogy szembeszállt mind a császári, mind a helyi hatalom képviselőivel.

[25] Vö. 23. lj.

[26] Szendrey Zsigmond tanulmánya évekig a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában hevert kéziratban, talán az *Ethnographiá*ban akarta megjelentetni, s elküldte Sebestyén Gyulának. A *Betyárok könyvé*nek írásakor (1988) már használtam adatait.

„Fábján Pistát a níp nagyon pártolta. Ëgyëdül csak Kopasz Kënyeres János szógabiró üldözte. Ü is akasztatta fël a bëtyárt. Szalonta környíkin ëkkor három, utóbb nígy hires bëtyár vót. Lëghiresëbb Fábján Pista vót." (Olosz, 2018, 267.) Életéről kevés hiteles adat maradt fenn. Harcolt az 1848–49-es szabadságharc alatt, majd 1850-ben erőszakkal besorozták az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregébe, és a komáromi büntetőszázadba vitték sáncmunkára. Mihelyt tehette, megszökött. Állítólag azt mondta: „Ha papírosbúl lesz is a bakancsom talpa, nem viselem el!" (Küllős, 1988a, 195.) *A német szökött katonája* típusnévvel jelölt balladáját Fábián Imre és Kálmány Lajos gyűjtéséből idézte Vargyas Lajos monográfiája:

Engöm hínak Fábijány Pistának,
A németöt szökött katonájának.
Nem viselöm szürke köpönyegit,
Nem is eszöm a németöt kinyerit.
(Vargyas, 1976, II, 190., 191. sz. 649–650.)

A betyár egy szál deszkán úszta át a Dunát, s útközben rabolgatva igyekezett Nagyszalonta felé. Szolnoktól egy fuvaros 25 Ft-ért felvette, a mezőgyaraki sziken leszállott, s Fábián a fuvarost a szalontai községházára küldte a fuvardíjért. Fábián Pista nem volt erőszakos rabló, inkább csak ún. megélhetési bűnöző, aki kegyetlenül bosszút állt mindazokon, akik elárulták. Garázdaságért, rablásért és három gyilkosságért üldözte a vármegye. Egyik áldozata egy zsandárkáplár, a másik kettő: áruló bűntársa, Zuh Matyi és egyik bandatagjának besúgó öccse volt. Végül is egy Szalontához közeli tanyán, hosszú tűzharc után csellel fogták el, majd statáriummal felakasztották két pajtásával együtt. Minderről híven beszámol az az epikus ének, amelyet Szendrey *Nagyszalonta betyárköltészet*éről szóló tanulmányában közölt, s amelynek néhány strófája (pl. 6., 11., 16.), és sorpárja (1, 1–2; 2, 3–4.) bekerült a helyi szájhagyományba:

1. Ezërnyócszázötvenëdik évnek
Nímëj napján katonának vittek;
mer ërigyelte Kënyerës János,
hogy én szabad íletët szógálok.

2. Elvittek vót, mondom, katonának,
de elszöktem, úgy mëntem bëtyárnak;
nëm szerëttem nímëtët szógálni,
inkább akartam én bëtyárkonni.

3. Erdőgyarak vót első lakásom,
Zú (Zuh) Matyi vót első jó barátom;
aszt igérte Kënyerës János úr,
ha éngëm kézbe ád, mëkszabadúl.

4. De mihën én esztët észrevëttem,
Matyi pajtást minygyá fűbe lűttem.
Jaj, istenëm, mám magam marattam,
jaj, de nincsën kibe eddig bisztam.

5. Cégé Janit mingyán inté a sor,
ű is kísz lëtt bëtyárkonni akkor,
Pásztor Miháj, Rocskás Józska pajtás,
há mink nígyën együtt bëtyárkodánk.

6. Az a hírës Bajóné tanyája |
keddën két órakkor borúl(t) gyászba:
mer a Mëgyedráncki sok szíp szava
szomorú szívemet mëkhatotta.

7. Mëgyedráncki[27] kilenced magával
mëgesküdött a szentháromságra:
»Pista fijam, rag lë a fegyverëd,
bizom mondom, mëgmarad íletëd.«

8. Mikor ótán a Kajláho[28] írtem,
az akasztófára tekintëttem,
akkor montam Mëgyedráncki úrnak:
hadnagy uram, mos fëlakasztanak!
Mëgyedráncki êre asz felelte:
»Në fíj, Pista, nëm nékët kíszűlt e!«

9. Haza hosztak szabad kézzel-lábbal,
othum mëkkötösztek erős lánccal,

[27] A folklóralkotásokban különböző névváltozatokban szereplő Medidráczki Miksa, (*Megyedránczki, Mezidrácky, Mezedrácky, Mezedrászki, Mezedráncki, Mezedrácky*) csendőr-hadnagy, a szájhagyományban fennmaradt mondák szerint a betyár keresztapja volt. Ezért is hitt neki Fábián Pista.
[28] A csárda neve, lásd a 14. strófában is.

kikötöttek a tornác elibe,
szíjel nízëk, ki tűnik elibe?

10. Pásztor Miháj, Rocskás Józska pajtás,
há Váradon ugyam mi az újság?
»Váradon is csak am most az ujság,
hogy Fábiján Pistát fëlakasztyák!«

11. Ërzsi húgom, Sára jó testvérem,
kirjítëk mëg az urakat írtem,
kirjítëk mëg, ha mëgéngënnének,
në vënník el gyászos íletëmet.

12. Nagy Sándor, vót ëskolás cimborám,
ű is kijött halálom óráján,
türűl mëg a fekete szëmëdët,
në lássam, hogy írtëm húll a könnyed.

13. Lassam mënygyën a kocsi alattunk,
áld mëg isten, aki jön utánnunk,
könnyes szëmmel kísírnek bennünket,
álgya mëg az egek ura űket.

14. Itt a Kajla, tűllem elmúl(t) csárda,
aggyanak ëk kis sërt utójjára,
maj bátrabban mënygyëk a halára,
íletëmnek víglëhajtására.

15. Itt van ez a pohár sër, pajtásom,
kentëknek is ídësanyám, húgom,
igyák mëg esz kentëk együtt hárman,
esz hagyom kentëknek utójjára.

16. Túl a Kajlán van az akasztófa,
három bëtyár nyugoszik mëg rajta;
Pásztor Miháj, Rocskás Józska pajtás,
láttyátok, hogy hárman mire jutánk!

(Szendrey, 2018, 348–350.)

„E balladai hézagossággal, de történeti hűséggel előadott történet szerint Fábján katonaszökevény lett, mert nëm akart nímëtnek szógálni, – pajtását áruló szándéka miatt lőtte meg, – bátran harcol a katonákkal, midőn árulás folytán meglepik, az ellenszenves hatalom szót szegett vele szemben, halála nyugodt és bátor volt: ezért száll emléke s a részvét iránta szülőről gyermekre” – írja Szendrey (2018, 350.).

Ennél az epikus éneknél van egy még hosszabb, 51 strófás (!) vers is, *Fábián István betyár dala* címmel, melyet egy Kornya Sándor nevű VI. osztályos tanuló jegyzett fel 1917-ben. Ez valószínűleg egy helyi versfaragó ponyván is kinyomtatott, de már az oralitásba bekerült szerzeménye (Olosz, 2018, 143. sz. 252–258. és a jegyzete 393.).

A Fábiánról szóló népi elbeszélések szerint a betyár az akasztófa alatt megátkozta a „kopasz Kenyerest”, a szalontai szolgabírót, aki vesztébe kergette. Szülővárosa népét viszont megáldotta. Több olyan ballada is van, amelyben Fábián így búcsúzott az akasztófa alatt:

Isten hozzád, Szalonta városa,
Már én többé nem leszek lakosa,
Teremhet már ződ füvet lapossa,
Kis pejlovam többet nem tapossa.
(Kodály – Gyulai, 1952, 171.)[29]

„Szalontának saját külön betyárja Fábján Pista, nem csoda tehát, hogy róla szól legtöbb betyárdalunk; s ezeket nem csak az asszonyok-lányok énekelgetik a főzés, mosás, tengeri- és tollfosztás mellett, hanem néha-néha a férfiak is rá-ráhúzatják a cigánnyal. […] A mi Fábján-nótáink azonban távolról sem azok, melyeket népköltési gyűjteményeinkben Fábján Pista címmel olvashatunk, bár némi változattal vagy különálló strófákban ezeket is ismerjük. A szalontai Fábján-nóták közül csak a II. k. közöl (63. l.)[30] egy dalban négy összevissza szedett strófát, s még előbb 1851-ben Arany János kettőt […]” – írta Szendrey Zsigmond (2018, 347.).

A nagyszalontai betyár nevét és tetteit nemcsak szülővárosában, hanem a bihari Sárréten, az Alföld déli és keleti részein is emlegették, bár néha összemosták alakját az 1805-ben meghalt lovasbetyáréval, Angyal Bandiéval, ahogy

[29] A Fábián Pista nótájához írt jegyzetben Endrődi Sándor *Magyar népballadák* című kötetéből idéz Gyulai Ágost. Változatát lásd Küllős, 1988a, 200.
[30] Török Károly: *Csongrádmegyei gyűjtés.* MNGY II, 1872, 63.

ez a betyárfolklórban megszokott. Fábián Pista balladájának hat nagyszalontai változatát Fábián Imre gyűjtötte össze (Fábián, 1970). Vargyas monográfiája (1976, II, 653.) Szendreyhez hasonlóan Török Károly hódmezővásárhelyi adatát tartja a legkorábbi balladaváltozatnak.

Arany János mint nagyszalontai jegyző hivatalból tudhatott az 1851 decemberében kivégzett betyár viselt dolgairól. Fábián Pista két „nótáját" Vahot *Remény* című lapjában tette közzé 1851-ben az alábbi megjegyzéssel:

> „Íme egy pár akasztófa-virág. Népi költészetünk koszorúja nagyrészben íly virágokból van fűzve, s habár ez mit itt közlünk, nem tartozik is a jelesbek közé, annyit mindenesetre megérdemel, hogy a népdalok gyűjteményébe valamikor fölvétessék; mert ez nem mint rendesen szokott lenni a kivégzettek requieme, mások általi búcsúztatója, hanem maga Fábján, a 24 éves szép ifju, ki az elsőt bujdostában írta, a másodikat fogságában, midőn a rögtönitélő törvényszék már meghozá fölötte az itéletet, mondotta egy városcseléd tolla alá…" (Kodály – Gyulai, 1952, 169. és jegyzete 171.)

I.

1. Ha meghalok, arról se tehetek,
Véled, babám, többé nem lehetek,
Nem engedik azt nekünk az egek,
Hogy én kedves babám tiéd legyek.

2. Nem tudom, hogy hol lesz meghalásom,
Erdőn, pusztán van az én lakásom,
Eltemetnek a mezei vadak,
El is énekelnek a madarak.

3. Ha megfognak, lánczczal megkötöznek,
Betyárságunknak már véget vetnek;
Ki van mondva a törvény mirólunk:
Akasztófa lészen nyugodalmunk.

II.

1. Jön a zsandár kivül belül,
Szól a golyó fejem felül;
Szegény Pista, csak egyedül
Forgolódik a ló körül.

2. Fogd meg, Julcsám, a lovamat,
Vidd a kutra, itasd meg azt,
Itasd meg, mert szomju nagyon:
Szegény Pista fáradt nagyon.

3. Azután menj a szobádba,
Borulj a vetett ágyadra,
Borulj, sirass engem nagyon:
A törvényem hátra vagyon.

4. Elbúcsuztam Juliskámtól,
Az apjától, az anyjától:
Már én elmegyek, látjátok,
Isten vigyázzon reátok.

5. Sírva kisért a kapuig,
Onnan a határ széleig,
Megcsókoltam utoljára,
Ugy ültem a pej lovamra.

6. Lement a nap nyugodóra,
Szegény Pista boszújára:
Belement az istálóba,
Megfoktak másnap déltájba.

7. Már két kezem vasba verték,
Dupla fegyverem elvették,
Magam fegyver közé vettek,
A zsandárok ugy kisértek.

8. A törvény elébe vittek,
Komor szemmel rám tekintnek,
Monda nekem: no te kutya
Nem lősz többet pandurt soha.

9. Akkor meghültem egy kicsit,
Hogy az akasztófára visz,
Nem lesz napja vig kedvemnek,
Soha többé életemnek.

10. Februárjus huszadikán,
Kisértek fel a nagy utczán,
Szégyeltem azt váltig nagyon
Hogy a kezem vasba vagyon.

11. Édes kedves lovam, Pajkos!
Nincsen czukor, nincs abrak most:
Fogva a te kedves gazdád,
Nincs ki gondot viseljen rád.
(Közli Kodály – Gyulai, 1952, 169. és Olosz, 2018, 339–341.)

Arany kommentárjából úgy tűnik, hogy ő is helyt adott annak a közhiedelemnek, miszerint a betyárdalokat maguk a betyárok költik, illetve kivégzési búcsújukat a börtönben maguk az elítélt betyárok diktálják le egy írástudónak. Ezt állították pl. a dunántúli Sobri Jóska bandájába tartozó, 1836-ban felakasztott Milfait Ferkóról is, akinek „magacsinálta" búcsúéneke egy 20 évvel korábban kiadott, Zöld Marci nevű betyárról szóló ponyvából lett átvéve és átalakítva. A *„Kegyetlenségünknek meg van adva bére"* kezdetű búcsúvers 19. századi (levéltári) kéziratos másolatán ez áll cím gyanánt: *„Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró kegyelemből adott neki."* (Lásd Küllős, 1988a, 56.; 1992)[31]

Maga a szokás, ti. egy kivégzési búcsúvers/-ének komponálása és elmondása Európa-szerte – így Magyarországon is – évszázadokon keresztül bevett gyakorlat volt. Európában elsősorban a 17–18. századot jellemezte az a törekvés, hogy a kivégzés morális tanulságokkal szolgáló, elrettentő színjáték legyen. Ezt a szertartásos szokáshagyománnyal bíró újkori közköltészeti énektípust rendszerint az ítélet-végrehajtás előtt készítették (esetleg tollba mondták) és adták elő az elítéltek. Olykor a kivégzéssel egyidejűleg röplapokon kinyomtatva is terjesztettek (Dülmen, 1990). Angliában még a 19. század második felében is utcai énekesek árulták az efféle nyomtatványokat, és az újságok is közölték a verses búcsút, a bűneset rövid ismertetésével, az elítélt vallomásával együtt (Rouse, 2005). A legkorábbi magyar verses kivégzési búcsú a 16. század elejéről maradt ránk, majd viszonylag jelentős számú közköltészeti halotti búcsúverset, börtönéneket és verses kivégzési búcsút jegyeztek fel a 17–18.

[31] Az 1817-es ponyvakiadvány szerzője Pogány Péter (1978) kutatásai szerint egy debreceni diák, később evangélikus teológus-professzor, Erdélyi József (1795–1863) volt. A korábbi, közköltészeti mintákra visszavezethető, monológokból és párbeszédekből álló, hosszú ponyvaversnek csak bizonyos részletei kerültek be a kéziratos énekeskönyvekbe, illetve folklorizálódtak és lerövidülve a szájhagyományban bukkannak fel.

századi kéziratos énekeskönyvekbe. A kivégzési búcsúének az elítéltek egyes szám első személyben elmondott bűnbánó szavaiból – melyekkel önmagukat, a sorsot vagy a forgandó szerencsét okolják bűnös életükért –, bocsánatkéréséből, illetve fohászból áll. A záróstrófákban olykor a kivégzés színhelyét, idejét is megnevezik. A 19. századi kivégzési búcsúk magyar példái általában betyárok és rablók nevéhez kapcsolva, az ő „nótáik”-ként maradtak fenn ponyván és kéziratos énekeskönyvekben.[32] Az elítéltek búcsúszavai előbb a betyár témájú ponyvaballadák kedvelt, hosszabb-rövidebb záradékaként, majd a lírai betyárdalokban is felbukkannak. A betyárballadák többségében azonban már elmarad a fohász, Isten kegyelmének kérése.

Az Olosz Katalin által sajtó alá rendezett nagyszalontai gyűjtemény leghosszabb Fábiánról szóló énekének utolsó szakaszai a három elítélt betyár végbúcsúját tartalmazzák:

45. Márki József első, Pásztor Mihály az követő,
míg Fábijánra rá nëm kerül a sor,
ígën bátor és kemín szívű vót.[33]

46. Igy bucsuzott el hát baráttyától,
és az összegyült nagy sokaságtul,
Isten hozzátok örökre,
në jussatok ily gyászos íletre.

47. Ha valaha valamit vítëttem,
engeggyën mëg most nékëm.
Nohát Márki, vetkëz lë ízíbe,
në fíjj mënni az halállal szëmbën.

48. Bucsuz, akitűl akarsz, hamarjába,
hogy mi sëm maraggyunk el sokára.
Márki József szíjjel níz a fátul,
ilyen bucsu reppen el ajkárul. ||

[32] A *Szentsei daloskönyv*ben találjuk pl. ifj. Fodor Pál *Cantio flebilis* (*Siralmas ének*) című búcsúját, akit Váradon 1638-ban végeztek ki. Az 1678 vagy 1688. augusztus 20-án kivégzett „nánási nótárius” búcsúverse két kéziratos változatban és egy 19. század eleji ponyván is fennmaradt (lásd RMKT XVII/14, 1991, 19. sz. és jegyzetei). A 19–20. századi népköltészettel legtöbb rokonságot tartó *Világi szép ének egy szegény kondásról* című kivégzési búcsút Stoll Béla találta meg s adta ki az *Alsókubini kézirat*ból (1782 k.). A *Zala megyei cigány tolvaj búcsúének*et szintén 1780 körül jegyezték le (vö. Küllős, 1992, 2012).

[33] Hiányos és romlott szövegű strófa.

49. Isten tëhozzátok is barátok,
Fábján, Pásztor régi jó pajtások.
Pásztor Mihály már të vagy a sorba,
jobb vóna most lënni más korban.

50. Halvány orcád, kiszáratt szëmejid,
írtóztató halálnak jeleji.
Fábján mán te vagy az sorban.[34]

51. Isten tihozzátok, zsandárok,
bárha nëm vótam is jó hozzátok,
engeggyítëk mëgtëtt híbájínkat,
në átkozzátok sírhantyajinkat.
Az ki pedig elvádolt halálra,
Igy hajjon mëg az is nëm sokára.
(lásd Olosz, 2018, 143. sz. 257–258.)

Végigolvasva ezeket az újonnan előkerült nagyszalontai változatokat, megállapíthatjuk, hogy az Arany által „akasztófa virág”-nak nevezett nóták első, „bujdosás közben” költött darabja a korban közismert betyárdalok strófáiból összeszerkesztett panaszos lírai dal. Tulajdonképpen semmi konkrétum nem köti Fábián Pista személyéhez. A nóta második strófája ún. vándorstrófa, amelyben a bujdosó a vadak, madarak, tengeri halak részvétét kéri, illetve rájuk bízza temetését. Ez a toposz már a 17–18. századi bujdosóénekekben is gyakran felbukkan, egyik kéziratos – de a szájhagyományból is jól ismert – változatát egy 1818-as énekeskönyvből idézte Csörsz Rumen István:

4. Síras Anyám Siras meg előtted járok
az utan ne siras ha utnak indulok
mert nem tudom hogy hol lészen en halalom
Erdőn é vagy mezőn vagy tábor kőzepén
Vagy pediglen lészen a nagy pusztaságban

5. Ha én it meghalok ki temet el engem
Meg hidegült testem ki teszi a földbe
el temetnek engem az erdei vadak
elis énekelnek a sirai [!] madarak
(Csörsz, 2014b, 185.)

[34] Hiányos szövegű strófa.

Egyik Fábián Pistáról szóló nóta dallamát sem ismerjük. Valószínűleg arra a dallamra énekelték rá,[35] amelyet Arany ugyan ismerhetett, de nem örökített meg *Daloskönyv*ében. Egy hajdani nagyváradi joghallgató viszont azt állította, hogy Arany János saját szerzeményeként tanulta és szerette meg, ezért is sürgette a költő egyéb dallamainak összeszedését és nyilvánossá tételét:[36]

„Arany János nem csak verseket, hanem dallamokat is költött![37] Bertha Sándor be is mutatott tőle ily szerzeményt. Ezeket izében kellene följegyeznünk és összeszednünk, mig feledségbe nem mennek, mert a költő lelke világát más oldalról is fényesen illusztrálják.”

Így emlékszik vissza, »*Arany, mint nótacsináló*« c. kis írásában az 1853–54-es években joghallgató Jászfalusi:

„Egyszer a mi jeles tenoristánk és karnagyunk egy új népdalt mutatott be.

– Fiuk, – mondá, ez itt a mi földünkön – készült. Valami szalontai, vagy vidékbeli futó-betyárlegényt elfogtak a császki zsandárok. Siralomházba került. A végső utján azt kérte, hogy mondhassa el utolsó nótáját. Megengedték s elmondta. S Arany János, ki akkor még Szalontán volt, a nép szájáról leírva a hős betyár búcsúszavait, azokat zenehangra tette. Mi már, mint a nép száján régen ilyenül levőt vettük át. Dallamára, az Arany János által szerzett utánozhatatlan magyarizű dallamra emlékszem, de a Fábián Pistának nevezett delinquens költeményéből már csak az első strófájára, mely igy hangzik:

Hinak engem Fábián Pistának,
Besoroztak osztrák katonának :
Göndör hajam nem hagyom levágni:
Jobb szeretek pusztán betyárkodni.

Ezer népdal volt, mit addig és azután lelkesülten énekeltem, de oly magyar ízlésűnek még a »Battonyai hármas határt« sem találtam. Ez a nóta lett az »én nótám.«. [...] Ki mit tud a »Fábián Pistáról?« Érdemes volna

[35] Csörsz Rumen István szíves szóbeli közlése szerint ez a *„Nem messze van ide Kismargita”* kezdetű betyárballada, illetve a *„Pej paripám patkószöge de fényes”* kezdetű dal melódiája lehetett.

[36] Csörsz Rumen Istvántól kaptam a sajnos sorszámozás nélküli egylapos hírlapcikket. A szerzőről egyelőre mit sem tudtunk kideríteni.

[37] Dalkompozícióiból nemrégiben jelent meg egy CD-lemez Csörsz Rumen István és a Musica Historica előadásában. Arany János: *Csendes dalok.* Budapest, 2018.

az egész dalt és annak dallamát is a lapok utján közölni.” (Jászfalusi, 1883, 20.)

Az Arany által publikált I. nóta sorpárjai, strófái más betyárdalokban is előfordulnak, és különböző kombinációkban, más betyárokhoz kapcsolódva tovább élnek a 19–20. századi alföldi szájhagyományban.

A 2–3. strófa közhelysorainak szó szintű változatát megtaláljuk az újonnan kiadott nagyszalontai gyűjtemény több szövegében is:

Ha mëkfognak, azír nëm fëlelnek,
betyárságomnak maj víget vettnek,
ki van mondva a törvin miróllunk,
akasztófa lëssz a birodalmunk.
dë jassz tudom, hogy az én rózsám szán,
ambár hajjak më̈g az akasztófán.
(Olosz, 2018, 140. sz. 250.)[38]

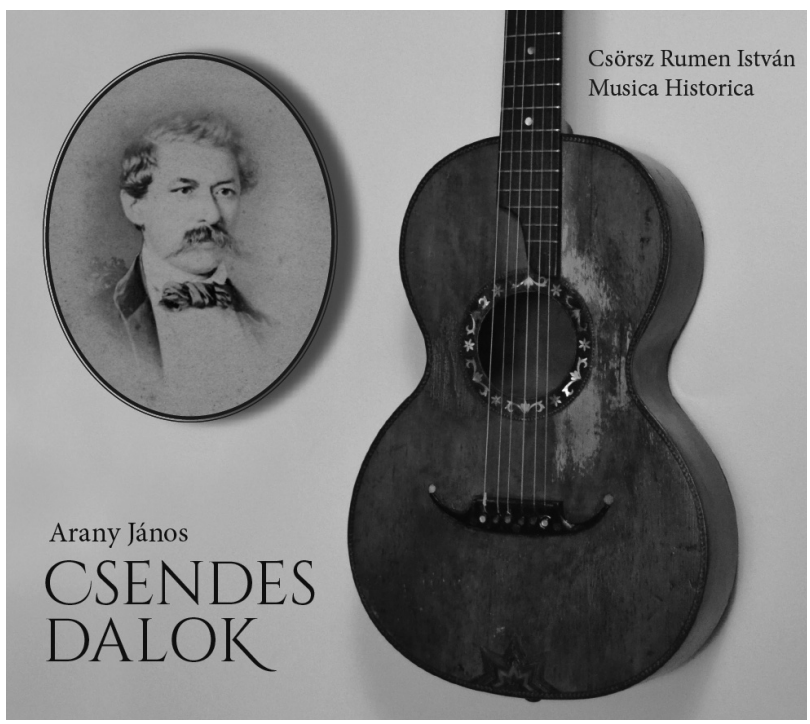

2. kép Arany János szerzeményei CD-n.

[38] Gyűjtő: Mezey Károly, VIII. oszt. gimnazista, 1914. Itt és a továbbiakban *dőlt* betűkkel jeleztem az Arany-féle változat szövegvariánsait.

Szendrey Ákos VI. osztályos gimnazista 11 és fél strófás, tájnyelvet is érzékeltető, Fábiánról szóló balladájában pedig ekképpen:

4. *Ha megfognak, lánccal megkötöznek,*
Betyárságomnak maj’ víget vetnek.
Ki van mondva a törvín mirullunk:
Akasztófa lesz a nyugodalmunk. –
…
8. *Ha nem segít*[39] *arrul sem tehetek,*
A világtul könnyen búcsút veszek;
Elíg nékem, hogy az én rózsám szán,
Bátor haljak meg az akasztófán! –
…
11. Túl a Kajlán van egy akasztófa,
Arra van a betyár felakasztva.
Szél lengeti gyócsingit, gatyáját,
Veri össze sarkantyós csizmáját.
Ha leesik, megeszik a vadak,
*Megsiratják az égi madara*k.[40]

A 150. szöveg 3. strófája csak a sorok rendjén változtatott:

3. *Ha megfognak, lánccal mëgkötöznek,*
Bëtyárságomnak maj víget vetnek.||
Eltëmetnek a mezeji vadak,
El is énekëlnek az égi madarak.
(Eszt akkor danolták, mikor mán a zsandárok kerestík)
(Olosz, 2018, 266.)

Ezekkel a betyárdal-variánsokkal ellentétben a Fábián II. nótájaként közölt, úgymond „fogságban készült” 11 strófának egyelőre nem leltem nyomát sem az új nagyszalontai kötetben, sem Vargyas monográfiájában. A II. nóta első hét szakasza más betyárokról költött lírai dalstrófák adaptációjának tűnik. Ezekben a Pista és Julcsa/Juliska,[41] valamint a Pajkos lónév, továbbá a betyár életének

[39] Ti. a Jóisten.
[40] A teljes balladát modernizált helyesírással, javítások nélkül kiadta Küllős 1988a, 199–201., valamint Olosz, 2018, 263–264.
[41] A betyár állítólagos szeretőjéről egyik nagyszalontai epikus vers sem tesz említést, arról viszont igen, hogy Sára és Julcsa/Erzsi nevű testvéreitől, meg az anyjától úgy búcsúzik, hogy egy-egy pohár sert rendel nekik (és saját magának is) akasztása előtt.

és elfogásának, halálának tényei, továbbá a 6–10. versszak (miszerint: istállóban fogják el, fejére olvassák a pandúrgyilkosságot, a halál időpontja) kötik az éneket a szalontai betyárhoz. A betyárköltészetben közhelyként előforduló motívumok: 1. versszak: a betyár magányos küzdelme; 2–3., 11. versszak: a szerető és a ló megszólítása. Az ének 4–5. és 11. strófái mindemellett a kivégzési búcsúénekek jellegzetes formuláit is tartalmazzák. A betyár elfogásának történetét előadó hol egyes szám első személyű, hol a betyárról harmadik személyben szóló „nóta" egésze valóban balladaszerűbb, jobb, mint a Fábiánról költött eseménysoroló hírversek, de még nem emelkedett fel a népballadák költői szintjére. Az igazi, csak a sorstragédiára fókuszáló népballada – még a 19. században született betyárballadák is – „az egyéni részleteket fokozatosan elhagyja, s az általános jelentőségű, példázatra alkalmas mozzanatokat tartja meg, vagy fejleszti tökéletesre" (Vargyas, 1976, II, 654.). Tegyük hozzá úgy, hogy más hasonló hangulatú közhelysorokat, a betyárköltészetre általában jellemző motívumokat sző össze egy alkotássá.

„Ma már e két Fábján-nóta egyikét sem ismerik az Arany-közölte alakban; strófáik vagy elvesztek, vagy beleolvadtak az új Fábján-nótatermékekbe, vagy önállóan élnek, sőt van olyan, mely kis változtatással szerelmi dallá vált." – állapította meg Szendrey Zsigmond (2018, 348.). Az azonban bizonyos: egyik Fábián „nóta" sem volt a nagyszalontai betyár saját alkotása.

IRODALOM

AJÖM

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek* 1. Szerkeszti Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2014 *Arany János Összes Művei* XVIII. *Arany János levelezése* 4. *(1862–1865).* Sajtó alá rendezte Új Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

Almási István

2012 *Kodály Zoltán és Gyulai Ágost Almási Sámuel dalgyűjteményéről*. Előadás. Elhangzott a Magyar Kodály Társaság által, Kodály Zoltán születésének 130. évfordulója tiszteletére rendezett konferencián, 2012. december 16. Budapest, Kodály Zoltán Emlékmúzeum. http://www.m-kodalytarsasag.hu/Almasi_Istvan-Almasi_Samuel.pdf (utolsó letöltés: 2018. november 25.)

Arany János
2003 *Arany János összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó.
Bartalus István
1873–96 A *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* I–VII. Budapest, Pesti könyvnyomda.
Csörsz Rumen István
2005 Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840). In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. 207–260. Budapest, Argumentum Kiadó.
2009 *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840).* Budapest, Argumentum Kiadó.
2011 „ki magam tsinálmányja, ki másé”. Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* (1813) című gyűjteményében. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): *Magyar Arion. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről.* 319–346. Budapest, Reciti Kiadó.
2014a A *Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények,* CXVIII, 5, 611–628.
2014b „Bujdosom szoros utakon”: A régi magyar bujdosóénekek poétikája I. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 3. 139–186. Budapest, Reciti Kiadó.
2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800.* Budapest, Universitas Kiadó. /Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok/
2017a „…melyben a dal megfoganhat”. Arany János Dalgyűjteménye (1874) mint ihletforrás. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): *„…és palota épül a puszta beszédből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról.* 163–212. Budapest, Reciti Kiadó.
2017b Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 9–35. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Kiadó.
Dülmen, Richard van
1990 Ars Moriendi: Az erőszakos halál liturgiája. In: Uő: *A rettenet színháza*. *Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban.* 140–155. Budapest, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.

Erdélyi János
1846–1848 *Népdalok és mondák* I–III. Pest, Beimel József (I, III), Magyar Mihály (II).
Fábián Imre
1970 Hogyan születik egy ballada? *Művelődés*, XXIII, 7, 43–44.
Jászfalusi Lajos, Dr
1883 Arany mint nótacsináló (Tárca). *Fővárosi Lapok*, 20, 4, 1883. január 5. 20.
Kecskeméthy Csapó Dániel
1844–46 *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból fűzve.* Pesten, Emich Gusztáv.
Kobzos Kiss Tamás
2014 Tóth István fülöpszállási kántor kéziratos dalgyűjteménye. (Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843.) In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 3. 363–383. Budapest, Reciti Kiadó.
Kodály Zoltán
1964 Magyar zenei folklore 110 év előtt. In: Uő: *Visszatekintés* II. 155–183. Budapest, Zeneműkiadó.
1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers.* A könyv anyagát válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Vargyas Lajos. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Kodály Zoltán – Gyulai Ágost
1952 *Arany János népdalgyűjteménye.* Közzéteszi Kodály Zoltán – Gyulai Ágost. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Hasonmás kiadása: 2011, Budapest, Argumentum Kiadó.)
Küllős Imola
1988a *Betyárok könyve.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
1988b A magyar népdalkutatás története. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz* V. *Népköltészet.* 414–426. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1988c Opre Tódor nótája. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány. In: Hopp Lajos – Küllős Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány.* 235–275. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet.
1990 *Latorköltészet és betyárfolklór.* (Kandidátusi disszertáció, kézirat.) Budapest.
1992 Kivégzés előtti búcsúénekek. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XCVI, 5–6, 616–632.
2004 *Közköltészet és népköltészet.* Budapest, L' Harmattan Kiadó.

2011 Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): *Magyar Arion. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről.* 305–317. Budapest, Reciti Kiadó.

2012 Kapros János nótája. Egy katona kivégzési búcsúja a XIX. század első harmadából. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 1. 203–215. Budapest, Reciti Kiadó.

MNGY

1872 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* II. Török Károly: *Csongrádmegyei gyüjtés.* Pest, Athenaeum.

1924 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* XIV. *Nagyszalontai gyüjtés.* Gyüjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyüjtő Szövetsége. Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond. Budapest, Kisfaludy-Társaság.

2001 *Magyar Népköltési Gyüjtemény* XV. Kodály Zoltán *nagyszalontai gyűjtése.* Szerkesztette Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság.

MNT

1957 *A Magyar Népzene Tára* I. *Gyermekjátékok*. Szerkesztette Kerényi György, bevezetés Kodály Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953 *A Magyar Népzene Tára* II. *Jeles napok.* Szerkesztette Kerényi György. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Olosz Katalin (s. a. r.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919.* A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvtár/

Pogány Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest, Magyar Helikon.

Pogány Péter – Tari Lujza

1988 *Dalfüzér 1844. Tompa Mihály kéziratos, kottás népdalgyűjteménye.* Hasonmás kiadásra előkészítették és kísérő tanulmánnyal ellátták Pogány Péter – Tari Lujza. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

RMKT XVII

1991 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 14. Énekek és versek (1686–1700)*. Sajtó alá rendezte Jankovics József. Budapest, Akadémiai Kiadó.

RMKT XVIII

2000 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 4. Közköltészet 1. Mulattatók*. Sajtó alá rendezte Küllős Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi Kiadó.

2013 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 14. Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete 3/A, Történelem és társadalom*. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István – Küllős Imola. Budapest, Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó.

Rouse, C. Andrew

2005 *The Remunerated Vernacular Singer: From Medieval England to the Post-War Revival.* Frankfurt am Main, Peter Lang.

Rudasné Bajcsay Márta

2017 Egyéni emlékezet és közösségi tudás. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): *„…és palota épül a puszta beszédből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról.* 159–162. Budapest, Reciti Kiadó.

Seemayer Vilmos

1936 A régi lakodalom Nemespátrón. *Ethnographia,* XLVII, 72–90.

Stoll Béla

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Budapest, Balassi Kiadó.

Szendrey Zsigmond

2018 Szalonta betyárköltészete. In: Olosz Katalin (s. a. r.): *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919.* A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. 346–363. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvtár/

Tari Lujza

2017 Gitár és „tambura”: A „hangzó művészet” Arany János életművében. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 67–88. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Kiadó.

T. Erdélyi Ilona

2008 Népköltészet, népzene – népi társadalom. Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János. In: Uő: *„Pályák és pálmák.” T. Erdélyi Ilona válogatott tanulmányai.* 47–59.; 158–182. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

Vargyas Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa* II. Budapest, Zeneműkiadó.

Imola Küllős

JÁNOS ARANY’S *SONGBOOK* AND PISTA FÁBIÁN’S „SONGS”

János Arany created his *Dalgyűjtemény (’Songbook’)* that included musical notation in the 1870s by cleaning up his earlier notes. He compiled popular and folk songs that he remembered from his childhood and youth, i.e., mostly from the 1820s–1830s, although he also recorded some poems and melodies that were sung much later or centuries earlier. The 148 songs he compiled were divided into three major chapters. I. *Folk songs and relatives;* II. *Social songs* (mostly set to a foreign melody); III. *Chanting tunes and children’s rhyming songs.* Arany’s songs are a reflection of the musical consciousness of the early 19th century, of the song culture of a social layer.

The first edition of the *Songbook* (with photocopies of the notations) was edited by Zoltán Kodály and Ágost Gyulai in 1952. An extended second edition based on new aspects has been in the works for many years by literary historian Rumen István Csörsz and ethnomusicologist Márta Rudasné Bajcsay. The primary purpose of the *Nagyszalonta collection* intended for the centennial of the poet’s birth (1917) was to explore the folklore knowledge that infused Arany’s poetry. The memorial volume published in 1924 included only old folkloric supplements from Nagyszalonta that the poet could have been familiar with. Outlaw ballads and new style ballads of accidents and crimes were left out of the book, as were songs and ballads about the Szalonta outlaw, even though the two songs of Pista Fábián were first published in 1851 by János Arany.

The study presents some of the remarkable popular and folklore data of the *Songbook* and analyzes Pista Fábián’s „songs”, comparing the version published by the poet with the versions still living in the oral tradition in the early 20th century.

Chikány Judit

MERÍTÉS ARANY JÁNOS MŰVEINEK PONYVAIRODALMI, FOLKLÓR ÉS KÖZKÖLTÉSZETI SZÖVEGKAPCSOLATAIBÓL

Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór, közköltészeti kapcsolatainak vizsgálatával a folklorisztikai és az irodalomtörténeti kutatás egyaránt foglalkozott, nagyrészt a művek forrásfeltárását célzó elemzésekben, már a 20. század eleje óta. Az utóbbi évtizedekben azonban – elsősorban Csörsz Rumen István és Szilágyi Márton kutatásainak köszönhetően – megnőtt azon értekezések száma, amelyek célzottan a költő közköltészeti hagyományban való jártasságára mutattak rá.[1] Jelen dolgozat kétféle megközelítésből próbálja vizsgálni Arany János műveinek és a ponyvairodalom szövevényes szövegtengerének érintkezési pontjait. Elsőként arra a kérdésre keresem a választ, hogy két Arany-mű (*Az ünneprontók* és *A hegedű*) milyen ponyvatermékekkel hozható lazább vagy éppen szorosabb kapcsolatba, és milyen egyezések, különbségek fedezhetők fel az összevetés során, ha egyáltalán kimutatható bármilyen szintű szövegrokonság. Ezt követően egy Thököly Imre életéről szóló ponyvatörténet kompilációs megoldásainak vizsgálatával keresem a kapcsolódásokat különböző Arany-művekhez.

Az ünneprontók

Az ünneprontók című ballada először 1888-ban jelent meg nyomtatásban a *Hátrahagyott Versek* című kötetben, a kéziraton *Legenda* alcímmel szerepelt és 1877. július 21-i keltezéssel, majd a *Kapcsos könyv*ben is ezzel a dátummal jegyezte Arany.[2] A magyar folklorisztikai szöveganyagban mese- és mondaszövegekkel, hiedelemelbeszélésekkel mutat rokonságot az ünnepnap szentségét tánccal megszegő fiatalokról szóló Arany-történet. Az *ünneprontók* típusú

[1] A teljesség igénye nélkül pár tanulmány, amely Aranynak a közköltészeti/populáris hagyománnyal való kapcsolatával foglalkozik: Scheiber, 1957, 1996: több tanulmány; Milbacher, 2000, 139–195.; Szilágyi, 2003; 2004; 2005; 2007; 2017a; Szajbély, 2008, 49–65.; Csörsz, 2009; 2017a; 2017b.

[2] AJÖM I, 1951, 532. A *Kapcsos könyv* fakszimile kiadása online (OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár): http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/facsimile/index.html [letöltés ideje 2018. október 1.].

történetek a történeti, a hiedelem- és az eredetmagyarázó mondák műfaji határán állnak.[3] A történetimonda-kutatás a *bűn és bűnhődés* tematikus csoportba sorolja az egyházi ünnepnapra vonatkozó tilalma(ka)t valamilyen formában megszegő ünneprontókról szóló mondákat.[4] A történetvezetés menetét tekintve ezek a mondák hasonlóságot mutatnak az eredetmagyarázó mondák leggyakoribb szerkezeti képletével: tilalom – megszegés (bűn) – következmény (büntetés) – (esetleg magyarázat).[5] Az ünnepnap szentségének megszegése különböző formákban történhet (például munka, tánc, kocsmázás, részegeskedés, kártyajáték), általában szerepel egy figyelmeztető szereplő is, majd az intő szavak ellenére folytatott bűnös cselekedetet a mondákban eltérő módokon büntetik: az illetők kővé válnak,[6] elnyeli őket a föld (elsüllyedés, pokolba süllyedés),[7] vagy a kifulladásig, megbetegedésig, akár halálig táncolnak (Binder, 1900; Ujváry, 1999). Ezen büntetési formák nemcsak az ünneprontás bűne, hanem például a hűtlenség, az átokmondás vagy a felelőtlen esküdözés következményei is lehetnek.[8] A tánc bűnként és büntető funkcióban is előfordulhat, függetlenül

[3] Ezúton köszönöm Landgraf Ildikó észrevételeit, amelyekkel az ünneprontókról szóló történetek mondai műfajok közötti határhelyzetére felhívta a figyelmemet.

[4] Vö. Dobos, 1970, 106.; Magyar, 2007, 63–64. Az ünneprontók típus magyar szöveghagyományának tipológiai rendszerezéséről: Magyar, 2018a, 47–111. Ehhez a nemzetközi párhuzamokat lásd Horn, 2007; Frenschkowski, 2010[3]; Goldberg, 2010[3]. A történeti és a hiedelemmondák egyes típusainak, illetve tematikus csoportjainak műfaji érintkezéséből adódó problémákra és az ebből fakadó rendszerezési nehézségek kérdéséhez lásd Landgraf, 1999, 413–414; Magyar, 2018b, 137–145.

[5] A. Dundes motifémáit az eredetmagyarázó mondák szerkezetére alkalmazta – a menekülés motívum elhagyásával, amely a megmásíthatatlan isteni döntés elfogadásával magyarázható: Nagy, 1988, 114. Vö. Ipolyi Arnold *végzet – átok – bűnsúly – megváltás* négyes tagolásával az *Elsüllyedés, állat-, fa- és kővéválás* tematikánál (Ipolyi, [1854] 1987, 344.).

[6] A kővé válásról szóló történetekben gyakori, hogy valamilyen eredetmonda típusú bevezetést tartalmaznak. (Binder, 1900, 25.) A felsorolt büntetési formákon kívül találkozhatunk a kétfejű, kutyafejű gyermek születését az ünnepnapon dolgozó vagy káromkodó szülőkkel magyarázó hiedelemtörténetekkel (Dömötör, 1992, 199; N. Szabó – Zombori, 2010, 285. 1049. történet).

[7] A zuhanásról mint bűnbeesésről és büntetésről lásd Tánczos, 2006, 74–89. Továbbá Fischer, 2014. Egy templomkerülő lányról szóló kötcsei balladában a lányt az ördög a hátán vitte el a pokolba (Sebestyén, 1900, 32–33).

[8] A teljesség igénye nélkül pár példa: Ipolyi, [1854], 1987, 344.; Tolnai, 1903, 159–160; Versényi, 1901, 127, 320. További párhuzamok: a hűtlenség büntetése vagy szerelemféltés jelenik meg a halálra táncoltatott lány balladájában. Vö. Olosz (s. a. r.), 2018, 139–146. Ponyvai szerelmi történet, amely kővé válással végződik: *Az ibolya születése, vagy: a kővé vált juhász és nyája* (Tatár, 1857, 29–37.). A *Rege kunyhója* kötetei megtalálhatók az OSZK-ban (a 4 kolligátum jelzete: 196.637) és 10 kötet a Petőfi Irodalmi Múzeumban (PIM A 8.745/1-10). Szintén ponyvai adalék: *A kővévált büszke legény éneke* (a Bálint Sándor-hagyatékban: N. Szabó – Zombori, 2010, 283.). További mondai párhuzamot jelent-

a bűn fajtájától, ezért meglehetősen kibővül az Arany-történettel rokonságba hozható folklórszövegek köre. Jelen tanulmány most nem is vállalkozik ezek átfogó ismertetésére, két variáns azonban említendő nagyszalontai vonatkozása miatt a *Magyar Népköltési Gyüjtemény* XIV. kötetéből. Az egyik elbeszélésben vasárnapon történő munkavégzés, a másikban vasárnapi templomkerülő kocsmázás miatt – különböző jelenségek (táncoló kecskék, dúdoló fény) hatása alá kerülve – kényszerültek táncra a tilalmat szegők (Szendrey szerk., 1924, 251–252.). A hiedelemmonda-katalógusban a *tabutémá*k alá sorolva találjuk az előbb említett egyik nagyszalontai változatot, amelyben egy család vasárnap dolgozni indult, ám három táncoló kecske táncolásra kényszerítette őket (Bihari, 1980, 311.).[9] A *tabumonda* „a tilalom létrejöttének okáról tudósít vagy arról számol be, milyen büntetés éri azt, aki a tilalmat megszegi." (Dömötör, 1982).[10] Ilyen jellegű elbeszélés a templomi szertartás ideje alatt történő mulatozásról szóló monda is, amelynek középkori előzményeként a templomkerti vagy temetőkerti táncolás szokása feltételezhető (Balogh, 1924, 74–75.; 1926; Morvay, 1951). Rokon jelenségként említhetők még a szépaszszonyok bódító énekéről szóló hiedelemtörténetek, amelyekben a hang, ének táncra kényszeríti a hallgatóságot (Salamon, 1987, 102–105.; Pócs (szerk.), 2012, 171–173.). A nemzetközi mesekatalógus alapján két mesetípus is (ATU 779E* *Dancers of Kolbeck /Tänzersage*;[11] ATU 779J* *Breaking the Sabbath*) *Az ünneprontók* történettel mutatnak hasonlóságot. A kölbigki táncosok története Magyarországon is ismeretes volt elsősorban prédikációk exemplumaiként, többek között Taxonyi János erkölcstanító példatárában is szerepelt (Katona, 1900, 304–309; Tóvay Nagy, 2011, 354–355.). A *Breaking the Sabbath* (ATU 779J*) típusú vallási vagy legendamesék alatt közölt ünneprontó módok és büntetési formák megegyeznek a magyar ünneprontó mondaként jegyzett variánsokkal (vö. Uther, 2004, I, 438–439.).

hetnek azon történetek, amelyekben a különböző felekezethez tartozók zavarják egymást saját ünnepeik megtartásában, bár itt a büntetés/bűnhődés elem hiányzik. Ezek a *Háborúk, harcok, szabadságharcok* típusba sorolt *vallásháborúk és vallásküzdelmek* altípusába tartoznak. Magyar Zoltán kétféle változatot is közöl: amikor boronahenger húzatásával reformátusok zavarják a katolikusokat, majd viszont (Magyar, 2017, 90, 95.).

[9] Emellett az „*Egyéb meg nem nevezett tudományos ember*" kategóriában közöl egy szöveget, amelyben a tilalom megszegéséért táncolással bűnhődnek a tudós ember varázskönyvébe betekintő családtagok (Bihari, 1980, 118.).

[10] A tabumondák között is többféle ünneprontásról szóló történet található. Dömötör Tekla például a maszkos alakoskodás jelenléte alapján csoportosította az aetiológiai jellegű munkatilalmakról szóló tabumondákat (Dömötör, 1974, 68–75.).

[11] Külföldi prédikációs szövegeket és mondapárhuzamokat is idéz: Binder, 1900.; Uther, 2004, I, 436–437.; Brednich, 2010[3], 201–204.; Schneider, 2010. Vö. Az Othbertus-anekdotaként elterjedt történettel (Balogh, 1924, 72–74).

Arany János kortársait is megihlették a bűn és bűnhődés típusú mondák. Tompa Mihály több regét is írt a templomkerülők (*Az ünneprontók*, 1845), esküdözők, átkozódók (*Sülyedés*, 1845), és a halott szüleikről meg nem emlékezők[12] (*A légkő,* 1851) bűnhődéséről (kővé válás, föld alá süllyedés vagy égi csapás, légkő).[13] Kisfaludy Károly *Karácsonéj* (1830) című munkájának Aranyéval való párhuzamos olvasásának lehetőségét Csörsz Rumen István vetette fel (Csörsz, 2017, 445–447.).[14] A történetben a Halál jön el az úrfiért több bűne miatt is (karácsony ünnepének megvetése, halott meggyalázása, mértéktelen ivászat,[15] tánc miseidőben).

Arany János művének lehetséges ponyvairodalmi kapcsolataira meglehetősen korán rámutatott az ünneprontók témakörének gazdag szakirodalma (Katona, 1900, 297–304.; Zlinszky, 1900, 282–286.). Zlinszky Aladár közölt egy ponyvaszöveg-átírást a *Nóták a helytelen és zabolátlan tántzolókról* című ponyváról, amely Majláth Bélától[16] jutott hozzá (Zlinszky, 1900). A ponyvafüzetet Szilágyi István adta kölcsön Aranynak, majd Majláthnak is ő mutatta meg. Feltételezések szerint a Szilágyi-hagyatékban lehet ez a ponyvafüzet.[17] A *Nóták* szövegével teljesen egyező ponyvatörténet *Egy rettenetes iszonyú és hallatlan lett dolog, valamelly zabolátlan tántzolókról, kiket az Úr Isten ebben az 1753. esztendőben Virim Cseh-Országi Városban meg-büntetett, másoknak meg-intésére és példájára elő-adatott* címmel is megjelent, ennek egy 1764-ben kiadott változatát Katona Lajos közölte (Katona, 1900, 298–302.).[18] Pogány Péter a

[12] Az elhunytra való megemlékezés (gyászünnep) is tekinthető az ünnep egy fajtájának.

[13] Tompa *Verespatak* (1845) című regéje említhető még, mint távolabbi párhuzam, ebben a költő a bánya szelleme bosszúállását meséli el az éjjel-nappal kincsre áhítozó bányászokon. A bányarémmel kapcsolatos hiedelmekről lásd Versényi, 1890.

[14] Kisfaludy *Karácsonéj* és Arany János *Bor vitéz* című verseinek kapcsolódásairól lásd Szilágyi, 2017b.

[15] „*Bujdosik a tölt pohár, / És szilaj kedv- s tombolásban / Nincs sem mérték, sem határ*" – Kisfaludy is a bujdosó pohár képével érzékelteti a mértéktelen ivászatot. Lásd alább Arany *A hegedű* című költeményénél idézett késmárki bordalt („*Ez a pohár bujdosik, / kézről-kézre adatik*").

[16] Majláth Béla (1831–1900): 1879-től az Országos Széchényi Könyvtár múzeumőre, kéziratban maradt a ponyváról gyűjtött mintegy 5000 darabnyi cédulajegyzete (Szinnyei, 1902, 374.).

[17] Zlinszky, 1900, 283. A szöveg évszám nélkül szerepel, s eddig nem sikerült a nyomára akadni. Pogány Péter a 19. század elejére valószínűsíti a fametszet alapján (Pogány, 1978, 84–85.).

[18] Fellelhető példányok: 1763. FSzEK Bp. Gyűjtemény Ritkaságok Gyűjt. 09/6530; [1753?], OSZK 187.297/5. Ezen kívül Scheiber Sándornak tudomása volt egy ponyvafüzetről a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárában (1764) M.M.33. jelzettel (Scheiber, 1996, 538. 16. lábjegyzet). Ugyanő a Gáti István *Második Jósef a máramarosi éhségben* című munkájában leírt egész éjszakás vigadozást is említi, mint lehetséges olvasmányélményt (Scheiber, 1996, 537.). A kolozsvári Akadémiai

ponyvatörténet előzményének egy német *Tékozló fiú*-iskoladráma elején vagy végén elmondott verset feltételez.[19] A Bálint Sándor-hagyaték is őriz egy szabadkai kiadású ponyvát *A helytelen és zabolátlan tánczolók, mellyhez a lakodalmi és Kána-Mennyegző-bélieknek énekei kapcsoltattak* címmel,[20] amelynek áttekintésére jelenleg nem volt módom, ezért csak a fent említett ponyvát vetem össze az Arany-balladával.

Az ünneprontók és *Egy rettenetes iszonyú…* című ponyva összehasonlítása

	Az ünneprontók	*Egy rettenetes iszonyú…* *Nóták a helytelen…*(Zlinszky 1900, 284–285.)
ünnepnap	pünkösd	vasárnap farsang farkán
helyszín	–	Virim
ünneprontás módja	templom helyett kocsmázás: ivás, tánc	
zene	duda	vonós (hegedű?)
figyelmeztetés	ördög muzsikus	kocsmáros
menekülés	–	4 lány
halálba vivő táncolás kiváltó oka	kényszerítő erejű zene	szülői átok
halál „módja”	táncforgatag kering a pokol tüzes fenekéig	sebesülések, eltűnések a folyamatos táncolás közben

A fenti táblázatos összevetés is jól mutatja, hogy mindkét történet a *tilalom – megszegés – büntetés* történetszövési irányt mutatja. Arany és a ponyva szövege is egy ünnepnap helytelen megüléséről szól, a templomi misén / istentiszteleten való részvétel helyett a fiatalok kocsmai mulatozását (ivászat, táncolás) írják le. Mindkettőben szerepel a *figyelmeztetés* motívuma is, ám mindhiába, mert a fiatalok nem törődnek az intéssel, és ezért megállás nélküli táncolással bűnhődnek. A ponyvatörténet a kölbigki történethez hasonlóan még egy *átkot* is tartalmaz, amely a végső tanulság levonásánál is hangsúlyos lesz („*Rút tántzokért érdemlették, eztet büntetésül vették, szüléiket nem tisztelték, mit akartak azt mivélték. /Azért édes gyermekeim, jól éljetek szerelmesim’*

Könyvár is őriz egy példányt (1757) R 121115 jelzett alatt, amely korábban a Kolozsvári Református Kollégium tulajdonában volt. Ez utóbbi adatra Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmem, segítségét ezúton is köszönöm.

[19] A 26 strófás katolikus énekgyűjteményben talált vers kéziratának pár versszakos fordítását is adja. A német verset Ernyei József és Karsai Géza által kiadott *Német népi színjátékok* (I–II, Bp., 1932–38.) című munkája alapján közli.

[20] A kiadás adatai: Szabadka, Bittermann Károly, 1867. N. Szabó-Zombori, 2010, 339. 1349. tétel. Vö. Morvay, 1951, 74.

tisztellyétek Atyátokat betsüljétek Anyátokat."),[21] amíg Aranynál az Isten ellen való vétkezésben a bűnös saját bűne súlya alatt vezekel, átok nem hangzik el. A költő elhagyja az oltáriszentséggel megjelenő papot, amelyet Balogh József Arany tudatos „lutheranizálásával" magyaráz (Balogh, 1924, 76.). Arany továbbá a ponyvatörténettel ellentétben *menekülést* sem hagy a bűn következménye elől, aki bűnbe esett, annak táncolnia kell a végsőkig. Aranynál megjelenik a kényszerítő erejű zenéjével a pokolba vivő ördögi muzsikus alakja (a nemzetközi párhuzamok némelyikében is előfordul, lásd Katona, 1899; Binder, 1900, 23.), amely vélekedésem szerint a 16–17. századi latin és magyar prédikációk nyelvhasználatával hozható rokonságba, illusztrálva Lutz Röhrich azon megállapítását, hogy a középkori keresztény prédikációk elbeszéléseinek közvetlen hatása figyelhető meg a népmondákban (Röhrich, 1966, 213). Ezen feltevésem igazolására az alábbiakban rövid áttekintést szeretnék adni, hogy miként jelenik meg az ördög alakja a tánccal kapcsolatban a magyar prédikációk nyelvhasználatában.

Az ördög tojta tánc

A tánc motívumának vizsgálata a 16–17 századi latin és magyar nyelvű prédikációkban az utóbbi években művelődéstörténeti (tánctörténeti), egyháztörténeti és irodalomtörténeti megközelítésekből is megtörtént (Csorba, 2001; 2008; Tóvay Nagy, 2004; Bárczi, 2007, 413–445.; Kavecsánszki, 2010). A legtöbb latin és magyar nyelvű prédikáció a tánc ördögtől való származtatásának kifejtéséhez Aranyszájú Szent János (Chrysostomus) – „*Ahol tánc/ugrás van, ott az ördög*." – mondatát veszi kiindulópontnak.[22] Temesvári Pelbárt *Keresztelő Szent János lefejezésének ünnepére írott beszéd*ben (PA, 1502)[23] Wilhelmus Lugduniensist is idézi: „*A tánc olyan kör, amelynek középpontja az ördög*." (Bárczi, 2007, 415.). Majd az *Ötvenedvasárnapi III. beszéd*ében (ti. a szenvedő Krisztus megbántásáról és a bűnök és a hiú örömök által és ezek büntetéséről, TH 1498)[24] Szent Ágostont idézi: „*Mindegyik ugrás, amely a táncban*

[21] Egy rettenetes iszonyú [1753], [7-8]. OSZK 187.297/5 (5. történet).
[22] A prédikátorok táncellenes érveiről készült összefoglaló táblázat: Tóvay Nagy, 2004, 228–236.; később szintén közli Bárczi, 2007. Tóvay Nagy Péter Bárczi Ildikó prédikációfordításait használta fel, a latin prédikációszövegek magyar nyelvű fordításait én is onnan idézem.
[23] PA, 1502 = Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]. Augsburg, 1502. RMK III. 104.
[24] TH, 1498 = Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de tempore I. [Pars hiemalis]. Hagenau, 1498. Bibl. nat. Inc. 1042.

van, ugrás a Pokol fenekére." (Tóvay Nagy, 2004, 212.). Laskai Osvát *Biga salutis* (Az üdvösség szekere) című munkájában szintén ír arról, hogy a tánc ünnepnapokon tiltott cselekedet, vasárnapon halálos bűn (ezt a 13. században élt Richardus szerzetesre hivatkozva teszi), majd a jóravaló tánc feltételeit is felsorolja, végül Werner Rolewinck *Fasciculus temporumár*a (1474) hivatkozva leír egy történetet 1014-ből egy szászországi faluból, ahol karácsony vigíliáján a templom temetőjében táncolt tucatnyi embert a pap egy évig tartó táncolással büntetett a mise megzavarása miatt (Bárczi, 2007, 429–430.).[25] Pázmány Péter is hasonlóképp vélekedik, mint elődei (*Mint kel a keresztyén leányt nevelni*): „*a táncz nem egyéb, hanem […] ördögnek múlatságos játéka és pokolra vivő eszköze*" (Bárczi, 2007, 439.).[26]

A protestáns prédikátorok írásai közül már célzottan tánc ellen írt munkákat is találunk. Debreceni vonatkozása miatt jelen tanulmány három feddő beszédből hoz példákat. A tánc ellen leggyakrabban a testi élvezet, paráznaság, bujálkodás, idő elvesztegetése (hiábavalóság), pogány szokás érveket sorakoztatják a beszédek bibliai idézetekkel is megerősítve azokat.[27] Gyulai T. Mihály[28] *Fertelmeskedö, s bujalkodó tancz jutalma, az az ollyan idvességes lelki tanítás, mellyben a tánczolás micsodás vétek légyen Isten ellen bőségesen meg-tanítttatik…*(1681)[29] című beszédében a táncolási kedvet az ördög munkájának tartja, amely Isten előtt „ollyan rut, és utálatos bujalkodás […], hogy azt el nem szenvedheti, büntetlen sem hagyhattya, hanem az ellen lévő haragját idő jártában a Tánczolókra ki önti."[30] A tánc „az *ördögtül ragadot* a' Pogányokra, rullok a' bálvány imádokra, a' bálvány imádokrul ragadot mi reánk, és nem a' Christusrul", „mert *a' Tánczolóc*, bújalkodóc, fajtalanoc, *ördögnec, paráznaságnac, s'e' világi gyönyörüsegnec kedveert tánczolnac*."[31] [Kiemelés Ch. J.] A lakodalmak táncmulatságai is különösen tiltottak, és mindenféle hangszeren (hegedű, lant, síp, dob) való játszás és azokra való vigadozás sem kívánatos. Gyulai a buja

[25] Vö. a kölbigki történettel.
[26] Lásd még később Simon Máté katolikus pap *A tántzbeli mulatságokról tíz prédikációk* (Vác, 1800) munkáját.
[27] Például az aranyborjú története: II Mózes 32, különösen a 6. vers; Ezékiel 25, 6-7; Ámós 6, 5-7; Sofóniás 1, 9; Keresztelő János halála: Márk 6, 21-24; János 8, 44; Galátzia 5, 21. Az igehelyek a Károli-féle Biblia szerint idézettek.
[28] Gyulai T. Mihály (?): református lelkész, Debrecenben tanult, itt 1672-ben lett togatus, majd Biharnagybajomban volt rektor. 1681–1683 között Tiszadobon szolgált. Másik nyomtatásban megjelent beszéde a *Világ Harangja* 1683-ból (Szinnyei, 1896; Zoványi 1977[3], 235.).
[29] OSZK RMK I. 1255. Az OSZK Digitális Könyvtárában is olvasható.
[30] Gyulai 1681, B, Tudomány felvezetése. Oldalszámok hiányában a kötetben (nagyjából kétoldalanként) feltüntetett lapalji fólió/levél jelölésekre hivatkozom.
[31] Gyulai 1681, C (IV).; Első haszon: oktatás vagy tanítás (I).

táncban résztvevőknek meglehetősen szigorú penitenciát írna elő: a hegedűk kettévágása és fűzfákra függesztése (Zsoltárok 137, 2), a zenészek is lábuknál fogva akasztassanak a hegedűk mellé (II Sámuel 21, 9), a táncosokat pedig vassal a földhöz szegezzék (IV Mózes 25, 8). Lelkipásztortársait is erősen inti, hogy akik nem szólnak a tánc ellen, tartván az emberek haragjától, azoknak „*a' kénköves tó jutalmok lészen*." (Jelenések 21, 8).[32] Pathai János[33] művének már az alcíme is beszédes: *Táncz felbonczolása. Az az Oly együgyü Praedicállás, melyben hogy a Pokolbeli ördögnek, egy hathatob eszköze, Pokla töltesere, az ő tojta Táncznal nem lehet* […]. Ő is az ördög munkájának, koholmányának tartja a táncot (a „bujja tánczolas rendeltetik, ott az *ördög együt tánczol a Tánczolokkal*." – Pathai, 1683, 7.), művének több szakasza is szó szerint egyezik Gyulai szövegével. Új elem nála, hogy az egyházi íróktól tizenkétféle tánc elnevezést sorol, ilyeneket, mint „ördög ballangja", „sátán munkája", „lélek hóhérja", „Lucifer ajándéka" vagy „boszorkány korcsolya" (Pathai, 1683, 8.). Továbbá idéz a hegyaljai városok egyikében megesett tanulságos történetet „egy deli termetü kurva szabású aszszonyról", akivel oly sokat táncoltak az udvari emberek, hogy ott helyben meghalt (Pathai, 1683, [48.] C [V]). Arra a kérdésre, hogy „Mikeppen kellenec a Tánczosokat megzabolázni?", ő sem válaszol kíméletesen: „1. A' Tánczra edesdeden hitegető musikakat kellenék kezekbül ki-ütni. 2. Ezt az Pokol uttyát, egyengető hegedűsöket, lantosokat, Dudásokat, és síposokot, a' Tánczosokkal edgyütt Rabotánac helyében kellenék rekeszteni, csak száraz kenyérrel s' vizzel táplalgatván, erőssen kellenéc dolgoztatni és ugy kellenék velek fogadást tétetni" (Pathai, 1683, 37.). Szentpéteri István[34] is kortársaihoz hasonlóan vélekedik (*Táncz pestise*): „Mert *ördög tojta, ördög*

[32] Gyulai 1681, D2. A táncot javallók ellenvetési és azokra való feleletek III. szakasz.

[33] Pathai (Baracsi) János: (Dunapataj, 1623 – Dunapataj, 1729) református püspök. Tanult és tanított is a debreceni kollégiumban. Kecskeméten rektor volt (1650k). Több helyen szolgált: Alsónémediben, 1684-től Kunszentmiklóson, 1695 tájától Dunapatajon, 1704-től Cegléden, 1708-tól Ráckevén, 1711-től Dömsödön. 1725-ben felhagyott a papsággal. A pesti egyházmegyének (1675k.–1684) esperese, az alsódunamelléki egyházkerületnek (1691–1729) püspöke volt (Szinnyei, 1905; Zoványi 1977[3], 461–462.).

[34] Szentpéteri (Sajószentpéteri) István (Sajószentpéter, 1655 – Szalacs,? 1730?) református lelkész. Debrecenben tanult, majd Kecskeméten volt rektor (1676), tanult az odera-frankfurti egyetemen is. Lelkészi szolgálatait Túrkevén (1679), Hajdúnánáson (1686), Újcsanáloson (1690), Büdszentmihályon (1691), majd Nádudvaron (1711–12) és Tiszalökön végezte. Művei: *De aeterna hominum electione*. (Oderafrankfurt, 1677) De sorte piorum in via. (Uo. 1678) *Izrael szekerei és lovagjai.* (Debrecen, 1691) *Tánc pestise*. (Uo. 1697) *Hangos trombita…*, *melyben a felséges Istennek a részegeskedésnek megbüntetésében kitetsző bírói igazsága… világ eleibe terjesztetik.* (Uo. 1698) *Ördög szigonya… az istenkáromlást öldöklő tanítás.* (Uo. 1699), *Ördög szára bordája* (1712–13). Gyászverset írt Köleséri Sámuel (1683) és Szenczi A. Pál (1691) halálára (Szinnyei, 1909; Zoványi, 1977[3], 594.; Csorba, 2008).

ülté, ördög költötte a' Tánczot elsőben, ő *találmánya, ő munkája*; hogy a' bűnt ezáltal megszaporíthatná. A' ki azért Tánczol az *ördögtül vagyon*. Az az ördögöt követi úgy mint *lator fiú az ag-eb attyát*. Lásd mind a' kettőt, Jan 3: V. 8."[35] A pokolra, kárhozatba vivő tánc a részegség „gyümölcse vagy útitársa", amelyről szintén írt feddő beszédet (*Hangos trombita*, 1698). Később a dohányzás (*Ördög szára bordája*) és káromkodás (*Ördög szigonnya*, 1699) ördögi kísértése ellenében is született írása. Szentpéteri „*a' Tántzolóknak illetlen és vétkes magok viselését jobban és világosban annál le nem irhatom*"[36] felvezetéssel egy részletet idéz egy hosszabb, ötvennyolc strófás műből, amelyet később Pathai Jánosnak tulajdonítottak (1683). Pathai verse hasonlóan épül fel tartalmilag, mint a fent említett prédikációk (például idézi az egyházatyák véleményét), és a táncot egy „ördög tójta", „ördögtől fajzott" „rusnya disznóság"-ként emlegeti (Pathai, 1986, 448, 450.). A versnek több (kéziratos) változata is akadt: a Körmendi-kódexben vagy *Görcsös bot, mellyel amaz emberi formát viselő, de az ugrásban és tánczolásban bakokat és gödölyéket követő nyáladékoknak delczeges háta megigazíttatik és az ugrásban levő undoksága leíratik* címmel egy pápai levéltár által őrzött kéziraton.[37]

A vallási vitairodalom és a prédikációk mellett a hatósági rendeletek (statútumok) is hírt adhatnak az elvárt és a gyakorlati szokásrendről, így a tánctilalmakról is (Maácz, 1952; Takáts, 1961), ám jelen tanulmány keretei között most nincs lehetőség ezek ismertetésére.[38]

A fenti pár példa is jól érzékelteti a tánc ördöggel és a pokolba süllyedéssel kapcsolatos képzetének prédikációs előzményeit.[39] Hogy vajon Arany János kezében is jártak-e ezek vagy hasonló témájú művek, meglehet, mindenesetre a puritán Debrecen szellemi örökségének a részesei.

[35] Szentpéteri, 1697, Haszon rész, IV. C3. Ezúton szeretném megköszönni az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára munkatársainak és Dr. Farkas Gábor osztályvezető úrnak, hogy hozzáférést biztosított a nyomtatványhoz. (OSZK RMK I. 1501.)
[36] Szentpéteri, 1697, B4. Okai IX. szakasz.
[37] Lásd a jegyzetanyagot az RMKT XVII/ 11-ben a szöveg változataihoz (Pathai, 1986, 843–844.).
[38] Ugyanígy a *temetői tánc* szokáskörét sem érintem.
[39] Vö. *Az ünneprontók* utolsó versszaka (Arany, 2003b, 445.): „[…] S mint szél ha forogva ragad port: / Ugy táncol el, egy bősz harci-zenére, / (Mondják, a pokol tüzes fenekére) / Az egész örjöngő csoport."

Arany János ördögábrázolása[40]

*Az ünneprontók*ban ábrázolt ördög figurája („csúf szőrös öreg", „Füle táján két kis szarva gidának, / – Mintha neki volna szarva magának", „kénkő fojtó szaga terjedez el") a 19. századra letisztult sematikus – általában kecskeszarvval, farokkal, patával ábrázolt – ördögképpel azonos (Ipolyi [1854] 1987, 48–50; Dömötör, 1986). Arany János más műveiben is megjelenik az ördög, hol csak mint a kísértő: a bornak (*Daliás idők: Toldi szerelmének első dolgozata* VI. ének, 24. vsz.; *Toldi szerelme* V. ének, 100. vsz.) és a hírnévnek ördöge (*Az elveszett alkotmány*, VI. ének), hol mint az érzékeket megcsaló gonosz (*Az elveszett alkotmány*, II. ének; IV. ének, VII. ének). A kénkőszag – a pokol vagy az ördög attribútumaként – mint sejtető elem tűnik fel *Az ünneprontók*ban: „Éjfélt hogy üt a toronyóra közel, / Kénkő fojtó szaga terjedez el;" (Arany, 2003b, 445.), a *Hatvani* című versében:[41] „Egy pillanat... kénkőszag érzik, / Hová lett a kisértő? nézik: / Hült helye a tanári széken, / Maga?... tán már pokolfenéken." (Arany, 2003c, I, 307.) és *A dévaványai juhbehajtás*ban is: „Ha százezer kan ördögnek / Ordit kénköves szája." (Arany, 2003c, I, 14.) *Az ünneprontók*ban ez párosul azzal, hogy (a kísértetek órájának tartott) éjfélkor érződik a bűzös szag. A „*belebújik az ördög*" mondás képszerű (*Toldi* V. ének, 7. vsz.) és tényszerű változatát (*A Jóka ördöge*) is megénekli. *A Jóka ördögé*ben[42] lókörmökkel, szarvval és farokkal ábrázolt púpos, gyapjas, félig ősz, félig fekete hajú ördög bolha képében (vö. Dömötör, 1986, 299–301.)[43] megszáll két királylányt, akik ide-oda szaladgálnak, futnak, ugrándoznak, táncolnak (!), kiabálnak, majd összeroskadnak a fáradtságtól. Itt épp langauszt jár az ördög a lánnyal, más-

[40] Jelen tanulmány nem kíván átfogó képet adni az Arany életműből kirajzolódó ördögábrázolásról, továbbá az ördöggel kapcsolatos gazdag magyar és nemzetközi folklóranyagot is érintőlegesen hivatkozza.

[41] A *Hatvani* című versről bővebben ebben a kötetben lásd Landgraf Ildikó tanulmányát (Landgraf, 2018).

[42] *A Jóka ördöge* című Arany-művel kapcsolatban ebben a kötetben lásd Mikos Éva tanulmányát (Mikos, 2018).

[43] Az ördög által megszálltak gyógyítására többféle gyakorlat létezett: az ördögűzés mellett Pócs Éva említ egy érdekes kora középkori európai gyakorlatot, amely során a pünkösdi gyógyító erejű, Szentlélek által átjárt templomi táncokba az ördög által megszállott betegeket is bevonták, így gyógyítva őket. Rokon jelenségként említi a késő középkori táncjárványokat, amikor az ördögi megszállásként értelmezett betegségekben – például vitustánc, Szent Antal tüze – szenvedőket egyes kegyhelyekre vitték, ahol a kegyhely gyógyító szentje révén vártak gyógyulást (Pócs, 2001, 196–197.). Lásd még id. Brueghel *Táncmánia. Epilepsziások vándorlása a molenbeeki templomba* (1564) című rajzát és *A hét halálos bűn* című ciklusának *Bujaság* (1558k) című darabját, amelyben a dudaszó (!) csalja buja táncba a lényeket.

hol pedig kufercest,[44] például Arany két, *Az ünneprontók* ördögábrázolásával párhuzamba hozható Burns-fordításában (*Kóbor Tamás* és *Az ördög elvitte a fináncot*) is. Mindkettő újabb keletű, a 18. század végétől divatba jött páros tánc volt, melyekkel feltehetően nem szimpatizált a református egyház sem. Feltételezésem szerint Arany műve mintegy a fent említett 17. századvégi protestáns táncellenes iratok 19. századi szószólójának is tekinthető, amelyben az „új stílusú, divatként jelentkező páros táncok" megítéltetnek (Kavecsánszki, 2010, 250.).[45] Az ördögi muzsikus megszólítása („Ide, a Jebuzéus pofádat!") is annak pogány, istentelen jellemére utal (Pollák, 1904, 187–188.).

A ponyvához képest *Az ünneprontók*ban nemcsak a sejtetett ördög figurája volt eltérő elem, hanem, hogy párosult a duda zenéjének kényszerítő erejével (vö. Arany, 2016, 538–539.).[46] A *duda az ördög hangszere* képzet a magyarországi zenei gyűjtésekben is dokumentált (Manga, 1968; Tari, 1999, 252–254.; G. Szabó 2003; Agócs, 2004),[47] ehhez társult az *ördöngös muzsikus, a dudás, aki az ördögtől tanulta a mesterségét* hiedelemképzet is,[48] bár a nemzetközi ikonográfiai ábrázolások tekintetében a duda nem tipikusan ördögi hangszer (vö. Hammerstein, 1974, 22–37.) és például az angyalábrázolásokon szintén megjelenik (például Róma, Santa Maria sopra Minerva templom, Carafa-kápolna, Filippino Lippi freskója, 15. sz.; Manchester katedrális: fa angyalszobor dudával). A démoni zenészek kísérteties zenéjét a *Tengeri-hántás* című balladájában is megénekelte Arany János (AJÖM I, 1951, 332.). A magyar népmeseanyagban a csodálatos, kényszerítő erővel bíró zeneszerszámnak különböző tündérmesékben van fontos szerepe (Tari, 1992, 196.; Gulyás, 2009, 283–284.). Általában síp, furulya, néha hegedű is kaphat ilyen funkciót (lásd például *Az aranyszőrű bárány* – ATU 571 *The Golden Goose* vagy a *Szent*

[44] Langausz: keringőszerű német/osztrák tánc, amely a 18. században jött divatba. Ezt idézi Csokonai Vitéz Mihály is *Dorottyá*jában. Kuferces: az elnevezés a 18. század vége óta a páros friss tánchoz kapcsolódott, amelynek legjellemzőbb figurái a helyben, összefogódzás nélkül járt aprózó, kopogó, dobogó mozdulatok, a páros lippentő – bukó – mártogató és a gyors páros forgás lehettek (Felföldi, 2008, 1079.).

[45] *Az ünneprontók* című mű tanulsága ellenére, ihletett adott néptáncos feldolgozásoknak is: Pesovár Ernő (1967) és ifj. Zsuráfszky Zoltán (2017) koreográfiája.

[46] Továbbá a duda szelével áradó zenéről: Balogh, 1924, 79.

[47] Lásd még: Pál István tereskei (Nógrád megye) pásztor dudástól gyűjtött *A juhászlegény és az ördögkirály lánya* című mesét. Magyar, 2015, 34–38. Ezúton köszönöm Magyar Zoltánnak, hogy erre a szövegre felhívta a figyelmemet.

[48] Érdekességként említem, hogy a hitvitázó ellenfél ördögalakban való ábrázolása bevett ikonográfiai megoldás (Szacsvay, 2001, 102, 108.), vö. Erhard Schoen *Luther az ördög dudája* (1530k) című fametszete. Továbbá a haláltáncok ábrázolásaiban is gyakran jelenik meg a halál dudával (lásd Holbein Haláltánc-sorozatának grafikáit).

Péter muzsikája – ATU 592 *The Dance among Thorns*).[49] Babos István meséi között is szerepel egy *Jancsi kanászgyerek* című történet, amelyben a kanászlegény egy mágikus erejű furulyával győzi le a sárkányokat, akik a furulyaszót meghallva, azonnal táncolni kezdenek, majd a fáradtságtól összeesnek (Szuhay – Benedek – Görög-Karády, 2003, 347–352.).[50] A részedett ördög mesék típusai között *Az ördög furulyázni tanul* (ATU 1159 *The Ogre Caught in the Cleft*) típusú mesében szerepcsere történik: az ördög szeretne megtanulni zenélni (furulyázni vagy éppen dudálni), ám ujjai nem bizonyulnak megfelelőnek (görbék, hosszúak), és ezért a zenetanárnak felcsapott legény ujj-javítási praktikát javasol (általában valamilyen hasadékba vagy repedésbe szorítva az ujjakat), ám eközben az ördög jól elcsépeltetik.[51] Az ördögnek azonban nemcsak a duda, hanem a hegedű is eszköze lehetett a kísértéshez, ezt illusztrálja például egy dicsőszentmártoni templomból származó mennyezetkazetta is (Szacsvay, 2002, 196.).

A hegedű közköltészeti kapcsolatai

A hegedű először *Allegória* címen jelent meg 1854-ben *Müller Gyula Nagy Naptárá*nak *Szépirodalmi csarnok* rovatában.[52] Arany költeménye a Szent Péter és Krisztus földi vándorlásait elmesélő folklórszövegek közül a *Szent Péter hegedűje* típusú legendamesékkel (ATU 774F *St. Peter with the Fiddle*)[53] mutat rokonságot, amely néha kontaminálódhat például a *Krisztus görcsöket teremt a fába* (ATU 774H *Christ Puts Knots in Wood*) eredetmagyarázó mondaként is számontartott legendamesével. A magyar változatokban a hegedű mellett

[49] Ponyvairodalmi variánsa: Tatár, 1864. Hasonló címen Berze Nagy János is jegyez egy mesét Egerből (Berze Nagy, 1907, 424–429.).
[50] Ponyvai változat*: A tündérkert, bűvös gyűrű és varázsfurulya*, 1881, Rózsa Kálmán (Dömötör, 1988, 116.).
[51] Ponyvai variáns: Tatár 1874a. Ez a MNK 650 D* *Bulyi Jankó* és ATU 1159 *Az ördög furulyázni tanul* (The Caught in the Cleft, korábban The Ogre Wants to Learn to Play) típus kontaminációja.
[52] *Müller Gyula nagy naptára 1854. évre: minden rendű hivatalok, bár melly szakban működő álladalmi, úgy magán tisztviselők, ügyvédek, orvosok, iparosok, kereskedők, lelkészek, s minden ügyes-bajos nélkülözhetetlen használatára*, III. évf., 2. kiadás, szerk. Friebeisz István, közread. Müller Gyula, Pest, 82–83. (FSzEK Bp. Gyűjt. B 059/37). A kéziraton még *Péter és a hegedű* cím szerepelt *legenda-féle*, majd *víg legenda* megjelöléssel (AJÖM I, 1951, 471.).
[53] A magyar népmeseanyagban fellelhető variánsokról: Bernát, 1982, 51–53. A külföldi változatokról: Imre 1899; Waldapfel, 1900; Gragger, 1916; Uther, 2004, I, 431.

duda vagy nagybőgő is szerepel (Imre, 1899). Ennek a történetnek Nagyszalontáról is jegyeztek le variánsait (Szendrey szerk., 1924, 213–216.). Korabeli szépirodalmi párhuzamként Czuczor Gergely *Remete Péter* című versét említi Gragger Róbert, de ezzel kapcsolatosan Heller Bernát fejtette ki árnyaltabb álláspontját (Gragger, 1916, 130.; Heller, 1916, 297.).[54]

Az ünneprontók esetében említett tilalom – megszegés – büntetés – magyarázat szerkezeti képlet itt is alkalmazható. Krisztus és Péter egy alföldi csárda közelébe érnek, és Péter a kiszűrődő hangok hallatán kíváncsi lesz. Krisztus kéri Pétert, hogy ne menjen be, aki a tilalom ellenére mégiscsak belép a kocsmába, akkor már a büntetésből hátára teremtett hegedűvel. Pétert látva a kocsma népe zenét, mulatozást óhajt, majd követelőzik. A tanítvány értetlenkedik, a bentiek pedig feldühödnek és verekedés tör ki („Ütés ütésre, botra bot:”),[55] amiből feltehetően Péter is megkapja a magáét, majd a mester után szalad, aki így összegzi a tanulságot:

Kíváncsiság bűnnek fele,
A rossznak már nézése ront;
Ki szántszándékkal lett bolond,
Hagyd ott! ne szólj aznap vele;
Józanság! a szavam, – de részeg
Ember elől én is kitérek. (Arany, 2003a, 261.)

Arany így hagyja a történetet, nem toldja meg a péteri revanssal, bosszúállással, itt Péter viselkedését állítja a középpontba. A kíváncsiság, a rossznak nézése ugyancsak rossz gondolatokat szülhet (gondolati bűn), ezért nem kívánatos. A korábban említett prédikációk kérdés-felelet részében is olvashatunk ilyen szemléletmódról, például Szentpéteri István egy képzeletbeli Ugri Urammal – ki mintegy a táncolók nézőpontját képviseli – folytat párbeszédet, amelyben felvetődik, hogy a táncolók nézése is tiltott dolognak számít vagy sem: „Tudgyuk pedig, hogy e’ féle Táncznak nézésével *gonosz kívánság* gerjed az embereknek szivekben: a’ mikor a’ tánczolóknak *könyü* és *fajtalan* testeiknek mozgását, magok-viselését, és testeknek otsmány részeit (mellyek a’ tánczolóknak környül-kerekedésekkel gyakorta fel-fedeztetnek) láttyák”

[54] Előadásomhoz fűzött hozzászólásában Szilágyi Márton felvetette Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényével való együttolvashatóság lehetőségét. Javaslatát ezúton is köszönöm, ám jelen tanulmány erre terjedelmi okokból és céljait tekintve sem vállalkozhat. Krasznahorkai műve – már a címadást tekintve is – *Az ünneprontók* kapcsán is hozhat újabb olvasatokat.

[55] Vö. az „elhegedüli a nótáját” vagy „úgy elveri, hogy az eget is bőgőnek nézi” szólásokkal.

(Szentpéteri, 1697, D2.). *Az ünneprontók*hoz hasonlatosan a szent és a profán (kint/bent) határhelyzetet nyelvileg is érzékelteti Arany. A csend („*Elől az Úr, – / Nehány lépésre szótlanúl / Követte hű apostola.*") vagy épp a szent harangszó mellett zaj, kacaj, szitkozódás hallatszik („zaj, hangos kacaj, szidalmak, rohadt beszédek, dőre tivornya, réjja,[56] ördögi zaj, rekegő szitok, otromba kacaj."). Arany történeteiben nem halmoz, nem túloz,[57] a bűn, a bűnhődés és a tanulság mindkét történetben egyszerűen levezetett és megfogalmazott: *Az ünneprontók*ban a cselekvés következménye a kényszerítő tánc, nem toldja meg még egy átokkal is a bűnhődők szenvedését. Hasonlóan jár el *A hegedű*ben is: Péter kíváncsisága miatt bűnhődik, s Krisztus nem áll bosszút a tilalmat megszegő Péterért.

*A hegedű*vel foglalkozó irodalomtörténeti forráskutatás nem mutatott ki konkrét ponyvairodalmi szövegpárhuzamot Arany művével, de többekben megfogalmazódott a kérdés, hogy vajon akad-e kalendáriumi előzménye a *víg legendának*.[58] Tematikai kapcsolódást várva az *Urunk utazása e földön Szent Péter társaságában, hogy megismerje az emberiség különféle nemzeteit, azok erkölcseit és szokásait*[59] című hosszabb, közel ötven oldalas ponyvatörténet elbeszéléseit tekintettem át, de szoros kapcsolódást nem lehet kimutatni Arany művével. A ponyva eredetmagyarázó és/vagy moralizáló tartalmú történetek sorozata, amelyből a különböző nemzetiségek, állatok jellegzetes, néhol sztereotip tulajdonságai magyarázatot nyernek (például hogyan bántak az ételt, italt, szállást kérő Krisztussal és Szent Péterrel). Más vonatkozású ponyvairodalmi kapcsolódása azonban van Arany művének. A kocsmai hangulatot érzékeltető sorok: „A kancsó kézről kézre jár, / Énekelik, hogy: *isz – sza már*;" (Arany, 2003a, 259.) feltevésem szerint összefüggésbe hozható a *Jó bor e' a gazda…* kezdetű bordal szövegcsaládjával (Csörsz – Küllős, 2006, 39–40., 474–476.). A kéziratos változatok mellett 19. századi nyomtatott variánsok is megjelentek, például Thaly Kálmán *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* kétkötetes gyűjteményében is egy ponyvafüzetről írt változatot közöl (Thaly, 1864, II, 125–126.). A *Társasági és lakodalmi költészet* kötetben közölt változatok mellé egy késmárki variáns is említhető:

[56] „*réja* az a dal és dallam, a mit például a kis leányok tánczolva dalolnak, szélesebb értelemben aztán minden hasonló könnyebb, vagy kevésbé tisztességes dal…" (Scheiber, 1996, 963–967.).

[57] Arany Tompa Mihály *A légkő* című regéjéhez az alábbi jegyzetet írja: „a bűnből nem következik épen ez a büntetés" (AJÖM I, 1951, 533.).

[58] „[…]érdekes volna közvetítő szövegére akadni valami ócska kalendáriumban" (Imre, 1899, 302.; Waldapfel, 1900, 58.).

[59] *Urunk…*, OSZK PNy 456.

Ez a pohár bujdosik,
Kézről-kézre adatik.
Nosza pajtás, tölts innom,
feljebb töltsd a poharom.
Jaj, be' kár, jaj, be' kár!
Üres a pohár!
Issza már, issza már,
kend is, szamár! (Bevilaqua, 1927, 38.)

Az *issza már – is szamár* szójátékot más szépirodalmi alkotások is felhasználták. Például egy az *Üstökös*ben közölt politikai versben is megtaláljuk egy további nyelvi ötlettel – a *megissza a levét* szólással – megtoldva (V-s G-n, 1871).[60] Móricz Zsigmond *Karácsonyi prezent* című mesejátékában a *Jó bor e' a gazda* kezdetű vers egy karácsonyi köszöntő részeként tűnik fel (Móricz, 1923).

Arany János mindkét történeténél legendamesei/mondai szüzséhez nyúlt, és a középpontba olyan testi vágyakat (tánc, káromkodás, részegség, mulatozás) állított, amelyek sem az erkölcsi, sem az esztétikai értékelésben sem elfogadhatóak. Szalánszki Edit mutatott rá, hogy a test kísértéseibe vivő ördögöt és a bűnöket is az undok, rút esztétikai kategóriába sorolható kifejezésekkel jellemzi a prédikációirodalom (Szalánszki, 2008, 88–92.), melyet jól illusztrál a Pathai Jánosnak tulajdonított *Tánc javallójának Isten ellen való cselekedetiért meg-pirongattatása* című vers nyelvhasználata is (vö. Milbacher, 2000, 139–196.).

A ponyva felől nézve, avagy milyen szöveganyagból építkezik a gróf Thököly Imre életét megverselő ponyvatörténet

Arany János több művének első nyomtatott megjelenési formája – tudatos szerzői lépésként – kalendárium vagy népkönyv, így például Müller Gyula nagy naptárában jelent meg *A Jóka ördöge* (1853), *A hegedű* (1854), a Magyar Nép Könyvében *A fülemile* (1854), a *Protestáns Képes Naptár*ban *A bajusz* (1855).[61] Ezzel egyidőben megindult Arany-műveinek ponyvakiadása is, de már szabadon kezelve a szövegeket, néhány esetben még feltüntetve Arany nevét is. Az aránylag „szöveghű" ponyvakiadások mellett megjelentek pony-

[60] V-s G-n feloldására nem ad megoldást Gulyás Pál (Gulyás, 1956), a rövidítésből adódhatna, hogy Vas Gerebenre (1823–1868) történik itt utalás, a szerző kiléte kérdéses.
[61] A felsorolás csak kiragadott példákat tartalmaz.

vaátiratok és témától független szövegátvételek.[62] A saját szövegük megalkotásához a pár soros átvételtől a nagyobb szövegegységekig – mint majd alább is látható lesz – emeltek be „Arany-idézeteket" a ponyvaszerzők különféle témájú történetekbe.

A következőkben egy olyan 39 oldalas ponyvatörténet szövegalkotási eljárásait vizsgálom, amely több Arany János-elbeszélésből is szemezget. Bucsánszky Alajos nyomdájában látott napvilágot *Gróf Tökölyi Imre, Rákóczi Ferencz mostohaatyjának, a magyar szabadságért harcoló elismert világhirü hősnek élete és halála: 13 szakaszban, 15 szép képpel* című történelmi elbeszélő költemény. A történet 1874-ben megjelent önálló füzetként és *Bucsánszky Alajos nagy képes naptárá*ban, ugyanebben az évben német nyelven is, majd négy évvel később folytatásban és kissé rövidített formában a *Magyar szabadsághősök képes emlék-naptárában* is.[63] Szerzője ismeretlen, de szövegszerkesztési technikája alapján gyakorlott ponyvaíró feltételezhető a mű mögött. Kovács I. Gábor Tatár Péternek tulajdonítja a szerzőséget, mivel a Bucsánszky-nyomdának ő volt a legjelentősebb ponyva- és kalendáriumszerzője (Kovács, 1989, 180.).

Baros Gyula 1913-ban megjelent tanulmányában öt Arany János-elbeszélésre (*Toldi, Murány ostroma, A nagyidai cigányok, Buda halála és Losonczi István*) mutatott rá az összeollózott versezet forrásai közül (Baros, 1913, 171–175.). Az értekezésben konkrét, részletes forráshely megjelöléssel szerepelnek Arany művei, egy-két versszak azonban elkerülte a kutató figyelmét.[64] Az Arany Jánostól kölcsönzött közel 400 sornyi szöveg többnyire szó szerinti átvétel, a változtatások főként személy-, nép- és helynevek vagy he-

[62] Arany ponyvai megjelenéséről lásd Baros, 1918; Pogány, 1978; *A nagyidai cigányok*ról Chikány, 2011; *Rózsa és Ibolyá*ról Chikány, 2018, 78–86.

[63] *Bucsánszky Alajos nagy képes naptára 1874-dik közönséges évre*, 27. évi folyam, képekkel, Pest, 1–31. (OSZK P 1.076, FSzEK Bp. Gyűjt. B059/69) Tördelésében, szövegében és képanyagában teljesen egyezik az önálló füzet formában megjelent kiadással (lásd Gróf Tökölyi, OSZK Kossuth L. 1986.) Német nyelven: *Drangsale und Tod des weltberühmten ungarischen Freiheitshelden Graften Emerich Tökölyi, Stiefvater des Franz Rákóczy*, Pest, Bucsánszky, 1874. OSZK PNy 3.704. A későbbi kiadás a korábbihoz képest 8 sorral és egy teljes fejezettel (13. utolsó fejezet) rövidebb, továbbá a szöveg is más formátumban szedett. *Magyar szabadsághősök képes emlék-naptára az 1878. közönséges évre*, II. évf., 1–6. rész, majd 1879. évre, III. évf., 7–12. részt közli, Rózsa Kálmán és neje (FSzEK Bp. Gyűjt. B059/249/2-3, OSZK P 1.222 – itt nincs meg minden évfolyam). 1877-től Bucsánszky átadta lányának és vejének az üzletet, amely *Rózsa Kálmán és neje* néven folytatta a könyvkiadói vállalkozást.

[64] Ezek korrekcióját, továbbá a teljes ponyva szövegét és az alábbiakban jelzett források párhuzamos szövegközlését részletesen lásd Chikány, 2010, 115–173. A tanulmány ezen része az előbb hivatkozott szakdolgozatom záró fejezetének továbbgondolt és átdolgozott változata, jelen tanulmányban terjedelmi okokból csak pár idézetet közlök.

lyesírásbeli eltérések (például *Puk Mihály – Benkő Pál, cigányok – osztrákok, ellenség – székelység, Toldi – Tökölyi, Toldiné – Ilona, bajnok – király, levente – fejedelem, húnok – székelyek, bizonnyal – bizonynyal, kelevézzel – kelevészszel, Etele – Tökölyi, Budaszállás – Kolozsvár, vár-bakoló – várostromló, Losonczi – Gábor János, Somlyó – Déva, Csejte-vár – Galambvár, vizibika – vizibéka* stb.). Elsősorban olyan szövegrészek kerültek bele a ponyvákba, amelyek kis átalakítást igényeltek, és az adott történethez könnyen aktualizálhatók voltak. A Thököly Imre életét megverselő ponyvatörténet írója a szövegkezeléshez hasonlóan a történelmi hitelességet is szabadon kezeli, és a valóságos események mellett fiktív epizódokkal is tarkította művét. Ilyen betéttörténet például az osztrák csapatok által lerohant és bevett Déva váráról szóló nyolcadik rész, amelyhez Arany *Losonczi István* című népies krónikájának több mint a felét felhasználta.[65] *A nagyidai cigányok*ból kölcsönzött részletet szintén egy várjelenetnél, a füleki vár bevételének leírásánál használta fel (Gróf Tökölyi, 1874, 9.). A *Buda halálá*ból merített vadászat-jelenettel (IV. ének) Thököly székely hadseregszemléjét írta meg (Gróf Tökölyi, 1874, 20–21.). A többi szövegpárhuzamnak leginkább terjedelemnövelő, díszítő funkciója van. Thököly és Zrínyi Ilona első találkozása a ponyva szerint egy Nagyszombatban rendezett vitézi játék során történt, amelynek leírása alkalmat adott a ponyva írójának, hogy a *Toldi* 11. énekének pár versszakát beillessze a történetébe, majd Thököly és Zrínyi Ilona későbbi szerelmes levélváltásához a *Murány ostromá*ból vett szöveganyagot használta fel (Gróf Tökölyi, 1874, 3, 5.). A *Toldi*ból átemelt versszakok Tatár Péter Szalánc váráról írt történeti regéjében egy esküvő utáni harcjáték leírásához is tökéletesnek bizonyultak.

Arany János: *Toldi* (1846), 11. ének, 7–9. versszak:

Mi történt ezalatt a budai szélen?
Hallgassatok rá csak, azt is elbeszélem.
A király sátora vala ott felvonva;
Tiszta kék selyemből volt a sátorponyva;
Róla, mint az öklöm (ha kicsit nem mondok),
Lógtak köröskörül oly nagy arany bojtok:
Messze kiösmerszett a többitől, bátor
Egymást érte ottan a sok úri sátor.

[65] Gróf Tökölyi, 1874, 22–24. A történetben Lipót császár Ottingen és Schlik nevű tábornokokat – akik majd a 1699-ben köttetett karlócai béke során voltak a Habsburg Birodalom követei – küldte Erdélybe, hogy gyengítsék Thököly népszerűségét, s Ottingen csapatának sikerült is bevennie Déva várát, majd a következő fejezetben Thököly Gábor József dévai várkapitány halálán bosszút állva előzte az osztrákokat Dévától, végül Rabutin csapata ellen is győzelmet aratott.

Drága karos rengők dagadóra tömve,
Bársonnyal bevonva, arannyal áttörve,
Álltak a sátorban gyönyörű szép renddel,
Kiknél szebbeket már nem képzelhet ember.
Egy öreg szék is volt a kellő középen,
Fényes drágakővel kipitykézve szépen,
Nagy arany körmével a földet karmolta,
Mely bársony pokróccal szinte bé volt vonva.

A sátrak el voltak rekesztve korláttal,
Tilos volt parasztnak lépni azon átal;
Kívül fegyveres nép és tömérdek ember
Az üres sátrakat majd elnyelte szemmel.
Duna partjaig nyúlt a korlát kétfelül,
Nagy üres tér maradt a korláton belül,
Olyan, hogy egy marhavásárnak is elég
Lenne, ha a marhát oda eresztenék. (Arany, 2003c, II, 60–61.)

Gróf Tökölyi Imre élete és halála… (1874), 1. rész, 3.:[66]

Nagyszombatba tehát maga is elméne
Az állandó béke megteremtésére.
Ott ez ünnepélyre készültek sebtében,
Miként? Hallgassátok, azt is elbeszélem.
A király sátora vala ott felvonva
Tiszta kék selyemből volt a sátorponyva;
Róla mint az öklöm – ha kicsit nem mondok-
Lógtak köröskörül oly nagy aranybojtok,
Messze kiismertszett a többitől, bátor
Egymást érte ottan a sok uri sátor,
Drága karos rengők dagadóra tömve,
Bársonynyal bevonva, aranynyal <u>átszőve</u>,
Álltak a sátorban gyönyörü szép renddel,
Kiknél szebbeket már nem képzelhet ember
Egy öreg szék is volt a kellő középen
Fényes drága kővel kipitykézve szépen ,
Nagy arany körmével a földet karmolta,
Mely bársonypokróczczal szinte be volt vonva,
A sátrak <u>be</u> voltak rekesztve korláttal,
Tilos volt parasztnak lépni azon által;
Kivül fegyveres nép és temérdek ember

Tatár Péter: *Szaláncz vára…* (1874), 26–27.:

Szép Losonczy Antal, szebb Báthory Klára,
Sok nép gyült a szép pár dús lakadalmára.
Uri nép aranyos hintókon, lovakon,
Nem látott ily pompát senki sem Szalánczon.
Az esküvő után fényes harczjáték volt,
Melyben sok levente kóstolta meg a port.
Hogyan ment az végbe a széles vártéren,
Hallgassatok rá csak az is elbeszélem.
A király sátora vala ott felvonva;
Tiszta <u>zöld</u> selyemből volt a sátorponyva;
Róla mint az öklöm (ha kicsit nem mondok),
Lógtak köröskörül oly nagy arany bojtok;
Messze kiismertszett a többitől, bátor
Egymást érte ottan a sok uri sátor,
Ámde fényes hozzá egy sem volt hasonló
És szépsége miatt szemet káprázтató,
Drága karos rengők dagadóra tömve,
Bársonynyal bevonva, aranynyal áttörve,
Álltak a sátorban gyönyörű szép renddel,
Kiknél szebbeket már nem képzelhet ember.
Egy öreg szék is volt a kellő középen,

[66] Az idézetben dőlttel szedtem az egyező részeket, aláhúzással az eltéréseket.

Az üres sátrakat majd elnyelte szemmel,
A palotákig nyult a korlát kétfelül,
Nagy üres tér maradt a korláton kívül,
Olyan, hogy egy marhavásárnak is elég
Lenne, ha a marhát oda eresztenék.

Fényes drágakővel kipitykézve szépen,
Nagy arany talpával a földet benyomta,
Mely bársony pokróczczal szintén be volt vonva.
A sátrak el voltak rekesztve korláttal,
Tilos volt parasztnak lépni azon által;
Kívül fegyveres nép és tömérdek ember
Az üres sátrakat majd elnyelte szemmel.
Toldi vége
Meg is kezdetett a harczjáték azonnal
S folyt egészen délig nagy változatokkal.
Mire az ebédhez ültek aztán rögtön,
Ételből italból vala is ott özön.
Az uj asszony ült a király s férje között,
Hófehér ruhába vala felöltözött,[67]
Gyémánt koronája nem csillogott szebben,
Mint a vidám öröm gyönyörü szemében,
Melytől talán a nap kérte tüzsagarát(!),
Hogy boldogithatta vele szép aráját,
A földet, mig haja, mely sarkáig ére,
Emlékeztetett a hollósötét éjre.
Irigyelték is a férjnek boldogságát,
Ki hozatott haza ily gyönyörü mátkát,
S az üdv-kivánások mindenfelöl jöttek
A minden ajakról bőséggel ömlöttek.
De vége lett a dús lakomának ime,
Elszéledt az ifjú pár minden vendége,
S ők együtt maradva éltek boldogságban
Néhány esztendeig Szalánczknak várában.

A ponyva hatodik fejezete a történelmi eseményekhez meglehetősen hűen írja le a Heister és Doria nevű osztrák vezérek vezette császári csapatok és a Thököly közötti csatározást (zernyesti csata, 1690), majd a Bécsben őrzött Zrínyi Ilona és a két mostohagyermek cseréjét a foglyul ejtett vezérekért cserébe. Thököly Imre és felesége találkozását a *Toldi* 12. énekéből vett pár sorral ábrázolja (Gróf Tökölyi, 1874, 18.).

A fenti szövegpárhuzamok mellé az alábbiakban további adalékokkal kívánok szolgálni a ponyvatörténethez felhasznált forrásokat illetően. Jelen ponyvatörténet esetében domináns kompilációs eljárás a különböző helyekről származó szövegek tömbszerű, nem kevert átvétele és beillesztése, aktualizálása. Ez a módszer kedvez a filológiai vizsgálatoknak, és eddig további négy, a *Vasárnapi Ujság* különböző évfolyamaiban megjelent verses és pró-

[67] A „*Hófehér ruhába vala felöltözött”* kezdetű szakaszt (6 sor) vö. *Tatár Ákos vitéz*, 1867, 7.

zai formájú szöveget sikerült azonosítani. Az utóbbi formátum azért is érdekes, mert a ponyvaírók a különböző olvasmányok szerkesztésekor[68] az egyszerűségre törekszenek, tehát a verses formájú, a ponyvaversezettel azonos szótagszámban és ritmikában írt szövegek előnyt élveznek, hiszen azokon többnyire apró változtatások „szükségesek".

A négy szövegből két vers a ponyvairodalomban jártas Thaly Kálmán neve alatt jelent meg. A *Dezső vitéz* (1330) a *Vasárnapi Ujság*ban 1858-ban látott napvilágot, majd Thaly beválogatta a *Kárpáti kürt* (1860) című költeményes kötetébe is, de itt már *Dezső halála* címen szerepeltette. Helyenként átírva Medve Imre is „újra kiadta" Tatár Péter álnév alatt *Dezső vitéz, vagy A királyért egy hős élet* (1865) címmel a *Tatár Péter Rege kunyhója* sorozatában (Thaly, 1858, 50–51.; Thaly 1860², 34–41; Tatár, 1865b, 30–38.).[69] A vers négy 7–12 versszakos szakaszokra tagolt, a Thököly-ponyvába csak bizonyos versszakok kerültek át (Gróf Tökölyi, 1874, 17.), valószínűsíthetően azért, mert csak a III. szakasz volt páros rímű, tizenkét szótagos verssorokban írva, ezért a szöveg aktualizálásán kívül (például: „*Nyilak süvöltése, gerelyek hullása*" helyett „*Golyók süvöltése, ágyúk durrogása*") nem kellett nagyobb változtatásokat végrehajtani. A *Tökölyi Bithyniában* (1705) című Thaly-vers is kisebb betoldásokkal került a Thököly özvegységét és halálát elbeszélő fejezet elejére (Gróf Tökölyi, 1874, 34–35.), ugyanebben a fejezetben szerepel pár sor a *Losonczi István*ból is.[70] A ponyvaírónak segédletként szolgálhatott a *Vasárnapi Ujság* 1866. március 11-i számának „arczkép" rovatában közölt, rövid ismeretterjesztő jellegű Thököly Imre életrajz. A ponyvaszerző a szárazabb tényközlés helyett a történet kiszínesítésére törekedett, ezért konkrét szövegátvétel a leírás első harmadából figyelhető meg. Erre álljon itt egy példa:

> „A mozgalom gyuanyaga Magyarországon Leopold korában nagymértékben megvolt; általános elégedetlenség uralkodott. Nem csoda tehát, hogy midőn Tökölyi 1678-ban Felső-Magyarországba betört, párthiveinek és seregének száma óránkint növekedett, s ekkép erősödve, nemcsak Husztot és más várakat, hanem győztesen nyomulván előre, a bányavárosokat is elfoglalta..." (–i –s, 1866, 109–110.).[71]

[68] Jelen esetben a *szerkesztés* meghatározás talán jól lefedi azt a tevékenységet, amit egy irodalmi mű születésekor alkotómunkának nevezünk.

[69] Thaly *A vén körtefáról* című népregéje (*Vasárnapi Ujsag*, 1858. 6. évf., 39. sz., szeptember 25., 458.; majd *Kárpáti kürt*, 1860², 76–81.) hasonló sorsra jutott, lásd Tatár 1865a. Szüzsé szintű egyezésre hívja fel a figyelmet Mikos Éva az Ördög útja-történet Thaly- és Tatár-feldolgozásai kapcsán: Mikos, 2015, 403–404.

[70] Thaly, 1866, 110., majd: *Kuruczvilág*, 1903, Budapest, Athenaeum, 71–74.

[71] A *Vasárnapi Ujság*ban előforduló –i. –s. rövidítésű szerző feloldására Gulyás Pál Palágyi Lajost említi, de ötven évvel későbbi számban (Gulyás, 1956, 223.). Kiléte kérdéses.

A mozgalom könnyüszerü gyúanyaga
Nagy mértékben meg volt itt Magyarországba
Lipót korában, mert mindenütt e honban
Elégedetlenség uralkodott nagyban.
Nem csoda tehát hogy a midőn Tökölyi,
Hozzá állván Erdély vitéz székelyei,
Felső Magyarország felől betört vala
Hatszázhetvennyolczban győzedelmes vala.
Párthiveinek és seregének száma
Óráról órára növekedett vala.
S ekkép erősödve nem csak Husztot vette
Hatalmába hanem több várakat vele,
És győztesen nyomult mindenütt előre. (Gróf Tökölyi, 1874, 2.)

A *Vasárnapi Ujság* megemlíti, hogy a „*Hátravan még a feketeleves*" mondásunk eredete Thökölynek a nagyváradi basánál való vendégeskedéséhez és tőrbecsalásához kötődik. Ezt a ponyvatörténet majdnem egy fejezetnyi terjedelemben tárja az olvasók elé Soós Miklós szavaival (Soós, 1867, 38.).[72] A *feketeleves* történet több történelmi hősről szóló narratívumban is megjelenik. Szirmay Antal *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum* (1804, Buda) című munkája köti Thökölyhez (1684) az anekdotát, Arany János Török Bálint fogságba eséséhez (1541), Erdélyben inkább Majláth István vajdával kapcsolatosan emlegették a szólást (Csefkó, 1934; O. Nagy, 1965, 214–215.). A legrégibb ismert adat 1661-ből származik, így nem Thököly elfogatásához fűződött eredetileg (Scheiber, 1959, 491.). Szirmay *A hegedű* kapcsán említett borköszöntő egy változatát szintén közli, és a hozzáfűzött jegyzeteiben Thökölyvel talál kapcsolódást: „1688-ban felköszöntés: Éljen Péter! az eperjesi törvényszék előtt, amelyet az 1687. évi 6. törvénycikkely említ, népies arcátlansággal eperjesi mészárszéknek hívnak, nem keveseknek a fejébe került,

[72] Soós Miklós, ref. lelkész, (Rimaszombat, 1835. dec. 6. – Hanva, 1875. ápr. 29.) polgári családból származott. Tanulmányait szülővárosában, majd a losonci gimnáziumban és a sárospataki teológián végezte. Jánosiban és Rozsnyón volt káplán, Tompa halála után Hanvára ment papnak. Költeményeket írt a *Vasárnapi Ujság*ba (1860–62), a *Hölgyfutár*ba (1862–64) és a *Sárospataki Füzetek*be (VII. 1863). Munkája: *Ének Tompa Mihály koporsója felett Hanván* 1868. aug. 2. h. n., é. n. (Egy leveles nyomtatvány.). Szinnyei áttekintése nem terjedt ki a *Vasárnapi Ujság*ban az 1860-as évek második felében kiadott verseire (Szinnyei, 1908, 1309.). Rimaszombatban 1864–1869 között, majd Hanván 1869–1875-ig volt lelkész (Ugrai, 2017[3], 239–240, 268–269.), Tompa Mihállyal feltehetően baráti viszont ápolt (Smidt, 1961, 82.).

mivel kezdőbetűivel (PETRUS) azt jelölik, hogy *Thököly Imre Magyarország üdvössége*" (Szirmay, 2008, 151.).

A Thököly Imréről szóló ponyvában a szépirodalmi és a korabeli sajtóban megjelent szöveganyag mellett további két ponyvai szövegtípust is megkülönböztethetünk: a) olyan szöveg, amely más ponyvákban is szinte szó szerint szerepelnek (Thököly és Zrínyi Ilona lakodalma lásd Chikány, 2011, 30–31.); b) olyan a ponyvaíró saját, különböző hosszúságú szövegegységei, amelyek a művön belül kétszer vagy háromszor ismétlődnek. E szövegcsoport megkülönböztetése természetesen csak addig tartható, amíg a ponyvaszerzőnek tulajdonított saját kezű szerzemények (esetleges) forrását nem sikerül azonosítani. Valószínűsíthetően a történet nagyobb terjedelme miatt a ponyvaíró azt feltételezhette, hogy az ismétlődés rejtve marad az olvasók előtt. Három különféle textus ismétlődik kétszer, egy pedig háromszor.[73] Ez utóbbira példa:

Temérdek zsákmány jött Thökölyi kezére,
A nagy küzdelemnek meglett drága bére;
Sok kincs – csak ágyu is vagy háromszáz darab
Több foglyokkal együtt a kezébe maradt.
A holtaknak pedig számát nem tudhatták,
A csatatért olyan sűrűn boritották. (Gróf Tökölyi, 1874, 11.)

Befejezésül elmondható, hogy a fentebb tárgyalt ponyvatörténet kapcsán az alábbi szövegátvételi és -alkotási technikákat különböztethetjük meg: a) egy műrészlet szószerinti átvétele; b) átvétel kisebb módosításokkal (archaizálás, aktualizálás miatt): név- és helyváltoztatás, helyesírási eltérések, rímelés stb.; c) átvétel betoldásokkal (pl. szótagszámbeli eltérés, körülírás, terjedelem növelése céljából); d) egy szövegegység többszöri ismétlése a műben (terjedelem növelése érdekében). Természetesen az elemzett ponyvaszöveg más intertextusokat is tartalmazhat, amelyek kimutatása további kutatási feladatot jelenthet.

Összegzés

A dolgozatban Arany János és a ponyvairodalom kapcsolatának kétirányú vizsgálatát kíséreltem meg. A vizsgált műveket (*Az ünneprontók, A hegedű*) a ponyvaihletettséget feltételező szakirodalmi vélekedések mentén választottam ki. Bár az előzetes várakozásokkal ellentétben a két Arany-mű ponyvairodalmi párhuza-

[73] Gróf Tökölyi, 1874, 10 és 29; 17. és 27. oldalakon kétféle szöveg; 11., 17. és 30.

mainak vizsgálata nem hozott nagyon szoros kapcsolódásokat, a vizsgálódásnak voltak más irányú eredményei. Újabb adalékokkal járult hozzá Arany és a közköltészeti hagyomány kapcsolatához (*isz-sza már* záróformulát tartalmazó bordalok szövegcsaládja), továbbá a költő műveinek a folklór hagyománnyal (ördögábrázolás) és (elsősorban a debreceni protestáns) prédikációs irodalommal való összevethetőségének újabb aspektusaira világított rá. Egy más irányú, nagyrészt filológiai megközelítésmódot jelentett egy konkrét ponyvaszöveg (*Gróf Tökölyi Imre… élete és halála*) megjelölése és az Arany-művekkel való kapcsolódásainak jellemzése. E mű részletesebb, szövegszintű vizsgálata árnyalhatja mind egy konkrét ponyvaszövegről, mind az általánosabban vett ponyvaírásról, szövegszerkesztési eljárásokról kialakított képet.

IRODALOM

Agócs Gergely

2004 Ördöngös muzsikusok a Felföld hagyományos zenei kultúrájában. In: Andrásfalvy Bertalan – Nagy Ilona – Domokos Mária (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára* II. 79–118. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

AJÖM

1951 *Arany János Összes Művei* I. *Kisebb Költemények*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János

2003a A hegedű. In: *Arany János összes költeményei* I. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. 259–261., jegyz.: 1103. Budapest, Osiris Kiadó. / Osiris Klasszikusok/

2003b Az ünneprontók. In: *Arany János összes költeményei* I. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. 443–445., jegyz.: 1128. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

2003c *Arany János összes költeményei* I–II. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

2016 *Lapszéli jegyzetek. Folyóiratok* I. Sajtó alá rendezte Hász-Fehér Katalin. Budapest, Universitas Könyvkiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. /Arany János Munkái I./

Balogh József

1924 Az „ünneprontók." Széljegyzetek Arany balladájához. *Budapesti Szemle*, DLXVII, 197, 71–80.

1926 Ünnepnap és ünneprontás. *Ethnographia*, XXXVII, 113–121.

Baros Gyula
1918 Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. *Magyar Könyvszemle*, 26, 154–181.
Bárczi Ildikó
2007 *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata: a hiteles információk összegyűjtésének kevéssé bevallott módszerei: Az intertextualitás információs rendszere*. Budapest, Universitas Könyvkiadó. /Historia litteraria 23./
Bernát László
1982 *A magyar legendamesék típusai. (AaTh 750–849).* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Magyar Népmesekatalógus 3./
Berze Nagy János
1907 *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből*. Gyűjtötte Berze Nagy János, jegyzetekkel kísérte Katona Lajos. Budapest, Athenaeum Kiadó. /Magyar Népköltési Gyűjtemény IX./
Bevilaqua Béla
1927 Késmárki diákhistóriák: Részletek a szerző 1927. julius 20-iki zenetörténeti rádióelőadásából. *Magyarság*, 8, 188, augusztus 20., 38.
Bihari Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6./
Binder Jenő
1900 Párhuzamok Aranyhoz I-II. A hamis tanú, Az ünneprontók. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXIV, 17–25.
Brednich, Rolf Wilhelm
2010[3] Tänzersage. In: Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13. 201–204. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
Chikány Judit
2010 *Arany János és Petőfi Sándor művei a 19. századi ponyvairodalomban*. ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest. [Kézirat: egyetemi szakdolgozat]
2011 A cigányok harca Nagyidán. *Etnoszkóp*, I, 26–49.
2018 Arany-szövegek a közköltészet hálójában. A Jóka ördöge és a Rózsa és Ibolya szövegkapcsolatai. In: Bényei Péter et. al. (szerk.): *„Keresek világot”: A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik” Arany*

János és kora című konferencia tanulmánykötete. 77–97. Budapest, DOSZ Irodalomtudományi Osztály.

Csefkó Gyula

1931 Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről. *Ethnographia*, XLII, 150–153.

1934 Hátra van még a fekete leves. *Szegedi füzetek*, I, 73–85.

Csorba Dávid

2001 Sajószentpéteri István prédikációinak néprajzi jellegzetességei, *Rálátás*, II, 1, 9–20.

2008 Szentpéteri István hajdú prédikációi. In: Csorba Dávid: *„A' sovány lelket meg-szépíteni": Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. 139–190. Debrecen, Hernád Kiadó. /Nemzet, egyház, művelődés V./

Csörsz Rumen István

2009 Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye. In: Fórizs Gergely (szerk.): *Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*. 180–201. Budapest, rec.iti.

2017a A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 98, 4, 432–449.

2017b Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!": Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. 9–35. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.

Csörsz Rumen István – Küllős Imola (s. a. r.)

2006 *Közköltészet* 2. *Társasági és lakodalmi költészet*. Budapest, Universitas Könyvkiadó. /Régi Magyar Költők Tára VIII., XVIII. sz./

Dobos Ilona

1970 A történeti mondák rendszerezéséről, *Ethnographia*, LXXXI, 97–112.

Dömötör Ákos

1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar Népmesekatalógus 2./

1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. /Folklór Archívum 19./

Dömötör Tekla

1974 *A népszokások költészete.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

1982 Tabumonda. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* V. 144. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1986 A magyarországi ördög-ikonográfia problémái. *Ethnographia*, XCVII, 296–309.

Egy rettenetes iszonyú
[1753?] *Egy rettenetes iszonyú és hallatlan lett dolog, valamelly zabolátlan tántzolókról, kiket az Úr Isten ebben az 1753. esztendőben Virim Cseh-Országi Városban meg-büntetett, másoknak meg-intésére és példájára elő-adatott.* h. n. (OSZK 187.297/5).
Felföldi László
2008 Táncos örökség. In: Tóth Ferenc (szerk.): *Makó néprajza*. 1073–1093. Makó, Bába Kiadó. /Makó monográfia 3./ online (Nemzeti Kulturális Örökség Elektronikus Oktatási Könyvtára): http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_3/014_b_tanc.htm [letöltés: 2018. október 1.]
Fischer, Helmut
2014 Versinken. In: Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 14. 124–130. Berlin – Boston, Walter de Gruyter.
Frenschkowski, Marco
2010[3] Tabu. In: Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13. 129–139. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
Goldberg, Christine
2010[3] Verbot. In: Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13. 1389–1396. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
Gragger Róbert
1916 Arany „A hegedű" című költeményének tárgytörténetéhez. *Ethnographia*, XXVII, 130–132.
Gróf Tökölyi
1874 *Gróf Tökölyi Imre, Rákóczi Ferencz mostohaatyjának, a magyar szabadságért harcoló elismert világhirü hősnek élete és halála: 13 szakaszban, 15 szép képpel*. Budapest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos.
G. Szabó Zoltán
2003 A dudásábrázolások elemzési lehetőségei. *Néprajzi Értesítő*, 85, 157–173.
Gulyás Judit
2009 Mese és zene. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és zene*.

277–296. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/

Gulyás Pál

1956 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gyulai T. Mihály

1681 *Fertelmeskedö, s bujálkodó Tancz Jutalma, az az: Ollyan idvességes lelki Tanítás; mellyben a Tánczolás micsodás vétek légyen Isten ellen bőségessen meg-tanittatik; és az Isten Szent Könyvéből elégedendöképpen meg-világosittatik; a' Tánczolókat miképpen bűntesse meg Isten, előnkben adatik; a' Tánczot javalló embereknek ellen-vetésire felelet bövön, és igazán nyujtatik; mi légyen azért tisztünk a' Táncz helyet elönkben számláltatik. Melyet közönséges haszonra ki-bocsátott Gyulai Mihály, a' Dobi Ecclésiának L. Pásztora*. Debrecen, nyomtatta Rosnyai János. (OSZK RMK I. 1255/1, Digitális Könyvtár: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/44/76/dd/1/RMK_I_1255.pdf).

Hammerstein, Reinhold

1974 *Diabolus in Musika. Studien zur Ikonographie der Musik im Mitteralter*. Bern – München, Francke. /Neue Heidelberger Studien zur Musikwissenschaft 6/

Horn, Katalin

2007 Schuld und Sühne. In: Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 12. 227–231. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

Imre Lajos

1899 „*Jóka ördögé*"-hez és „*A hegedű*"-ről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, IX, 3, 301–302.

Ipolyi Arnold

[1854] 1987 *Magyar Mythologia*. Reprint kiadás. Budapest, Európa Kiadó.

– i. – s.

1866 Gróf Tökölyi Imre (1658–1705). *Vasárnapi Ujság*, március. 11., 13, 10, 109–110.

Katona Lajos

1899 Arany Jánosnak „Az ünneprontók" c. balladája. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXIII, 954–955.

1900 Az ünneprontók. *Ethnographia*, XI, 297–309.

Kavecsánszki Máté
2010 „Kárhoztatandó hát a' fajtalan Táncz…": Adatok a tánc református egyházi iratokban tükröződő megítéléséről, valamint annak tánctörténeti hátteréről. *Collegium Doctorum*, VI., 244–254.
Kovács I. Gábor
1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Landgraf Ildikó
1999 Két műfaj határán. Fogalomhasználat és rendszerezési kérdések a magyar mondakutatásban. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. 407–415. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2018 A „magyar Faust" nyomában. Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 195–223. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Maácz László
1952 Tánctilalmak a XVII. században. *Táncművészet*, II, 4, 115–117.
Magyar Zoltán
2007 Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXIV. 51–88. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2015 *Népköltészeti gyűjtés. Mesék és mesemondók.* Budapest, MTA Néprajztudományi Intézet. /Documentatio Folkloristica I./
2017 *A reformáció folklórhagyománya*. Budapest, Kairosz Kiadó.
2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* VI. *Bűn és bűnhődés*. Budapest, Kairosz Kiadó.
2018b *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* XI. *A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása.* Budapest, Kairosz Kiadó.
Manga János
1968 Magyar duda – magyar dudások a XIX–XX. században. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom*, I. 127–186. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
Mikos Éva
2015 Regék a magyar előkorból: Folklór, irodalom és közköltészet Tatár Péter *Rege kunyhójá*ban. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*. 4. 387–405. Budapest, Reciti Kiadó.

2018 Arany János és a hiedelmek. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 139–164. Budapest, MTA Néprajztudományi BTK Intézet.

Milbacher Róbert

2000 *„...földben állasz mély gyököddel…": A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*. Budapest, Osiris Kiadó.

Morvay Péter

1951 A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottasjáték népszokásához. *Ethnographia*, LXII, 73–82.

Móricz Zsigmond

1923 Karácsonyi prezent: Mesejáték egy felvonásban. *Nyugat*, 16, március 16., 376–386.

N. Szabó Magdolna – Zombori István (szerk.)

2010 *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.

Nagy Ilona

1988 Eredetmagyarázó monda. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. 102–132. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Magyar néprajz V./

Olosz Katalin (szerk.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919*. A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvtár/

O[trokocsi] Nagy Gábor

1965[2] *Mi fán terem?* Budapest, Gondolat Kiadó.

Pathai (Baracsi) János

1683 *Tancz felbonczolása. Az az Oly együgyü Praedicállás, melyben hogy a Pokolbeli ördögnek, egy hathatob eszköze, Pokla töltesere, az ő tojta Táncznal nem lehet, es hogy a Parazna, Gyilkos nem nyavalyássab állapatu, a Taczszeretö s gyakorlo embernel az O és az Uj T. Könyveiböl kifejtegettetik: annak tilalmanak az ecclesiaban helyes es mindenkori volta, az Isten Könyveiböl. E. sz. D. irasabul &c. meg mutogattatvan, szeretöi s gyakorloi ellenvetesek elharitasaval, intetnek meg-utalasara, el-hagyasara, es a L. Pásztorok, Magistratusok Atyak &c. a Tanatsosok körül valo tisztök elkövetesere. Mellyet Praedikállot három orákon az A. N. Templomban 1682. Esztendőben 14. és 21. napjain Juniusnak. Es mostan közönsegesse tett Pathai Já-*

nos A.N.L.P. es a Kürnyek beli sz. E. Seniora. Debreczenben nyomtatta Töltesi Istvan. (OSZK RMK I. 1296, OSZK Digitális Könyvtár: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/25/75/dd/1/011069.pdf)

1986 Tánc javallójának Isten ellen való cselekedetiért meg-pirongattatása. In: Varga Imre (szerk.): *Régi magyar költők tára: XVII. század.* 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete 1672–1686*. 443–451, jegyzet: 843–844. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pogány Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Helikon Kiadó.

Pollák Miksa

1904 *Arany János és a Biblia*. Budapest, MTA.

Pócs Éva

2001 Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. 137–198. Budapest, L'Harmattan Kiadó. /Studia Ethnologica Hungarica I./

Pócs Éva (szerk.)

2012 *Hiedelemszövegek*. Budapest, Balassi Kiadó. /A magyar folklór szövegvilága 1./

Röhrich, Lutz

1966 Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia*, LXXVII, 212–228.

Salamon Anikó

1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Budapest, Helikon Kiadó.

Scheiber Sándor

1957 Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61, 1–2, 99–111.

1959 O. Nagy Gábor: Mi fán terem? *Filológiai Közlöny*, V, 490–491.

1996 *Folklór és tárgytörténet* I–II. Budapest, Makkabi Kiadó.

Schneider, Ingo

2010[3] Tanz. Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13. 189–196. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

Sebestyén Gyula

1900 Balladák és rokonneműek, szerelmi dalok, bordalok. *Ethnographia*, XI, 32–38.

Smidt Lajos
1961 Tompa Mihály ismeretlen levele [Hanva 1867. aug.1. Soós Miklóshoz]. *Vasi Szemle*, 15, 1, 82–84.
Soós Miklós
1867 A „fekete leves". *Vasárnapi Ujság*, január 27., 14, 4, 38.
Szacsvay Éva
2001 Protestáns ördögképzetek: kép és üzenet. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* 100–110. Budapest, Balassi Kiadó. /Tanulmányok a transzcendensről 2./
2002 Hang, szöveg, kép: a kommunikáció váltásai a templombelsők dekorációinak példáján. *Acta Papensia*, II, 1–2, 183–198.
Szajbély Mihály
2008 *Intermediális randevúk a 19. században. Arany, Kemény, Jókai & Co.* Pécs, Pro Pannónia. /Thienemann-előadások 3./
Szalánszki Edit
2008 Ördög és pokol Sajószentpéterinél (abjekt és heterotópia). In: Uő (szerk.): *Ördög szára bordája. „…a Dohányozás meg-töretése Isten beszédének Pörölye által, hét Prédikációban foglalva…" (Tiszalök, 1712–1713)*. 85–92. [Budapest – Pécs], L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. /Fontes Ethnologiae Hungaricae IV./
Szendrey Zsigmond (szerk.)
1924 Nagyszalontai gyűjtés. Gyűjtötte a Folklore Fellows magyarországi osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége Kodály Zoltán közreműködésével. Budapest, Kisfaludy Társaság. /Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV./
[Sajó]Szentpéteri István
1697 *Tancz pestise, avagy olly alkalmatos üdöben mondott Ige, mellyben ama nem tsak endemia; hanem epidemia pestisnek, a fajtalan tántznak, kárhozatos volta graphice, bötüsön le rajzoltatik, és annak autorának az álnok ördögnek azt óltalmazó erösségei enervaltatnak, megerötlenittetnek. Mellyett a Szt. Irásnak folyamattyában talált Szent-Peteri Istvan, az Ur Jésus Christusnak alázatos tanitványa és a Szent-Mihályi ekklésiának ackori tanitoja.* Debrecen, Vincze György. (OSZK RMK I. 1501)
Szilágyi Márton
2003 „Alkalmatosságra írott versek", avagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka*, 5, 53–62.

2004 Nyitott kérdések az Arany-filológiában. *Irodalomtörténet*, 85, 3, 371–372.
2005 Arany János és a sírversek. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. 167–179. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.
2007 Az erotika mint hagyomány és funkció: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik*, 9. http://webfu.univie.ac.at/texte/szilagyi1.pdf [letöltés: 2018. szeptember 1.]
2017a Egy költői pálya genezise: Arany az alkalmi költészet áramában. In: Uő: *„Mi vagyok én?": Arany János költészete.* 31–41. Budapest, Kalligram Kiadó.
2017b Arany, Chamisso, Bürger. Arany János: Bor vitéz. In: Korompay H. János (szerk.): *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát": Arany János és az európai irodalom*. 233–243. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas Könyvkiadó.

Szinnyei József
1896 Gyulai T. Mihály. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái* IV. 144–145. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
1902 Majláth Béla. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái* VIII. 368–374. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
1905 Pathai (Baracsi) János. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái* X. 474–475. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
1908 Soós Miklós. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái* XII. 1309. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
1909 Szentpéteri István. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái* XIII. 771. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.

Szirmay Antal
2008 *Magyarország szóképekben*. *(Hungaria in parabolis)*. Fordította Vietórisz József, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kolozsvár, Kriterion Kiadó. /Téka/

Szuhay Péter – Benedek Katalin – Görög-Karády Veronika
2003 *A három muzsikus cigány. Babos István meséi. Babócsai cigány mesék*. Gyűjtötte és a bevezetőt írta Szuhay Péter, tanulmány Görög-Karády Veronika, a jegyzeteket írta Benedek Katalin, szerkesztette Fazekas Zsuzsa. Budapest, Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó. /Folklór/

Takáts Sándor
1961 Küzdelem a tánc és a muzsika ellen. In: Uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból.* 302–316. Budapest, Gondolat Kiadó.
Tánczos Vilmos
2006 *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. /Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 2./
Tari Lujza
1992 Zenei adatok a magyar népmesékben: dallamok és hangszerek. In: Felföldi László – Lázár Katalin (szerk.): *Zenetudományi dolgozatok 1990–1991*. 187–199. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet.
1999 Zene és hiedelem. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. 228–262. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
Tatár Péter [Medve Imre]
1857 *Az ibolya születése, vagy: a kővé vált juhász és nyája*. 29–37. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 8./
1864 *A hamu-pipőke mint hegedüs*. 49–52. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 20./
1865a *A koronczói körtefa, vagy: kurucz vitézek gyásza.* 71–79. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 23./
1865b *Dezső vitéz, vagy: a királyért egy hős élet.* 30–38. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 23./
1867 *Ákos vitéz, vagy: a sárkány torkából kiszabaditott király leány.* 3–10. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 24., 1. történet/
1874a *A cséplő és a király, vagy: a testi erő nagysága*. 60–71. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 31./
1874b *Szaláncz vára, vagy: női hűtlenség bosszúja*. 25–30. Pest, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. /Tatár Péter Rege kunyhója 31., 4. történet/
Thaly Kálmán
1858 Dezső vitéz (1330). *Vasárnapi Ujság*, 5, 5, január 31., 50–51.
1860[2] *Kárpáti kürt: Költemények*. Pest, Pfeifer Ferdinánd.
1864 *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból egybegyüjté s jegyzetekkel ellátta Thaly Kálmán*. I–II. Pest, Laufer.

1866 Tökölyi Bithyniában (1705). *Vasárnapi Ujság,* 13, 10, március 11., 110.

Tolnai Vilmos

1903 Ünneprontók. *Ethnographia*, XIV, 159–160.

Tóvay Nagy Péter

2004 „Szabad hát a Táncz?”: A tánc motívuma a 16–17. századi magyar és latin nyelvű egyházi irodalomban. *Sic Itur ad Astra*, 1–2, 169–260.

2011 Táncőrület. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* XI. 354–355. Budapest, Balassi Kiadó.

Ugrai János (szerk.)

2017[3] *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei: A kezdetektől a Millenniumig: Adattár*. Sárospatak – Tiszaújváros, k. n. online: http://patakarchiv.hu/portal/e-konyvtar/adattar/72-tiszaninnen-1/file [letöltés ideje: 2018. szeptember 12.]

Ujváry Zoltán

1999 Az ünneptörés–ünneprontás és a kővé válás hiedelme Bornemissza Postilláiban. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXVIII. 1193–1198. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

Urunk utazása e földön Szent Péter társaságában, hogy megismerje az emberiség különféle nemzeteit, azok erkölcseit és szokásait.

1877 Budapest, Nyomtatja és kiadja Rózsa Kálmán.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /Folklore Fellows Communications 284–286./

Versényi György

1890 A bányarémről. *Ethnographia*, I, 335–345.

1901 Erdélyi népmondák. *Ethnographia*, XII, 125–127, 219–221, 266–272, 315–320.

V-s G-n

1871 Politikai quaterkák. Sorban isszák az európai nagyhatalmasságok. *Üstökös*, 14, 4, 38.

Waldapfel János

1900 Arany „*Hegedű*”-jéről. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 10, 1, 57–58.

Zlinszky Aladár

1900 Arany balladaforrásai I–III. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10, 1–3, 1–30, 129–157, 257–286.

Zoványi Jenő
1977[3] *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Judit Chikány

CHAPBOOKS, FOLKLORE, AND POPULAR POETRY IN THE TEXTUAL CONTEXTS OF JÁNOS ARANY'S WORK

The present analysis is a two-fold examination of the connections between János Arany's works and chapbooks. On the one hand, it seeks an answer to how two poems by János Arany *(Az ünneprontók, A hegedű)* relate to chapbooks. *„Az ünneprontók"* is put in the context of the textual tradition of Hungarian folklore (tales, legends, beliefs). This is a crime-and-punishment type story, as youngsters violate the holy Sunday by going to the pub instead of the church (cf. ATU 779J* *Breaking the Sabbath*). Compared to the corresponding chapbook story, Arany's story is missing the motif of a curse, but includes a devil with a bagpipe who takes people to hell (by way of choreomania). Arany's representation of the devil corresponds to the 19th-century image of the devil, and its other characteristics also have precedents in Hungarian folklore (the devil's bagpipe, magical instruments). Dancing as a sin can be detected in the language of medieval protestant sermons as well. The other Arany poem (*A hegedű*/The violin) has a parallel folktale text (ATU 774F *Saint Peter with the Fiddle*), but no corresponding chapbook has been found yet. However, the study contributed further data on the relationship between Arany and folk poetry tradition in the form of a closing formula in drinking songs *(isz-sza már)*.
Secondly, a specific chapbook text about Count Imre Thököly's life and death provided the opportunity for a distinct, largely philological approach in exploring its correlations in Arany's poetry. The text contains five details also found in Arany's poems and other textual correlations. The results of a more detailed, textual level analysis provide a more nuanced picture of the structure and methods of chapbook writing, both regarding a specific text and chapbooks in general.

KAPCSOLÓDÁSOK ÉS HATÁSOK – ARANY LÁSZLÓ

Vargha Katalin

TALÁLÓSOK AZ ARANY CSALÁD KÉZIRATOS GYŰJTEMÉNYÉBEN ÉS MÁS 19. SZÁZADI FORRÁSOKBAN

1. Bevezetés[1]

1862-ben jelent meg Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteménye, melyben a voltaképpeni mesék és a kötetet záró csalimesék közé ékelődve 54 találós – a kor szóhasználatában találós mese – is megjelent (Arany L., 1862, 318–325, 328.). Az első klasszikusnak tekintett magyar népmesegyűjtemény (Voigt, 1998, 237.; Kósa, 2001, 65.; Domokos – Gulyás, 2018, 10.) ezzel egyben a magyar folklorisztika korai találós-közléseinek sorába is tartozik. E műfaj tudományos igényű szövegkiadása ugyanis 1856-ban, a *Magyar Nyelvészet* (1856–1861) lapjain kezdődött meg, gyűjteményes kötet részeként pedig Merényi László (Merényi,1861, I, 204–224.) után másodikként adott közre Arany László találósokat. A korai források között Arany szövegközlése egyedülálló a tekintetben, hogy fennmaradtak és a kutatás számára hozzáférhetőek a kötete alapjául szolgáló kéziratok is,[2] amelyek részeként hét lapon (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3r–8r.; Irod. 4-r. 409/II. 18v.) összesen 79 találós is lejegyzésre került.

Tanulmányomban bemutatom a találósok kéziratos anyagát, majd azt, milyen szerkesztői beavatkozásokat végzett rajtuk Arany László kötete összeállítása során. Ezt követően igyekszem elhelyezni a 19. századi találóskorpuszban az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben fennmaradt szövegeket, összevetve azokat az 1854 és 1865 között megjelent találósközlések anyagával. Ennek előzményét jelenti az a tanulmány, amelyben a Merényi László *Eredeti népmesék* című kötetében (Merényi, 1861) megjelent találósokkal vetettem össze a kéziratos lejegyzéseket és az Arany László (1862) által kiadott szövegeket (Vargha, 2012). A tanulmány függelékeként összehasonlító táblázatban

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] A kézirat és a kritikai kiadás koncepciójának bemutatását lásd Domokos – Gulyás 2009; a kézirat és Arany László gyűjteményének szinoptikus kritikai kiadását lásd Domokos – Gulyás 2018. Ezúton szeretném megköszönni Domokos Mariannak és Gulyás Juditnak, hogy digitális formában rendelkezésemre bocsátották az Arany-kéziratokat és további 19. százados kéziratos forrásokat, valamint a kritikai kiadás kéziratát még annak megjelenését megelőzően.

a három forrásban megjelent valamennyi szöveget is közreadtam (a kéziratos szövegeket saját olvasatomban) (Vargha, 2012, 257–279.). A vizsgálat arra is rávilágított, hogy az Arany család által lejegyzett, és különösen az Arany László által kiadott szövegek többsége a leíró, gyakran metaforikus ún. „valódi" találósok közé tartozik (Taylor, 1951, 1–5.), míg Merényi szövegközlése sokkal közelebb áll az írásbeliségben hagyományozódó, közköltészeti jellegű rejtvényhagyományhoz. Itt ezt a kérdést további forrásokra kibővítve is vizsgálom.

Még a források részletes bemutatását és elemzését megelőzően ki kell térni röviden arra, mit is jelenthetett a 19. század közepén a *találós mese* kifejezés.[3] A szövegközléseket áttekintve kiderül, hogy ez a terminus a 18. század végén már előfordult az *enigma* magyar megfelelőjeként (lásd *Mindenes Gyűjtemény*, 1789, I. negyed, 57.), a 19. század első felében pedig igen sokféle rejtvény megnevezésére szolgált. Az 1860-as évektől jelölt elsősorban – a *néptalány* terminust felváltva – népi, szóbeli rejtvényeket, amelyeket azonban Arany László és a további szövegek közlői is rendszerint kommentárok és magyarázat nélkül adtak közre. Így itt az értelmezésben a korabeli szótárirodalom segíthet, amelyet megvizsgálva azt láthatjuk, hogy bár a *találós mese* kifejezés nem kapott önálló címszót a 19. századi szótárakban, a szótárírók utaltak rá, mind a *mese*, mind a *találós* címszavaknál. A legpontosabb körülírását, példákkal is kiegészítve Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában találjuk, a *mese* címszó ötödik cikkelyeként:

> *„MESE* [...]. 5) *Rejtélyes képekbe foglalt titkos értelmü, fogárd [sic!] kérdések, melyeket a nép így szokott kezdeni: Mese mese, mi az?* pl. ha fölveszik is sír, ha leteszik is sír. Fúrják, faragják mégis feneketlen. Micsoda madár az, mely a karó hegyén is megtojik? Melyik a legerősebbik szó? Ki látott kenderből templomot? Mikor állt Krisztus egy lábon? Mikor ordított a szamár akkorát, hogy az egész világ meghallotta? stb. *Ezek neve különösebben: találós mese*; újabb szóval: rejtély. Megfejteni a mesét. A fejtetlen mese legtöbb becsületet vall. (Km.). [...]" (Cuczor – Fogarasi, 1862–1874, IV, 508–509. – kiemelés: V. K.)[4]

[3] A szóbeli rejtvények 19. századi terminológiájáról bővebben lásd Vargha, 2011. A mese szó jelentésrétegeihez lásd Gulyás, 2008.

[4] Az idézett találósok megfejtései sorrendben, a szövegpárhuzamok alapján: lánc; kémény; hó; hó; aki a kenderföldön állva nézett a templom felé; mikor a szamár hátára felült; Noé bárkájában. Az idézett, „népnél szokásos" kezdőformula jelenleg ismert legkorábbi előfordulása Faludi Ferenc második eklogájában (Faludi, 1787, 74–75.) található, amelyben két pásztor *Mese mese mi az?* formulával bevezetve találósokat („pásztori verseket") ad fel egymásnak. A bevezető formula használatára további adatot Turcsányi Andor körmendi gyűjtése rögzített (*Magyar Nyelvőr,* IV, 1875, 141, 180–181.).

Másrészt a *találós* címszó részeként található rá utalás: „*TALÁLÓS* [...] 2) Rejtélyes, aminek milétét csak találgatva lehet megtudni. Találós mese." (Cuczor – Fogarasi, 1862–1874, VI, 36.) Hasonló tartalmú, bár szűkszavúbb Ballagi Mór leírása is: „*Találós* [...] 2) kitalálni való, amit ki kell találni; *t. mese,* a. m. talány." (Ballagi, 1873, II, 608.). A *mese* szónak pedig, melynek jelentése Ballagi szerint „*ált.* költött elbeszélés" (Ballagi, 1873, II, 290.), specifikusabb jelentései között találunk utalást a rejtvényekre: „4) a. m. talány, rejtély; *találós m.;* (km.) fejtetlen mese vall legtöbb becsületet" (Ballagi, 1873, II, 290–291.)

Ezek szerint tehát a *találós mese* kifejezés a vizsgált időszakban használatban volt a mai folklorisztika találós terminusához (Vargha, 2013) hasonlóan különféle szóbeli rejtvények összefoglaló neveként. A Czuczor–Fogarasi szótár példáinak tanúsága szerint egyaránt fedhette a leíró jellegű, gyakran metaforikus „valódi" találósokat (pl. Micsoda madár az, mely a karó hegyén is megtojik? [Hó]) és a szójátékon alapuló tréfás kérdéseket (pl. Ki látott kenderből templomot? [Aki a kenderföldön állva nézett a templom felé]).

2. Találós mesék az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben

Az Arany család folklórszövegeket tartalmazó kéziratai más, Kriza Jánoshoz, illetve a Kisfaludy Társasághoz kötődő 19. századi kéziratokkal egybekötve találhatók az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában,[5] „négy keménytáblás, bordó és kék színű (mintás) kéziratos kolligátum (azaz eredetileg össze nem tartozó kéziratokat tartalmazó) kötetben" (Domokos – Gulyás, 2018, 26.).[6] Ezen belül az Arany családhoz 123 lap rendelhető (Domokos – Gulyás, 2018, 26.), melynek túlnyomó részét mesék teszik ki, mindössze hét lapon találhatók találós mesék, a meselejegyzésektől elkülönülve. Míg a mesék többsége a 409/II. kötetbe került, az összesen hetvenkilenc találósból hetvenöt szöveg az első kötet elején található (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3r–8r.), és mindössze három teljes és egy töredékes szöveg olvasható a második kötetben (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/II. 18v.). A kéziratos lapokon több helyen fel van tüntetve a *Találós mesék* (409/I. 1r, 3r, 4r, 4v és 7r.), illetve a *Találós mese* cím

[5] *Kriza János gyűjteménye, Mesék, találós mesék, versek és népdalok, 19. század második fele* (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I–VI.); *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye, 1840–1860-as évek* (Ms 10.020/I–VIII.) (Domokos – Gulyás, 2018, 16.).

[6] A kéziratanyag előkerüléséről és azonosításáról lásd Domokos – Gulyás, 2018, 11–26.; a kéziratok adatait lásd ugyanott a 26–27. oldalon.

(409/II. 18v.), azt mutatva, hogy e szövegeket egyazon műfajhoz tartozóként jelölték meg a lejegyzők.

A kéziratok keletkezésének pontos ideje és helye nem ismert. A szövegeket feltehetően 1850 és 1862 között jegyezték le az Arany család tagjai (Domokos – Gulyás, 2018, 46.); a lejegyzésre került mese- és találóskincs „egyaránt állhatott Nagyszalontán *és* Nagykőrösön (vagy akár Pesten) megismert mesékből" (Domokos – Gulyás, 2018, 45.) és találósokból.

A találós-lejegyzések – a meselejegyzésekkel ellentétben (vö. Domokos – Gulyás, 2018, 35.) – valamennyi találós szövegét tartalmazzák, amelyek a későbbiekben az *Eredeti népmesék*ben (Arany L., 1862) megjelentek, valamint további huszonnégy teljes és egy töredékes szöveget. A kéziratban maradt szövegek közül tizenkilencet elsőként Kovács Ágnes (Kovács, 1982, 529–530.) közölt; 2012-ben pedig a töredékes szöveg kivételével a teljes kéziratos találósanyagot kiadtam (Vargha, 2012). A találósok teljes korpusza, a hozzáfűzött jegyzetekkel együtt részét képezi az Arany családhoz köthető folklórgyűjtemény kritikai kiadásának (Domokos – Gulyás, 2018, 503–537., 657–681.).

A találósok kéziratos lejegyzéseiről elmondható, hogy a szövegeket fekete tintával írták, a grafitceruzával lejegyzett 75. szöveg kivételével. A kéziratok írásképe (lapon belüli elrendezés, tollhasználat) arra utal, hogy a szövegeket nem egyszerre jegyezték le, hanem több egymást követő alkalommal. A szövegek túlnyomó többségének lejegyzője Arany Juliska. Kovács Ágnes egy szöveget (75. sz.) tulajdonított Arany Lászlónak (Kovács, 1982, 530.). A kritikai kiadás sajtó alá rendezőinek megállapítása szerint egy további találós (71. sz.) teljes szövege és megfejtése is egyezéseket mutat Arany László fiatal felnőttkori írásképével, további öt találósnál (5., 7., 23., 49. és 55. sz.) pedig Arany László tintával írott szöveges javításai olvashatóak. Egy szöveg (48. sz.) lejegyzője egyelőre azonosítatlan, de feltehetőleg azonos a mesék egyelőre ismeretlen lejegyzőjével (a teljes bekezdéshez lásd Domokos – Gulyás, 2018, 657–658.).

A szövegeken és azok mellett számos tintával, illetve grafit és piros ceruzával írott szövegmódosítás és más jelölés látható. Valamennyi, találósokat tartalmazó kéziratoldal át van húzva egy egybefüggő függőleges vonallal, fekete tintával. Bizonyos jelölések feltehetően a sajtó alá rendezés folyamatára utalnak, bár az egyes jelek használata nem teljesen következetes. A közölt találósokat sok helyen a szöveg előtt elhelyezett piros ceruzás X jelöli, míg a kihagyott szövegeket szintén pirossal zárójelbe tették. Más kihagyott szövegek elé M betűt írtak, ezzel feltehetően arra utalva, hogy ezek párhuzamát Merényi László 1861-ben már közölte. Piros ceruzával vannak összehúzva azok a szövegek is, amelyek azonos bevezető formulával kezdődnek, vagy más okból

összetartoznak, ezek később a kötetben is együtt jelentek meg. Egy helyen (41. sz.) szövegmódosítás is történt piros ceruzával.

A kézirat két oldalán szövegek nem, csak rajzok és firkák találhatók. A 2v. oldalon egy grafit ceruzával rajzolt dolmányos férfialak látható fejjel lefelé; a 4r. oldalon pedig *Találós mesék* cím alatt és körül több kisebb, vázlatos rajz látható fekete tintával: madáralakok, arcok, valamint három bűvös négyzet, vagyis olyan 3x3-as négyzet, amelyben a beleírt számok összege minden irányban megegyezik.

A kézirat szövegei e tanulmányban a kritikai kiadásban alkalmazott átírással megegyező módon szerepelnek. Ennek megfelelően alsó indexben található a javított vagy kihúzott szövegrész, felső indexben pedig az, amire javítottak. Ezen belül álló betű jelzi a feltehetőleg a kézirat lejegyzőjétől, dőlt betű a más kéztől származó javítást (Domokos – Gulyás, 2018, 127.). A kézirat szövegei eredetileg nem voltak beszámozva, itt ezek sorrendjét szintén a kritikai kiadással megegyezően szögletes zárójelbe tett számok mutatják. A hivatkozás ugyanakkor az eredeti kéziratos forrásra történik.

3. A kéziratból a mesegyűjteménybe – Arany László és a találósok sajtó alá rendezése

A kéziratos szövegek kétharmada, ötvennégy találós jelent meg Arany László *Eredeti népmesék* című kötetében, *Találós mesék* címmel önálló fejezetet alkotva (Arany L., 1862, 318–325, 328.). A gyűjteményről megjelent korabeli kritika elismerő volt, a *Budapesti Szemlé*ben közreadott ismertetésében Gyulai Pál röviden kitért a kötetben közölt találósokra is:

> „A gyűjtemény néhány találós és csali mesével végződik. [...] A gyűjtemény találós meséi szintén kitünők. A gyűjtő híven megtartotta eredeti formájokat, a szavak és mondatok rythmusos berendezését, a hangutánzást, alliteratiót, melyek mind találós meséinket, mind közmondásainkat annyira jellemzik. Valóban erre eddig kevés figyelem volt fordítva. Még az Erdélyi közmondásaiban is találunk olyakat, melyek ki vannak vetköztetve eredeti alakjokból, Merényi pedig a találós meséket nyujtogatja toldozva-foldozva.” (Gyulai, 1862, 391–392.)

Ezáltal Gyulai gyakorlatilag azt méltatja, hogy kötetében Arany László megfelelően követte a népköltési szövegek gyűjtésére és lejegyzésére vonat-

kozó alapelveket, melyeket édesapja, Arany János fogalmazott meg. A kritika szerzője ugyanis itt szinte szó szerint ismétli az Arany János által Merényi László *Eredeti népmesék* című kötetéről (Merényi, 1861) írt bírálat találósokra vonatkozó szakaszát:

> „A talányok a nép ajkán is ritkán forognak teljesen prózai alakban. Néha rímelnek, de többnyire nem rím, hanem *a szavak és mondatok rhythmicus berendezése, hangutánzás, alliteratio*, s egyéb ily eszközei primitiv népköltészetnek, az, a mi őket megkülönbözteti a mindennapi beszédtől. Mi a gyűjtői jelességet a talányokra nézve abban látjuk, ha mennél tisztábban fel tudja keresni és megtartja ezen rhythmusos formát, […]" (AJÖM XI, 1968, 339–340. [1861] – kiemelés: V. K.)[7]

Bár Gyulai a fent idézett szövegrészletben a találós mesék gyűjtőjeként méltatja Arany Lászlót, a szövegek túlnyomó többségének lejegyzője nem ő, hanem nővére, Arany Juliska volt, ahogy a kötet alapjául szolgáló kézirat fenti bemutatásából is kiderül; és a kéziraton látható szövegjavítások, -módosítások is több kéztől származnak. Arany László érdemei így elsősorban a találósok sajtó alá rendezésében nyilvánulhattak meg, a közölt találósok kiválasztásában, azok sorrendjének meghatározásában, valamint a végleges szövegváltozatok kialakításában.

A szövegmódosításokat illetően az látható a kéziratos lapokat a megjelent kötettel összevetve, hogy a legtöbb szöveg esetében csak minimális változtatások történtek, mint egy-egy betű kiigazítása, vagy olyan formai apróságok, mint az ikerszavaknál a kötőjelek betoldása, pl. „Ri, ri, rucza, ri, ri" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 6r. [37.]) helyett „Rí-rí rucza rí rí" (Arany L., 1862, 319. V. sz.).

Gyakori változtatást jelent a rövidítés, ezen belül is elsősorban a megfejtések rövidebbre húzása, pl. „(elől megy $^{a'}$ fényeske; az a tű, utána a fehérke; az a czérna, $_{f}^{m}e_{l}^{g}$ van a farka vége kötve; az a csomó a' czérnán.) *tű és czérna.*" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3r. [5.]) helyett „Tű és czérna" (Arany L., 1862, 328.).

Előfordul továbbá egyes szavak megváltoztatása, pl. „ahol" helyett „amott", „kendertörő" helyett „kendertiló", „foghagyma" (sic!) helyett „hagyma", „rág"

[7] Ez a szövegrész szinte szóról-szóra ugyanebben a formában megjelent a Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívásában is: „A találós mesék közül csak a tisztán népi eredetüeket kérné a társaság beküldeni. Figyelembe veendő, hogy a találós mesék a nép ajkán ritkán forognak teljes prózai alakban. Néha rimelnek, de többnyire nem a rim, hanem a szavak és mondatok rythmusos berendezése, hangutánzás, alliteratio s egyéb ily eszköze a primitiv népköltészetnek az, mi őket megkülönbözteti a mindennapi beszedtől. A gyüjtő feladata minél tisztábban fölkeresni és megtartani a rythmusos alakot. [...]" (Greguss, 1863, 319.; Gyulai, 1961, 617–620.).

helyett „eszik”, „pecsenye” helyett „hús”, „bodnár” helyett „pintér” stb.

Ennél jelentősebb változtatás csak néhány szöveg esetében figyelhető meg. Ilyen a szórend megváltoztatása a rímelés elérése/helyreállítása céljából:

Kívűl fényes, belől szőrös, a’ közepe igen édes. (gesztenye.) (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 4v. [27.])	XIII. Belől szőrös kivül fényes, A közepe igen édes. *Gesztenye.* (Arany L., 1862, 320, 328.)

Máshol a néhány szavas kiigazítás két rokon szöveg egymáshoz közelítését szolgálhatta:

MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3v.	Arany L., 1862, 321, 328.
Erdőn vágják, meg faragják. lábat tesznek alá, lelket tesznek belé. (bőlcső.) [2.]	XX. Erdőn vágják, megfaragják, haza hozzák, lelket tesznek bele. *Bölcső.*
Erdőn vágják, meg faragják, testet tesznek belé. (koporsó.) [3.]	XIX. Erdőn vágják, megfaragják, haza hozzák, testet tesznek bele. *Koporsó.*

Egy helyen Arany bizonyára azért módosította a kéziratos szövegben szereplő *főld* szót *zöld*re, hogy a találós szavai alliteráljanak, azonban ezzel tartalmilag hibás, logikátlan szövegváltozat született. Ezt jól mutatja az a szövegpárhuzam is, amelyet 1857-ban közölt Fábián István a *Magyar Nyelvészet*ben (további variánsok: Vargha, 2010, 42. 744–745. sz.):

főld a lába, zöld nadrága, furkó a feje. (zőld káposzta.) (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 4v. [20.])	XXXI. Zöld a lába, zöld nadrága, fúrkó a feje. *Káposzta.* (Arany L., 1862, 322, 328.)	Sár a’ lába, zöld a’ nadrágja, furkó a’ feje, fa a’ ködmenje? Káposzta. (Fábián István, 1857, 393, 256. sz.)

A szövegek módosítása mellett azok formázása is Arany László sajtó alá rendezői tevékenységének részeként valósult meg. Míg a kéziratban gyakorlatilag semmiféle formázás nem látható, a kötetben az első tizenhét szöveget sorokra tördelte Arany. Ehhez kapcsolódik a szövegek sorrendjének meghatározása is, amelynek során a rímes, verses szövegek kerültek előre, és lettek ennek megfelelően megformázva. Ebben talán előképet jelenthetett Arany számára Merényi László kötete, melynek találós fejezetében (Merényi, 1861, I,

204–224.) az első ötven szöveg rímes, sorokra tördelt, ezt követi negyvenkét prózai, jórészt rövid szöveg (LI–LXLII.), végül lezárásként egy utolsó verses formájú rejtvény. Ugyanakkor ezt megelőzően más forrásokban is megjelentek nemcsak irodalmi rejtvények, de népi találósok is sorokra tördelve (pl. Gáspár, 1854; Szilágyi, 1858).

Elképzelhető az is, hogy az első szöveg megválasztásával is Merényire utalt Arany. A két találós megfejtése ugyanis hasonló (anyatej / anyai emlő), ugyanakkor Merényi szövege közköltészeti jellegű, folklór variánsa nem ismert:[8]

I. Arany tőkén arany tál, Aranytálban arany máj, Bátyám által adta nénémnek, Néném által adta nékem, Én átadtam a kis öcsémnek. *Anyai emlő.* (Arany L., 1862, 318, 328.)	I. Egy kis hófehér mezőben Buzog két gyönyörves forrás; Életből életet szíva, Hallgat tőle sírás-rívás. Édesb a czukornál, Csurgón csurgott méznél, Hajnali álomnál, Mazsolás rétesnél. *Anyatej.* (Merényi, 1861, I, 204, 224.)

Abban is a korábbi kiadványokhoz hasonló megoldást követett Arany, hogy a megfejtéseket a feladványoktól elválasztva, felsorolásszerűen adta közre (vö. pl. Gáspár, 1854; Fábián István, 1856; Szénássi, 1857; Merényi, 1861).

A szövegek sorrendjében egy további rendezőelv is érvényesül, mégpedig az, hogy egymás mellé kerültek a hasonló szerkezetű, illetve azonos kezdő formulával rendelkező találósok. A közös szerkezeti elemek lehetnek bevezető funkciójú ikerszavak, mint *úton-útfélen* (XXVII–XIX. sz. szövegek), illetve *erdőben-berdőben* (LI–LII.); más bevezető szóösszetétel: *erdőn vágják* (XIX–XXI.); és ennél hosszabb bevezető formula is: *Ha felhajitom a ház tetejére* […] (XLVIII–XLIX.). Lehet ugyanakkor a szöveg egészén végigvonuló párhuzamos szerkezet: *Míg él […], holta után […]* (XVII–XVIII.; LIII.). Meg kell itt jegyezni, hogy a hasonló szerkezetű találósok részben már a kéziratban is egymás mellett helyezkedtek el (pl. MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 3r. [2–4.]; 3v. [14–16.], [17–19.]).

A kötetben a leghosszabb, azonos szerkezetű találósokból álló sorozatot összesen nyolc szöveg alkotja, amelyek a *Nekem olyan […]m volt* bevezető formulával kezdődnek (Arany L., 1862, 324, 328.):[9]

[8] Bár azt is meg kell jegyezni itt, hogy az Arany László által közölt szövegnek csak az első két sora van meg a variánsok többségében, és több eltérő megfejtés – pl. hold(világ), lépes méz – is előfordul (Vargha, 2010, 77–78. 1335–1341. sz.).

[9] Igen elterjedt találóskezdő formula, további előfordulását a 19. századi forrásokban lásd Vargha, 2010, 27. 442–455. sz.; 29–31. 511–549. sz.; 40–41. 701–723. sz.; 49–50. 870–884. sz.

XL. Nekem olyan öregapám volt, hogy a ház tetejére ült fel, ott pipázott. *Kémény.*
XLI. Nekem olyan kis lyányom volt, hogy a szemén nőtt a haja. *Kukoricza.*
XLII. Nekem olyan kis lyányom volt, akarhova vitték, mindenütt pofon verték. *Szita.*
XLIII. Nekem olyan kis tyúkom volt, hogy a karó hegyébe járt tojni. *Hó.*
XLIV. Nekem olyan kis tyúkom volt, hogy a föld alá járt tojni. *Hagyma.*
XLV. Nekem olyan kis csikóm volt, hogy akarhova mentem, mindenütt utánam nyeritett. *Sarkantyú.*
XLVI. Nekem olyan kis lovam volt, hogy maga maga alól kihányta a ganét. *Fúrú.*
XLVII. Nekem olyan kis hordóm volt, hogy ha leesett a padlásról, nem volt az a pintér, a ki meg tudta volna csinálni. *Tojás.*

3.1. A kötetből kihagyott találósok

A sajtó alá rendezés során Arany László a kézirat találósai közül huszonötöt nem vett fel gyűjteményébe. Az egyes szövegek kihagyása több okból történhetett, ezekre részben a kéziraton is található utalás (lásd Vargha, 2012, 249–252.). Kilenc szöveg már a kéziratban kihúzásra került, ezek egy részét szinte az olvashatatlanságig átsatírozták.[10] Ezek között található egy töredékes szöveg: „uton ut félen." (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/II. 18v. [78.]); és három olyan találós, amely a kéziratban több változatban szerepelt: „A Duna hordis is, rontis is, a' rák áll is mász is, tolloggólón, váziezt szik uton poris." (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 3v. [10./10A.]); „Réteges mint a' rétes, ettem belőle de nem édes (veres hagyma.)" (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 6v. [47./47A.]); „Míg élek mindég álok, mikor meg halok mindég futok. (Ördögszekér)" (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 7v. [69./69A.]).

A „Regel méreg, délbe étek, este orvoság. (fekete retek.)" szöveg (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 7v. [72.]) műfajilag kérdéses volta miatt maradhatott ki. Proverbiumként, a megfejtés nélkül országszerte ismert (Szemerkényi, 2009, 1185.), azonban találósként csak néhány forrásban maradt fenn (Kresz, 1940, 196, 267.; Fábián Imre, 1999, 101. 1163–1164. sz.). Az „Ött betűből állok, pipára, és tanácsra illek. (kupak)" szöveg (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 3r. [8.]) formailag találós, azonban invariáns. Három szöveg pedig a „nem valódi"

[10] E szövegeket itt az olvashatóság kedvéért nem alsó indexben közlöm.

találósokhoz sorolható, szójátékra építő rejtvény, amely szövegtípus Arany László kötetéből – és jórészt már a kéziratból is – szinte teljes egészében kimaradt. „A Duna hordis, rontis, / a' rakális mászis, / tollógólón, váziezt, / szikuton poris / bene van a' magyarázatja." (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 3v. [11./10B.]) az ún. *Ludatonátusz*ok (Kovács, 1980) vagy *tonaludátusz*ok csoportjába tartozó, látszólag idegen nyelvű, valójában azonban szó szerint értendő magyar szöveg. A szintén beugratós „Senki és Semmi hárman laktak egy halylékba, senki el ment tüzért semmi pedig vizért ki maradt othon? (és)" (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 6v. [48.]) variánsát (hibás megfejtéssel) Merényi László (Merényi, 1861, I, 214.) már korábban közölte. A „Nem fér a' pajtába, nem fér a' pinczébe, de könyen bele fér egy hajszál végébe. (a V. betű.)" szövegnek (MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 7r. [57.]) jelenleg egyetlen nyomtatásban megjelent variánsát ismerem, amely Faludi Ferenc második eklogájában, a *Pásztorversengés*ben maradt fenn (Faludi, 1787, 74.).[11]

További tizenegy szöveg azért maradhatott ki az *Eredeti népmesék*ből, mert azok közeli változatát Merényi László egy évvel korábban gyűjteményében már közölte. A kézirat hét szövege (a 34, 37, 40, 42, 50, 55, 62. számúak) mellett láthatunk közvetlenül Merényire utaló jelet (piros ceruzával bejegyzett 'M' betűt); négy további kihagyott szövegnek (6, 7, 21, 48. sz.) pedig szintén közli változatát Merényi, azonban a kéziratban ezek mellett nem található hasonlóan egyértelmű jelzés (a részletes összehasonlítást lásd Vargha, 2012, 250–251.). Kovács Ágnes említi a kihagyás okaként (elsősorban a mesék kapcsán), hogy bizonyos szövegeket Arany László azért nem vett fel saját gyűjteményébe, mert „nem tartotta volna helyesnek, hogy két azonos című mese, ill. találóskérdés gyűjtemény egymáshoz közelálló szövegeket közöljön" (Kovács, 1982, 515.). Ez az érvelés azonban nem fogadható el maradéktalanul a találósok esetében, hiszen a kézirat öt szövege annak ellenére megjelent, hogy Merényi már közreadta közeli változatát (az 1/1A, 37, 37, 49 és 63. szövegek; részletesen lásd Vargha, 2012, 248–249.).

A Merényi gyűjteményére tekintettel (?) alkalmazott kihagyások következményeként Arany László klasszikussá vált kötetből éppen néhány széles körben ismert, „klasszikus" találós maradt ki. Egy példa lehet ezek közül a kézirat 7. szövege: „Fó$^{l}_{t}$t hátán fó$^{l}_{t}$t, $_{(pedíg)}$ soha ^{tű} bene $_{egy\ tű}$ nem volt. (káposzta.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3r. [7.]), amelynek variánsai a 18. századtól kezdve számos forrásban megtalálhatók (pl. *Szatmári-énekeskönyv,* 1773, MTA KIK

[11] Faludinál a teljes szöveg így hangzik: „Mese mese mi az? Nincsen az erdőben / Fel nem találtatik a tágas mezőben, / Nem fér a pajtába, nem fér a pinczébe, / De szép könnyen befér egy hajszál végébe." (Faludi, 1787, 74.) Megfejtést a szerző nem közölt.

Kt. RUI 8r. 206/208, 10b. 9. sz.; *Mindenes Gyűjtemény*, 1789, V. levél. 80, 96.; a találós 19. századi variánsait lásd Vargha, 2010, 69. 1221–1230. sz.).

Ugyanakkor a kéziratból egy másik közismert szöveget Arany felvett a kötetbe annak ellenére, hogy azt szinte teljesen azonos formában Merényi is közölte (Merényi, 1861, I, 217. 39. sz.). Az „E világot által éri, még is egy tyuk által lépi. (kerék vágás.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 7r. [63.]) variánsai szintén megtalálhatók már a *Szatmári-énekeskönyv*ben (1773, MTA KIK Kt. RUI 8r. 206/208, 12a. 36. sz.) és a *Hasznos Mulatságok*ban is (1826/ I, 272, 280.), továbbá nagyjából állandó formában tizenegy 19. századi forrásban (Vargha, 2010, 88–89. 1463–1473. sz.).

A további kihagyott szövegek között található két találós formájú, ám invariáns szöveg: „reggel ki van nyilva, $_{\text{este}}$ ^{délbe} be van borulva, este bimbóba van. (Hajnalka.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 4v. [30.]); és „Lapos az óra, kerek a' talpa, mindég ezt kiáltja; hep! hep! hep, hep! hep! hep. (kácsa.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 6v. [46.]); valamint egy találósnak csak a műfaji kereteket igen tágan értelmezve nevezhető szójáték: „Hagyma hólnap is lesz $_{\text{belőle}}$ (hadj' ma hólnap is lesz belőle.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 7r. [56.]; Vö. Gáspár, 1863, 265. 373. sz.; Arany J., 1879, 381.). A Kovács Ágnes szerint Arany László kézírásában fennmaradt „Szegény paraszt ember útón-utfélen elhajagálja a nagy urak m[eg?] zsebbe teszik. takony[?]" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 8r. [75.]; vö. Vargha, 2010, 108. 1946–1950. sz.) szöveg illetlensége miatt maradhatott ki; az „Uton ut félen<,> pipiske, hust váj a' szájával. (király dinye.)" (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 4v. [26.]; vö. Vargha, 2010, 26. 411–412. sz.; Berze Nagy, 1940, 7. 31. sz.; Lábadi, 1982, 34. 93a–c. sz.) kihagyását viszont nehéz megindokolni.

4. A kéziratban található találósok párhuzamai közel egykorú forrásokban

A kézirat és az *Eredeti népmesék* találós-fejezetének bemutatása után szeretném az azokban fennmaradt szövegeket összevetni a 19. századi forrásokból már feltárt találóskorpusszal,[12] ezen belül is elsősorban azon források anyagával, amelyek az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseivel közel egy időben keletkeztek. Az összehasonlítás célja semmiképpen sem a genetikai ösz-

[12] A korpusz összeállításához felhasznált források a „hosszú 19. század" során jelentek meg. A *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* esetében az 1900 után megjelent kötetek anyagát is figyelembe vettem, a legkésőbb ezek közül Szendrey Zsigmond *Nagyszalontai gyűjtés*e (Szendrey, 1924) jelent meg.

szefüggések feltárása, ami a műfaj sajátosságai – a rövidség és a formuláris nyelvhasználat – miatt nem is volna lehetséges. Ahogy Kovács Ágnes írja a kötetben közölt találósok és csalimesék kapcsán a 20. századi folklórszövegek 19. századi forrásait, és ezen belül Arany László mesegyűjteményének hatását vizsgáló cikkében, az „ilyen rövid, zárt szövegeknek a szájhagyományba való átvételét és továbbélését úgyszólván lehetetlen megállapítanunk. *A vadgalamb és a szarka* meséje (AaTh 236) látszik az alsó határnak, ahol még ilyenfajta feladatra vállalkozni lehet." (Kovács, 1969, 191.).

A cél sokkal inkább annak bemutatása, hogy az Arany család kéziratiban lejegyzett találósoknak mennyire találhatók párhuzamai a vele közel egy időben keletkezett forrásokban. Mennyire ismertek a korban ezek a szövegek, és mennyire hasonló összetételűek a közlések? Mennyire hasonló műfaji keretekben gondolkodtak azok gyűjtői, illetve közreadói?

Bár Arany László minden bizonnyal mellőzte egyes találósok közlését arra való tekintettel, hogy azok (vagyis azok változata) korábbi gyűjteményben már megjelent, más forrásokban találkozhatunk a (különböző vidékről származó) variánsok tudatos közlésével is. Néhány szövegközlésnél erre vonatkozó kommentárok is találhatók. Így Gáspár János a *Csemegék* jegyzeteiben fejezte ki meggyőződését, hogy aki „[…] az elmondottakat figyelembe veszi, nem botránkozik meg azon, ha a nép ajkáról gyüjtöttem apróságok közt némelyeket többféle árnyéklatban is talál, a magyar haza különböző vidékei szerint […]." (Gáspár, 1863, 296. [1854]).

A *Magyar Nyelvészet* találós-közléseihez kapcsolódóan Hunfalvy Pál szerkesztő érvelt két helyen is a variánsok fontossága mellett:

> „Az első évfolyamban szerencsések voltunk *Philophennus* [Fábián István. V. K.] derék gyüjteményébül *száz magyar néptalányt közölni,*[13] […]. A' közlés nem kis érdeket költött; Philophennus is megigérte, hogy az első százat több százzal toldani fogja. Addig is vegye az olvasó a' következőket, mellyek gyüjtésére az első közlés indította a' szíves beküldőt. Némellyek előfordulnak az első százban, de másként lévén kifejezve, mert más nép között gyüjtettek, méltán igényelnek uj helyet." [a szerkesztő megjegyzése] (Szénássi, 1857, 237.)

> „A' magyar nép talányai közrebocsátásánál nemcsak a' talányok mennyisége, hanem főkép azok nyelve és hol-találtatása lévén érdekes: az ugocsaiakat is mind közöljük, a' mint a' gyüjtő szívességébül vettük vagy még fogjuk venni. 'S úgy teszünk majd más vidékek talányaival is. Bár

[13] Lásd Fábián, 1856.

ismétlésekkel járó illyen közlések lesznek azután egy okszerű szerkesztés biztos alapjai." [a szerkesztő megjegyzése] (Szilágyi, 1858, 320.)

Kriza János nemcsak közreadta korábban megjelent találósok variánsait, hanem kötetében maga is több, különböző vidékeken gyűjtött változatban közölt egy-egy találóst. Ennek tudatos voltát is megerősíti a találós mesék jegyzeteiben:

„Van közöttük, mi Gáspár, Merényi, Arany László stb. könyveikben is meg volt már jelenve, de némi szó- s kifejezésbeli különbséggel; azért nem véltem kihagyandóknak az olyasokat is, hogy ekként többen közölve azonegy találós mesét, valamelyikünk hozhassa végre igazi naiv alakjában, a mint a népi elméből származott, s tán érdekes némileg az is, ha ugyanazon néptalányokat, a külön vidékek sajátságos szinü s szabásu köntösében láthatjuk megjelenni. S ezáltal legyen indokolva, hogy egypárt csak kisség eltérő változatban is közöltem." (Kriza, 1863, 543.)

Felhívták a gyűjtők figyelmét a variánsok rögzítésének fontosságára a Kisfaludy Társaság 1863-ban közreadott gyűjtési felhívásában is, ha nem is a találósok, hanem két nagyobb műfaj, a népdal és a népmese vonatkozásában: „Figyelmeztetnek a gyüjtők, hogy a társaság szivesen vesz bárminemü dalvagy balladatöredéket, sőt olyakat is, melyek valamely gyüjteményben már megjelentek, ha variansok. […] A mi a meséket illeti, a töredékek és variansok itt is szivesen vétetnek, sőt egészen ugyanazon mesék is, ha a már közlötteknél jobban vannak elbeszélve." (Greguss, 1863, 319.)

Mivel a találósok esetében a kutatás nem határozott meg típusokat, így azt is nehéz egyértelműen megállapítani, mely szövegek tekinthetők egyazon típus variánsainak. Itt ezért a legtöbb esetben inkább a szövegpárhuzam kifejezést használom. Az összehasonlítás során egyes szófordulatok vagy a megfejtés egyezését önmagában nem vettem figyelembe, csak azokat az eseteket, melyekben a vizsgált találósok azonos szövegmagot tartalmaznak.

Érdekes példája lehet a variálódásnak az az országszerte ismert, a 19–20. század során számos változatban lejegyzett találós, amelyben különböző hangutánzó, hangulatfestő szavakkal írják le ugyanazt a kitalálandó eseménysort. Ennek változatai az itt vizsgált forrásokban:

„Én el mentem űrgébe, bűrgébe, vittem fényeskét, vetem rajta vereskét, bele tettem lyukasdiba, rá tettem a bubosditt, oda jöve szőrös dáma, ugy meg űtém kacskalétám, hogy mingy' a' pítypilókába szaladt.

Magyarázatt.
az űrge bűrge mészár szék, a' fényeske pénz, a' vereske hus, a' lyukasdi fazék, a' bubosdi fedő, a' szőrös dáma a' macska, a' kacskalétám kézem, pitypilóka pitar." (MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 3v. [12.] = Arany L., 1862, 325. LIV. sz.)

„Elmentem a ' vörösért, hoztam vöröset, bele tettem a' fazékba, oda jött a' szőrös, megütöttem a' letye lótyával? Hus, macska 's fakanál." (Fábián István, 1857, 319. 176. sz.)

„Felülök a' csörgőre, elmegyek a' börgőre, veszek ott egy likasat, beletolom a pirosat? Kocsi, vásár, fazék, hus." (Fábián István, 1857, 397. 368. sz.)

„Fölülék zörgödőmre, êmönék zajgódomba, elévöttem himecskét, vöttem vélle tibódit, haza hoztam tibódit, töttem asztâra, oda futa váramüre, êkapá tibódit, fő'kàpám hebehurgyát, ugy megvágám váramürét, hogy mingyá bédőle fitykalócsába. Mia? Szekér, vásár, pénz, hus, macska, vaskalán [vaslapát], gócz alja." (Kriza, 1863, 350. 96. sz.)

A 19. század során e találást összesen huszonhárom változatban közölték (Vargha, 2010, 79–83. 1361–1383. sz.). Az azonos felépítés és a közös elemek ellenére azonban ezek között egy kimondottan közeli szövegpárhuzamát sem találjuk az Arany László által közreadott szövegnek.

4.1. Az összehasonlítás során vizsgált források

A kézirat találósainak 19. századi szövegpárhuzamait – pontosabban ezek bibliográfiai adatait – röviden összegzi az Arany család folklórgyűjteményének kritikai kiadása (Domokos – Gulyás, 2018, 662–681.). Itt a források közül azokat a találós-közléseket vizsgálom közelebbről, amelyek az Arany László gyűjteményének megjelenését megelőző évtizedben vagy az azt követő néhány éven belül jelentek meg.[14] Ide tartozik a *Magyar Nyelvészet* (1856–1861) lapjain

[14] Bár itt nem áll módomban részletesen bemutatni a korábbi szövegpárhuzamokat, utalni szeretnék rá, hogy a még csak részlegesen feltárt, 1850 előttről származó kéziratos forrásokban, valamint 18–19. századi folyóiratokban és populáris olvasmányokban is megtalálhatóak a vizsgált találósok párhuzamai. A legkorábbi ismert adat forrása az 1629-ben megjelent *Mesés könyvecske* (Voigt, 1989), amelyben a kézirat három szövegének található párhuzama; és további tizenöt találósnak ismert 1800-nál korábban lejegyzett variánsa. A *Hasznos Mulatságok*ban, amelyben 1817 és 1842 között 2819 rejtvény jelent meg, és ebből mintegy 400 szövegnek a magyar népköltésből is ismerjük párhuzamát (Vargha,

megjelent nyolc közlemény (Fábián István, 1856; 1857; 1858; 1859; Szénássi 1857; Szilágyi, 1858; 1859; Lőrincz, 1861); Merényi László (1861), Kriza János (1863) és Pap Gyula gyűjteményeinek (1865) találós-fejezetei, valamint Gáspár János kisgyermekeknek szóló kiadványának második és harmadik kiadása (Gáspár, 1854; 1863).

A *Magyar Nyelvészet*ben kezdődött meg a találósok szaktudományos közlése, az összehasonlító nyelvtudomány keretében, kapcsolódva a nyelvrokonság vizsgálatához. Hunfalvy Pál szerkesztői jegyzetében az első évfolyam érdemei közt emelte ki, hogy ott „*Fábián István* úr hosszasabban *ismerteté* a' *finn nyelvet*, [...] *Philofennus*[15] pedig megkezdvén a' finn és magyar néptalányokat közölni, új bányát nyita meg, mellybül, úgy hiszszük, sok drága fémet fogunk világosságra hozni, 's a' nyelvileg rokon népek rokon gondolkozását is kimutathatni." (Hunfalvy, 1857, 6.)

A nyolc közlemény közül az elsőben Fábián István (1856) száz finn találós mellett publikált száz magyar szöveget saját gyűjtéséből. Ezt követően Szénássi Sándor (1857), Fábián István (1857; 1858; 1859), Szilágyi István (1858; 1859) és Lőrincz Károly (1861) közlésében összesen további 597 találós jelent meg, részben a gyűjtés helyének feltüntetésével. Ezek között vegyesen találhatók meg a szóbeli rejtvényeken belül elkülöníthető különböző tartalmi és formai csoportokhoz (vö. Vargha, 2013) tartozó szövegek. Kb. a szövegek fele tartozik a „valódi" találósok közé, 295 a tréfás kérdések száma, további csoportok (pl. tréfás számítások, narratív találósok, általálósok, kétértelmű szövegek) kisszámú példával szerepelnek.

Az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben fennmaradt találósok közül negyvennek, vagyis a szövegek több mint felének található meg a *Magyar Nyelvészet* közleményeiben párhuzama. Ezek közül a legtöbbhöz több variáns is tartozik, így a kapcsolódó szövegpárhuzamok száma összesen 69. Itt a legtöbb variánssal rendelkező szövegek közül mutatok be két példát:

2008), az Arany család kéziratairan rögzített tizenöt találósnak találjuk változatát. Ebből néhány kifejezetten közeli szövegváltozat, pl. „földön fa, fán víz, vízen kő, kövön vas, vason hus. / Magyarázat. / köszörű kő." (MTA KIK Kt. 4-r. 409/II. 18v. [79.]) – „[…] Köszörű. – *A' köznép ezt így mondja: Földön fa, fában víz, vízen kő, kövön vas, vason hús.*" (*Hasznos Mulatságok,* 1817/II. 290, 298.)

[15] Fábián István írói álneve.

Még az anyja meg sem szűletik, már a' fia a' ház teteén jár. (Füst, és tűz.) (MTA KIK Kt. 4-r. 409/I. 7r. [62.])	Még az apja alig születik, már a' fia a' ház tetején ül? Füst. (Fábián István, 1857, 394. 282. sz.) Még az anyja pókabeli [pólyabeli], már a' fia égen jár. Tüz, füst. (Szilágyi, 1858, 322. 35. sz.) Még az anyja meg sem születik: már a' fia házat zsindelyez. Füst. (Szilágyi, 1859, 314. 115. sz.) Az anyját most készítik, a' fia már oda ki jár? Füst. (Szénássi, 1857, 237. 105. sz.)
Ri, ri, rucza, ri, ri, de nem tudom mért ri, talán azért [sir] rí, vályulyába viz níncs, derekába vér níncs. (Hegegű.) (MTA KIK Kt. 409/I. 6r. [37.] = Arany L., 1862, 319. V. sz.)	Sír, sír a' vércse, miért sír a' vércse? Azért sír a' vércse, mert nincs pénz a' bögyiben? Hegedű. (Fábián István, 1856, 370. 6. sz.) Rí rí récze, miért rí a' récze? azért rí a récze, mert nincs vér a' bögyiben? Duda. (Fábián István, 1857, 399. 401. sz.) Sir ruczám, sír; De nem azért sír, Válujában víz nincsen: Derekában vér nincsen. Hegedü. (Szilágyi, 1858, 322. 45. sz.)

Érdekesség, hogy a *Magyar Nyelvészet* szerzői közül Szilágyi István (1819–1897) Arany János diáktársa volt a debreceni kollégiumban, majd 1842–1844 között rektor volt Nagyszalontán (AJÖM XV, 1975, 898.). Az Arany családdal közeli kapcsolatban állt, és befolyással lehetett az Arany gyerekek meseismeretére is (Domokos – Gulyás, 2018, 62.).

A következő forrás Merényi László *Eredeti népmesék* című kötete (1861), amely Arany László gyűjteménye előtt egy évvel jelent meg. Ez tehát az első magyar mesegyűjtemény, amely külön fejezetben találósokat is közreadott, összesen 93 szöveget. A két kötet találósainak összefüggéseire fent már utaltam, és mivel a részletes összehasonlítás külön tanulmányban is megjelent

(Vargha, 2012), itt csak a két szöveganyag összetételének különbözőségét szeretném kiemelni, ami arra mutat, hogy a két szerző eltérően értelmezte a vizsgált műfajt (Vargha, 2012, 240.). Merényi 30 „valódi" találós mellett (melyek közül több meglehetősen nyakatekert megfogalmazású) 34 tréfás kérdést, 19 irodalmi rejtvényt, 6 tréfás számítást, valamint néhány kétértelmű szöveget és általálóst közölt. Kötetének találós-fejezete (Merényi, 1861, I, 204–224.) valójában „sokkal inkább hasonlít a 18–19. századi omniáriumok (vegyes kéziratos gyűjtemények) vagy kalendáriumok vegyes rejtvényközleményeire, mint más népköltési gyűjtemények hasonló részeire" (Vargha, 2012, 253.). Feltételezésem szerint összeállítása során Merényi erősen támaszkodhatott az írásbeliséghez erősen kötődő, közköltészeti jellegű rejtvényhagyományra.

Arany László saját kötete sajtó alá rendezésénél bizonyosan figyelembe vette mind Merényi kötetét, mind Arany Jánosnak a műről készült bírálatát (Arany J., 1861 = AJÖM XI, 1968, 326–342.). A kézirat tizenhat szövegének található szövegpárhuzama Merényi gyűjteményében, ezek közül összesen öt jelent meg Arany László kötetében nyomtatásban is.

Kriza János *Vadrózsák* (1863) című kötete már az átfogó, egymást követő fejezetekben több népköltési műfajt bemutató gyűjtemények közé tartozik. Benne 116 találós mese jelent meg, ezek többsége „valódi" találós (bár ezek között invariánsok és a kéziratos rejtvényhagyományhoz kapcsolható szövegek is találhatók), összesen kevesebb, mint egy harmad a többi csoportba (kétértelmű, tréfás, narratív) sorolható szövegek száma. Az Arany család kéziratos lejegyzéseiből 18 találósnak található itt összesen 19 variánsa. Az alábbi szövegnek Krizánál jelent meg a legközelebbi párhuzama, két változatban is:

	XLVIII. Ojan leánkám van: ha mozgatom sir, ha nyugunni hagyom, hallgat. (Láncz.) (Kriza, 1863, 344. XLVIII. sz.)
Nekem olyan kis lyányom volt, hogy ha le tették is ritt, ha fel vették is ritt. (Láncz.) (MTA KIK Kt. 409/I. 6r. [42.])	Nekem van egy fiam: Ha felveszem sir, Ha leteszem, hallgat. (Láncz.) (Kriza, 1863, 351. CVIII. sz.)

Pap Gyula *Palóc népköltemények* című kötetében (1865) más műfajok mellett összesen 46 találós jelent meg, ebből 40 „valódi" és 1–1 más típusú szöveg. A kötetet a *Koszorú* hasábjain Arany László ismertette (Arany L., 1865). A *Találósmesék* című fejezet (Pap, 1865, 133–140.) 46 szövege közül 12 tekinthető az Arany család kéziratiban megjelent találós szövegpárhuzamának.

Az összehasonlításhoz figyelembe vett források közül némileg kilóg az utolsóként említendő: Gáspár János[16] *Csemegék kisebb gyermekek számára* című gyűjteménye, mely összesen három, egymástól jelentősen eltérő kiadásban jelent meg (Gáspár, 1848, 1854, 1863). Míg a kiadvány első kiadása (Gáspár, 1848) még külföldi szövegek átdolgozásait tartalmazta, a kibővített és teljesen átalakított második kiadás jelentős mértékben támaszkodott a magyar folklórra. Gáspár János gyermekkori emlékei és saját gyűjtése[17] mellett mások segítségére is hivatkozik, akik íróként (Fekete Mihály, Gyulai Pál és Kriza János), illetve gyűjtőként (Szabó Sámuel, Erdélyi Indali Péter és Nagy Lajos) hozzájárultak a kötet anyagához (Gáspár, 1863, 297.). Gáspár János az Arany családdal is személyes kapcsolatban állt, és a fennmaradt levelezésből kiderül, hogy néhány mese lejegyzését is kérte Arany Juliskától, amelyek 1853-ban *Olvasókönyvé*ben meg is jelentek „Arany Julcsa után" jelöléssel (Domokos – Gulyás, 2018, 42–43.; lásd még e kötetben Domokos Mariann tanulmányát: Domokos 2018).

A *Csemegék* második kiadásában Gáspár összesen 35 *talányt és találós kérdés*t adott közre (Gáspár, 1854, 189–194.), különválasztva a *népies* és a *nagyobb* (vagyis irodalmi) szövegeket. Előbbiek között az Arany család kéziratos gyűjteményében feljegyzett találósok közül 12 szövegnek találjuk párhuzamát, de egyik sem hasonlít annyira, hogy közvetlen összefüggést feltételezhetnénk.

A jelentősen kibővített harmadik kiadásban, amelyet Arany János ismertetett igen elismerően a *Koszorú*ban (Arany J., 1864) már összesen 51 találós jelent meg (Gáspár, 1863, 279–287.).[18] Az új szövegeket részben az időköz-

[16] „Gáspár János (1816–1892) – pedagógus, tankönyvszerkesztő. Ő volt az első, aki tankönyveibe belevitte a népköltészetet" (AJÖM XV, 1975, 826.).

[17] „[…] mindenek előtt a magyar nép gyermekvilágához fordultam: fölelevenitettem emlékemben a gyermekkoromból még megmaradt kedélyes dajkarimeket, meséket; puhatolóztam hazánk különböző tájain minden ilyen iránt, s csak ezen az úton sikerült az itt nyujtott becses apróságok egy részét összeállitanom" (Gáspár, 1863, 294.).
A gyűjtésre a korszellemnek megfelelően a népköltészetben a valódi nemzeti költészet keresése és az eltűnőfélben levő, de még megmenthető folklór rögzítése indította: „Hogy legelőször is eme népies forrásból meriték, különösen azon ok bírt reá, mert meg voltam győződve, miszerint gyermekköltészetünk eredeti csirái is, úgy mint a nemzeti nyelv és nemzeti költészetei, a népnél keresendők; s aztán átláttam, hogyha mind késünk összegyüjtésökkel, maholnap édes nyelvünknek, magyar kedélyünknek ezen talán még Ázsiából szakadt eredeti virágai s egy tünni kezdő magyar regevilág becses ereklyéi, miveltségünk mái irányánál fogva, talán végképp elenyésznek" (Gáspár, 1863, 294.).

[18] A javításhoz segítséget is kért Gáspár János, aki a második kiadás (1854) megjelenését követően rövid időn belül megkezdte egy újabb kiadás előkészítését. Ennek részeként előbb Gyulai Páltól kérte a versanyag átnézését – hiába –, majd Tompa Mihálytól (Tompa, 1964, 446.). Tompa a kérésnek eleget téve 1858. január 19-én kelt levelében számos prozódiai és stiláris javítási javaslatot tett (Tompa, 1964, 287–289.), kitérve a *Verscsemegék*

ben megjelent népköltési gyűjteményekből, Merényi, Arany és Kriza köteteiből vette át Gáspár, amire utószavában is utalt (Gáspár, 1863, 299.). Az alábbi két szöveget jelölte meg Arany László *Eredeti népmeséi*ből (1862) származó átvételként: „Két garajczár ára, még se fér a házba." [Gyertya és fénye.][19] (Gáspár, 1863, 280, 434. sz.. = Arany L., 1862, 319. VIII. sz.); illetve „Zöld burokban születtem, / mikor aztán nagy lettem, / a zöld burok kifeslett, / és az úrfi leesett." (Gáspár, 1863, 283. 460. sz.). Az utóbbi találós azonban Aranynál sem kéziratos, sem nyomtatott formában nem szerepel, ezt a szöveget valójában Merényitől (1861, 214. XXVIII. sz.) vehette át Gáspár.

Szerepel azonban a *Csemegék* harmadik kiadásában további öt olyan találós is, amely az Arany László által közölt (és a kéziratban is megtalálható) változatához igen hasonló. Ezek közül az „Úton, útfelen üstöt borogatnak." [Vakondtúrás.] (Gáspár, 1863, 280. 435. sz.; vö. Arany L., 1862, 322. XXVIII.); „A világot átaléri, mégis egy tyúk átallépi." [Kerékvágás.] (Gáspár, 1863, 280. 440. sz.; vö. Arany L., 1862, 320. XI. sz.); és „Elöl megyen fényeske, utána megy fehérke, / meg van a farka kötve." [Tű és czérna] (Gáspár, 1863, 280. 441. sz.; vö. Arany L., 1862, 320. XV. sz.) szövegek esetében nincs szó feltétlenül átvételről, mivel ezek a találósok több korabeli forrásban is igen hasonló formában szerepelnek. Két szöveg esetében azonban elképzelhető az Arany Lászlótól történt átvétel, ezek: „Meg is főzik, meg is sütik, még sem eszik meg." [A májas, tüdős végibe szúrt fa] (Gáspár, 1863, 280. 432. sz.; vö. Arany L., 1862, 321. XXIII. sz.); „Erdőben – berdőben fekete piczinke, jaj, jaj, jaj!" [Tövis] (Gáspár, 1863, 279. 436. sz.; vö. Arany L., 1862, 325. LII. sz.).

Összesen 21 szövegpárhuzam található Gáspár kötetében az Arany család kéziratainhoz kapcsolódóan. Ezek közül még itt említendő a kézirat két kihúzott szövegének párhuzama, amelyek nem a találósok között, hanem Gáspár gyűjteményének egy másik fejezetében, a *Beszéd- és emlékgyakorlatok* példáiként

fejezetben megjelent találós mesékre is. Levelében a kötet hat találósához fűzött módosítási javaslatai mellett nyolc további, Gáspár kötetében nem szereplő találóst is leírt: „[…] [1] Kis hija, mi a? (tojás) a pajzán ifjak a zsidó egy tagjára is alkalmazzák. / [2] Egyenes s görbe formában / Sáros bocskorban, csizmában Megtalálhatsz minden *vár*ban. De nem télben, hanem nyárban. (ár) / [...] [3] Ha elvesznek belőle nagyobb, ha hozzá tesznek kisebb, *rés lyuk.* / [4] Hány font a hold? egy mert 4 fertály van benne. / [5] Ezer madár indula, egynek szárnya szakada, mindaz ezer megálla. / Szövőszék szövés. / [6] Van egy kis lovam, maga alól kihányja a szemetet, (trágyát) fúró! / [7] Sír rí, mért rí? mert nincs véri. *Hegedű.* / [8] Uton megyen döndörű, hátán van a göndörű. Ha nem szánnám emberét: / meggyujtanám kenderét. *Juh*." (Tompa, 1964, 289. [Számozás: V. K.])

[19] A szövegeket a népiskolák számára kiadott olcsó kiadásból idézem, ebből azonban kimaradtak a megfejtések, így azokat az ugyanabban az évben megjelent díszkiadásból pótoltam, ahol a tartalomjegyzék részeként találhatók meg.

jelentek meg: az „Ág szúris, véris, / Duna rontis, bontis, / kan túris, ásis / sikúton poris.” (Gáspár, 1863, 262, 361. sz.; vö. MTA KIK Kt. Irod-4r. 409/I. 3v. [10./10A.]) a *Hogy van magyarul?* alfejezetben; a „Hagyj ma, lesz holnap.” (Gáspár, 1863, 265, 373. sz.; vö. MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 7r. [56.]) az *Emlékmondatok* között.

5. Eredmények

A fenti forrásokban az Arany család kéziratos lejegyzéseihez kapcsolódóan összesen 153 szövegpárhuzam található. Ezek megoszlása így alakul:

Forrás	Találósok száma összesen	Szövegpárhuzamok száma (eredeti szövegek száma)
Gáspár János: *Csemegék…* (2. kiadás, 1854)	35	12
Magyar Nyelvészet (1856–1861)	697	69 (40)
Fábián István (1856)	100	13
Szénássi Sándor (1857)	35	10
Fábián István (1857, 1858, 1859)	363	12
Szilágyi István (1858)	100	16
Szilágyi István (1859)	90	18
Lőrincz Károly (1861)	9	0
Merényi László: *Eredeti népmesék* (1861)	93	16
Kriza János: *Vadrózsák* (1863)	117	19 (18)
Gáspár János *Csemegék…* (3. kiadás, 1863)	51	22 (21)
Pap Gyula: *Palóc népköltemények* (1865)	46	15

A kézirat egyes szövegei felől nézve (a kéziratban több változatban megtalálható találósokat csak egyszer számolva) azt látjuk, hogy az egy szöveghez tartozó párhuzamok megoszlása az alábbiak szerint alakul (Gáspár János *Csemegéi*nek itt csak 3. kiadását vettem figyelembe):

Szövegpárhuzamok száma	A kézirat találósai közül…
0	27 (ebből Arany László: Eredeti népmesékben megjelent 20)
1	8
2	11
3	7
4	8
5	8
6	3

Ha a szövegpárhuzamok megjelenésének idejét is megvizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiből 20 találósnak (jelenlegi ismereteink szerint) az *Eredeti népmesék*ben (Arany L., 1862) jelent meg először nyomtatásban változata. Ezek ismertsége, elterjedtsége a későbbi forrásokat is figyelembe véve igen változó. Itt a teljesség igénye nélkül csak néhány példát emelnék ki.

A legtöbbször a későbbi forrásokban a „Nekem is van, neked is van, még a' kis kórónak is van. (árnyék.)" (MTA KIK Kt. 409/I. 6r. [43.] = Arany L., 1862, 319. VI. sz.) szöveg fordul elő: a 19. században 10 változata ismert (Vargha, 2010, 109. 1962–1971. sz.), a 19–20. századi gyűjtések kéziratos lejegyzéseiben pedig legalább 27 helyen szerepel.[20]

A kötet XIV. és L. számú szövegének ötnél több változata ismert, a III., XXVII., XXXIII. és LI. számú találósok 2–3 esetben fordulnak elő a 19. századi forrásokban. Ezek közül a XXXIII. szöveg („Zöld istállóban fekete tehén vörös szénát eszik. Dinnye és a magva." Arany L., 1862, 223.) érdekessége, hogy a későbbi (részben kéziratos) források tanúsága szerint a 20. században közismert.

Az egy-egy 19. századi párhuzammal rendelkező kilenc szöveg (XIII., XXXII., XXXVI., XXXVII., XXXIX., XL., XLI.; XXXV., XLIX.) közül az első hétnek csak a Szendrey Zsigmond által szerkesztett *Nagyszalontai gyűjtés*ben (1924) található párhuzama, amelynek keletkezése során kifejezetten olyan szövegek gyűjtése volt a cél, amelyeket Arany János ismerhetett. Ennek ismeretében és annak fényében, hogy a találósok gyors és nagyszámú adatot hozó gyűjtése leggyakrabban rákérdezéssel történt, kérdéses, hogy a gyűjtött párhuzamok az adatközlők aktív vagy passzív folklórtudását tükrözik-e.

[20] A találósokat is tartalmazó kéziratos gyűjtések anyagát a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában az elmúlt két évben végzett kézirattári munka során tártam fel. A kéziratok pontos adatait itt nem tüntetem fel, célom azok áttekintésével inkább csak a variánsok számának, a szövegek elterjedtségének felmérése volt.

Három szövegnek (XIX., XXIV., XXXVIII.) a 19. századi forrásokban párhuzama nem ismert, a 20. századi kéziratos gyűjtésekben néhány változatuk előfordul. Végül egy szövegnek sem 19. századi, sem 20. századi változata nem ismert, megtaláljuk viszont egy korai párhuzamát az 1629-ben megjelent *Mesés könyvecské*ben:

LIII. Mig éltem élőket tartottam; hogy megholtam, élőket hordozok, s élők felett járok. *Egy tölgyfa, melyet csolnaknak csináltak. (Mig élt, disznókat tartott makkjával; mint csolnak embereket hord, s halak felett jár.)* (Arany L., 1862, 325, 328. LIII. sz.)	Találd meg micsoda ez, Az mikor élt, akkoron élteti az élőket, az mikoron meg hólt, akkoron oltalmazza az élőket, viseli hordozza az élőket, és jár az élőkön. Felelet: Az Góferfa, az mely az ő gyümölcsét az disznók-nak adgya, az mikoron levágattatik, és azokból házakat épitnek, akkoron óltalmazza az embereket, avagy hogy ha hajókat csénálnak belőle, az embereket viseli hordozza, és az halakon jár. (Voigt, 1989, 5. [1629])

Lezárásként az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben található – és Arany László *Eredeti népmesék* című kötetében megjelent – találósok összetételére szeretnék visszatérni. Azt mondhatjuk, hogy az Arany László által közölt szövegek többsége „valódi" találós (Taylor, 1951, 1–5.), amelyek a falusi életmódból vett tárgyat írnak le, olyan megfogalmazásban, ami szándékosan félrevezeti az olvasót. Szerepel ezek között három kétértelmű szöveg,[21] ugyanakkor egy további szöveget („Szegény paraszt ember útón-utfélen elhajagálja a nagy urak m[eg?] zsebbe teszik. takony[?]" MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 8r. [75.]) vélhetően, mint említettem, éppen illetlensége miatt nem közölt Arany. Közreadott egy narratív találóst is, a Rabszabadító típusba tartozó (AaTh/ATU 927, lásd MNK 4, 1984, 224–226.) *Ettem sültet, főttet* kezdetű szöveget (Arany L., 1862, 320. XIV. sz.).

A korabeli forrásokkal összevetve megfigyelhető, hogy a találósok egy másik csoportja, a legtöbb vizsgált forrásban (a népköltési gyűjteményeken kívül

[21] „Teknőbe fektetik, / Nyers hússal döfölik." *Dagasztáskor a tészta* (Arany L., 1862, 320. XII. sz.); „Belől szőrös kivül fényes, / A közepe igen édes." *Gesztenye.* (Arany L., 1862, 320. XIII. sz.); „Nem azért vettelek, hogy a szegre tegyelek, hanem azért vettelek, hogy az én hosszúmat a te szőrösödbe dugjam." *Ködmön* (Arany L., 1862, 325. L. sz.).

a kéziratokban, ponyvákon, folyóiratokban,[22] olvasókönyvekben, szórakoztató kiadványokban egyaránt) jelentős arányban megjelenő, szójátékon alapuló ún. *tréfás kérdések*[23] szinte teljesen hiányoznak a kéziratból és a kötetből. Mindösszse egy ilyent közöl Arany („Melyik ér többet határ, huszár, kádár? *6 ár, 20 ár, vagy egy egész kád ár?*" – Arany L., 1862, 322, 328. XXX. sz.), a kéziratban pedig a kihúzott szövegek között található néhány további példa (lásd a 3.1. fejezetben).

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy csak a *találós mese* műfaji keretébe nem illettek az Arany család számára ezek a szövegek, amelyek ismeretére és kedvelésére ugyanakkor található néhány adat. A *Magyar Nyelvőr*ben *Szójátékok* címmel, Szalontai álnéven jelent meg egy Arany János által beküldött közlemény (Arany J., 1879), benne többek között az alábbi négy szöveggel: „Hagyma (hagyj ma), lesz holnap is. […] Láttál-e tornyot kenderből (kender vetésből?) […] Senki és semmi együtt laktak egy kis házban. Senki elment hazulról, Semmi utána ment, ki maradt otthon? (Az és.) […] Nem hal a czigány a vizbe. (Hanem czigány.)" (Arany J., 1879, 381–382.). Az első és harmadik szöveg párhuzama szerepelt az Arany család kéziratos folklórlejegyzéseiben a *Találós mesék* között, ám kihúzásra került (lásd 3.1. fejezet); a második és negyedik példa pedig közismert tréfás kérdés (vö. Vargha, 2010, 153. 2626–2629. sz.; ill. Vargha, 2010, 152. 2607–2609. sz.).

Arany János hátrahagyott írásaihoz készült jegyzeteiben is utalt rá Arany László, hogy édesapja fiatal korában „szívesen bíbelődött efféle tréfákkal" és nagykőrösi „tanársága első évei alatt különösen Mentovich Ferenczczel vetekedtek a bohókás rébuszok gyártásában", azonban ezek lejegyzései nem maradtak fenn (Arany J., 1889, IX.). Fennmaradt viszont néhány az Arany János élete utolsó éveiben készült szójátékokból, közte az alábbi, Arany László által *elcsavart fordítás*ként meghatározott szöveg: „Faute hâté en faut, qui bête eu chaud haché vaute", amelynek feloldását is közli: „fót hátán fót, kibe tű sohase vót. (Népies találós mese, a káposztáról.)" (Arany J., 1889, IX.).

[22] A *Hasznos Mulatságok*ban megjelent tréfás kérdésekről lásd Vargha, 2008, 169–170.

[23] Mindazon szövegeket értjük ez alatt, amelyek kérdés formájúak, és valamilyen beugratásra épülnek. Ezeknél „nem a megfejtésre való rávezetés, hanem épen a tőle való félrevezetés a burkolatuk czélja. A megtévesztés eszközeinek különfélesége szerint e csoporton belül több alosztály lehetséges. Ez eszközök részint nyelvtani, részint logikai természetűek. […] nálunk is nagy keletnek örvendenek azok a tréfás kérdések, a melyek homo- vagy synonym szók egybevetésén, helyes vagy helytelen etymologiákon, igazi vagy álösszetételek felbontásán stb. alapulnak" (Katona, 1900, 465.).

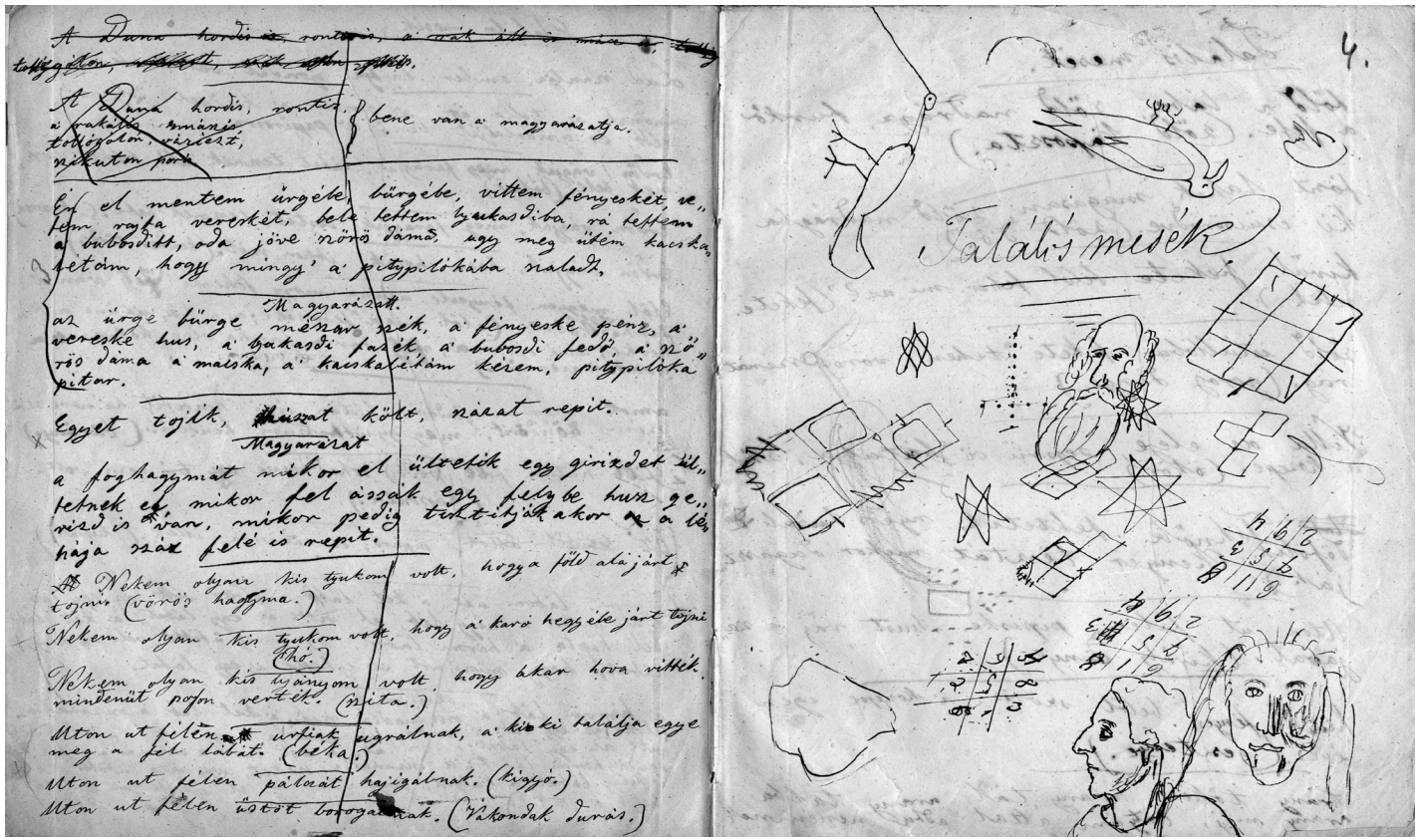

Találós mesék az Arany család kéziratos gyűjteményében (MTA KIK Kt. 4-r. 409/I. 3v-4r.)

IRODALOM

AJÖM
1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai művek* 2. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1975 *Arany János Összes Művei* XV. *Arany János levelezése (1828–1851).* Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János
1861 Eredeti népmesék – bírálat. *Szépirodalmi Figyelő,* II, I. félév 6–7, 21–23, 35–38, 53–54.
1864 Csemegék, kisebb gyermekek számára, melyekkel családok-, kisdedóvók és elemi tanítóknak kedveskedik Gáspár János, nagyenyedi neveléstanár és képezdei igazgató. Harmadik javított és bővített kiadás. Kolozsvárt, Stein tulajdona. [Ismertetés] *Koszorú,* II, Második félév, 595.
1879 Szójátékok. *Magyar Nyelvőr,* VIII, 381–382.
1889 *Hátrahagyott iratai és levelezése.* Második kötet. *Prózai dolgozatok.* Budapest, Ráth Mór.

Arany László
1862 *Eredeti népmesék.* Pest, Heckenast Gusztáv.
1865 Palócz népköltemények. Összegyüjtötte és kiadta Pap Gyula. [Ismertetés] *Koszorú*, III, Első félév, 19–20., 451–452., 474–475.

Ballagi Mór (szerk.)
1873 *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is.* Első rész A, a. – K, Kar.; Második rész. Kár-pör – Z. Zsüzsük. Szerkesztette Ballagi Mór. Pest, Heckenast Gusztáv.

Berze Nagy János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok* I–II. Pécs, Baranya vármegye közönsége.

Czuczor Gergely – Fogarasi János
1862–1874 *A magyar nyelv szótára.* A Magyar Tudományos Akadémia megbizásából készítették – – és – – I–VI. Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál.

Domokos Mariann
2018 Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar

Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 457–513. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Domokos Mariann – Gulyás Judit

2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról. In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXVI. 11–77. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)

2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László* Eredeti népmesék *című művének szinoptikus kritikai kiadása.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – MTA Könyvtár és Információs Központ – Universitas Kiadó.

Fábián Imre

1999 *Bihari találósok. Találós mesék, találós kérdések, mesetalányok.* Második, bővített kiadás. Nagyvárad, Literator.

Fábián István [Philofennus]

1856 Száz finn és száz magyar néptalány. *Magyar Nyelvészet,* I, 362–375.

1857 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet,* II, 318–322., 392–400.

1858 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet,* III, 164–166.

1859 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet,* IV, 473–474.

Faludi Ferenc

1787 *Faludi Ferencz költeményes maradványai.* Egybe szedte, s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal megbővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyüjtemény öregbedésére Révai Miklós. 2. megjobbított kiadás. Pozsony, k. n.

Gáspár János

1848 [!1847] *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára: a szülék-, testvérek és kisdedóvóknak elbeszélés végett.* Kolozsvár, Barráné – Stein.

1854 *Csemegék kisebb gyermekek számára, melyekkel családok- és kisdedóvóknak kedveskedik Gáspár János.* Második, javított és bővített kiadás. Kolozsvár, Barráné – Stein.

1863 *Csemegék kisebb gyermekek számára, melyekkel családok-, kisdedóvók- és elemi tanitóknak kedveskedik Gáspár János nagy-enyedi neveléstanár és képezdeigazgató.* Harmadik, javitott és bővitett olcsó kiadás, néptanodák számára. Kolozsvár, Stein János.

Greguss Ágost

1863 A népköltészet ügyében. *Vasárnapi Ujság,* X, 36, 1863. szeptember 6. 319.

Gulyás Judit
2008 A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján. In: Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról.* 165–241. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.
Gyulai Pál
1862 Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. [Ismertetés] *Budapesti Szemle,* 15. kötet, L. füzet, 386–392.
1961 *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok.* Sajtó alá rendezte és jegyzetek Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Hunfalvy Pál
1857 Vissza- és előrepillantás. *Magyar Nyelvészet,* II, 1–10.
Katona Lajos
1900 Robert Petsch: *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels.* (Palaestra. Untersuchungen und Texte aus der deutschen und englischen Philologie. [...] 1899.) [Ismertetés.] *Ethnographia,* XI, 463–467.
Kósa László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó.
Kovács Ágnes
1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
1980 Ludatonátusz. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. *K–Né*. 474–475. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In: Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok.* 495–530. Nagykőrös, Arany János Múzeum.
Kriza János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Szerkeszti Kríza János. Első kötet. Kolozsvártt: Stein János erd. muz. egyleti könyvárus bizománya.
Lábadi Károly
1982 *Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok.* Eszék, a Magyar Képes Újság kiadásában.
Lőrincz Károly
1861 Háromszéki Nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet,* VI, 206–245, 316–365.
Merényi László
1861 *Eredeti népmesék.* I–II. Pest, Heckenast Gusztáv.

MNK 4.
1984 *A magyar novellamesék típusai. AaTh 850–999.* Összeállította és a bevezetőt írta Benedek Katalin. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. */Magyar népmesekatalógus* 4./
Pap Gyula
1865 *Palóc népköltemények*. Sárospatak, nyomtatta Forster R. a Ref. Főiskola betűivel.
Szemerkényi Ágnes
2009 *Szólások és közmondások.* Budapest, Osiris Kiadó.
Szénássi Sándor
1857 *Néptalányok. Magyar Nyelvészet,* II, 237–238.
Szendrey Zsigmond
1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest, Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV./
Szilágyi István
1858 *Ugocsai nép-talányok (Gyűjtve Ugocsa megyei T. Keresztúrban)*. *Magyar Nyelvészet,* III, 320–325.
1859 *Ugocsai nép-talányok (Folytatás). II. (Gyüjtve Fertős-Almáson). Magyar Nyelvészet,* IV, 314–318.
Taylor, Archer
1951 *English Riddles from Oral Tradition.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
Tompa Mihály
1964 *Tompa Mihály levelezése* I. *1839–1862.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Vargha Katalin
2008 Reformkori találós kérdések a Hasznos Mulatságokban. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* 162–171. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
2010 *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
2011 A mesétől a találós kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935). *Etnoszkóp,* I, 1, 96–106.
2012 Eredeti népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben. In: Báti Anikó – Sárkány Mihály – Vargha Katalin (szerk.): *Ethno-Lore* XXIX. 239–280. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

2013 Mutatvány a Magyar Népköltészeti Lexikonból: találós. In: Berta Péter – Magyar Zoltán – Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore* XXX. 418–421. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Voigt Vilmos

1989 *Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel.* Sajtó alá rendezte és utószó: Voigt Vilmos. Budapest, Agroinformációs Vállalat.

1998 Mese. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór. Egyetemi tankönyv.* 221–280. Budapest, Osiris Kiadó.

Kéziratos források

Kresz Mária

1940 *Gyermekjátékok, gyermektársadalom Sárpilisen.* Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, EA 4440.

MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I–VI. *Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek és népdalok, 19. század második fele.* Kézirat, MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára.

MTA KIK Kt. RUI 8r. 206/208. S*zatmári-énekeskönyv,* 1773. Kézirat, MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára.

Katalin Vargha

RIDDLES IN THE ARANY FAMILY'S MANUSCRIPT COLLECTION AND AND OTHER 19TH-CENTURY SOURCES

László Arany's collection of *Eredeti népmesék ('Authentic Folktales')*, featuring 54 riddles wedged between the actual tales and the volume-closing trick stories, was published in 1862. The first classic Hungarian folktale collection thus also belongs to a series of early publications of riddle tales in Hungarian folkloristics. Arany's texts are unique among the early sources in that the manuscripts upon which the book was based (and which recorded a total of 79 riddles) have been preserved and are available for research.

The author of the paper presents the manuscript material of the riddles, along with the editorial interventions performed on them while compiling the volume. The texts preserved in the manuscript folklore records of the Arany family are positioned within the 19th-century corpus of riddles and compared with the material of the riddles published between 1854 and 1865.

Gulyás Judit

ARANY LÁSZLÓ MESEÉRTELMEZÉSE

Dolgozatomban a népmesére vonatkozó írásainak újraolvasásával azt próbálom bemutatni, milyen, a népmese mibenlétére, jelentésére, értékére vonatkozó koncepciót alkotott meg Arany László a 19. század utolsó harmadában. A vizsgált szövegek kettős jellegűek: egyfelől reflexív, teoretikus és/vagy kritikai írások (korabeli népmesegyűjteményekről szóló bírálatok, polémiák, népmeséről szóló értekezés, meseközlések jegyzetapparátusa), másfelől maguk a lejegyzett, szerkesztett, közzétett mesék, melyek Arany László textualizációs gyakorlatát szemléltethetik. A népköltészetre vonatkozó vizsgálatok a tudományos megismerés egy formájaként a 19. század végén nyerték el legitimitásukat, az ezt megelőző időszakban a népmese megismerésére és értelmezésére vonatkozó törekvések nem bírtak ilyen státusszal. A népmesegyűjtésekre és közlésekre vonatkozó kritikusi normakészlet is változékony volt; ezért érdemes arra is figyelemmel lenni, miként kapcsolódott Arany László a hazai és nemzetközi meseértelmezéshez, és milyen elvek mentén alakította a népköltési gyűjtés és szövegközlés gyakorlatát. Arany László köztes szerepet töltött be a magyar mesék kutatását kezdeményező Henszlmann Imre, illetve a szaktudományos szövegfolklorisztika módszertanának kidolgozója, Katona Lajos között, miközben sok szempontból Arany János mesére vonatkozó nézeteit képviselte vagy ültette át a gyakorlatba.

Ellinger Ede: *Arany László* (1883)
MTA KIK Kt. Ms. 10206/3.

Az Arany család kéziratos mesegyűjteménye

Arany László (1844–1898) első, nyomtatásban megjelent műve, az *Eredeti népmesék* című gyűjtemény volt, mely 1862-ben látott napvilágot. Az ennek alapjául szolgáló kéziratos mese- és találósgyűjtemény a második világháború után került elő a Magyar Tudományos Akadémia pesti főépületének pincéjéből, több ezer oldalnyi egyéb, rossz állapotban lévő, rendezetlen, jelzet nélküli kézirat részeként. A kéziratokat ekkor az MTA Kézirattárában a Kisfaludy Társaság, illetve Kriza János 19. századi népköltési gyűjtései közé sorolták be, és vegyes tartalmú, népköltési szövegeket tartalmazó kolligátum-kötetekbe kötötték be. Az 1950-es évek végén a szüzsék és címek azonossága/hasonlósága, illetve az Arany családtagok kézírásával való összehasonlítás nyomán azonosították a név vagy szignó nélküli kéziratokat az Arany család kéziratainak.[1]

A közeljövőben megjelenő kritikai kiadás[2] harmincnégy kéziratos meseszöveget tudott az Arany családhoz sorolni, a lejegyzőket pedig a következőképpen azonosította: Arany Jánosné Ercsey Julianna (1818–1885) öt mesét írt le, Arany László fiatal felnőttkori írásával egy mese maradt fenn, Arany Juliska (1841–1865) tizenhét mesét, míg egy egyelőre azonosítatlan lejegyző hét mesét jegyzett le. Több mese kéziratán is kimutatható, hogy több személy működött közre a lejegyzésben: Arany Jánosné kéziratain pár sor terjedelemben, míg Arany Juliska, illetve az azonosítatlan lejegyző négy mesét írtak le együtt. A kéziratok egy részén Arany László felnőttkori írásával, ceruzával, illetve tollal írt javítások nyomai láthatók a szövegtesten vagy a margón; számos, eredetileg cím nélküli mesének ő adta később a címet is.

Az *Eredeti népmesék* megjelenésekor 18 éves Arany László csupán néhány alkalommal utalt arra, milyen szerepet játszottak családtagjai, valamint ő maga a mesék lejegyzésében, bár a kéziratok tanúsága szerint édesanyja és nővére meselejegyzése vitathatatlan, és e szövegek nyilvánvalóan a kiadott mesék alapjául szolgáltak. 1862-ben Arany László a család barátjának, Tompa Mihálynak küldött az *Eredeti népmesék*ből egy példányt, kísérőlevelében pedig azt írta, hogy a meséket „Kőrösön gyüjtögettem”.[3] Az 1867-ben, a Kisfaludy Társaságban megtartott, *Magyar népmeséinkről* című székfoglalójában két, az *Eredeti népmesék*ben megjelent szöveg *(A kóró és a kis madár*;

[1] A kéziratos mesegyűjteményről lásd Kovács, 1969; 1982; Domokos – Gulyás, 2009.

[2] *Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László* Eredeti népmesék *című művének szinoptikus kritikai kiadása.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Domokos Mariann – Gulyás Judit.

[3] „Édes Tompa bácsi! Itt küldök egy kötet népmesét, mit Kőrösön gyüjtögettem. Ha elolvas belőllök egy párt igen lekötelez vele.” Arany László Tompa Mihálynak, Pest, 1862. július 18. (MTA KIK Kt. K 513/1166; Tompa, 1964, 378.)

A farkas-tanya) kapcsán nyilatkozott a következőképpen: „Mindkét mese az én gyüjteményemben jelent meg, s mindkettőt szóról szóra úgy vettem föl, a mint még tiz éves koromban papirra tettem" (Arany L., 1867, 221.). Ez a kijelentés 1854 körüli meselejegyzésre vonatkozik tehát, és e két rövidebb, egyszerű szerkezetű, rímes-ritmikus szöveg valóban jól illeszkedik egy a mesék iránt fogékonyságot mutató tízéves gyerek repertoárjába.[4]

Arról, hogy édesanyja vagy nővére, illetve bárki más közreműködött volna a mesék „gyűjtésében", vagyis lejegyzésében, Arany László, ismereteink szerint nem tett említést. Arany Juliska meselejegyzéséről is csupán Arany János Tompának írott, egykorú levélrészlete tanúskodik,[5] illetve Gyulai Pálnak a 19–20. század fordulójáról származó nyilvános visszaemlékezése,[6] melynek idején viszont már egyetlen érintett Arany családtag sem élt.

A kéziratos mesék lejegyzőjének lassú, bizonytalan, óvatos írása és az írásjegyek részleges egyezése miatt elképzelhető, hogy ezeket a meséket az 1850-es években, gyermekkorában Arany László írta le – ez a feltételezés azonban hiteles autográf írásminta hiányában egyelőre nem bizonyítható. Az ismeretlen lejegyző öt mesét írt le teljes egészében, egyet félbehagyott, egy mesének pedig csak szinte olvashatatlanná tett töredéke maradt fenn, míg Arany Juliskával közösen, mint említettem, négy mese szövegét írták le felváltva. A teljes terjedelmükben az ismeretlen lejegyző által leírt mesék *A Fehér ló fia* kivételével rövid állatmesék vagy formulamesék.

Ami tehát Arany Lászlónak a kéziratos mesegyűjtemény létrejöttében játszott szerepét illeti, egy mese esetében bizonyítható, hogy a szöveget ő jegyezte le, további néhány mese esetében csupán feltételezhető, hogy gyermekkorában ő írta le azokat részben vagy egészében. A lejegyzés(ek) mellett ugyanakkor nyilvánvaló a kéziratos meséken végzett *későbbi* szövegalakító beavatkozása.

[4] A fennmaradt kéziratok között ez a két mese Arany Juliska írásában olvasható; ez azonban nem zárja ki azt, hogy e mesék szövegét Arany László is lejegyezhette, hiszen például az Akadémiai Kézirattárban őrzött korpuszban *Az ördög-szerető* címmel kiadott mesének is megtalálható egy Arany Juliskától származó töredékes, valamint egy Arany László lejegyezte teljes változata.

[5] „Hát ez a fiú, nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a nénjével gyüjtöttek még gyerek korukban, s kap érte 200 ftot." Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. június 20. (AJÖM XVIII, 2014, 64.)

[6] „Nem is egészen a maga [Arany László] gyüjteménye volt; nénje, Juliska, számos adalékkal járult hozzá. Ketten írták össze a gyüjteményt, megmutatták atyjoknak, a ki gondosan átnézte és kiadását eszközölte. László tovább folytatta a gyüjtést, de gyüjteménye e részét nem külön adta ki, hanem a Kisfaludy-Társaság népköltési gyüjteményébe beolvasztva. […] Arany László a legjobb népi elbeszélők után indult; a mit ő és nénje gyermekkorukban hallottak, úgy látszik, hiven megtarták emlékökben, magok is sokszor elbeszélték másoknak s már koruknál fogva is képesek voltak egész naiv szellemben följegyezni. A hol netalán hibáztak, atyjok, a magyar népköltészet alapos ismerője, kijavította." (ALÖM IV, 1901, 5–6. – Közbevetés: G. J.)

Eredeti népmesék (1862)

A kisalakú, nyolcadrét, egyszerű kiállítású, fűzött, illusztrációk nélküli,[7] 328 lapot számláló könyv 1862 nyarán jelent meg: „*Eredeti népmesék.* Összegyűjtötte Arany László. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. MDCCCLXII. Nyomatott Landerer és Heckenastnál." A kötet 31, címmel ellátott mese után 54, római számmal jelölt találást, öt, ugyancsak római számmal jelölt csalimesét, illetve a találósok megfejtését tartalmazta. A harminchat mese a következő műfajokat reprezentálta: tizenhat tündérmese, nyolc formulamese (köztük három csalimese), öt állatmese, két novellamese, három tréfás mese, és csalimeseként további két mesezáró motívum.

Arany László úgy bocsátotta a nyilvánosság elé az általa szerkesztett kéziratokat, hogy semminemű kísérőszöveggel nem látta el az *Eredeti népmesék* címet viselő kötetet. Eltérően a korábban megjelent vagy később közreadott magyar népmesegyűjtemények szerkesztőitől, egyáltalán nem adott információt sem a mesék forrásáról, adatközlőiről, gyűjtési helyéről vagy idejéről, sem pedig arról, milyen értelmet vagy jelentést tulajdonít ő maga, a sajtó alá rendező ezeknek a szövegeknek. Tulajdonképpen pusztán a kötet címét és a maga szerepének megjelölését *(összegyűjtötte)* tekinthetjük a közölt szövegekre vonatkozó értelmező elemnek, két lábjegyzettől eltekintve. Az egyik egy szómagyarázat, a *Dongó meg Mohácsi* című mesében egy tájszó jelentését adta meg,[8] a csalimesékhez pedig a szövegek használatára vonatkozó rövid leírás társult.[9]

[7] A korszakban a népmesegyűjtemények illusztráció nélkül jelentek meg, kivételt csak Erdélyi János *Magyar népmesék* című kötete (1855) jelentett. A 19. századi magyar népmese-illusztrációkról lásd Domokos, 2015, 108–133.

[8] bodorka: „Vad lóher faj"(Arany L. 1862, 249.).

[9] „Mikor a gyermekek nagyon ráesnek valakire, hogy meséljen, s annak épen kedve van tréfálni velök, eféle mesékkel csalja meg a nagy kezdettől kiváncsivá lett és sokat váró gyermekeket" (Arany L., 1862, 326.). Bár a csalimesék és a találósok is jellegzetesen gyerekeknek szánt műfajok (nem kizárólag, hiszen a találósok például a lakodalmi rítusban is fontos szerepet játszhattak), a szövegközlés egészéről nem állítható, hogy gyerekközönségnek készült volna. Holott ez fontos szempont volt az Arany Lászlónak is példaként szolgáló *Kinder- und Hausmärchen* esetében: a Grimm fivérek kiadásról kiadásra változtatták a szövegeket, annak érdekében, hogy a könyvet vásárló polgári szülők számára az gyerekeknek alkalmas olvasmányként jelenhessen meg (Nagy, 2015). Benedek Elek a *Magyar mese- és mondavilág*ban szintén úgy közölt szövegeket, hogy az ifjak épülése szempontjából problematikus szövegeket elhagyta (vagy átírta): „*szándékosan mellőzök* minden olyan, különben tán értékes mesét, a mely egy vagy más okból *nem az ifjuság kezébe való*. […] az ötven év óta megjelent mesegyüjtemények tudományos szempontból igen becsesek, de különösen az ifjuság kezébe nem adhatók, mert egy, tartalmánál fogva kifogástalan mesére legalább is öt mese esik, melyekben sürün fordulnak elő trágárságok, ízetlenségek,

Az *Eredeti népmesék* cím talányos. Feltehetően utalás Merényi László egy évvel korábban megjelent gyűjteményére, amely az első ilyen című kiadvány volt magyar nyelven. Nem tűnik valószínűnek, hogy Arany László, az 1862 nyarán megjelenő kötet sajtó alá rendezője ne tudta (vagy figyelmen kívül hagyta) volna, hogy ugyanezzel a címmel, pár hónappal korábban, 1861 őszén megjelent már egy népmesegyűjtemény, amelyet történetesen éppen édesapja ismertetett és bírált részletekbe menően. Annál is kevésbé hihető ez, mert 1864-ben Merényi újabb mesegyűjteményéről írott bírálatában Arany László így utalt vissza Arany János recenziójára: „Kik a nép költészet iránt érdekelve, örömmel olvastuk ama bírálatot" (Y. I., 1864, 209.), a magyar népmesékről írott értekezésében pedig a népmesegyűjtésre vonatkozó egyértelmű iránymutatásként határozta meg a szöveget. Ebből a szempontból tehát Arany László mesegyűjteménye értelmezhető úgy is, mint az Arany János kifejtette meseközlési elvek megvalósíthatóságának szemléltetése.[10]

A kötet címében szereplő *eredeti* szó középpontba állítása elgondolkodtató. A korábbi gyűjtemények jellegzetesen a *magyar* szót használták a mesék jelzőjeként vagy birtokosaként. Ez Gaal és Mailáth külföldön, németül megjelent gyűjteményei esetében érthető is (*Mährchen der Magyaren*, *Magyarische Sagen und Maerchen*), míg az Erdélyi János szerkesztette első magyar nyelvű népmesegyűjtemény címében *(Magyar népmesék)* talán a nemzeti karakter hangsúlyozása volt jelentős 1855-ben (hiszen 1846–1848-ban Erdélyi még nem érezte szükségét annak, hogy a *magyar* jelzőt is kitegye a *Népdalok és mondák* elé). Az 1860-as évektől a regionális sajátosságok kiemelése társult a mesegyűjtemények címadásához (*dunamelléki*, *sajóvölgyi*, *székely*, *palóc* stb.).

Az *eredeti* szó definíciója a korabeli értelmező szótár szerint a következő volt: „Ami az első forrásból ered, származik; ami nem más vagy mások közbejártával, vagy példájára, hanem közvetlenül sajátmagunkból van merítve. *Eredeti gondolat,* mely saját elménk szüleménye. *Eredeti színmű. Eredeti költemények. Eredeti nyelv,* mely nem más elemeiből vagy romjaiból készült. *Eredeti festés* (nem másolat). *Eredeti aláírás* (az aláírónak tulajdon kezeirása). *Eredeti oklevél. Eredeti ember,* kinek sajátságos, és másokat épen nem követő cselekvésmódja, szokásai vannak" (Czuczor – Fogarasi, 1864, 381.). Az *eredeti* „saját", „nem másolat",

pedagógiai szempontból többé kevésbbé kifogásolható dolgok." (Benedek, 1894) Arany László azonban megtartotta ezeket a „pedagógiai szempontból többé kevésbbé kifogásolható dolgok"-at, legfeljebb kipontozta a szavakat. *A szomoru királykisasszony* című mese végére pl. a kézirathoz képest egy versikét illesztett: „Eddig volt, meddig volt, / Kelemennek kedve volt, / A g….ja tele volt, / Edd meg ami benne volt." (Arany L., 1862, 269.) *A veres tehén*ben több ízben: „hol van az a k.... anyád?" „No te kutya, k….nak a fattya, hol van az a csatrangos anyád?" (Arany L., 1862, 121–123.)

[10] Arany János népmesére vonatkozó írásairól lásd Gulyás, 2017a.

„egyedi" jelentései, vagyis az *individuális* tulajdon(ság), és ennek egy *közösség* (nép) alkotásaira vonatkoztatása talán e szövegek autentikus, hiteles, valódi voltára utal, és arra, hogy azok *közvetlenül* az „első forrás"-ból erednek, vagyis a közvetítettség mértéke minimális. Az *összegyűjtötte* szóval jelölt szerep a kéziratok ismeretében leegyszerűsítő megnevezése annak a tevékenységnek, amely Arany Lászlóhoz köthető e kiadás kapcsán, hiszen nemcsak gyűjtötte és válogatta a korpuszt, de meg is formálta azt. Az *eredeti* szó emellett utalhatott arra is, hogy nem fordításról, vagy korábban megjelent szövegek újraközléséről, esetleg átdolgozásáról van szó.[11]

Nem tudni, pontosan mit jelent az Arany László és Arany János használta *gyűjtés (gyüjtöttek*, *gyüjtögettem)* kifejezés. A mai értelemben vett néprajzi terepmunkához hasonlatos, *in situ* mesegyűjtés a korban nem volt jellemző. A megfigyelés, vázlat és emlékezés alapján történő meselejegyzés sokkal tipikusabb megoldás volt. (Arany László pedig kifejezetten jó memóriájú ember volt, amint arról Arany Juliska egy feljegyzése is tanúskodik.[12]) A népköltési *gyűjtés* fogalma a 19. század derekán a szétszóródott, értékesnek-jellemzőnek tekintett, ám a szóbeli létmód miatt illékony és veszélyeztetett, ezért mentésre szoruló alkotások írásbeli rögzítését, zárt szöveggé formálását és változó szempont (műfaj, téma, lokális-regionális-etnikus karakter stb.) szerinti egymás mellé rendelését, csoportosítását jelentette.

Arany László textualizációs módszere, mely a kéziratos és a kiadott meseszövegek összehasonlításából tárul fel, alapvetően a következő eljárásokból állt: egyfelől motívumok és epizódok beillesztése, törlése, helyettesítése, vagyis a szüzsé, a cselekmény módosítása a kéziratos lejegyzésekhez képest. A *Fehérlófia* című mesében[13] például a hős és az utolsó sárkány viaskodását, ami az ismeretlen lejegyző kéziratos változatában teljesen sajátságos módon üveggé és porcelánná változás formájában történik, egy szokványosabb küzdelemmel helyettesítette.

[11] Ezt a szempontot Olosz Katalin vetette fel; köszönetemet fejezem ki érte.

[12] Arany László a gimnáziumi érettségi után 1861-ben Erdélybe utazott barátaival. Visszatérése után írta Arany Juliska e sorokat a család barátjának, Rozvány Erzsébetnek: „Nagyon nagyon sokat tud beszélni Laczi. Valóban sokszor csodálkozunk rajta magunk közt hogy hogy tudja a' legapróbb részletig a' mi velök történt, daczára annak, hogy holmi haszontalan jegyzéseken kivől nem vitt más naplót. Ez pedig alig néhány sorból áll." Arany Juliska Rozvány Erzsébethez, Pest, 1861. november 23. (Sáfrán, 1960, 96–97.) Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Ortutay Gyula szerint a kései kortársak közül Katona Lajos is azon a véleményen volt, hogy Arany László emlékezet és vázlat alapján dolgozott: „Katona Lajos megállapította, hogy [Arany László] olyan jól emlékszik meséire, hogy vázlataiból az egész mesestílust rekonstruálni tudta". Ortutay Gyula sajnos nem hivatkozta a szöveghelyet, és eddig nem sikerült azonosítanom azt Katona munkái közt (Ortutay, 1940, 197.).

[13] A mese kéziratos címe: *A Fehér Ló fia*; kiadott címe: *Fehérlófia*.

A *Ráadó és Anyicska* című mesébe beillesztette azt az édesanyja kéziratos változatából hiányzó, édesapja művében (vagyis a *Rózsa és Ibolyá*ban) viszont meglévő motívumot, mely szerint menekülés közben Anyicska arca ég, és ez jelzi az üldöző közeledtét. Ugyanennél a mesénél a kézirat margóján a *gyűrű* szóval utalt arra, hogy a szerelmesek eljegyzési jelenetéből hiányzik a gyűrűváltás motívuma, holott a gyűrű a mese zárlatában, a felismerési jelenetben fontos szerepet játszik, ezért a kiadott szövegben pótolta ezt a hiányosságot.

A változtatások zöme azonban nem a cselekményvezetést érintette, hanem egyrészt központozási–helyesírási, másfelől stiláris jellegű volt: vagyis idiómák, szóláshasonlatok beillesztése, idegennek érzett, nemzetközi jövevényszó helyett magyar megfelelő alkalmazása (*bál/dínom-dánom*, *inas/lóhátas ember*), eszközök, állatok megnevezésének kicserélése népiesebb, falusiasabb változatra (*üveg lopó/lopótök*, *agár/komondor*), mesei számok beillesztése (hármasság), szexualitásra utaló szöveghelyek elhagyása, eufemizmusok alkalmazása, narrátori összefoglalók kiváltása a szereplők dialógusával és narrátori magyarázatok beillesztése.

Arany László szövegmódosításai egyfelől idiómák, szóláshasonlatok, illetve beszélt nyelvi fordulatok alkalmazásával népiesebbé tették az ábrázolt mesei világot. Másfelől a kéziratokhoz képest sokkal explicitebb, racionálisabb lett a kiadott szövegek logikája: Arany László az implikált összefüggéseket kifejtette, elmagyarázta az olvasónak, előre- és visszautalásokkal élt, amivel koherensebbé, átláthatóbbá tette a meséket, a lineáris olvasás befogadási mechanizmusaihoz igazítva azokat.[14]

A saját mesegyűjteményére jellemző önértelmezési hiány miatt kaphatnak különös jelentőséget Arany László egyéb, mesére vonatkozó megnyilvánulásai. Ezek száma első pillantásra nem sok (bár a 19. században így is ez az egyik legterjedelmesebb, magyar népmesére vonatkozó korpusz), ám ennek oka feltehetően nem az volt, hogy Arany László elvesztette volna érdeklődését a népköltészet vagy a népmese iránt, hanem inkább önkorlátozó írói magatartásából fakadt, amelyet anonim módon vagy csupán szignóval közreadott szépirodalmi és értekező művek sora jelez, s ami végül szinte a teljes írói elnémulásáig vezetett.

Az alábbiakban ezeket a mesét értelmező műveit ismertetem: bírálata Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* (1864) című gyűjteményéről, hozzászólása a Kriza-balladák kapcsán kialakult vitához (1864), bírálata Pap Gyula *Palóc népköltemények* című kötetéről (1865), a magyar népmesékről tartott székfoglalója a Kisfaludy Társaságban (1867), a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* egyik gyűjtőjeként (1872), valamint a mesék szerkesztőjeként (1872;

[14] Arany László szövegformálásáról, textualizációjáról részletesebben lásd Gulyás, 2010, 225–234. A Grimm testvérek szövegmódosításairól lásd Nagy, 2015.

1882) végzett tevékenysége, továbbá Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág* című gyűjteményéről írt bírálata (1894).

Bírálat Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* című gyűjteményéről (1864)

A bírálat édesapja lapjában, a *Koszorú*ban jelent meg 1864 februárjában. Arany László ismertetése egyértelműen támaszkodott Arany János 1861-ben Merényi *Eredeti népmesék* című gyűjteményéről közzétett recenziójára, az abban megfogalmazottakat olyan iránymutatásként kezelte, amelyhez Merényinek is igazodnia kellett volna.[15] Míg azonban Arany János egyszerre mutatta fel Merényi mesegyűjtésének pozitívumait és hiányosságait, a húszéves Arany László bírálata összességében negatív kritika volt. A népmese gyűjtésére és kiadására vonatkozó normái így leginkább abból tárulnak fel, mit utasított el Merényi textualizációs gyakorlatából.

Példáiból először is az tűnik ki, hogy az autentikus mesemondást a *paraszti* mesemondással azonosította: az ideáltipikus narrátor a rátermett paraszt mesélő, akit a fonóban vagy kukoricafosztás során lehet hallgatni (ez korántsem volt magától értetődő ekkor még).[16] Ez az az elbeszélő tudás és képesség, amelyhez képest megítélte Merényi szövegeit, vagyis hivatkozásai szerint a paraszti mesemondás megtapasztalása és megfigyelése szolgáltatta az alapot minősítéseihez („ítélje meg, ki valaha fonókában, vagy kukoricza fosztásánál hallgatta rátermett paraszt mesélő ajkáról az ép, egészséges népmesét, hallott-e valaha", „nem hiszem azt, hogy valaha paraszt mesélőtől ilyen leírást hallott volna", „ha a paraszt mesélő ennyiszer alkalmazná, megúnnák a hallgatók", „ezt a nép, a mint én észrevettem, leginkább ott használja" stb.).

A szövegformálással kapcsolatos fő kifogása az volt, hogy túlzottnak vélte a gyűjtő beavatkozását a szövegekbe, s ez a beavatkozás ráadásul nemcsak mértékét, de minőségét tekintve is kifogásolható, mivel Arany László szerint Merényi a „nép," illetve a „paraszt mesélő" számára idegen megoldásokat al-

[15] A korábbi, Arany János jegyezte és *„A."* jellel közzétett Merényi-bírálatra (AJÖM XI, 1968, 326–342.) utalva a recenzióját *y. i.* jellel szignáló Arany László a következő játékos megjegyzést fűzte a szerkesztőhöz (vagyis Arany Jánoshoz) intézett kérelemmel: „Bár mindenki könnyen megismerhette az akkori birálót, »gyengébbek kedvéért« szükségesnek látom megjegyezni, hogy az, s a mostani ismertető nem egy személy. T. szerk. úr, ne húzza ki e megjegyzést!" (Y. I., 1864, 209.)

[16] A gondolat, hogy a parasztok a mesemondás letéteményesei, Arany Jánosnál is megjelent korábban, lásd Gulyás, 2016, 534.

kalmazott. A népköltési gyűjtőnek nem lehet olyan „phantásiája", mint egy irodalmi szerzőnek. Egy meserészlet népi eredetét és hitelességét kérdőjelezve meg, Arany László így foglalta össze nézetét: „Hiszen szép ez nagyon, csak az a baj hogy a mesegyűjtésnél épen az a *furtum* a mit a gyűjtő maga csinál." A *furtum* ('lopás') szó[17] használatával szinte büntetőjogi keretet adott a textualizáció általa hibásnak vélt módjának. A kárhoztatott textualizáció olyan eljárásokat tartalmaz, mint népies kifejezések helytelen használata, nem népies *constructio* (feltehetően a szintaxisra utalt ezzel), irodalmi szavak beillesztése, germanizmus, népies kifejezések használatában megmutatkozó következetlenség, ami abból fakad, hogy a gyűjtő nem ismeri megfelelő módon a népi nyelvhasználatot. (Arany László egyébként, amint az egyéb írásaiból is kitűnik, édesapjához hasonlóan, rendkívüli nyelvi tudatossággal, nyelvészeti olvasottsággal és reflexiós képességgel bírt.)

A népmesei stílusideált Arany László számára a Grimm-mesék képviselték, ehhez képest marasztalta el például Gaal György mesegyűjteményét is. Azt, hogy a Grimm-mesék jelentik számára a népmese-kiadás mintáját, később egyértelműen megfogalmazta egy 1878-ban Tolnai Lajoshoz írott levelében: „A Grimmek meséi állnak előttem legmagasabban, ahol népmesékről van szó; de ha ezek mértékével mérem Andersent, ki kell dobnom az ablakon; pedig ez is betöltötte a maga helyét."[18] Arany László olvasottságát, a nemzetközi szakirodalomban való tájékozottságát jelzi, hogy Johann Georg von Hahn Lipcsében frissen megjelent görög és albán népmesegyűjteményét (Hahn, 1864) is ismerte és méltatta (bár nem első kézből, hanem a szintén lipcsei *Europa* és a berlini *Magazin* című lapokban olvasható szemelvények és ismertetés alapján). A mesei stílusideált így jellemezte: „Minden szükséges benne van, de semmi felesleges." (Y. I., 1864, 210.)

A bírálat utolsó részében Arany László azt rótta fel Merényinek, hogy három olyan mesét is közölt, melyek korábban már megjelentek mások gyűjteményeiben (többek között Arany László kötetében). Példái alapján nem szövegek átvételéről[19] van itt szó, hanem arról, hogy olyan mesék szerepelnek Merényinél, amelyek *variánsait* már közölték: „Hogy igy, már másutt megjelent darabokat vesz fel M., ehhez – bár annyit mondhatok, hogy gyüjteményének

[17] *furtum*: a római jog terminusa.
[18] Arany László Tolnai Lajosnak, Bp., 1878. április 4. (Arany L., 1960, 490.)
[19] A plágium *(csempészet)* vádja Szabó Sámuel, erdélyi népköltési gyűjtő szerint is felróható volt Merényinek: „Most az útra magammal viszem olvasmányul Merényi dunamelléki sületlenségeit. Igen szeliden volt ez a Koszorúban ismertetve, mert nagyobb része csempészet; ha kedvem lesz rá nehány jegyzést teszek róla olvasás közben s azt is felküldöm." Szabó Sámuel Arany Jánoshoz, Marosvásárhely, 1864. március 26. (Szabó, 2009, 619; AJÖM XVIII, 2014, 429.)

becsét nagyon csökkenti, – semmi szólásom; de azt, ugy hiszem, joggal lehet kivánni akármelyik gyüjtőtől, hogy azt jegyzésben emlitse meg" (Y. I., 1864, 211.). Eszerint tehát a mesegyűjtemények szerkesztőinek olyan szövegeket kellett (volna) nyilvánosság elé bocsátaniuk, amelyeknek nem volt korábban kiadott változata – már amennyiben értékes kiadványt akarnak közzé tenni, ha pedig olyan meséket közölnek, amelyeknek variánsai már megjelentek nyomtatásban, akkor ezek adatait fel kell tüntetniük.

Úgy tűnik tehát, a meseszövegek egy-egy *típus* reprezentánsainak minősültek, és a cél nem is annyira az egyedi szövegváltozatok, hanem inkább *a* típus bemutatása volt.[20] Ez a törekvés magyarázhatja azt, miért éltek a sajtó alá rendezők a 20. századi folklorisztikai normák szerint elfogadhatatlan mértékű szövegformálással, hiszen ha a típus ideális reprezentánsának írásbeli visszaadása a cél, akkor, tökéletes változat nem létezvén, a szöveg az absztrakt típus ideális reprezentációja érdekében formálható (egy bizonyos mesemondó egy adott alkalommal elmondott variánsa önmagában szinte csak nyersanyagnak minősül ebben az értelemben).[21] Ahogyan ezt Gyulai Pál, éppen az Arany László mesegyűjteményéről írott bírálata lezárásaként, két évvel korábban megfogalmazta: „Talán már a kritika is hozzá foghatna meséink szorosan tudományos vizsgálatához. Azonban ide még több készlet kellene s egypár oly gyűjtő is, kik nagy gondot fordítanak a variansokra, tudják belőlök pótolni a már ismertek hézagait, könnyen megismerik az eredeti idomot, több összeragadt mesét képesek erőltetés nélkül elválasztani, a romlottakat valamennyire visszaállíthatják s gyűjteményöket ide vonatkozó jegyzetekkel kísérik. Ily gyűjtőnk eddigelő még egyetlen egy sincs" (Gyulai, 1862, 392.).

Arany László szerzői jogi érzékenysége már ekkor kitűnt: elvárta a korábbi variánsok bibliográfiai adatainak feltüntetését,[22] már csak azért is, mert a koráb-

[20] Egy Gyulai Pálhoz írott levelének tanúsága szerint a már ismert típusú népmesék közlésének redundanciájára vonatkozó korabeli normának Kriza János is tudatában lehetett, ám ez nem tántorította el a variánsok kiadásától: „Van *Népmesém* valami 60 vagy 70en, melyek közt ugyan sok variánsa van már megjelent népmeséknek, de azért adni fogjuk ugy-e bár? Most is adok néhány ily variánst, még Arany Lászlóénak is két variánsát adom." Kriza János Gyulai Pálhoz, Kolozsvár, 1862. október 29. (Kriza, 2012, 123.) Kriza jelölte is a *Vadrózsák* jegyzeteiben a korábban megjelent variánsokat; az Arany László közölte meséket két ízben említette: „A rosz fonóleányból lett királyné. L. Arany László Eredeti Népmeséiben: Pánczimánczit, a ki a székelyek Tánczi Vargaluskája." „Aranyszörü bárány. Változatai: Arany Lászlónál A szomoru királykisasszony és Gaalnal III. köt. A hatalmas síp" (Kriza, 1863, 544–545.).

[21] Részletesebben lásd Gulyás, 2011; 2015.

[22] Ugyanitt, a *Koszorú*ban, egy hónappal korábban egyébként Kazinczy Gábor is nehezményezte, hogy Merényi László nem jelezte, olyan mesét is közölt, amelynek finn és szerb változata már ismert volt (K. G., 1864, 90.).

bi mesegyűjteményeket jegyző személyek „az első közlés jogánál fogva az illető daraboknak mintegy tulajdonosaivá váltak” (Y. I., 1864, 211.). A variabilitás mint anomália, az újabb variáns mint felesleges/érdektelen közlés,[23] a meseszövegek szinte tulajdonosi birtokbavétele különösen figyelemreméltó, ha abban a kontextusban szemléljük, hogy ekkor zajlott a Vadrózsapör, amely ismeretes módon többek között éppen arról szólt, lehet-e egy népköltési alkotást kizárólagosan egy bizonyos (nemzeti vagy etnikus) közösség tulajdonának nyilvánítani (Németh 1982; Zsigmond 1982; Olosz 1998).

Vadrózsapör (1864)

1864. május 20-án a *Fővárosi Lapok*ban jelent meg Julian Grozescu írása, amely néhány Kriza János közölte népballada kapcsán azt a feltevést fogalmazta meg, hogy azok román népköltési alkotások fordításai lennének. A népköltészet egyes műnemeinek meglétét vagy hiányát általában véve az egyes nemzetek karakterével hozta összefüggésbe, s nézete szerint míg a magyar népköltészet kitűnő lírai alkotásokkal bír, valódi epikus költészete a magyar népnek nincsen; az elsősorban a latin nyelvű népek sajátja, s tőlük terjedt el a szomszéd népek körében (a finn népepika pedig skandináv hatásra jött létre). A húszéves Arany László egy héten belül (immár nevének feltüntetésével) jelentette meg a *Pesti Napló* tárca-rovatában reakcióját, *Egy pár székely „vad rózsa” védelme* címmel.

Miután röviden ismertette Grozescu nézeteit, Arany László előbb azt a gondolatmenetet kritizálta, amely szerint a balladák eredetileg a trubadúrok és trouvérek alkotásai lettek volna, s ezután terjedtek el a nép körében:

> „Hát azt mi alapon meri állitani oly határozottsággal, hogy a troubadourok teremték a balladákat? – Hát ha épen megforditva: meg lévén már nehány ballada, előálltak a troubadourok, s elénékeltek [!] és ujakkal szaporitották. E kérdés szint oly nehezen eldönthető ugyan, mint az a gyermekkinzó tréfa: melyik volt előbb, a tyuk-e vagy a tojás? De én mégis hihetőbbnek tartom, hogy miután már a nép közt – értve e név

[23] Az Arany család kéziratos mesegyűjteményében szerepelnek olyan mesék, amelyek végül nem jelentek meg az *Eredeti népmesék*ben, ezek kéziratán utólagos bejegyzések olvashatók arra vonatkozólag, hogy az adott mese Merényi László gyűjteményében már napvilágot látott. Talán ez is oka volt annak, hogy a kötetből végül kimaradtak ezek a szövegek.

> alatt a paloták és gunyhók lakóit egyaránt – támadtak hősdalok és balladák, s azt ügyesebb emberek ismerőseik közt elénekelték, s igy környezőikben felébreszték a szép érzéket, s csaknem nélkülözhetlen szükségeikké tették, hogy énekeket hallgassanak, csak akkor állattok [!] elő a troubadourok, kik ex professo zengettek dalokat a nemzeti dicsőségről, a jó tett jutalmáról, a gonoszság megbüntetéséről." (Arany L., 1864, 1.)

Ezt követően meglehetősen széleskörű világirodalmi tájékozottságot tanúsítva Arany László példák sorával cáfolta Grozescu azon állítását, mely szerint a latin nyelvű népekhez kötődik a „valódi" epikus költészet (*Niebelungenlied*, *Edda*, angol, svéd, dán és szerb balladák, *Rámájana*, *Mahábhárata*, *Sáhnáme*, cserkeszek csatadalai). Arra vonatkozólag, hogy milyen nyomai maradtak fent a magyar epikus költészetnek, feltehetően Arany János *Naiv eposzunk* című tanulmányára utalt (de mint oly sokszor, nem nevesítve őt).[24]

Ami a balladák kapcsán felmerült „irói plagium", „kölcsönzés" vagy „lopás" kérdését illeti, Arany László leginkább éppen a nemzetközi mesevariánsok meglétével kívánta e felvetés jogosságát érvényteleníteni:

> „Nem hallott-e a tisztelt román hazafi soha semmit arról, hogy a népköltményekben, balladákban, románczokban, mesékben, az egymástól legtávolabb eső népek gyüjteményei közt csaknem szóról szóra hasonlókat leltek? Nem tudja-e, a finnek némely regedalai hogy hasonlitnak az ó angol balladákhoz, nem láttunk-e már mi is ó székely balladát, mely „Edward"-ra annyira emlékeztetett? Hát még a mesék! Grimm meséi harmadik kötetében összehasonlitja a német nép meséit mindazon mesékkel, melyek valahol nyomtatásban megjelentek, s az indusok, arabok meséiben ép ugy talál a németekéhez hasonlókat, mint a dán vagy norvégekében. Nem rég egy kötet „albániai mese" jelent meg németül Lipcsében (gyüjtötte Hahn); a német kritikai lapok azonnal kimutatták, hogy hány belőle közös a németekével (körülbelül *két harmada*), s még se jutott senkinek eszébe gyanusitani akár a népet, hogy kölcsönözte akár a gyüjtőt, hogy lopta. Igaz, hogy a hasonlatosság megmagyarázhatlan; talán még az ős korból (ki tudja, hány évszázada), midőn a két nép közelebb, talán együtt lakott, származik az; talán később fejlett ily egyformán az eszme mindkettőnél: nem felelhet rá határozottan senki. Én nem mondom, hogy a fentebbi két ballada hasonlósága is ily őskori volna;

[24] „Hogy volt-e valaha, a miben lehet ennek nyomait még találni, azt már más, avatottabb tollal kifejtette, s nem is használna G. úr ellen az ilyféle tapogatódzás semmit." Arany L., 1864, 1.

de ha nem tudjuk magunknak megmagyarázni, honnan támadt a hasonlatosság, még azért nem szabad, józan észszel nem fér össze, a gyüjtőt gyanusitani." (Arany L., 1864, 2.)

Mint látható, hivatkozási alapként ismét megjelentek a kommentált Grimm-mesék, illetve Hahn gyűjteménye. A variabilitással együttjáró hasonlóság kapcsán pedig Arany László, a korábbi genetikus kapcsolat lehetőségét is felvetve, amellett érvelt, hogy tudománytalan kizárólag a recens átvétel lehetősége mellett állást foglalni, mivel elegendő adat hiányában az ősi kapcsolat meglétét sem bizonyítani, sem elvetni nem lehet. [25]

Bírálat Pap Gyula *Palóc népköltemények* című gyűjteményéről (1865)

1865-ben Arany László szintén a *Koszorú*ban ismertette Pap Gyula *Palóc népköltemények* című gyűjteményét,[26] amely Erdélyi János ajánlásával jelent meg. Az ismertetés első fele a palóc népköltészet unikális jellegére vonatkozó reflexiókat tartalmaz: eszerint a kötet megjelenése azért is fontos esemény, mert az 1840-es években a palóc és a székely népköltészet irányában volt a legerőteljesebb az érdeklődés, azon előfeltevés okán, hogy a két elszigetelt közösség szükségszerűen archaikus, ősi hagyományokat tarthatott fenn. A *Népdalok és mondák*ban közzétett népköltési szövegek azonban egyik esetben sem igazolták e várakozásokat; a székely népköltészet értékét majd csak Kriza gyűjteménye tudta felmutatni. Arany László értékelése szerint Pap Gyula kötete végül is nem lett kiemelkedő színvonalú munka, de hiánypótló vállalkozásként így is figyelemre méltó. A patriarchális palóc nagycsalád működéséről szóló leírás után a recenzió második részében Arany László előbb a balladákat és dalokat értékelte, majd a hat, Pap

[25] Szilágyi István, a korábbi nagyszalonai rektor, levélben gratulált Arany Jánosnak fia cikkéhez. Máramarossziget, 1864. június 12. (AJÖM XVIII, 2014, 442.)

[26] Az ismertetés név és szignó nélkül jelent meg. Gyulai Pál nem vette fel *Arany László Összes Művei* közé, Somogyi Sándor sem tartja számon az Arany László írásairól készített bibliográfiájában (Somogyi, 1956, 134–139). A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első, 1872-ben megjelent kötete *A halott vőlegény* címmel közölte egy Baranya megyei népmese verses részeit. A szöveghez fűzött jegyzetét Gyulai Pál a következőképpen zárta: „Lásd bővebben Arany László czikkeit (Koszorú 1865. I. félév 522 l. Budapesti Szemle Uj f. VIII. k. 44. l.)." A második hivatkozás Arany László *Magyar népmeséinkről* című tanulmányára utal, az első pedig a Pap Gyula *Palóc népköltemények* című munkájáról írt bírálat kiegészítésére. Mind a bírálat, mind a kiegészítés anonim, ugyanakkor a kiegészítés írója (aki Gyulai hivatkozása szerint Arany László volt), ahogy a szövegből kitűnik, nyilvánvalóan azonos volt a recenzió szerzőjével.

Gyula által közölt mesére tért rá. Ezek szüzséjét röviden összefoglalta, és pár értékelő megjegyzést fűzött hozzájuk. A fő szempont ez esetben az volt, menynyire ismert vagy ismeretlen az adott mese az írásbeliségben, vagyis közölték-e korábban variánsát vagy sem.

Arany felsorolta ezeket a variánsokat a magyar népmesegyűjteményekből, illetve a Grimm-mesék közül. Egyetlen mesével foglalkozott hosszasabban, *A halál vőlegény* cíművel (erre két évvel később, székfoglalójában ismét kitér majd). Ez volt ugyanis a palóc mesék közül az a szöveg, amelynek változatát sem magyar, sem német gyűjteményekben nem tudta kimutatni, de felfogása szerint nem is meséről van szó, mert a mű inkább „balladai menetű sejtelmes monda".[27] Feltűnő, hogy bár a balladai karaktert kiemelte, ám Arany László sem Bürger művére (*Lenore*, 1773), sem Arany János *Bor vitéz* című versére (1855) nem utalt párhuzamként.[28] A mesék ismert vagy ismeretlen volta mellett az értékelés alapjául szolgáló másik norma a mesék narrációjára vonatkozott: eszerint a népmese esztétikumának meghatározó jegye az egyszerűség. Ebből a szempontból értékelte pozitívan a közreadó munkáját: „E mesék elbeszélése igen egyszerű, s ezért szép; sehol se erőlteti a népies kifejezéseket, de a hol kell, mindenüvé tud alkalmazni valami oda illőt a gyűjtő; néha ugyan ki-kiesik a stilból, s a dialectusból, de több gonddal dolgozva ez elkerülhető volna" (N. N., 1865a, 475.).

A recenzió itt befejeződött, azonban pár héttel később *Egy ballada-váz s még valami* címmel kiegészítést írt hozzá Arany László, Pap Gyula levelére reagálva, amelyben a gyűjtő a *Koszorú*ban közzétett bírálat megállapításait és szerinte lekicsinylő értékeléseit vitatta. Figyelemreméltó Arany Lászlónak az eredetiség problémája kapcsán megfogalmazott, és a variánsok jelentőségére, funkciójára is vonatkozó gondolatmenete, amely visszaköszön majd az 1872-ben megjelenő *Magyar Népköltési Gyűjtemény* jegyzeteiben is:

> „Másik kifogása P. urnak az, hogy „nem alaposan állitunk, midőn balladáit, meséit nem eredetieknek mondjuk." Mi bizony nem mondtuk azokat „nem eredetiek"-nek. Minden darabnál, melyet ismertettünk, elmondtuk hogy honnan ismerünk már hasonlót, […] de „nem eredetinek" nem mondók egyiket se. Hogy a már ismert darabok variansait nem tartjuk egyértékűeknek a teljesen ismeretlenekkel, az nagyon természetes. Kriza gyűjteményének sem azok a dalok teszik a becses részét, melyeket már máshonnan is ismerünk, […] mert hiányzik bennök az újdonság. – A me-

[27] A folklorisztikai szakirodalom a szöveget később (a tündérmeséken, tulajdonképpeni meséken belül) a hiedelemmese kategóriája alá sorolta, AaTh/ATU 365 típusszám alatt.
[28] A *Bor vitéz*ről és nemzetközi hátteréről lásd Szilágyi 2017.

sékre tett összehasonlítgató megjegyzéseinkre is ugyan ezt hozza fel a gyűjtő: hogy nagyok az igényeink, hogy olyat várnánk, mely még sehol meg nem jelent. Legyen meggyőződve, hogy nem. Nagyon jól tudjuk mi, hogy eddig *összes* mesegyűjteményeinkben egy mese sincs (a mesét, a „Märchent" értve, s nem számítva ide az egyik másik gyűjteményben megjelent népi adomákat, helyi mondákat, vagy katonai „hestóriákat"), melynek egy vagy más részlete benne ne volna csak a Grimmek gyűjteményében is. Hát még más idegen gyűjteményekben. Csak egyszerűen megemlitők hát, a melyiknél épen eszünkbe jutott, hogy honnan ismerünk az előttünk lévő mesékhez hasonlókat, a nélkül hogy ez által s átalán a palócz mesék érdeméből le akartunk volna valamit vonni, mit annyival kevésbé is tehettünk volna, mert e hat mese közt tudtunkra egy sincs, mely épen úgy volna meg (*az előadást, mely a gyűjtőé*, leszámítva) valamelyik magyar gyűjteményben; s így irodalmunkban ez alakjában mind új, bár a részletek ismertek is. Hogy aztán az ily ismert részletekből a nép által különböző vidéken különbözően alakított, össze-vagy szétszedegetett mesék közzétételével mit nyer az irodalom, azt fejtegetni nem feladatunk. Egy felől csak a mesék tömegét növeli, a nélkül hogy ez által valami uj mythologiai vonást nyernénk, míg másfelől adat arra, hogy például a székelyek közt forgó mese mily alakban él a palóczoknál, s ez nyereség." (N. N., 1865b, 522–523. – Kiemelés: G. J.)

A Pap Gyula levelére adott nyilvános válaszban Arany László a továbbiakban a Baksay Sándor csanádi lelkész által küldött csurgói *Halálvőlegény*-variáns feltételezhető balladai eredetével foglalkozott, elismerőleg szólva a Pap Gyula gyűjteményében szereplő szövegváltozatról. Két év múlva megjelenő mesetanulmányában Arany László mindenesetre a Pap Gyula és a Kriza János közölte szövegeket minősítette a „legnépibb" magyar népmeséknek.

Arany Lászlónak az a megjegyzése, amely szerint a mesék előadásmódja a gyűjtőé, vagyis a nyomtatásban a nyilvánosság elé tárt népmeseszöveg narrációs módja a gyűjtő és nem a mesemondó stílusát tükrözi, megelőlegezi az egy évtized múlva a szerzői jogi törvényjavaslat szerzőjeként a népköltési gyűjtemények szellemi tulajdonjogára vonatkozóan közzétett nézeteit: „A gyüjtemény annyiban lesz tulajdona a gyüjtőnek, a mennyiben saját irodalmi munkásságának nyomát reá tette, s bebizonyíthatja, hogy valaki *ezt* sértette meg. A gyüjtemény *egészben véve* övé; azt utánnyomatni tilos. Az egyes népdalok, közmondások nem övéi; a népmese sem, de annak stílje, elbeszélése igen" (ALÖM III, 1901, 139.). Ezen érvelés szerint a textualizáció révén a gyűjtő-szerkesztő tehát a „saját irodalmi munkásságának nyomát" teszi a szóbeliségből származó népköltési

alkotásra, vagyis nem puszta dokumentátora a népköltészeti szövegnek, hanem valamilyen mértékben alkotója is.[29]

Magyar népmeséinkről (1867)

Arany László 1867-ben, 23 évesen tartotta meg székfoglaló előadását a Kisfaludy Társaságban.[30] *A magyar népmeséinkről* című értekezést két részletben olvasta fel a Társaság ülésén, majd az a Csengery Antal szerkesztette *Budapesti Szemlé*ben jelent meg (Arany L., 1867).[31] A dolgozat alapvetően a nyomtatásban megjelent magyar népmesék áttekintésére és kategorizálására vállalkozott, ám emellett számos egyéb szempontot vetett fel. Arany László témaválasztásának jelentősége abból fakadt, hogy Henszlmann Imre 1847-ben közzétett, *A népmese Magyarországon* című tanulmányának megjelenése óta nem látott napvilágot ilyen alaposságú és színvonalú elemzés a magyar népmesékről.

Arany László egyértelműen kiindulópontként kezelte Henszlmann meseklasszifikációját, amelyet ugyanakkor több ponton módosított, míg szimbolikus mitológiai meseértelmezését kritikával illette és csupán fenntartásokkal követte. Henszlmann értekezése mellett hazai szakirodalomként csupán néhány, az 1850–1860-as években megjelent népmesegyűjtemény ismertetésére tudott támaszkodni,[32] illetve a külföldi szakirodalomra, a nevesített szerzők közül el-

[29] Arany László szerzői jogi törvényjavaslatáról részletesen lásd Domokos, 2015, 344–382.

[30] Arany László két részletben olvasta fel székfoglalóját, 1867. május 29-én és június 26-án. Arany János az első felolvasás másnapján így írt Tompának: „Laczi tegnap köszöntött be a Kisfaludy-társaságba. A mennyiben megítélhetem, elég alapos értekezést irt népmeséinkről. […] E fiúban annál nagyobb örömem telik, mert én tudom, hogy magától annyi a mennyi. Tölem conversatióban hallhatott egyet és mást, talán nevem is buzdította: de azon kivűl vajmi keveset tettem, hogy azzá legyen a mi. Ezt sokan nem hiszik, sokan plane azt gondolják, hogy kéz alatt én tuszkolom előre: pedig engem a fejődése talán jobban meglepett, mint mást." Arany János Tompa Mihályhoz, Pest, 1867. május 30. (AJÖM XIX, 2015, 96.).

[31] Az értekezés újabb közlései: Arany L., 1870; 1904, 131–191; ALÖM II, 1901, 77–153. Németh G. Béla részleteket közölt a tanulmányból (Arany L., 1960, 217–247.). A 19. századi folklorisztikai kutatástörténetről áttekintést nyújtó szemelvénygyűjteményben a teljes szöveg helyet kapott Voigt Vilmos bevezetőjével (Arany L., 1978). Arany László népmesetanulmányáról lásd még Domokos, 2010.

[32] Ipolyi Arnold bírálata Erdélyi János *Magyar népmesék* című kötetéről (1855), Arany János bírálata Merényi László *Eredeti népmesék* című kötetéről (1861), *y. i.* szignóval jelzett (Arany Lászlótól származó) bírálat Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* című kötetéről (1864), és anonim bíráló (Arany László) ismertetése Pap Gyula *Palóc népköltemények* című kötetéről (1865).

sősorban a Grimm testvérek munkáira, illetve a komparatív (folklorisztikai) filológia kitűnő képviselői, Theodor Benfey, Félix Liebrecht és Reinhold Köhler írásaira, továbbá hivatkozásaiból ítélve olvasta a Benfey szerkesztette *Orient und Occident* című, Göttingenben negyedévente megjelenő folyóiratot is.[33]

Az elemzett mesei korpusz alapját kilenc magyar nyelvű népköltészeti kiadvány[34] adta, ezek összesen 18 kötetben jelentek meg 1846 és 1865 között (köztük az általa szerkesztett *Eredeti népmesék*), és 240 mesét tartalmaztak. Ezt egészítette ki Arany László egyéb gyűjteményekben, folyóiratokban vagy gyermekkönyvekben megjelent mesékkel, továbbá a kéziratos mesegyűjteményében meglévő, illetve emlékezetében őrzött szövegekkel.

Kéziratos mesegyűjteményéről, az arra való hivatkozásokon túl többet nem árult el tanulmányában. Mindenesetre az a körülmény, hogy abból több ízben is átemelt vagy összefoglalt mesei szüzséket, valamint az, hogy korábban, 1863-ban (tehát már az *Eredeti népmesék* megjelenése után) a Kisfaludy Társaság ülésén Gyulai Pál bemutatta Arany László mesegyűjtésének néhány újabb darabját,[35] arra utal, hogy vagy már az *Eredeti népmesék* összeállítása idején is egy a ma ismertnél jóval nagyobb kéziratos mesekorpusz állt rendelkezésére, vagy pedig a mesegyűjtemény megjelenése után Arany László tovább folytatta a mesegyűjtést (az 1872-ben megjelenő *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében más gyűjtők szövegei között több népmesét is közzétett a maga gyűjtéséből).

A mesei jellegzetességek bemutatása során Arany László ugyanakkor nemcsak magyar népmesékre támaszkodott, hanem – amint azt a Kriza gyűjtötte folklóralkotások hitelességéről írt cikke pár évvel korábban már illusztrálta – a külföldi mesék és népköltészeti alkotások kapcsán is igen alapos ismeretekről tett tanúbizonyságot. Összehasonlító példái sorában szerepelnek holland és norvég dalok, svéd és dán balladák, olasz és spanyol románcok, a finn és

[33] A következő írásokra hivatkozott az *Orient und Occident*ből: Felix Liebrecht: *Beiträge zum Zusammenhang indischer und europäischer Märchen und Sagen* (1862, I, 116–136.) Liebrecht fordította egyébként németre Giambattista Basile *Pentamerone* című gyűjteményét, ez 1846-ban jelent meg Jakob Grimm előszavával, a kötetről 1847-ben a Henszlmann mesetanulmányát közzétevő *Magyar Szépirodalmi Szemle* is tudósított. (Erről lásd Gulyás, 2017b, 148–149.) Bár Arany László két hivatkozásában is Benfey nevét rendelte egy az *Orient und Occident*ben megjelent cikkhez, a megadott oldalszámok (és a hivatkozott cikk tartalma) alapján azonban Reinhold Köhler írásáról van szó (*Nasr-eddin's Schwänke*, 1862, I, 431–448.).

[34] Gaal György és Mailáth János 1822-ben, illetve 1825-ben és 1837-ben németül kiadott népmesegyűjteményeit Arany László nem vette fel a forráskiadványok sorába (csak a magyar nyelvű kiadásokat), de analógiaként, példaként Gaal német nyelvű gyűjteményére hivatkozott.

[35] Erről bővebben lásd Domokos, 2015, 278.

a vogul népköltészet, lapp, angol, madagaszkári és indiai mesék, Vuk Karadžić szerb, valamint Arthur és Albert Schott bánsági román meséi. Behatóan ismerte a klasszikus európai és keleti mesegyűjteményeket, Straparola, Basile, Perrault munkáit, hivatkozott az *Ezeregyéjszaká*ban, a *Pancsatantrá*ban, illetve a *Mahábhárata*ban meglévő párhuzamokra. A szájhagyományozott(nak tekintett) eposzokat is említette a motivikus hasonlóságok sorában (Edda, Homérosz eposzai, az ossziáni hősepika). Általános értékelő megjegyzéseket fogalmazott meg a szomszédos „germán, szláv és román", illetve a svéd, dán, angol, német mesékről. Némely utalásából úgy tűnik, a mesék és a balladák variánsait a Grimm testvérek kommentárkötetei alapján azonosította.

Emellett Arany László a magyar és az európai szépirodalom alkotásaira is visszatérően hivatkozott. A *rege*, *mese*, *monda* szavak ellentmondásos szépirodalmi használata kapcsán utalt például Kisfaludy Sándor, Tompa Mihály, Mednyánszky Alajos, Kazinczy Ferenc, Arany János műveire *(A Jóka ördöge*; *Családi kör)*, egyes mesék irodalmi feldolgozásai kapcsán Tompa, Tárkányi Béla és Gyulai Pál verseire, a fabula és az állatmese viszonyára vonatkozólag Aesopus, Phaedrus, Fáy András, La Fontaine[36] meséire, illetve Goethére. Említette Dante, Boccaccio, Shakespeare, Byron és Puskin műveit. Mindezek a példák arról tanúskodnak, hogy a magyar népmeséket tág intertextuális hálózat részeként szemlélte, és formai, műfaji, etnikus vagy nyelvi megszorítások alkalmazása nélkül tudta e mesék kapcsolódási pontjait felmutatni – e tekintetben Henszlmannhoz hasonlóan.

Mivel 1862-ben kiadott meséi kapcsán mesegyűjtésének körülményeire (adatközlők, hely, idő, lejegyzők), illetve a maga meseismeretének forrásaira[37] vonatkozólag Arany László szinte alig reflektált, különösen figyelemreméltó tanulmányának az a néhány futólagos megjegyzése, amely ilyen jellegű információkat rejt.

A kóró és a kis madár, valamint *A farkas-tanya* címmel kiadott mesék idézését, mint fentebb szó esett róla, a következő megjegyzéssel kísérte: „Mindkét mese az én gyüjteményemben jelent meg, s mindkettőt szóról szóra úgy vetem

[36] 1847-ben Szilágyi István, a *Száz mese száz képpel, Lafontaine után* című, szép kiállítású, illusztrált kötetet (Pest, Heckenast, 1840) küldte ajándékba az Arany-gyerekeknek, akik a levelek tanúsága szerint nagy lelkesedéssel forgatták azt. A könyv főként verses francia állatmesék fordítását tartalmazta. Bővebben lásd Gulyás, 2010, 223.

[37] Költészetében és értekező prózájában több szöveghely is tartalmaz meseismeretre és néphitelemekre vonatkozó nyomokat, így pl. *A délibábok hősé*ben a *Csipkerózsika*-mesére utalt (ALÖM I, 1900, 89.), több ízben a lidércre (ALÖM I, 1900, 47.; ALÖM II, 1901, 160.), Kossuth Lajos és a mesebeli királyok ábrázolásának hasonlóságára (ALÖM II, 1901, 298.), idegen szagot szimatoló mesebeli óriásra (ALÖM II, 1901, 374.), a magyar népmesék „köd előtte, köd utána" formulájára, a tündérekre, a láthatatlanná tevő sipkára és köpönyegre (ALÖM II, 1901, 377.) stb.

föl, a mint még tiz éves koromban papirra tettem: soha e meséket más szavakkal nem mondtuk volna, s az alak összeforrt a tárgygyal" (Arany L., 1867, 221.). Ezekből a sorokból nemcsak az tűnik ki, hogy gyermekkorában Arany László maga is jegyzett le meséket (1854-ben volt tízéves), hanem az is, hogy mondott is meséket, méghozzá többekkel együtt. Azt, hogy kik voltak társai a mesemondásban nem fedte fel, ugyanakkor mivel *A kóró és a kis madár* egy változata „Arany Julcsa után" megjegyzéssel már 1853-ban megjelent Gáspár János és Kovácsi Antal *Magyar Olvasó-könyv*ében, és mivel az Arany család kéziratai között ez a mese Arany Juliska fiatal felnőttkori írásában maradt fenn, így a többes szám nővérére mindenképpen utalhatott.

A didaktikus jellegű állatmesék kapcsán a vadgalamb és a szarka fészeképítéséről szólva, gyermekkori mesetudását felelevenítve írta: „én talán máig sem tudnám, vagy rég elfeledtem volna, hogy a szarka igen mesterségesen fonott galyfészket, a vadgalamb pedig szintén galyból, de csak félig-meddig összehányva, szokott készíteni, ha gyermek koromban a következő mese…" (Arany L., 1867, 208.). Ezt a mesét édesapja, Arany János is ismerte, hiszen 1861-ben, Merényi László mesegyűjteményét bírálva a szarka és a gilice meséjét maga is elbeszélte mint emlékezetében őrzött szöveget (AJÖM XI, 1968, 339.); 1880-ban pedig a *Magyar Nyelvőr*ben, *Állatbeszélgetések* címen közreadott négy szövege mellett erre a közleményére hivatkozva sorolta fel a mesét (Szalontai, 1880). Arany László 1872-ben, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében *A vadgalamb és a szarka* címmel közölt egy variánst a maga gyűjtéséből, *Nagy-Körös* helymegjelöléssel. Áttételesen talán szintén a maga meseismeretére vonatkozólag kapcsolható ide az a leírás is, amelyet Arany László a furcsaságok osztályának részeként tárgyalt gyermek-mesékről adott: „Egyszerű történetkéket beszélnek el, de oly elevenséggel, oly érdekesen, a gyermek figyelmét annyira megkapó modorban, hogy mindig akaratlanúl eszembe jutnak" (Arany L., 1867, 219.). Az *Ádám és Éva meséje* megnevezésű szöveg szüzséjének ismertetését a következő kommentárral vezette be: „egy falusi gyermektől hallottam" (Arany L., 1867, 206.). Ez a megjegyzés viszont talán már arra utal, hogy ő maga felnőtt volt, amikor ezt a mesét hallotta.[38] Az általa ismert, szájhagyományban élő elbeszélések lokális vonatkozásaira nézvést az Alföld, illetve Nagyszalonta jelent meg írásában.[39]

[38] Szintén a maga tapasztalatára utalhatnak a következő sorok: „Mennyi élczet csináltak az ötvenes évek népcsigázó hivatalnokainak eljárására! – Vagy, hogy még sulyosabb időket említsek, hogy fakadt egy-egy kétségbeesett tréfára a nép az 1863-diki inség alkalmával" (Arany L., 1867, 211.).

[39] Lokális tapasztalatokra utaló szöveghelyek: „Az általam ismert alföldön" (Arany L., 1867, 42.). „Tudjuk, hogy majd minden falunak van egy-egy bünbakja, valami jámbor ember, kire minden furcsaságot reá fognak. Ilyen volt Szalontán G …. Lukács becsületes

Némely megjegyzéséből az is kitűnik, hogy meseismeretének voltak korlátai. A *Jávorfácska*-mese variánsai kapcsán írta: „Feltünő mindháromban a verses alak, a mi bizonyára a furulyázást vagy dalolást igyekezik kiemelni" (Arany L., 1867, 57.). E kommentárból úgy tűnik, Arany László nem hallott például *énekelt* dalbetétes meséket (különben nem kellett volna feltevéseket megfogalmaznia a verses részek funkciójáról), ami azért is érdekes, mert pl. *Az őzike* címen 1862-ben kiadott meséje és annak több 19. századi magyar variánsa is tartalmaz verses betétet, ami arra utal, hogy azt énekelve adhatta elő a mesemondó (vö. Kovács, 1977b).

A korabeli magyar meseismeretre vonatkozó utalásokat is tartalmaz az értekezés. Ezekre a mesékre az „annyira elterjedt", „(igen) ismert" jelzőket alkalmazta Arany László;[40] figyelemreméltó, hogy ezek közül legalább kettő Grimm-mese,[41] ami az első magyar nyelvű gyűjteményes Grimm-kiadás (1861) megjelenése után pár évvel arra utal, hogy a Grimm-mesék elszórtan magyarul korábban is megjelentek, illetve, hogy ezek a mesék a németül olvasó polgárság és középosztály révén is elterjedhettek.[42]

Összességében tehát Arany László a publikált magyar népmesék, saját kéziratos mesegyűjteménye és emlékezetében őrzött mesék, továbbá nemzetközi népmese-variánsok, középkori és kora újkori elbeszélés-gyűjtemények, valamint a hazai és külföldi szakirodalom ismeretében fogott hozzá a magyar népmesék klasszifikációjához. Értekezésének gerincét a mesei műfajok elkülönítése, kategorizációja adja; az egyes kategóriák szemléltetésére, érvelésének alátámasztására hozta fel szövegpéldáit. Ő azonban, Henszlmann Imre tanulmányától eltérően, nem ismertette az összes, rendelkezésére álló mesevariáns szüzsét, csupán néhány reprezentatívnak tekintett mese kapcsán élt az idézés vagy az összefoglalás eszközével. Ennek nemcsak koncepcionális oka volt, ha-

csizmadia. Erről beszélték egyebek közt […] Ez adomát azóta sem hallottam soha; mindig azt hittem csupa szalontai tréfa" (Arany L., 1867, 61–62.) .

[40] „az annyira elterjedt »Teríts abroszt asztalkám,« – »Tischchen, deck' dich« című mese, s ennek százféle változata"; […] „egy ismert mesében a kis leány, kit a boszorkány kemenczébe akar vetni, hogy megsüssön, mikor a bevető-lapátra kellene ülnie, azt mondja: »jaj nénémasszony, sohasem ültem én még sütő lapáton, mutassa meg hogyan kell rajta ülni«, – s mikor a banya ráül a lapátra, fölkapja, kemenczébe veti, reá teszi az előtét, s a banya bennég"; […] „amaz igen ismert farkas-verem mesében" (Arany L., 1867, 213, 216–217, 221–222.).

[41] *Tischlein deck dich* (KHM 36), *Hänsel und Gretel* (KHM 15). Az első mesére (német címével) 1848-ban már Tompa Mihály is utalt, lásd Gulyás, 2010, 147.

[42] A harmadik (a verembe esett állatokról szóló) mesét Gyulai Pál verses népmeseként dolgozta fel, ez Arany János lapjában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben jelent meg 1861-ben. A mesét Arany János is említette mint a „dajka szobából hangzó állatmese" egy példáját a Merényi-bírálatban (AJÖM XI, 1968, 339.).

nem az is, hogy míg 1847-ben Henszlmann mindösszesen 13 publikált magyar népmesét tudott elemzéséhez felhasználni, az ezt követő két évtizedben a kiadott magyar népmesék száma a húszszorosára növekedett, ezért minden egyes mese szüzséjének ismertetése szétfeszítette volna az értekezés kereteit.

A tanulmány a felhasznált magyar népmesegyűjtemények felsorolása után terminológiai problémák felvetésével kezdődik. Arany László érzékenyen reflektált arra a valóban létező jelenségre, hogy amint a 19. század eleje óta a szájhagyomány epikus műfajai megjelentek az írásbeliség, a szépirodalom közegében, az azokra alkalmazott *mese*, *rege*, *monda* szavak használata következetlenséget mutatott,[43] nem jött létre konszenzus ezekkel kapcsolatban, az egymást átfedő, jelentésüket változtató terminusok pedig megnehezítették a tárgyról való beszédet, a kategóriák elkülönítését. Az irodalmi nyelvhasználat helyett Arany László ezért a népnyelvben előforduló megnevezéseket, és azok referenciáit tekintette át. Eszerint a *mese* a népnyelvben létező megnevezés volt, míg a *rege* és *monda* szó nem:

> „[a] nép, elbeszélései megnevezésére a mese szónál egyebet nem használ. Mesének pedig hivja kiválólag az oly elbeszéléseket, melyeket se az elbeszélő, se a hallgatók igaznak nem tartanak, melyek sohasem megtörtént dologként, hanem, mint költemények, gyönyörködtetésűl járnak szájról szájra. – Ha ellenben valamely várhoz, tóhoz s más ilyeshez kötött eseményt beszél el, melyet, mint hagyományt, hivőleg ád odább, ez neki vagy »történet« – »história« vagy általában csak annyit mond róla »úgy mondják, azt beszélik.« A mit nem hisz, azt mondja rá »ejh, mese az,« s a mit, bár babonás hittel, igaznak tart, sohasem mondaná mesének.” (Arany L., 1867, 42.)

Vagyis a *mese* szó olyan narratívákra utalt, amelyek tiszta fikciós volta az előadó és a befogadók közötti hallgatólagos paktum értelmében nyilvánvaló volt, tehát az elbeszélt történet nem kívánta egyéb módon legitimálni magát (nem hasznos, nem megtörtént, nem tanulságos stb.), célja a szórakoztatás vagy az esztétikai jellegű élmény megteremtése, a világalkotás.

A pragmatikai szempont mentén különítette el Arany László a meséktől a hiedelemelbeszéléseket (legyenek azok *memorat* vagy *fabulat* szintűek). Erre azért volt szükség, mert a korszak írásbeliségében a *mese* szót ’babonás tör-

[43] Lermontov *Hazám* című művének fordításában (1864) maga is használta ezeket: „Sem hirét, dicsfényét a régi kornak, / Miről dalok, regék, ősmondák szólnak” (ALÖM I, 1900, 247.).

ténet' jelentéssel gyakorta használták a hiedelemelbeszélések jelölésére is,[44] ugyanakkor az azokban megjelenített, természetfeletti szereplőkről, cselekedetekről szóló történetek, a mesétől eltérően, igényt tartottak előadó és közönség hitére, a referenciális befogadásra: „az elbeszélők hívő borzalommal adják szájról szájra, […] s épen e hivő borzalom az, melyben a meséktől különbözik." (Arany L., 1867, 45.). Szintén elkülönítette Arany László az adomát a mesétől, melynek egyik alműfaja, a tréfás mese témáját tekintve gyakorta átfedéseket mutat az adomával. A megkülönböztetés alapja a narratív szerkezet, kompozíció („csoportosítás, összeillesztés és kerekdedség"), illetve a hihetőség iránti igény megléte vagy hiánya volt: „itt is ismérvül szolgál egyfelül az, hogy az adoma leginkább csak *egy* pointeot foglal magában, a mese pedig több ily részletet kapcsol össze, másfelül az, hogy az adoma mindig közel van a *hihetőség*-hez, a mese pedig messze túlcsapong azon." (Arany L., 1867, 42.)

Összességében Arany László a következőképpen határozta meg a magyar népmese fogalmát: „tárgya a természetfelettibe, vagy legalább a megtörténhetőségen túl csapong, s másodszor, hogy az elbeszélő nép maga is mint csupán költeményeket beszéli azokat el. Alakba önteni ezeket ilyformán lehetne: »Népmese: a nép ajkán forgó, általa is csupán költöttnek tartott, s a közélet viszonyai fölötti tárgyú kerek-egész elbeszélés«" (Arany L., 1867, 44.).

A terminológiai problémák tisztázása után tért rá Arany László a meseklaszszifikáció kérdésére. Kiindulásként Henszlmann Imre felosztását vette alapul, amely három főbb kategóriát különített el. A három, Henszlmann kijelölte mesei kategória (amely három-négy műfajnak feleltethető meg): 1. *jelképes, symbolicus* vagy *jelvi* mesék, melyekben „a mesét költött népnek vagy személynek vallásos hitét vagy a természetről képzett nézetét tárgyazó, mag rejtezik"; ez nagyrészt megegyezik a mai folklorisztikai klasszifikáció szerint a tündérmese (ATU 300–749) fogalmával. 2. *jellemeztető mese*: „népies elbeszélések, mikben a természet vagy képzelődés egyik lényének jellemeztetése fő elemnek tekinthető" (beleértve az állatmeséket és a rátótiádákat), 3. *dévajka*, *furcsaság*, *bohózat (Schwank)*: „miben a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satiricus vonása jelentkezik" (Henszlmann, 1847, 82.), amely a tréfás meséket jelölte.[45] Arany László az első kategóriát megtartotta, a másodikat *tanmesé*nek nevezte el, amelynek a jellemmesék csupán egy alfaját képezik, a harmadikhoz a *furcsaságok*at sorolta. Megjegyezhető, hogy Arany János az 1850-es évek közepén keletkezett *Széptani jegyzetek*ben a népmese fajairól írva, Henszlmann

[44] A *mese* szó 18–19. századi használatáról lásd Gulyás, 2008.
[45] Henszlmann Imre kategorizációjáról és szimbolikus mitológiai meseértelmezéséről lásd Gulyás, 2017a.

nyomán szintén három kategóriát különített el: 1. jelvi vagy jelképes mese, 2. dajka vagy állatmese, 3. a nép furcsa elbeszélései.[46]

Az 1867-ben Arany László rendelkezésére álló korpuszból a legtöbb mese az első kategóriához, a jelvi mesék körébe volt sorolható (240-ből 170). Arany László öt osztályt különített el a magyar jelvi meséken belül, melyeket a következőképpen határozott meg: „Vannak tisztán költészeti részletek, melyek valamely vallási maradványokkal csak külsőleg kötvék össze. Van keresztyén vallási költészet. Vannak, harmadszor, hősmondai részletek, sőt egész mesék is. S végre a negyedik és ötödik elem az indogermán és az altaji népek ős vallásának homályos maradványai." (Arany L., 1867, 52.)

Mielőtt rátért volna az egyes osztályok ismertetésére, Arany László a jelvi mesék szimbolikus jelentéséről kialakított, elsősorban a német tudományosságban a Grimm testvérek munkái óta jelenlévő, mitológiai szempontú kutatásokról szólt (Arthur és Albert Schott, Bechstein, Benfey, Köhler, Liebrecht művei nyomán). Fő jelentőségüket abban látta, hogy az ezeket megalapozó, kiterjedt és részletes összehasonlító vizsgálatok olyan összefüggésekre derítettek fényt, amelyek miatt a mesei motívumok hasonlósága már akár a népek rokonságának kutatásában is érvként használható.

Ugyanakkor Ipolyi Arnoldnak és Henszlmann Imrének a mitológiai meseértelmezési irányhoz köthető nézeteit, amelyek a jelvi mesék eredeti jelentésére vonatkoztak, Arany László tételesen kritizálta. Mint ismert, Ipolyi a *Magyar mythologiá*ban (1854) az epikus szájhagyomány számos alkotását használta fel forrásként (kútfőként), köztük a meséket is; hatalmas kéziratos mesegyűjteménye is részben e mitológiai rekonstrukcióhoz szükséges anyaggyűjtés mentén jött létre. Arany László Ipolyi következő, a mese jelentésére vonatkozó állítását vitatta: „a népmesék az ős vétek és bűnsúly tudatáról s a majdani megváltás általi megszabadulásról létező hitnek nyilatkozatai." (Ipolyi, 1854, 344.) Ez a fajta „dogmatikai értelmezés" Arany László szerint problematikus egyfelől azért, mert a mesék „ősi" jelentése kétséges, hogy ennyire erőteljesen vallásos (ráadásul keresztény) vonatkoztatási rendszerben képződött volna meg, másfelől pedig számos olyan jelvi mese maradt fenn a szájhagyományban, amelyek ezt a tételt nem támasztják alá (Arany L. 1867, 47–48.).

Hasonlóképpen kritizálta Arany Henszlmann Imre meseértelmezését is, amely szerint a jelvi mesék eredetileg a napistennek a tél elleni küzdelmét megjelenítő mítoszok voltak. Arany László, akárcsak Ipolyi nézete kapcsán, ez esetben is egyfelől a túláltalánosítás erőltetése miatt bírálta ezt az értelmezést, másfelől ugyanakkor egy olyan szempontot is felvetett, amely inkább azt tette

[46] AJÖM X, 1962, 546–547. Bővebben lásd Gulyás, 2017b, 212–215.

kérdésessé, valóban ez lehetett-e az alapvető jelentőségű tapasztalat „a természeti ember” számára:

> „S aztán, magában véve is, mily egyoldalú vélekedés, hogy az ős népek azon legelső költői, kik élénk képzeletökkel az ős mythos első csiráit teremték, a roppant természetben semmi egyebet meg nem figyeltek, s jelképileg mesékké nem alakitottak volna, mint a természet téli álmát s nyári újraéledését. A körűltünk levő világ alakulása, kormányoztatása, a hegyek és vizek, növények és állatok keletkezése, a megdöbbentő menydörgés, az elragadóan szép szivárvány, a nappal és éjjel váltakozása, – aztán az ember eredete s halál általi megsemmisűlése és ezer ily tárgy nem közelebbről s nem inkább megkapják-e a természeti embernek mind képzeletét, mind értelme elmélkedését, mint a tél dermesztő hatása? Sőt én azt hiszem, hogy a tél, nyár- s virág-istennek ily personificatiojához, a mi inkább elvont eszme már, az emberi szellem fejlődésének második foka volt szükséges, s ezért amaz elméletet, – bár kétségtelen hogy nehány, igen elterjedt mesére feltűnően alkalmazható, – ős alapnak nem tartom.” (Arany L., 1867, 50.)

Gondolatmenetéből nyilvánvaló, hogy bár kritizálta a henszlmanni jelentéstulajdonítást, ugyanakkor Arany László maga is azon előfeltevésből indult ki, hogy a jelvi mesék eredete a történelem (írásbeliség) előtti időkben keresendő, másrészt, hogy a jelvi meséknek létezett egy eredeti, ősi jelentése, harmadrészt pedig, hogy az emberi szellem fejlődése stadiális jellegű, és az egyes fokozatoknak eltérő észlelési és absztrahálási szintek feleltethetők meg. A népmeséknek tehát Arany László felfogása szerint is van valamiféle mélyebb jelentése, amelyre vonatkozólag különféle értelmezések létezhetnek: ezek közül néhányat Arany László elvetett, ám – egyéb értekezéseiben is megnyilvánuló önkorlátozással – megfelelő adatok és ismeretek hiányában ezeket nem kívánta újabb értelmezésekkel helyettesíteni. „Midőn azonban a jelvi mesék fentebbi magyarázatait el nem fogadom, nem szándékom helyettök más ős alapot keresni. Én minden ily irányú kisérletet csak többé-kevésbbé sikerűlt, de – mert az egyes mesék alapeszméje sokszor egymástól igen eltér, s e mellett épen oly kevéssé kutatható ki, mint egy költeménynél az annak alapúl szolgáló legelső gondolat-szikra, – egyoldalú és hiányos föltevésnek tartok” (Arany L., 1867, 51.). Arany magát a *jelvi mese* kifejezést sem tekintette igazán szabatosnak, mivel felfogása szerint e mesék egy részének nincsen szimbolikus tartalma; a terminust pusztán azért használta, mert a lehetséges egyéb korabeli megneve-

zések *(tündérmese, csudás mese)* felfogása szerint még ennél is kevésbé alkalmazhatóak specifikusan e mesei műfajra (Arany L., 1867, 227.).

A jelvi mesék első alosztálya tehát a vallási-mitologikus nyomokat nem vagy alig tartalmazó, elsősorban esztétikai szempontból értékelhető jelvi meséket foglalja magában. Arany László ennek kapcsán a szájhagyományozás poétikájának alapvonásaként határozta meg a variabilitást, a narrátorok ízlése és képessége szerinti folytonos változást, hagyomány és alkotás kölcsönhatását: „A költői alakítás mindenben, a mi a nép ajkán forog, folytonos és szakadatlan. Az egyes elbeszélők fölfogása, értelme, aesthetikai érzéke lazábbá vagy tömörebbé teszi az elbeszélést, kifelejt vagy pótol valamit, összeelegyíti a különböző mesék alkatrészeit, szóval idomít s ugyanazon anyagot ezerféle alakba öltözteti." (Arany L., 1867, 52.)

Az individuális narrátorokon túlmenően azonban a nagyobb közösségeknek (nemzetek, népfajok, osztályok) is sajátságos elbeszélő stílust tulajdonított Arany László, amit összefüggésbe hozott az adott közösségek társadalmi és természeti feltételeivel, földrajzi meghatározottságával (ami később Ratzel munkásságában nyert tételes kifejtést):[47] „Hasonló – de sokkal szembeötlőbb, mert egészen jelleggé válik – az idomitás a nemzeteknél vagy népfajoknál, sőt egyes osztályoknál is. Valamely nemzet elbeszélési modorára rendkivüli befolyással van szokásain, kormányszerkezetén, életmódján kivűl maga az égalji és geographiai fekvés is" (Arany L. 1867, 52.). Számos nemzetközi példa után a magyar mesék egyik, a szomszédos népek meséihez képest feltűnő jellegzetességét, vagyis komplex narratív felépítését is ilyen körülményekre vezette vissza, a népkarakterológiát összekapcsolva a hagyományos elbeszélések jellegzetességeivel: „Magyar meséinkben főleg a bonyolodottság az, mely a környező szomszédnépek meséitől elüt. Ezek egyike sem füzi úgy összevissza a különböző alkatrészeket, mint a magyar nép, kivált az alföldi. […] okának tartom inkább népünk pásztorias, tanyai, gyakori dologtalan estvékkel járó életmódját, s természetes hallgatag jellemét, mely az elbeszélések végig halgatásában igen türelmessé teszi" (Arany L., 1867, 53.).

A jelvi mesék első alosztályában a tisztán költői, esztétikailag értelmezhető alakítás, illetve a pogány mitológiai hagyomány rétegei csak ritkán különíthetők el egyértelműen, hiszen több szempontból is kapcsolódnak egymáshoz (és tulajdonképpen a mitikus elbeszélések is költészetnek tekinthetők). A költészeti és mitológiai jellegű csodás motívumok és epizódok közé sorolta Arany László a költői jelképes nagyítás eredményeként létrejött narratív elemeket, így pl. a különféle varázstárgyak („mindenkit megtánczoltató hegedű",

[47] A földrajzi meghatározottság elvéről és a klímaelméletről a korabeli magyar irodalomban, sajtóban lásd Tamás Ildikó tanulmányát: Tamás, 2018.

„tengerlépő czipő", „láthatatlanitó köpeny" stb.), illetve az átváltozások egy részét („átidomúlások, részint halál után, tehát némileg metempszüchosisilag, részint különböző bűverők által már ez életben" – Arany L., 1867, 55.). Tisztán költészetiként pedig olyan motívumokat azonosított, amelyek valamiféle pszichológiai mélységet kölcsönöznek az egyébként gyakran oly sematikus (*flat, flächenhaft*)[48] mesei karaktereknek, illetve a közöttük lévő viszonynak.[49]

A jelvi mesék második alosztálya a „keresztyén vallási költészet" megnyilvánulásának tekinthető. Arany László megfigyelése szerint a keresztény vallás a népmesekincsre nem gyakorolt számottevő hatást. Erre többféle magyarázattal szolgált, melyek éppen a vallási alapelvekből vezethetők le, így abból, hogy a kereszténységtől idegen az isten, az isteni hármasság megszemélyesítése, ezenkívül az angyalok vagy ördögök is „csak egy testületet, szolgáló chorust képeznek"; vagyis önmagukban sem névvel, sem olyan önálló karakterrel nem rendelkeznek, amelynek révén elbeszélések épülhetnének köréjük. Így, míg az első alosztályhoz számos mesét rendelt hozzá, addig ehhez a kategóriához Arany László a korpuszból mindössze három mesét tudott sorolni.

Arany László a jelvi mesék harmadik osztályához a hősmondai, vagyis hősepikai jellegű meséket sorolta, amelyek nem tükröznek vallási-mitológiai képzeteket. Ebben az esetben is nehéz egyértelműen elhatárolni az ebbe a kategóriába tartozó szövegeket, hiszen a hősepika előfeltételezi egyfajta mitológiai rendszer meglétét. Mivel a szájhagyományban a 19. századra nem maradt fenn a korabeli irodalom vagy tudományosság számára elérhető magyar nyelvű hősepika, ezért a kutatás mindig is kiemelt figyelmet fordított ezekre a mesékre, amelyeket a 20. századi folklorisztika később *hősmese* megnevezéssel illetett. Arany László, aki gyűjteményében maga is kiadott ilyen mesét (a *Fehérlófia*-típus egyik legkorábbi magyar variánsát), a következőképpen foglalta össze e mesék jellegzetességeit és értelmezési lehetőségeit:

> „A jelvi mesék anyagának harmadik fajaként fentebb a hős mondai maradványokat, melyekben vallási nyom semmi, vagy csak igen kevés van,

[48] E. M. Forster, illetve Max Lüthi terminusai.

[49] Bár Arany László ezt nem fejtette ki, ám felhozott példái, úgy tűnik, erre utalnak: „De van aztán olyan átidomulás is, mely tisztán költészet. Például midőn a megölt anya sirjából is eljár aranykacsa vagy galamb képében gyermekét bepólyálgatni, kedves férjét végigvégig siratgatni (Arany 107. 113. 1. – Grimm 11). Vagy a tündér leány meséje kit egy czigány asszony megöl, hogy helyette királynévá ő legyen; a meggyilkoltnak poraiból fa nő, s ennek két ága, mikor a király és a gonosz új királyné alatta űlnek, beszédet kezd egymással: a király fölötti ág örömmel terjeszti reá árnyékát, a királyné feletti pedig azt mondja, inkább kiszáradna, mint árnyékot adjon neki; majd két ágyat csináltatnak a fából, s a király ágya nem is érzi, hogy a király rajta fekszik, a királynéé pedig majd leszakad" (Arany L., 1867, 56.).

jelöltem ki. Hogy ily hős mondák léteztek, ez lehető legtermészetesebb föltevés. Az irás használata előtti korban a nagy, hősies tettek szájhagyomány által maradtak emlékezetben, s minél tovább gördültek az elbeszélők ajkain, annyival lettek a távol nimbusában nemcsak nagyobbakká, hanem csodásakká s emberfelettiekké is, mig végre egészen kerek cselekvénynyé csiszólodtak. Ez a legtermészetesebb processus. – A jelvi mesék legnagyobb részében, hiszem, hogy megvan vallási nyom mellett a hősmonda is: A sárkányokkal vivó hősök, az óriás feladatokat teljesítő királyfiak, a kisértetes várak minden rémeit bátran legyőző vitézek alakjaira nézve még mindig nagy kérdés, mennyiben jelképeznek valamely vallásias, isteni küzdelmet, s mennyiben pusztán költői nagyításai mondai hősök vitézségeinek. A köd homálya igen egyformáknak tünteli föl a távoli tárgyakat; csak a körvonalok, s a tárgy tömege látszik, a jellemző vonások nem vehetők ki." (Arany L., 1867, 63.)

A magyar jelvi meséket vizsgálva Arany László részletesebben csak az 1–3. osztályhoz tartozó mesék sajátosságaira tért ki, a két utolsó kategóriát (az indogermán, illetve altáji eredetű meséket) nem tárgyalta, mivel meglátása szerint azok olyan részletes összehasonlító vizsgálatokat igényelnének, amelyek túlmutatnak a meseértelmezés körén, s inkább a mitológiakutatáshoz sorolhatók.

Ezt követően rátérve a mesék második nagy csoportjára, a *tanmesék* két alosztályát különítette el és határozta meg: „Egyiket azon mesék alkotják, melyek valamely erkölcsi vagy élettapasztalati oktatás magvát foglalják magukban: másikat azok, melyek valamely lényt (állatot, növényt, stb.) jellemeznek" (Arany L., 1867, 200.). Bár ezekre a mesékre használatos volt az *állatmese* kifejezés is, ezt Arany nem tartotta helyesnek. Egyfelől azért nem, mert a mese más műfajaiban is szerepelnek állatok, pl. a jelvi mesékben az állatsegítők, vagy az állattá változás révén szinte bármely szereplő, másrészt vannak olyan állatmesék, amelyek egyáltalán nem didaktikusak, ezeket Arany a harmadik kategória *(furcsaságok)* részeként tárgyalta (ezek általában állatszereplős formulamesék). Harmadrészt pedig állatmesék a fabulák is, ám Arany László megfigyelése szerint ezek a rövid, didaktikus elbeszélések a szájhagyományban nem keletkeztek és az irodalomból sem terjedtek el, nem folklorizálódtak. A népmese és az antik fabula-hagyomány közötti átmeneti képződményként határozta meg viszont a *Pancsatantra* meseciklusát, amelynek történetei ugyan a fabulákhoz hasonlóan tételes didaktikus zárlatot tartalmaznak, ugyanakkor a népmesékhez közelíti őket a „compositio kerekdedsége" és a cselekményvezetés komplexebb volta. Megállapításaihoz Arany László Theodor Benfey 1859-ben megjelent, magisztrális *Pancsatantra*-kiadását használta fel.

A rendelkezésére álló magyar meseanyagból Arany összesen öt szöveget tudott az oktató tanmesékhez sorolni, ezek közül három léptet fel állati szereplőket. Végezetül a tanmesék első alosztályához sorolta a *Vadrózsák* három szövegét is, melyeket allegóriaként klasszifikált (*Igazság és Hamisság*; *Szerencse és Áldás*; *Irigy testvérek*) mint a legabsztraktabb, eszméket megszemélyesítő meséket. Érdemes megjegyezni, hogy az *Igazság és Hamisság* meséjét 1861-ben Arany János is említette Merényi-bírálatában, mint olyan mesét, amelyet maga is hallott, és ő szintén *allegoria*ként utalt erre a mesére (AJÖM XI, 1968, 339.).[50] A másik nagyobb alosztályhoz (az ún. *jellem-mesék*hez), amelyek egy-egy állat vagy növény jellemzését nyújtják vagy pedig eredetmagyarázó jellegűek, Arany László kizárólag csak gyermekkori emlékeiből, valamint kiadott, illetve kéziratos mesegyűjteményéből tudott pár szövegpéldát felhozni (így pl. a vadgalamb és a szarka hangutánzó meséjét, és pár eredetmagyarázó mondát, melyek a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben 1872-ben, gyűjtése részeként láttak napvilágot).

A tanmesékről szóló áttekintése végén Arany László a kevés idesorolható szöveg kapcsán felvetette a gyűjtések reprezentativitásának kérdését, vagyis azt a tanulmányában másutt is érintett problémát, hogy a korpusz jellegzetességei vagy hiányosságai nem feltétlenül az anyagból fakadnak, hanem annak következményei lehetnek, hogy az írásbeliségbe nem kerültek át ezek a szövegek, mert a népköltési gyűjtők érdektelennek tartották őket. Arany László tanulmányának egyik fő sajátossága az, hogy a mese érték- és jelentéstulajdonításának folyamatába bekapcsolta a rövidebb meseműfajokat is, felmutatva a nemzeti irodalomban és kultúrában való szerepük jelentőségét. „Isten mentsen, hogy e meséknek valamely mélységes értelmet tulajdonitsak, vagy fontosságukat mythikus jelentőségökkel indokoljam: de a nép eszmevilágának ismeretéhez mindenesetre szolgáltatnak egy adatot, s ez ma, midőn el van ismerve, hogy a nemzeti költészet virágzó fája csak a népköltés földjéből sarjadhat ki szilárdan, elég arra, hogy a feledségtől megóvni igyekezzük őket” (Arany L., 1867, 210.).

Osztályozásának harmadik nagy kategóriája, amely a *furcsaságok* nevet viseli, a „néphumor” mesei megnyilvánulásait fedi. Arany László előbb általában emelt ki néhány jellegzetességet, így a nagyítás, a túlzás szerepét, a szakrális vagy démonikus hatalmak profanizálását, a magyar mesékben megjelenő komikus, koboldszerű mesei lény alakját (*Pancimanci* néven a saját mesegyűjteményében, *Tánczi Vargaluska*ként Krizánál), valamint a kora újkori nyugat-európai novellagyűjteményekben oly népszerű erotikus trufákat, amelyek azonban

[50] 1861 novemberében jelent meg a *Szépirodalmi Figyelő*ben Gyulai Pál *Igazság és Hamisság* című verse, szintén *allegoria* műfajmegjelöléssel.

megfigyelése szerint a magyar néphagyományban csak szórványosan terjedtek el, és ezek is feltehetően kollégiumi eredetűek voltak. A furcsaságok első osztályába tartozó meséket a következőképpen definiálta: „valamennyi ilyen mese vagy *emberi* gyarlóságokat s moralis gyengeséket akar nevetségessé tenni, vagy másfelől a dévaj ügyességet juttatja diadalra az emberek felett: szóval mindig az emberi viszonyok körűl mozog, s ez iránytól nem is tér el sehol, habár egyes mesékben a tárgy, s a költői kivitel körűl messze jár is egymástól a csapongó képzelet" (Arany L., 1867, 219.).

A furcsaságok második osztályába a *gyermek-mesék*et sorolta; ezeknek kiemelt figyelmet szentelt:

> „Csupa naiv és élénk kedélyesség az, a mi ezeket alkotja; nincs bennök semmi mythologia, semmi didaxis, semmi vonatkozás az emberi viszonyokra, és semmi csapongó élcz. Egyszerű történetkéket beszélnek el, de oly elevenséggel, oly érdekesen, a gyermek figyelmét annyira megkapó modorban, hogy mindig akaratlanúl eszembe jutnak, mikor egy-egy, gyermekek számára irni erőlködő munka sületlenségeit látom. Szerepel e mesékben minden tücsök-bogár: hólyag, szalmaszál, tüzes üszök, kis madár, farkas, malacz, kórószál, varró tű, gömböcz, félignyúzott bakkecske stb. s többnyire mindenik a nélkül, hogy szereplésének valami egyéni jelentősége volna. E bohó ártatlanságok tekintetében különösen gazdag a Grimmek német gyüjteménye. Magyar gyüjtőink, úgy látszik, kevés gondot fordítottak reájok […] pedig […] e gazdag naivitas aesthetikai szempontból nem érdektelen." (Arany L., 1867, 219.)

Az esztétikai minőség illusztrálása érdekében Arany László két mesét közölt a maga gyűjteményéből *(A kóró és a kis madár*; *A farkas-tanya)*. A ritmikus prózájú gyermekmesékhez hozta fel példaként a *Farkas-barkas* című mesét is az *Eredeti népmesék*ből, a sormetszetek és a ritmikus lejtés részletes bemutatásával. A mesét Arany János is ismerte, 1847. május 27-én, Petőfihez írott levelében egy sztereotip formuláját használta (AJÖM XV, 1975, 89.; Faragó, 1965, 151.), 1861-ben pedig Merényi-bírálatában utalt rá (AJÖM XI, 1968, 339.); az Arany család kéziratos mesegyűjteményében Arany Juliska 1850-es évekre datálható kézírásával maradt fenn. Arany János a *Szépirodalmi Figyelő*ben 1861 augusztusában a következő szerkesztői kommentárral adta közre a mese egy variánsát, Gyulai Pál *A tyuk és a farkasverem (Népmese)* című költeményét: „Gyermek költészetünk (nem *gyermekes*, hanem gyermekek számára való költészetünk) parlag mezején örömmel üdvözöljük e naiv mesét. A ki csekélylené ez irodalmi lapba, ne feledje, hogy egy Puskin nem tartotta

méltóságán alulinak népmeséket dolgozni ki" (AJÖM XII, 1963, 288.).[51] Arany László e mesék jelentőségét a következőképpen foglalta össze: „nemzeti versidomunkhoz még a prózai elbeszélésekben is találhatni anyagot. Hogyne volna tehát erős ezen alap?" – vagyis újfent megjelent a népköltészet mint a nemzeti irodalom kialakításának formai tárházáról szóló gondolat.

A harmadik osztályt a csalimesék képezik. Arany László öt ilyen rövid mesét közölt az *Eredeti népmesék*ben, kivételesen jegyzettel magyarázva mibenlétüket és funkciójukat, hasonlóképpen, ahogyan e tanulmányában is: „Ha ez elmondott mesécskék nagy mértékben gyönyörködtetik a gyermekeket, van egy más mesefaj, mely boszantásukra találtatott föl: a *csali mesék*. Nagy szavakkal kezd a mesélő valamit, s a várt hosszú mese helyett hirtelen elcsapja a végét" (Arany L., 1867, 222.).

A furcsaságok negyedik osztályát Arany László nem nevezte meg; a következőképpen definiálta azt: „a legszilajabb élcz csapong határt nem ismerőleg. Merő képtelenségeket, paradoxonokat halmaznak ezek rakásra, hogy megnevettessék a fonókai társaságot. Ez az irány magyar népünknek különben is kedvencz múlatsága: a legkomolyabb mesét is többnyire ily mondatokkal kezdi és végezi,[52] s a vőfélyi versek, lakodalmi diktiók mind ily badarságokból vannak készitve" (Arany L., 1867, 223.). Ez a meghatározás és a közölt szövegpéldák legnagyobbrészt – a mai műfaji terminológia szerint – a hazugságmesékre utalnak.

Összességében Arany Lászlónak a mesei műfajokra kialakított klasszifikációja tehát az alábbi kategóriákat tartalmazta:

1. *Jelvi (jelképes) mesék*
1.1. tisztán költészeti részletek, melyekhez vallási maradványok csak külsődlegesen kapcsolódnak
1.2. keresztény vallási költészetet tükröző mesék
1.3. hősepikai jellegű mesék
1.4. indogermán ősvallási nyomokat tartalmazó mesék
1.5. altáji népek ősvallásának nyomait tartalmazó mesék
2. *Tanmesék*
2.1. erkölcsi vagy élettapasztalati oktatás magvát foglalják magukban

[51] Arany László szintén nagyra becsülte Puskin meséit, 1866-ban Lermontovról írott tanulmányában így foglalta össze jelentőségét: „Puskin az élő nép közé, az egyszerű pór kunyhóiba ment tárgyáért, az igénytelen, lenézett, megvetett népmesét fogta hatalmas védő szárnyai alá, s dolgozta ki oly költészettel, önté oly tiszta népi s a mellett művészi alakba, mint sehol, soha, senki" (ALÖM II, 1901, 51.).

[52] „Más népek meséiben ilyet nem találtam. Nem tudom, a gyüjtők múlasztása-e? – de alig hiszem, hogy az volna."

2. 1. 1. állati tanmesék
2.1. 1. 1. *Pancsatantra* (illetve származékai a szájhagyományban)
2. 1. 2. nem állati tanmesék
2. 1. 3. allegóriák: eszméket megszemélyesítő, absztrakt tárgyú mesék
2. 2. jellem-mesék: valamely lényt (állatot, növényt stb.) jellemeznek
2. 2. 1. hangutánzó mesék
2. 2. 2. eredetmagyarázó mesék
3. *Furcsaságok*: a néphumornak a mesékben található „nyilatkozványai"
3. 1. tréfák (az emberi viszonyokról)
3. 2. gyermekmesék
3. 3. csalimesék
3. 4. képtelenségek (hazugságmesék)

Miért volt szükség a mesék kategorizálására, miért ez volt Arany László tanulmányának fő célja, amelyhez képest a mesék kifejtett értelmezése másodlagos szerepet játszott?[53] Egyrészt a kategorizáció művelete maga is egyfajta értelmezés, hiszen abból az előfeltevésből indul ki, hogy a tárgy (jelen esetben a magyar népmese) érdemes a felmérésre, definiálásra, analitikus vizsgálatra, a részek elkülönítésére és összehasonlítására. Arany László szerint a korpusz megismerése után, annak sajátosságai mentén kell kategóriákat elkülöníteni, nem lehet az anyag ismerete nélkül előzetesen kialakított kategóriákat alkalmazni arra (Arany L., 1867, 46.). Az Arany László által kijelölt három fő mesei kategória definíciói minden esetben utalnak arra, milyen funkcióval bírnak ezek a mesék a szájhagyományozó közösség számára: tanítanak, jellemeznek, mulattatnak, vagy jelképes formában az embernek világról alkotott észleléseit és képzeteit közvetítik. Ezenkívül Arany László a népmesét nem homogén műfajnak tekintette, ennek megfelelően egyik célja az volt, hogy felmutassa, milyen megnyilvánulási formákban mutatkozik az meg, akár olyanokban is, amelyeket a gyűjtők (mivel nem tudtak jelentést és jelentőséget tulajdonítani neki) nem tartottak dokumentálásra méltónak, az írásbeliségbe átemelendőnek.[54] A 19. század végére a gyűjtéseknek köszönhetően

[53] Arany László tisztában volt az ilyen jellegű rendszerezések értelmével kapcsolatban felmerülő kételyekkel; mielőtt harmadik nagy kategóriája, a furcsaságok tárgyalásába kezdett volna, erre így reflektált: „Lehet-e egy tréfáló embernek vagy jókedvű társaságnak összevissza-hadart dévaj bohóskodását rendszerbe illesztgetni? lehet-e keretbe rakni, osztályzatokba sorozni a pattogó élczet, a zamatos adomákat? S ha ezeket nem lehet, lehet-e a néphumornak a mesékben található nyilatkozványait? És a ki mégis megkisérli, nem pedans, hiábavaló zabhegyezésre vesztegeti-e munkáját?" (Arany L., 1867, 210.)

[54] Erre egyébként már Henszlmann Imre tanulmánya is példát mutatott, Henszlmann szerint ugyanis a jelvi mesék alapvetően nemzetköziek, és a másik két kategóriához tartozó mesék képviselik erőteljesebben a nemzeti sajátosságokat. Bővebben: Gulyás, 2017a.

a lejegyzett népmesekorpusz már nemcsak műfajok, hanem típusok elkülönítését is lehetővé tette, ezt a magyar anyag vonatkozásában elsőként Katona Lajos végezte el (Katona, 1903).

Harmadrészt a felmérés és elhatárolás arra az európai népmesegyűjtést a kezdetektől meghatározó elképzelésre épült, amely szerint a szájhagyományban élő narratívák bizonyos műfajai egy adott nemzeti közösség kulturális emlékezetének hordozói, és az akár az írásbeliség előtti, eredeti és sajátlagos (nemzeti) kultúra és közösségi tudás, valamint formakincs lenyomatai. Ezt az elképzelést egészítette ki később az – a gyűjtések kiterjedésével egyre intenzívebbé váló – tapasztalat, hogy ezek a narratíva-típusok sok szempontból igen nagy hasonlóságot mutatnak, és nem feltétlenül korrelálnak a nemzeti közösségek térbeli határaival, vagyis a folklór, amely az egyes nemzeti kultúrák, irodalmak és identitások kiépítésének fontos elemeként funkcionált, egyre inkább nemzetközi, mintsem nemzeti jellegűnek tűnt. Míg a népköltési gyűjtések kezdetén a szövegközlések az újdonság erejével hatottak, a népköltési szövegek számának exponenciális növekedésével, a hasonlóságok és párhuzamok meglétének egyre erőteljesebb érzékelése közepette lehetett a népköltési alkotások eredetiségét felmutatni vagy cáfolni – ami óvatosságra intett.

Az eredetiség, a hamisítás, a plágium kérdése mindenesetre egy olyan elképzelésre utal, amely szerint létezett egy eredeti ősforma *(Urform)*, amely variánsok révén térben és időben szétterjedhetett, ám a keletkezésnek volt egy elvileg rekonstruálható kiindulópontja és amennyiben ez bizonyítható, erre egy-egy etnikus vagy nemzeti közösség mintegy szellemi tulajdonjogot formálhat. Arany László tanulmányában az eredetiség szempontja több ízben is felmerült a meseszövegek, illetve a mesei műfajok ismertetése során. Az *eredeti*, úgy tűnik, egyfelől a kiinduló, keletkezési, másfelől olyan forma, amelyet nem értek idegen behatások, nem kölcsönzés vagy átvétel, hanem önálló alkotás eredménye.[55]

Az eredeti alkotás azonban a szájhagyományban nehezen azonosítható, Arany László ezért körültekintéssel használta ezt a minősítést valamely szö-

[55] Erre utalnak Arany László következő megjegyzései: „Nem merném állitani, hogy ezen eszmék eredetiek a székely népnél: az egyes vonások közül egyik itt, másik amott jő elő: a kutya szájából folyó tiszta forrás, mint Kriza megjegyzi, már a Hármas historiában (II. 12.) előjő; a kereszteletlen gyermekekhez s a perlő atyafiakhoz hasonló vonásra Dante poklában emlékezem" (Arany L., 1867, 60.); „Csaknem biztosként állithatni ugyanis, hogy e mesének a fenebbi allegoricus alakja a legrégibb, legeredetibb, s ime már csupán a székelyföldön ismerik azon formájában" (Arany L., 1867, 207.); „eredeti magyar voltát a hangutánzás legkétségtelenebbül igazolja" (Arany L., 1867, 208.); „Hasonló ehhez az illető madarak hangjának utánzása tekintetében kéziratgyüjteményem következő meséje, melynek tiszta magyar eredetiségéhez szintén nem férhet kétség" (Arany L., 1867, 208.).

vegre, ami annál is inkább tekinthető önkorlátozásnak, mert a korabeli folklórgyűjtések egyik fő motivációja az volt, hogy egy-egy etnikus csoport, nép, nemzet eredeti, vagyis sajátlagos alkotásait mutassák fel, s a nemzet esetében arra mintegy tulajdonjogot is formáljanak. A variánsok ismerete tehát azért is szükséges, hogy a gyűjtő ne ítéljen elhamarkodottan valamely mese eredeti voltára nézvést, amelyekre egy-egy mesemondó szellemi termékeként tekint.

Arany László Kriza János egy kijelentése kapcsán hívta fel erre a figyelmet: Kriza ugyanis – a korábbi magyar népmesegyűjtők gyakorlatához képest egyedülálló módon – nemcsak gyűjtőtársait nevesítette a *Vadrózsák*ban, hanem néhány mesemondót is megnevezett, s némely meséjük kapcsán így fogalmazott: „legfrisebb, alig egy éves terményei a »beszédek« költésében kifogyhatatlan népelménének" (Kriza, 1863, 545.), ily módon a mesemondót mintegy szerzői státusszal ruházta fel. Ez viszont Arany László szerint a korábbi és egykorú, más régiókból feljegyzett variánsok ismeretében nem igazolható állítás, ezért ez esetben is körültekintésre intett: „kevéssé lehet bízni az ily népmese-készitők eredetiségében, vagy az egy-más vidéken történt-dologként beszélt esetek igaz voltában" (Arany L., 1867, 61.).

Ami az invariáns mesékre, illetve mesei motívumokra vonatkozó magyarázatát illeti, Arany László szerint ezek vagy a gyűjtők figyelmének (a jövőben pótolható) hiányosságaiból fakadnak, vagy pedig némi fenntartással kezelendők: ha egyéb variánsaik ismeretlenek, akkor esetleg a gyűjtő invenciójának/intervenciójának eredményeként jöttek létre, ez esetben viszont a plágium fogalma alá esnek, csak megfordítva, mint az irodalmi művek esetében. Ott ugyanis az a plágium, ha a szerző a maga szellemi termékeként jeleníti meg egy másik szerző alkotását, míg a szájhagyomány írásbeli transzponálása során Arany László azt minősíti plágiumnak, ha a gyűjtő a maga szellemi termékét próbálja meg a nép alkotásaként prezentálni (Arany L., 1867, 226.). Mint Arany Jánosnak a mesegyűjtők kompetenciáiról szóló írásában, úgy Arany Lászlónál is a gyűjtő-szerkesztő beavatkozása csak korrigáló, de nem alkotó jellegű lehet; a szóbeli variáns ideális formájának írásbeli megalkotása során nem módosíthat oly módon, hogy másutt ismeretlen, maga kitalálta elemeket illeszt be a mese szövegébe.

Arany László meseértelmezésének egyik újdonsága azt volt, hogy Ipolyitól és Henszlmanntól eltérően, nem csupán a mese tartalmát vagy *jelentését*, hanem *formáját* is értékelte. „Hogy a népmesék nem csupa képzelet csapongások, hanem bennök, Grimm Vilmos szavaiként, »mint a fű közzé szóródott apró drágakő darabkák, melyeket kiszemelgetni igen nehéz, egy ős cultus maradványai rejlenek,« ma már alig fogja valaki kétségbevonni. Én azonban ezenfelül nemcsak azt az igénytelen füvet – a népmesék alakját – tartom igen szépnek,

s figyelmünket megérdemlőnek, hanem ez elszóródott drágaköveket is szeretem lehetőleg megkülönböztetni" (Arany L., 1867, 51.). Ezt a megkülönböztetést hajtotta végre Arany László a mesék osztályozásával, míg a drágakő-hasonlat szemléletesen mutatja a korábban triviálisnak tekintett népmese értékkel való felruházását.

Ami az „igénytelen füvet", a népmesék formáját illeti, tanulmányában Arany László a ritmikus mesei próza tanulmányozását a nemzeti versidom rekonstruálása/megalkotása szempontjából tartotta forrásértékűnek, általában véve pedig a népmesék, és tágabban a népköltészet egyik fő jelentőségét a nemzeti költészet megalapozásában látta. Figyelemreméltó a formulamesék, illetve a hazugságmesék iránti megkülönböztetett figyelme – ezek a szájhagyományban szívósan élő mesék ugyanis valóban ellenállnak a túlértelmezésnek, a didaktikus vagy ideologikus jelentéstulajdonításnak, és ahhoz a nonszensz szöveghagyományhoz is sorolhatnánk őket, amely az erőteljesen realista beállítottságú magyar irodalomértésnek mindig is a perifériáján helyezkedett el, mert a játékosság, a forma öröme, a referencialitás illúziójának mellőzése gyanakvást kelt a folytonosan „mélyebb" értelmet kereső olvasásmódok képviselőiben.

Tanulmánya végén Arany László a magyar mesegyűjtők narrációs módját tekintette át, Gaal György, Mailáth János, Erdélyi János, Merényi László, Kriza János és Pap Gyula népköltési gyűjteményei alapján. Ez Henszlmann Imre tárgykezeléséhez képest eltérést jelentett, mert *A népmese Magyarországon* szerzője számára teljesen irreleváns volt az egyes meseszövegek stílusa, népiessége, naivsága, egyszerűsége stb.

A népmese-lejegyzés ideálisnak tekintett eljárása Arany László felfogása szerint a következő volt: „a mese lehetőleg eredeti alakjában kerüljön az irodalom elé, körűlbelől úgy, a mint azt egy ügyes mesemondó, minden felesleges szószaporitás nélkül, de mégis a nép által kedvelt s többnyire beszőni szokott szószaporitás fölvételével, fonókában vagy kukoricza-fosztásnál elmondaná" (Arany L., 1867, 225.). Mint láthattuk, a fonóban vagy a kukoricafosztás során elhangzó (paraszti) mesemondás mérceként már a Merényi-mesékről szóló bírálatában is megjelent, akárcsak a gyűjtőnek a kompetens mesemondó szóbeli előadásához illeszkedő lejegyzése, és közbeavatkozásának lehetőség szerinti minimalizálása mint követelmény. Az említett népmesegyűjtemények kapcsán kritizált textualizációs eljárások közé tartozik Arany László szerint a klasszicizálás, az irodalmi, dagályos, áradozó nyelvhasználat, a szépítés, költőivé tétel, idealizálás, túlságos részletezés. A gyűjtő ilyen közbeavatkozása révén létrejött meseszövegek a *hosszadalmas*, *mesterkélt*, *természetietlen* minősítést kapták Arany Lászlótól, amikor a textualizáció eredményeként az „ibolyából csinált-virág" lesz (Arany L., 1867, 225.).

Ám nemcsak a lejegyző követhet el textualizációs hibákat, hanem a nem megfelelő mesemondók kiválasztása is hasonló problémákhoz vezethet: Arany

László szerint ennek éppen Gaal György mesegyűjteménye a példája, amely katonák meséit tartalmazza, márpedig a katonák, kilépve a paraszti életvilágból, elveszítik annak naiv mesemondó stílusát („A katona, külső tartományokba jutva, különben is többnek hiszi magát az otthoni parasztnál"; Arany L., 1867, 225.).

Annál is érdekesebb a Gaal-mesék negatív elbírálása, mert ahogyan Arany László is megjegyezte, ezek „katonák dictálása után vannak szórúl szóra irva", vagyis a Gaal-mesék esetében az „eredeti alak" visszaadásának kritériuma teljesült, ám, úgy tűnik, Arany László felfogása szerint az ideális népmesei szövegközlés nem pusztán egy szóbeli előadás (vagy emlékének) hű lejegyzése az eredeti alak megtartásával, hanem az is szükséges elvárás, hogy a mese megfelelő adatközlőtől származzék. A megfelelő adatközlő pedig, Arany László másutt is megfigyelhető értékelése szerint, nem akárki, hanem olyan, kiemelkedő előadó készségekkel rendelkező mesemondó, aki a paraszti közösség tagja. A magyar népmeséket közreadó gyűjtők közül végső soron a Kriza János közölte székely, illetve a Pap Gyula kiadta palóc népmeséket értékelte pozitívan Arany László, egyszerűségük és így népi voltuk okán.

Arany Lászlónak ez a székfoglaló értekezésébe illesztett kritikai szemléje sok szempontból hasonló értékeléseket fogalmazott meg a magyar népmesegyűjteményekről, mint tette azt korábban, 1862-ben, Gyulai Pál, amikor Arany László mesegyűjteményét ismertetve, bevezetésként áttekintést nyújtott a korábban megjelent magyar mesegyűjteményekről, éspedig szintén az elbeszélő stílus milyensége alapján minősítve e korpuszokat. Megítélésem szerint mindkét írásnak kiemelt jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy az azokban leírt minősítések döntő szerepet játszottak a 19. századi magyar népmesegyűjtemények későbbi kanonizációjában, illetve marginalizációjában.[56]

Emellett a népmesegyűjtemények narrációs módjáról alkotott véleménye alapján az is világos, hogy Arany Lászlónak a lejegyzés hitelességéről és a gyűjtőnek a szóbeliség–írásbeliség médiumváltásban játszott szerepéről vallott nézete megegyezett Arany János felfogásával. Az, hogy a meselejegyzés módjáról édesapjával azonos nézeteket vallott, nem csupán az egyes gyűjteményekre alkalmazott minősítéseiből következtethető ki, hiszen egy lábjegyzetben egyértelmű irányelvként utalt Arany Jánosnak a mesegyűjtés módjáról a Merényi-bírálatban kifejtett tételeire,[57] sőt *expressis verbis*, teljesen azonosult azzal: „Az ott mondottak az én véleményem is". Ennek a körülménynek pedig

[56] Erről részletesebben Gulyás, 2010, 33–37.

[57] „Nem akarok itt tanácsokat adni a gyüjtőknek. Hogy a népmesék elbeszélésénél mi tartandó különösen szem előtt, kimeritően ki van fejtve a Szépirodalmi Figyelő II. k. 1. és 2. számaiban. Az ott mondottak az én véleményem is" (Arany L., 1867, 225.).

azért van – a magyar folklorisztikai szakirodalomban eddig nem kellőképpen hangsúlyozott – jelentősége, mert míg Arany Jánosnak a meselejegyzésre vonatkozó írását a 19. századi gyűjtők jellemzéseként és korabeli útmutatásként is számontartja a kutatástörténet, az, hogy Arany László miként vélekedett a mesegyűjtés és -kiadás módjáról nem kapott kellő figyelmet, hiszen önálló cikket sosem szentelt e témának. Holott az a kérdés, hogy Arany Lászlónak milyen textualizációs és textológiai felfogása volt a meseszövegek írásbeliségben való megjelenítéséről, annál is nagyobb jelentőségű, mivel Gyulai Pállal egyetemben a gyakorlatban, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első köteteiben ő alakította ki a magyar folklórszöveg-közlés normáit.

Elegyes gyüjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből (1872)

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete 1872-ben jelent meg, *Elegyes gyüjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* címmel, a Kisfaludy Társaság égisze alatt. Az *Uj folyam* megjelölés arra utalt, hogy a kiadványsorozat az Erdélyi János szerkesztette népköltési kiadványok folytatásaként értelmezte magát: Erdélyi ugyanis a Kisfaludy Társaság gondozásában *Magyar népköltési gyűjtemény* sorozatcímmel jelentette meg 1846–1848-ban a *Népdalok és mondák* három kötetét, és bár a szabadságharc bukása után a Kisfaludy Társaság működése szünetelt, az 1851-ben kiadott *Magyar közmondások könyvé*t, és az 1855-ben közzétett *Magyar népmesék* című kötetet is e sorozat részének tekintette a gyűjtő-szerkesztő Erdélyi.

A Kisfaludy Társaság intézményes működésének újraindulása után, 1861-ban Gyulai Pál vetette fel a népköltési gyűjtések folytatásának tervét, az erre vonatkozó országos hatókörű gyűjtési felhívást (amelynek megszövegezéséről a Sárospatakon élő Erdélyi Jánossal is egyeztettek) 1863-ban tették nyilvánossá a sajtó útján. A felhívás sikeresnek bizonyult, legalábbis annyi szöveg bizonyosan beérkezett a Kisfaludy Társasághoz, ami már 1864-ben lehetővé tette volna egy kötetnyi népköltési alkotás publikálását, ez azonban megfelelő kiadó és anyagi források hiányában 1872-ig húzódott (MNGY I, 1872, V.). A folyamatosan érkező népköltési küldemények nagy száma miatt a szerkesztőnek kijelölt Gyulai Pál mellé 1867-ben a Kisfaludy Társaság Arany Lászlót választotta meg társszerkesztőnek, aki a mese- és mondaszövegek sajtó alá rendezését látta el.

Az 1872-ben megjelent első kötet ugyanúgy regionális és műfaji szempontból is vegyes anyagot közölt, mint a *Népdalok és mondák* kötetei, és a szerkesztők javarészt levélküldemények útján eljuttatott szövegeket rendeztek

sajtó alá, vagyis a szövegek előadóira, az előadás módjára vonatkozó ismeretekkel csak akkor rendelkezhettek, ha ezt a szövegeket lejegyző gyűjtő levelében maga jelezte; az elhangzó szöveg lejegyzésének módjára, az egyes gyűjtők textualizációs eljárásaira vonatkozólag pedig nem lehetett rálátásuk.[58] A mesék és mondák (a *Népdalok és mondák* kötetbeosztásához hasonlóan) a kötet végén kaptak helyet, összesen 37 szöveget tartalmazott ez a fejezet (a mondákat természeti jelenségekről szóló eredetmagyarázó mondák képviselték). A szövegeket római számmal és címmel jelölték, a mesék és mondák végén zárójelben pedig feltüntették a gyűjtő nevét és a gyűjtés helyét.

Az MNGY első kötetének Arany László nemcsak szerkesztője volt, hanem gyűjtőként is közreműködött abban (akárcsak Gyulai Pál); összesen 13 szöveget tett közzé: nyolc mesét, négy eredetmagyarázó mondát és *Csehó Pista* címmel egy balladát.[59] E szövegek gyűjtési helyeként Bihar megye, Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Alföld, Pest, Pest megye szerepelt, ami nagyjából korrelál Arany László lakhelyeivel (1844–1851 Nagyszalonta, 1851–1861 Nagykőrös, 1861– Pest), bár az 1850-es évek közepétől gimnazista osztálytársai családjainál töltve a vakációk egy részét, illetve a barátaival közösen tett utazásai révén Arany László az ország más területeire is eljutott. Mint látható, a tizenkét, Arany László közölte folklórszöveg a *Mesék és mondák* fejezetben közzétett korpusznak mintegy harmadát tette ki. E szövegeknek egyébként, eltérően az *Eredeti népmesék*ben kiadott meséktől, nem maradt fenn a kézirata.

Szerkesztőként az MNGY első kötetében Arany László két írásában reflektált a mesék válogatásának és közzétételének módjára. A Gyulai Pállal közösen jegyzett szerkesztői előszóban röviden kitértek textológiai problémákra, illetve a jegyzetapparátus kialakításának kérdésére. Eszerint a szövegek kiválogatását és közreadását tekintették fő feladatuknak, a jegyzetek nem kimerítőek, és

[58] A mese- és mondaszövegek lejegyzésében Arany László mellett Baksay Sándor (Csurgó vidéke), Bodros Katicza (Garam mente), Brassai Sámuel (Torockó), Erdélyi János (Sárospatak), Gyulai Pál (Kolozsvár, Szilágyság, Erdély), Illésy György (Debrecen), Kriza János (Háromszék, Székelyföld), Márki Sándor (Sarkad, Bihar megye), Szél Lajos (Hódmezővásárhely), Török Károly (Hódmezővásárhely, Bihar megye, Székesfehérvár) működött közre. A Kisfaludy Társaság újraindításáról és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kiadásáról, a gyűjtőkről és a szerkesztői koncepcióról bővebben lásd Domokos, 2015, 265–343.

[59] A közölt ballada kapcsán érdemes megjegyezni, hogy 1864-ben Arany László a Kriza-balladák feltételezett plagizált volta kapcsán azzal zárta írását, hogy a *Molnár Anna* balladának két variánsa is birtokában van, és tervezte nyilvánosságra hozatalukat is: „Különben Ajgó Márton már két alakban jött ki (a Szemlében s a Koszoruban); nálam még azonkivül két variansa van, s ha ezt valamikor alkalom lesz bemutatni a közönségnek, meg fog győződni, hogy ez a sok változat még sem *oláhból lopott*" (Arany L., 1864, 2.). E megjegyzés értelmében Arany László népköltési gyűjteménye nem csupán meséket, illetve eredetmondákat, hanem balladákat is tartalmazott (esetleg más műfajokat is, figyelembe véve pl. a találósok iránti érdeklődését).

leginkább arra törekedtek, hogy a már ismert variánsokat adatolják. Forrásaik eltérő jellegűek voltak: a gyűjtők küldeményei mellett ugyanis korábban már nyomtatásban, a sajtóban vagy populáris kiadványokban megjelent szövegeket is felhasználtak („mindent, a mit a hirlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adalékoknak itéltünk" – MNGY I, 1872, VI.).

Ami a szövegközlés módját illeti,[60] itt elsősorban a nyelvjárási formák megjelenítése vagy inkább annak hiánya kerül a középpontba. Csupán két betlehemes játékban, egy mesében és néhány balladában tudták a szerkesztők a nyelvjárási sajátosságokat érzékeltetni, melynek elsődleges oka az volt, hogy a gyűjtők a szövegeket irodalmi nyelven küldték be a Kisfaludy Társaságnak. Az egyetlen, nyelvjárási sajátosságokat feltüntető mese egyébként éppen Arany László nagykőrösi gyűjtéséből származik *(Az aranszakállú embör)*. Bár a Kriza János gyűjteményéből közölt, *A halhatatlanságra vágyó királyfi* című mese végén is szerepel a megjegyzés: „Háromszéki székely tájszólás szerint", ez azonban néhány lapalji szómagyarázat mellett nem olyan pontosságú átirat, mint az Arany László közölte nagykőrösi mese szövege, amely a kiejtés sajátosságainak aprólékos érzékeltetésével is igyekezett megteremteni a szóbeliség illúzióját. A nyelvjárási beszéd írásbeli megjelenítése koncepcionális váltást is jelez: így ugyanis előtérbe kerül az iskolázott *gyűjtő* irodalmi nyelven lejegyzett szövegváltozata helyett a *mesemondó* elbeszélő módjának, nyelvi jellegzetességeinek dokumentálása; bár a mesetudással rendelkező adatközlők személye továbbra is rejtve maradt az olvasók (és feltehetően a szerkesztők) előtt is.

A szerkesztők az előszót a népköltészet veszélyeztetett volta miatt sürgető gyűjtési felhívással fejezték be, amely egyébként jelöletlen átvétel volt Arany János *Nyugot-felföldi népmondák* című, 1861-ben közzétett írásából.[61]

A mesékhez és mondákhoz írott jegyzetapparátusa (MNGY I, 1872, 595–607.) bevezetőjét Arany László a következő megállapításokkal nyitotta meg:

> „A népmesék gyüjtését az irodalomra nézve két tekintet teszi fontossá. Egyik a mesék tartalmában található mythologiai s általában világnézleti anyag becse, a másik az elbeszélésnek, a költői leleménynek, a cselekvények bonyolitásának, az élczeknek, szójátékoknak, a nyelv használatának aesthetikai értéke. A jelen kötet szerkesztésében főleg emez utóbbi tekintetre helyeztük a sulyt." (MNGY I, 1872, 595.)

[60] A textualizációs eljárások azonosításához szükség lenne a beküldött kéziratos szövegek feltárására, illetve a kiadott szövegekkel való összevetésükre, erre azonban nem volt módom.

[61] A szöveg a Kisfaludy Társaság 1863-as gyűjtési felhívásának is részét képezte. Bővebben lásd Gulyás, 2016, 529–539.

Ezt a szerkesztési elvet azzal indokolta, hogy az addig megjelent magyar népmesegyűjteményekhez képest olyan újabb mesekéziratok, amelyek újszerű mitológiai tartalmúak lettek volna, nem érkeztek be a Kisfaludy Társasághoz, a rendezetlen anyagot növelni nem akarták, a variánsok pedig – ahogyan azt Pap Gyula kötete kapcsán korábban kifejtette – leginkább arra használhatók, hogy információval szolgáljanak arra nézvést, hol és milyen formában terjedt el egy már ismert mese. Arany László akárcsak mesetanulmányában, a népköltési gyűjtemény szerkesztőjeként is nagyobb hangsúlyt kívánt fektetni az addig elhanyagolt mesei műfajok megismerésére, összhangban egyébként a Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívásaiban is megfogalmazott, korábban elhanyagolt mesei műfajok iránti érdeklődésével:[62]

> „Nem az anyag hiánya kényszeritett tehát, hanem önkénytesen kerestük azon kisebb meséket, melyekben a *csudás*-nak kevés szerep jut, de az előadás modora, az alakitás ügyessége, a nyelv sajátsága (olykor rhythmusa is), egy ötlet, szójáték vagy hangutánzás érdemlik meg az irodalmi méltatás figyelmét. E fajt eddigi gyüjtőink jobbára mellőzték, pedig ez apróságok a nép észjárását s a népköltészet szellemét gyakran hivebben visszatükrözik s aesthetikailag is több becscsel birnak mint a sokféle csudás, de többnyire régen ismeretes részletek keverékei. Utat óhajtánk jelölni e részben az ezutáni gyüjtők számára.” (MNGY I, 1872, 596.)

A szerkesztői koncepció része volt az is, hogy minden (ismert, vagyis elkülönített) mesei műfaj képviselve legyen a kötetben; a műfajok beosztására vonatkozólag pedig Arany László mesetanulmányát tekintették irányadónak. Az Arany László nevével közreadott mesék megfeleltek ennek a kritériumnak, a nyolc meséből kettő (a mai műfaji terminusokkal leírva) legendamese, kettő tündérmese, három állatmese, egy pedig hazugságmese.

A jegyzetekről előzetesen csupán annyit közölt Arany László, hogy azok sem nem kimerítőek összehasonlító szempontból, sem esztétikai elemzést nem kívánnak adni a mesékről, pusztán a szerkesztőben felötlött észrevételek halmazaként tekintendők. Bár ez munkája valamiféle lefokozásának tűnik, valójában maga a jegyzetapparátus léte is újdonságnak számított a magyar népmeseközlési gyakorlatban. A jegyzetanyag beillesztése a Grimm testvérek újítása volt a *Kinder- und Hausmärchen* kiadásaiban, és iránymutatásuk szerint a népmesegyűjteményeket (mivel azok nem pusztán szórakoztató irodalomnak tekintendők) ilyen jegyzeteknek kellett volna kísérniük. Az 1850-es és 1860-as években kiadott magyar népmesegyűjtemények azonban továbbra is jegyzet-

[62] A gyűjtési felhívásokról részletesen lásd Domokos, 2015, 285–288.

apparátus nélkül jelentek meg, az azokról szóló bírálatok[63] pedig megpróbálták legalább részben pótolni a kötetek ezen, egyre világosabbá váló hiányosságát. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben tehát ez a régóta elvárt jegyzetapparátus is társult a szövegekhez, és ez lett a tudományos igényű népmesekiadás normája évtizedeken át.

A mesékhez írt rövid jegyzeteiben Arany László kiindulásként általában valamiféle jellemzést adott az egyes mesékről (szerkezete, elterjedtsége, eredete, nyelvi és narrációs jellegzetességei, műfaja stb.), melyek az esetek többségében mintegy indokolták is, miért került be a szöveg a kötetbe, majd a korábbi magyar variánsokat ismertette (nagyrészt teljes körűen), illetve a nemzetközi változatokra is kitért. Ehhez használta a Grimm testvérek mesegyűjteményének 1857-es nagykiadását, illetve Joseph Wenzig cseh, morva és szlovák népköltési gyűjteményét, Josef Haltrich erdélyi szász népmesegyűjteményét, Friedrich Müller erdélyi mondagyűjteményét, valamint a már Henszlmann által is olvasott bánsági román mesegyűjteményt a Schott fivérektől (Wenzig, 1866; Haltrich, 1856; Müller, 1857; Schott, 1845).

Székelyföldi gyűjtés (1882)

Míg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete a *Népdalok és mondák*hoz hasonlóan az egész magyar nyelvterület népköltészetét kívánta reprezentálni, a sorozat harmadik, 1882-ben megjelent kötete egy régió, a Székelyföld népköltésének bemutatására törekedett. A gyűjtemény immár Kriza János halála után, a *Vadrózsák* folytatásaként, újabb székelyföldi népköltési gyűjtést kívánt közkinccsé tenni, egyfelől a Kriza-hagyatékban talált kéziratok, másfelől Orbán Balázs korábbi, illetve Benedek Elek és Sebesi Jób recens gyűjtései alapján.[64] Figyelemre méltó, hogy míg az 1850-es, 1860-as években több gyűjtemény – címében is jelölve ezt – egy nemzeti közösség vagy népcsoport alkotásaiként láttatta a közölt szövegeket (*magyar*, *székely*, *palóc*), a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetei területi alapon különítették el és azonosították a népköltési alkotásokat (*Magyarország*, *Erdély*, *Székelyföld*, *Csongrád megye*).

[63] Főként Ipolyi Arnold szorgalmazta Erdélyi János és Gaal György népmesegyűjteményeiről szóló ismertetéseiben a tudományos igényű meseközlést (Ipolyi, 1855, 1858). Lásd Gulyás, 2017a, 230–232; de Gyulai Pál is hasonlóképpen vélekedett erről a kérdésről: Gyulai, 1862, 392.

[64] Az MNGY második, 1872-ben Török Károly Csongrád megyei gyűjtését közreadó kötetét Arany László és Gyulai Pál útmutatása nyomán a gyűjtő maga szerkesztette, és a jegyzetapparátust is ő készítette el. Török Károlyról lásd Domokos, 2015, 318–323.

1882. július 20-án kelt előszavukban a szerkesztők így foglalták össze a szövegválogatás elveit és a jegyzetapparátus jellegét: „Gyüjteményünk e kötetét is némi tájékozó és felvilágositó jegyzetekkel kisértük, (a balladákat és dalokat Gyulai Pál, a meséket és mondákat Arany László), de ezek nem igénylik magoknak a teljességet. A mint az I-ső kötet előszavában is megjegyeztük, fődolog volt előttünk a beküldött anyag megválasztása és gondos kiadása; a kritikai magyarázatot úgy nyelvi, mint aesthetikai tekintetben nagyrészt mellőztük s csak a legfőbb pontokra szoritkoztunk" (MNGY III, 1882, VI.).

Az MNGY harmadik kötetében 13 meseszöveg jelent meg, a szerkesztők mindegyik után feltüntették a forrást. Ezek szerint négy mese származott az 1875-ben elhunyt Kriza János hagyatékából, öt szöveg Orbán Balázs gyűjtéséből, négy mese után pedig a „Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjtése" megjelölés szerepelt.

A mesék vonatkozásában Arany László rövid összehasonlító típus- és motívumvizsgálata kiterjedt Gaal, Mailáth, Erdélyi, Jókai, Merényi, Kriza, valamint a maga gyűjteményére, a nemzetközi anyagból Straparola 16. századi, Velencében kiadott novellagyűjteményére, a *Kinder- und Hausmärchen*re, az *Ezeregyéjszaká*ra, Rimauski (Ján Francisci) szlovák és Haltrich szász népmeséire, utalt emellett szépirodalmi szövegekre is (pl. *A Jóka ördöge*). Hosszasabban csak *A zarándok és az Isten angyala* című mesére tért ki, annak a magyar anyagban ismeretlen volta és feltételezhető keleti eredete miatt: bemutatta a héber szöveget, a *Korán*ban olvasható változatot, majd Voltaire *Zadig*ját. A variabilitás érzékeltetése mellett Arany László esztétikai szempontból csupán egyetlen mesét minősített *(A szép ember és a csalfa asszony)*, melyet az *Ezeregyéjszaká*ban olvasható szövegből eredeztetett, s amelyhez képest azt „tetemesen megromlott"-nak és „gyarló reminisicentia"-nak nevezte (MNGY III, 1882, 458.).

Összességében, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* jegyzeteiben a *változat/variáns* fogalma központi szerepet játszott, és úgy tűnik, a szóbeliségben keletkező és hagyományozódó szövegek alapvető jegye, vagyis változékonyságuk, ekkor már nem anomáliaként, hanem olyan sajátosságként értelmeződött, amelyet dokumentálni kellett, és nem egyetlen helyes változatra redukálni. Az összehasonlítás nem csak szigorúan véve a magyar népköltészet körére terjedt ki, hanem azon túlmenően a nemzetközi folklór és szépirodalom anyagát is bevonta. A variánsok regisztrálása során ugyanakkor a változatok egyfajta hierarchikus elrendezése is megfigyelhető az újdonság, eredetiség, esztétikai érték kritériumai mentén. Ez a megközelítés tehát láttatni engedi már a variánsok *hálózatát*, ugyanakkor elemeit nem tekinti egyenértékűnek, hanem különféle szempontok mentén minősíti és rangsorolja az érintett szövegeket.[65]

[65] A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* következő, negyedik kötete, csupán húsz év múlva, 1902-ben látott napvilágot; ekkor Arany László már nem élt. Nem tudni, foglalkozott-e

Bírálat Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág* című gyűjteményéről (1894)

Arany Lászlónak a mesére vonatkozó utolsó írása a Benedek Elek népmesegyűjteményéről közzétett kritikája volt. A millennium alkalmából készült, 1894 és 1896 között öt kötetben kiadott hatalmas gyűjtemény, a *Magyar mese- és mondavilág* célja az volt, hogy „népies irodalmi nyelven" újramesélve „a magyar nép meseköltése az ezer éves ünnepig közkincscsé váljék, [...] hogy egyként kedves olvasmánya legyen a népnek is, a művelt közönségnek is." Benedek Elek javarészt korábban már megjelent magyar népmeséket és mondákat közölt újra a maga stílusában elbeszélve/újraírva, melyeket a maga gyűjtötte–hallotta meseszövegekkel egészített ki. Az előbbiek forrását megadta, az utóbbiakét nem. A gyűjtemény óriási könyvsiker lett, az 1920-as évekig mintegy háromszázezer példányban látott napvilágot (Kovács, 1961, 439.), és nemcsak a piacképes keresletet jelentő középosztály gyermekeinek szolgált olvasmányául, hanem az olcsó kiadások és a mesék szájhagyományozásba való bekerülése révén kimutathatóan nagy hatást gyakorolt több 20. századi (akár írástudatlan) mesemondóra is (Kovács, 1977a).

A gyűjtemény első kötetéről írt, *r*– szignójú bírálat 1894-ben jelent meg a Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemlé*ben. A bírálat szerzőségét illetően Gyulai Pál 1901-ben, már Arany László halála után, egy Kriza János vejének írott levelében úgy nyilatkozott, hogy azt Arany László írta (Kriza, 2012, 239–241.), és a szöveget közölte is az *Összes Művek* irodalmi és nyelvészeti tanulmányokat, valamint bírálatokat tartalmazó kötetében.[66] Arany László jól ismerte Benedek Elek munkásságát, hiszen a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*

népmesékkel 1882-t követően. 1882 októberében Arany János meghalt; a következő években Arany László hivatali munkája mellett édesapja kéziratos hagyatékának, levelezésének összeállításán és kiadásán dolgozott. Mindenesetre 1883-ban Kálmány Lajosnak írt, a *Szeged népe* második kötetét megköszönő levelében néhány figyelemreméltó megállapítást tett: „Igen tisztelt uram! Fogadja legőszintébb köszönetemet a megküldött népköltési gyüjteményért. Még csak futólag, főleg a meséket, nézhettem át s valóban jogosultnak kell elismernem azon önérzetes nyilatkozatot, melylyel levelében a gyüjtemény e részéről megemlékezik. Vannak a mesék között nagyon ismeretesek is, de vannak kivált a kisebbek közt a magyar néphumornak oly jellemző és sajátságos termékei, melyekről alig lehet kétség hogy ott születtek a magyar alföldön. Ez pedig nem mindennapi dolog. Egy pár állat meséje olyan, hogy az ember mindjárt hozzájok képzeli a ködmönös hallgatóságot is. Ismételt köszönettel Bpest 1883 jan 8 alázatos szolgája Arany László." A levél a *150 éve született Kálmány Lajos* című, a Somogyi Könyvtár által készített virtuális kiállítás (2002) részeként olvasható: http://ujszeged.hu/Kalmany_Lajos/Somogyi_Konyvtar/aranyl.html

[66] ALÖM II, 1901, 406–414. Szinnyei József szerint Arany Lászlónak a *Budapesti Szemlé*ben használt szignói a következők voltak: *y. i*., *y*. és *-r-* (Szinnyei, I, 1891, 234.).

Székelyföldi gyűjtés című harmadik kötetének szerkesztőjeként Benedek Elek népköltési gyűjtését is gondozta.

A recenzióban Arany László száraz gúnnyal intézte el Benedek Elek szerinte nagyzoló programját és a megvalósítás mikéntjét. Kritizálta Benedek Elek forráskezelését (mert a szövegeket korábban már napvilágot látott gyűjteményekből vette és írta át, emellett forrásfeltárása kétséges és esetleges volt), szerkesztését (a történeti mondákat a mesék között szerepeltette, ami ellentmond a műfaji klasszifikációnak), homogén, egységesítő narrációját, kompozíciós hiányosságait és túlzásba vitt stiláris sajátosságait. Mindezen kifogások természetesen arra is fényt vetnek, milyen szövegközlési normák sérülését érzékelte Arany László a Benedek Elek által közzétett korpuszban.

Benedek Elek a bírálatot Gyulai Pálnak tulajdonította. Mivel a recenzens a *Magyar mese- és mondavilág* elbeszélő stílusát is több szempontból negatívan minősítette („előadása nem olyan ős eredeti és nem olyan tartalmas, mint a Krizáé") Benedek Elek válaszában olyan információkat tett nyilvánossá, amelyek visszamenőleg tették kétségessé az Arany László és Gyulai Pál szerkesztette népköltési gyűjteményben megjelent szövegek hitelességét. Benedek visszaemlékezése szerint ugyanis a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében megjelent, Kriza János gyűjtéséhez sorolt és most ideális szövegpéldaként említett meséket[67] – Orbán Balázs szövegei mellett – ő maga írta át, és tette ezt a szerkesztő, Gyulai Pál megbízásából (Benedek, 1894). Benedek Elek állítására sem Arany László, sem Gyulai Pál nem reagált nyilvánosan.

Arany László halála után egy évvel, 1899-ben, Katona Lajos szintén elmarasztalta Benedek Elek gyűjteményét (Katona, 1899, 64.), és az „igazi" „népköltési" szövegekkel (melyeket véleménye szerint Arany László mesegyűjteménye, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötetei, illetve a *Vadrózsák* képviseltek) szemben „nagyon is átdolgozott" meséknek minősítette azokat, olyan *apokrif* szövegeknek, amelyek a kánonon kívüliek, noha olyan benyomást próbálnak kelteni, mintha „igaziak" lennének, ilyen értelemben tehát hamisítványok. Benedek Elek erre adott válaszában további információkkal szolgált a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben közölt mesék hitelességével kapcsolatban. Eszerint a meséket Gyulai Páltól kapta átírásra, majd az elkészült szövegeket Arany Lászlónak adta át (ez volt az egyetlen alkalom, hogy találkoztak). A „pedantságig lelkiismeretes" Arany László egy szót sem javított a Benedek által megírt szövegeken, amit ő munkája elismeréseként értékelt (Benedek, 1899).

Gyulai Pál 1901-ben, fent említett, Kriza vejéhez írt magánlevelében (amelyet Kovács János az évben publikált is, elhunyt apósa védelme érdekében) úgy

[67] Bár Arany László nem az MNGY-ben, hanem a *Vadrózsák*ban megjelent mesékre utalt, amikor „Kriza előadásáról" szólt pozitívan (Kriza, 2012, 240.).

nyilatkozott, hogy Arany László választott ki négy mesét átírásra, és közösen (vagyis Arany Lászlóval együtt) bízták meg Benedek Eleket ezzel a feladattal.[68] Ezeket a meséket azután a szerkesztők a kiadványban nem a többi mesénél alkalmazott „Kriza gyűjtése", hanem a „Kriza hagyatékából" forrásmegjelöléssel látták el, a kétféle szövegközlést megkülönböztetendő.

Összességében, bár az „igazi" népmeséről folytatott vitában ellentétes nézeteket képviseltek a felek (legalábbis a *Székelyföldi gyűjtés* és a *Magyar mese- és mondavilág* értékelését tekintve), valójában Arany László, Gyulai Pál és Benedek Elek alapvetően hasonlóan gondolkodtak a népköltési szövegközlés alapelveiről, ezek az elvek pedig a gyűjtő és mesemondó (Arany János megfogalmazta) azonosításából eredtek, és az egyedi előadás esetlegességeitől megtisztított, reprezentatív szövegvariáns írásbeli megteremtésére törekedtek.

IRODALOM

AJÖM

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek* 1. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai Művek* 2. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1963 *Arany János Összes Művei* XII. *Prózai Művek* 3. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1975 *Arany János Összes Művei* XV. *Arany János levelezése (1828–1851).* Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2014 *Arany János Összes Művei* XVIII. *Arany János levelezése (1862–1865).* Sajtó alá rendezte Új Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

[68] „Mesét Krizától sajátkezüleg leirva egyet se találtunk, hanem találtunk számos oly mesét, melyeket papok, diákok, tanitók küldöttek be Krizához. Ezeket Arany László, a ki a gyüjtemény mesei részét szerkesztette (én a balladákat és a dalokat szerkesztettem) gondosan elolvasta, de kevés használhatót talált bennök, mert részint ismert mesék voltak, részint pedig kevés becsüek, mindamellett kiválasztott közülök négyet s abban állapodtunk meg, hogy a kissé dagályos előadást egyszerüsiteni kell s erre Benedek alkalmas lesz, a ki épen most gyüjtött Székelyföldön népmeséket s még élénken viszhangozhatik benne a székely népmesék előadásmódja. Igy biztuk meg Benedeket a négy mese átirásával, melyeket aztán Arany László átnézett, itt-ott javitott is rajtok s jegyzeteket irt hozzá a kötet végén." Gyulai Pál Kovács Jánoshoz, Budapest, 1901 eleje (Kriza, 2012, 240.). A szóban forgó négy mese (amelyek a „Kriza János hagyatékából" megjelöléssel jelentek meg az MNGY harmadik kötetében és amelyeket tehát Benedek Elek átírt): I. *Szerencsének szerencséje* II. *A tejkút* III. *A táltos királyleány* VI. *Mondjad hát: széna!*

2015 *Arany János Összes Művei* XIX. *Arany János levelezése (1866–1882).* Sajtó alá rendezte Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

ALÖM I.

1900 *Arany László Összes Művei* I. *Költeményei*. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin Társulat.

1901 *Arany László Összes Művei* II. *Tanulmányai* I. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin Társulat.

1901 *Arany László Összes Művei* II. *Tanulmányai* II. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin Társulat.

1901 *Arany László Összes Művei* IV. *Magyar népmese-gyüjteménye*. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin Társulat.

Arany László

1862 *Eredeti népmesék.* Pest, Heckenast.

1864 Egy pár székely „vad rózsa" védelme. *Pesti Napló,* 15, 118, május 25. 1–2.

1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle,* 11, 8, 25. sz., 40–66, 26–27. sz., 200–228.

1870 Magyar népmeséinkről. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai,* 4, 108–191.

1904 *Arany László Munkái.* Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Kozma Andor. Budapest, Franklin Társulat.

1960 *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

1978 Magyar népmeséinkről. In: Dömötör Tekla – Katona Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény.* I. *1840–1900.* 340–391. Budapest, Tankönyvkiadó.

Benedek Elek

1894 A „bak-arasznyi" ember. *Fővárosi Lapok,* 31, 336, december 5. 2887–2889.

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése* I–V. Széchy Gyula szövegrajzaival. Budapest, Athenaeum.

1899 „Nyilttér". *Magyar Kritika,* 2, 16, (május 15.) 244.

Czuczor Gergely – Fogarasi János

1864 *A magyar nyelv szótára*. Második kötet. Pest, Emich Gusztáv.

Domokos Mariann

2010 Közelítések Arany László népmeseszöveg-koncepciójához. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 297–312. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/

2015 *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Domokos Mariann – Gulyás Judit
2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadásáról. In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXVI. 11–77. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
Faragó József
1965 Utószó. In: *Fehérlófia. Arany László magyar népmesegyűjteményéből*. 149–157. Bukarest, Ifjúsági Könyvkiadó.
Grimm
1861 *Gyermek s házi regék Grimm után.* I. rész. Fordította Nagy István. Pest, Engel és Mandello tulajdona. /Ifjusági Könyvtár II./
Gulyás Judit
2008 A *mese* szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, *A magyar nyelv nagyszótárá*nak történeti korpusza alapján. In: Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról.* 165–241. Budapest, ELTE Folklore Tanszék. /Artes Populares 23./
2010 „*Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?" A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
2011 Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. 25–46. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások*. 11–29. Budapest, MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó. /Identitások és Médiák II./
2016 Egy skót népmesegyűjtemény magyar recepciója (Arany János: Nyugot-felföldi népmondák). *Ethnographia,* 127, 520–542.
2017a „Ama solidaritás"… – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. In: Cieger András (szerk.): „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!" Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 209–242. Budapest, MTA BTK – OSZK – Universitas Kiadó.
2017b A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. 131–168. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége.
Gyulai Pál
1862 Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. [Ismertetés] *Budapesti Szemle,* 1, 15, 386–392.

Hahn, Johann Georg von
1864 *Griechische und albanesische Märchen.* 1–2. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann.
Haltrich, Josef
1856 *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen.* Berlin, Springer.
Henszlmann Imre
1847 A népmese Magyarországon. *Magyar Szépirodalmi Szemle,* 1, 2. félév, 6, augusztus 8. 81–86; 7, augusztus 15. 100–106; 8, augusztus 22. 117–122; 9, augusztus 29. 133–141; 10, szeptember 5. 152–156; 11, szeptember 12. 164–172; 12, szeptember 19. 181–188; 13, szeptember 26. 200–207; 14, október 3. 213–220; 15, október 10. 228–236; 21, november 21. 321–324; 22, november 28. 346–349; 23, december 5. 361–366; 24. december 14. 379–380.
Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast.
1855 Erdélyi János. Magyar népmesék. *Magyar Sajtó,* 1, 82.
1858 A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyüjteménye. *Új Magyar Muzeum,* 8, 413–424.
K. G. [Kazinczy Gábor]
1864 Finn népmesék III. *Koszorú,* 2/1, 4, 1864. január 24. 89–90.
Katona Lajos
1899 Contes et légendes de Hongrie… [Ismertetés] *Ethnographia,* X, 63–65.
1903 Magyar népmese-typusok. *Ethnographia,* XIV, 30–39, 125–138, 189–196, 236–239, 418–425, 463–468.
Kovács Ágnes
1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia,* LXXII, 430–444.
1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
1977a A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai. 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. In: Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 139–188. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
1977b Dalbetétes mese. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 550. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In: Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok.* 495–530. Nagykőrös, Arany János Múzeum. /Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II./

Köhler, Reinhold

1862 Nasr-eddin's Schwänke. *Orient und Occident*, 1, 431–448.

Kriza János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Kolozsvártt, Stein János erd. muz. egyleti könyvárus bizománya.

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház.

Liebrecht, Felix

1862 Beiträge zum Zusammenhang indischer und europäischer Märchen und Sagen. *Orient und Occident*, 1, 116–136.

MNGY

1872 *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* A Kisfaludy Társaság megbizásából szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. Pest, Athenaeum.

1882 *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. *Székelyföldi gyűjtés.* Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Gyulai Pál. A Kisfaludy Társaság megbizásából szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. Budapest, Athenaeum.

Müller, Friedrich

1857 *Siebenbürgische Sagen*. Kronstadt, Johann Gott.

N. N. [Arany László]

1865a Pap Gyula: Palócz népköltemények. [Ismertetés] *Koszorú,* 3, 1, 451–452, 474–475.

1865b Egy ballada-váz s még valami. *Koszorú*, 3, 1, 522–524.

Nagy Ilona

2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: Uő: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok.* Szerkesztette Gulyás Judit. 15–63. Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Németh G. Béla

1982 A Vadrózsa-pör és Arany. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. 69–78. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Olosz Katalin
1998 Szabó Sámuel és a Vadrózsapör. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. 7–26. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
Ortutay Gyula
1940 Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. (Magántanári előadás, Szeged, 1940. március 14.) *Szellem és Élet*, 4, 4, 192–202.
r.- [Arany László]
1894 Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek. Első kötet. [Ismertetés] *Budapesti Szemle,* III, 80. kötet, 216, 473–478.
Sáfrán Györgyi
1960 *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézet.
Schott, Arthur und Albert
1845 *Walachische Maehrchen. Mit einer Einleitung über das Volk der Walachen und einem Anhang zur Erklärung der Mährchen.* Stuttgart und Tübingen, J. G. Cotta'scher Verlag.
Somogyi Sándor
1956 *Arany László*. Budapest, Művelt Nép.
Szabó Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Budapest – Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó.
Szalontai [Arany János]
1880 Állatbeszélgetések. *Magyar Nyelvőr,* 9, 188–189.
Szilágyi Márton
2017 Arany, Chamisso, Bürger. Arany János: Bor vitéz. In: Korompay H. János (szerk.): *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát". Arany János és az európai irodalom.* 233–243. Budapest, MTA BTK – Universitas Kiadó.
Szinnyei József
1891 *Magyar írók élete és munkái* I. Budapest, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése.
Tamás Ildikó
2018 Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* és *Koszorú* hasábjain. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 43–83. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Tompa Mihály
1964 *Tompa Mihály levelezése*. I. 1839–1842. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó. /A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6./
Wenzig, Joseph
1866 *Westslawischer Märchenschatz: Ein Charakterbild der Böhmen, Mährer und Slowaken in ihren Märchen, Sagen, Geschichten, Volksgesängen und Sprüchwörtern*. Mit Musikbeilagen. Lipcse, Senf.
y. i. [Arany László]
1864 Dunamelléki eredeti népmesék. [Ismertetés] *Koszorú,* II, első félév, 9, 209–212.
Zsigmond Gábor
1982 A „Vadrózsák" és a magyar folklorisztika új iskolája. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* 79–90. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Judit Gulyás

László Arany's interpretation of folktales

László Arany (1844–1898) was the son of János Arany, one of most outstanding poets of Hungarian literature, whose literary oeuvre was interpreted by the contemporaries as a perfect completion of introducing (and elevating) folklore tradition into national literature with unsurpassable artistic quality. László Arany was the collector and editor of one of the most influential Hungarian folktale collections (*Eredeti népmesék*, 'Authentic folktales', 1862). The majority of the tales were recorded by his mother and sister in the 1850s, and with the comparison of the manuscript and published texts it is clearly visible that the editor heavily re-worked the manuscript texts (in many regards applying similar techniques than the Brothers Grimm did). The impact of this volume in Hungarian culture was similar to that of the Brothers Grimm: not only did it popularize certain tale types (reaching even illiterate or hardly educated taletellers via folklorization and elementary school readers), but its narrative style also has become standardized as the 'authentic'/'real'/'natural' way of oral narration. Besides collecting folktales, László Arany wrote a number of reviews about folktale collections in the 1860s criticizing inappropriate textualisation strategies and he was the first editor of the distinguished series *Magyar Népköltési Gyűjtemény* ('Collection of Hungarian Folk Poetry') between 1872–1882, in which he provided comparative notes to the published folktales paying attention to former Hungarian and international variants in folklore and literature (relying on Benfey's, Köhler's, Liebrecht's and the Grimms' works). In 1867 he published a comprehensive treatise (*Magyar népmeséinkről*, 'On Hungarian Folktales') which, after Imre Henszlmann's study (1847) was the second major endeavour to categorize and characterise Hungarian folktales.

The article, with the investigation of all related publications of László Arany, tries to reveal what concept he elaborated on folktale. Following Henszlmann's categorisation, Arany defined three basic categories of Hungarian folktales: symbolic tales (equalling tales of magic), characterising tales (including animal tales), and comic tales. He differentiated five sub-categories between symbolic tales: (1) being fully poetical expressions with or without underlying (ancient) symbolic meaning, (2) containing traits of Christian religion, (3) containing traits of pre-Christian pagan heroic epic, (4) containing Altaic heritage, (5) containing Indo-Germanic traits. Arany paid special attention to formerly

neglected or ignored genres, such as formula tales, animal tales and tall tales. Besides highly acknowledging Wilhelm and Jacob Grimm's scholarly achievements, he expressed his reservations as to the overgeneralizing attempt of Imre Henszlmann (and Albert Schott) to assign symbolical-mythological meaning to all tales of magic. László Arany paid special attention to the narrative style of folktale collections. He was a lawyer who contributed to the elaboration of the Copyright Act and claimed that the style of a folklore collection is the intellectual property of the collector and/or editor himself (this statement implies that the collectors/editors of folklore collections did shape the texts in an authorial way in this period). In his view the role of the collector was to find the appropriate taleteller (preferably peasants and not soldiers, who are more exposed to 'artificial' foreign influence), and to correct the shortcomings of the actual variants relying on his (the collector's) knowledge of oral narration and taletelling competence, but in doing so, it is strictly forbidden to invent formulas, motifs, episodes or sujets that are unknown in oral tradition. The ideal narrative style for him was the narrative mode of the Grimm tales, which he described as "containing everything that is necessary, and nothing that is redundant", and he connected simplicity of narrative style with authenticity of folktales.

Domokos Mariann

Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban[1]

Az Arany család mesegyűjtése és Arany László meséinek korai recepciója

Az Arany László neve alatt megjelent népmesék a magyar nemzeti művelődés olyan kitüntetett folklórszövegei, melyek *klasszikus népmesék*ként rögzültek a köztudatban. Ugyanakkor feltáratlan az a folyamat, ahogyan e mesék szüzséjüket, de különösen elbeszélő módjukat tekintve az elmúlt másfél évszázadban közismert, kanonikus népmeseszövegekké váltak. Arany László 1862-ben *Eredeti népmesék* címen tette közzé népmeséket és találós kérdéseket tartalmazó népköltési gyűjteményét (Arany, 1862). E kötet alapjául szolgáló, Arany Jánosné Ercsey Julianna, Arany Julianna és Arany László írásában fennmaradt kéziratos meseszöveg-lejegyzések nem teljesen azonosak a kiadott szövegváltozatokkal.[2] Az a mesei elbeszélő stílus, az a népi előadást imitáló narrációs mód, amelyet Arany László e kéziratok átszövegezése során kialakított és érvényesített, később követendő mintává vált a magyar népmeseszöveg-közlések gyakorlatában. Az 1862-es kötet harminchat népmesét és ötvennégy találós kérdést tartalmaz, a kötet nagy erénye, hogy a mesék a korábbi publikációs gyakorlathoz képest változatosabb műfaji megoszlást mutatnak.[3]

Arany László 1867-ben lett a Kisfaludy Társaság tagja, ekkor tartotta meg székfoglalóját *Magyar népmeséinkről* címmel (Arany, 1867), ezután választották meg a tervezett *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (MNGY) elnevezésű antológiasorozat társszerkesztőjének Gyulai Pál mellé, hogy a prózafolklór kéziratokat gondozza.[4] A sorozat hosszú vajúdás után végül 1872-ben megjelent

[1] A dolgozat alapjául szolgáló kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH a PD 124746 pályázat keretében az NKFI Alapból támogatta.

[2] A kéziratok és a kiadott gyűjtemény szinoptikus kritikai kiadását lásd Domokos – Gulyás szerk., 2018.

[3] A mesék műfaji megoszlása a következő: tizenhat tündérmese, nyolc formulamese, öt állatmese, két novellamese, három tréfás mese, és csalimeseként további két nem tipologizált mesezáró motívum. Néhány 19. és 20. századi mesegyűjtés, köztük az *Eredeti népmesék* műfaji arányainak tanulságairól lásd Sárkány, 1971.

[4] Arany László a jegyzetekhez írott bevezetőjében fejtette ki, hogy a mesék kiválasztásánál a műfaji változatosság reprezentálásán túl a népmese nyelvi megformáltsága, stílusa volt

első kötetében Arany László saját gyűjtéséből további népköltési szövegeket is közölt. A kötet prózai anyagának közel egyharmada tőle származik: tizenkét népmese és eredetmagyarázó monda, ezenfelül egy ballada. (Ezek egyikének sem került elő a kézirata.)[5] Az elérhető információk alapján nem tudjuk, hogy az 1872-ben Arany László nevével közzétett folklóranyag mikor és hogyan állt össze, így azt sem lehet megnyugtatóan tisztázni, hogy esetleg egy része már az *Eredeti népmesék* megjelenésekor is rendelkezésre állt-e.[6]

Az 1862-ben és az 1872-ben kiadott gyűjteményekben megjelent közel félszáz népmese képezi a jól ismert, Arany László-féle mesekorpuszt.[7] E mesék folklorizációjában a későbbi olcsó, népszerű kiadások és populáris olvasmányok (mesekönyvek és olvasókönyvek) nagy szerepet játszottak.[8] Kovács Ágnes Arany László meséinek a 20. századi szájhagyományra gyakorolt hatásáról írott tanulmányában amellett érvelt, hogy a mesék fogadtatását alapvetően a Gyulai Pál kiadásában megjelent, az *Eredeti népmesék* és az MNGY I. kötetének összesített anyagát tartalmazó, posztumusz *Magyar népmese-gyüjtemény* (Arany, 1901)[9] határozta meg: „Arany László meséinek népszerűvé válása voltaképpen halála után kezdődött, amikor a Gyulai Pál szerkesztette Összes Művek IV. kötete […] az Olcsó Könyvtár sorozatában megjelent és ebben a szerény, kispénzű emberek számára is hozzáférhető formában 1949-ig hat (összesen hét) kiadásban elfogyott” (Kovács, 1969, 179.). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e mesék újraközlései már a 19. század második felében, az első megjelenésüket követően szinte azonnal felbukkantak a nyomtatott írásbeliség különböző típusú termékeiben, elsősorban iskolai olvasókönyvekben

a fő szempont. Azokat a meséket részesítette szerkesztőként is előnyben, melyek az „előadás modora, az alakítás ügyessége, a nyelv sajátsága” miatt tűntek érdekesnek (Arany – Gyulai szerk., 1872, 596.).

[5] Az itt megjelent prózai Arany László-szövegek műfaji megoszlása a következő: négy eredetmagyarázó monda, három tündérmese, két állatmese, két legendamese és egy hazugságmese.

[6] Az MNGY I. kötetének keletkezéstörténetéről lásd Domokos, 2015, 265–343.

[7] Ugyanakkor Arany László a Kisfaludy Társaságban a népmesékről tartott, említett székfoglaló előadásában nemcsak az addig publikált magyar népmeséket vette alapul, de felhasználta saját kéziratos népmesegyűjteményét is. A publikált meséken túl az értekezésben több olyan saját népmesére is utalt, amelyek sem az *Eredeti népmesék*ben, sem pedig az MNGY I. kötetében nem jelentek meg (Arany, 1867).

[8] A széles társadalmi körben terjesztett populáris olvasmányokról lásd Schenda, 1989. A ponyvanyomtatványok konkrét befolyását az Arany család meséi tekintetében egyelőre nem sikerült meghatározni. Kovács Ágnes Arany László egy meséjéről (*Az aranyhajú herczegkisasszony.* Arany, 1862, 83–99.) úgy tudta, hogy az ponyvanyomtatványként is megjelent (Kovács, 1979, 372.), sajnos azonban állítását nem adatolta. Az eddig feltárt ponyvák között sem ilyen, sem más, az Arany családhoz köthető szöveg nem került elő.

[9] Későbbi kiadásai: 1904, 1911, 1914, 1928, 1949.

és gyerekeknek szánt mesekiadványokban. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a mesék pedagógiai célokra való felhasználásában nem csak az újraközlések játszottak szerepet, de maga az *Eredeti népmesék* is. Kriza János levelezéséből ismert, hogy Arany László állatmeséi természetes módon is az olvasás tanításának alapvető segédeszközeivé válhattak. Az *Eredeti népmesék* megjelenése után néhány hónappal Kriza Gyulai Pálnak címzett leveleiben arról írt, hogy az akkor hétéves lánya (Kriza Lenka, 1856–1890) Arany László meséiből tanult meg olvasni:

> „[...] Háromszéken, csudálatos, a mivelt embert is áthatja, imbuálja, vagy saturálja a közönséges népnyelv, ugy amint Népmeséimben izlelhetik Önök ottan a kisebb Aranynyal együtt, a kinek könyvét anyira szeretem, s hát még a kis Lenkám, abból tanult meg, igazán mondom olvasni – csak elcsodálkoztunk, midőn egyszer halljuk, hogy a hátul levő apróbb állatmeséket folyvást olvassa."[10] […] „Lenkám már tudja az Arany László Meséinek apraját, folyvást olvas."[11]

Arany László meséinek népszerűvé válásához hatékonyan hozzájárult Gyulai Pálnak az *Eredeti népmesék* című kötetről közölt recenziója is, mellyel kijelölte a kötet helyét a 19. századi mesegyűjtemények sorában és gyakorlatilag kialakította Arany László népmesegyűjteményéről azt a kanonikus képet, amit aztán a magyar folklorisztika reflexió nélkül hagyományozott tovább. E recenzióban Gyulai nem csak a mesék nyelvi megformáltságát, hanem a kötet műfaji összetételét is méltányolta, ugyanis meglátása szerint a gyűjtemény az addig kevés figyelemben részesített gyermekeknek való mesék (*dajka- és állatmesék*) tekintetében volt különösen gazdag (Gyulai, 1862, 388–389.). Ismertetésében mutatványként közölt a gyűjtemény gyerekmeséi közül (azóta reprezentatívvá vált) két szöveget: *A kóró és a kis madár,* valamint *A kis malacz es a farkasok* címűeket (Gyulai, 1862, 389–391.).[12] Talán Gyulai a kortársak véleményével egybevágó pozitív bírálatának is köszönhető, hogy Arany László meséi már

[10] Kriza János Gyulai Pálhoz, Kolozsvár, 1862. október 29. (Kriza, 2012, 122.)
[11] Kriza János Gyulai Pálhoz, Kolozsvár, 1862. november 19. (Kriza, 2012, 131.). Arany Juliska Arany János egy levélbeli beszámolója szerint szintén mesegyűjteményből, La Fontaine *Száz mese száz képpel* című könyvéből tanult olvasni. (Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagyszalonta, 1847. szeptember 6. AJÖM XV, 1975, 137.)
[12] Az előbbi esetében Arany szövegéhez képest Gyulai csupán néhány apróbb módosítást tett, elhagyott néhány felkiáltójelet és az aposztrófokat. Az utóbbi szövegközlésben a szándékolt helyesírási jellegű módosításokon túl néhány elírás is olvasható (pl. *Nagy sokára* helyett *Nemsokára* szerepel, *jön háttal* helyett *jő háttal*, *mind az ő hátán* helyett *mint az ő hátán*), ezeken túl a szöveg azonos az 1862-ben kiadottal.

a szerző életében, azaz az *Összes Művek* megjelenése előtt, a század második felétől különböző populáris olvasmányokban helyet kaptak, és a magyar népmeséket tekintve referenciaszövegekké váltak. Meséi olvasókönyvekben való megjelenésének maga Arany László is a tudatában volt. Gyulai Arany László felett tartott emlékbeszédében idézi Arany vélekedését az 1862-ben kiadott mesék olvasókönyvi fogadtatásáról: „[…] nagyobb és java részét átvették az iskolai olvasókönyvek, eléggé ismeri a közönség […]" (Gyulai, 1902, 155.). Baráth Ferenc (1844–1904), Arany László nagykőrösi iskolatársa, később a budapesti református gimnázium tanára és olvasókönyvek szerkesztője (Baráth, 1884) Arany Lászlóról írott nekrológjában az *Eredeti népmesék* kapcsán jegyezte meg, hogy „a mesék egy jelentékeny részét iskolai olvasókönyvek és egyéb gyűjtemények átvették." (Baráth, 1898, 594.) A mesék korai, az *Összes Művek* kiadása előtti újraközléseire Kovács Ágnes említett tanulmányában is utalt, azonban nem tartotta feladatának e publikációk adatolását.[13]

Ebből a szemléleti alapállásból kiindulva jelen tanulmányban az általam eddig feltárt példák segítségével azt szeretném bemutatni, hogy e ma is jól ismert népmesék milyen újrakiadások révén kerültek be *már a 19. században* a köztudatba, illetve mely személyeknek köszönhetően és mikortól kezdtek a magyar nyelvű gyerekeknek szánt irodalom elidegeníthetetlen részévé válni. Ezúttal tehát azokat az *Eredeti népmesék* megjelenése után kiadott, de még Arany László életében megjelent, gyerekek (és részben szüleik) számára készített könyvpiaci termékeket, mese- és ifjúsági kiadványokat állítom a középpontba, amelyekben Arany László népmeseszövegei helyet kaptak. E folyamattal szoros összefüggésben áll e meséknek a magyar tankönyvirodalomba való beépülése és a mesék iskolai felhasználása, melynek eredményeként Arany László népmeséi a magyar olvasókönyvek szerves részeivé váltak és maradtak mind a mai napig.[14] Tekintettel arra, hogy a két forráscsoport (korabeli tankönyvek, illetve gyermek- és ifjúsági irodalom) a szerzőket és az olvasmányanyagot tekintve is számos ponton kapcsolódik egymáshoz, e dolgozat számot vet Arany László

[13] „Az összefoglaló gyűjtemény mellett számos több-kevesebb mesét tartalmazó gyermekmesekönyv kiadást ismerünk, a szájhagyomány szempontjából azonban ennél fontosabb, hogy Arany László meséi még a szerző életében a népiskolai, majd az általános iskolai olvasókönyvekbe is belekerültek" (Kovács, 1969, 179.).

[14] Arany László népmeséi 1853-tól (Gáspár – Kovácsi, 1853) folyamatosan jelen vannak a magyar olvasókönyvekben, jórészt ugyanaz a néhány szöveg jelenik meg napjainkig újra és újra. A legutóbb kiadott, *újgenerációs*nak mondott, az általános iskola 3. osztálya számára készített tankönyvben (Jordánné et al. szerk., 2017) Arany Lászlótól, nevének feltüntetésével a következő meséket közlik: *Farkastanya.* (21–22.), *A macska és az egér* (50–51.), *A kóró és a kis madár* (132–133.). Arany László meséinek 19. századi magyar olvasókönyvekben való megjelenéséről lásd Domokos, 2018.

népmeséinek pedagógiai irodalomban való megjelenésével és azok oktatásban való gyakorlati felhasználásával is.

2. Forrásfeltárás és módszer[15]

A gyermekmesekönyvek és ifjúsági kiadványok vizsgálata első lépésben hangsúlyosan forrásfeltáró és könyvészeti jellegű volt, mely – tekintettel a töredékesen adatolt korabeli gyermekirodalmi kiadványokra – szükségszerűen csak szemelvényes lehetett.[16] E szisztematikusnak vagy teljesnek távolról sem mondható kutatás ez idáig az 1863 és 1893 közötti három évtizedből összesen nyolc különálló kiadványt eredményezett, melyekben szerepel egy vagy több Arany László-népmese. A feltárt mesekorpusz nagyobb hatásúnak bizonyult annál, mint amit a gyűjtemények viszonylag kis darabszáma sejtet, ugyanis a csoport valamennyi kiadványát két, három vagy ennél is több alkalommal újraközölték, többségük pedig a korabeli gyermekirodalmi antológiákat tekintve fontos hivatkozási alappá vált.[17] A kiadványok címadatainak egyikén sincs

[15] Az Arany László-mesék 19. századi populáris írásbeliségben való megjelenését célzó forrásfeltárást az *Eredeti népmesék* kritikai kiadásához kezdtem el. A kritikai kiadásban a 19. századi mesekönyvekben való utánközlésekre terjedelmi okokból végül nem tértünk ki, azonban a korabeli olvasókönyvekre az egyes mesék jegyzeteinél tételesen hivatkoztunk: Domokos – Gulyás szerk., 2018, 541–655.

[16] Az adatfeltárást különböző szempontok szerint összeállított könyvjegyzékek segítették. Drescher Pál régi magyar gyerekkönyveket szemléző kiadványának időhatárai (1538–1875) ugyan csak kis részben fedik a vizsgált korszakot, ám jegyzékében 1861 és 1875 között így is kb. 450 magyar gyerekkönyv szerepel, könyvészeti szakmutatójában a verses-, mesés- és olvasókönyvek között kb. 120 kiadványt tart számon (Drescher, 1934, 100–124. Kiegészítése: Imre szerk., 1977). Szemák István az ifjúsági irodalom történetéről szóló áttekintésében korszakonként külön említi a fontosabb gyermekirodalmi termékeket (Szemák, 1924). Ezen kívül a 19. század második felétől rendszeresen jelentek meg iskolák és könyvtárak számára összeállított ajánló könyvlisták, melyek szintén hasznos adatokkal egészítették ki a kutatást, pl.: N. N.: Az iskolai és népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzéke. [Iskolai és Népkönyvtárakat Terjesztő Központi Bizottság ajánlása]. *Néptanítók Lapja*, XI, 22, 1878. november 30. 497–499.; Böngérfi, 1894; Tóth, 1905; Szondy, [1936]; Szemák, 1895. A könyvjegyzékekről lásd még Lechner, 1877–1878; Szemák, 1924, 24–25.; Bara, 2005, 82. Az említetteken túl a kortárs sajtóbeszámolókat is figyelembe vettem az Arany László-mesék korai újraközléseinek regisztrálása érdekében.

[17] Összehasonlításként 1901 és 2016 között mintegy ötven olyan kiadványról tudunk, amelyek Arany László *nevével* jelentek meg. (A tételes jegyzéket lásd Domokos – Gulyás szerk., 2018, 691–694.) A név nélküli 20. századi szövegközlések száma ennek sokszorosa lehet, különös tekintettel arra, hogy Benedek Elek meséi mellett e szövegek a leggyakrabban újraközölt magyar népmesék.

feltüntetve Arany László neve, a szerkesztők még a kötetekben az egyes meseszövegek mellett sem minden esetben utaltak forrásként Arany Lászlóra. Az alább tárgyalandó kiadványokon nem csak Arany László neve nem szerepelt, de több esetben semmilyen szerzői vagy szerkesztői névjelöléssel, sőt kiadási évvel sem találkozunk. A könyvészeti alapadatok meghatározását, pontosítását ezért a tárgyalandó mesekönyvek valamennyi kiadása esetében feladatomnak tekintettem.

A forrásfeltárásnak ezen – talán kissé szárazaknak tűnő – bibliográfiai vonulatán túl az Arany László-mesék korai recepciójának van egy kimondottan izgalmas művelődéstörténeti aspektusa is. E mesék populáris írásbeliségben való megjelenése ugyanis beilleszthető egy nagyobb ívű történeti folyamatba, nevezetesen abba, ahogyan a *népmese*, mint a népköltészet reprezentatív műfaja, helyet kapott a 19. század pedagógiai gondolkodásában és megjelent a kor gyermek- és ifjúsági irodalmában.[18] A magyar nyelvű gyermekirodalom megteremtésére a 18. század végén fogalmazódott meg az igény, de csak a következő század végén és a 20. század elején teljesedett ki e folyamat.[19] Ma már evidencia ugyan, hogy a népmese alapeleme a pedagógia eszköztárának és a mesekönyveknek, de nem tudjuk pontosan azt, hogy mikortól és milyen korpuszból válogatva lett a népmese a magyar nemzeti gyermekirodalom kiemelt műfaja. E feldolgozatlan jelenség részletes történeti bemutatására előmunkálatok hiányában jelen dolgozat sem vállalkozhat, azonban szeretne adatokat és szempontokat felkínálni egy majdani áttekintés számára. Az Arany-mesék popularizálódási útjának megrajzolása érdekében a közoktatás és népművelés történetének bizonyos csomópontjai (elsősorban a kisdedóvók, népiskolák, gimnáziumok és az óvóképzők számára összeállított tantervek, valamint a tankönyvekre vonatkozó elméleti és gyakorlati utasítások, illetve az ifjúsági könyvtárfejlesztés) mentén szükséges számot vetni a hazai pedagógia- és neveléstörténet néhány 19. századi fejezetével. Ezen kívül hasznosnak bizonyult a tárgyalandó kötetek szerkesztőinek munkásságát alaposabban szemügyre venni és a közművelődés és közoktatás szempontjából jelentős eredményeiket egymásra, illetve az adott kiadványra vonatkoztatni. Ennek segítségével annak a művelődéstörténeti kontextusnak az érzékeltetésére törekedtem, amiben az egyes gyermek- és ifjúsági kiadványok, azon belül a népmese mint népköltési műfaj, köztük pedig Arany László meseszövegei megjelentek.

[18] Az antikvitás irodalmi hagyományából ismert, elsősorban Aiszóposz és Phaedrus nevével összekapcsolódott fabula (tanmese, oktató mese, erkölcsi mese) műfaját az iskolai oktatásban is évszázadokon keresztül alkalmazták. Tekintettel arra, hogy e szövegcsoport az írásbeliség útján került hozzánk, nem tárgya jelen dolgozatnak. Az állatmesék irodalmi és népi hagyományhoz fűződő sajátos, többszörösen összetett viszonyáról lásd Voigt, 1981.
[19] A magyar gyermekirodalom történetéhez lásd pl. Tóth, 1905; Szemák 1924; Szondy, 1932; Komáromi szerk., 1999; Fehér, 2004; Deáky, 2011; Hermann, 2017.

A továbbiakban a forrásfeltárás eredményeképpen ez idáig előkerült nyolc, Arany László meséit (is) tartalmazó, a 19. század utolsó harmadából (1863–1893) származó gyermekeknek és fiataloknak szóló antológia bemutatására kerül sor. E műveket megjelenésük sorrendjében, a szerkesztők munkásságának tükrében ismertetem. Az áttekintés középpontjában az a kérdés áll, hogy a kiadványoknak mi a viszonya a népmeséhez, ezen belül pedig hogyan jelenítik meg Arany László népmeséit. Az Arany László-népmeséket tartalmazó 19. századi gyermek- és ifjúsági kiadványok a következők: (1.) Gáspár János: *Csemegék kisebb gyermekek számára…* című, többször átdolgozott, népszerű antológiájának harmadik kiadása (1863). (2.) Molnár Aladár: *Téli esték. Elbeszélések, versek és tanulságos olvasmányok* című gyűjteménye, mely egyúttal egy éppen akkor induló sorozat, a *Népiskolai könyvtár* első kötete is volt (1868). (3.) Tánczos István: *A nagyapó regéi* (1870) című mesekötete. Kármán Mórtól három, név nélkül megjelent kiadvány: (4.) *Magyar gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek* (1881), (5.) *Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára* [1889] és (6.) *Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel* [1893]. (7.) Radó Vilmostól a *Magyar gyermek- és népmesék* [1883], valamint a (8.) Kiss Áron, Péterfy Sándor, Pósa Lajos, Tihanyi Ágost szerkesztette *Mesés-könyv. Kisdedóvó-intézetek, menedékházak és családok számára* [1893].

A kiadványok mindegyike kisebb vagy nagyobb gyermekeknek, illetve serdülő fiataloknak szánt gyűjtemény, melyekben különböző műfajokba tartozó verses és prózai, nép- és műköltészeti alkotások kaptak helyet. A prózai népköltészet szempontjából kiemelendők Radó Vilmos és Tánczos István gyűjteményei (Radó, [1883]; Tánczos, 1870), melyek egyetlen műfajt állítanak a középpontba, e kiadványok ugyanis a többivel ellentétben kizárólag népmeséket tartalmaznak. A (tévesen) Gyulai Pálhoz kapcsolt *Apróbb gyermekmesék* című kötet mintegy négyötödét teszik ki a népmesék ([Kármán] 1893), míg a többi kiadványban változó arányban szerepelnek irodalmi és népköltészeti alkotások. Arany László meséit tekintve a legtöbb (tizennyolc) újraközölt meseszöveget Radó Vilmos antológiájában találjuk (Radó, [1883]), míg Molnár Aladár egyetlen Arany László népmesét válogatott be gyűjteményébe (Molnár, 1874). A többi kiadványban változó arányban szerepelnek Arany László-mesék. Leggyakrabban Arany állat- és láncmeséit, legritkábban a tündér- és novellameséit adták ki újra.[20] Valamennyi kötet a népmesét a magyar nemzeti

[20] Az *Eredeti népmesék*ben közölt szövegek közül *A kis malacz és a farkasok, A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök,* a *Farkas-barkas, A kóró és a kis madár* és *A farkas-tanya;* az *Elegyes gyűjtések* meséi közül pedig a *Félig nyúzott bakkecske, A vadgalamb, és a szarka,* illetve *A szürke ló* című mesék fordulnak elő a leggyakrabban.

műveltség reprezentatív műfajaként kezelte. E szerkesztői elv mentén közzétett népmese-szövegek között az Arany László-népmesék arányukat tekintve kiemelt pozíciót foglaltak el a közölt népmeseszövegekhez viszonyítva.[21] A kötetek közös vonása, hogy szerkesztőik a magyar közoktatás, oktatáspolitika vagy neveléselmélet területén működő neves pedagógusok, pedagógiai szakírók vagy szakpolitikusok voltak.[22] Az egyes meseszöveg-újraközléseket középpontba állító alfejezetekben a közreadó szerkesztők népmesére vonatkozó reflexióit is ismertetem. Az ennek mentén megrajzolt, a korabeli pedagógiatörténetből a Kolozsvári Nevelői Kör 1840-es évekbeli tevékenységétől az 1868-as népoktatási törvényen keresztül nagyjából az 1905. évi népiskolai tantervig tablószerűen szemezgető áttekintésnek a fő célja annak bemutatása, hogyan kezdték el pedagógiai célokra felhasználni a magyar népmesét, mikor jelent meg a neveléselméleti szakirodalomban és hogyan szilárdult meg jogilag is a népmese nevelésben betöltött, korszakunkban formálódó pozíciója.

3. Gáspár János és a legkorábbi Arany László-meseközlések

Magyar olvasó-könyv (1853) és a *Csemegék…* (1863)

Gáspár János (1816–1892) erdélyi pedagógus, a nagyenyedi tanítóképezde első igazgatója, megyei tanfelügyelő, népszerű tankönyvek és gyermekirodalmi antológiák szerzője, szerkesztője volt. Kiadványaiban ő közölt legkorábban az Arany család mesegyűjteményéből származó szövegeket (Vita, 1968; Aknay, 2003). Legnagyobb hatásúnak bizonyult műve az először 1848-ban megjelent, majd többször átdolgozott *Csemegék*… című válogatás volt, melyet az olvasni még nem tudó, 3–7 éves kisgyerekeknek szánt, és amelyet ő maga élete fő művének tartott (Gáspár, 1848; Vita, 1968, 259.). A *Csemegék*et Bezerédj Amália *Flóri könyve* című munkája (1839/1840) után az egyik legkorábbi magyar gyerekkönyvként tartják számon, megjelenésétől datálódik az erdélyi gyerekirodalom.[23] A *Csemegék* a folklorisztikatörténet számára azért nagy jelentőségű, mert Gáspár az intézményes folklórgyűjtés megindulásánál korábban figyelt fel a népköltészetre, melyet a gyermekeknek szánt irodalom forrása-

[21] Az Arany László-mesék az összes kötetet figyelembe véve átlagosan a közölt népmesék 40%-át teszik ki.
[22] Tánczos István kivétel e tekintetben, lévén, hogy az ő életrajza nem ismert.
[23] Gáspár gyerekirodalomban betöltött szerepéről lásd Szondy, 1932, 7–8.; Bauer, 1986, 97–100.; Vita, 1968, 244–245.; Kovács, 1978; 1982; Deáky, 2011, 461.

ként értékelt és hasznosított az általa szerkesztett kiadványokban, évtizedekkel a népies-nemzeti irányú gyerekirodalom térhódítása előtt.[24] A *Csemegék* húsz év alatt még két – javított és bővített – kiadásban jelent meg, a második, átdolgozott kiadása a címlap szerint 1854-ben, valójában azonban 1855-ben jelent meg.[25] A harmadik, ismét újradolgozott és bővített kiadást 1863-ban adták ki, ennek volt a képes díszkiadás mellett egy olcsó, kép nélküli kiadása is, mellyel a néptanodák kezdő osztályainak igényeit tartották szem előtt.[26] Az első kiadás jellemzően a külföldi, német gyermekirodalomból merített, azonban az átdolgozott kiadások már egyre inkább a népköltészetet tekintették fő forrásuknak.[27] Gáspár János e kötetek szerkesztésével végzett gyermekirodalmi tevékenységéről Arany Jánosnak nagyon jó véleménye volt. Lapjában, a *Koszorú*ban, a harmadik kiadásról kifejezetten elismerően szólt, tekintettel arra, hogy Gáspár az anyanyelvi szépirodalom megfelelő szövegeinek kiválogatása mellett a népköltészetre is nagy hangsúlyt fektetett (AJÖM XI, 1968, 496., 837–839.). Arról, hogy maga Gáspár miért tartotta a népies forrást elsőrendűnek kifejezetten a magyar nyelvű gyerekirodalom megalapozásánál is, így nyilatkozik a második kiadáshoz írott utószavában:

> „[…] mindenek előtt a magyar nép gyermekvilágához fordultam: fölelevenitettem emlékemben a gyermekkoromból még megmaradt kedélyes dajkarímeket, meséket; puhatolóztam hazánk különböző tájain minden ilyes iránt s csak ezen az úton sikerült az itt nyujtott becses apróságok egy részét összeállítanom. – *Hogy legelőször is eme népies forrásból meríték, különösen azon ok bírt reá, mert meg voltam győződve, miszerint gyermekköltészetünk eredeti csírái is, ugy mint a nemzeti nyelv*

[24] „Gáspár János nagy érdeme, hogy a népmesét és a népies hangú állatmesét az óvodákba bevitte és népszerűsítette. Megütötte azt az egyszerű, természetes hangot, amely közvetlenül, észrevétlenül nevelt engedelmességre és munkára, és előkészítette az utat a gyermekirodalom későbbi nagyobb mesterei számára, akik ugyancsak a népmesékből merítettek" (Vita, 1968, 274.) .

[25] A kötethez írott szerkesztői utószó 1855. február 8-án kelt. (Gáspár, 1854 [1855], 200.) A korabeli sajtóhíradások ez év májusában számoltak be a könyv megjelenéséről: *Politikai Ujdonságok,* I, 19, 1855. május 16, 151 és I. 20. május 23, 155.; *Budapesti Hírlap* III, 725, 1855. május 21. 4004.

[26] Gáspár az utóbbi kiadásról megjegyzi, hogy az a népiskolákban használatos, hivatalos oktatási segédletté vált: „És így népies kiadásunkkal egyszersmind az elemi és néptanodák kezdő osztályainak igényeit is szem előtt tartók, mint a melyeknek tanodáink ujabb szervezete egyik főbb vezérkönyvéül jelölé ki a »Csemegék«-et, hogy ezeknek vonzó, költőies tartalmán kis tanulóink a figyelmezésben, felfogásban és beszélésben erősödjenek, ügyesedjenek." (Gáspár, 1863, 311.) Vita Zsigmond úgy tudta, hogy Gáspár a *Csemegék* egy negyedik kiadását is tervezte (Vita, 1968, 259.).

[27] A *Csemegék* folklorisztikai értékelését lásd Kovács, 1978; 1982.

és nemzeti költészetei, a népnél keresendők […].” (Gáspár, 1854 [1855], 199–200.) [Kiemelés D. M.]

A harmadik kiadáshoz írt utószó 1863. szeptember 25-én kelt, melyben Gáspár a felhasznált folklóranyag forrásaira is utalt. Ebben a kontextusban Kriza Jánossal és Merényi Lászlóval együtt említi az akkor 19 éves, „szép reményekre jogosító” Arany Lászlót, akinek egy évvel korábban jelent meg *Eredeti népmesék* című gyűjteménye:

„[…] főtiszt. Kríza János tisztelt barátom »Vadrózsái« egy nem sejtett dús forrását nyiták fel a még őserőben levő székely népköltészet valódi gyöngyeinek; továbbá a fáradhatatlan Merényi s a szép reményekre jogosító Arany László már is nem egy becses kincset mentettek meg az enyészettől. Fennevezett tudományos intézeteink közreműködése is kétségen kívül nagy lendületet adand e nemzeti ügynek. […] Ezeknek nagyobb része most lát először világot Erdély különböző, de leginkább Háromszék, vidékéről; néhány Kríza János barátom és dolgozótársam fennemlített »Vadrózsái«-ból van átvéve, itt-ott eltérő árnyalattal; egy pár játék Vachott Sándorné »Gyermekvilágá«-ból, két mese s pár talány Arany László gyűjteményéből.” (Gáspár, 1863, 309–310.)

Gáspár a kötet végéhez egy külön jegyzéket is illesztett, melyben tételesen is felsorolta a felhasznált forrásait, Arany Lászlótól két mesét és két találós kérdést említett.[28] A *Csemegék* 1863-as harmadik kiadásában valóban ott találunk két mesét és néhány találóst, melyek korábban az *Eredeti népmesék*ben jelentek meg és melyeket Gáspár közvetlenül ebből a gyűjteményből emelt át saját válogatásába. A továbbiakban az itt közölt meséket, azaz az *Iczinke-piczinke* című formulamesét (Arany, 1862, 314–315. = Gáspár, 1863, 67–68.) és *A kis malacz és a farkasok* című állatmesét (Arany, 1862, 187–189. = Gáspár, 1863, 100–101.) szeretném folklorisztikai szemszögből megvizsgálni.

[28] „[…] Arany László »Eredeti Népmesék« gyűjteményéből a 60. (»Iczinke-piczinke«) és 85[.] (A »kis malacz és farkasok«) meséken kívül a 434. és 460. talány.” (Gáspár, 1863, 323.) Bár Gáspár a 434. – „Két garajczár az ára, még se fér a házba.” Gyertya és fénye. (Gáspár, 1863, 291. = Arany, 1862, 319.) – és a 460. számú – „Zöld burokban születtem, mikor aztán nagy lettem, a zöld burok kifeslett, és az úrfi leesett.” (Gáspár, 1863, 294.) – találóst jelölte meg átvételként, az utóbbi azonban nem Arany, hanem Merényi László gyűjteményéből való (Vargha, 2012, 251.). Szerepel azonban Gáspárnál több olyan Aranynál is olvasható találós, amelyekre a szerkesztő nem utalt a kötetben. Ezekről részletesen lásd Vargha Katalin jelen kötetben megjelent írását (Vargha, 2018). Arany László találósaihoz és korabeli variánsaihoz lásd még Vargha Katalin jegyzeteit: Domokos – Gulyás szerk., 2018, 657–681.

Az *Iczinke-piczinke* (AaTh 2016 *Icinke, picinke…*; ATU 2016 *Wee Wee Woman*) láncszerkezetű gyermekmese, melynek az Arany–Gáspár szövegen kívül a 19. századi magyar nyelvű szövegvariánsai közül csak két önmagában álló és egy típuskombinációban fennmaradt változatát ismerjük.[29] Ezek a szövegek nagy hasonlóságot mutatnak egymással, köszönhetően a formulamese sajátosságainak, és talán az időben és térben egymáshoz közeli feljegyzéseknek. Arany László meséje a típus legkorábbi ismert magyar nyelvű változata, melyet Gáspár János betűhíven közölt újra. Érdemes kiemelni, hogy Arany e meséje nem tipikus olvasmánya a magyar olvasókönyveknek,[30] ellentétben a másik, *Csemegék*ben közölt Arany-mesével, hiszen *A kis malacz és a farkasok*at a század második felében tucatnyi alkalommal közölték újra iskolai olvasókönyvekben. Valószínűleg a nyomtatott szöveg elterjedése nagyban hozzájárult a szóbeli magyar változatok egységesüléséhez.

Az egész Európában ismert állatmese magyar nyelvterületen is népszerű gyerekmese-típus (AaTh 121 *A kismalac/kiskanász és a farkas*; ATU 121 *Wolves Climb on Top of One Another*). Két fő változata van: az egyikben állathős (malac), a másikban emberhős (kanász, leány, favágó) szerepel.[31] Az Arany László közölte változat a típus legkorábbi ismert magyar nyelvű variánsa. Gáspár az általa újraközölt meseszövegben az 1862-es alapszöveghez képest minimális, főleg helyesírási módosításokat érvényesít (pl. a *be* igekötőt következetesen tájnyelviesítve *bé*-nek írja, az *újjal* szót rövid ékezetes formában írja), illetve a párbeszédes részeket nem tördeli új sorba, hanem folyamatosan közli. Ezeken kívül a szövegbe csak az utolsó mondatban avatkozik bele, ahol Arany László nehézkes megfogalmazásán egyszerűsít: „A kis malacz szépen leszállott a fáról, haza ment, a farkasok pedig még csak a háza felé se mertek menni többet." (Gáspár, 1863, 100–101.) Az állathőst szerepeltető magyar nyelvű variánsok országos elterjedésére nagy valószínűséggel Arany meséje volt hatással (Kovács, 1980, 215–216.; 1969, 183.). Itt szeretnék visszautalni arra, hogy *A kis malacz és a farkasok* című mesét Gyulai Pál is kiemelten kezelte, ugyanis mint azt említettük, az *Eredeti népmesék* ismertetésekor a teljes szöveget mutatványként újraközölte a recenzióval egy időben, ezzel pedig hozzájárult a mese folklorizációjához (Gyulai, 1862, 390–391.).

[29] A típus 19. századi szövegvariánsairól lásd Domokos – Gulyás szerk., 2018, 633–635.
[30] A 19. század végéről és a 20. század első feléből a mese egy-egy újraközlését ismerjük: Gőőz – Schön – Trájtler, 1890, 61–62.; Angyal – Fekete – Galla, 1933, 107.
[31] Az emberhőst szerepeltető első ismert magyar változatot Kálmány Lajos gyűjtötte az 1870-es évek végén Szegeden: *A kis kanász mög a farkas* / Szeged, Gajgonya / (Kálmány, 1881, I, 148–149.). Bár nem állat a főhőse Kálmány meséjének, nem zárható ki, hogy Arany László változatának egy származékáról van szó. A típus további 19. századi variánsairól lásd Domokos – Gulyás szerk., 2018, 582–584.

A *Csemegék* harmadik kötetében Arany László nevének említésével tehát két rövid gyermekmese jelent meg. Azonban jóval az *Eredeti népmesék* megjelenése előtt, 1855-ben (amikor Arany László még csak tizenegy éves volt), Gáspár János a *Csemegék* második kiadásában is közölt néhány olyan mesét, melyek variánsai megtalálhatóak az *Eredeti népmesék*ben, *Farkas-barkas*, illetve *A macska és az egér* címeken.[32] Vita Zsigmond nyomán Kovács Ágnes úgy vélte, hogy Gáspár János e meséket is az Arany család révén ismerte meg (Kovács, 1982, 498–499.).[33] *A magyar néprajztudomány bibliográfiájá*ban Sándor István viszont ezeket a *Csemegék*ben megjelent meséket nem Aranyéknak, hanem a marosvásárhelyi Szabó Sámuelnek tulajdonította.[34] Gáspár kötete utószavában e kiadásban is tételesen felsorolta, hogy kik és mely szövegekkel gazdagították gyűjteményét, ám a szóban forgó két meséről nem, csupán egy harmadikról, *A róka, a kis madár és a szennyes agár* címűről állította, hogy az Szabó Sámueltől származik (Gáspár, 1854 [1855], 203.).[35] Az a kérdés, hogy a *Csemegék* második kiadásában közölt két, fentebb említett meseszöveg kapcsolatba hozható-e az Arany családdal vagy Szabó Sámuelhez, esetleg egy eddig meg nem nevezett gyűjtő(k)höz tartozik-e, jelenlegi ismereteink szerint nem megválaszolható. Azonban az a tény, hogy e mesék a harmadik kiadásban közölt mesékkel ellentétben csak típus- és nem szövegszintű egyezéseket mutatnak Arany meséjével, illetve hogy Gáspár maga sehol sem utalt e mesék forrása kapcsán az Arany család egyik tagjára sem, azt a feltételezést valószínűsíti, hogy a második kiadásban megjelent mesék mégsem köthetők az Arany családhoz.

[32] *A tyúk, kakas, őz, róka és farkas*, illetve *Az egér farkinczája* címen szerepelnek e mesék a *Csemegé*kben. (Gáspár, 1854 [1855], 59–61., 78–79.) A mesék mellett ez esetben nincs forrás feltüntetve (Kovács, 1978, 46–47.).

[33] Vita Zsigmond *A tyúk, kakas, őz, róka és farkas* meséjén kívül azonban nem *Az egér farkinczája* című szöveget említi, hanem *A tyúkocska halála* című mesét hozza összefüggésbe Arany László *A kakaska és a jérczike* című meséjével (Arany, 1862, 295–298.), azonban e szöveg Arany szövegváltozata helyett inkább a Grimm-mesét követi (KHM 80, *Von dem Tode des Hühnchens, Tyúkocska haláláról*, Grimm, 2009, 292–293.). Vita úgy véli, hogy „Ezeket ő maga [Gáspár] jegyezhette le Nagyszalontán, esetleg közvetlenül Arany László vagy Juliska elmondása nyomán ő formálta meg őket, mert eredetüket nem jelezte" (Vita, 1968, 272.).

[34] Sándor István három meséről állította azt, hogy „Szabó Samu erdélyi gyűjtéséből" való. *A róka, a kis madár és a szennyes agár* c. mesén (Gáspár, 1854 [1855], 25–28.) kívül *A tyúk, kakas, őz, róka és farkas* és *Az egér farkinczája* címűeket is Szabóhoz kapcsolta (Sándor szerk., 1977, 853.).

[35] Nem tudni, Sándor István mire alapozta állítását, így egyelőre csak a Gáspár által is hivatkozott egyetlen mesét lehet bizonyosan Szabó gyűjtésének tekinteni. A problémára Olosz Katalin hívta fel a figyelmet Szabó Sámuel folklórhagyatékának közreadásakor (Szabó, 2009, 58., 511.).

Bizonyosan az Arany család meseismeretével hozható összefüggésbe azonban az *Eredeti népmesék* megjelenését ugyancsak évekkel megelőző, egy részben Gáspárhoz kapcsolódó másik kiadvány. Gáspár János és Kovácsi Antal Kolozsváron kiadott *Magyar olvasó-könyvé*nek második kiadásában ugyanis szerepel két mese, melyek *később* az *Eredeti népmesék*ben is helyet kaptak.[36] E mesék Arany László nővére, Arany Juliska (1841–1865) közreműködése révén váltak ismertté.[37] Vita Zsigmond kutatásaiból ismert, hogy Gáspár Jánosnak jelentős szerepe volt az 1846-ban megalakult Kolozsvári Nevelői Kör létrejöttében, mely az első erdélyi magyar nevelési egyesület volt (Vita, 1940, 287., 1968, 253.). Gáspár a társaság titkáraként jegyzőkönyveket vezetett az ülésekről, melyek kéziratos hagyatékában fennmaradtak. Ezekből a dokumentumokból kirajzolódnak a Pestalozzi erdélyi hívei által (a mester születésének századik évfordulója alkalmából tartott emlékünnepélyen) létrehozott haladó szellemiségű pedagógiai társaság főbb törekvései. A tudományos és népnevelési célokat megfogalmazó kör tagjai egyebek közt jobb, korszerűbb tankönyvek bevezetését szorgalmazták. Ennek érdekében tanulmányozás céljából felosztották egymás között a tantárgyi témaköröket, Gáspár János Kovácsi Antallal együtt a gyermek- és ifjúsági olvasmányok áttekintését is elvállalta (Vita, 1940, 293–294.). Úgy tűnik, hogy Gáspár gyermek- és olvasókönyvek összeállításában megnyilvánuló, elmélyültebb gyermekirodalmi érdeklődése a Kolozsvári Nevelői Körben végzett ez irányú tevékenységéből eredeztethető. A nevelési egyesület tankönyveket megreformálni szándékozó célkitűzésének eredményeként született meg Gáspár Jánosnak Kovácsi Antallal közösen írt *Magyar olvasó-könyv*e (1848), melynek tervezetét a kör negyedik ülésén, 1846. február 21-én mutatták be a szerkesztők (Vita, 1968, 253.; Aknay, 2003, 6–7.). E kiadvány célközönsége a 7–10 éves, éppen olvasni tanuló gyerekek voltak.[38] Vita Zsigmond úgy vélte, hogy a népmesék nevelésben való felhasználásának

[36] Bár nem mesekönyv, ez is gyerekeknek szóló speciális irodalmi termék, amely szellemiségében és részben forrásaiban is szervesen kapcsolódik az előzőekben említett kiadványokhoz.

[37] *A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* és *A kóró és madár* (Gáspár – Kovácsi, 1853, 2–3., 25–27.).

[38] A Gáspár–Kovácsi-féle olvasókönyv-sorozat sikeres vállalkozásnak bizonyult, lévén, hogy számos alkalommal újra kiadták e könyveket. Vélhetőleg ez a tény is közrejátszott abban, hogy Eötvös József meghívta Gáspár Jánost egy másik, új iskolai tankönyvek tervezetét elkészítő hivatalos bizottságba. Az 1868-ban felállított népiskolai *tan-, olvasó-*, és *vezérkönyv*ek (tanári kézikönyv) létrehozását célzó szakbizottság a magyar olvasókönyvek főszerkesztőjének Gáspár Jánost jelölte ki, az ismétlő osztályok olvasókönyvének elkészítésével pedig Gyulai Pált bízta meg. A bizottsági ülésről készült jegyzőkönyvből kirajzolódik az eötvösi tankönyv-koncepció: Eötvös, 1868b. A jegyzőkönyvet újraközli: Dölle, 1871, 261–285.

jelentőségére Gáspár berlini tanulmányútja (1842) során, majd Gyulai Pállal és Kriza Jánossal való személyes jó kapcsolatai révén, különösen pedig egy az Arany családnál tett látogatása során jött rá (Vita, 1968, 269.).[39] Gáspár János és az Arany család kapcsolatára vonatkozó adatokat több dolgozat is összegezte, részletesen kitérve Gáspárnak az Arany család mesegyűjteményének létrejöttében játszott szerepére (Kovács, 1982, 498–500.; Domokos – Gulyás, 2009, 21–22.; Domokos – Gulyás szerk., 2018, 42–43.). Ehelyütt csak utalni szeretnék arra, hogy Gáspár saját visszaemlékezése és Arany Jánosnak címzett leveleiről készült kivonatok alapján személyesen találkozott Nagyszalontán Arany János családjával az ötvenes évek legelején, ahol Arany Juliska mesemondását is élvezhette. E mesék olyan nagy hatást gyakoroltak rá, hogy készülő olvasókönyve számára többször is kérte Arany Jánost, hogy Juliska lánya édesanyja segítségével jegyezze le számára az ott elhangzott népmeséket:

> „Az év [1850] végefelé, Erdélybe való visszautazásunk alkalmával a Zeyk család tovább mulatván Pesten a közeli Tisza család vendégszerető házánál, alkalmam lőn Arany János koszorús költőnket is meglátogatni N. Szalontán, mely látogatás arról is nevezetes, hogy kedves Julcsa leánya elbeszélése után »a kóró és a kismadár« s »a hólyag, szalmaszál és tüzes üszög« szép kis meséket olvasókönyvemnek megnyerhettem, s a kedves szülék barátságát máig élvezhetem." (Aknay, 2003, 96.)[40]

A visszaemlékezésben említett mesék Gáspár János és Kovácsi Antal Kolozsváron 1853-ban kiadott *Magyar olvasó-könyvé*ben mint láttuk, valóban megjelentek, *Arany Julcsa* nevének feltüntetésével, *A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* (Gáspár – Kovácsi, 1853, 2–3.), valamint *A kóró és madár* (Gáspár – Kovácsi, 1853, 25–27.) címeken. E két mese később az *Eredeti népmesék*ben *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* és *A kóró és a kis madár* címen jelent meg (Arany, 1862, 285–286., 305–307.). Jelenlegi ismereteink szerint az olvasókönyvi szövegközlés nemcsak a legkorábbi bizonyíték arra vonatkozólag, hogy az Arany gyerekek a század közepén gyűjtöttek népmeséket, hanem az *Eredeti népmesék* szöveganyagának létrejöttét és utóéletét tekintve is meghatározó jelentőségű. *A kóró és a kis madár*ról annyit jegyeznék meg, hogy Gyulai Pál Arany gyűjteményének ismertetésekor a már említett *A kis malacz*

[39] Tanulságos volna áttekinteni Gáspár Nagyenyeden (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár) őrzött kéziratos neveléstani jegyzeteinek gyerekirodalmat érintő részeit, különösen abból a szempontból, hogy hogyan vélekedik Gáspár a különböző mesei műfajok (pl. *tréfás, állat és ritmikus mese*) nevelésben való felhasználásáról (Vö. Vita, 1968, 268.).

[40] Arany Juliska e szalontai mesemondásáról az Arany-levelezésben két helyen is szó esik, részletesebben lásd Domokos – Gulyás, szerk., 2018, 42–43.

és a farkasok című mese mellett e szöveget közölte mutatványként (Gyulai, 1862, 389–390.). Arany László és Gáspár János kapcsolatáról nem áll rendelkezésre túl sok információ, éppen ezért érdekes adalék egy 1886 decemberében kelt levél. Ez év december 8-án Nagyenyeden Gáspár János félévszázados pedagógusi pályafutása alkalmából ünnepélyt tartottak. Ennek alkalmából íródott Arany László a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban őrzött levele, melyben ő is köszönti az ünnepeltet, és amelyből az is kiolvasható, hogy a két férfi személyes kapcsolata korábban intenzívebb lehetett, ami aztán évekre megszakadt: „Bár évek hosszú sora óta elválasztottak az élet útjai egymástól, tudom, emlékezik még reám, s e meggyőződésben nem mulaszthatom el, hogy én is szívből jövő jó kívánságaimmal hozzájáruljak az üdvözlők seregéhez, akik jubilaeuma alkalmával megkeresték, még számos évi munkás tevékeny életet kívánva erőben, egészségben megélnie.”[41] A levélbeli utalás akár Gáspár az 1850-es évek elején az Arany családnál tett látogatására, akár az ifjú Arany László mesegyűjteményének megjelenése utáni időszakra vonatkozik, tény, hogy Gáspárnak nagyon fontos szerepe volt abban, hogy a gyermek- és olvasókönyvbeli közlések révén az Arany család népmeséi már a század közepén népszerűvé válhattak.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy sajátos módon az Arany László neve alatt ismert népmesék népszerűvé válása Gáspár János és Kovácsi Antal 1853-as *Magyar olvasó-könyv*beli – Arany Juliska közvetítésével megvalósult – szövegközlése révén (*A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök*, *A kóró és madár*) már az *Eredeti népmesék* megjelenése *előtt* kilenc évvel elkezdődött. Később Gáspár újabb két mesét vett át az Arany család gyűjteményéből (*Iczinke-piczinke, A kis malacz és a farkasok*), melyek már az *Eredeti népmesék*ből kerültek be a *Csemegék* című gyermekantológia harmadik kiadásába. A második kiadásban megjelent, fent említett mesék esetében az Arany család közvetítő szerepe nem igazolt, ugyanakkor nem is zárható ki teljes bizonyossággal. Összességében azt mondhatjuk, hogy Gáspár János az elsők között figyelt fel az Arany-mesék pedagógiai célú hasznosíthatóságára, továbbá antológiái és olvasókönyvei révén a később kibontakozó, nemzeti alapokon álló gyermekirodalom megteremtésére is példát nyújtott.

4. Molnár Aladár és a népiskolai könyvtárfejlesztés

Téli esték. Elbeszélések, versek és tanulságos olvasmányok (1868)

Molnár Aladár (1839–1881) tanár, országgyűlési képviselő, az MTA levelező tagja (1867), a Pedagógiai Társaság elnöke, a korszak közművelődési munká-

[41] Arany László Gáspár Jánoshoz, Budapest, 1886. december 14. (Aknay, 2003, 73.).

latainak egyik vezéralakja volt. Nevéhez fűződik az országos tanítói nyugdíjrendszer megalapítása (1875. XXXII. tc.), a balatonfüredi szeretetház létrehozása, valamint tevékenyen hozzájárult a hazai tanítóképezdék felállításához és a nőnevelés kibontakozásához is. Molnár Aladár Veszprémben született, főiskolai tanulmányait Pápán végezte. Eredetileg lelkésznek készült, majd a tanítói hivatás felé fordult. A pesti református főiskolán tanított öt évig. 1867-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba került, ahol titkári, majd osztálytanácsosi beosztásban Eötvös József közvetlen munkatársaként dolgozott, később külföldre utazott, ahol a népoktatást tanulmányozta.[42] 1872-től országgyűlési képviselő lett a nagyvázsonyi kerületben, majd Trefort Ágoston megbízta a Budapesten felállítandó felsőbb leányiskola megszervezésével és vezetésével. Legismertebb, a magyar közoktatás történetéről szóló művét az Akadémia megbízásából írta (Molnár, 1881; N. N. 1881; Péterfy, 1882; Tanárky, 1884; György, 1884).

Molnár a közoktatást nem csak oktatáspolitikusként segítette, munkássága szerkesztőként a gyakorlati pedagógia számára is hasznosnak bizonyult. 1873-ban az Athenaeum kiadásában jelent meg egy általa szerkesztett, eredetileg több kötetesre tervezett lexikon, a *Néptanítók Ismerettára* első kötete, mely a maga nemében az első ilyen jellegű hazai pedagógiai kiadvány volt (Molnár szerk., 1873). Ezen túl Molnár az ifjúsági irodalmat egy saját kezdeményezésű, a népművelés és a népiskolai könyvtárak ügyének előmozdítását célzó sorozattal (*Népiskolai könyvtár*) is gyarapította. A Molnár Aladár szerkesztésében 1868-ban megjelent *Téli esték. Elbeszélések, versek és tanulságos olvasmányok* című antológia az éppen akkor induló sorozat első köteteként jelent meg. Molnár e kötetébe Arany 1862-es mesegyűjteményéből egy történetet vett át, a *Dongó meg Mohácsi* című tréfás mesét, a szöveg mellett forrását is feltüntette (Molnár, 1874, 94–104.).[43] A *Téli esték*et 1874-ben, vélhetőleg változatlan formában újra kiadták.[44] Tudvalevő, hogy a kor kultúrpolitikai figyelmének fókuszában a népnevelés állt, mely a közműveltség állapota és az ország gazdasági helyzete közti összefüggés felismerésével társadalmi szükségszerűségként

[42] Közművelődési dolgozatait lásd Molnár, 1866; 1871; 1872a; 1872b.

[43] A forrásmegjelölés: „Arany László »Népmese gyűjteményéből«" (Arany, 1862, 246–265.).

[44] Bár az első kiadásból ez idáig nem került elő fennmaradt példány, tartalmáról a *Budapesti Közlöny* (II, 20, 1868. január 25. 231.), valamint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (XI, 5, 1868. február 2. 158–159.) részletesen beszámolt. Az itt olvasható, szerzőkre és címekre kiterjedő felsorolás megegyezik a második kiadás tartalmával. Ezen kívül az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 1874-es második kiadás belső címlapján is 1868-as évszám szerepel, mely arra enged következtetni, hogy a második kiadás az első változatlan újranyomása volt.

jelentkezett. Molnár Aladár sorozatának létrejötte jól elhelyezhető abban a kulturális-művelődéstörténeti folyamatban, melyet Eötvös József művelődéspolitikája is fémjelez, és amelynek a legfontosabb megfogalmazása az 1868-ban megjelent népiskolai törvény volt (XXXVIII. tc.).[45] Kevésbé köztudott, hogy e törvény előkészítésében Eötvös közeli munkatársaként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalnokaként maga Molnár Aladár is tevékeny részt vállalt. A népoktatási törvény az elemi iskoláztatás 19. századi történetét alapvetően meghatározta, mindez egy tágabb, iskolai kereteken túlmutató népnevelés-koncepcióba illeszkedett. Eötvös még a népiskolai törvény szentesítése előtt egy cikkében a népművelési egyletek felállítását szorgalmazta. A közművelődési célok elérését e szerint nem kizárólag állami feladatként határozta meg, ugyanis alapvetően fontosnak tartotta, hogy – részben a népművelési egyletek révén – belső szükségszerűséggé váljon a művelődés iránti igény:

> „Ha van feladat, melynek megoldására az állam minden hatalma elégtelen, – ez a népnevelés. Oly feladat ez, melyet csak a nép maga oldhat meg. […] A népnek csak magának lehet önmagát művelnie. Egyedül ott fejlődhetik ki életrevaló, önálló, maradandó, és az emberi polgáriasodásra valóban gyümölcsöző műveltség, hol a művelődés szükségének érzete a nemzet lelkületében felébredvén, a polgárok minden osztályainak vállvetett közreműködése által magából az összes nép életéből képződik ki.” (Eötvös, 1868a)

Eötvös említett írásában megmutatkozó, az önművelést középpontba állító népnevelési koncepciójával egybecseng Molnár Aladár véleménye, aki Eötvös cikkétől néhány hónappal korábban publikált írásában hasonló elképzeléseket fogalmazott meg. Molnár *Népiskolai könyvtárak,* illetve *Állítsunk könyvtárakat a népiskolákban* címekkel 1867 októberében több alkalommal is közölte ugyanazon írását a *Budapesti Közlöny*ben, a *Pesti Napló*ban, később pedig a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban (Molnár, 1867a, 1867b, 1867c). Ebben a programcikkében azt fejtette ki, hogy a tanultság hiánya és a gazdasági jólét fordított arányban állnak egymással, emiatt nagyon fontos társadalmi feladat az ismeretterjesztés és a népművelés megvalósítása:

> „Sokat gondolkoztam e csodás tüneményről; vajjon mi okozza, hogy az Istentől józan észszel kitünően megáldott népünk műveltségben, s az abból folyó biztos jólétben mégis messze mögötte van a természettől

[45] A törvény létrejöttéről és fogadtatásáról lásd Felkai, 1979, 142–196. Eötvös művelődéspolitikája Felkai László összefoglalásában: Eötvös, 1957, 5–73.

> tompább elméjű németnek vagy svajczinak? Ennek legfőbb, majdnem egyedüli oka a tanultság hiánya. A hol valaminek a felfogásához csupán természetes belátás kívántatik, ott a magyar embernél meglepő jeleit látjuk az értelmességnek. De a hova ismeretek kellenek, melyeket meg kell szereznie, vagy pedig ismereteket feltételező és mélyebb meggondolás szükséges, ebben már messze fölötte áll a német vagy angol paraszt. […] Növeljük és terjeszszük tehát népünk között a tanultságot, nyujtsunk neki ismereteket." (Molnár, 1867c, 1332.)

Molnár a cikkében arról is szólt, hogy a népiskola annak alacsony hatékonysága miatt nem alkalmas maradéktalanul feladatának betöltésére, hiszen a tanulók csak rövid ideig járnak iskolába, és hamar el is felejtik az ott tanultakat. Molnár véleménye szerint a nép önművelésre nevelésének a legalkalmasabb módja az volna, ha könyvtárakat hoznának létre, melyek legfőbb célja, hogy a tanulók és rajtuk keresztül a szüleik is megszeressék az olvasást:

> „Népiskolai tanításunk említett hiányain az által segíthetnénk, ha népünket az önművelésre tudnánk annyira rá szoktatni, hogy az iskolában megkezdett oktatását onnét kilépése után kiki önmaga folytatná. E czélra legalkalmasabb módnak azt tartanám, hogy a népiskolákban állítsunk fel oly könyvtárakat, melyekből a gyermekek a tanító felügyelete alatt, haza vihetnének könyveket olvasni. E könyveknek nem az lenne főfeladatuk, hogy a gyermek belőlük tanuljon, hanem hogy az olvasást annyira megszeresse s annyira rászokjék, hogy az életszükségévé váljék, s midőn felnövekedik is, esténként szívesebben olvasson, mint a kocsmában verekedjék. A népiskolai könyvtárak után állíthatnánk majdan községi könyvtárakat. Minő áldásos hatásuk lenne e könyvtáraknak népünk erkölcseinek szeliditésére már csak az által is, hogy ifjúságunknak nemesebb időtöltést nyújtva, ezt elvonnák sok gonosz és vad mulatságoktól! Hát még a közértelmesség emelésére mily befolyásuk volna!" (Molnár, 1867c, 1333.)

Molnár nem csak elméletben, de a gyakorlatban is az ifjúsági könyvtárak pártján állt, melyről az említett, falusi ifjúságnak szánt könyvsorozata mellett egy Ballagi Mórral közösen jegyzett levele is tanúskodik. A levél 1864. október 30-án kelt, és a lapszerkesztő Arany Jánoshoz címezték. Molnár e levelet mint a „református theológiai ifjúsági olvasó egylet" elnöke írta alá, és benne az újonnan alakult olvasóegylet könyvtára számára Arany *Koszorú* című lapjának szerkesztőségébe érkezett könyvekből kért felajánlásokat.[46]

[46] Molnár Aladár Arany Jánoshoz, Pest, 1864. október 30. (AJÖM XVIII, 2014, 517–518.). Arra vonatkozólag nincs információnk, hogy Arany János e kérésnek eleget tett-e.

A *Népiskolai könyvtár* elnevezésű sorozat 1868-ban indult meg, népszerűsítésére több lapban is előfizetési felhívást tettek közzé. A *Budapesti Közlöny* hasábjain 1867. október 16-án a sorozat kiadójával, Osterlamm Károllyal közösen megjelentetett felhívásában Molnár megismételte a könyvtárállításról szóló, idézett cikkében kifejtett főbb gondolatait (Molnár – Osterlamm, 1867).[47] A sorozat tényleges megindulásáról a következő év januárjában számolt be a *Budapesti Közlöny*, melynek szerzője szerint az első kötet „[…] teljesen alkalmas a falusi ifjakkal megkedveltetni az olvasást."[48] A *Téli esték* megjelenéséről ezen kívül más lapok is beszámoltak, melyekben hangsúlyosan szerepelt a könyvtárfejlesztés tematikája, Molnár vállalkozásával összefüggésben a falusi könyvtárak felállítása sürgető társadalmi feladatként jelent meg.[49] A kötet fogadtatásához érdekes adalék az irsavidéki népnevelési egylet közgyűléséről szóló beszámoló, mely szerint a társaság az ifjúsági könyvtárak megalapítását elősegítendő úgy határozott, hogy a körzet valamennyi iskolájához eljuttatnak egy példányt a könyvsorozatból. Nem tudjuk, hogy végül mi valósult meg a tervezett felajánlásból, de már a szándék is jól jellemzi az egylet könyvtárfejlesztési törekvéseit és egyúttal a sorozat pozitív fogadtatását (Láng, 1868). Arany László meséjének Molnár Aladár kötetében való megjelenése közvetve tehát a népművelés, a falusi könyvtárhálózat fejlesztésének ügyét is szolgálta. Hazánkban hivatalosan Molnár sorozatának megindulása után három évvel, a népiskolai törvény 1871-ben kelt végrehajtási utasítása[50] hozta létre a népiskolai könyvtárakat. A könyvtárfejlesztés a közoktatás mellett egyúttal a köznevelés eszközévé is vált, ugyanis a jogszabály nem csak a népiskolai könyvtárak felállítását rendelte el, hanem azokat elérhetővé kívánta tenni a község többi lakosa számára is (Bara, 2005, 74.).

A *Téli esték* című antológiakötetet az előszó szerint Molnár a serdülő ifjak számára állította össze (Molnár szerk., 1874, III.). A gyűjteményben huszonegy, különböző témájú, a kisiskolás gyermekek számára válogatott verses és prózai elbeszélés olvasható. A szerkesztői koncepció szerint széleskörű alapismereteket kívántak nyújtani, egyszerre erkölcsös, hasznos és mulattató olvasmányokon keresztül. Történeti tárgyú elbeszéléseket kínál a kötet Szalay

[47] A kiadványsorozat támogatását elsősorban a tanítók és lelkészek körében kérték. A *Pesti Napló* 1867. október 13-i (237.) számához ugyancsak mellékelték a könyvsorozat előfizetési felhívását.

[48] *Budapesti Közlöny*, II, 20, 1868. január 25. 231. Az eredetileg hat kötetesre tervezett sorozatból négy kötet jelent meg; erről lásd K. Á. [Kiss Áron?], 1886, 636.

[49] *Sárospataki Füzetek. Protestáns tudományos folyóirat*, XII, 2–3, 1868, 247.; N. N.: Népiskolai könyvtár. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, XI, 5, 1868. február 2. 158–159. (Arany László meséjét utóbbi helyen tévesen *Dongó és Mohács*[!]ként hivatkozzák.)

[50] A 2872/1871. sz. miniszteri rendeletet lásd Kármán szerk., 1878, 332. (330–335).

László, Szabó Imre, Vas Gereben, Réthy Lajos, Szilágyi Sándor tollából, földrajzi, mezőgazdasági és természettani ismeretterjesztő olvasmányokat Gönczy Páltól, Kerekes Józseftől, Gr. Lázár Kálmántól, Girókuti P. Ferenctől és egy meg nem nevezett szerzőtől. Költeményeket Arany Jánostól, Tompa Mihálytól, Petőfi Sándortól, Szász Károlytól, Kakas Mártontól [Jókai Mór] és Gyulai Páltól közöltek. Ezeken kívül helyet kaptak a kötetben Vas Gereben *Mátyás adomái*, és az egyetlen népmese, Arany László *Dongó meg Mohácsi* című tréfás meséje. Kovács Ágnes e mese négy későbbi, a szóbeliségből származó szövegszármazékát azonosította (Kovács, 1969, 206.). Bár Molnár megjelölte a népmese forrását is, műfaji meghatározást azonban nem adott. E körülmény azért figyelemreméltó, mert Gyulai *A gonosz mostoha* c. költeménye ugyanebben a gyűjteményben kitüntetett helyen, a kötet elején, *Népmese* alcímmel ellátva jelent meg (Molnár szerk., 1874, 6–15.).

A *Dongó meg Mohácsi* című tréfás mese nem tartozik a legnépszerűbb Arany-mesék közé, abban a tekintetben, hogy olvasókönyvbeli újraközlései nem ismertek, talán a terjedelmes volta miatt sem vették szívesen át a korabeli gyűjtemények. *Téli estékbeli* megjelenésén kívül csak egyetlen 19. századi utánközlése ismert (Radó, [1883], 98–110.). Elképzelhető, hogy ez a mérsékelt korabeli fogadtatás az Arany-mesék kanonizálásában egyébként nagy szerepet játszó Gyulai Pálnak is köszönhető, aki az *Eredeti népmesék*ről írott recenziójában e szövegről úgy nyilatkozott, hogy az nem tartozik Arany László legjobban sikerült meséi közé, tekintettel arra, hogy annak eredeti magyarsága a Grimm testvérek meséje ismeretében megkérdőjelezhető: „Van egynehány oly mese is, melyek nem tartoznak legeredetibbjeink közé. A »Dongó és Mohácsi« cziműben egypár részlet hasonlit Grimm »Doctor Allwissend«-jéhez" (Gyulai, 1862, 389.). Kovács Ágnes szerint egyébként e Grimm-mese (*Doktor Allwissend*, KHM 98) a magyar szóbeliségre nem gyakorolt különösebb hatást. Kovács a típusra vonatkozó összefoglalásában elkülönít egy ókori keleti és egy középkori nyugati szöveghagyományt, véleménye szerint a magyar változatok többsége a középkori példatárakra támaszkodó olasz–francia szöveghagyománnyal mutat rokonságot (Kovács, 1987). A *Dongó meg Mohácsi* címen közreadott mese típuskombináció, két fő része az egymást is kijátszani kívánó emberek (*A két koma* típus) és a mindentudó hírébe keveredett ember (*Prücsök / A mindentudó doktor)* története.[51] Az előbbi típusnak az Arany család meséje az első ismert magyar nyelvű feljegyzése, míg a mindentudó doktorról szóló

[51] Típusképlete a következő: MNK 2100C* (*Nem tudom, volt-e vagy nem volt…*) + AaTh 1525N (*A két koma*) + AaTh 1641 (*Prücsök /A mindentudó doktor*) + AaTh 1654 (*A fotosi ember polturája*) + AaTh 1525 N; ATU 1525E (*Thieves Steal from One Another*) + ATU 1641 (*Doctor Know-All*) + ATU 1654 (*The Robbers in the Death Chamber*).

történet népmeseként a 19. század közepétől ismert a magyar nyelvterületen, ám az már korábban, a 18. század végén megjelent többek között Kónyi János és Andrád Sámuel anekdotagyűjteményeiben is.[52]

Molnár Aladár népiskolák számára indított sorozatának megjelenése arra az időszakra esett, amikor a közfigyelem egyre inkább felébredt a népnevelés és a könyvtárfejlesztés ügye iránt. A kiadványsorozat megjelenése, a falusi könyvtárhálózat kialakítása és a nép önművelésének az ifjúsági irodalom révén való erősítése egymással összekapcsolódó jelenségek voltak. Arany László említett meséje a nemzeti művelődés jegyében a népnek szerkesztett antológiakötetben történeti, ismeretterjesztő elbeszélések és költemények között a magyar népmese egyetlen prózai reprezentánsaként jelent meg.

5. Tánczos István és a népies magyar gyerekmesekönyvek

A nagyapó regéi (1870)

Tánczos István a magyar gyermekirodalom rejtélyes alakja abban a tekintetben, hogy életútjáról és munkásságáról szinte semmilyen konkrétummal nem rendelkezünk, ugyanakkor a hazai nemzeti jellegű gyermekirodalom kiegyezés utáni első korszakában neve alatt jelent meg az egyik legkorábbi, magyar népmeséket tartalmazó gyerekmesekönyv.[53] Szinnyei József a magyar írók bibliográfiai–biográfiai tárában ugyan számon tartja, de Petrik könyvészete alapján csupán két művét adatolta, életrajzot nem közölt. *A nagyapó regéi* című meseköteten kívül még egy ifjúsági antológiát ismerünk tőle, mely azonban folklórszövegeket nem közöl (Petrik, 1885, 380.; Szinnyei, 1909, 1283.; Tánczos, 1870, 1875).

[52] A típus korabeli variánsairól részletesen lásd Gulyás Judit jegyzetét az Arany László meséinek kritikai kiadáshoz: Domokos – Gulyás szerk., 2018, 599–603.

[53] Tóth Rezső a nemzeti szellemű magyar ifjúsági irodalom megindulását a hetvenes évekre, fellendülését 1885–1890-re teszi: „Noha már a kiegyezést követő években, körülbelül a hetvenes évek elején megindult-mintegy ennek reakciójakép-több hazafias hévvel, mint írói kvalitással pár magyarosabb szellemben szerkesztetett ifjúsági lap, s megjelent, noha gyéren, pár jó magyarságú eredeti ifjúsági könyv is: erősebb lendületet ifjúsági irodalmunk alig tizenöt-húsz esztendeje nyert. *Ez időtől kezdve a fellendült ifjúsági irodalom szellemében, érzésében feltétlenül eredeti és magyar.* A német ifjúsági iratok idétlen, szolgai fordításai lassan kimennek a divatból-noha még most is kisért nem egy-; az írók érzik, hogy az ifjúsági irodalomnak is a nemzeti élet talajában kell gyökeret verni; tárgyban, stílusban, nyelvben magyarságra, önállóságra, eredetiségre törekszenek” (Tóth, 1905, 12.). [Kiemelés D. M.]

A *nagyapó regéi* címen Debrecenben kiadott, gyerekek számára szerkesztett ötvenöt oldalas mesekönyv összesen tizennégy mesét közöl,[54] melyek közül négy szöveg forrása feltehetőleg Arany László *Eredeti népmesék* című kötetében megjelent meseszövegek lehettek. A bizonytalanság alapja az, hogy Tánczos kötete összeállításakor nem törekedett az alapul vett mesék szöveghű közlésére, forrásszövegeihez csak a cselekményvázat tekintve ragaszkodott, a megfogalmazás módjába azonban kisebb-nagyobb mértékben beleavatkozott. Úgy vélem, hogy Tánczos Arany László meséit vette alapul *Az egér és macska* (Tánczos, 1870, 1–4.), a *Hólyag szalmaszál és tüzes üszök* (Tánczos, 1870, 8–10.), valamint a *Farkas-barkas* (Tánczos, 1870, 18–22.) és *A kóró és a kis madár* (Tánczos, 1870, 45–48.) című mesék megfogalmazásakor. Az utóbbi két mese esetében Arany változataihoz képest csak minimális stilisztikai/helyesírásbeli szövegmódosításokkal találkozunk (Arany, 1862, 290–294.; 305–307.), az első kettőnél azonban jelentősebb eltérések vannak.[55] Tánczos szövegalakítási eljárásának érzékeltetésére egy-egy párhuzamos szövegrészletet mutatok be példaként a két kérdéses meséből. Először a kötet kezdőszövegének, *Az egér és macska* című láncmesének, illetve Arany László *A macska és egér* című meséjének bevezető sorait közlöm.[56]

> „Itt is volt, ott is volt, édes apámnak is volt, édes anyámnak is volt, nekem is volt, neked is volt, volt a világon egy macska. Ez a macska egyszer tejet evett egy tálból; oda megy egy kis egér, csak nyalogatja, csak nyalogatja a tál szélét. Mondja neki a macska: »Ne bolondozz ám egér pajtás« ne nyalakodjál, mert majd bekapom a farkiczádat.” (Arany, 1862, 270.)

[54] A kötet meséi a következő címeken jelentek meg: *Az egér és a macska*, *Az öreg asszony kakasa*, *Rest Palkó*, *Hólyag, szalmaszál és tüzes üszök*, *A félig nyuzott kecske*, *Piros sipkás*, *Farkas-barkas*, *A szegény asszony és kakasa*, *Jótett helyébe jót várj*, *A nyúl és róka*, *A kívánságok*, *A koldus ajándéka*, *A kóró és a kis madár*, *Hüvelyk Matyi*.

[55] Az AaTh 2034 *A kis egér farkincája*; ATU 2034 (*The Mouse Regains Its Tail*) típusba tartozó *Az egér és macska* című mese valamennyi ismert 19. századi változatának áttekintése után megállapítható, hogy a mese cselekményvezetése legjobban Arany László meséjéhez hasonlít (Arany, 1862, 270–271.). Az AaTh 295 *A bab/hólyag/, szalmaszál és tüzes üszök;* ATU 295 *The Bean (Mouse), the Straw, and the Coal* elnevezésű típusba tartozó másik, a *Hólyag szalmaszál és tüzes üszök* című mese esetében nem ismerünk más, az Arany családtól függetlenül feljegyzett magyar variánst. A két típus 19. századi magyar variánsairól lásd Domokos – Gulyás szerk., 2018, 606–608, 616–618.

[56] Azért választottam a mesekezdeteket a szövegek összehasonlítására, mert úgy tűnik, hogy a szerkesztő a mesék elején érvényesített több szövegmódosítást.

Ugyanez Tánczosnál:

„Volt egyszer egy csinos kis fürge egérke. Ez a kis egérke egyszer igen megéhezett és elindula ennivalót keresni. Barangoltában meglát egy cziczát, mely tejet evett egy tálból; oda megy a kis egérke s nyalogatni kezdi a tejes tál szélét. A cziczának ez szurta az orrát, s mondá haragosan a kis egérkének: Te kis egérke! azt mondom én, hogy ne nyalakodjál többé itt, mert bizony leharapom a farkinczádat." (Tánczos, 1870, 1.)

Mint látható, Tánczos elhagyta a bevezető formulát, mondatrészeket cserélt fel, az érzelmek és motivációk érzékeltetésére pedig néhány jelzővel egészítette ki a szöveget. A mese további részeinek megfogalmazásakor is hasonlóképpen járt el. Folytatva a szövegösszevetéseket, a *Hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* című mese Aranynál és Tánczosnál a következőképpen kezdődik:

„Hol volt, hol nem volt, volt a világon egy szegény ember, annak volt egy kis malacza; ezt a kis malaczot a szegény ember megölte, a hólyagját felkötötte a füstre. A szegény hólyagnak ott ette a füst sokáig a szemét, eleget törte rajta a csürhe járást, hogy kellene azon segiteni, utoljára ráadta a fejét, hogy biz ő elszökik." (Arany, 1862, 285.)

„Régebben volt egy szegény ember, ennek a szegény embernek volt aztán egy kis malaczkája, s mivel már mindenből kifogyott és nem volt semmi ennivalója, a kis malaczkát megölte és a hólyagját felkötötte a kéménybe a füstre. A hólyagnak ott sokáig csípta a szemét a füst, és már nem tudta tovább tűrni. Azon törte tehát a fejét, hogyan tudna onnan menekülni? Végre sok tusakodás után rávette fejét, hogy elszökjék." (Tánczos, 1870, 8.)

Tánczos textológiai gyakorlatáról általánosságban az mondható el, hogy a többi, most tárgyalandó meseszöveg-közreadónál nagyobb változtatásokat hajtott végre. Arany László meséin a bemutatott stiláris jellegű módosításoknál nagyobb fokú változtatásokat azonban még ő sem érvényesített, jellemzően minden meséje sorról sorra követte az eredeti szövegeket.

A nagyapó regéi című mesekötet forrásai között az *Eredeti népmeséken* kívül más népköltési gyűjteményeket is találunk. Az 1840-es évektől egyre intenzívebbé váló magyar népmesegyűjtés és -szövegközlés eredményeként közvetlenül a kötet megjelenését megelőző évtizedekben több száz népmeseszöveg jelent meg nyomtatásban. Arany László 1867-es, a népmesékről szóló Kisfaludy társaságbeli székfoglalójához tizennyolc kötetnyi (kb. 240 darab)

magyar népmesét tekinthetett át (Arany, 1867, 41.). *A nagyapó regéi* című mesekötet e népköltési szövegkorpuszból Arany László meséin kívül Erdélyi János és Merényi László meseközléseiből is válogatott.[57] Tánczos István 1870-ben megjelent kötete jó példa a folklorisztika által számon tartott magyar népköltési gyűjtemények népmeseszövegeinek gyermekirodalmi felhasználására. E folyamat bizonyos előzmények után a 19. század második harmadában kezdődött és a 20. század elejére teljesedett ki. Eddigi ismereteink szerint *A nagyapó regéi* megjelenésének idején kezdtek el nagyobb számban bekerülni a magyar népmesék, köztük Arany László népmeséi is a mesekönyvek olvasmányai közé.

6. A népmese Kármán Mór pedagógiai gondolkodásában és gyermekirodalmi munkásságában

Magyar gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek (1881), *Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára*. [1889], *Apróbb gyermekmesék* [1893]

Kármán (Kleinmann) Mór (1843–1915) iskolateremtő pedagógus, művelődéspolitikus, tantervíró, folyóirat- és olvasókönyv-szerkesztő, neveléselméleti szakember volt. Nevéhez fűződik az 1879-es gimnáziumi tanterv és a hozzá tartozó utasítás kidolgozása, valamint a tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának megszervezése és vezetése (1872-től 1897-ig). Fontosabb pozíciói közül említést érdemel, hogy tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak (1873-tól 1883-ig jegyzője is) és szerkesztője volt a *Magyar Tanügy* című folyóiratnak (Szinnyei, 1897, V, 1058–1062; Tettamanti, 1936).

A folklorisztika számára Kármán Mór azért érdemel különösebb figyelmet, mert a magyar népmesék programszerű pedagógiai felhasználása az ő elméleti alapvetései nyomán bontakozott ki a század második felében. Kármán neveléselméletének alapgondolata a nemzeti műveltség megteremtése, a nemzeti

[57] Merényitől egy, Erdélyitől négy mesét közölt. *A kivánságok* (Tánczos, 1870, 37–40.) a *Népdalok és mondák* III. kötetében (Erdélyi, 1848, 286–288.), *A koldus ajándéka* (Tánczos, 1870, 41–45.) a II. kötetben (Erdélyi, 1847, 369–370.), míg *A félig nyúzott kecske* (Tánczos, 1870, 10–14.) a *Magyar népmesék*ben (Erdélyi, 1855, 191–193.) jelent meg. *A szegény asszony kakasa* (Tánczos, 1870, 23–28.) eredetileg Merényi László sajóvölgyi gyűjtésében található (Merényi, 1862, I, 220–226.). A kötet többi meséjének pontos forrása nem ismert. Nem tartom kizártnak, hogy ezek alapjául közvetve vagy közvetlenül Grimm-mesék szolgálhattak, melyek ekkorra már a közismert Nagy István-féle fordításon kívül is számos kiadványban jelentek meg magyarul (Grimm, 1861).

szellem megismerése és elsajátítása volt. Ennek jegyében az európai elvek és normák hazai körülményekre való adaptálása jellemzi alapvetését, mely a gimnáziumok számára kidolgozott tantervben, illetve a hozzá csatlakozó utasításokban (1880), a tanárjelöltek számára a budapesti tanárképzőn tartott módszertani értekezletein, valamint elméleti tanulmányaiban nyert megfogalmazást. A népmese Kármán elgondolása szerint mint erkölcsi és nemzeti jellegű szöveg kiválóan alkalmas az oktatásban való felhasználásra.

Eötvös József 1869-ben két évre Lipcsébe küldte Kármánt, hogy az ottani gyakorlati tanárképzést tanulmányozza. Kármán a herbartista pedagógus Tuiskon Ziller (1817–1882) szemináriumait látogatta, akivel szoros kapcsolatot alakított ki. Kármán nevelés- és tantervelméletét nagyban befolyásolta Ziller munkássága, különösen tantervrendszere.[58] A budapesti gyakorlógimnáziumban a tanárjelöltek számára tartott, általa vezetett módszertani értekezleteken (theoreticumokon) a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint a népmeséket is több alkalommal megvitatták. Kármán számukra a zilleri tantervkoncepció lényegét a következőképpen foglalta össze: „Ziller tantervrendszere főbb pontjaiban a következő: Minden egyes osztályban a tanítás középpontja oly erkölcsi, történeti és irodalmi anyag, mely a kultúra egy-egy fokának megfelel, gondolkodását és érzületét visszatükrözi. Ez Ziller kiindulópontja s ezt a középponti oktatást jelölte a »Gesinnungsunterricht« névvel. Minden egyéb tanulmány köréje csoportosul" (Waldapfel szerk., 1898, 34–35.; Kármán, 1909, I, 245.). Ziller a kultúrtörténeti fokok figyelembevételével a nyolcosztályos iskolára dolgozott ki tananyagot, melyben az első osztály számára kiinduló olvasmányul Grimm-meséket jelölt ki:

> „A culturai haladást a fentebbi elv értelmében a következőkép szabta meg a népiskola nyolc éve számára. […] Szokásos szójárás, hogy ereszkedjünk le a gyermek niveaujára. Ziller szerint ez a niveau a népmese álláspontja. Amilyen pl. a mesében, olyan a gyermeke szemében is a király. Ziller 12 Grimm-féle mesét szemelt ki a gyermeki gondolkodásmód megvilágításának céljaira; ezekről azt tartotta, hogy lehetetlen őket másokkal pótolni.[59]

[58] A Herbart–Ziller-tanterv hazai adaptációjához lásd még: Waldapfel, 1895, 8.; Waldapfel szerk., 1898, 34–35.; Kármán, 1909, I, 245.; Dreisziger, 1892; Krausz, 1902, 62., 92–104.

[59] A Ziller által kijelölt tizenkét Grimm-mesét lásd Ziller, 1886, 20.; Domokos, 2018, 643. A felhasználásra javasolt mesetípusok egy része a nemzeti irányú magyar olvasókönyvek anyagának is szerves részét képezte, ezen túl megjegyzendő, hogy közülük többnek is megtalálható típusvariánsa Arany László meséi között: pl. *Panczimanczi*, *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök*, *A kakaska és a jérczike*. Itt jegyzem meg, hogy Arany László a Grimm testvérek gyűjteményét nagyra értékelte, éppen a gyermekeknek szóló *bohó ár-*

> […] Ami Ziller felvetését illeti, tagadhatatlan, hogy a népmese tartalma a művelődés primitivebb fokának a residuuma.” (Kármán, 1909, I, 246.)

Kármán a Herbart–Ziller-iskola követőjeként az irodalmat az *érzelmi nevelés* érdekében igyekezett pedagógiai célokra felhasználni, tantervének beosztása Herbart nyomán a kultúrtörténeti fokokat vette alapul (tanulás közben a gyermek élje át az emberiség fejlődésének történetét). Ballér Endre meglátása szerint Kármánnál a zilleri kultúrhistóriai fokok világias és nemzeti jelleget kaptak (Ballér, 1996, 33.). Kármán a zilleri koncepció ismeretében dolgozta ki a gimnáziumok számára tantervjavaslatát, amit anyagában az irodalom és a történelem egységben való szemlélete jellemez, elrendezésében pedig a nemzet történeti fejlődésének bemutatása vezérli. A tanterv és a hozzá kapcsolódó utasítások 1883-ban emelkedtek törvényi erőre (XXX. tc.). A Kármán Mór nevéhez kapcsolható tanterv-felfogás a magyar pedagógiatörténet olyan meghatározó eredménye, mely húsz évig volt érvényben, de ennél is hosszabb időn keresztül (1945-ig) befolyásolta a tantervelmélet és tankönyvkészítés hazai fejlődési irányát (Ballér, 1996, 45.).

A tanterv egyik fő tárgya a magyar nyelv és irodalom volt, ezen belül helyezkedett el a népköltészet. Kármán úgy gondolta, hogy a népmesével alapvetően az elemi, népiskolai oktatásban kell foglalkozni. Az első osztály számára az egyszerűbb állatmeséket javasolta, melyekről az volt a véleménye, hogy a lelki viszonyok bemutatására alkalmasak,[60] míg a másodikban az „emberi élet köréből vett” bonyolultabb meséket ajánlotta. A népiskolai oktatás hiányosságairól tudva azonban úgy vélekedett, hogy gyakorlatilag az első gimnáziumi osztályban is nagy teret kell szentelni a népmeséknek. Ebben az elgondolásban a gimnáziumi kötelező tananyagnak abban az esetben volna tehát része a népmese tanítása, amennyiben az elemi oktatásban elmulasztják a diákokkal megismertetni a nemzetiként értett mesekincs reprezentáns szövegeit. A gimnazista fiúk értelmi színvonalát figyelembe véve számukra inkább az *allegorikus* mesék feldolgozását javasolta, egyébként a népmese egyéb műfajait házi olvasmányként, önálló feldolgozásra e korosztály számára is megfelelőnek tartotta (Kármán, 1909, II,

tatlanságok tekintetében tartotta azt különösen gazdagnak, mely saját kötete számára is mintául szolgált (Arany, 1867, 219.).

[60] Kármán meseismeretét tükrözi, ahogyan a Ziller által kijelölt Grimm-mesék kapcsán reflektált a magyar népmesék műfaji változatosságára: „E tekintetben mi talán szerencsésebb helyzetben vagyunk. Nekünk aránylag sokkal több az állatmesénk; ezek tárgyalása alkalmasabb a lelki élet egyszerűbb mozgalmainak az ismertetésére s azonfelül az állatok tettei nem esnek ugy, mint az emberéi, szükségkép erkölcsi megítélés alá” (Kármán, 1909, I, 246.). Kármán neveléselméletének népiskolákra gyakorolt hatásáról lásd Radó, 1897.

258–259., 301–302.; Waldapfel szerk., 1898, 44–45.; A Gymnasiumi tanítás, 1887, 38–39.).[61] Kármán Mór fő célja szerint igyekezett a magyar nemzeti műveltség meghatározó, a népköltészeti és az irodalmi népiesség jegyében fogant elemeit a nevelés számára kiválogatni és történeti szempontból elrendezni, a tananyagot pedig erkölcsi célzattal bemutatni (Tettamanti, 1936). Kármán elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a magyar tankönyvirodalom a század második felében radikálisan megújult (Kármán szerk., 1875[2]).[62] Kulcsszerepet játszott a magyar olvasókönyvek anyagának elvszerű meghatározásában, azok nemzeti jellegűvé válásában és ennek eszközeként a tan- és segédkönyvekben a népköltészeti anyag térnyerésében (Radó, 1897, 59.; Heller, 1910; Adamikné szerk., 2001, 115.).[63] Kármán tantervelméletében nem csak a magyar irodalom részeként, de a német és a francia nyelvi oktatásban is hangsúlyos szerepet kapott a népköltészet és a népmese (Kármán, 1909, II, 146.; Heller, 1910, 122.). Kármán ebből a vázlatosan bemutatott szemléleti alapállásból határozta meg elvszerűen és gyakorlatilag is a pedagógiailag kiaknázható népmesei szövegkánont. Kármán népmeséről való elgondolásai nem csak a már említett iskolateremtő *nemzeti* olvasókönyveiben, hanem mesekönyveiben is tetten érhetőek. A továbbiakban Kármán gyermekirodalom terén kifejtett munkásságát kísérő publikációs tevékenysége néhány ismeretlen darabját szeretném az ezekben megjelent Arany László-mesékre fókuszálva bemutatni.

[61] Az *allegorikus mesék* megfeleltethetők a Henszlmann–Arany-féle mesetipológia szerinti *jelképes mesék*nek. Henszlmann és Arany meseértelmezéséről lásd Gulyás, 2017a, 2017b.

[62] A középiskolások számára szerkesztett olvasókönyv-sorozata 1874-ben indult meg, a korabeli tankönyvirodalom számára hivatkozási alappá vált. *Magyar olvasókönyv*ének Arany László népmeséit tartalmazó I. kötete 1879-ig négy kiadást ért meg. A népiskolai olvasókönyvek nemzeti irányáról lásd Kiss II, 1883, 298–300.; Radó [Roth], 1881, 148–149., 167.; Radó, 1886, 666–674.; Adamikné szerk., 2001, 115–121.

[63] Kardos Albert Kármán tankönyvirodalmi munkásságának értékelését adva a következőképpen nyilatkozott: „Pedig maga Kármán csak egyetlen egy kézikönyvet szerkesztett, egy magyar olvasókönyvet a gymnasium alsó osztályai részére. De ez az egy könyv hadüzenet volt a régi középiskola minden hagyománya ellen, egyszersmind lelkesítő példa az új szellem harczosainak, az új tantervben foglalt eszmék híveinek. Ez a könyv testesítette meg először a középiskolai tanterv alapgondolatát, ez állott először szolgálatába az irodalmi tanításnak, ez nyujtott először a gyermeki lélek fejlődésének tartalomban és formában megfelelő művelődési elemeket, ez használt a felelőször[!] tervszerűen a magyar népmesék, a régi magyar krónikák, a magyar népköltészet megbecsülhetetlen forrását, ez volt az első, paedagogiai és nemzeti szempontokból helyesen construált könyv […] ma már kétségtelen, hogy a középiskola czéljainak és a nemzeti követelményeknek megfelelő tankönyvet csak a Kármán elveivel lehet szerkeszteni” (Kardos, 1897, 72.).

6.1. Apróbb gyermekmesék [1893]

A kármáni életmű gyermekirodalom terén megmutatkozó eredményei méltatlanul elfeledettek, ennek oka részben az, hogy e kiadványokat Kármán következetesen nevének feltüntetése nélkül jelentette meg, még műveinek saját maga által összeállított jegyzékébe sem vette fel valamennyi darabját (Gockler, 1915). Emiatt nem kapcsolódott össze neve a köztudatban sem az *Apróbb gyermekmesék*kel, sem a többi gyerekeknek szerkesztett kiadványával. Erre a tényre Kardos Albert Kármán munkásságának méltatásakor már a 19. század végén felhívta a figyelmet: „Arról meg hányónknak van csak sejtelme is, hogy a Magyar gyermekkönyv, a Képes ABC, Aesopus stb., a gyermekszobának e legkedvesebb és leghasznosabb könyvei, szintén a Kármán kezéből kerültek?" (Kardos, 1897, 71.). Csengeri János Kármán Mór publikációit összegző írásában megemlíti, hogy Kármán gyermekirodalmi műveit elsősorban saját gyermekeinek készítette. E művek közül Csengeri négyet sorolt fel (az *Apróbb gyermekmesék*et nem említi): egy ábécéskönyvet, két, ezópuszi és francia tündérmeséket tartalmazó fordításkötetet Forgó bácsi (Ágai Adolf) könyvsorozatából, valamint egy mesekönyvet.[64] A *Fővárosi Lapok* 1893. december 23-án adott hírt arról, hogy az Athenaeum kiadó az az évi karácsonyi vásárra megjelentetett egy *„minden ízében magyar"*, gyerekeknek szóló kiadványt *Apróbb gyermekmesék. Dalok és verses mesék Gyulai Páltól* címen.[65] A kötet a szerkesztő nevének és a kiadás évszámának feltüntetése nélkül jelent meg, Gyulai Pál – mint a verses részt jegyző szerző – neve a kiadványon az alcímben szerepelt. Az *Apróbb gyermekmesék* nagyon kedvező olvasói fogadtatásra talált, ugyanis a kiadó 1923-ig még további három alkalommal jelentette meg a mesekönyvet: 1905-ben az első kiadáshoz hasonlóan ugyancsak évszám nélkül, 1909-ben és 1923-ban már a kiadás évének feltüntetésével. A harmadik kiadásban a külső címlapon az eddigiektől eltérően Gyulai Pál neve szerzőként szerepel a rövid címmel (*Apróbb gyermekmesék*), a negyedik (Kármán halála utáni) kiadás érdekessége pedig az, hogy Gyulai Pál a címsorból teljesen kikerült, és már az egész kötet (a belső címlap leírása alapján is tévesen) az ő neve alatt jelent meg ([Kármán], 1909; Gyulai, 1923.).[66] A kiadó megtévesztő imp-

[64] „Magyar Gyermekkönyv (Eggenberger) 1889. Aesopus meséi, Forgó b. könyvtára. 1890. Franczia tündérmesék Forgó b. könyvtára. 1890. Képes ABC magyar fiuk, magyar lányok számára. (Eggenberger)." (Csengeri, 1897, 44.) Kardos Albert Kármán pedagógiai működéséről szólva ugyanezt a négy művet említette meg: Kardos, 1897, 71. [Kármán], [1889a]; [1889b]; 1891; 1892.

[65] *Fővárosi Lapok*, XXX, 354, 1893. december 23. 2937.; [Kármán], [1893].

[66] A kötet az 1902-ben létrejött Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság által a nép-

resszum-jelölése nyomán a Gyulai-szakirodalom a kötetet Gyulai Pál munkájának tekintette,[67] azonban a kortársak híradásaiból egyértelműen kiderül, hogy az *Apróbb gyermekmesék* szerkesztője Kármán Mór volt.[68] A kötet két fő részre, egy hosszabb prózai (*Gyermekmesék*), illetve egy rövidebb verses fejezetre (*Dalok és verses mesék*) tagolódik. A kötet összesen százötven lapon közöl különböző forrásokból átvett népmeséket, valamint Gyulaitól verseket, verses meséket és a német költő, Wilhelm Hey utáni versfordításokat. A bennünket közelebbről érdeklő első, prózai népköltészetet tartalmazó részben huszonhat népmese található, melynek közel a fele Arany László gyűjtéséből való. Az *Eredeti népmesék* című kötetből nyolc népmesét vett át a szerkesztő, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetéből pedig összesen tíz szöveget, köztük négy olyat is, amit Arany László gyűjtött.[69] Kármán felhasznált más magyar népköltési gyűjteményeket is, így Orbán Balázstól, Kriza Jánostól,[70] Merényi Lászlótól,[71] illetve a *Magyar Nyelvőr* népmeseközléseiből[72] is válogatott szövegeket.

iskolák számára összeállított ajánló könyvjegyzékben is szerepelt: Tóth, 1905, 39., 55.

[67] A Gyulai monográfus Papp Ferenc a következőképpen fogalmazott: „Még tovább foglalkoztatta Gyulait a mese képzelet-világa, mikor 1894[!]-ben Apróbb gyermekmesék, dalok és verses mesék című kötetébe régibb gyermekmeséit újabban gyűjtött népmesékkel együtt foglalta össze" (Papp, 1941, II, 399.).

[68] „Ugyancsak tőle való, bár szintén nem tünteti föl a nevét, egy módfölött gondos gyűjtemény, melynek címe: Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel." (Heller, 1910, 123.) „Hátra volna még a népmeseanyag kiszemelése, erre nézve az előmunkálatok már megtörténtek. Felhasználhatjuk mesterünk, Kármán Mórtól összeállított Eggenberger-féle nagy képes ABC-ét és ugyancsak tőle az Athenaeum kiadásában megjelent Apróbb Gyermekmesék c. gyűjteményét" (Málnai, 1915, 13.).

[69] Az *Eredeti népmesék* (Arany, 1862) szövegei közül az *Apróbb gyermekmesék*ben ([Kármán], [1893]) a következő meséket közölték újra az alábbi címeken: *A kis gömböcz* (3–5.); *A kóró és a kis madár* (6–8.); *A farkas-tanya* (13–15.); *Farkas-barkas* (16–20.); *A kis malacz és a farkasok* (26–28.); *A kis ködmön* (48–52.); *Panczimanczi* (78–84.); *Babszem Jankó* (85–95.). Az *Elegyes gyűjtése*kből (Arany – Gyulai szerk., 1872) Arany Lászlótól a *Félig nyúzott bakkecske* (29–33.); *A vadgalamb és a szarka* (34.); *A szürke ló* (39–42.) és *Az egyszeri gyerek* (116–120.) című mesék szerepelnek. Az utóbbi kötetből Arany meséin kívül még *A kis kakas kitúrta a sövényt* (9–12.); *A Kaczor király* (21–25.); *A róka, medve és a szegény ember* (43–45.); *Az okos leány* (46–47.); *Adj' Isten egészségére* (104–110.), valamint az *Ilók és Mihók* (111–115.) című szövegeket választotta ki Kármán mesekönyve számára.

[70] *Szerencse és az Áldás.* [Kármán], [1893], 61–66. = *A Szerencse és az Áldás.* Arany – Gyulai szerk., 1882, 377–383.; *Az Igazság és Hamisság.* [Kármán], [1893], 56–60. = *Az Igazság és Hamisság útazása.* Kriza, 1863, 403–405.

[71] *A medve és a farkas.* [Kármán], [1893], 35–37. = Merényi, 1861, I, 187–193.; *A kerek kő.* [Kármán], [1893], 67–77. = Merényi, 1861, I, 143–158.

[72] *A kakas meg a jércze.* [Kármán], [1893], 1–2. Bár a típus (AaTh 2021A *A kakaska és a jércike*; ATU 2021 *The Rooster and the Hen*) megtalálható Arany László gyűjteményében is *(A kakaska és a jérczike.* Arany, 1862, 295–298.), a szerkesztő mégsem ezt a variánst,

Radó Vilmos Kármán-verseket tartalmazó ábécéskönyve, a *Képes ABC* kapcsán megjegyezte, hogy Kármán e kiadvány számára gyűjtött, másoktól válogatott és írt is szövegeket. Nem tudjuk, hogy Radó mire alapozta e feltevését, sem azt, hogy e kötetkészítési eljárása mennyire volt általános más kiadványai összeállításakor, mindenesetre egyelőre nem tudjuk bizonyítani, hogy esetleg Kármán a szájhagyományból maga is gyűjtött volna népmeséket (Radó, 1897, 61.).

6.2. Magyar gyermekkönyv (1881)

A *Vasárnapi Ujság* és a *Fővárosi Lapok* 1881-ben számolt be egy *Magyar Gyermekkönyv* című kiadványról, mely az Eggenberger kiadó gondozásában jelent meg ([Kármán], 1881).[73] E kötet az *Apróbb gyermekmesék*hez hasonlóan szerzői név nélkül jelent meg, az ismertetések sem közölnek nevet, a *Vasárnapi Ujság* recenzese annyit árult el a szerkesztő kilétéről, hogy pedagógus volt. Csengeri fentebb idézett, Kármán meseköteteit felsoroló listájában szerepelt ugyan egy azonos című kiadvány, de nyolc évvel későbbi, 1889-es kiadási évvel.[74] A továbbiakban az *Apróbb gyermekmesék* című gyűjteményt szeretném tartalmilag összevetni a *Magyar gyermekkönyv* 1881-es kiadásával, majd a két hasonló című kiadványt ([Kármán], 1881, [1889a]) egymással is, az 1881-es kötet szerzőjének/szerkesztőjének azonosítása érdekében.

---

hanem egy a *Magyar Nyelvőr*ben megjelentetett veszprémi változatot követ szóról szóra, a nyelvjárási jellegzetesség megőrzése nélkül (Haraszti, 1878). E mese iskolapéldája volt a népmese pedagógiai hasznosításának, lásd Radó részletes meseelemzését: Radó, 1886, 669–674.

[73] „Különösen felhivjuk olvasóink figyelmét Eggenbergerék következő czimü könyvére: »Magyar Gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek 5[!]-6 éves gyermekek számára«. E könyv, melynek czimlapján, a »Kaczor király« képe látható, nagy gonddal és igazi szakértelemmel van összeállítva s elég néhány lapját átnéznünk, hogy ráismerjünk benne az ahhoz értő pedagógus kezére. A nagy, világos nyomatú mesék és versek tervszerüleg vannak összeállítva s a gyermekekben a figyelem felköltése mellett különös gond van fordítva benne az emlékező tehetség fejlesztésére. E föladatot a szerző a megválasztott mesék és versek segítségével nagy sikerrel oldja meg, mert nincs benne kétség, hogy azokat a gyermekek önként, önmagoktól is örömmel fogják betanulni […]” (*Vasárnapi Ujság*, XXVIII, 51, 1881. december 18. 813.). A *Fővárosi Lapok* ismertetése szerint az „Ügyesen összeválogatott népies és tréfás gyermekmesék egész gyűjteményét kapják benne a kis olvasók s szavalásra alkalmas dalokat, verseket, melyek némelyike jobb költőink műveiből van kölcsönözve” (*Fővárosi Lapok*, XVIII, 287, 1881. december 17. 1718.).

[74] Csengerin kívül Szinnyei is úgy tudta, hogy a *Magyar gyermekkönyv* 1889-ben jelent meg, sőt a Kármán által a saját műveiből összeállított könyvjegyzékben is így szerepelt (bár e lista hiányos volta abból is látszik, hogy az *Apróbb gyermekmesék* című gyűjtemény egyáltalán nincs benne) (Szinnyei, 1897, V, 1058–1062.; Gockler, 1915, 357.).

Az OSZK-ban őriznek egy példányt az 1881-ben megjelent *Magyar gyermekkönyv*ből ([Kármán], 1881),[75] melynek hiányzik a külső címlapja, a belső címlapon olvasható cím ebben a formában szerepel: *Magyar gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek*. Az 1881-es kiadású *Magyar gyermekkönyv* száztizenöt oldalas, ebből nyolcvan oldalnyi terjedelemben húsz népmese olvasható. A kötet fejezetbeosztása azonos az *Apróbb gyermekmesék* felosztásával: két fő részre tagolódik ez is, úgymint *Mesék*, valamint *Dalok és versek*. A címlap illusztrált, *A Kaczor király* képaláírással a kötet egy meséjére utaló macskafej látható. (Itt jegyzem meg, hogy bár más képi feldolgozásban, de az *Apróbb gyermekmesék* címlapján ugyancsak egy macskafej szerepelt illusztrációként.) Ami a kötetben közölt népmesék szöveganyagát illeti, annak nagy része teljesen azonos az *Apróbb gyermekmesék* olvasmányanyagával, ugyanis az itt közölt húsz meséből tizennyolc megtalálható az *Apróbb gyermekmesék* című kötetben is. A *Miért lett szamár a szamár* és *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* címen kiadott mesék ([Kármán], 1881, 1–2., 6–7.) hiányoznak az *Apróbb gyermekmesék*ből.[76] A kötet verses részének szöveganyaga már jobban eltér, ugyanakkor a Gyulai Páltól közölt költemények mindkét kiadványban megegyeznek egymással. Összegezve a fentieket, a két kiadvány szerkezete és prózai szöveganyagának legnagyobb része azonos, a címlapkép pedig ugyanazt ábrázolja mindkét mesekönyv esetében (Kaczor királyt), mindezek azt a feltételezést erősítik, hogy a kötetek létrejötte egymástól nem független. Tekintettel arra, hogy a kortársak ismeretei szerint egy *Magyar gyermekkönyv* című Eggenberger-kiadvány (1889) Kármán Mór munkája volt, hasznos összevetni a két hasonló című kiadványt is.

6.3. Magyar gyermekkönyv (1889)

Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára címen 1889-ben Budapesten az Eggenberger

[75] Tekintettel arra, hogy szerző nélkül megjelent könyvritkaságról van szó, a könnyebb visszakereshetőség céljából megadom a jelzetét is: 301.629.

[76] Mindkét nevesített mese Arany László gyűjteményéből való, az előbbi az MNGY első kötetében jelent meg (1872, 495.), az utóbbi pedig az *Eredeti népmesék*ben (1862, 285–286.). Ezen a kettőn kívül *A kóró és a kis madár* (1881, 8–11.); *A farkastanya* (17–20.); *Farkasbarkas* (21–26.); *A kis malacz és a farkasok* (32–34.); *Félig nyúzott bakkecske* (35–41.); *A vadgalamb és a szarka* (42–43.); *A szürke ló* (49–52.) és *A kis ködmön* (59–64.) című meséket közölték Arany Lászlótól, nevének feltüntetése nélkül 1881-ben. Nyolc olyan mese szerepel az *Apróbb gyermekmesék*ben, amelyek nem jelentek meg 1881-ben, ezek a következők: *A kis gömböcz* (1893, 3–5.); *Szerencse és az áldás* (61–66.); *Panczimanczi* (78–84.); *Babszem Jankó* (85–95.); *János királyfi és Szélike* (96–103.); az *Adj' Isten egészségére* (104–110.); az *Ilók és Mihók* (111–115.) és *Az egyszeri gyerek* (116–120.).

kiadónál szerzői név és kiadási év nélkül egy nyolcvannégy oldalas, nagy alakú ábécé- és olvasókönyv jelent meg, mely tartalmában a legkisebb olvasóknak készült: az első hét oldalon az ABC-t ismerteti, majd *Mondókák, versikék* cím alatt huszonöt számozott szöveg jön ([Kármán], [1889a]).[77] A *Mesék* cím alatt tíz szöveg szerepel, ezek közül hét népmese, három pedig verses mesefeldolgozás Gyulai Páltól (*A farkas és a szúnyogok*, *Kis tű kezdi, farkas végzi*, *A tyúk és a farkasverem*). A kötet végére illesztve *Versek* cím alatt közölnek tíz költeményt Győry Vilmostól, Gyulaitól és más, meg nem nevezett szerzőktől. E kiadvány OSZK-ban őrzött példányához hozzá van fűzve egy a kötetből való négyoldalas különnyomat is, önálló címmel ellátva: *Képes ABC Magyar Fiuk Magyar Leányok számára* ([Kármán] [1889b]).[78] A *Magyar gyermekkönyv*ben a következő népmesék jelentek meg: *A kakas meg a jércze*, *A Kaczor király*, *A farkas meg a sas*, *A medve és a farkas*, *A kis malacz és a farkasok*, *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök*, *A vadgalamb és a szarka* (az utóbbi három Arany Lászlótól). E népmesék mindegyike szerepel az 1881-es *Magyar gyermekmesék* című kiadványban, szó szerint ugyanúgy, ahogyan ebben is, még a közlés sorrendje is közel azonos. E kiadás prózafolklór-anyagát összevetve tehát az 1881-es *Magyar gyermekkönyv*vel, úgy tűnik, hogy a későbbi, kezdő olvasóknak szóló válogatás alapját a kötet megjelenése előtt nyolc évvel korábban már publikált hasonló című kiadvány képezte. (Bár a versek között is vannak átfedések, ott nagyobb az eltérés a két kötet szövegrepertoárja között.)

Az előzőekben bemutatott három, szerző nélkül megjelent gyermekkönyvről a következőket lehet megállapítani. 1. Mindhárom kiadvány népmesei szöveganyaga ugyanazokból a klasszikus magyar népmesegyűjteményekből válogat (Arany László és Merényi László *Eredeti népmesék*, Kriza János *Vadrózsák*, az MNGY első kötete, illetve a *Magyar Nyelvőr* meseközléseiből). 2. Mindhárom kötetben az Arany László által publikált népmesék szerepelnek a legnagyobb számban (az 1881-ben közölt húsz meséből tíz, az 1889-ben kiadottak közül hét meséből három, míg az 1893-as kiadásban huszonhatból tizenkettő). 3. A kiválasztott népmesei szöveganyag mindegyik kötetben nagyrészt azonos,

[77] Az ABC-ről jegyzi meg Csengeri: „Ez utóbbi már a gyermekszobába beviszi a nemzeti gondolkodás és költészet elemeit s óhajtandó volna, hogy e képeskönyv elemi iskoláink első osztályából is kiszorítaná azt a sok értéktelen ABC-s könyvet, a mely a gyermek lelkének csak megemészthetetlen vagy haszontalan táplálékot ad” (Csengeri, 1897, 44.).

[78] OSZK 601.921. E füzetke összesen két lapból áll, ám a kortárs könyvjegyzékekből úgy tűnik, hogy egykor külön kiadványként is forgalmazhatták. A füzetke tartalma is ezt támasztja alá, mivel az itt közölt ABC és Győry Vilmos, illetve Gyulai Pál költeményei azonos módon szerepelnek a *Magyar gyermekkönyv* 1889-es kiadásában is. Szinnyei egy kiadványként hivatkozza a *Magyar gyermekkönyv*et és a *Képes ABC*-t (Szinnyei, 1897, V, 1061–1062.), Csengeri azonban külön említi (Csengeri, 1897, 44.).

jellemzően még a szövegek sorrendje is megegyezik. 4. A kötetek felépítése, a fejezetek elnevezése azonos vagy hasonló. 5. Az *Apróbb gyermekmesék* című kötetet a kortársak véleménye alapján nem Gyulai Pál, hanem Kármán Mór szerkesztette. 6. A *Magyar gyermekkönyv* kezdő olvasóknak szánt (1889-es) kiadását a Kármán-szakirodalom számon tartja, de a *Magyar gyermekkönyv* egy bővebb, nagyobbak számára készült kiadása (1881) nem szerepelt eddig a gyermekirodalmi áttekintésekben. A fentieket figyelembe véve a tartalmi (prózai szöveganyag), a formai (címadás, illusztrációk) és strukturális (fejezetbeosztás) jellemzők, valamint a kortársak ismeretei alapján a három kiadvány összetartozik, mindegyik Kármán Mór munkája, melyeket a különböző elvárásokkal bíró olvasóközönség számára dolgozott át és bocsátott közre. Kármán tantervelméletében a népmese alapvetően a népiskolai elemi oktatás tananyagának része, azonban praktikusan a gimnáziumi képzést is a népmesék ismertetésével javasolta kezdeni. A népmese pedagógiai és gyermekirodalmi helyét a kiegyezés után teoretikusként, valamint olvasó- és gyermekkönyv-szerkesztőként Kármán Mór jelölte ki. A tárgyalt három kiadvány népmeséinek közel fele származik Arany Lászlótól, a kötetek összesen hat kiadásban jelentek meg, ezek (Kármán olvasókönyvével együtt) az 1880-as évektől számottevő szerepet játszhattak Arany László meséinek közismertté válásában.

7. Radó Vilmos és a magyar népmese helye a népiskolában

Magyar gyermek- és népmesék (1883)

Radó (Roth) Vilmos (1847–1919) tanár, pedagógiai és ifjúsági író, olvasókönyv-szerkesztő. Egerben szerzett tanítói oklevelet, 1870-től gyakorlóiskolai tanító, 1874-től a budapesti tanítóképző intézet magyar és német tanára (Szinnyei, 1906, XI, 390–391.). Mesére vonatkozó elképzeléseire Kármán Mór volt nagy hatással: amit Kármán a népköltészetről a népiskolai oktatás számára meghatározott, azt Radó a gyakorlatban igyekezett megvalósítani, Kármánhoz hasonlóan mese- és olvasókönyv-szerkesztőként a népmese tudatos pedagógiai hasznosítását szolgálta. Kármánról megfogalmazott gondolatai egyúttal saját hitvallását is jellemzik:

> „[…] sikerült Kármánnak köztudattá tenni azt a nagy igazságot, hogy a *nép*iskolának, mely a szorosabb értelemben vett *nép*nek egyedüli nevelőintézete, van leginkább szüksége a *nép*költés congeniális termékeire,

de neki van leginkább jussa is hozzájok; mikor Kármán az ő győzelmes bizonyító erejével világossá tette mindnyájunk előtt, hogy a nép kebeléből kiforrott költői termékeknek, valamint a nép érzelmeit és áhitozásait leghívebben kifejező költők alkotásainak az anyatejével tápláljuk és növeljük a gyermek nemzeti, hazafias lelkületét." (Radó, 1897, 59.) [Kiemelések az eredetiben.]

Radó számára a népmese erkölcsi érzéket, fantáziát, nyelvérzéket fejlesztő *műremek* volt. A népköltészet és a népmese pedagógiai hasznosítására vonatkozó gondolatait három tanulmányban fejtette ki az 1880-as években. A *Néptanítók Lapjá*ban jelent meg az iskolai olvasókönyvekről és az ifjúsági kiadványokról egy-egy dolgozata az évtized legelején, melyekből kiviláglik, hogy Radó a népmesét mindkét kiadványtípus (olvasókönyv, gyerekkönyv) alapvető olvasmányanyagaként fogta fel (Radó [Roth], 1881; Radó, 1882). Kifejezetten a népmeséről szóló elveit, illetve a népmese gyakorlati pedagógiai felhasználásáról szóló praktikus módszertani ajánlásait olvashatjuk a *Paedagogiai encyklopaedia* számára írott terjedelmes írásában (Radó, 1886). Az alábbiakban ezen írásaiból a népköltészetre és a népmesére vonatkozó megállapításait összegzem.

Radó az 1882-ben közölt cikkében az önálló magyar ifjúsági irodalom kibontakoztatásának szükségessége mellett érvelt. Kiindulópontja a népies-nemzeti irodalommal összhangban az, hogy a *népszellem naiv alkotásai* a legmegfelelőbb olvasmányok az elfogulatlan gyermeki lélek számára is (Radó, 1882, 810.). Ebben az írásában azokat a szempontokat foglalta össze, melyeket az ifjúsági irodalom készítése során követendőnek tartott, ezek pedig saját mese- és mondakönyvének (Radó, [1883], 1890.)[79] szerkesztési elveire is fényt vetnek. Radó szerint e kritériumok mentén pedagógiailag és esztétikailag is a lehető legjobb és leghasznosabb olvasmányokat lehet létrehozni. A jó ifjúsági irodalom fő célja szerinte az, hogy az iskolai kereteken kívül szórakoztatva tanítson, tartalmában az ennek jegyében létrehozott műnek pedig (Radó szavai szerint) *igaz*nak, érdekesnek és erkölcsi jellegűnek kell lennie (Radó, 1882, 811–812.). A szerző rámutat azokra a forrásokra, melyekből véleménye szerint „megfelelő átdolgozás mellett kiváló becsű ifjusági iratok kerülnének. Ilyenek volnának a paedagogiai tapintattal megválogatott eredeti magyar népmesék gyűjteménye; magyar történeti népmondák, olyanok, melyeket történeti alakok dicsőítésére szövött a népköltés, s olyanok, melyek helységneveknek tulajdonítanak jelentést." Radó a népmeséken és a népmondákon (történeti- és ezen belül helynévmagyarázó mondákon) kívül még a legendákat, az útleírásokat és az

[79] Az olvasókönyvek történeti mondafeldolgozásaihoz lásd Landgraf, 2011.

utazók életrajzait, valamint a világirodalom nagy eposzait tartotta a gyermekirodalmi feldolgozás számára a legmegfelelőbb alapanyagoknak (Radó, 1882, 812.). A népiskolai olvasókönyvekről írott nagy tanulmányában úgy vélekedett, hogy az olvasókönyveknek valóságos népkönyvekké kellene válniuk, céljukat Radó az olvasás megtanításán kívül a következőképpen jelölte meg: „[…] vezesse be a gyermekeket nemzete szellemi életébe. Az olvasókönyvnek érdeklődést és szeretetet kell gerjesztenie a gyermekben a sajátságos nemzeti mód iránt, a mely kiváltkép a nemzet népies irodalmában nyer kifejezést. Mutassa be az olvasókönyv az embert, a nemzetet, az életet, a természetet, a mint azt a népi- és irodalom feltünteti, mutassa be mintegy a nemzet egyéni felfogásának a tükrében." (Radó [Roth], 1881, 146.). Radó Vilmos a gyerekeknek szánt olvasmányok meghatározásakor is az irodalmi népiesség talaján állt, a népköltészetet Arany János nyomán az *egyetemes népszellem* alkotásaiként[80] értékelte, melyeket iskolai felhasználásra is a legmegfelelőbb olvasmányanyagnak tartott:

> „Tartós értékű, műbeccsel bíró irodalmi termékeket kívánunk az iskolások számára olvasmányul, olyanokat, a melyek klassikus egyszerűségüknél fogva gyönyörködésül szolgálnak a felnőttnek is, de a melyeket naiv hanguk, gyermekded egyszerűségük különösen gyermeki olvasmányul minősít. Tehát nem époszt, nem regényt, nem drámát […] hanem állatmesét, nemzeti népmondát, népmesét, a gyermeknek megfelelő népdalt, egy szóval azokat az irodalmi termékeket kell a gyermekekkel olvastatni, a miket az egyetemes népszellem produkált […] A népköltések képezik alapját minden nemzet irodalmának […]." (Radó [Roth], 1881, 147–148.)

Radó a népmesét a tudatos nevelés alapvető eszközének tekintette, a fejlődésnek induló gyermeki szellem *legegészségesebb táplálék*ának, melyet a népiskolai tanítás középpontjaként fogott fel. A népmese nevelésben való alkalmazásának hasznosságát a *Paedagogiai encyklopaedia Népmese*-fejezete számára öt pontban foglalta össze. Egyrészt a népmese az egyetlen olyan tökéletes műremek, amit a gyermek érzelmileg és értelmileg is képes befogadni. Másrészt a *nemzeti géniusz* (az a mód, ahogyan a magyar ember érez és gondolkodik) Radó szerint legszembeötlőbben a népmesében nyilvánul meg. Harmadrészt

[80] A szerző számára Arany János munkái (*Naiv eposzunk* című értekezése, valamint Merényi-bírálata) képezik a hivatkozási alapot e téren: Radó [Roth], 1881, 147.; AJÖM X, 1962, 264–274. és AJÖM XI, 1968, 326–342. Itt jegyzem meg, hogy ezen írásában Arany László népmesékről szóló székfoglalója (Arany, 1867) is fontos referenciapontként szolgált Radó számára.

a népmese a *korlátlan fantázia* alkotása, és mint ilyen, az 5–7 éves gyerekekhez utat tud találni, érdeklődésüket könnyen le tudja kötni. Negyedrészt a népmese a jó és a rossz kategóriái mentén szerveződő egyszerű viszonyai folytán különösen alkalmas az *erkölcsi érzület művelésére.* Végül hangsúlyozta, hogy a népmese alkalmas az iskola és a szülők közötti szorosabb kapcsolat kialakítására is, amennyiben a szülőkben az ismert népköltési szövegek felkeltik az érdeklődést az iskolában folyó munka iránt (Radó, 1886, 667–668.).

A népmesére vonatkozó elméleti írásainak keletkezésével azonos időszakra esik a *Magyar gyermek- és népmesék* című népszerű mesegyűjteményének megjelenése. Az először 1883 karácsonyára kiadott illusztrált könyv 297 oldalon 1-től 54-ig számozva ötvenöt népmesét tartalmaz.[81] A kötet meséi közül tizennyolc szöveg származik Arany László mesegyűjtéséből. Az *Eredeti népmesék* több mint harmada (tizennégy mese) került át e kiadványba, változtatás nélkül vagy csak minimális nyelvtani módosításokkal.[82] Radó ezen kívül a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetét is forrásul használta, melyből a szövegek mintegy kétharmadát közölte újra.[83] A köteten a kiadás évét nem jelölték, a kortárs könyvészetek és ismertetések alapján határozható meg a megjelenés éve.[84] Gyulai Pál az *Eredeti népmesék* utánközlései kapcsán utalást tett egy szerzői jogvitára: „Paedagogiai czélból fel is használták e gyűjteményt; az iskolai olvasókönyvek nem egy mesét vettek át belőle, sőt egy az ifjúság használatára készült munka majdnem az egészet lenyomatta. Kevésbe múlt, hogy pör nem támadt a dologból. Azonban az egész elsimúlt, mert a kiadó kárpótlásul bizonyos összeget fizetett az írói segélyegyletnek" (Gyulai, 1902, 155.). Arra vonatkozólag, hogy melyik lehetett a Gyulai által említett, Arany László meséit újraközlő, ifjúságnak szánt kiadvány, biztosat nem tudunk, azonban Benedek

[81] Az 53. számon két szöveg szerepel: *Az egyszeri gyerek* I. és II. számú változatát is közölte (Radó, [1883], 289–294.).

[82] Az *Eredeti népmesék*ből származó tizennégy mese a következő (a címeket Radó kiadványa alapján adom meg): *A farkas tanya* (10–11.); *A kóró és a kis madár* (12–14.); *Farkas-barkas* (26–29.); *A kis malacz és a farkas* (30–31.); *A kis gömböcz* (32–33.); *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* (34.); *Dongó meg Mohácsi* (98–110.); *Gagyi gazda* (111–118.); *Babszem Jankó* (119–129.); *Az őzike* (136–143.); *Panczi manczi* (144–149.); *A veres tehén* (150–161.); *Fehérlófia* (162–170.); *A kis ködmön* (284–288.).

[83] Az MNGY első kötetéből Radó a következő négy Arany László mesét vette át: *A vadgalamb és a szarka* (Radó, [1883], 5.); *A szürke ló* (19–21.); *Félig nyúzott bakkecske* (47–51.); *Az egyszeri gyerek* (293–294.).

[84] Horváth Ignácnak az 1883. évre összeállított könyvészete úgy tudja, hogy a gyűjteményt két kiadásban – egy olcsóbb, fűzött, keménykötésűben és egy drágább díszkiadásban – jelentette meg az Eggenberger kiadó (Horváth, 1884, XLIV.). A további kiadások ugyancsak évszám nélkül jelentek meg, a második kiadás 1892-ben (-i.-s.: Eredeti magyar gyermek- és népmesék. *Budapesti Szemle,* 1893, LXXIII, 193, 156–157.; Radó, [1892]), míg a harmadik 1910-ben (*Az Ujság,* 8, 300, 1910. december 18. 34.; Radó, [1910]).

Elek egy 1894-ben megjelent cikke alapján feltételezhető, hogy Radó Vilmos antológiájának első kiadása lehetett a szerzői jogi vitában érintett kiadvány. A vita szerencsésen elsimult, ugyanis Benedek Elek beszámolója szerint a kiadó az Írói Segélyegyletbe kártérítést fizetett, azonban az eset jól jellemzi, hogy a népköltési alkotások közreadása során végzett tudatos alkotómunka a szerzői jog által is védett teljesítmény volt (Benedek, 1894).[85] A *Magyar gyermek- és népmesék* első kiadásáról a *Néptanítók Lapjá*ban közöltek egy méltatást, melyben az ismeretlen szerző elsősorban a kötetben az eredeti magyar népköltési alkotásokban megmutatkozó *nemzeti elem* jelenlétét értékelte. Ezen túl azt is kiemelte, hogy Kármán Mór mellett Radó Vilmosnak volt nagy szerepe abban, hogy a népmesét a pedagógia és a gyermek- és ifjúsági irodalom számára felfedezték és hozzáférhetővé tették.[86] A recenzens felhívta a figyelmet arra is, hogy a Gyertyánffy István, Kiss Áron és Radó Vilmos nevével fémjelzett olvasókönyvekben számos népmese megjelent már, melyek e meseantológiában is helyet kaptak.[87] E mesegyűjtemény igazi könyvsiker lett, a szerkesztő életében a *Magyar gyermek- és népmesék* három kiadást ért meg, a legutóbbi időkben pedig elektronikus változata is megjelent.[88]

Radó Vilmos Arany János, Arany László és Kármán Mór népmesére vonatkozó elgondolásaiból kiindulva dolgozta ki a népmese népiskolai oktatásban és az ifjúsági kiadványokban való felhasználásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit. Részben az ő munkásságának köszönhető, hogy a népmese a népiskolába jogilag szabályozott módon is bekerült. E folyamat betetőzése volt az, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1905-ben kiadott népiskolai tanterv (2202. sz.) már deklaráltan is a nemzeti, vallásos és erkölcsi nevelés szolgálatában áll, s ebben a jogi szabályozásban a népmese központi helyen szerepelt: „[…] jól megválogatott népmesék, mondák, legendák, népdalok és gyermekversek, továbbá az ezekhez hasonló szellemű műköltési termékek

[85] E szerzői jogvitáról részletesebben lásd Domokos, 2015, 374–376.
[86] *Néptanítók Lapja,* XVI, 50, 1883. december 15.,793.
[87] A Gyertyánffy István, Kiss Áron és Radó Vilmos szerkesztette, 1884-től megjelenő népiskolai olvasókönyv-sorozat kimondottan nagy hangsúlyt fektetett a magyar nemzeti történelem és a népköltészet megismertetésére. Ennek korabeli recepcióját lásd A hivatalos közegek, [1889?].
[88] A második, átdolgozott, bővítettnek jelölt kiadvány 336 oldalon csak ötven mesét közöl (képanyagában bővebb az elsőnél), a szövegek közül elhagyták *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* (34.) és a *Krisztus és a madarak*, *Krisztus és a fák*, *Hová lett a bárány mája* c. szövegeket (36–43.) (Radó, [1892]). A harmadik, két kötetes kiadás tartalmában teljesen megegyezik a másodikkal (Radó, [1910]). Ezeken túlmenően húsz éve kiadtak egy válogatást Radó Vilmos nevével, mely huszonegy szöveget hoz (Radó, [1998]). A harmadik kiadás alapján 2013-ban elektronikus kiadás készült (Budapest, OSZK, Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület).

szolgáltassák a népiskolai olvasókönyv irodalmi anyagának java részét […]" (Tanterv és utasítás, 1909, 121.).

8. A népmese a hazai kisdednevelésben

Mesés-könyv [1893]

A népmesék gyermekek nevelésében való felhasználásának történetét tovább szemlézve a *Mesés-könyv* címen megjelent gyűjtemény népmesei szöveganyagát vizsgálom meg, mely Gáspár János *Csemegék* című munkájához hasonlóan a legkisebbek, azaz az olvasni még nem tudó gyerekek számára neves költők és pedagógiai szakírók által összeállított antológia volt (Kiss et al., 1899). A kisdedóvás hazai története a 19. század első harmadában vette kezdetét. A Brunszvik Teréz (1775–1861) által 1828-ban meghonosított intézménytípus (kisdedóvó) állami szabályozásával már a népiskolai törvény létrehozásával egyidejűleg próbálkoztak, azonban évtizedekig az állami szférán kívüli, társadalmi feladatvállalásként jelentkezett a kisdednevelés ügye. Az első kisdedóvó felállítását követően több mint hat évtizeddel később rendezték csak jogszabályi szinten hazánkban a kérdést, amikor is 1891-ben elfogadták a kisdedóvásról szóló törvényt (XV. tc).[89] E törvény, de különösen az annak végrehajtását szabályozó miniszteri rendeletek révén tovább fejlődött az óvodai intézményhálózat,[90] az óvópedagógus-képzés és ezekkel párhuzamosan a legkisebbeknek szóló gyermekirodalom is.

Az 1892. évi 49.308. sz. VKM rendelet az állami kisdedóvónő-képző intézetek számára szükséges, kötelezően beszerzendő könyvek és tanszerek jegyzékét írta elő (Magyarországi rendeletek tára, 1892, 3486–3511.). Ebben huszonöt oldalon keresztül tematikus bontásban sorolták fel, hogy mely kiadványokra van szüksége az óvó(nő)képző intézeteknek, köztük több folklór- és gyerekmese-gyűjtemény is szerepelt. A magyar nyelv és irodalom tárgykörében a nyelvészeti, irodalomtörténeti és szépirodalmi olvasmányokat tartalmazó lista végén találunk a folklorisztika által számon tartott klasszikus népköltési gyűjteményeket: Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési

[89] A kisdedóvás történetéről lásd pl. P. Szathmáry, 1887; Morlin, 1896; Draskovits, 1940.

[90] Morlin Emil kimutatása szerint 1891-ben 757, 1895-ben 1965 kisdedóvóintézet működött Magyarországon, melyek 1896-ban már 150 ezernél is több gyereket fogadtak be (Morlin, 1896, 3, 98.).

gyűjteményét (Kriza, 1863), Erdélyi János korábbi gyűjteményeiből a nép és az ifjúság számára szerkesztett népköltészeti válogatását (Erdélyi, 1869) és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első három kötetét (Arany – Gyulai szerk., 1872; 1882; Török, 1872). Ezeken kívül a következő, gyermekirodalom elnevezésű témakörben egyebek mellet ott találjuk Kármán Mórtól a fentebb részletesen tárgyalt *Magyar gyermekkönyv* kisebbeknek szerkesztett változatát ([Kármán] [1889a]) és Radó Vilmostól egy *Eredeti magyar gyermekmesék* című Eggenberger-kiadványt (Magyarországi rendeletek tára, 1892, 3496–3497.).[91] 1892-ben megalkották a kisdedóvó(nő)-képző intézetek számára a követendő tantervet is (57.472/891. sz. rendelet), melyben a magyar nyelv és irodalom tantárgyon belül nagy hangsúlyt fektettek a népköltészet megismertetésére.[92] A tanterv előírása szerint a népköltési alkotásokat a képzőintézeti tanárnak kell a már megjelent gyűjtésekből kiválogatnia és növendékeivel lemásoltatnia. E megjegyzés implikációja szerint a meglévő magyar népköltési gyűjtemények ellenére sem állt rendelkezésre ekkor kifejezetten az óvodai felhasználásra összeállított, megfelelő népköltési alkotásokat tartalmazó kiadvány.[93] E hiány pótlását is szem előtt tartották, amikor a kisdedóvó(nő)-képző intézetek tanterve tárgyában kiadott (57.472/891 sz.) VKM rendelet mellékleteként az intézmények számára használatos tankönyvek (*kisdednevelés és módszertan*, *természettudomány*, *alaki munkák* ismertetése mellett *magyar nyelv és irodalom*) megírására tettek közzé pályázati felhívást (Magyarországi rendeletek tára, 1892, 777.).

Ebben a kisdedóvás szempontjából termékeny korszakban – vélhetőleg e felhívás hatására, 1893-ban jelentetett meg három, a kisgyermekek számára szerkesztett művet a Singer és Wolfner kiadó *Dalos-könyv*, *Mesés-könyv* és *Verses-könyv* címekkel.[94] E kiadványok a népoktatás számára engedélyezett hivatalos segédkönyvekké váltak (Ujfalusi, 1893). A *Mesés-könyv* című gyűjteményt négy szerkesztő jegyzi: Kiss Áron, Péterfy Sándor, Pósa Lajos és

[91] Tekintettel arra, hogy Radónak ilyen című mesekönyve nem volt, feltételezem, hogy itt a *Magyar gyermek- és népmesék* című gyűjteményre (Radó, [1883]) gondolt a jegyzék összeállítója. Erdélyi János fent említett, a jegyzékben pontatlanul hivatkozott gyűjteményének azonosításában Gulyás Judit volt segítségemre, ezúton is köszönet illeti érte.

[92] Az első osztályban az *előadás* gyakorlása céljából a következőket írta elő: „A kisdednevelés körében is felhasználható jelesebb költemények, leírások, elbeszélések és mesék megismertetése, olvasása, megtanulása és előadása, *különös figyelemmel a magyar népköltészet e részben felhasználható kincseire*." [Kiemelés: D. M.] Magyarországi rendeletek tára, 1892, 780. A teljes tantervet lásd 776–799.

[93] „[…] Azonfelül a tanár ilyeneket [népköltészet kincseit] a kitűnőbb gyűjteményekből, lapokból stb. összeállítván a növendékekkel lemásoltat" (Magyarországi rendeletek tára, 1892, 780.).

[94] *Hivatalos Közlöny*, II, 19, 1894. október 1. 227.

Tihanyi (Luttenberger) Ágost.[95] A kortársak szerint a kötetek összeállításában a legnagyobbrészt a költő és lapszerkesztő Pósa Lajos (1850–1914) vállalta: „Az oroszlánrész a könyvekben Pósa Lajosé. Bátran a Pósa Lajos könyveinek lehet nevezni azokat. A versek két harmada az ő szerzeménye, a dallamok tekintélyes része az ő verseire van írva és a mesék többsége az ő gyermeklapjából, Az én Ujságom-ból valók. Ilyenkor tűnik ki, mi Pósa a gyermekirodalomban".[96] A könyvsorozat újszerűségéről a *Pesti Hírlap* 1893. december 2-án a következőképpen számolt be: „[…] jól megírt, poézistől gazdag és valóban az apró gyermekek kezébe való könyvek jelentek meg, amelyek a gyermekek eddigi szenvedéseiért kárpótlást nyujtanak […] véget vetnek az eddig folyó pedagógiai garázdálkodásnak […]".[97]

A *Mesés-könyv* című kötethez írott előszóban a szerkesztők a *rossz, idegen eredetű* mesékhez képest határozzák meg kötetüket nemzeti jellegűként, ennek jegyében kevésbé moralizáló, népies hangon elbeszélt meséket ajánlottak a gyerekek számára: „A magyarnak is megvan a maga mesélő módja. A közös forrásból merített mesékre ráüti a maga nemzeti bélyegét. Érzésmódjával, gondolkodásmódjával nemzeti hagyományaink védelmére kél s beolvasztja a meséibe sajátos szokásainkat, erkölcseinket, a mesékben szereplő alakjait a maga mintájára formálja. A magyar gyermekeknek magyar mesét adjunk nyelvben és szellemben egyaránt." (Kiss et al., 1899, 7–8.) A népmesékből, műmesékből és a verses mesefeldolgozásokból válogató százötvenhat oldalas antológiakötetben közel hetven verses és prózai szöveget találunk, ezek legnagyobb részét Pósa Lajos jegyzi. A kötet utolsó lapján a szerkesztők utalnak arra, hogy mindhárom kötet (*Mesés-könyv*, *Dalos-könyv*, *Verses-könyv*) tartalmának legnagyobb része *Az Én Ujságom* című gyermeklapból való közvetlen átvétel (Kiss et al., 1899, 159.).[98] A tartalomjegyzékben a szerkesztők az egyes szövegek mögött (változó pontossággal és hitelességgel) forrásaikat is megjelölték: a költemé-

[95] Kiss Áron (1845–1908) pedagógiai szakíró, olvasókönyv-szerkesztő, tanítóképző intézeti igazgató, a magyar néprajztudomány leginkább gyermekjáték-gyűjteménye, a pedagógiatörténet pedig a népiskolai tanítás történetéről írott műve okán tartja számon (Szinnyei, 1899, VI, 262–269; Kiss, 1881–1883; 1891). Péterfy (Péterfi) Sándor (1841–1913) tanítónőképző intézeti tanár, 1891-ben bízták meg óvónőképző intézeti tanári tanfolyam vezetésével (Szinnyei, 1905, X, 877–883; *Néptanítók Lapja,* 1891, XXV, 67, 618.). Tihanyi (Luttenberger) Ágost (1846–1899) pedagógiai szakíró, zeneszerző, gyermekdal-költő és olvasókönyv-szerkesztő (Szinnyei, 1902, VIII, 147.).

[96] *Budapesti Hírlap,* XIII, 319, 1893. november 18. 10. Pósa Lajosról lásd Kenyeres, 1926; Praznovszky, 2006; Deáky, 2011, 466–472.

[97] *Pesti Hírlap*, XV, 333, 1893. december 2. 17.

[98] *Az Én Ujságom* Pósa Lajos és Benedek Elek szerkesztésében 1889-től megjelenő képes gyermeklap volt (Szepesi, 1976; Komáromi szerk., 1999, 316–317.; Dombi – Pukánszky, 2000).

nyeknél Pósán kívül Gyulai Pál, Hetyey Gábor, Kenedi Géza, Paral Bertalanné, Simonyi Zsigmond, Szabó Géza és Versényi György neve szerepel. A prózában elbeszélt mesék egy része *népköltés* műfajmegjelöléssel szerzői (gyűjtői) név feltüntetése nélkül jelent meg, míg több szöveget (műmeséket és köztük következetlenül népmese-feldolgozásokat is) szerzői névhez kapcsolva közöltek Benedek Elek, Béla Henrik, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferencz, Hermann Antal, Istvánffy Gyula, Móka bácsi [Halász Ignác], Sebők Gyuláné, Sebők Zsigmond, *Elek apa*[!] és *Tanító bácsi* nevek feltüntetésével. *Népköltés* műfajmegjelöléssel összesen tizenkét prózai és egy verses alkotás szerepel a kötetben,[99] ennél azonban több szöveg alapja származhatott a folklórból.[100] Arany Lászlótól hat mesét közöltek, valamennyit nevének említése nélkül, *népköltés* megjelöléssel.[101] E mesék többségén csak minimális szövegmódosításokat hajtottak végre, kivéve *A kis kanász és a farkasok* című mesét. Ebben az esetben az alapul vett *A kis malacz és a farkasok* szövegét (Arany, 1862, 187–189.) annyiban változtatták meg, hogy a főszereplőt állathősről emberhősre cserélték (minden *malac* szó helyére *kanász* került).[102]

A kisdedóvó-képző intézetekre vonatkozó jogszabályi rendelkezések alapján úgy tűnik, hogy a magyar népmese hivatalosan csak az 1890-es években, a kisdedóvásról szóló törvény és az azt kísérő rendeleteknek köszönhetően vált

[99] *Népköltés* megjelöléssel a kötetben (Kiss et al., 1899) a következő mesék jelentek meg: *Csali mese* (9.); *Iczinke-piczinke* (10–11.); *Tömérdek sok bárányka* (12.); *A kóró és a kis madár* (15–16.); *A vadgalamb és a szarka* (21–22.); *Miért rövid a nyúl farka?* (25–26.); *Farkas-barkas* (37–40.); *A farkastanya* (43–45.); *A kis kanász és a farkasok* (45–47.); *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* (51–52.); *Ki a legerősebb?* (54–55.); *A farkas meg a sas* (84–85.); *Én elmentem a vásárra* (vers, 98.).

[100] A *Holló Jankó* című palóc mese *Istvánffy Gyula után* megjelöléssel szerepel a mesekönyvben (Kiss et al., 1899, 131–136.). E szöveg nincs meg Istvánffy 1890-es gyűjteményében (Istvánffy, 1890), kötetben először Istvánffy kéziratos hagyatékából Bodgál Ferenc közölte, megadva a gyűjtés helyét és idejét: Parád, 1894 (Istvánffy, 1963, 258–262.). A *Mesés-könyv*beli szövegközlés a *Holló Jankó* eddig ismert legkorábbi közreadása, ugyanakkor az *Istvánffy Gyula után* kitétel alapján feltételezhető, hogy ennél korábban is megjelenhetett (esetleg *Az Én Ujságom*ban), ahonnan a szerkesztők beválogatták a kötetbe. Egy másik, *A kis kakas félkrajczárja* című mese Pósa bácsi nevével jelent meg (Kiss et al., 1899, 61.), mely azonban Merényi László *A szegény asszony kakasa* címen közzétett mese sorról sorra való átírása (Merényi, 1862, I, 220–226.). Merényi egy másik meséjét követi a *Tömérdek sok bárányka* címen megjelent mese is (Kiss et al., 1899, 12. = A *számlálhatatlan sok juh.* Merényi, 1862, I, 218–219.).

[101] Arany meséi a következő címeken jelentek meg: *A kóró és a kis madár*; *Farkas-barkas*; *A farkastanya*; *A kis kanász és a farkasok*; *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök*; *A vadgalamb és a szarka.* Az utolsót leszámítva valamennyi az *Eredeti népmesék*ben jelent meg.

[102] E mese ugyanígy módosított szövegvariánsa szerepel a Gyertyánffy István, Kiss Áron és Radó Vilmos-féle olvasókönyvekben. Lásd pl. Gyertyánffy – Kiss – Radó, [1889?], 30–31.

programszerűen az óvódáskorúak oktatásának eszközévé. A nemzeti érzelmek e téren is megnyilvánuló erősödéséhez a millenniumi ünnepségek is nyilvánvalóan hozzájárultak. Morlin Emil a kisdedóvás hazai történetéről írott áttekintésében a következőképpen fogalmazott: „A hetvenes évek óta meghonosodott Fröbel-féle módszer legújabban kénytelen tért engedni a magyar nemzeti jellegű és mesterkéltséget kerülő nevelésnek, melynek Peres Sándor [...], valamint Láng Mihály […] az előharcosai. A nevezettek által képviselt nemzeti jellegű nevelési elv teljes keresztülvitele a kisdedóvás s a kisdedóvónő-képzés egész rendszerén még a jövő feladataihoz tartozik" (Morlin, 1896, 135.).[103] A Morlin által említett kisdedóvásra vonatkozó *nemzeti nevelési elv*et Peres szerkesztőtársaival az először 1896-ban megjelent *Magyar kisdedóvó. A kisded foglalkozásainak gyűjteménye és vezérkönyve* című kézikönyvben dolgozta ki. A kiadvány az óvópedagógusok számára szerkesztett módszertani segédkönyv volt, melyet a gyakorlatban is jól alkalmazható, heti lebontású tanmenet, valamint a *nemzeti irodalom legjavából* válogatott szöveggyűjtemény egészített ki (Peres et al. szerk., 1908). Az 1908-as második kiadáshoz írott előszóban a szerkesztők (a korábbi tantervjavaslat és könyvjegyzékek figyelembevételével) megjelölték a szövegválogatás során felhasznált reprezentatív szerzőket és műveket, ezáltal a kisdedóvódai felhasználásra javasolt nemzeti jellegű, anyanyelvi- és népköltészeti irodalmi szövegkorpuszt határozták meg. Ebben a prózai népköltészetet az Arany–Gyulai szerkesztette *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilága*, Radó mesegyűjteménye és a Kiss Áron, Péterfy Sándor, Pósa Lajos és Tihanyi Ágost által közreadott *Mesés-könyv*[104] képviseli (Arany – Gyulai szerk., 1872; 1882; Benedek, 1894–1896; Radó, [1883]; Kiss et al., 1899). Ezek mindegyike tartalmaz Arany László-meséket is, így nem meglepő, hogy a Peres-féle vezérkönyv szöveggyűjteményében közölt népmesék közel negyven százalékát is Arany László meséi adták.[105]

[103] Peres Sándor (1863–1907) és Láng Mihály (1856–1920) pedagógiai szakírók, tanítók és kisdedóvónő-képző intézeti igazgatók voltak (Szinnyei, 1905, X, 769–772., 1909, VII, 744–746.).

[104] „Könyvünk szerkesztésében *Arany* J., *Petőfi* S., *Tompa* M., *Gyulai* P., *Szász* K., *Tóth* K., *Szabolcska* Mihály, *Benedek* Aladár költeményein kívül a következő műveket használtuk fel: *Arany-Gyulai*: Népkölt. gyűjtemény, *Radó* A. Eredeti magyar gyermek-népmesék. *Ágai* A., Kis Lap. *Pósa* L. Az én ujságom. Dr. *Kiss* A. Magyar gyermekjátékok. Dr. *Kiss* Á., *Péterfy* S., *Pósa* L. és *Tihanyi*: Verses-, Mesés-, Daloskönyv. *Sztankó* Béla: Daloskönyv. *Benedek Elek*: Magyar Monda- és Mesevilág. *Szarvas* G. Magyar Nyelvőr. *Komjáthy* Gy. Játékok. *Dömötör* G., *Kozma* D., *Kohányi* S. Dal-, vers- és játékgyűjtemény." (Peres et al. szerk., 1908, 4.).

[105] Az elbeszéléseket és meséket tartalmazó részben közölt félszáz szöveg közül a népmese műfajmegjelöléssel ellátott szövegeket figyelembe véve. (Peres et al. szerk., 1908, 153–196.). Arany László meséi a következő címeken szerepelnek: *A vadgalamb és a szar-*

E segédkönyvben a mese a 3–7 éves gyerekek nevelésének egyik alapvető eszközeként jelenik meg. „A mese szép, magyaros irályával fejleszti a gyermek nyelvét s nemzeti tartalmával a magyar költészet élvezetére készít elő s a nemzeti nevelést szolgálja" (Fábián, 1908, 25.). Közülük is az olyan egyszerű, kevés szereplős, rövid történeteket javasolták felhasználásra, melyekben az egyes szavak és mondatszerkezetek is világosak és érthetők. Praktikusan a nép és a gyermek gondolkozásmódja között feltételezett hasonlóságon alapul az, hogy az ilyen egyszerűbb, de erkölcsi tanulság levonására alkalmas meséket a népköltészet körében kell keresni: „Legcélszerűbbek az állatmesék, van bennök élet, mozgás, egy-egy tulajdonságot jellemzően, hűen emelnek ki, meséinket elsősorban magyar népmesék közül válogassuk össze. A gyermek s a nép eredeti, naiv gondolkozásmódja, mely nagy dolgokon átsiklik, a csekélységeket részletezi, egymással rokon" (Fábián, 1908, 26.). Ezen elgondolás mentén a kisdedóvóképző intézetekben és a kisdedóvókban a 19. század utolsó évtizedében jelent meg hivatalosan (jogilag szabályozott módon) is a népmese, és kapott helyet a legkisebbek számára összeállított szöveggyűjteményekben Arany László számos népmeséje.

Összegzés

A dolgozat pedagógia- és neveléstörténeti források segítségével azt a kérdést állította a középpontba, hogy a népmese mint népköltészeti műfaj, és ezen belül Arany László népmeséi milyen szerepet töltöttek be a 19. századi nemzeti művelődésben, hogyan váltak a korban a gyermekeknek szóló irodalom alapvető eszközeivé. Az Erdélyi János által lerakott alapokon építkező népies-nemzeti irányú, gyermekeknek szóló irodalom első nyomai a 19. század közepéig vezetnek vissza, mely irány a kiegyezés után új lendületet kapott, de majd csak a század utolsó évtizedeiben kezdett el igazán kibontakozni. A népköltészet pedagógiai felhasználását (Arany János nyomán) elméleti síkon azzal indokolták, hogy abban az eredeti magyar népszellem nyilvánul meg, mely a német mintán indult magyar gyermekirodalom nemzeti irányának megfelelő, új alapanyagul szolgált. Ezt erősítette az a korban általános, praktikus elképzelés is, hogy a nép és a gyermek gondolkodásmódja közt hasonlóság tételezhető, illetve, hogy a mese erkölcsi tartalma és szórakoztató funkciója miatt oktatási célra kimon-

ka (1908, 155–156.); *A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* (1908, 174.); *A szürke ló* (1908, 179–180.); *A farkastanya* (1908, 181–182.); *A kis kanász, meg a farkasok* (1908, 182–184.); *A farkasverem* (1908, 185–187.); *A bakkecske* (1908, 187–190.).

dottan alkalmas műfaj. A 19. század második felére már rendelkezésre álltak olyan magyar nyelvű népmeseszöveg-gyűjtemények, amelyek gyermekirodalmi felhasználásra is alkalmas repertoárt nyújtottak. E korpuszból jellemzően néhány gyűjtemény emelkedett ki (Kriza János, Erdélyi János, Merényi László és Arany László, majd később Kálmány Lajos és Benedek Elek mesegyűjteményei, valamint a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* legelső kötetei), melyek klasszikussá válásához nagymértékben hozzájárultak a kisdedek, a nagyobb gyerekek és az ifjúság számára összeállított gyűjteményekben, mese- és olvasókönyvekben való szöveg-újraközlések. A nemzeti szellemű oktatás (Kármán Mór kezdeményezésére) a hetvenes évektől a gimnáziumi, a nyolcvanas évektől a népiskolai, a kilencvenes évektől pedig a kisdedóvó intézetekben dokumentálható módon is egyre hangsúlyosabban volt jelen. A kor pedagógiai szakírói szerint a népmesén belül elsősorban az egyszerűbb cselekményvezetésű, kevés szereplős állatmese és a ritmikus formulamese volt az ideális mesei műfaj. Arany László meséi (a Grimm testvérek hatására) éppen ezekben a műfajokban hoztak újdonságot. Könyvészeti forrásfeltárás eredményeként, néhány kiragadott példán keresztül azt próbáltam igazolni, hogy Arany László népmeséi már a 19. század közepétől (legkorábban Gáspár János révén) utat találtak az éppen kialakulóban lévő magyar nyelvű, gyermekeknek szánt irodalomba, sőt a század végére megszilárdult, pedagógiai célra használható népmesei szövegkánon jelentős hányadát éppen Arany László meseszövegei adták. E népmeseszövegek tehát abban a művelődéstörténeti közegben jelentek meg, amikor a gyermek-, ifjúsági és tankönyvirodalom megfelelő, nemzeti szellemű nyersanyagot keresett. Miután a pedagógiai irodalom is felfedezte a maga számára a népmesét, a neveléselméleti tanulmányokban, az oktatásszabályozás különböző szintjeinek hivatalos dokumentumaiban és a szövegkiadásokban is fontos referenciaponttá válhattak az Arany László-mesék, rögzítve ezzel e korpusz magyar művelődésben betöltött kanonikus pozícióját, és elősegítve az egyes szövegek, valamint az ezekben érvényesített mesei elbeszélő stílus megszilárdulását és hagyományozódását.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Adamikné Jászó Anna (szerk.)

2001 *A magyar olvasástanítás története. Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*. Budapest, Osiris Kiadó.

A Gymnasiumi tanítás

1887 *A Gymnasiumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Budapest, M. Kir. Egyetemi könyvnyomda.

A hivatalos közegek

[1889?] *A hivatalos közegek és a sajtó bírálatai a Gyertyánffy – Kiss – Radó-féle ÁBC és olvasókönyvekről.* Budapest, Rudnyánszky.

AJÖM

1962 *Arany János Összes Művei* X. *Prózai művek* 1. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1968 *Arany János Összes Művei* XI. *Prózai Művek.* Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1975 *Arany János Összes Művei* XV. *Arany János levelezése (1828–1851)*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2014 *Arany János Összes Művei* XVIII. *Arany János levelezése (1862–1865)*. Sajtó alá rendezte Új Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

Aknay Tibor

2003 *Gáspár János (1816–1892). Dokumentumok*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. /A magyar neveléstörténet forrásai XIX./

Angyal János – Fekete József – Galla Endre

1933 *ABC és olvasókönyv. Az elemi népiskolák I. osztálya számára.* Budapest, Franklin.

Arany László

1862 *Eredeti népmesék.* Pest, Heckenast.

1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle*, VIII, 25, 40–66., 26–27, 200–228.

1901 *Arany László Összes Művei* IV. *Magyar népmese-gyüjteménye*. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin Társulat.

Arany László – Gyulai Pál (szerk.)

1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Pest, Athenaeum Kiadó. /Magyar Népköltési Gyűjtemény I./

1882 *Székelyföldi gyűjtés.* Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Budapest, Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény III./

Ballér Endre

1996 *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.

Bara Zsuzsanna

2005 A népiskolai könyvtárak létrejötte. *Iskolakultúra*, XV, 2, 69–86.

Baráth Ferenc

1884 *Magyar olvasókönyv hozzá csatolt tanszöveggel a gymnasiumok IV-ik s a reáliskolák s polgári leányiskolák megfelelő osztályai számára*. 2. javított kiadás. Budapest, Eggenberger.

1898 Arany László 1844–1898. *Vasárnapi Ujság,* XLV, 32, 1898. augusztus 7. 549–550.

Bauer Gabriella

1986 *Gyermekirodalom.* 14. változatlan kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó. /Óvónőképző Intézetek Irodalom/

Benedek Elek

1894 A „bak-arasznyi" ember. *Fővárosi Lapok,* XXXI, 336, 1894. december 5. 2887–2889.

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. *Meséli Benedek Elek.* I–V. (Széchy Gyula szövegrajzaival.) Budapest, Athenaeum.

Böngérfi János

1894 *A gyermek, az ifjusági és a népies irodalomról*. Írta és a Magyar Paedagogiai Társaság 1893. február hó 18-án tartott rendes felolvasó ülésén előadta Böngérfi János. Budapest, Lampel.

Csengeri János

1897 Kármán Mór irodalmi munkássága. In: Wolf György – Waldapfel János (szerk.): *Emlékkönyv Kármán Mór huszonötéves tanári munkássága ünnepére.* 33–44. Budapest, Eggenberger.

Deáky Zita

2011 A gyermekirodalom kezdetei. In: Uő: *„Jó kis fiúk és leánykák". A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon.* 455–480. Budapest, Századvég Kiadó.

Dombi Alice – Pukánszky Béla

2000 Pósa Lajos, a magyar gyermekvilág ábrázolója és „Az Én Ujságom." In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában.* 82–92. Gyula, APC-Stúdió.

Domokos Mariann
2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
2018 Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben. *Ethnographia*, 129, 4, 639–653.
Domokos Mariann – Gulyás Judit
2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadásáról. In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXVI. 11–77. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)
2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László* Eredeti népmesék *című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – MTA Könyvtár és Információs Központ – Universitas Kiadó.
Dölle Ödön
1871 *A nevelészet története. Tanítók és tanítónők számára.* Pest, Lauffer.
Draskovits Pál
1940 *A magyar kisdednevelés és kisdedóvónőképzés története és jelen állapota*. Szombathely, Gabriel Á. utóda özv. Pauly Károlyné könyvnyomdája. /Közlemények a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetből 40./
Dreisziger Ferencz
1892 *Az első osztály teljes vezérkönyve Herbart-Ziller rendszere nyomán*. Zenta, Klenóczky és Bíró.
Drescher Pál
1934 *Régi magyar gyermekkönyvek 1538–1875.* Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság kiadása.
Eötvös József
1868a Népnevelési egyleteink. *Néptanítók Lapja*, I, 1, 1868. február 6. 6–7.
1868b A népiskolai olvasó-, tan- és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában közoktatási m. kir. miniszter ur ő excellentiája által összehívott bizottság értekezleteinek jegyzőkönyve, 1868 aug. 3-ától 11-ig. *Néptanítók Lapja*, I, 41, 1868. november 12. 641–646., I, 42, 1868. november 19. 657–662.
1957 *Eötvös József válogatott pedagógiai művei*. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai László. Budapest, Tankönyvkiadó.
Erdélyi János
1846–1848 *Népdalok és mondák* I–III. Pesten, Beimel József, Magyar Mihály. /Magyar Népköltési Gyűjtemény/

1855 *Magyar népmesék*. Kiadja Erdélyi János. Képes Kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv.
1869 *A nép költészete. Népdalok, népmesék és népmondások*. Pest, Heckenast.

Fábián Irma
1908 A mese. A társalgás anyaga hétről-hétre. In: Peres Sándor et al. (szerk.): *Magyar kisdedóvó. A kisded foglalkozásainak gyűjteménye és vezérkönyve.* 25–41. Budapest, Lampel.

Fehér Katalin
2004 Gyermekirodalmunk a sajtó tükrében a felvilágosodás idején és a reformkorban. *Könyv és Nevelés*, VI, 4, 67–84.

Felkai László
1979 *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gáspár János
1848 *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára, melyekkel a szülék-, testvérek- és kisdedóvóknak elbeszélés végett kedveskedik Gáspár János, nevelő.* Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.
1854 [1855] *Csemegék kisebb gyermekek számára, melyekkel családok és kisdedóvodáknak kedveskedik Gáspár János nevelő.* Második javított, nagyszámú verscsemegével s két színezett képpel bővített kiadás. Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.
1863 *Csemegék kisebb gyermekek számára*, *melyekkel családok-, kisdedóvók- és elemi tanítóknak kedveskedik Gáspár János*. Harmadik javított és bővített képes díszkiadás. Kolozsvár, Stein János tulajdona.

Gáspár János – Kovácsi Antal
1853 *Magyar olvasó-könyv. Tanodák és magán-növendékek használatára. Első folyam második fele. Elemi, polgári és reál-tanodáknak s a gymnasiumok első és második osztályainak.* Dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal, nevelők. Kolozsvár, özvegy Barráné és Stein sajátja.

Gockler Lajos
1915 Kármán Mór 1843–1915. *Magyar Figyelő*, V, 4, 345–359.

Göőz József – Schön József – Tájtler Károly
1890 *Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák II. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert.

Grimm
1861 *Gyermek s házi regék Grimm után* I–II. Fordította Nagy István. Pest, Engel és Mandello tulajdona. /Ifjusági Könyvtár II–III./

Grimm, Jacob és Wilhelm
2009 *Családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony, Kalligram Kiadó.
Gulyás Judit
2017a „Ama solidaritás”… – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 209–242. Budapest, MTA BTK – OSZK – Universitas Kiadó.
2017b A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. 131–168. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége.
Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos
[1889?] *Olvasókönyv az elemi népiskolák II. osztálya számára*. 5. kiadás. Budapest, Méhner.
György Aladár
1884 Molnár Aladár. *Néptanítók Lapja*, XVII, 26, 1884. április 30. 275–276.; XVII, 27, 1884. május 7. 292.
Gyulai Pál
1862 Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. [Ismertetés.] *Budapesti Szemle,* 1, XV, 386–392.
1902 Arany László. Bevezetésül költeményei kiadásához. 1898. In: Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* II. kötet. Második, bővített kiadás. 151–172. Budapest, Franklin-társulat.
Gyulai Pál[!]
1923 *Apróbb gyermekmesék.* Sok rajzzal. Budapest, Athenaeum.
Haraszti Gyula
1878 A kokas még a gércze. *Magyar Nyelvőr,* VII, 6. 1878. június 15. 279–280.
Heller Bernát
1910 Kármán Mór a népmeséről és a népköltészetről. *Ethnographia*, XXI, 2, 121–125.
Hermann Zoltán
2017 Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. 15–31. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége.

Horváth Ignácz
1884 *Magyarországi Könyvészet 1883.* Budapest, Weiszman Testvérek.
Imre István (szerk.)
1977 *Régi magyar és magyar vonatkozású gyermekkönyvek 1711–1861.* Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár.
Istvánffy Gyula
1890 *Palócz mesék a fonóból.* Liptó-Szent-Miklós, Steier.
1963 *Palóc népköltési gyűjtemény*. Sajtó alá rendezte Bodgál Ferenc. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai II./
Jordánné Tóth Magdolna et al. (szerk.)
2017 *Olvasókönyv. 3.* I. kötet. Tananyagfejlesztők: Jordánné Tóth Magdolna, Kolláth Erzsébet, Konrád Ágnes, Farkas Andrea, Kóródi Bence. Eger, Eszterházy Károly Egyetem. /Újgenerációs tankönyv/
K. Á. [Kiss Áron?]
1886 Molnár Aladár. In: Verédy Károly (szerk.): *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára. A neveléstudomány szótára*. 634–636. Budapest, Athenaeum.
Kálmány Lajos
1881 *Szeged népe. Ős Szeged népköltése* I. Arad, Réthy Lipót.
Kardos Albert
1897 Kármán és a tankönyvirodalom. In: Wolf György – Waldapfel János (szerk.): *Emlékkönyv Kármán Mór huszonötéves tanári munkássága ünnepére.* 71–74. Budapest, Eggenberger.
Kármán Mór
1909 *Paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban* I–II. Budapest, Eggenberger.
Kármán Mór (szerk.)
1875 *Magyar olvasókönyv*. 1. kötet. 2. kiadás. Budapest, Eggenberger.
1878 *Közoktatásügyi törvények és rendeletek tára. Az 1868-ik év óta 1877-ik év végéig közrebocsátott és a népoktatásra vonatkozó törvények, m. rendeletek, tantervek és szabályzatok gyűjteménye.* Budapest, Eggenberger.
[Kármán Mór]
1881 *Magyar gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek*. Budapest, Eggenberger.
[1889a] *Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára*. Budapest, Eggenberger.
[1889b] *Képes ABC Magyar Fiuk Magyar Leányok számára.* Budapest, Eggenberger.

1891 *Aesopus. Tanulságos mesék.* Színes fametszetű ábrával. Budapest, Eggenberger.
1892 *Franczia tündérmesék. (Contes des Fées.)* Számos fametszetű ábrával. Budapest, Eggenberger.
[1893] *Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel.* Számos ábrával. Budapest, Athenaeum.
1909 *Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel*. Számos ábrával. Budapest, Athenaeum.

Kenyeres Elemér
1926 Pósa Lajos a gyermekszobában és a kisdedóvóban. Budapest, A „Kisdednevelés" kiadása. Klny. a *Kisdednevelés* LI. évfolyamából.

Kiss Áron
1881–1883 *A magyar népiskolai tanitás története* I–II. Budapest, Franklin-társulat.
1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Szerkesztette Dr. Kiss Áron. Budapest, Hornyánszky.

Kiss Áron – Péterfy Sándor – Pósa Lajos – Tihanyi Ágost
1899 *Mesés-könyv. Kisdedóvó-intézetek, menedékházak és családok számára.* 2. kiadás. Budapest, Singer és Wolfner. /Kisdedóvó-képzőintézetek kézikönyvei/

Komáromi Gabriella (szerk.)
1999 *Gyermekirodalom*. Budapest, Helikon Kiadó.

Kovács Ágnes
1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
1978 A *Flóri könyve* és a *Csemegék*. In: Zelnik József (szerk.): *Folklorizmus egykor és ma.* 41–52. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Művelődési Központ. /Folklór, Társadalom, Művészet 4–5./
1979 A gyöngyöt síró, rózsát nevető leány. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 369–372. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1980 A kismalac (kiskanász) és a farkas. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. 215–216. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1982 Népköltési szövegek a Flóri könyvében. In: Módy György – Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 861–871. Debrecen, [k. n.]. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39./
1987 Prücsök. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. 276. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Krausz Sándor
1902 *A Herbart-Ziller-Rein-féle didaktikai elmélet és gyakorlat. Tanítók és tanítónövendékek számára.* Budapest, Lampel.
Kriza János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Szerkeszti Kríza János. Kolozsvártt, Stein János erd. muz. egyleti könyvárus bizománya.
2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház.
Landgraf Ildikó
2011 Nemzeti önképteremtés – mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben. In: Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány – Örökség – Közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* 245–258. Budapest, Teleki László Alapítvány.
Láng Adolf
1868 Láng Adolf jelentése az Irsavidéki népnevelési egylet harmadik közgyűléséről. *Néptanítók Lapja*, I, 40, 1868. október 5. 633–634.
Lechner László
1877–1878 Az ifjúsági könyvtárak a középiskolákban. *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye*, XI, 1–2, 19–23.
Magyarországi rendeletek tára
1892 *Magyarországi rendeletek tára*, XXVI. Budapest, M. Kir. Belügyministerium.
Málnai Mihály
1915 A beszéd- és értelemgyakorlatok anyaga. *Néptanítók Lapja*, XLVIII, 13, 1915. április 1. 10–13.
Merényi László
1861 *Eredeti népmesék*. Első rész. Második rész. Pest, Heckenast Gusztáv.
1862 *Sajóvölgyi eredeti népmesék* I–II. Pest, Heckenast.
Molnár Aladár
1866 *Közművelődési dolgozatok.* Első kötet. Pest, Osterlamm Károly.
1867a Népiskolai könyvtárak. *Budapesti Közlöny*, XV, 177, 1867. október 12. 2035.
1867b Állítsunk könyvtárakat a népiskolákban. *Pesti Napló*, XVIII, 5244, 1867. október 12. 236.
1867c Állítsunk könyvtárakat a népiskolákban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, X, 42, 1867. október 20. 1330–1334.

1871 *Gazdasági népoktatás a hazánkban s külföldön szerzett tanulmányok szerint*. Pest, Athenaeum.
1872a *A népiskolai tanfelügyelet külföldön és hazánkban*. Pest, Athenaeum.
1872b *A néptanítók nyugdíjazása, özvegyeik s árváik gyámolítása külföldön és hazánkban*. Pest, Athenaeum.
1874 (1868) *Téli esték. Elbeszélések, versek és tanulságos olvasmányok*. Budapest, Buschmann. /Népiskolai könyvtár/
1881 *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Molnár Aladár (szerk.)
1873 *Néptanítók ismerettára*. I. kötet (A-C). Pest, Athenaeum.

Molnár Aladár – Osterlamm Károly
1867 Előfizetési felhívás a „Népiskolai könyvtár”-ra. *Budapesti Közlöny*, I, 180, 1867. október 16. 2075.

Morlin Emil
1896 *A magyar kisdedóvás multja és jelene.* A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister megbízásából írta Dr. Morlin Emil. Budapest, Lampel Róbert.

N. N.
1881 Molnár Aladár. [Nekrológ]. *Néptanítók Lapja*, XIV, 20, 1881. január 26. 382.

Papp Ferenc
1941 *Gyulai Pál* II. Budapest, MTA.

Peres Sándor et al. (szerk.)
1908 *Magyar kisdedóvó. A kisded foglalkozásainak gyűjteménye és vezérkönyve.* Szerkesztették Peres Sándor, Stepanko Albert, Halász Sarolta, Hankovitsné Fábián Irma, özv. Székely Gáborné. Második, bővített kiadás. Budapest, Lampel.

Péterfy Sándor
1882 Molnár Aladár emlékezete. *Néptanítók Lapja,* XV, 22, 1882. június 3. 337–339.; XV, 23, 1882. június 10. 353–354.

Petrik Géza
1885 *Magyar könyvészet. 1860–1875. Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek- és folyóiratoknak.* Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta Petrik Géza. Budapest, Magyar Könyvkereskedők egylete.

Praznovszky Mihály
2006 *Pósa Lajos, a szelíd költő*. Budapest, Siker[x] Bt.

P. Szathmáry Károly
1887 *A magyar kisdedóvás és nevelés rövid története. Az országos kisdedóvó-egyesület megbízásából és a magyar kisdedóvás társadalmi fölkarolásának félszázados megünneplése alkalmából.* Budapest, Pesti Könyvnyomda-részvény társaság.

Radó [Roth] Vilmos
1881 A népiskolai olvasókönyvekről. *Néptanítók Lapja*, XIV, 1, 1881. január 15. 5–8; XIV, 2, 1881. január 31, 26–28.; XIV, 4, 1881. február 28, 68–71.; XIV, 5, 1881. március 15. 88–90.; XIV, 8, 1881. április 30. 146–149.; XIV, 9, 1881. május 15. 167–170.

Radó Vilmos
1882 Az ifjusági iratokról. *Néptanítók Lapja*, XV, 51, 1882. december 23. 809–813.
[1883] *Magyar gyermek- és népmesék*. Budapest, Eggenberger.
1886 Népmese. In: Verédy Károly (szerk.): *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára. A neveléstudomány szótára*. 666–674. Budapest, Athenaeum.
1890 *Magyar népmondák az ifjúság számára.* Feldolgozta Radó Vilmos. Ébner Lajos képeivel. Budapest, Lampel Róbert. /Hazai festőművészek által illusztrált ifjúsági iratok II./
[1892] *Magyar gyermek- és népmesék*. Egybeállította Radó Vilmos. A képeket rajzolta Szemlér Mihály. Második, bővített kiadás. Budapest, Eggenberger.
1897 Kármán Mór hatása a népiskolára. In: Wolf György – Waldapfel János (szerk.): *Emlékkönyv Kármán Mór huszonötéves tanári munkássága ünnepére.* 57–61. Budapest, Eggenberger.
[1910] *Magyar gyermek- és népmesék* I–II. Egybeállította Radó Vilmos. Mühlbeck Károly képeivel. Harmadik kiadás. Budapest, Singer és Wolfner.
[1998] *Csali mese. Magyar gyermek- és népmesék.* Radó Vilmos gyűjtése nyomán. Budapest, Laude Kiadó.

Sándor István (szerk.)
1977 *A magyar néprajztudomány bibliográfiája (1850–1870). Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfiájához.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sárkány Mihály
1971 Népmesekincsünk összetételéről. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI. 159–170. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Schenda, Rudolf
1989 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe*. Frankfurt, Klostermann.
Szabó Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Budapest – Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó.
Szemák István
1895 A középiskolai ifjúsági könyvtárak. *Országos Középiskolai Tanáregyleti Közlöny*, XVIII, 11, 236–238.
1924 *A magyar ifjusági irodalom története.* Budapest, Neuwald Illés.
Szepesi Hajnal
1976 Adalékok *Az Én Ujságom* és *Jó Pajtás* című gyermeklapok történetéhez. *Könyv és Nevelés*, XVIII, 1, 14–17.
Szinnyei József
1891–1914 *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Budapest, Hornyánszky.
Szondy György
1932 *A magyar ifjusági irodalom gyermekkora (1669–1848).* Kecskemét, [k. n.]. Klny. a *Protestáns Szemle* 1932. évi számából.
[1936] *A modern iskola és az ifjúság olvasmányai.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. /A tanítás problémái 7./
Tanárky Gedeon
1884 Tanárky Gedeon emlékbeszéde Molnár Aladár fölött. *Néptanítók Lapja*, XVII, 5, 1884. február 2. 75–76.
Tánczos István
1870 *A nagyapó regéi.* Gyermekek számára összeszerkeszté Tánczos István. Debreczen, Telegdy.
1875 A *Kalauz. Jellemképző olvasmányok az ifjúság számára.* Szerzé Tánczos István. Budapest, Aigner Lajos.
Tanterv és utasítás
1909 *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest.
Tettamanti [Béla]
1936 Kármán Mór. In: Kemény Ferenc (szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon* II. 16–19. A Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából. Budapest, Révai Irodalmi Intézet.

Tóth Rezső
1905 *A magyar ifjusági irodalom s a népiskolai ifjusági könyvtárak.* Budapest, Athenaeum.
Török Károly
1872 *Csongrádmegyei gyűjtés.* Pest, Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény II./
Ujfalusi Sándor
1893 Kisdedóvó-intézetek kézikönyvei. [Ismertetés.] *Néptanítók Lapja*, XXVI, 99, 1893. december 13. 964–965.
Vargha Katalin
2012 Eredeti népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben. In: Báti Anikó – Sárkány Mihály (szerk.): *Ethno-Lore* XXIX. 239–280. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
2018 Találósok az Arany család kéziratos gyűjteményében és más 19. századi forrásokban. In: Ispán Ágota Lídia – Landgraf Ildikó – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 375–404. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Vita Zsigmond
1940 A „Kolozsvári Nevelői Kör" története. *Erdélyi Múzeum,* XI, 45, 4, 285–299.
1968 Gyermekirodalmunk bölcsőjénél. In: Uő: *Tudománnyal és cselekedettel*. 243–281. Bukarest, Irodalmi Kiadó.
Voigt Vilmos
1981 A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állatmesékben. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1979, 281–329. /A debreceni Déri Múzeum kiadványai LX./
Waldapfel János
1895 A nemzeti elem gymnasiumaink tantervében s utasításaiban. *Budapesti Szemle,* LXXXIII, 226, 396–414.
Waldapfel János (szerk.)
1898 Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. A Budapesti M. K. Tanárképzőintézet Gyakorlógymnasiumában Kármán Mór vezetése alatt tartott elméleti értekezletek (theoreticumok) jegyzőkönyveiből összeállította Waldapfel János. Budapest, Eggenberger. Ziller, Tuiskon
1886 *Materialien zur speziellen Pädagogik.* Des Leipziger Seminarbuches dritte Aufl. Dresden, Bleyl und Kämmerer.

Mariann Domokos

László Arany's folktales in 19th-century Hungarian children's and youth literature

The folktales published under László Arany's name are distinguished folklore texts in Hungarian national culture that have become entrenched in the public consciousness as *classic folktales*. At the same time, the process by which these tales have become common, canonical folktale texts in terms of their *sujet*, and especially their narrative mode, over the last one and a half century remains to be explored. This paper wants to demonstrate that László Arany's folktales (through more or less faithfully republished and revised versions) have made their way into the repertoire of printed publications such as children's books, fairy tale books, and readers in the second half of the 19th century – that is, almost immediately following their publication – and have remained permanent and representative elements of these segments of the book market to this day. The primary purpose of this paper is therefore to chronicle the early popularization of the Arany tales. On the other hand, this phenomenon fits into the less reflected on historical process by which the *folktale* genre in general found its place in children's and youth literature, as well as the way contemporary educational policy makers, teachers, and pedagogical specialists evaluated and shaped the role of the genre in national culture. In order to achieve this dual objective, the specific publications containing Arany's tales are presented not only from a bibliographic and folkloristic perspective, but by referencing the significant achievements of the editors in terms of public education to each other as well as to the volumes, they will also be used to illustrate the cultural context in which the given publication containing folktales, and specifically the folktales of László Arany, was published.

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2017-BEN MEGJELENT KÖNYVEK

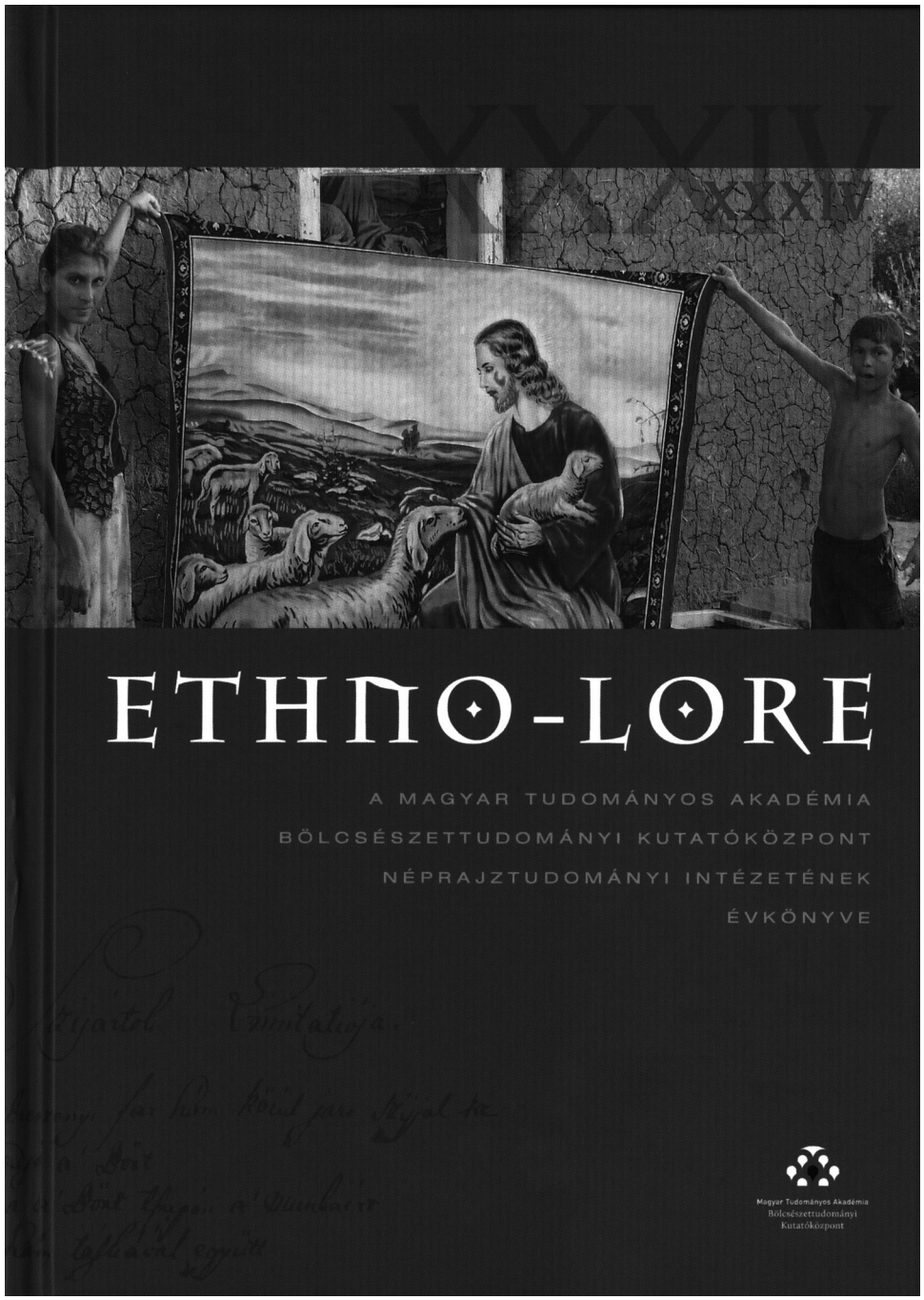
ETHNO-LORE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

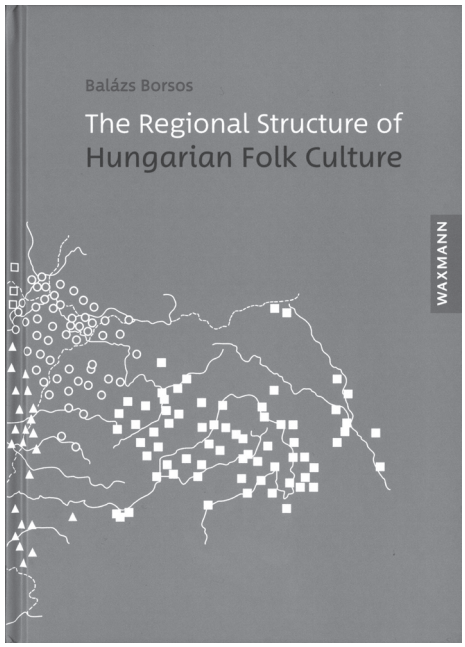
Balázs Borsos
The Regional Structure of
Hungarian Folk Culture
WAXMANN

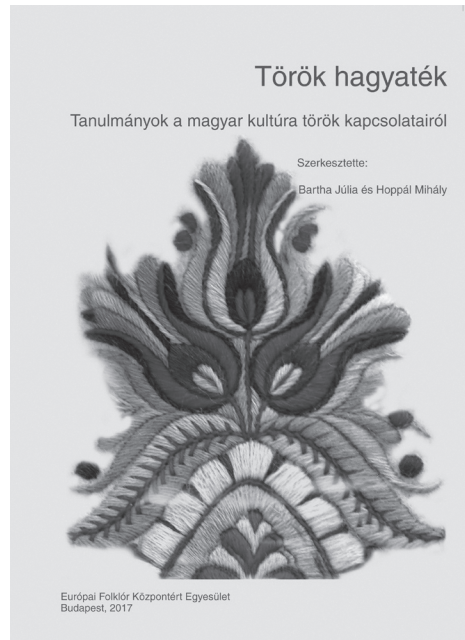
Török hagyaték
Tanulmányok a magyar kultúra török kapcsolatairól
Szerkesztette:
Bartha Júlia és Hoppál Mihály
Európai Folklór Központért Egyesület
Budapest, 2017

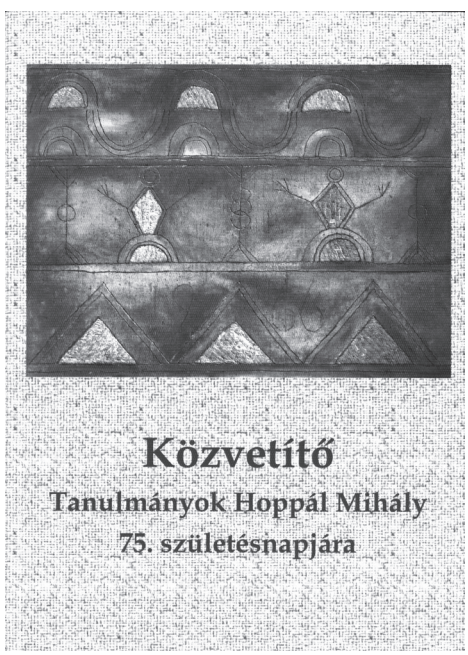
Közvetítő
Tanulmányok Hoppál Mihály
75. születésnapjára

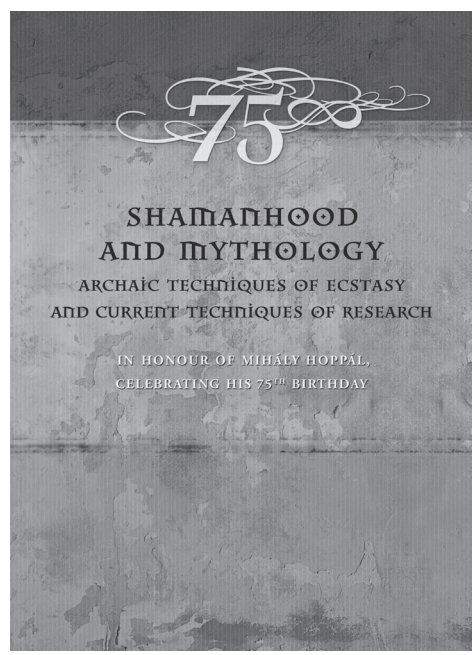
75
SHAMANHOOD
AND MYTHOLOGY
ARCHAIC TECHNIQUES OF ECSTASY
AND CURRENT TECHNIQUES OF RESEARCH
IN HONOUR OF MIHÁLY HOPPÁL,
CELEBRATING HIS 75TH BIRTHDAY

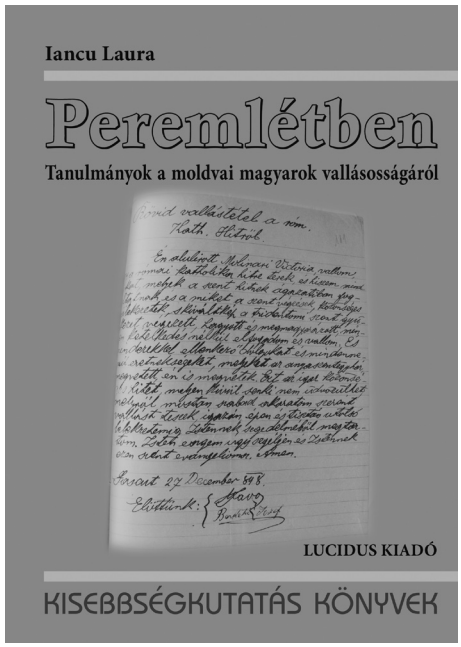
Iancu Laura
Peremlétben
Tanulmányok a moldvai magyarok vallásosságáról
LUCIDUS KIADÓ
KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK

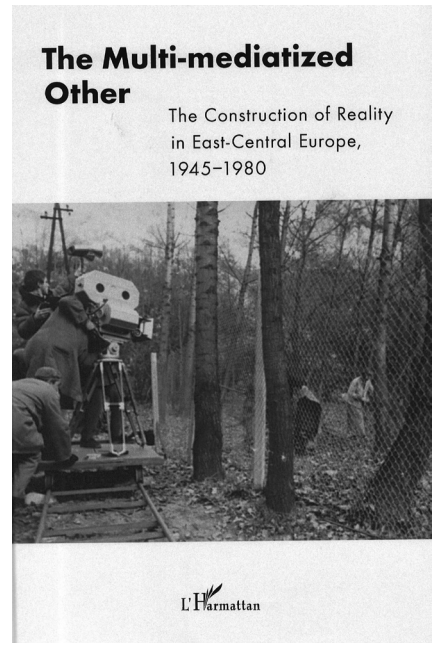
The Multi-mediatized Other
The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980
L'Harmattan

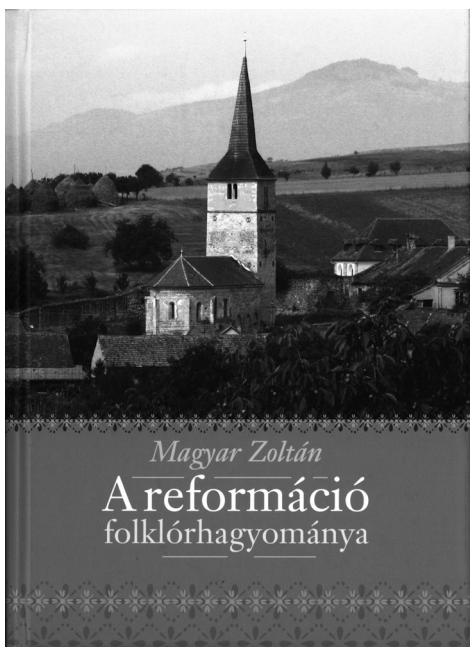
Magyar Zoltán
A reformáció folklórhagyománya

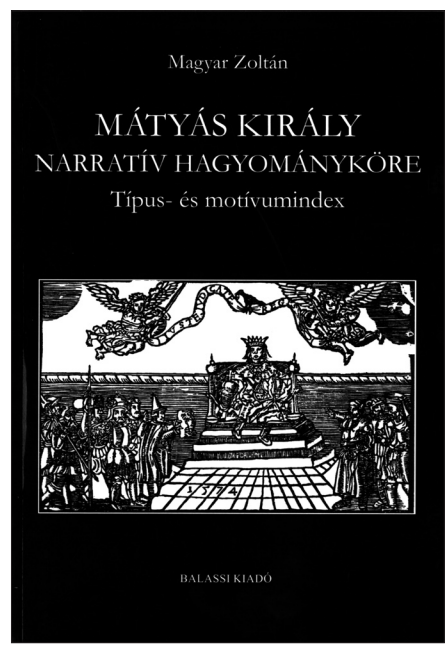
Magyar Zoltán
MÁTYÁS KIRÁLY
NARRATÍV HAGYOMÁNYKÖRE
Típus- és motívumindex
BALASSI KIADÓ

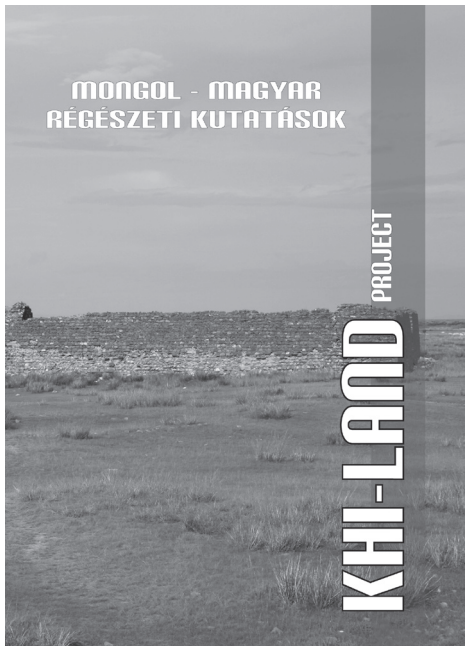
MONGOL - MAGYAR
RÉGÉSZETI KUTATÁSOK
KHI-LAND PROJECT

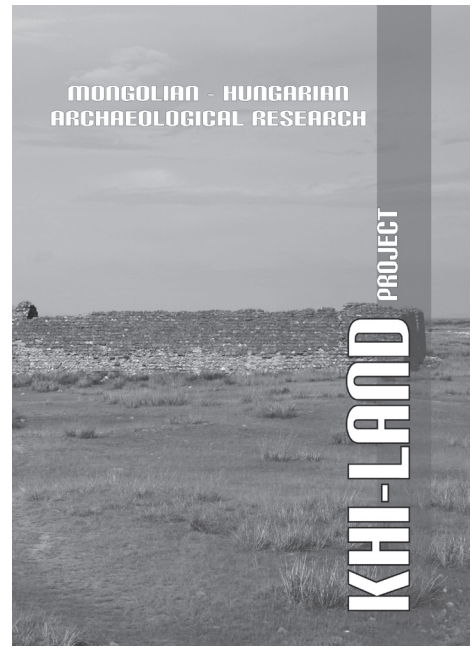
MONGOLIAN - HUNGARIAN
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
KHI-LAND PROJECT

Szemerkényi Ágnes
MAGYAR NÉPMŰVÉSZET
HOLNAP KIADÓ

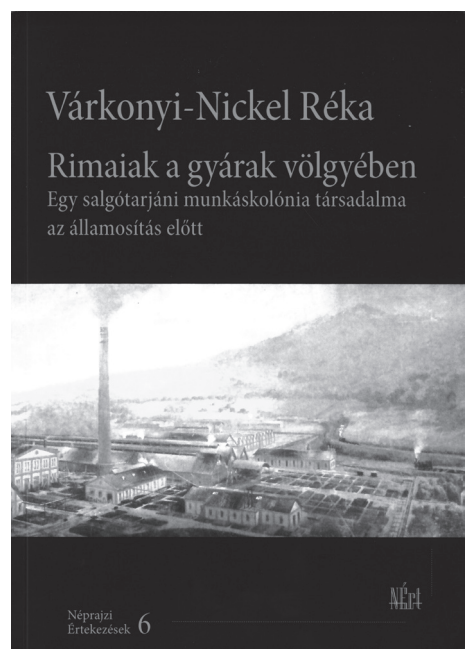
Várkonyi-Nickel Réka
Rimaiak a gyárak völgyében
Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma
az államosítás előtt
Néprajzi
Értekezések 6
NÉPRAJZ